กัจจายนะขั้นพื้นฐาน

โดย

พระชนกาภิวังสมหาเถระ

พระศรีสุทธิพงศ์

(สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.)

ตรวจแก้

พระมหาประวัติ ธมฺมรกฺขิโต

แปล สนธิ-ปฐมนามกัณฑ์

วิชานนท์ ส่าน้อย

แปล ทุติยนามกัณฑ์-ลำดับธาตุ

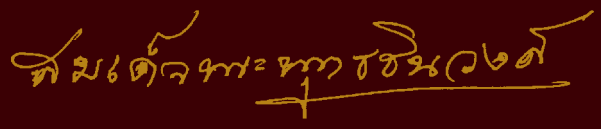

พุทธศักราช ๒๕๖๓

กัจจายนะขั้นพื้นฐาน

โดย

พระชนกาภิวังสมหาเถระ

พระศรีสุทธิพงศ์ (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙)

ตรวจแก้

พระมหาประวัติ ธมฺมรกฺขิโต

แปล สนธิ-ปฐมนามกัณฑ์

วิชานนท์ ส่าน้อย

แปล ทุติยนามกัณฑ์-ลำดับธาตุ

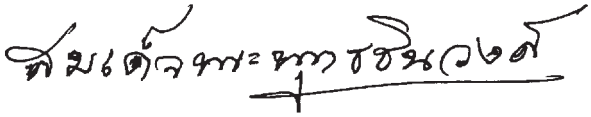

พุทธศักราช ๒๕๖๓

กัจจายนะขั้นพื้นฐาน

รจนาโดย

พระอาจารย์ชนกาภิวังสะ

แปล เรียบเรียง โดย

พระศรีสุทธิพงศ์ (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) และคณะ

พิมพ์ครั้งที่ ๑ : จัดพิมพ์โดย สถาบันบาฬีศึกษาพุทธโฆส มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๑ จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม

ISBN : 978-616-300-629-5

พิมพ์ครั้งที่ ๒ : ๒๗ มิถุนายน ๒๕๖๓ จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม

จัดพิมพ์โดย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
วัดมหาสวัสดิ์นาคพุฒาราม เลขที่ ๑๐๘ ตำบลหอมเกร็ด อำเภอสามพราน
จังหวัดนครปฐม ๗๓๑๑๐ โทรศัพท์ : ๐๓๔-๒๙๙-๓๕๑
http://www.pali.mcu.ac.th/

เนื่องในโอกาสพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา เจ้าฟ้ามหาจักรี สิรินธร มหาวชิราลงกรณวรราชภักดี สิริกิจการิณีพีรยพัฒน รัฐสีมาคุณากร ปิยชาติ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินแทนพระองค์ ไปพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสโม) ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส เขตป้อมปราบศัตรูพ่าย กรุงเทพมหานคร ๒๗ มิถุนายน ๒๕๖๓

อุปถัมภ์พิมพ์ : คณะสงฆ์สหภูมิอยุธยา

พิมพ์ที่ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์
๔๔/๑๓๒ ถนนกำนันแม้น ซอยกำนันแม้น ๓๖
แขวงบางขุนเทียน เขตจอมทอง กรุงเทพฯ ๑๐๑๕๐
โทร. ๐๒-๘๐๒-๐๓๗๙, ๐๘๑-๕๖๖-๒๕๔๐

“อุปสมมหาเถร”
อนุสฺสรณียสทฺทคนฺถารมฺภกถา

เจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถร ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) อดีตกรรมการมหาเถรสมาคม อดีตเจ้าคณะใหญ่หนกลาง อดีตเจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการามวรวิหาร และอดีตรองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ได้นิพนธ์ทัศนะแนวความคิดเกี่ยวกับการศึกษาภาษาบาลี ปรากฏในคำนำคำปรารภ ผลงานคัมภีร์หลักภาษาบาลีที่ท่าน ปริวรรต แปล ตีพิมพ์เผยแผ่หลายวาระโอกาส ใจความตอนหนึ่งว่า

> การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี นับแต่โบราณมาบุรพาจารย์กำหนดคัมภีร์ (หนังสือ) ที่ใช้เป็นหลักสูตรการศึกษาเรียกว่า **“วงศ์ปริยัติ”** หมายถึงการศึกษาพระปริยัติไปตามลำดับวงศ์ของคัมภีร์ คัมภีร์ที่ท่านจัดเป็นหลักสูตรใช้ศึกษาแบบวงศ์ปริยัตินี้ แบ่งออกเป็น ๒ กลุ่มคัมภีร์ คือ
>
> **กลุ่มที่หนึ่ง**
>
> กลุ่มคัมภีร์หลักภาษาและหลักวรรณคดีบาลี กลุ่มนี้แบ่งออกเป็น ๔ คัมภีร์หลัก คือ
>
> **๑. วฺยากรณ** หรือ **ศัพทศาสตร์** คือ คัมภีร์ไวยากรณ์หลักภาษาบาลี เช่น คัมภีร์กัจจายนะ คัมภีร์โมคคัลลานะ คัมภีร์สัททนีติ และคัมภีร์บริวาร
>
> **๒. อภิธาน** หรือ **นิฆัณฑุศาสตร์** คือ คัมภีร์พจนานุกรมศัพท์บาลี เช่น คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา
>
> **๓. ฉนฺท** หรือ **ฉันทศาสตร์** คือ คัมภีร์ที่แสดงหลักการประพันธ์ฉันทลักษณ์ภาษาบาลี เช่น คัมภีร์วุตโตทัย
>
> **๔. อลงฺการ** หรือ **เกฏุภศาสตร์** คือ คัมภีร์แสดงถึงอรรถรสความไพเราะเพราะพริ้งของภาษาบาลี ทั้งชนิดร้อยแก้วและร้อยกรอง เช่น คัมภีร์สุโพธาลังการ

กลุ่มที่สอง

กลุ่มคัมภีร์บาลีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และคัมภีร์บาลีอื่น ๆ

- พระไตรปิฎก เป็นคัมภีร์บันทึกคำสอนของพระพุทธเจ้าพระพุทธสาวก
- อรรถกถา เป็นคัมภีร์อธิบายขยายความพระไตรปิฎก
- ฎีกา, อนุฎีกา เป็นคัมภีร์อธิบายขยายความพระไตรปิฎกอรรถกถา

คัมภีร์กลุ่มที่หนึ่ง คือ คัมภีร์สัททาวิเสส แสดงหลักภาษาเป็นเสมือนหนึ่งกุญแจดอกสำคัญที่จะไขความของคัมภีร์กลุ่มที่สอง คือ กลุ่มคัมภีร์บาลีพระไตรปิฎก กุลบุตรผู้มีฉันทะอย่างแรงกล้าปรารถนาจะศึกษาพระไตรปิฎกจะต้องศึกษาคัมภีร์กลุ่มที่หนึ่งนี้ให้มีความรู้แตกฉานเชี่ยวชาญทั้ง ๔ คัมภีร์ จึงจะถือว่ามีความรู้ความสามารถเพียงพอที่จะไปศึกษากลุ่มคัมภีร์บาลีพระไตรปิฎก หากมิได้ศึกษาคัมภีร์กลุ่มที่หนึ่งให้เชี่ยวชาญแตกฉานแล้ว เมื่อไปศึกษาคัมภีร์กลุ่มที่สองจะเกิดความอึดอัดในการแปล ลังเลสงสัยในความหมาย ดังพระโมคคัลลานมหาเถระผู้ปรีชาเชี่ยวชาญหลักภาษาบาลี ได้แสดงไว้เป็นคาถาว่า

โย นิรุตฺตึ น สิกฺเขยฺย สิกฺขนฺโต ปิฏกตฺตยํ
ปเท ปเท วิกงฺเขยฺย วเน อนฺธคโช ยถา
(โมคฺคลฺลานปญฺจิกา)

ผู้ใด ไม่ศึกษาหลักภาษาให้แตกฉาน ผู้นั้น เมื่อไปศึกษาพระไตรปิฎก จะสงสัยทุก ๆ บท ดังช้างตาบอดเที่ยวไปในป่า ฉะนั้น

นิรุตติบ่อขีดเขียน หวังเพียงเพียรเรียนพระไตร
ทุกทุกบทย่อมสงสัย ดุจช้างไพรไร้ดวงตา

แนวคิดดังกล่าวนี้ เป็นแรงบันดาลใจให้เจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ จัดตั้งสถาบันเพื่อการศึกษาภาษาบาลีแบบ **“วงศ์ปริยัติ”** ผสมผสานให้กลมกลืนเข้ากับการศึกษาภาษาบาลี

ของคณะสงฆ์ ใช้หนังสือมูลน้อยอาศัยมูลใหญ่ เป็นตำราเรียนสำหรับผู้เริ่มต้น โดยใช้ชื่อว่า **“สถาบันบาฬีศึกษาพุทธโฆส”** เมื่อปีพุทธศักราช ๒๕๓๐ ที่วัดมหาสวัสดิ์นาคพุฒาราม ตำบลหอมเกร็ด อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม โดยท่านเจ้าคุณพระสีลาจารพิพัฒน์ (แจ่ม ธุวาโภ) วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพมหานคร ผู้นำในการสร้างวัดมหาสวัสดิ์ ให้การสนับสนุนอนุญาตให้ใช้พื้นที่ส่วนหนึ่งของวัดสร้างสถาบันบาฬีศึกษาพุทธโฆส โดยมีสำนักงานบริหารชั่วคราวที่ คณะ ๑๑ วัดชนะสงคราม บางลำภู กรุงเทพมหานคร

สถาบันบาฬีศึกษาพุทธโฆส ได้จัดทำและพัฒนาหลักสูตรการเรียนการสอนบาลีแบบวงศ์ปริยัติ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ (ชื่อในขณะนั้น) ได้รับเข้าเป็นหน่วยงานหนึ่งมีฐานะเทียบเท่า “กอง” สังกัดสำนักงานอธิการบดี เมื่อปี ๒๕๓๕ และได้รับการยกสถานภาพขึ้นเป็นวิทยาเขตของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เมื่อปีพุทธศักราช ๒๕๓๗ นับเป็นวิทยาเขตเดียวของมหาวิทยาลัยสงฆ์ที่จัดการเรียนการสอนเฉพาะด้านตามปณิธานของผู้ก่อตั้ง จนปัจจุบันได้จัดทำและพัฒนาหลักสูตรเฉพาะของวิทยาเขต คือ หลักสูตรสาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์ และวิปัสสนาภาวนาพร้อมทั้งเปิดการเรียนการสอนหลักสูตรของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย คือสาขาวิชาพระพุทธศาสนา และสาขาพระไตรปิฎกศึกษา ทุกสาขาวิชาเปิดการเรียนการสอนตั้งแต่ชั้นปริญญาตรี จนถึงชั้นปริญญาเอก

เจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ ได้แสดงเจตนาปณิธานสำคัญในการสร้างสถาบันแห่งนี้ เพื่อการศึกษาและการสร้างศาสนทายาทพระศาสนา ดังความตอนหนึ่ง ในหนังสือ “ประวัติความเป็นมาของวิทยาเขต” ว่า

> *วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ได้ดำเนินการจัดการศึกษาในส่วนนี้ มุ่งหวังที่จะทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในส่วนของพระปริยัติและปฏิบัติ เพื่อสร้างศาสนทายาทผู้ทรงภูมิธรรมทั้งด้านปริยัติและปฏิบัติไว้สืบสานอายุพระพุทธศาสนา สามารถสอนธรรมนำปฏิบัติแก่พุทธศาสนิกชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ และเมื่อดำเนินการตามหลักสูตรและโครงการที่วางไว้ การศึกษาพระปริยัติธรรมตามแบบวงศ์ปริยัติ จะได้รับการฟื้นฟูกลับคืนมาสู่วงการศึกษาภาษาบาลีอีกครั้งหนึ่ง*

พระภิกษุและสามเณรจะให้ความสนใจต่อการศึกษากลุ่มคัมภีร์บาลีทั้งสองด้วยความกระหายใคร่รู้อย่างแท้จริง และในอนาคตอาจมีคัมภีร์บาลีใหม่ ๆ เกิดขึ้นในวงการพระพุทธศาสนาเหมือนอย่างในอดีต เช่น สมัยล้านนาไทย แต่สิ่งที่มองเห็นได้อย่างเด่นชัด ก็คือ พระพุทธศาสนาจะมีบุคลากรที่มีความรู้ ทรงศักยภาพสามารถสอนธรรมนำปฏิบัติแก่พุทธศาสนิกชน แผ่กระจายจาริกไปทำหน้าที่พระธรรมทูตเผยแผ่พระพุทธศาสนาทั้งใกล้ไกล ทั้งภายในและภายนอกประเทศ ท่านเหล่านั้นจะเป็นผู้มีอุดมคติอุดมการณ์ทำงานรับใช้พระพุทธศาสนาและงานการคณะสงฆ์ โดยไม่ห่วงกังวลถึงลาภสักการะ ชื่อเสียง ยศศักดิ์และบริวาร ด้วยจิตและวิญญาณของพุทธสาวกที่แท้จริง ขอให้การศึกษาพระปริยัติธรรมแบบวงศ์ปริยัตินี้จงแผ่กระจายไปทั่วแผ่นดินไทยอีกครั้งหนึ่งเถิด.

ในการจัดตั้งสถาบันเพื่อจัดการเรียนการสอนบาลี ตามความคิดอุดมการณ์และปณิธานอันตั้งมั่นไว้ดีแล้ว เจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ ได้สร้างผลงานคัมภีร์หลักภาษาบาลีเพื่อเป็นคู่มือการศึกษาของพระภิกษุสามเณรนักศึกษาในสถาบัน ตั้งแต่ต้นมา แบ่งเป็น ๓ ช่วง

ช่วงที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๒๗ - ๒๕๓๕ งานคัมภีร์บาลี ปริวรรต แปล เรียบเรียง มี ๑๒ เรื่อง คือ อภิธานปฺปทีปิกาฏีกา, ธาตวัตถสังคหปาฐนิสสยะ, พระคัมภีร์บาลีกจฺจายนมูล, กัจจายนมูลแปล, ปทรูปสิทธิแปลโดยพยัญชนะ, กัจจายนะขั้นพื้นฐาน, กจฺจายนสงฺเขป, และ ปทานุกรมพระไตรปิฎก จัดพิมพ์เผยแผ่ได้ ๓ เล่ม รวมผลงานของบุคคลอื่น ๆ อีก จำนวน ๔ เล่ม คือ มูลน้อยอาศัยมูลใหญ่ (ผลงานสมเด็จพระวันรัต ฑิต อุทยมหาเถร) ปทรูปสิทธิแปล (ผลงานพระมหาสมใจ ปญฺญาทีโป) ปทรูปสิทธิเบื้องต้น และกัจจายนะเบื้องต้น (ผลงานพระมหาเวทย์ วรญฺญู)

ช่วงที่ ๒ พ.ศ. ๒๕๔๑ - ๒๕๕๓ งานโครงการปริวรรต แปล และจัดพิมพ์คัมภีร์สัททาวิเสส จัดทำสำเร็จและพิมพ์เผยแพร่แล้ว ๓๒ คัมภีร์ เช่น กจฺจายนสุตฺตตฺถ, กจฺจายนตฺถทีปนี, กจฺจายนสุตฺตนิเทส, กจฺจายนวณฺณนา, ปทรูปสิทธิมัญชรี, สุโพธาลังการมัญชรี, วุตโตทัยมัญชรี, กัจจายนสารมัญชรี, วากยสังสยวิโสธนี, ปทวิจาร, ปทวิจารทีปนี, คันถาภรณมัญชรี, สัททัตถเภทจินตา, คันถาภรณะฯลฯ เป็นผลงานจัดทำโดย พระมหานิมิตร ธมฺมสาโร และคณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

ช่วงที่ ๓ พ.ศ. ๒๕๕๔ - ๒๕๖๒ เจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ ได้ปรารภ ปี ๒๕๕๔ เป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร (รัชกาลที่ ๙) องค์เอกอัครศาสนูปถัมภก ทรงเจริญพระชนมายุครบ ๗ รอบ ปีนักษัตร ๘๔ พระชันษา ประกอบกับช่วงเวลาดังกล่าวคณาจารย์และศิษย์บาฬีศึกษาพุทธโฆส มีความรู้เชี่ยวชาญหลักภาษาบาลี ได้ผลิตตำราคัมภีร์บาลีสัททาวิเสสมาตามลำดับแล้ว เห็นสมควรทบทวนโครงการจัดทำปทานุกรมพระไตรปิฎก ฉบับบาลี - ไทย (ที่ท่านจัดทำในช่วงที่ ๑) เพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติฉลองพระชนมายุครบ ๘๔ พรรษา พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร โดยเปลี่ยนชื่อใหม่เป็น **“โครงการจัดทำสัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทย เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๕๔”** ดำเนินการวิจัย พิมพ์เผยแพร่ตั้งแต่ปี ๒๕๕๖ เป็นต้นมา จำนวน ๕ เล่ม

ในวาระโอกาสที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้ สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา เจ้าฟ้ามหาจักรีสิรินธร มหาวชิราลงกรณวรรราชภักดี สิริกิจการิณีพีรยพัฒน รัฐสีมาคุณากรปิยชาติ สยามบรมราชกุมารี เสด็จฯ ไปพระราชทานเพลิงศพสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสโม) ณ เมรุหลวง หน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส เขตป้อมปราบศัตรูพ่าย กรุงเทพมหานคร วันเสาร์ที่ ๒๗ มิถุนายน ๒๕๖๓ ในวาระนี้ ผู้บริหาร คณาจารย์ เจ้าหน้าที่ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม เห็นสมควรให้จัดพิมพ์คัมภีร์หลักภาษาบาลี ผลงานปริวรรต แปล เรียบเรียงของเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ จำนวน ๗ เล่ม คือ

๑. อภิธานปฺปทีปิกาฏีกา ว่าด้วยพจนานุกรมศัพท์บาลี ผลงานของมหาอำมาตย์จตุรังคพล นับเป็นหนึ่งในวรรณกรรมบาลีที่นิยมยกย่องอย่างแพร่หลายต่อการนำมาอ้างอิงในการรจนาคัมภีร์อื่น ๆ เช่น มังคลัตถทีปนี จักรวาลทีปนี เวสสันตรทีปนี สังขยาปกาสกฏีกา พระสิริมังคลาจารย์ ผู้รจนา ได้อ้างถึงคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฏีกาไว้หลายแห่ง พระศรีสุทธิพงศ์ (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) ปริวรรตจากบาลีอักษรพม่าเป็นบาลีอักษรไทย พิมพ์เผยแพร่เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๗

๒. กัจจายนะขั้นพื้นฐาน ว่าด้วยคำแปลสูตร (กฎเกณฑ์) วุตติ (คำอธิบายสูตร) อุทาหรณ์ (ตัวอย่างประกอบ) เป็นวรรณกรรมบาลีอักษรพม่า อธิบายเนื้อหาด้วยภาษาพม่า พร้อมทั้งบอกวิธีทำตัวรูปและแบบฝึกหัด อธิบายสั้น กระชับ เพื่อเป็นพื้นฐานในการเรียนคัมภีร์บาลีกัจจายนะ ผลงานของพระอาจารย์ชนกาภิวังสะ พระศรีสุทธิพงศ์ (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) และคณะ แปล เรียบเรียง พิมพ์เผยแพร่เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๑

๓. กจฺจายนสงฺเขป ว่าด้วยสูตร (กฎเกณฑ์) วุตติ (คำอธิบายสูตร) อุทาหรณ์ (ตัวอย่างประกอบ) ไวยากรณ์บาลีอย่างย่อ ตามลำดับสูตรใน กจฺจายนพฺยากรณ เป็นวรรณกรรมบาลีอักษรพม่า ไม่ปรากฏนามผู้รจนา พระศรีสุทธิพงศ์ (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) ได้รับต้นฉบับจากพระครูธรรมธรสุมนต์ ผู้อำนวยการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (ชื่อในขณะนั้น) ปริวรรตเป็นบาลีอักษรไทย พิมพ์เผยแพร่เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๑

๔. ธาตวัตถสังคหปาฐนิสสยะ ว่าด้วยอรรถของธาตุในภาษาบาลี เป็นวรรณกรรมผลงานของพระวิสุทธาจารมหาเถร รวบรวมอรรถของธาตุจาก ๓ คัมภีร์หลัก คือ ธาตุปปาฐะ ธาตุมัญชูสา และสัททนีติ ธาตุมาลา จัดเป็นหมวดหมู่ใหม่ ไม่ย่อเกินไป ไม่พิสดารเกินไป เรียงลำดับตามตัวอักษร ประพันธ์ผูกขึ้นเป็นคาถาร้อยกรองทั้งหมด พระราชปริยัติโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) และคณะ แปล เรียบเรียง พิมพ์เผยแพร่เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๕

๕. บาลีกจฺจายนมูล ว่าด้วยสูตร (กฎเกณฑ์) วุตติ (คำอธิบายสูตร) อุทาหรณ์ (ตัวอย่างประกอบ) เป็นคัมภีร์ที่นำ กจฺจายนพฺยากรณ ผลงานบาลีมหาไวยากรณ์ของพระอรหันต์มหากัจจายนะ มาจัดเนื้อหาเป็นเบื้องต้นมูลพื้นฐานใช้ประกอบการเรียนบาลีของพระสงฆ์ไทยในสมัยกรุงสุโขทัย อยุธยา ธนบุรี และ รัตนโกสินทร์ตอนต้น คัมภีร์บาลีกัจจายนมูล นี้ เป็นคัมภีร์บาลีโบราณของบุรพาจารย์ไทย ไม่ปรากฏนามผู้รจนา เรียกกันโดยทั่วไปว่า “บาลีมูลกัจจายน์” พระราชปริยัติโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) ตรวจชำระกับฉบับเก่าเทียบใบลาน พิมพ์เผยแพร่เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๕

๖. กัจจายนมูล ว่าด้วยคำแปลสูตร (กฎเกณฑ์) วุตติ (คำอธิบายสูตร) อุทาหรณ์ (ตัวอย่างประกอบ) พระราชปริยัติโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) แปลคัมภีร์นี้ไปพร้อมกับการตรวจชำระบาลีกัจจายนมูล พิมพ์เผยแพร่เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๕

๗. ปทรูปสิทธิ แปลโดยพยัญชนะ ว่าด้วยคำแปลคัมภีร์ปทรูปสิทธิ ซึ่งเป็นผลงานรจนาโดยพระพุทธธัปปิยเถระ ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ เป็นคัมภีร์ที่นำสูตรกัจจายนไวยากรณ์มาเรียงลำดับใหม่ ประกอบรูปศัพท์ง่ายขึ้น มีคำสรุปสูตรอย่างเป็นระบบจัดไว้หมวดหมู่เดียวกัน

มีลำดับบทที่เรียกว่า ปทมาลา แสดงบทสำเร็จของนามศัพท์การันต์ต่าง ๆ พระราชปริยัติโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) แปลคัมภีร์นี้ ในรูปแบบโดยพยัญชนะทุกบทอักษร พิมพ์เผยแพร่เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๖

คัมภีร์หลักภาษาบาลีทั้ง ๗ เล่มนี้ เจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ เป็นผู้ปริวรรต แปล เรียบเรียง พิมพ์ดีด ออกแบบปก และจัดหาทุนพิมพ์เผยแพร่ด้วยตัวเอง แม้บางเล่มจะอาศัยผู้เชี่ยวชาญภาษาพม่าช่วยปริวรรต แปล ท่านจะพิมพ์ดีด ตรวจ พิสูจน์อักษรด้วยตัวเองพร้อม ๆ กับสร้างสถาบันบาฬีศึกษาพุทธโฆส ตามความคิดอุดมการณ์ ผลิตผลงานหนังสือตำราเพื่อใช้เรียนใช้สอน ภายในสถาบัน ด้วยวัยอายุ ๔๗ ปี ขณะดำรงสมณศักดิ์พระราชาคณะชั้นสามัญที่ “พระศรีสุทธิพงศ์” ผลงานทั้งหมด เมื่อพิมพ์เผยแพร่ **ปรากฏชื่อในปกและคำนำ คำปรารภ ของหนังสือเท่านั้น ไม่มีประวัติภูมิหลังของท่านปรากฏในส่วนใด ๆ ของหนังสือ**

เพื่อรักษาสืบทอดเจตนาปณิธานเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ ในการจัดทำคัมภีร์บาลี ให้เป็นผลงานวรรณกรรมตำราเรียนบาลีสำหรับพระสงฆ์ไทย ในการจัดพิมพ์ใหม่ครั้งนี้ จึงให้คงตามรูปแบบเดิมของท่าน โดยไร้ประวัติท่าน ไร้ตัวตนบุคคลเราเขา ไร้สังกัดนิกาย ในหนังสือของท่าน ขอให้เป็นคัมภีร์เพื่อการเรียนศึกษาภาษาบาลี เป็นคัมภีร์ที่จะเล่าขานในอนาคตว่า “... คัมภีร์นี้พระสงฆ์ไทยรูปหนึ่ง ซึ่งมีประวัติไม่ปรากฏชัดเท่าใดนักได้ทำไว้ในพระพุทธศาสนา...” ตามเจตนาปณิธานของเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์

ขออนุโมทนาบุญท่านผู้อุปถัมภ์จัดพิมพ์ครั้งนี้ **อภิธานปฺปทีปิกาฏีกา** คณะศิษย์พระธัมมานันทมหาเถระ วัดท่ามะโอ โดยพระมหาธิติพงศ์ อุตฺตมปญฺโญ คุณอมเรศ ศิลาอ่อน และนิสิต มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม **กัจจายนะขั้นพื้นฐาน** คณะสงฆ์สหภูมิอยุธยา **ธาตวัตถสังคหปาฐนิสสยะ** พระธรรมรัตนดิลก คณะสงฆ์วัดอรุณราชวราราม **บาลีกัจจายนมูล และ กัจจายนมูลแปล** มูลนิธิสิริวัฒนภักดี และบริษัท ไทยเบฟเวอเรจ จำกัด (มหาชน) โดย คุณเจริญ คุณหญิงวรรณา สิริวัฒนภักดี และครอบครัว **กจฺจายนสงฺเขป** ครอบครัวเหตระกูล และ บริษัท ฏีม แอ็ด คอร์ปอเรชั่น จำกัด **ปทรูปสิทธิ แปลโดยพยัญชนะ** พลโทนรวีร์ คุณเสริมสุข ปัทมสถาน คุณประเสริฐ คุณสุวรรณา เตชะวิบูลย์ ท่านที่เอ่ยนามมานี้ได้อุปถัมภ์การจัดพิมพ์เพื่อมอบเป็นธรรมทานในงานออกเมรุพระราชทานเพลิงศพท่านเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ในวันที่ ๒๗ มิถุนายน ๒๕๖๓ เป็นคัมภีร์บาลีชุด **“อุปสมมหาเถรอนุสฺสรณียสทฺทคนฺถา”**

ด้วยคุณเป็นอเนกประการ ที่ท่านเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ มีต่อวงการศึกษาบาลี พระพุทธศาสนา บำเพ็ญกิจน้อยใหญ่ทั้งที่เป็นอัตตประโยชน์ ปรหิตประโยชน์ต่อสังคมสงฆ์ ประเทศชาติ สถาบันพระมหากษัตริย์ และมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ด้วยพลานุภาพแห่งธรรมทานนี้ จงสัมฤทธิ์ประสิทธิ์ศุภผลเพิ่มพูนบารมีธรรมยิ่งขึ้นไปในสัมปรายภพแด่เจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถร) สมดังเจตนาปรารภทุกประการ เทอญ ฯ

(พระพรหมบัณฑิต)
เจ้าคณะใหญ่หนกลาง (รก.)
กรรมการมหาเถรสมาคม

สารบัญ

คำนำ		ก – ง
สนธิกัณฑ์		หน้า ๑ – ๓๒
กัณฑ์ที่หนึ่ง	สูตรที่ ๑ – ๑๐	" ๑ – ๘
กัณฑ์ที่สอง	" ๑๒ – ๒๒	" ๙ – ๑๗
กัณฑ์ที่สาม	" ๒๒ – ๒๙	" ๑๘ – ๒๑
กัณฑ์ที่สี่	" ๓๐ – ๔๐	" ๒๒ – ๒๗
กัณฑ์ที่ห้า	" ๔๑ – ๕๑	" ๒๘ – ๓๒
นามกัณฑ์		หน้า ๓๓ – ๑๑๕
กัณฑ์ที่หนึ่ง	สูตรที่ ๑ – ๖๘ (๕๒ – ๑๑๙)	" ๓๓ – ๖๑
กัณฑ์ที่สอง	" ๖๙ – ๑๐๙ (๑๒๐ – ๑๖๐)	" ๖๒ – ๗๔
กัณฑ์ที่สาม	" ๑๑๐ – ๑๕๙ (๑๖๑ – ๒๑๐)	" ๗๕ – ๙๓
กัณฑ์ที่สี่	" ๑๖๐ – ๑๙๔ (๒๑๑ – ๒๔๕)	" ๙๔ – ๑๐๗
กัณฑ์ที่ห้า	" ๑๙๕ – ๒๑๙ (๒๔๖ – ๒๖๙)	" ๑๐๘ – ๑๑๕
อาขยาตกัณฑ์		หน้า ๑๑๖ – ๑๗๖
กัณฑ์ที่หนึ่ง	สูตรที่ ๑ – ๒๖ (๒๗๐ – ๒๙๕)	" ๑๑๖ – ๑๓๑
กัณฑ์ที่สอง	" ๒๗ – ๕๒ (๒๙๖ – ๓๒๑)	" ๑๓๒ – ๑๔๗
กัณฑ์ที่สาม	" ๕๓ – ๗๖ (๓๓๒ – ๓๔๕)	" ๑๔๘ – ๑๕๘
กัณฑ์ที่สี่	" ๗๗ – ๑๑๘ (๓๔๖ – ๓๘๗)	" ๑๕๙ – ๑๗๖
กิตกัณฑ์		หน้า ๑๗๗ – ๒๓๑
กัณฑ์ที่หนึ่ง	สูตรที่ ๑ – ๒๖ (๓๘๘ – ๔๑๓)	" ๑๗๙ – ๑๙๖
กัณฑ์ที่สอง	" ๒๗ – ๔๗ (๔๑๔ – ๔๓๔)	" ๑๙๗ – ๒๐๖
กัณฑ์ที่สาม	" ๔๘ – ๖๖ (๔๓๕ – ๔๕๓)	" ๒๐๗ – ๒๑๕
กัณฑ์ที่สี่	" ๖๗ – ๘๓ (๔๕๔ – ๔๗๐)	" ๒๑๖ – ๒๒๔
กัณฑ์ที่ห้า	" ๘๔ – ๑๐๐ (๔๗๑ – ๔๘๓)	" ๒๒๕ – ๒๓๑
สมาสกัณฑ์		

คำนำ หน้า ๒๓๒

สูตรที่ ๑ – ๒๘ (๔๘๘ – ๕๑๕) " ๒๓๓ – ๒๕๘

ตัทธิตกัณฑ์ หน้า ๒๕๙ – ๓๐๑

อปัจจตัทธิต สูตรที่ ๑ – ๖ (๕๑๖ – ๕๒๑) " ๒๖๑ – ๒๖๔

อเนกัตถตัทธิต สูตรที่ ๑ – ๑๖ (๕๒๒ – ๕๓๐) " ๒๖๕ – ๒๗๒

ภาวตัทธิต " ๑๗ – ๑๙ (๕๓๑ – ๕๓๔) " ๒๗๓ – ๒๗๕

วิเสสตัทธิต " ๒๐ (๕๓๕) " ๒๗๖

อัสสัตถิตัทธิต " ๒๑ – ๒๘ (๕๓๖ – ๕๔๓) " ๒๗๗ – ๒๘๐

ปกติตัทธิต " ๒๙ (๕๔๔) " ๒๘๑

สังขยาตัทธิต " ๓๐ – ๕๒ (๕๔๕ – ๕๖๗) " ๒๘๒ – ๒๙๔

อัพพยตัทธิต " ๕๖ – ๕๖ (๕๖๘ – ๕๗๑) " ๒๙๕ – ๒๙๖

วิธีลงปัจจัย " ๕๗ – ๖๒ (๕๗๒ – ๕๗๗) " ๒๙๗ – ๓๐๑

การกกัณฑ์ หน้า ๓๐๒ – ๓๓๗

บทนำการกะ " ๓๐๒ – ๓๐๓

อรรถแห่งการกะ สูตรที่ ๑ – ๔๕ (๕๗๘ – ๖๒๒) " ๓๐๔ – ๓๓๗

อุณาทิกัณฑ์ หน้า ๓๓๘ – ๓๖๘

บทนำ " ๓๓๘

อธิบายสูตร และวิธีทำตัว สูตรที่ ๑ – ๕๐ (๖๒๓ – ๖๗๒) " ๓๓๙ – ๓๖๘

ลำดับธาตุ หน้า ๓๖๙ – ๓๙๓

บทนำ " ๓๖๙ – ๓๗๐

อ – เอ " ๓๗๑ – ๓๗๒

ก วรรค " ๓๗๓ – ๓๗๖

จ วรรค " ๓๗๗ – ๓๗๘

ต วรรค " ๓๗๙ – ๓๘๒

ป วรรค หน้า ๓๘๓ – ๓๘๖

อ วรรค " ๓๘๗ – ๓๙๓

ปทานุกกโม หน้า ๓๙๔ – ๔๐๙

คำนำ

กัจจายนปกรณ์ หรือ กัจจายนสูตร เป็นคัมภีร์ที่กุลบุตรไทยเราใช้เป็นหลักสูตรการเรียนบาลีไวยากรณ์มาแต่โบราณ อันเป็นที่ยอมรับกันว่าเป็นหนังสือที่เรียนยาก เพราะอาจารย์กัจจายนเถระผู้แต่ง ได้รวบรวมหลักภาษาบาลีที่สำคัญมาร้อยกรองให้เป็นสูตรที่อมความ แต่มีความหมายกว้างขวางไว้อย่างชาญฉลาด ผู้ที่จะศึกษาคัมภีร์นี้ จะต้องมีศรัทธา ต้องมีความจริงใจ ต้องมีความเพียร ต้องมีความอดทน และต้องมีปัญญาบารมีพอสมควร จึงจะศึกษาได้ตลอด และเมื่อได้ศึกษาจบคัมภีร์นี้ จะได้รับผลคุ้มค่า คือ จะเป็นผู้มีความรู้ความแตกฉานในหลักไวยากรณ์บาลีภาษาเป็นอย่างดี เกิดความรักความชาบซึ้งในภาษาบาลีอันเป็นตันติภาษา และประการสำคัญ เมื่อผู้ศึกษามีความรู้หลักภาษาบาลีดีอย่างนี้ จะสามารถศึกษาค้นคว้าคัมภีร์บาลีพระไตรปิฎกได้ถูกต้องตามพุทธประสงค์ ไม่ผิดพลาดคลาดเคลื่อน ก่อให้เกิดประโยชน์ในการเข้าถึงพุทธธรรม การเผยแพร่พระพุทธศาสนา และการธำรงรักษาบาลีพุทธวจนะเดิมให้ดำรงมั่นสิ้นกาลนาน

แต่การจะศึกษาคัมภีร์กัจจายนสูตรให้ได้ผลตามที่กล่าวมา นับว่าเป็นการยาก จำต้องมีหนังสือคู่มือช่วยชี้แนะให้ผู้ศึกษาได้มีแนวทางเพื่อศึกษาโดยไม่ต้องรู้สึกหนักใจ หนังสือ "กัจจายนะขั้นพื้นฐาน" เล่มนี้รับหน้าที่ดังกล่าวนี้ได้อย่างวิเศษยิ่ง ต้นฉบับเดิม พระอาจารย์ชนกาภิวังสะ พระเถระชาวพม่าผู้มีความรู้ความแตกฉานในภาษาบาลี แต่งไว้เพื่อ แปลสูตร ยกอุทาหรณ์ อธิบายสูตร บอกวิธีทำตัว และแสดงแบบฝึกหัดวิธีทำตัว ของกัจจายนสูตร โดยมุ่งหมายที่จะช่วยเหลือสงเคราะห์กุลบุตรผู้ศึกษาคัมภีร์กัจจายนสูตรนี้ นับว่าพระอาจารย์ได้สร้างประโยชน์อันยิ่งใหญ่ไว้ในวงการศึกษาภาษาพระพุทธ-ศาสนา ข้าพเจ้า เมื่อจัดตั้งสถาบันบาลีศึกษาพุทธโฆส เพื่อเปิดการเรียนการสอนคัมภีร์สัททาวิเสส พิจารณาเห็นว่า "หนังสือกัจจายนะขั้นพื้นฐาน"นี้ เป็นหนังสือดีมีคุณค่า หากได้มีการถ่ายทอดออกมาเป็นภาษาไทย จะเป็นคู่มือช่วยการศึกษาของพระภิกษุสามเณรนักศึกษาของสถาบันโดยตรง และจะมีประโยชน์ต่อผู้ใคร่การศึกษาภาษาบาลีโดยทั่วไป

ในชั้นต้น ได้ขอให้พระมหาประวัติ ธมฺมรกฺขิโต ครูประจำสำนักเรียนวัดท่ามะโอ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง ช่วยแปลให้ ข้าพเจ้ารับหน้าที่เป็นผู้ตรวจแก้สำนวนภาษา พระมหาประวัติแปลจบเพียงสนธิกัณฑ์ และปฐมนามกัณฑ์ ต่อมา ข้าพเจ้าได้มอบให้ คุณวิชานนท์ ส่าน้อย ผู้เชี่ยวชาญภาษาพม่า ประจำสถาบันบาฬีศึกษาพุทธโฆส รับหน้าที่แปลต่อ ส่วนข้าพเจ้าคงรับหน้าที่ตรวจแก้สำนวนภาษาเช่นเดิม โดยใช้เวลาแปล และตรวจแก้นานพอสมควร "หนังสือกัจจายนะขั้นพื้นฐาน" นี้ก็สำเร็จลุล่วงสมเจตนาที่ตั้งไว้ทุกประการ

ในการจัดพิมพ์ "กัจจายนะขั้นพื้นฐาน" นี้ ทางสถาบันบาฬีศึกษาพุทธโฆส ได้รับความอุปถัมภ์จากพระเดชพระคุณ พระธรรมปัญญาบดี เจ้าอาวาสวัดปากน้ำ ภาษีเจริญ ประธานมูลนิธิหลวงพ่อวัดปากน้ำ โดยได้มอบทุนจากเงินดอกผลของมูลนิธิหลวงพ่อวัดปากน้ำ เป็นทุนในการจัดพิมพ์ และได้จัด

หนังสือเล่มนี้เป็นวิทยาทาน เนื่องในวโรกาสที่คณะสงฆ์ ศิษย์ อุบาสกอุบาสิกา วัดปากน้ำ จัดงานสมโภชหิรัญยปัฏพัดยศของพระเดชพระคุณ พระธรรมปัญญาบดี ในวันอาทิตย์ที่ ๒๔ เมษายน ๒๕๓๑ ในนามของสถาบันบาฬีศึกษาพุทธโฆส ข้าพเจ้าขอกราบขอบพระคุณ พระเดชพระคุณพระธรรมปัญญาบดี และมูลนิธิหลวงพ่อวัดปากน้ำไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย

หากประโยชน์และความดีใดจะพึงบังเกิดมีจากหนังสือเล่มนี้ ขอถวายความดีนั้นบูชาคุณพระ-อาจารย์ชินกาภิวังสะมหาเถระ ผู้รจนาหนังสือเล่มนี้ และขอน้อมถวายเป็นมุทิตาสักการะแด่ พระเดชพระคุณ พระธรรมปัญญาบดี ขอพระเดชพระคุณจงเจริญด้วยจตุรพิธพร ๔ ประการ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ เจริญงอกงามในศาสนธรรมเป็นนิตย์เทอญ.

(พระศรีสุทธิพงศ์)

ผู้อำนวยการสถาบันบาฬีศึกษาพุทธโฆส

๒๔ เมษายน ๒๕๓๑

๗๗/๑๑ วัดชนะสงคราม
จักรพงษ์ กรุงเทพมหานคร
โทร.๒๘๒๖๙๑๖

โบราณภาษิตเตือนสติศิษย์และครูให้ระวังอย่าหลงเรียนหลงบอก

เปรียบดังมาณพคลาไคล มาพบผู้หลง หลงถาม โลเลหลงตาม หลงมรรคาไลย ผู้หลง หลงซ้ำแสดงความ ทั้งสองก็เพี้ยนภิญโญ.

****

คำนำ

โอม นโม เต วิเชตุํ เม,

ชยโต ททโต ชยํ,

นฏฺฐถมฺภํ สพฺพสนฺตํ,

กร เม ชยมงฺคลํ.

ไวยากรณ์ เสียงหรือสำเนียงของบาฬีก็ดี ไทยก็ดี อังกฤษก็ดี เสียงหรือสำเนียงทั้งหมดนี้เรียกว่า สัททะ หรือ ศัพท์ (หมายถึงสัททรูป อันมีอยู่ใน รูป ๒๘ นั่นเอง) ส่วน ปญฺญตฺติ สทฺท เช่น "พุทฺธ-ภควา" เป็นต้นอันเป็นหมวดของสัททรูปนั้น ปัจจุบันถูกเรียกว่า สัททา หรือไวยากรณ์ ความจริงสัททหรือศัพท์นั้น คนโบราณใช้พูดกันอยู่ ฉะนั้น เมื่อมาถึงยุคของอนุชนรุ่นหลังนี้จึงไม่สามารถรู้ได้อย่างถ่องแท้ว่า "ศัพท์ไหน มิอรรถและอธิบายว่าอย่างไร" ด้วยเหตุนี้เอง จึงมีการจัดทำรูปศัพท์ (ศัพท์ปลอม)ขึ้นมาเป็นคัมภีร์ไวยากรณ์หลาย ๆ ฉบับ เพื่อจะได้มีความเข้าใจถึงความหมายและอธิบายของศัพท์เดิม ทำนองเดียวกับการเขียนรูปช้าง(ช้างปลอม)ให้แก่ผู้ที่ยังไม่เคยเห็นช้างจริง เพื่อให้รู้ว่า ช้างนั้นมีลักษณะอย่างไร ฉะนั้น พึงทราบว่า ไวยากรณ์ เป็นคัมภีร์ที่จัดทำรูปศัพท์(ศัพท์ปลอม)ขึ้นมาเพื่อให้มีความเข้าใจและรู้จัก "ศัพท์จริง"

ไวยากรณ์ใหญ่ – น้อย ไวยากรณ์นั้นมีหลายฉบับ เช่น ไวยากรณ์ในรูปภาษาสันสกฤต และในรูปภาษาบาฬี เป็นต้น "กัจจายนะไวยากรณ์" ซึ่งมีเนื้อหาอันขึ้นต้นด้วยสูตรว่า "อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโต" เป็นต้น ซึ่งแต่งโดยพระมหากัจจายนะ จัดเข้าในไวยากรณ์ในรูปภาษาบาฬี ต่อมา เมื่อไวยากรณ์อื่น ๆ เช่น สทฺทตฺถเภทจินฺตา และ กจฺจายนสาร เป็นต้นปรากฏมีขึ้น "กัจจายนะไวยากรณ์" จึงถูกเรียกว่า **"ไวยากรณ์ใหญ่"** เพราะมีเนื้อหามากกว่า สทฺทตฺถเภทจินฺตา เป็นต้น ส่วน สทฺทตฺถเภทจินฺตา เป็นต้นถูกเรียกว่า **"ไวยากรณ์น้อย"** เพราะมีเนื้อหาน้อยกว่ากัจจายนะไวยากรณ์

กัจจายนาจารย์ ในกัจจายนะไวยากรณ์นั้นแบ่งเป็น ๓ อย่าง ดังนี้ –

๑. สูตร

๒. วุตติ

๓. อุทาหรณ์

ใน ๓ อย่างนั้น พระมหากัจจายนะแต่งเฉพาะ สูตร เท่านั้น ส่วน วุตติ พระสังฆนันทีเป็นผู้แต่ง อุทาหรณ์ พระพรหมทัตตะ เป็นผู้แต่งตามลำดับ โดยมีบาฬีอ้างอิงดังนี้ –

กจฺจายเนน กโต โยคา, วุตฺติ จ สํฆนนฺทินา,

ปโยโค พฺรหฺมทตฺเตน นฺยาโส วิมลพุทฺธินา.

ความจริงคำว่า วุตติ น่าจะเป็นชื่อของคำทั้งปวง (อุทาหรณ์ จ ปิ วา ศัพท์และโยควิภาค) ซึ่ง พรรณนาสูตร (ดูในรูปสิทธิ สูตรที่ ๑๘๘) ฉะนั้น น่าจะพิจารณาถึงความเชื่อที่ว่า "วุตติและอุทาหรณ์ จัดทำโดยอาจารย์องค์เดียว" ส่วนหนังสือเล่มนี้ใคร่จะยอมรับว่า พระมหากัจจายนะจัดทำเฉพาะสูตร เท่านั้น ส่วนที่เหลือทั้งหมดมีอาจารย์องค์อื่น ๆ เป็นผู้จัดทำ (ไม่อาจลงความเห็นให้แน่นอนว่า ใครคือ ผู้จัดทำวุตติ)

เวลาที่กัจจายนะปรากฏ กล่าวกันว่า พระมหากัจจายนะผู้จัดทำ สูตร เป็นองค์เดียวกับ พระมหากัจจายนเถระ พระมหาสาวกผู้ได้รับแต่งตั้งเป็นเอตทัคคะในสมัยพุทธกาล เรื่องนี้มีพรรณนา ไว้ใน อปทานอัฏฐกถา สำหรับหนังสือเล่มเล็ก ๆ นี้ ไม่อยากจะคิดถึงการโต้แย้งของ อปทานอัฏฐกถา นั้น แม้นว่าพระมหากัจจายนะ องค์ผู้ได้รับเอตทัคคะเป็นผู้จัดทำจริง สูตรก็ไม่น่าจะซ้ำกันมากกับสูตร ในสันสกฤต (โดยเฉพาะคัมภีร์กลาปะ) ฉะนั้น ในโมคคัลลานนิสสยะ สยาทิกัณฑ์ สูตรที่ ๑๖๕ ระบุว่า "กัจจายนะปรากฏเมื่อ พ.ศ. ๖๐๐, ค.ศ. ๑๐๐ ล่วงไปแล้ว" ถ้าถือเอาตามนี้ เชื่อได้ว่า พระมหา กัจจายนะนั้นเป็นเพียงพระอาจารย์องค์หนึ่ง ซึ่งมีชื่อเหมือนกันกับพระมหาสาวกในสมัยพุทธกาล

ขั้นตอนการทำหนังสือเล่มนี้

ในหนังสือเล่มนี้มีขั้นตอนในการจัดทำดังนี้ :- -

๑. แปลสูตร

๒. อุทาหรณ์

๓. อธิบายสูตร

๔. วิธีทำตัว และ

๕. ตัวอย่างสำหรับฝึกหัดทำตัว

แปลสูตร การแปลสูตรในหนังสือนี้ แปลตามหลักไวยากรณ์ เพื่อให้จำได้และมีอธิบายชัดเจน ถ้าไม่สอดคล้องกับการพรรณนาวุตติก็ไม่ควรถือผิด

อุทาหรณ์ เพื่อให้สอดคล้องกับ "คำกล่าวของสูตร" จึงนำเอาบทสั้น ๆ จากบาฬีบ้าง อัฏฐ-กถาบ้างยกมาประกอบ บทนั้นเรียกว่า อุทาหรณ์ (อุ + อาหรณ = อาหรณ ถูกนำมา + อุ จากบาฬี เป็นต้น) อุทาหรณ์นั้นนั่นเองที่ถูกใช้ประกอบในแต่ละสูตรไป ฉะนั้น เรียกโดยบาฬีว่า ปโยค, เรียก โดยสันสกฤตว่า ปฺรโยค อนึ่ง อุทาหรณ์นั้นท่านเรียกกันว่า "ตัวอย่าง" เพราะเป็นตัวอย่างอันสอด คล้องกับคำกล่าวของสูตร ในหนังสือนี้จะนำอุทาหรณ์ ๑ - ๒ บทยกมาประกอบในสูตรนั้น ๆ

อธิบายสูตร การอธิบายคำแปลสูตรให้เป็นภาคภาษาไทยล้วน ๆ เช่น "อรรถรู้ได้ด้วยอักขระ" เป็นต้นก็ดี การอธิบายในข้อที่ยากให้ง่ายก็ดีเรียกว่า อธิบายสูตร แม้การอธิบายสูตรก็จะอธิบายเท่าที่เกี่ยวเนื่องกับสูตรนั้น ๆ (การอธิบายด้วยภาคภาษาไทยล้วน ๆ นั้นเป็นสิ่งที่ทำได้ง่าย ฉะนั้น จึงไม่เขียนทุกสูตรเสมอไป)

วิธีทำตัว อุทาหรณ์ทั้งหมดที่ได้พบในไวยากรณ์ เป็นเพียงรูปปลอมของไวยากรณ์เท่านั้น การนำเอาอุทาหรณ์อันเป็นรูปปลอมเหล่านั้นมาเขียนว่า "เดิมตั้งอย่างนี้ แล้วทำด้วยสูตรนี้ จึงกลายมาเป็นอย่างนี้" การเขียนอย่างนี้เรียกว่า "ทำตัว" เหมือนการเอาชอล์คเขียนบนกระดานแล้วเรียกว่า "คิดเลขนะ, ทำบัญชีนะ, ดูหมอนะ" การทำตัวในหนังสือนี้ทำแบบง่าย ๆ สั้น ๆ เท่านั้น

อุทาหรณ์สำหรับฝึกหัด ในบทอ่านของหนังสือสันสกฤตก็ดี อังกฤษก็ดี เขาได้วางบทฝึกหัดเอาไว้ด้วยความพิถีพิถันมาก บทฝึกหัดเหล่านี้มีประโยชน์มาก ฉะนั้น ในหนังสือนี้จึงได้เพิ่มอุทาหรณ์ไว้ในที่ ๆ ควรจำบ้างเล็กน้อย ทั้งนี้มิได้หมายความว่าอุทาหรณ์ในหนังสือนี้จะมีน้อยลงไปกว่าในกัจจายนะ เพราะอุทาหรณ์ในทำนองเดียวกันนี้ได้วางเอาไว้บ้างแล้วใน "คำอธิบาย" การฝึกหัดทำตัวอุทาหรณ์เหล่านั้นเป็นการเพิ่มความรู้ความสามารถให้แก่กล้ายิ่งขึ้น

อุทาหรณ์ของ กึ ศัพท์ อุทาหรณ์ที่เป็นคำถาม เช่น "กุวจีติ กสฺมา, วาติ กิมตฺถํ" เป็นต้น เรียกว่า "อุทาหรณ์ของ กึ ศัพท์" อุทาหรณ์เหล่านี้ถูกเพิ่มเข้ามาเพื่อประโยชน์ของ กุวจิ หรือ วา ศัพท์ กล่าวคือ มีคำถามว่า "จะทำตัวด้วยสูตรนี้ก็ได้อยู่แล้ว เพราะเหตุไรจึงไม่ทำ" ตอบว่า "ทำไม่ได้ เพราะถูก กุวจิ หรือ วา ศัพท์ห้ามเอาไว้" การทำตัวอุทาหรณ์เหล่านั้น ไม่ถือว่าเป็นประโยชน์ในบาฬี, อัฏฐกถา และฎีกา แต่เป็นประโยชน์เฉพาะในสูตรหนึ่ง ๆ ที่มี กุวจิ หรือ วา ศัพท์เท่านั้น ฉะนั้น ในหนังสือเล่มนี้ถึงไม่ได้ทำตัวไว้ ต่อเมื่อได้เรียนรู้ขั้นพื้นฐานแล้ว จะมีความเข้าใจได้เอง แม้จะดู นฺยาส เป็นต้นก็เข้าใจ

ประโยชน์ของหนังสือเล่มนี้ การแปลสูตรในหนังสือเล่มนี้ เสมอกันหรือสอดคล้องกับคำพรรณนาสูตร (เรียกว่า วุตฺติ) ในกัจจายนะ แม้อุทาหรณ์ก็เหมือนในกัจจายนะ วางไว้เพียงเล็กน้อยพอเป็นตัวอย่างของสูตรเท่านั้น นอกจากนั้นยังเพิ่มอุทาหรณ์ที่เหลือเพิ่มเอาไว้ใน "คำอธิบาย" อีกด้วย นับได้ว่าอุทาหรณ์ในกัจจายนะพอมีครบอยู่ในหนังสือเล่มนี้ ส่วนอธิบายสูตรนั้นเขียนหนักไปในทางรูปสิทธิ ฉะนั้น ผู้ที่ค้นคว้าหนังสือเล่มนี้นอกจากเข้าใจมติซึ่งมีมากมายในกัจจายนะแล้ว ยังได้พื้นฐานของรูปสิทธิ อันเป็นความรู้ที่จะเข้าถึงบาฬีและอัฏฐกถาได้อีกด้วย.

ชนกาภิวัส

กัจจายนะขั้นพื้นฐาน

****

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทธสฺส

สนธิกัณฑ์ ศัพท์บาลีแต่ละศัพท์มีวิภัติเป็นที่สุด เรียกว่า "บท" เช่น "ยสฺส + อินฺทฺริยานิ" "ยสฺส" เป็นบทหนึ่ง "อินฺทฺริยานิ" เป็นบทหนึ่ง ถ้านำสองบทนี้มาต่อเข้าเป็นบทเดียวกันเป็น "ยสฺสินฺทฺริยานิ" เรียกว่า "สนฺธิ" ตามวิเคราะห์ที่ท่านกล่าวไว้ว่า **"ทฺวินฺนํ ปทานํ อนฺตรํ อทสฺเสตฺวา สมฺมา ธียตีติ สนฺธิ"** (ปทํ อ.บท อาจริเยน อันอาจารย์ อทสฺเสตฺวา ไม่แสดงแล้ว อนฺตรํ ซึ่งระหว่าง (ซึ่งช่อง) ปทานํ แห่งบททั้งหลาย ทฺวินฺนํ สอง ธียติ ย่อมต่อ สมฺมา โดยชอบ อิติ เพราะเหตุนั้น ตํ ปทํ อันว่าบทนั้น สนฺธิ ชื่อว่าสนธิ) ถ้าไม่นำบททั้งสองมาต่อกัน มีอยู่เพียงบทเดียว เป็นแต่มีการเปลี่ยนแปลงอักษรให้สละสลวยขึ้นก็เรียกว่า "สนธิ" ได้. สองบทข้างต้นนั้น ถ้านำสองบทต่อกันเรียกว่า "ปทสนฺธิ" ถ้ามีการเปลี่ยนแปลงอักษรให้สละสลวยในบทเดียว เรียกว่า "วณฺณสนฺธิ"

กัณฑ์เป็นที่กระทำการต่อบททั้งสองนั้น ชื่อว่า **"สนธิกัณฑ์".**

ข้อควรจำในการทำสนธิ ในสนธิกัณฑ์ เวลาทำตัวรูป ต้องตัดที่ต่อกันอยู่ให้ปรากฏรูปเดิมเสียก่อน เมื่อตัดบทแล้ว พึงกำหนดรู้ที่สุดของบทหน้า และเบื้องต้นของบทหลัง ถ้าเมื่อต่อกันอยู่ มีการเปลี่ยนแปลงที่สุดของบทหน้าเป็นวิธีสำเร็จรูป ต้องเปลี่ยนแปลงที่สุดของบทหน้า ถ้ามีการเปลี่ยนแปลงในเบื้องต้นของบทหลังเป็นวิธีสำเร็จรูป ต้องเปลี่ยนแปลงเบื้องต้นของบทหลัง ถ้ามีการเปลี่ยนแปลงในที่ทั้งสองบทเป็นวิธีสำเร็จรูป ต้องเปลี่ยนแปลงในที่ทั้งสอง เพื่อจำง่าย จะเขียนเครื่องหมาย "'" ในท่ามกลางบททั้งสองที่ยังต่อกันอยู่ เขียนเครื่องหมาย "+" เพื่อให้รู้การตัดบท

สูตร ๔ อย่าง อตฺเถ สูเจตีติ สุตฺตํ (ยํ วากฺยํ อันว่าข้อความใด สูเจติ ย่อมแสดงให้ปรากฏ อตฺเถ ซึ่งอรรถทั้งหลาย อิติ เพราะเหตุนั้น ตํ วากฺยํ อันว่าข้อความนั้น สุตฺตํ ชื่อว่า สูตร) ตามวิเคราะห์ที่กล่าวมานี้ ข้อความอย่างใดอย่างหนึ่งอันแสดงเนื้อความที่ต้องการให้ปรากฏเรียกว่าสูตร สูตรมี ๔ อย่าง คือ **สัญญาสูตร ๑, อธิการสูตร ๑, ปริภาสาสูตร ๑, วิธิสูตร ๑.**

สูตรสำหรับตั้งชื่อ ชื่อว่า สัญญาสูตร

สูตรอันตามไปข้างหน้าก็ดี ข้างหลังก็ดี ชื่อว่า อธิการสูตร

สูตรอันตั้งอยู่ในที่เดียว สามารถกล่าวครอบคลุมได้โดยรอบ ชื่อว่า ปริภาสาสูตร

สูตรอันมิหน้าที่ลบ ทำทีฆะ ทำรัสสะ เป็นต้น ชื่อว่าวิธิสูตร วิธิสูตรนี้มี ๘ อย่าง โดยมิโลปวิธิ เป็นต้น

(สภาพของสูตรเหล่านี้ จะปรากฏในสูตรนั้นๆ ส่วนว่า อติเทสสูตร และ นิยมสูตร มีอยู่เพียงนิดหน่อย)

สนธิกัณฑ์

๑. อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโต.

อตฺโถ อันว่าเนื้อความ ปุคฺคเลน อันบุคคล อกฺขรสญฺญาโต รู้ได้ด้วยอักษร

อธิบายสูตร และการทำตัวรูป

เนื้อความคือ อะไร ? ทุกสิ่งทุกอย่าง อันจับต้องได้ก็ตาม จับต้องไม่ได้ก็ตาม เรียกว่า "อตฺถ" แปลว่าเนื้อความ การแปลบาลีเป็นไทยอย่างนี้ ไม่ใช่เนื้อความที่แท้จริง เรียกว่าเป็นการแปลภาษาเท่านั้น เช่น คำว่า "ปุริโส" แปลว่า "บุรุษ" "ปุริโส" เป็นศัพท์บาลี บุรุษเป็นศัพท์ไทย ตัวของบุรุษเท่านั้นเป็นเนื้อความที่แท้จริง และคำว่า "อากาโส" แปลว่า "ท้องฟ้า" "อากาโส" เป็นศัพท์บาลี ท้องฟ้าเป็นศัพท์ไทย ความว่างเปล่าเท่านั้น เป็นเนื้อความที่แท้จริง

การรู้เนื้อความได้ด้วยอักษร อ อา ก ข เป็นต้นอันจะแสดงต่อไปข้างหน้า ชื่อว่า **"อักษร"** เวลาฟังก็ดี เวลาพูดก็ดี เวลาอ่านหนังสือก็ดี จะรู้เนื้อความได้ด้วยอักษรเท่านั้น อักษรบาลีก็ดี อักษรไทยก็ดี อักษรของภาษาใดภาษาหนึ่งก็ดี ถ้าพูด หรือเขียนผิด แม้เพียงตัวเดียว ผู้ฟังและผู้อ่าน จะเข้าใจความหมายผิดไป ฉะนั้น พระอาจารย์กัจจายนะจึงกล่าวว่า **"อตฺโถ อกฺขร-สญฺญาโต** เนื้อความรู้ได้ด้วยอักษร"

ตามคำพูดนี้ พระอาจารย์กัจจายนะ กล่าวมุ่งหมายเอาความรู้เรื่องอักษรภาษาบาลีเป็นสำคัญ ความรู้นั้นเรียกว่า **"อกฺขรโกสลฺลญาณ** ความรู้ คือความเป็นผู้ฉลาดในอักษร" พระอาจารย์กัจจายนะกล่าวเชิญชวนนักศึกษาว่า "จงศึกษาคัมภีร์ไวยากรณ์นี้ เพื่อได้ความรู้นั้น"

๒. อกฺขราปาทโย เอกจตฺตาลีสํ.

วณฺณา อันว่าวัณณะทั้งหลาย เอกจตฺตาลีสํ ๔๑ ตัว อาทโย (อ + อาทโย) มี อ เป็นต้น อกฺขรา อปิ แม้ชื่อว่า อักขระ โหนฺติ ย่อมเป็น.

อักขระ ๔๑ ตัวเหล่านั้น คือ **อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ** (เหล่านี้เรียกว่า สระ) **ก ข ค ฆ ง, จ ฉ ช ฌ ญ, ฏ ฐ ฑ ฒ ณ, ต ถ ท ธ น, ป ผ พ ภ ม, ย ร ล ว ส ห ฬ อ.** (เหล่านี้เรียกว่า พยัญชนะ)

สูตรว่า "อกฺขราปาทโย เอกจตฺตาลีสํ" นี้ เป็นสัญญาสูตร นักศึกษาจงท่องจำ อักษร ๔๑ ตัว เหล่านี้ไว้ แม้อักษรทั้ง ๔๑ ตัวนี้ เรียกว่า **"วณฺณ"** ก็ได้ อกฺขราปาทโย ตัดบทว่า "อกฺขรา + อปิ + อาทโย". นักศึกษาจะทราบเนื้อความของ อปิ ศัพท์ ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิ ต่อไป.

ประโยชน์แห่งการตั้งชื่อ

การตั้งชื่อมีประโยชน์ต่อการเรียกสูตร ฉะนั้น สูตรว่า "อกฺขราปาทโย เอกจตฺตาลีสํ" นี้ จึงมีประโยชน์ต่อการเรียก อ อา เป็นต้นว่า "วัณณะ ๔๑ ตัวเหล่านี้ ชื่อว่า อักษร"

๓. ตตฺโถทนฺตา สรา อฏฺฐ.

ตตฺถ อกฺขเรสุ บรรดาอักษร ๔๑ ตัวเหล่านั้น อฏฺฐ อกฺขรา อันว่าอักษรทั้งหลาย ๘ โอทนฺตา มีโอเป็นที่สุด สรา ชื่อว่า สระ โหนฺติ ย่อมเป็น.

สระ ๘ ตัว คือ:- **อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ.**

อธิบาย ตตฺโถทนฺตา ตัดบทว่า "ตตฺถ + โอทนฺตา" สูตรนี้เป็นการตั้งชื่ออักษร ๘ ตัวว่า **"สระ"** และด้วยสูตรนี้ยังมีประโยชน์ในการเรียก อ อา เป็นต้นว่า "สระ" ในสูตรว่า "สรา สเร โลปํ" เป็นต้น.

๔. ลหุมตฺตา ตโย รสฺสา.

ตตฺถ สเรสุ บรรดาสระทั้งหลายเหล่านั้น ตโย สรา อันว่าสระทั้งหลาย ๓ ลหุมตฺตา อันมีมาตรา (ระยะเวลา - จังหวะในการสวด)ไว (เบา) รสฺสา ชื่อว่า รัสสะ โหนฺติ ย่อมเป็น.

รัสสสระ ๓ ตัว คือ:- **อ อิ อุ**

อธิบาย สูตรนี้เป็นการตั้งชื่อสระ ๓ ตัวว่า "รัสสะ" รสฺส ศัพท์แปลว่า "สั้น" เวลาสวดอักษร อ อิ อุ เหล่านี้ ให้จบด้วยระยะเวลาอันสั้น คือ นับระยะเวลาชั่วกระพริบตา หรือ ชั่วสายฟ้าแลบ เป็นกำหนดเท่านั้น ปรากฏเรียกในคัมภีร์ทั้งหลายว่า "๑ มาตรา" และด้วยสูตรนี้ ยังมีประโยชน์ในการเรียก อ อิ อุ ว่า รัสสะ ในสูตรว่า "รสฺสํ" เป็นต้น.

สภาพของสูตรทั้งหลาย ปกติ สูตรทั้งหลายจำเป็นต้องมีอักษรน้อย และมีเนื้อความปรากฏชัด พระอาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์ทั้งหลาย ประสงค์จะให้คำบางคำเหมาะสมในการอ้างสูตร เช่น สูตรข้างหน้าก็อ้างสูตรข้างหลัง สูตรข้างหลังก็อ้างสูตรข้างหน้าได้ เช่น ในสูตรว่า "ลหุมตฺตา ตโย รสฺสา" ไม่มีคำว่า "ตตฺถ" แต่เวลาแปลสูตรนี้ ต้องอ้างคำว่า "ตตฺถ" ในสูตรว่า "ตตฺโถทนฺตา สรา อฏฺฐ" เข้ามาแปลด้วย ส่วนคำว่า "โหติ โหนฺติ" ไม่จัดเป็นคำที่อ้างมาจากสูตร เป็นแต่ใส่เข้ามาเพื่อแปลให้ได้ความเต็มประโยค.

๕. อญเญ ทีฆา.

อญเญ สรา อันว่าสระทั้งหลายเหล่าอื่น (จากรัสสสระ) ทีฆา ชื่อว่า ทีฆะ โหนฺติ ย่อมเป็น.

ทีฆสระเหล่าอื่น คือ:- **อา อี อู เอ โอ.**

อธิบาย สูตรนี้เป็นการตั้งชื่อสระ ๕ ตัว มี อา อี เป็นต้นว่า **"ทีฆะ"** **"ทีฆะ"** ศัพท์ แปลว่า "ยาว" เวลาสวดสระ อา เป็นต้น จบลงด้วยระยะเวลาอันยาว คือ นับได้ชั่ว ๒ กระพริบตา เป็นกำหนด เพราะฉะนั้น ทีฆสระจึงมี ๒ มาตรา และด้วยสูตรนี้ยังมีประโยชน์ในการใช้เรียก อา เป็นต้นว่า "ทีฆะ" ในสูตรว่า "ทีฆ เป็นต้น.

๖. เสสา พฺยญฺชนา.

เสสา อกฺขรา อันว่าอักษรทั้งหลาย อันเหลือ (จากสระ) พฺยญฺชนา ชื่อว่าพยัญชนะ โหนฺติ ย่อมเป็น.

พยัญชนะทั้งหลาย คือ:- **ก ข ค ฆ ง, จ ฉ ช ฌ ญ, ฏ ฐ ฑ ฒ ณ, ต ถ ท ธ น, ป ผ พ ภ ม, ย ร ล ว ส ห ฬ อ.**

อธิบาย สูตรนี้เป็นการตั้งชื่ออักษร ๓๓ ตัว มี ก เป็นต้นว่า **"พยัญชนะ"** และด้วยสูตรนี้ยังมีประโยชน์ในการเรียก ก ข เป็นต้นว่า พยัญชนะ ในสูตรว่า "อำ พฺยญฺชเน นิคฺคหิตำ" เป็นต้น.

ข้อควรจำพิเศษ

ลำพังสระ ๘ ตัว มี อ อา เป็นต้นอย่างเดียว ไม่ต้องประกอบด้วยพยัญชนะก็สามารถออกเสียงได้ชัด ส่วนพยัญชนะทั้งหลาย มี ก ข เป็นต้น ถ้าไม่อาศัยสระ จะออกเสียงชัดไม่ได้ จะออกมาเป็นเหมือนเสียงลมเป็นต้นว่า "กฺ ขฺ คฺ" แต่เมื่อนำสระมาประกอบด้วย จึงออกเสียงได้ชัด เพราะฉะนั้น จงจำไว้ว่าในพยัญชนะแต่ละตัว มี ก ข เป็นต้น มีสระ อ เป็นต้นอาศัยอยู่ ส่วนนิคคหิตพยัญชนะนั้น ประกอบสระที่เป็นทีฆะไม่ได้ ประกอบได้เฉพาะกับรัสสสระ ๓ ตัว คือ อ อิ อุ เท่านั้น พยัญชนะตั้งแต่ ก ถึง ฬ อาศัยสระหลัง (เรียกว่า "ปราสยพฺยญฺชน") มีนิคคหิตเพียงตัวเดียวที่อาศัยสระหน้า มีสระอยู่ข้างหน้า เรียกว่า **"ปุพฺพาสยพฺยญฺชน"** ขอให้นักศึกษาดูตารางหน้าต่อไป...

ตารางแสดงวิธีเขียนสระและพยัญชนะ

สระล้วน ๆ (สระลอย)	อ	อา	อิ	อี	อุ	อู	เอ	โอ
สระที่จะผสมกับพยัญชนะ (สระจม)	ะ	-า	ิ	ี	ุ	ู	เ-	โ-
พยัญชนะล้วน	กฺ	ขฺ	คฺ	ฆฺ	งฺ	....	ฬฺ	์
การเขียนสระผสมกับพยัญชนะตามสภาพจริง	กะ ะ๐	กา า๐	กิ ิ๐	กี ี๐	กุ	กู	กเ	กโ
การเขียนสระ และพยัญชนะ อันมีมาตั้งแต่สมัยก่อน	กั ั	กา	กิ ิ	กี	กุ ุ	กู ู	เก	โก

๑. วคฺคา ปญฺจปญฺจโส มนฺตา.

มนฺตา พฺยญฺชนา อันว่าพยัญชนะทั้งหลาย มี ม เป็นที่สุด วคฺคา ชื่อว่า วรรค โหนฺติ ย่อมเป็น ปญฺจปญฺจโส โดยการแบ่งเป็นพวกละ ๕ ตัว

พยัญชนะวรรคเหล่านั้น คือ:- **ก ข ค ฆ ง, จ ฉ ช ฌ ญ, ฏ ฐ ฑ ฒ ณ, ต ถ ท ธ น, ป ผ พ ภ ม.**

อธิบาย สูตรนี้เป็นการตั้งชื่อพยัญชนะ ๒๕ ตัวว่า "วรรค" วคฺค ศัพท์แปลว่า "พวก หมู่ กลุ่ม" ฉะนั้น หมู่พยัญชนะ ๕ ตัวแรก คือ ก ข ค ฆ ง เรียกว่า ก-วรรค โดยการนำพยัญชนะตัวแรกของวรรค คือ ก มาเป็นชื่อของวรรค และอีก ๔ วรรคต่อไปก็มีนัย

เช่นเดียวกับที่กล่าวมานี้

ส่วนพยัญชนะ คือ "ย ร ล ว ส ห ฬ อ" นอกจากพยัญชนะวรรค ๒๕ ตัวที่กล่าวมาแล้ว เรียกว่า "อวคฺค" (ไม่ใช่วรรค, ไม่จัดเป็นวรรค) และด้วยสูตรนี้ยังมีประโยชน์ในการเรียกว่า "วรรค" ในสูตรว่า "วคฺคนฺตํ วา วคฺเค" เป็นต้น.

๘. อ อิติ นิคฺคหิตํ.

พินฺทุ อันว่า จุด อ อิติ คือ อ นิคฺคหิตํ ชื่อว่า "นิคคหิต" โหติ ย่อมเป็น.

(เวลาสวด หรือกล่าว "อ" จุดคือ " ◌ " เฉย ๆ เรียกว่า นิคคหิต).

อธิบาย เวลาเขียนนิคคหิตตามสูตรนี้ ถ้าเขียนเพียง " ◌ " ไม่มีสระ อ ประกอบอยู่ด้วย จะไม่สามารถอ่านออกเสียงได้ เพราะฉะนั้น จึงต้องนำ ◌ นิคคหิตไปประกอบกับสระ อ สำเร็จเป็น อ จึงจะอ่านออกเสียงได้ และด้วยสูตรนี้ยังเป็นประโยชน์ในการเรียกชื่อ นิคคหิต ในสูตรว่า **"อ พฺยญฺชเน นิคฺคหิตํ"** เป็นต้น.

๙. ปรสมญฺญา ปโยเค.

ปโยเค ครั้นเมื่อคำเป็นเครื่องประกอบเนื้อความ สติ มีอยู่ ปรสมญฺญา อันว่าชื่อในคัมภีร์สันสกฤตอื่นทั้งหลาย สทฺทวิทูหิ อันอาจารย์ผู้รู้คัมภีร์ไวยากรณ์ทั้งหลาย ปยุชฺชนฺเต ย่อมประกอบ.

ก ข, จ ฉ, ฏ ฐ, ต ถ, ป ผ, ส พยัญชนะเหล่านี้ ชื่อ **"อโฆส"**

ค ฆ ง, ช ฌ ญ, ฑ ฒ ณ, ท ธ น, พ ภ ม, ย ร ล ว ห ฬ เหล่านี้ชื่อ **"โฆส"** เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้ไม่ใช่สูตรเพื่อตั้งชื่อโดยตรง แต่ใช้สำหรับตั้งชื่อของชื่อต่าง ๆ อันอ้างมาจากคัมภีร์สันสกฤต เมื่อสมควรจะใช้อ้างในคัมภีร์กัจจายนะนี้ บรรดาสูตร ๔ ประการ สูตรนี้จัดเข้าใน "ปริภาสาสูตร" อันให้รู้ชื่อ แม้ที่เรียกชื่อพยัญชนะว่า อโฆส และ โฆส ที่กล่าวข้างบนนั้น ยังเป็นประโยชน์ต่อการตั้งชื่อในสูตรว่า **"วคฺเค โฆสาโฆสานิ ตติยปญฺจมา"** แม้ชื่อเป็นต้นว่า วณฺณ สโยค และ ลิงฺค ก็ชื่อว่า "ปรสมญฺญา" ด้วยนั่นเทียว ซึ่งชื่อเหล่านี้จะมีปรากฏในภายหลัง.

๑๐. ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย.

สนฺธิกตฺตุกาโม อ.กุลบุตรผู้ใคร่เพื่อกระทำซึ่งสนธิ วิโยชเย พึงแยกออก ปุพฺพํ พฺยญฺชนํ ซึ่งพยัญชนะตัวหน้า กตฺวา กระทำ อโธจิตํ ให้ตั้งอยู่ข้างล่าง (คือข้างหน้า) อสฺสรํ ไม่ให้มีสระ สเรน จากสระ.

อธิบาย ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ ตัดบทว่า "ปุพฺพํ + อโธจิตํ + อสฺสรํ" สูตรนี้แสดงให้เห็นการแยกพยัญชนะออกจากสระ และในบรรดาสูตร ๔ อย่างนั้น สูตรนี้จัดเป็นปริภาสาสูตร อันแสดงให้รู้ถึงวิธีเพราะการตั้งอยู่ที่เดียว แต่สามารถใช้ได้ทั่วไป

ถามว่า "ทำไมถึงต้องมีการแยกพยัญชนะออกจากสระ ?

ตอบว่า บางที ถ้าไม่มีการแยกพยัญชนะออกจากสระ จะทำให้ไม่สามารถรู้ได้ว่ามีสระอยู่หรือไม่ เพราะสระอันพยัญชนะปกปิดไว้ เช่น ใน ก ข ค เป็นต้น จะไม่เห็นสระ "ะ" เพราะพยัญชนะปกปิดไว้ (หรือแฝงอยู่กับพยัญชนะ) ถ้าไม่อาจรู้ได้ว่าสระมีอยู่หรือไม่ วิธีการลบสระ แปลงสระ และทำทีฆะเป็นต้นก็ไม่สามารถทำได้ เพื่อประโยชน์ให้รู้ว่าสระมีอยู่ จึงต้องมีการแยกพยัญชนะออกจากสระเสียก่อน ตามนัยนี้ ขอให้นักศึกษาโปรดจำว่า เมื่อมีสระอยู่ วิธีลบเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งจึงจะแยกได้ ถ้าไม่มีวิธีลบเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งก็ไม่ต้องแยก.

ถามว่า **พยัญชนะ**มี ๒ พวก คือ ตั้งแต่ ก ถึง ฬ จัดอยู่ในพวกอาศัยสระหลัง นิคคหิต อาศัยสระหน้า ประสงค์จะทราบถึงวิธีการแยกพยัญชนะ ๒ พวก ตามหลักฐานที่ท่านกล่าวไว้ ?

ตอบว่า ต้องแยกพยัญชนะ ๓๒ ตัว ตั้งแต่ ก ถึง ฬ ในเวลาผสมกับสระ จะอยู่ข้างหน้า เป็นพวกหนึ่ง เพราะอาจารย์กัจจายนะกล่าวไว้ในสูตรว่า "ปุพฺพํ" ส่วนนิคคหิตไม่ต้องแยกจัดเป็นพวกหนึ่ง.

ถามว่า เมื่อแยกพยัญชนะออกจากสระแล้ว ต้องใส่สระตัวใหม่เข้ามา หรือว่า เป็นการแยกพยัญชนะออกไปอย่างเดียว ?

ตอบว่า เป็นการแยกพยัญชนะออกไปอย่างเดียว ไม่ต้องใส่สระใหม่เข้ามาอีก เพราะพระอาจารย์กัจจายนะกล่าวไว้ว่า **"อสฺสรํ"**

ถามว่า เมื่อแยกออกแล้ว นำพยัญชนะไปไว้ที่ไหน ?

ตอบว่า เมื่อแยกออกแล้ว ต้องนำพยัญชนะไปไว้ข้างล่าง (ข้างหน้า) เพราะพระอาจารย์กัจจายนะกล่าวไว้ว่า **"อโธจิตํ"**

"อโธ" ศัพท์ แม้จะแปลว่า "ข้างล่าง" หรือ "ใต้" ก็ตาม แต่ไม่ใช่ข้างล่างดังที่คิดกัน โดยนัยของบาลีแล้ว ในที่นี้ต้องหมายถึง "ข้างหน้า" เพราะฉะนั้น ความหมายที่ปรากฏก็คือ แยกพยัญชนะไปไว้ข้างหน้าสระ อันพยัญชนะอาศัยอยู่ ไม่ใช่ข้างล่างตามความหมายของศัพท์.

๑๑. นเย ปรํ ยุตฺเต.

สนฺธิกตฺตุกาโม อ.กุลบุตรผู้ใคร่เพื่ออันกระทำซึ่งสนธิ นเย พึงนำไป ปุพฺพํ พฺยญฺชนํ ซึ่งพยัญชนะตัวหน้า อสฺสรํ อันไม่มีสระ ปรํ อกฺขรํ สู่อักษรตัวหลัง ยุตฺเต ในที่อันสมควรทำซึ่งสนธิ.

อธิบาย สูตรนี้จัดเป็นปริภาสาสูตร อันแสดงให้เห็นว่า ในที่ที่สมควรจะทำสนธิ พึงนำพยัญชนะตัวหน้าอันไม่มีสระไปประกอบเข้ากับสระ (ซึ่งอยู่หน้าของศัพท์)หลัง ในสูตรที่ ๑๐ และ ๑๑ นี้ยังไม่มีการทำตัวรูป แต่นักศึกษาพึงมีสติเสมอว่า เมื่อแยกพยัญชนะออกด้วยสูตรว่า **"ปุพฺพมโธจริตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย"** แล้ว ต้องนำไปประกอบกับสระหลัง ด้วยสูตรว่า **"นเย ปรํ ยุตฺเต".**

อิติ สนฺธิกปฺเป ปฐโม กณฺโฑ.

กณฺโฑ อ.กัณฑ์ ปฐโม ที่หนึ่ง สนฺธิกปฺเป ในตอนที่ว่าด้วยสนธิกัปป์ นิฏฺฐิโต จบแล้ว อิติ ด้วยประการฉะนี้.

เนื้อความคล้ายกันนี้ เรียกว่า **"กณฺโฑ"** เหมือนกันหมด เพราะฉะนั้น กัณฑ์ที่หนึ่งที่แสดงมานี้จัดเป็น "สัญญา และ ปริภาสา"

แบบฝึกหัดในกัณฑ์ที่หนึ่ง

๑. จงนับอักขระทั้งหมดว่ามีเท่าไร ?

๒. อักขระเหล่านี้ มีชื่อเรียกอีกหนึ่งว่าอย่างไร ?

๓. สระมีเท่าไร อะไรบ้าง จงจัดแบ่งสระเหล่านั้นให้เป็น รัสสะ พวกหนึ่ง ทีฆะ พวกหนึ่ง ?

๔. พยัญชนะ มีเท่าไร อะไรบ้าง แบ่งออกเป็นกี่วรรค อะไรบ้าง จงบอกพยัญชนะของแต่ละวรรค ?

๕. ในเขลาสูตร อำ อึ อุ นิคคหิตเรียกว่าอะไร

๖. จงบอกพยัญชนะที่เป็น โฆสะ และ อโฆสะ มีเท่าไร อะไรบ้าง ?

๗. ในสนธิกัณฑ์ที่ ๑ นี้ แสดงอะไร ?

———— จบกัณฑ์ที่หนึ่ง ————

๑๒. สรา สเร โลปฺ.

สรา อ.สระ(หน้า)ท.ปปฺโปนฺติ ย่อมถึง โลปฺ ซึ่งการลบ สเร ในเพราะสระ (หลัง).

อุทาหรณ์ "ยสฺสินฺทฺริยานิ" เป็นต้น.

หมายเหตุ: - สระหน้า หมายถึงสระที่อยู่หลังของศัพท์หน้า สระหลัง หมายถึงสระที่อยู่หน้าของศัพท์หลัง.

อธิบาย สูตรว่า "สรา สเร โลปฺ" นี้ จัดเป็นวิธิสูตรอันเป็นเหตุให้รู้ได้ว่า เพราะ(อำนาจของ)สระหลัง จึงลบสระหน้า ตามวิธีนี้ เมื่อสระหลังมีอยู่ ถ้าสมควรจะลบสระหน้าได้ ก็ให้ลบ เช่น อุทาหรณ์ที่ยกมาว่า "ยสฺสินฺทฺริยานิ = ยสฺส + อินฺทฺริยานิ" แปลว่า "อินฺทฺริยานิ อ.อินทรีย์ ท.ยสฺส ของบุคคลใด" มีวิธีทำให้สำเร็จรูปดังนี้ :- รูปที่เข้าสนธิสำเร็จ "ยสฺสินฺทฺริยานิ" ตัดบทว่า "ยสฺส + อินฺทฺริยานิ" แยกพยัญชนะ "สฺ" ออกจากสระ "อ" แล้ววางไว้ข้างหน้าด้วยสูตรว่า "ปุพฺพ-มโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" ลบสระ "อ" ตัวหน้าด้วยสูตรว่า "สรา สเร โลปฺ" นำ "สฺ" พยัญชนะซึ่งปราศจากสระมาประกอบกับสระ "อิ" ข้างหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" สำเร็จรูปเป็น "ยสฺสินฺทฺริยานิ"

ข้อควรจำ เวลาทำตัวรูป ครูผู้สอนต้องทำให้นักเรียนดูเป็นตัวอย่างก่อน จากนั้น จึงให้นักเรียนฝึกทำตามโดยถือเป็นภาคปฏิบัติในชั้นเรียน (หรือให้ทำเป็นการบ้านมาส่ง) เพราะฉะนั้น ต้องฝึกให้นักเรียนทำตัวรูปบนกระดานดำ ขณะทำตัวรูป จะปรากฏภาพแสดงวิธี ดังนี้ :-

"ยสฺสินฺทฺริยานิ" ตัดบทว่า "ยสฺส + อินฺทฺริยานิ"
แยกพยัญชนะออกจากสระ "ยสฺสฺ + อินฺทฺริยานิ"
ลบสระหน้า "ยสฺสฺ + อินฺทฺริยานิ"
สำเร็จรูปเป็น "ยสฺสินฺทฺริยานิ"

ฝึกให้นักเรียนเขียนโดยลักษณะนี้หลาย ๆ ครั้ง พร้อมกับให้ว่าออกเสียงตามไปด้วยทุกครั้ง เหมือนกับวิธีทำเลขคณิต แต่ต้องมีสติคอยระวังในการวางสระ และพยัญชนะ อย่าให้ผิดพลาดจากตารางที่แสดงมาแล้ว.

๑๓. วา ปโร อสรูปา.

ปโร อ.สระหลัง อสรูปา สรา จากสระอันมีรูปไม่เหมือนกัน ปปฺโปติ ย่อมถึง โลปฺ ซึ่งการลบ วา โดยการวิกัปป์.

อุทาหรณ์ "จตฺตาโร 'เม" เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้จัดเป็นวิธิสูตร เป็นการแสดงวิธีลบสระหลัง จากสระหน้าอันมีรูปไม่เหมือนกัน จะทราบเนื้อความของ วา ศัพท์ในปทรูปสิทธิ (จตฺตาโร'เม = จตฺตาโร + อิเม, อิเม ธมฺมา อ.ธรรม ท.อิเม เหล่านี้ จตฺตาโร ๔)

สรูป (ส + รูป ส=เหมือนกัน รูป=รูป) เวลาทำตัวรูป ต้องกำหนดสระหน้าและสระหลังทั้ง ๒ ให้แน่นอน ถ้า สระเหล่านั้นมีรูปเหมือนกัน จัดเป็น "สรูปสระ" (สระมีรูปเหมือนกัน) ลบไม่ได้ด้วยสูตรนี้ เช่น อ กับ อา มีรูปเหมือนกัน เวลาออกเสียงก็คล้ายกัน จะต่างกันเพียงเป็นทีฆะและรัสสะเท่านั้น ซึ่งไม่สามารถจะบอกได้ว่ามีความต่างกัน ยิ่งเป็น อ กับ อ ยิ่งบอกไม่ได้ว่าต่างกัน อิ กับ อี, อุ กับ อู, เอ กับ เอ, และ โอ กับ โอ จัดเป็น "สรูปสระ" เช่นเดียวกัน

ข้อควรจำ **อิ อี อุ อู เอ โอ สระ ๖ ตัวนี้ อยู่เบื้องหลัง อ อา จัดเป็น อสรูป**

อ อา อุ อู เอ โอ สระ ๖ ตัวนี้ อยู่เบื้องหลัง อิ อี จัดเป็น อสรูป

อ อา อิ อี เอ โอ สระ ๖ ตัวนี้ อยู่เบื้องหลัง อุ อู จัดเป็น อสรูป

อ อา อิ อี อุ อู โอ สระ ๗ ตัวนี้ อยู่หลังสระ เอ จัดเป็น อสรูป

อ อา อิ อี อุ อู เอ สระ ๗ ตัวนี้ อยู่เบื้องหลังสระ โอ จัดเป็น อสรูป

วิธีทำตัวรูป

จตุ๎ตาโร'เม ตัดบทว่า จตุ๎ตาโร + อิเม. แยกพยัญชนะ คือ ร๎ ออกจากสระ โอ- แล้วตั้งไว้ข้างหน้าด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธจิตมสฺสรๆ สเรน วิโยชเย" - จตุ๎ตาร๎ โ- + ิเม. ลบสระ ิ ด้วยด้วยสูตรว่า วา ปโร อสรูปา - จตุ๎ตาร๎โ- + เม. นำ ร๎ พยัญชนะซึ่งปราศจากสระมาประกอบกับสระ โ- เบื้องหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรๆ ยุตฺเต" สำเร็จเป็น "จตุ๎ตาโร'เม".

ฐานของอักขระ

ต่อไปนี้ จะเรียนเรื่อง "ฐานของอักขระ" เพราะเมื่อศึกษาถึงฐานของอักขระดี จะมีความเข้าใจเรื่อง "สวณฺณ อสวณฺณ" อันจะกล่าวถึงในสูตรต่อไปได้ ฉะนั้น จงตั้งใจกำหนดและศึกษาตามที่จะอธิบายในตอนนี้.

"ฐาน คือ อะไร ? ที่เกิดของอักขระ นับตั้งแต่ลำคอขึ้นมา เรียกว่า "ฐาน" แปลว่า ที่เกิดของอักขระ ฐานที่เกิดของอักขระ มี ๖ คือ:-

- กณฺ๎ฐาน = ฐานคือคอ
- ตาลุฐาน = ฐานคือเพดาน
- มุทฺ๎ธฐาน = ฐานคือปุ่มเหงือก
- ทนฺ๎ตฐาน = ฐานคือฟัน
- โอฏฺ๎ฐาน = ฐานคือริมฝีปาก
- นาสิกาฐาน = ฐานคือจมูก

บรรดาฐานทั้ง ๖ เหล่านี้ อ วัณณะ คือ อ อา ก วรรค คือ ก ข ค ฆ ง และ ห ทั้ง ๘ ตัวนี้ ชื่อว่า "กณฺ̣ฐช เกิดที่ลำคอ"

อิ วัณณะ คือ อิ อี, จ วรรค คือ จ ฉ ช ฌ ญ และ ย ทั้ง ๘ ตัวนี้ชื่อว่า "ตาลุช เกิดที่เพดาน"

ฏ วรรค คือ ฏ ฐ ฑ ฒ ณ และ ร ษ ทั้ง ๗ ตัวนี้ ชื่อว่า "มุทฺธช เกิดที่ปุ่มเหงือก"

ต วรรค คือ ต ถ ท ธ น และ ล ส ทั้ง ๗ ตัวนี้ ชื่อว่า "ทนฺตช เกิดที่ฟัน"

อุ วัณณะ คือ อุ อู, ป วรรค คือ ป ผ พ ภ ม ทั้ง ๗ ตัวนี้ ชื่อว่า "โอฏฺ̣ฐช เกิดที่ริมฝีปาก"

เอ ชื่อว่า "กณฺ̣ฐตาลุช เกิดที่ลำคอและเพดาน"

โอ ชื่อว่า "กณฺ̣โฐฏฺ̣ฐช เกิดที่ลำคอและริมฝีปาก"

ว ชื่อว่า "ทนฺโตฏฺ̣ฐช เกิดที่ฟันและริมฝีปาก"

นิคฺคหิต คือ ◌ं ชื่อว่า "นาสิกช เกิดที่จมูก"

จงจำความหมายของศัพท์:- กณฺ̣ฐ - ลำคอ, ตาลุ - เพดาน, มุทฺธ - ปุ่มเหงือก, ทนฺต - ฟัน, โอฏฺ̣ฐ - ริมฝีปาก, นาสิกา - จมูก. ช - อักษรอันเกิด.

๑๔. กฺวจา'สวณฺ̣ณ์ ลุตฺเต.

สเร ครั้นเมื่อสระหน้า อันมีรูปไม่เหมือนกัน ลุตฺเต ถูกลบแล้ว ปโร อ.สระหลังอันเป็น อิ วัณณะ และ อุ ปปฺโปติ ย่อมถึง อสวณฺ̣ณ์ ซึ่งความเป็น อสวัณณะ คือ เอ โอ กฺวจิ ในบางที่.

อุทาหรณ์:- "พนฺธุสฺ'เสว, โน'เปติ" เป็นต้น.

อธิบาย (กฺวจา'สวณฺ̣ณ์ ตัดบทว่า "กฺวจิ + อสวณฺ̣ณ์") สูตรนี้ จัดเป็นวิธิสูตรซึ่งแสดงให้รู้ว่า "เมื่อสระหน้าถูกลบไปแล้ว แปลง อิ วัณณะ เป็น เอ, แปลง อุ วัณณะ เป็น โอ" เพราะฉะนั้น ก่อนที่จะทำตามวิธีของสูตรนี้ จะต้องลบสระหน้าด้วยสูตรว่า "สรา สเร โลปฺ" เสียก่อน. (พนฺธุสฺเสว = พนฺธุสฺส + อิว แปลว่า เพียงดัง แห่งพวกพ้อง)

สวณฺ̣ณ (สวณฺ̣ณ ตัดบทว่า ส + วณฺ̣ณ ส - เหมือนกัน (เป็นไป), วณฺ̣ณ - สัณฐาน หรือ ฐาน)

สระที่เหมือนกันโดยสัณฐาน หรือ โดยฐาน (มี กัณฐฐานเป็นต้น) ชื่อว่า "สวณฺ̣ณ" สวัณณะ-สระมีดังนี้:-

อ อา ชื่อว่าเป็น สวณฺ̣ณ เรียกชื่อว่า อวัณณะ
อิ อี ชื่อว่าเป็น สวณฺ̣ณ เรียกชื่อว่า อิวัณณะ
อุ อู ชื่อว่าเป็น สวณฺ̣ณ เรียกชื่อว่า อุวัณณะ

ตามนัยที่แสดงมานี้ ขอให้นักศึกษาจำไว้ว่า สวัณณะมีเพียง ๖ ตัวเท่านั้น ส่วน เอ โอ สองตัวนี้ไม่มีสระที่เหมือนกันโดยสัณฐาน หรือ โดยฐาน เพราะฉะนั้น จงจำไว้ว่า เอ โอ เป็น อสวณฺณสร (สระอันไม่มีฐานเหมือนกับสระอื่น) จึงสมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์กัจจายนะกล่าวไว้ว่า "อสวณฺณ" (ซึ่งความเป็น อสวัณณสระ คือ เอ โอ)

ข้อควรจำ เวลาแปลงเป็น อสวัณณะ คือ เอ โอ ต้องมีสติกำหนดฐานที่เหมือนกันส่วนหนึ่ง อิวัณณะ คือ อิ อี ต้องแปลงเป็น เอ อุวัณณะ คือ อุ อู ต้องแปลงเป็น โอ จริงอยู่ อิวัณณะ เกิดที่ตาลุฐาน เอ เกิดที่กัณฐตาลุฐาน (จึงมีส่วนเหมือนกันคือ ตาลุ) เพราะฉะนั้น อิวัณณะ และ เอ จึงเหมือนกันโดยส่วนหนึ่งแห่งฐาน อุวัณณะ เกิดที่โอฏฐฐาน โอ เกิดที่กัณฐโอฏฐฐาน (จึงมีส่วนเหมือนกัน คือ โอฏฐ อยู่)

การทำตัวรูป พนฺธุสฺ'เสฺว ตัดบทว่า พนฺธุสฺส + ิว. แยก สฺ พยัญชนะออกจากสระ "ะ" แล้วตั้งไว้ข้างหน้าด้วยสูตรว่า "ปุพฺพมโธฐิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย" (พนฺธุสฺสะ ิว) ลบสระ "ะ" หน้าด้วยสูตรว่า "สรา สเร โลปํ" (พนฺธุสฺสฺ ิว) แปลงสระ "ิ-" หลังเป็น เอ อสวัณณะ ด้วยสูตรว่า "กฺวจา'สวณฺณํ ลุตฺเต" (พนฺธุสฺสฺ เ-ว) นำ "สฺ" พยัญชนะอันปราศจากสระไปประกอบกับสระ "เ" ด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" สำเร็จรูปเป็น "พนฺธุสฺเสว".

โน'เปติ ตัดบทว่า น + อุเปติ แยกพยัญชนะ นฺ ออกจากสระ "ะ" ด้วยสูตรว่า "ปุพฺพ... วิโยชเย" (นะ ุเปติ) ลบสระ "ะ" หน้าด้วยสูตรว่า "สรา สเร โลปํ" (นฺ ุเปติ) แปลงสระ อุ หลังเป็น โอ อสวัณณะ ด้วยสูตรว่า "กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต" (นฺ โ-เปติ) นำ นฺ อันปราศจากสระไปประกอบกับสระ "โ-" ด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" สำเร็จรูปเป็น "โนเปติ"

๑๔. ทีฆ.

สเร ครั้นเมื่อสระหน้า ลุตฺเต ถูกลบแล้ว ปโร อ.สระหลัง ปปฺโปติ ย่อมถึง ทีฆ ซึ่งความเป็นทีฆะ กฺวจิ ในบางที่.

อุทาหรณ์:- "สทฺธีธ" เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้จัดเป็นวิธิสูตรซึ่งแสดงให้รู้ว่า "เมื่อลบสระหน้าแล้ว สระหลังที่เป็นรัสสะอยู่ถึงความเป็นทีฆะ แม้ในเวลาทำที่ฆะก็ต้องมีสติคอยกำหนดอยู่เสมอว่า ต้องเป็นทีฆะของสระที่มีฐานเหมือนกันเท่านั้น คือ อ ถึงความทีฆะเป็น อา อิ ถึงความทีฆะเป็น อี อุ ถึงความทีฆะเป็น อู (สทฺธีธ - สทฺธา + อิธ แปลว่า สทฺธา อ.ศรัทธา อิธ ในโลกนี้)

การทำตัวรูป สทฺธีธ ตัดบทว่า สทฺธา+ ิธ แยก ธฺ พยัญชนะออกจาก "า" แล้วตั้งไว้ข้างหน้า (อ้างสูตร) (สทฺธฺ าิธ) ลบสระ "า" ข้างหน้า (อ้างสูตร) (สทฺธฺ ิธ) ทีฆะสระ "ิ" เบื้องหลังเป็น "ี" ด้วยสูตรว่า "ทีฆ" (สทฺธฺ ีธ) นำ ธฺ พยัญชนะอันปราศจากสระไปประกอบกับสระ "ี" (อ้างสูตร) สำเร็จรูปเป็น "สทฺธีธ"

๑๖. ปุพฺโพ จ.

สเร ครั้นเมื่อสระหลัง ลุตฺเต ถูกลบแล้ว ปุพฺโพ จ อ.รัสสสระเบื้องหน้าด้วย ปปฺโปติ ย่อม ถึง ทีฆ ซึ่งความเป็นทีฆะ กฺวจิ ในบางที่.

อุทาหรณ์:- "กึสู'ธ" เป็นต้น.

อธิบาย ปุพฺโพ จ สูตรนี้ จัดเป็นวิธิสูตร ซึ่งแสดงให้รู้ว่า "เมื่อลบสระหลังแล้ว ทำทีฆะสระหน้า" (กึสู'ธ = กึสุ+อิธ แปลว่า กึสุ อ.ธรรมอะไร สิ อิธ ในโลกนี้)

การทำตัวรูป กึสู'ธ ตัดบทว่า กึสุ +ิธ แยก สฺ พยัญชนะออกจากสระ "ุ" แล้วตั้งไว้ข้างหน้า (อ้างสูตร) (กึสฺ ุ ิธ) ลบสระ อิ เบื้องหลังด้วยสูตรว่า "วา ปโร อสรูปา" (กึสฺ ุ ธ), ทีฆะสระ "ุ" ข้างหน้าเป็น "ู" ด้วยสูตรว่า "ปุพฺโพ จ" (กึสฺ ู ธ) นำ สฺ ไปประกอบกับสระ "ู" สำเร็จรูปเป็น "กึสู'ธ".

๑๗. ย'เมท'นฺตสฺสา'เทโส.

อาเทโส อ.การอาเทศ ยํ เป็น ย เออนฺตสฺส แห่ง เอ อันเป็นที่สุด โหติ ย่อมมี สเร ในเพราะสระหลัง.

อุทาหรณ์:- มฺยา'ยํ เป็นต้น.

อธิบาย (ย'เมท'นฺตสฺสา'เทโส ตัดบทว่า ยํ + เออนฺตสฺส + อาเทโส). สูตรนี้จัดเป็นวิธิสูตร ซึ่งแสดงให้รู้ว่า "ในเพราะสระเบื้องหลัง แปลง (อาเทศ) เอ อันเป็นที่สุดของ เม, เต, เย บทเป็น ยฺ" (มฺยา'ยํ = เม+อยํ แปลว่า อยํ ธมฺโม อ.ธรรมนี้ เม อันเรา)

ข้อสังเกต เอ อันเป็นที่สุดของบท ในเวลาตัดบท มฺยายํ ว่า "เม+อยํ" จะได้รูปเดิมเป็น เม บทหนึ่ง อยํ บทหนึ่ง การเขียน เม ตามสภาพเป็นจริงแล้วต้องเขียน มฺ ไว้ข้างหน้า สระ เ- ไว้ข้างหลัง เป็น "มเ-" (ขอให้นักศึกษาย้อนกลับไปดูตารางที่แสดงมาแล้ว) เพราะฉะนั้น สระ "เ-" ใน "เม" จึงเป็นที่สุดของบท

การอาเทศเป็น ย ในสูตรนี้ถึงไม่มีคำว่าอาเทศ ก็สามารถเข้าใจได้ว่ามีการแปลง เอ เป็น ย การมีคำว่าอาเทศ เพราะมีจุดประสงค์ที่จะให้รู้ว่า การแปลง เอ เป็น ยฺ นั้น จัดเป็นอาเทสวิธิชนิดหนึ่ง ว่าตามความจริงก็มีเพียง ย เท่านั้น ไม่มีพิเศษไปกว่านี้.

การทำตัวรูป มฺยายํ ตัดบทว่า เม+ยยํ แยก มฺ พยัญชนะออกจากสระ เอ (อ้างสูตร) (มฺเ-ยยํ) แปลงสระ "เ-" อันเป็นที่สุดของบทเป็น "ยฺ" ด้วยสูตรว่า "ย'เมท'นฺตสฺสา'เทโส" (มฺยฺยยํ) ทำทีฆะสระ "ย" เป็น "า" ด้วยสูตรว่า "ทีฆ" (ในกัณฑ์ที่ ๓) (มฺยฺ -ายยํ) นำ "ยฺ" พยัญชนะอันปราศจากสระไปประกอบกับสระหลังด้วยสูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" สำเร็จรูปเป็น "มฺยายยํ".

๑๘. ว'โม'ทุท'นฺตานำ.

อาเทโส อ.การอาเทศ วำ เป็น ว โออุอนฺตานำ แห่ง โอ และ อุ อันเป็นที่สุดของบท ท. โหติ ย่อมมี สเร ในเพราะสระหลัง.

อุทาหรณ์:- "อถ ขุ'วสฺส, วตฺเถ'วตฺถ". เป็นต้น.

อธิบาย (ว'โม'ทุท'นฺตานำ ตัดบทว่า วำ + โอ อุ อนฺตานำ) สูตรนี้จัดเป็นวิธิสูตร ซึ่งแสดงให้รู้ว่า "เพราะสระเบื้องหลัง แปลง โอ และ อุ อันเป็นที่สุดของบทเป็น วฺ" (อถ ขุว'สฺส = อถ โข + อสฺส, อถ โข ครั้งนั้นแล อสฺส แก่บุคคลนั้น. วตฺเถวตฺถ = วตฺถุ + เอตฺถ, วตฺถุ อ.ที่ตั้ง เอตฺถ ในที่นี้)

การทำตัวรูป อถ ขุวสฺส ตัดบทว่า อถ โข + ะสฺส, แยก "ขฺ" พยัญชนะออกจากสระ "โอ" (อ้างสูตร) (อถ ขฺโ- ะสฺส), แปลงสระ "โ-" อันเป็นที่สุดของบทเป็น "วฺ" ด้วยสูตรว่า "ว'โม'ทุท'นฺตานำ" (อถ ขฺวฺ ะสฺส) นำ "วฺ" พยัญชนะไปประกอบกับสระ "ะ" ด้วยสูตรว่า "นเย ปรำ ยุตฺเต" สำเร็จรูปเป็น "อถ ขุวสฺส" (วตฺเถ'วตฺถ ตัดบทว่า วตฺถุ + เ-ตฺถ แยก "ถฺ", แปลงสระ "-ุ" ข้างหน้าเป็น "วฺ" ด้วยสูตรนี้)

๑๙. สพฺโพ จำ ติ.

ติ อ.ติอันเป็นที่สุดของ อติ ปติ และ อิติ สพฺโพ ทั้งปวง ปปฺโปติ ย่อมถึง จำ ซึ่งความเป็น "จ" สเร ในเพราะสระหลัง. อุทาหรณ์:- อจฺจ'นฺตำ, ปจฺจา'หรติ, อิจฺเจตำ เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้จัดเป็นวิธิสูตร ซึ่งแสดงให้รู้ว่า "เพราะสระเบื้องหลัง แปลง "ติ" หมดทั้งตัวแห่ง อติ ปติ อิติ เป็น "จ" นักศึกษาพึงกำหนดจำไว้ว่า ต้องแปลง "ติ" หมดทั้งตัวเป็น "จฺ" ไม่ใช่แปลง ตฺ กับ ิ ซึ่งแยกออกจากกันเป็น "จฺ" เพราะท่านกล่าวว่า "ติ" หมดทั้งตัว" (อจฺจนฺตำ - อติ + อนฺตำ แปลว่า จริงๆ, ปจฺจาหรติ - ปติ + อาหรติ แปลว่า ย่อมนำกลับมา, อิจฺเจตำ - อิติ + เอตำ แปลว่า เอตำ อ.คำพูด อิติ อย่างนี้).

การทำตัวรูป อจฺจ'นฺตำ ตัดบทว่า อติ ะนฺตำ แปลง ติ ที่สุดของ อติ เป็น "จฺ" ด้วยสูตรว่า "สพฺโพ จำ ติ" นำ "จฺ" พยัญชนะอันปราศจากสระไปประกอบกับสระ "ะ" ด้วยสูตรว่า "นเย ปรำ ยุตฺเต" ลง "จ" สทิสเทฺวภาว ด้วยสูตรว่า "ปร เทฺวภาโว ฐาเน" สำเร็จรูปเป็น "อจฺจนฺตำ". (นักศึกษาจะทราบอธิบายของคำว่า "สทิสเทฺวภาว" ในสูตรว่า "ปร เทฺวภาโว ฐาเน" ในบทว่า ปจฺจาหรติ มี ติ แห่ง ปติ เป็นที่สุด, บทว่า อิจฺเจตำ มี ติ แห่ง อิติ เป็นที่สุดเท่านั้นต่างกัน).

๒๐. โท ธสฺส จ.

โท จ อ.การอาเทศเป็น ท ด้วย ธสฺส จ แห่ง ธ ด้วย โหติ ย่อมมี สเร ในเพราะสระเบื้องหลัง. อุทาหรณ์:- "เอก'มิทา'หำ" เป็นต้น.

อธิบาย (เอก'มิทา'หำ - อหำ อ.เรา เอกำ สมยำ ในสมัยหนึ่ง อิธ ในที่นี้) สูตรนี้ จัดเป็นวิธีสูตรซึ่งแสดงให้รู้ว่า "ในเพราะมีสระอยู่เบื้องหลัง แปลง "ธ" (อักขระตัวที่ ๔ แห่ง ต วรรค) เป็น "ท" (อักขระตัวที่ ๓ วรรคเดียวกัน) ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิระบุไว้ชัดว่า "ธ" ที่จะแปลงเป็น "ท" นั้น จะต้องเป็น "ธ" ที่คำว่า "อิธ" ศัพท์ และ อิธ ศัพท์นั้นจะต้องอยู่เบื้องหลัง เอก ศัพท์เท่านั้น.

ข้อควรจำ แปลง ธ ของ อิธ ศัพท์อันอยู่เบื้องหลัง เอก ศัพท์เท่านั้นเป็น "ท".

การทำตัวรูป เอก'มิทา'หำ ตัดบทว่า เอกมิธ + หำ, แปลง ธ เป็น ท ด้วยสูตรว่า "โท ธสฺส จ" แยก "ท" พยัญชนะ (เอกมิทฺ หำ), ลบสระหน้าด้วยสูตรว่า "สรา สเร โลปำ" ทำการทีฆะสระ "ะ" เบื้องหลังเป็น อา ด้วยสูตรว่า "ทีฆำ" (ในทุติยกัณฑ์) (เอกมิทฺ -าหำ) นำ "ท" พยัญชนะไปประกอบกับสระ "-า" ด้วยสูตรว่า "นเย ปรำ ยุตฺเต" สำเร็จรูปเป็น "เอก'มิทา'หำ".

หมายเหตุ :- เอก และ มิท เป็นสนธิอยู่ แต่ในที่นี้ไม่ต้องทำตัวรูป เพราะจะมีวิธีทำตัวรูปในสูตร มทา สเร ข้างหน้า.

ประโยชน์ของ จ ศัพท์ ตามความประสงค์ของอาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์ทั้งหลาย "จ, วา, ปิ, อปิ" ศัพท์สามารถอธิบายได้หลายนัย เวลาจะแปลศัพท์เหล่านี้ จึงต้องแปลเข้ากับบทอันสมควร เพื่อให้สำเร็จสมความประสงค์ตามที่อาจารย์ผู้รจนามุ่งหมาย เพราะฉะนั้น ในสูตรนี้ จึงแปล จ ศัพท์ที่อยู่เบื้องหลัง ธสฺส (คือ ธสฺส จ) เข้ากับ โท เป็น "โท จ". ในภาษาไทยเรา เมื่อเรากล่าวว่า "เขาไปด้วย" มีความหมายรวมถึงว่า "เราก็ไปด้วย" คำว่า "เราก็ไปด้วย" นี้ ไม่ต้องบอกก็สามารถรู้ได้. เมื่อกล่าวว่า "โท จ แปลงเป็น ท ด้วย" แสดงว่า การแปลงเป็นอย่างอื่นได้อีก ย่อมมีแน่นอน ฉะนั้น ด้วย จ ศัพท์ตามสูตรนี้ จึงสามารถ แปลง ธ ในคำว่า "สาธุ ทสฺสนำ" เป็น ห ได้ โดยรูปสำเร็จว่า "สาหุ ทสฺสนำ". (ทสฺสนำ อ.การเห็น สาหุ (สาธุ) เป็นความดี โหติ ย่อมเป็น).

ในวุตติของกัจจายนะ แสดงสูตรเล็ก ๆ มี "โฏ ตสฺส" เป็นต้น ตามแบบ "โท ธสฺส จ" สูตรสูตรเหล่านั้น เรียกว่า "โยควิภาค" (โยค = สูตร วิภาค = การแบ่ง, การจำแนก)

บรรดาโยควิภาคทั้ง ๓ ซึ่งจะแสดงในสูตรว่า "อนุปทิฏฺฐานำ วุตฺตโยคโต" -สูตรเล็ก ๆ ว่า "โฏ ตสฺส" เป็นต้น เหล่านี้ จัดเป็น "วิสุำกรณโยควิภาค".

ส่วนในคัมภีร์ปทรูปสิทธิ แสดงวิธีแปลง "ต เป็น ฏ, ก เป็น ข, ป เป็น ผ, วฺว เป็น พฺพ" เป็นต้นด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โท ธสฺส จ นี้ แต่ไม่ใช้สูตรเล็ก ๆ เหล่านั้น.

ข้อควรจำ แปลง ต เป็น ฏ, ก เป็น ข, ป เป็น ผ, วฺว เป็น พฺพ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โท ธสฺส จ.

การทำตัวรูป สาหุ ศัพท์เดิมเป็น สาธุ แปลง ธ เป็น ห ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โท ธสฺส จ สำเร็จรูปเป็น "สาหุ"

๒๑. อิวณฺโณ ยํ นวา.

อิวณฺโณ อ.อิวัณณะ ปปฺโปติ ย่อมถึง ยํ ซึ่งความเป็น ย สเร ในเพราะ อสรูปสระ นวา ในบางที่.

อุทาหรณ์:- ปฏิสนฺถารวุตฺย'สฺส, นทฺยา'สนฺโน เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้จัดเป็นวิธิสูตร ซึ่งแสดงให้รู้ว่า "ในเพราะมีอสรูปสระอยู่ แปลง อิวัณณะ เป็น ย ได้" (นักศึกษาย้อนกลับไปดูทบทวนเรื่องอสรูปสระ และ อิวัณณะ ที่แสดงมาแล้ว) ปฏิสนฺถาร-วุตฺย'สฺส = ปฏิสนฺถารวุตฺติ + อสฺส แปลว่า ปฏิสนฺถารวุตฺติ พึงเป็นผู้มีความเลี้ยงชีพด้วยปฏิสันถาร อสฺส พึงเป็น. นทฺยา'สนฺโน = นที + อาสนฺโน แปลว่า อ.ที่ใกล้แห่งแม่น้ำ นวา ศัพท์ก็ดี กฺวจิ ศัพท์ก็ดี มีอรรถเหมือนกัน แปลเนื้อความเหมือนกันว่า "ในบางที่" จงกำหนดจำว่า ในสูตรที่มีศัพท์ทั้งสองนี้อยู่ด้วย มีวิธีทำตัวรูปได้น้อย วิธีทำไม่ได้มีมากกว่า.

การทำตัวรูป ปฏิสนฺถารวุตฺย'สฺส ตัดบทว่า ปฏิสนฺถารวุตฺติ + ะสฺส, แยก ตฺ พยัญชนะ (ปฏิสนฺถาร-วุตฺตฺ-ิ ะสฺส), แปลงสระ -ิ เป็น ยฺ ด้วยสูตรว่า อิวณฺโณ ยํ นวา (ปฏิสนฺถารวุตฺตฺ ยฺ ะสฺส) นำ ยฺ ไปประกอบกับสระ ะ หลัง (ปฏิสนฺถารวุตฺตฺ ยสฺส) ลบ ตฺ พยัญชนะตัวหน้าด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า "พฺยญฺชโน จ วิสญฺโญโค" สำเร็จรูปเป็น "ปฏิสนฺถารวุตฺย'สฺส นทฺยา'สนฺโน ตัดบทว่า นที + อาสนฺโน แปลง อี เป็น ย ด้วยสูตรนี้เช่นเดียวกัน.

๒๒. เอวาทิสฺส ริ ปุพฺโพ จ รสฺโส.

ริ อ.การอาเทศเป็น ริ เอวาทิสฺส แห่ง เอ อักษรอันอยู่เบื้องต้นแห่งเอวศัพท์ โหติ ย่อมมี. ปุพฺโพ จ อ.สระหน้าด้วย รสฺโส เป็นรัสสะ โหติ ย่อมเป็น.

อุทาหรณ์:- "ยถริว, ตถริว" เท่านั้น.

อธิบาย สูตรนี้ จัดเป็นวิธิสูตร ซึ่งแสดงให้รู้ว่า มีการแปลง เอ แห่ง เอว ศัพท์ เป็น **ริ**, และทำที่ฆะสระเบื้องหน้าให้เป็น รัสสสระ การแปลง เอ แห่ง เอว ศัพท์ เป็น **ริ** นั้น จะกระทำได้ก็ต่อเมื่อ เอว ศัพท์อยู่เบื้องหลังของ **ยถา** และ **ตถา** ศัพท์เท่านั้น.

การทำตัวรูป ยถริว ตัดบทว่า ยถา + เอว แปลง เอ แห่ง เอว ศัพท์ เป็น **ริ** และทำการรัสสะ า แห่ง ยถา ศัพท์ เป็น ะ ด้วยสูตรว่า **เอวา'ทิสฺส ริ ปุพฺโพ จ รสฺโส** สำเร็จรูปเป็น **"ยถริว"** ตถริว ตัดบทว่า ตถา + เอว มีวิธีทำตัวรูปเช่นเดียวกับ ยถริว แล.

จบสนธิกัณฑ์ตอนว่าด้วยสรสนธิ เพียงเท่านี้.

ในกัณฑ์ที่ ๒ นี้ จัดเป็น "สรสนธิกัณฑ์" เพราะสูตรแต่ละสูตรในกัณฑ์นี้ อธิบายวิธีใช้สนธิเกี่ยวกับสระเหมือนกันหมดทุกสูตร

แบบฝึกหัดในกัณฑ์นี้

จงแสดงการทำตัวดังต่อไปนี้ –

๘. (ก) ตฺยา'หำ = เต + ะหำ

(ข) ตฺยา'สฺส = เต + ะสฺส

๙. (ก) สฺว'สฺส = โส + ะสฺส

(ข) กฺว'ตฺโถ = โก + ะตฺโถ

(ค) ปาตฺว'ากาสิ + = ปาตุ + ะกาสิ

(กฺวตฺโถ ถ้าตัดบทว่า กฺว + ะตฺโถ มีวิธีสำเร็จรูปด้วยสูตรที่ ๑๒)

๑๐. (ก) อจฺโจทาตา = อติ + โ–ทาตา

(ข) ปจฺจุตฺตริตฺวา = ปติ + –ุตฺตริตฺวา

(ค) อิจฺจสฺส = อิติ + ะสฺส

๑๑. (ก) วิตฺยานุภุยฺยเต = วิตฺติ + อนุภุยฺยเต.

(แปลง ิ แห่ง ติ เป็น ย แล้วทีฆะสระ ะ เป็น –า. ส่วนในสูตรที่ ๒๐ และ ๒๒ ไม่จำเป็นต้องมีแบบฝึกหัดก็ได้)

——— จบกัณฑ์ที่ ๒ ———

๒๓. สรา ปกติ พฺยญฺชเน.

สรา อ.สระหน้า ท. ปกติ เป็นปกติ โหนฺติ ย่อมเป็น พฺยญฺชเน ในเพราะพยัญชนะหลัง.

อุทาหรณ์:- มโนปุพฺพงฺคมา เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้ จัดเป็นวิธิสูตร ซึ่งบอกให้ทราบว่า "เพราะพยัญชนะหลัง ให้คงสระหน้าไว้ตามเดิม" เมื่อกล่าวว่าให้คงสระหน้าไว้ตามเดิม เท่ากับเป็นการปฏิเสธวิธีการทำที่ฆะ การรัสสะ และการลบ ตามสูตรว่า "ที่ฆำ, รสฺสำ และ โลปญฺจ ตตฺรากาโร" เพราะฉะนั้น พึงกำหนดจำสูตรนี้ว่า "ปฏิเสธวิธิสูตร".

การทำตัวรูป มโนปุพฺพงฺคมา ศัพท์เดิมเป็น มโนปุพฺพงฺคมา นั่นเอง, แยก "นฺ" พยัญชนะออกจากสระ (อ้างสูตร) (มนฺโ-ปุพฺพงฺคมา) คงสระ "โ-" หน้าไว้ตามปกติ ด้วยสูตรว่า "สรา ปกติ พฺยญฺชเน" นำ "นฺ" ไปประกอบกับสระ "โ-" (อ้างสูตร) สำเร็จรูปเป็น "มโนปุพฺพงฺคมา" (ในที่นี้ไม่ต้องแสดงการตัดบท เพราะรูปศัพท์ไม่มีการตัดบท). "มโนปุพฺพงฺคมา" แปลว่า มีจิตเป็นสภาพถึงก่อน.

๒๔. สเร กฺวจิ.

สรา อ.สระหน้า ท. ปกติ เป็นปกติ โหนฺติ ย่อมเป็น สเร ในเพราะสระหลัง กฺวจิ ในบางที่. อุทาหรณ์ :- โภติ อยฺเย เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้จัดเป็นปฏิเสธวิธิสูตรชนิดหนึ่ง ซึ่งบอกให้ทราบว่า "เพราะสระหลัง ในบางที่ให้คงรูปไว้ตามเดิม (ตามปกติ)" เพราะฉะนั้น สูตรว่า "สเร กฺวจิ"นี้ จึงเท่ากับเป็นการปฏิเสธสูตรที่มีวิธีทำสระหน้าในเมื่อมีสระหลังเป็นนิมิต ตามสูตรที่ท่านกล่าวว่า "สรา สเร โลปำ, ยเมหนฺตสฺสาเทโส, วโมหฺหนฺตานำ, อิวณฺโณ ยำ นวา" ที่เดียว.

การทำตัวรูป โภติ อยฺเย นั้น ศัพท์เดิมก็คงเป็น โภติ อยฺเย นั่นเอง, มีวิธีทำตัวรูปดังนี้... แยก "ตฺ" พยัญชนะออกจากสระ (อ้างสูตร) (โภตฺ-อยฺเย) คงสระ "-ิ" ข้างหน้าไว้ตามเดิม (ตามปกติ) ด้วยสูตรว่า "สเร กฺวจิ", นำ "ตฺ" พยัญชนะไปประกอบกับสระ "-ิ" (อ้างสูตร) สำเร็จรูปเป็น "โภติ อยฺเย". (นักศึกษาจะทราบความพิสดารเรื่อง ฐานะ อันควรเป็นปกติ ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิ). โภติ อยฺเย แปลว่า อยฺเย ดูก่อนแม่เจ้า โภติ ผู้เจริญ.

๒๕. ที่ฆำ.

สรา อ.สระหน้า ท. ปปฺโปนฺติ ย่อมถึง ที่ฆำ ซึ่งความเป็นที่ฆะ พฺยญฺชเน ในเพราะพยัญชนะหลัง กฺวจิ ในบางที่.

อุทาหรณ์:- มุนี'จเร เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้จัดเป็นวิธิสูตร ซึ่งบอกให้ทราบว่า "เพราะพยัญชนะหลัง ในบางที่ ต้องทีฆะสระหน้า"

การทำตัวรูป มุนี'จเร ศัพท์เดิมเป็น มุนิ + จเร แยก "นฺ" พยัญชนะออกจากสระ (อ้างสูตร) (มุนฺ-ิ + จเร ทีฆะสระ "-ิ" ข้างหน้าเป็น "-ี" ด้วยสูตรว่า "ทีฆ", นำ "นฺ" พยัญชนะไปประกอบสระ "-ี" (อ้างสูตร) สำเร็จรูปเป็น "มุนี'จเร" มุนี'จเร แปลว่า มุนิ อ.มุนี จเร พึงเที่ยวไป.

๒๖. รสฺสํ.

สรา อ.สระหน้า ท. ปปฺโปนฺติ ย่อมถึง รสฺสํ ซึ่งความเป็นรัสสะ พฺยญฺชเน ในเพราะพยัญชนะหลัง กฺวจิ ในบางที่.

อุทาหรณ์:- โภวาทิ'นาม เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้จัดเป็นวิธิสูตร ซึ่งบอกให้ทราบว่า "เพราะพยัญชนะอยู่เบื้องหลัง ในบางที่ต้องรัสสสระหน้า"

วิธีทำตัวรูป โภวาทิ'นาม ศัพท์เดิมเป็น โภวาที + นาม, แยก "ทฺ" พยัญชนะออกจากสระ (อ้างสูตร) (โภวาทฺ-ีนาม), รัสสะสระ "-ี" เป็น "-ิ" ด้วยสูตรว่า "รสฺสํ"นำ "ทฺ" พยัญชนะไปประกอบกับสระ "-ิ" เบื้องหลัง (อ้างสูตร) สำเร็จรูปเป็น "โภวาทิ'นาม" โภวาที นาม ชื่อว่าผู้มีปกติกล่าวว่าเจริญ.

๒๗. โลปญฺจ ตตฺรากาโร.

สรา อ.สระหน้า ท. ปปฺโปนฺติ ย่อมถึง โลปํ ซึ่งการลบ พฺยญฺชเน จ ในเพราะพยัญชนะหลังด้วย กฺวจิ ในบางที่. อกาโร จ อ. อ อาคมด้วย โหติ ย่อมลง ตตฺร ในที่สระที่ลบแล้วนั้น.

อุทาหรณ์ :- ส สีลวา เป็นต้น.

อธิบาย (โลปญฺจ ตตฺรากาโร = โลปํ + จ ตตฺร + อกาโร) สูตรนี้ จัดเป็น โลปวิธิสูตรและอาคมวิธิสูตร ซึ่งบอกให้ทราบว่า เพราะพยัญชนะหลังมี จึงมีการลบสระหน้า และลง อ อาคมแทนสระหน้าที่ถูกลบไปนั้น

การทำตัวรูป ส'สีลวา ศัพท์เดิมเป็น โส สีลวา, แยก "สฺ" พยัญชนะออกจากสระ (อ้างสูตร) (สฺโ-สีลวา), ลบสระ "โ-" และลง "ะ" อาคม แทนสระ "โ-" ที่ลบไปนั้น ด้วยสูตรว่า "โลปญฺจ ตตฺรากาโร" (สฺ ะ สีลวา) นำ "สฺ" พยัญชนะไปประกอบกับสระ "ะ" (อ้างสูตร) สำเร็จรูปเป็น "ส สีลวา" "ส สีลวา" แปลว่า โส อ.บุคคลนั้น สีลวา ผู้มีศีล.

๒๘. ปร เทฺวภาโว ฯาเน.

เทฺวภาโว อ.ความที่อักษรมี ๒ ตัว ปร แห่งพยัญชนะตัวหลัง สรมฺหา จากสระ โหติ ย่อมมี ฯาเน ในฐานะอันสมควร.

อุทาหรณ์:- อิธ'ปฺปมาโท เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้จัดเป็น อาคมวิธิสูตร ซึ่งบอกให้ทราบว่า "ในฐานะ" (ที่) อันสมควร พยัญชนะซึ่งอยู่หลังสระ เป็น เทฺวภาว ได้ (ซ้อนอักษร)" เทฺวภาว = เทฺว = สอง, ภาว = ความเป็นแห่งอักษร. เมื่อกล่าวถึงความที่อักษรเป็น ๒ ตัว หมายความว่า ลงอักษรอันปราศจากสระเบื้องหลังสระได้อีก ๑ ตัว เพราะฉะนั้น การลง(ซ้อน)อักษรเพิ่มอีก ๑ ตัว เบื้องหลังสระ เรียกว่า "เทฺวภาว"

การทำตัวรูป อิธ'ปฺปมาโท ศัพท์เดิมเป็น อิธ + ปมาโท ลง ป อักษรอันมีรูปเหมือนกัน (ซ้อน ป อักษรอันมีรูปเหมือนกัน) อีก ๑ ตัว ด้วยสูตรว่า "ปร เทฺวภาโว ฯาเน" สำเร็จรูปเป็น อิธ'ปฺปมาโท. (ปมาโท อ.ความประมาท อิธ ในโลกนี้) (ไม่ต้องนำ ปฺ ไปประกอบกับพยัญชนะหลัง เพราะมีการประกอบอยู่แล้ว).

๒๙. วคฺเค โฆสาโฆสานำ ตติยปฺจมา.

ตติยปฺจมา อ.อักษรตัวที่ ๓, และ อักษรตัวที่ ๑ ท. วคฺเค ในแต่ละวรรค คจฺฉนฺติ ย่อมถึง เทฺวภาวำ ซึ่งความเป็น เทฺวภาว แห่งอักษรอันมีรูปไม่เหมือนกัน โฆสาโฆสานำ แห่งอักษรตัวที่ ๔ และอักษรตัวที่ ๒ ท. อันเป็นโฆสะ และ อโฆสะ ฯาเน ในฐานะอันสมควร.

อุทาหรณ์:- ปพฺพตมุทฺธนิฏฺฐิโต, ยตฺรฏฺฐิตำ เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้จัดเป็น อาคมวิธิสูตร ซึ่งบอกให้ทราบว่า ในฐานะอันสมควร "อสทิส-เทฺวภาว" การลง(ซ้อน)พยัญชนะอันมีรูปไม่เหมือนกัน อันเนื่องด้วยสูตรนี้ มีใช้เฉพาะพยัญชนะตัวที่ ๑, ๒, ๓, ๔ ของแต่ละวรรคเท่านั้น ส่วนพยัญชนะตัวที่ ๕ ไม่ใช้เกี่ยวกับสูตรนี้. บรรดาพยัญชนะเหล่านั้น พยัญชนะตัวที่ ๓และที่ ๔ เป็น โฆสะ พยัญชนะตัวที่ ๑ และตัวที่ ๒ เป็น อโฆสะ ส่วนพยัญชนะที่จะนำมาลง (ซ้อน) เป็นพยัญชนะตัวที่ ๓ และพยัญชนะตัวที่ ๑ ฉะนั้น "โฆสะ" ในที่นี้จึงเป็นพยัญชนะตัวที่ ๔ "อโฆสะ" จึงเป็นพยัญชนะตัวที่ ๒.

เมื่อพิจารณาตามลำดับที่ท่านกล่าวไว้ในสูตรว่า "โฆสาโฆสานำ ตติยปฺจมา" แล้ว พยัญชนะตัวที่จะนำมาซ้อน เป็นตัวที่สาม พยัญชนะตัวเป็นเหตุให้เกิดการซ้อน เป็นตัวที่ ๔ ซึ่งเป็นโฆสะ ถ้าพยัญชนะที่จะนำมาซ้อนเป็นตัวที่ ๑ พยัญชนะตัวเป็นเหตุให้เกิดมีการซ้อน ต้องเป็นตัวที่ ๒ อันเป็นอโฆสะ เพราะเหตุที่ พยัญชนะตัวที่เป็นเหตุให้เกิดมีการซ้อน และพยัญชนะตัวที่จะนำมาซ้อน ฐานะ

ไม่เหมือนกันอย่างนี้ ท่านจึงเรียกว่า เทฺวาภาว นี้ว่า "อสทิสเทฺวภาว" ส่วน เทฺวภาว ในสูตรที่กล่าวมาแล้ว พยัญชนะตัวเป็นเหตุให้เกิดมีการซ้อนและตัวที่จะมาซ้อนมีฐานะเหมือนกัน จึงเรียกว่า "สทิสเทฺวภาว".

การทำตัวรูป ปพฺพตมุทฺธนิ'ฏฺฐิโต ศัพท์เดิมเป็น "ปพฺพตมุทฺธนิ + ฐิโต" ลง "ฏ" อสทิสเทฺวภาว ด้วยสูตรว่า "วคฺเค โฆสาโฆสานำ ตติยปฺจมา" สำเร็จรูปเป็น "ปพฺพตมุทฺธนิ'ฏฺฐิโต" ปุคฺคโล อ.บุคคล ฐิโต ยืนอยู่แล้ว ปพฺพตมุทฺธนิ บนยอดแห่งภูเขา. ยตฺร'ฐิตำ ศัพท์เดิมเป็น ยตฺร + ฐิตำ ลง "ฏ" อสทิสเทฺวภาว ด้วยสูตรว่า "วคฺเค โฆสาโฆสานำ ตติยปฺจมา" สำเร็จรูปเป็น "ยตฺร'ฏฺฐิตำ" ฐิตำ ซึ่งบุคคลผู้ยืนอยู่แล้ว ยตฺร ในที่ใด.

ควรท่องจำพยัญชนะที่ควรเป็นเทฺวภาว

ต่อไปนี้ จะแสดงพยัญชนะที่ควรเป็นเทฺวภาว โดยย่อ เพื่อให้นักศึกษาได้จำไว้เป็นแบบ. พยัญชนะที่ลงซ้อนข้างหน้า อุทาหรณ์: - ป (=วิปฺปยุตฺโต) ปติ(=สุปฺปติฏฺฐิโต) ปฏิ(=อปฺปฏิปุคฺคโล) กมุ(=ปรกฺกมติ) คห(=นิคฺคโห) ทุ(=อุปฺทฺทโว) กี(=ธนกฺกีโต) กุส(=อกฺโกสติ) ฌา (=กตฺฌญ) ชุต (=วิชฺโชตติ). กฺธ (=อกฺโกโธ) สิ(=อวสฺสโย) สุ(=วิสฺสุโต) สมฺภู(=ปสฺสมฺภติ) สร(=อฏฺฏสฺสโร) สส(=มหุสฺสสนฺโต) จช(=ปริจฺจชนฺโต) กิลิส(=อุปกฺกิลิฏฺโฐ) ปีติ (=สปฺปีติโก) ติก(=กุสลตฺติกำ) ปุน(=ปุนปฺปุนำ) วตฺ(=วตฺตติ) นิ(=นิชฺชฏำ) อุ(=อุคฺคตำ) ทุ(=ทุตฺตโร) ต(=ตมฺมโย) จตุ(=จตุปฺปโท) ฉ(=ฉตฺตึส) ส อันแปลงมาจาก สนฺต (=สปฺปุริโส) ตสฺส จวคฺค(=ยุชฺชเต) ยวตำ(=ชจฺจนฺโธ) เอเห ญำ (=ปจฺจตฺตญฺเญว) ส เย จ (=สญฺโญชนำ) สพฺโพ จำ ติ (=ปจฺจโย) ว อันจะแปลงเป็น พ (=ปพฺพชติ) ที่รักษาฉันท์ เช่น อุชฺชุคเตสุ เสยฺโย มีพยัญชนะที่ ๒ และที่ ๔ ในวรรค ลงพยัญชนะที่ ๑ และที่ ๓ ซ้อนได้ เช่น ปตฺถรติ, นิทฺธาโร.

จบสนธิกัณฑ์ที่ ๓

๓๐. อํ พฺยญฺชเน นิคฺคหิตํ.

นิคฺคหิตํ อ.นิคคหิต อํ เป็น อํ โหติ ย่อมเป็น พฺยญฺชเน ในการเพราะพยัญชนะหลัง

อุทาหรณ์:- เอวํ วุตฺเต เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้จัดเป็นวิธิสูตร ซึ่งบอกให้ทราบว่า "เพราะมีพยัญชนะอยู่เบื้องหลัง ต้องแปลงนิคคหิต เป็น "อํ" เมื่อกล่าวว่า แปลงนิคคหิตเป็น "อํ" นั้น พึงทราบว่า ท่านอาจารย์หมายถึงการแปลง "อํ" อย่างเดียว ซึ่งไม่มีสระ "อะ" การที่มีสระ "อะ" อยู่กับ "อํ" ด้วยนั้น เพื่อสวดง่ายเท่านั้น ตามสูตรนี้ไม่มีความพิเศษอะไร คงแปลงนิคคหิต เป็นนิคคหิตเท่านั้น เพราะฉะนั้นสูตรนี้จึงจัดเป็นปฏิเสธวิธิสูตร ในบางที่ ห้ามวิธีของสูตรมีว่า "วคฺคนฺตํ วา วคฺเค, พฺยญฺชเน จ, เอเห ญํ, ส เย จ,"

การทำตัวรูป เอวํ'วุตฺเต ศัพท์เดิมเป็น เอวํ วุตฺเต แยก "ว" (อ้างสูตร) (เอวฺะ ํ วุตฺเต)แปลงนิคคหิตเป็น "ํ" ด้วยสูตรว่า "อํ พฺยญฺชเน นิคฺคหิตํ" นำ "ว" ไปประกอบกับสระ "ะ" (อ้างสูตร) สำเร็จรูป "เอวํ'วุตฺเต" วุตฺเต ครั้นเมื่อคำอันเขากล่าวแล้ว เอวํ อย่างนี้"

๓๑. วคฺคนฺตํ วา วคฺเค.

นิคฺคหิตํ อ.นิคคหิต ปปฺโปติ ย่อมถึง วคฺคนฺตํ ซึ่งพยัญชนะอันเป็นที่สุดแห่งวรรคคือ ง ญ ณ น ม วคฺเค ในเพราะพยัญชนะวรรค วา โดยการวิกัปป์

อุทาหรณ์:- เอว'งฺโข เป็นต้น. เพราะอำนาจแห่ง วา ศัพท์อันเกินมา แปลงนิคคหิตเป็น "ล" ได้ อุทาหรณ์ "ปุลฺลิงฺคํ" เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้จัดเป็นวิธิสูตร ซึ่งบอกให้ทราบว่า เพราะมีพยัญชนะวรรคอยู่เบื้องหลัง จึงแปลงนิคคหิตเป็น วัคคันตะ (วคฺค + อนฺต) พยัญชนะที่สุดวรรค คือ

แปลง นิคคหิต	เป็น	ง	พยัญชนะตัวสุดท้ายของ	ก	วรรค
"	"	ญ	"	จ	"
"	"	ณ	"	ฏ	"
"	"	น	"	ต	"
"	"	ม	"	ป	"

เพราะฉะนั้น พยัญชนะ คือ ง ญ ณ น ม อันเป็นพยัญชนะตัวสุดท้ายของแต่ละวรรค ท่านจึงเรียกว่า "วคฺคนฺต"

การทำตัวรูป "เอว'งฺโข" ตัดบทเป็น "เอวํ + โข" แปลงนิคคหิตที่หลัง วฺ เป็น "ง" ด้วยสูตรว่า "วคฺคนฺตํ วา วคฺเค" (เอวงฺโข) นำ "งฺ" พยัญชนะอันปราศจากสระมาสนธิกับ "ข" ด้วย

สูตรว่า "นเย ปรํ ยุตฺเต" สำเร็จรูปเป็น "เอว'งฺโข" แปลว่า อย่างนั้นแล (ที่ถูก ต้องเขียน ว ฺ อยู่ข้างหน้า นิคหิต อยู่เบื้องหลัง)

ปุลฺลิงฺคํ ศัพท์เดิมเป็น ปุ + ลิงฺคํ แปลงนิคคหิตที่ ปุ เป็น "ล" ด้วย วา ศัพท์ ในสูตรว่า "วคฺคนฺตํ วา วคฺเค" นำ "ล" ไปประกอบกับ ลิงฺคํ เบื้องหลัง สำเร็จรูปเป็น ปุลฺลิงฺคํ แปลว่า เพศชาย

๓๒. เอเห ณ.

นิคฺคหิตํ อ.นิคคหิต ปปฺโปติ ย่อมถึง ณ ซึ่งความเป็น ฌ เอเห ในเพราะ เอ อักษร และ ห อักษร วา โดยการวิกัปป์

อุทาหรณ์:- ตญฺเญว, เอวญฺหิ เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้จัดเป็นวิธิสูตร ซึ่งบอกให้ทราบว่า ในที่ ที่มี เอ และ ห อักษรอยู่เบื้องหลัง แปลงนิคคหิต เป็น ฌ

การทำตัวรูป ตญฺเญว ตัดบทเป็น "ตํ + เอว" แปลงนิคคหิตอันมีอยู่ที่ ต เป็น ฌ ด้วยสูตรว่า "เอเห ณ" นำ ฌ ไปประกอบกับ "เ" (อ้างสูตร) ลง ฌ สทิสเทฺวภาว ด้วยสูตรว่า "ปร เทฺวภาโว จาเน" สำเร็จรูปเป็น "ตญฺเญว" (อ.วัตถุนั้น นั่นเทียว) เอว'ญฺหิ ตัดบทเป็น เอวํ หิ แปลงนิคคหิต ที่ ว เป็น ฌ ด้วยสูตรนี้ นำ ฌ ไปประกอบกับ ว (อ้างสูตร) สำเร็จรูป เป็น "เอวญฺหิ" (อย่างนี้ นั่นเทียว)

๓๓. ส เย จ.

นิคฺคหิตํ อ.นิคคหิต ส พร้อมกับ ย เบื้องหลัง ปปฺโปติ ย่อมถึง ญ ซึ่งความเป็น ฌ เย จ ในเพราะ ย ด้วย วา โดยการวิกัปป์

อุทาหรณ์:- "สญฺโญโค" เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้จัดเป็นวิธิสูตร อันบอกให้ทราบว่า เพราะมี ย อยู่เบื้องหลัง แปลงนิคคหิต พร้อมกับ ย เบื้องหลังนั้น เป็น ฌ

การทำตัวรูป สญฺโญโค ตัดบทเป็น สํ + โยโค (ที่ถูกต้องเขียนว่า "สงฺยโคโ) แปลงนิคคหิตอันมี อยู่หลัง ส พร้อมกับ ย ที่ โย เป็น ญ นำ ญ ไปประกอบกับ "โ" (อ้างสูตร) ลง ญ สทิสเทฺวภาว ด้วยสูตรว่า ปร เทฺวภาโว จาเน สำเร็จรูปเป็น "สญฺโญโค" (การประกอบพร้อม)

๓๔. มหา สเร.

นิคฺคหิตํ อ.นิคคหิต มหา เป็น ม และ ห โหติ ย่อมเป็น สเร ในเพราะสระหลัง วา โดย การวิกัปป์

อุทาหรณ์:- "ต'มหํ, เอต'หโวจ" เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้จัดเป็นวิธิสูตร ซึ่งบอกให้ทราบว่า "เพราะมีสระอยู่เบื้องหลัง แปลงนิคคหิต เบื้องหน้าเป็น ม เป็น ท

การทำตัวรูป ต'มหำ ตัดบทเป็น ตำ + ะหำ แปลงนิคคหิตเป็น มฺ ด้วยสูตรว่า มทา สเร นำ มฺ มา ประกอบกับสระหลัง (อ้างสูตร) สำเร็จรูปเป็น "ต'มหำ" อหำ อ.เรา ตำ ซึ่งบุคคลนั้น

เอต'ทโวจ ตัดบทเป็น เอตำ + ะโวจ แปลงนิคคหิตเป็น ทฺ ด้วยสูตรนี้ นำ ทฺ มาประกอบกับสระหลัง (อ้างสูตร) สำเร็จรูปเป็น "เอต'ทโวจ" อโวจ - ได้กล่าวแล้ว เอตำ วจนำ ซึ่งคำพูดนั่น.

๓๕. ย ว ม ท น ต ร ล า จ า ค ม า.

ย ว ม ท น ต ร ล า จ อ.อักษรทั้งหลายคือ ย ว ม ท น ต ร และ ล ด้วย อาคมา เป็น อาคม โหนฺติ ย่อมเป็น สเร ในเพราะสระหลัง

อุทาหรณ์:- ยถ'ยิทำ, วุทกฺขติ.

อธิบาย สูตรนี้จัดเป็น อาคมวิธิสูตร ซึ่งบอกให้ทราบว่า "เพราะอำนาจสระอันอยู่เบื้องหลัง ลง พยัญชนะอาคมเหล่านี้ คือ ย ว ม ท น ต ร ล จ-ศัพท์ในสูตรนี้ยังรวมไปถึงการลงอาคมอักษรตัวอื่น ๆ มี ค เป็นต้นได้.

การทำตัวรูป ยถ'ยิทำ ตัดบทเป็น ยถา + -ิทำ เพราะอำนาจสระ อิ เบื้องหลัง ลง ย อาคม ด้วย **สูตรว่า ย ว ม ท น ต ร ล า จ า ค ม า** แยก ถฺ ออกจากสระ (อ้างสูตร) (ยถฺา) รัสสะ สระ -า เป็น -ะ ด้วยสูตรว่า รสฺสำ นำ ถฺ พยัญชนะไปประกอบกับสระ -ะ และ ย พยัญชนะ ประกอบกับสระ ิ (อ้างสูตร) สำเร็จรูปเป็น ยถ'ยิทำ "เพียงดังวัตถุนี้" วุทกฺขติ ตัดบทเป็น -ทิกฺขติ ลง ว อาคม ด้วยสูตรนี้ นำ วฺ อาคมไปประกอบกับสระ -ุ เบื้องหน้าของ อุทิกฺขติ (อ้างสูตร) สำเร็จรูปเป็น วุทิกฺขติ - ย่อมดู.

๓๖. กฺวจิ โอ พฺยญฺชเน

โอ อาคโม อ.โอ อาคม โหติ ย่อมลง พฺยญฺชเน ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง กฺวจิ ในบางที่

อุทาหรณ์:- อติปฺปโค โข เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้จัดเป็นวิธิสูตร ซึ่งบอกให้ทราบว่า "เพราะพยัญชนะอยู่หลัง ลง โอ อาคม เบื้องหลัง อติปฺป ศัพท์ และ ปร ศัพท์

การทำตัวรูป อติปฺปโค โข ศัพท์เดิมเป็น อติปฺป โข, เพราะมี ขฺ พยัญชนะอยู่เบื้องหลัง ลง โอ อาคม เบื้องหน้า ขฺ ด้วยสูตรว่า กฺวจิ โอ พฺยญฺชเน.

แบบฝึกหัด

๓๐. จงบอกถึงวิธีทำตัวรูปของศัพท์ต่อไปนี้

(ก) ตำ'สาธุ เท่ากับ ตำ + สาธุ

(ข) เอกำ'สมยำ " เอกำ + สมยำ

๓๑. (ก) ต'งฺการุณิกำ เท่ากับ ตำ + การุณิกำ

(ข) ธมฺม'ญฺจเร " ธมฺมำ + จเร

(ค) ต'ญฺฐานำ " ตำ + ฐานำ

(ฆ) ต'นฺนิจฺจุตำ " ตำ + นิจฺจุตำ

(ง) จิร'ปฺปวาสึ " จิรำ + ปวาสึ

(สำหรับในข้อ (ง) นี้ เมื่อแปลงนิคคหิต เป็น ม วัคคันตะ แล้วต้องแปลง ม เป็น ป ด้วย จ ศัพท์ ในสูตรว่า ย ว ม ท น ต ร วา จาคมา)

๓๒. (ก) ปจฺจตฺต'ญฺเญว เท่ากับ ปจฺจตฺตำ + เอว

(ข) ต'ญฺหิ " ตำ + หิ

๓๓. (ก) สญฺญุตฺตำ เท่ากับ สำ + ยุตฺตำ

(ข) ยญฺญเทว " ยำ + ยเทว

๓๗. นิคฺคหิต'ญฺจ.

นิคฺคหิตำ อาคโม จ อ.นิคคหิตอาคมด้วย โหติ ย่อมลง สเร วา ในเพราะสระก็ดี พฺยญฺชเน วา ในเพราะพยัญชนะก็ดี อุทาหรณ์ จกฺขุำ อุทปาทิ, อวำสิโร เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้จัดเป็นวิธิสูตร ซึ่งบอกให้ทราบว่า "เพราะสระก็ดี พยัญชนะก็ดี ลงนิคคหิตอาคมได้.

การทำตัวรูป จกฺขุำ อุทปาทิ ตัดบทเป็น จกฺขุ อุทปาทิ เพราะสระ อุ อยู่เบื้องหลัง ลงนิคคหิตอาคมที่ "ขุ" ด้วยสูตรว่า "นิคฺคหิตญฺจ" สำเร็จรูปเป็น จกฺขุำ อุทปาทิ จกฺขุ อ.จักษุ อุทปาทิ เกิดขึ้นแล้ว อวำสิโร ตัดบทเป็น อว + สิโร เพราะพยัญชนะอยู่เบื้องหลัง ลงนิคคหิตอาคมที่ "ว" ด้วยสูตรว่า "นิคฺคหิตญฺจ" สำเร็จรูปเป็น "อวำสิโร" - ผู้มีหัวลง

๓๘. กฺวจิ โลปฺ.

นิคฺคหิตํ อ.นิคฺคหิต ปปฺโปติ ย่อมถึง โลปฺ ซึ่งการลบ สเร ในเพราะสระหลัง กฺวจิ ในบางที่ อุทาหรณ์ว่า อทาส'าหํ เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้จัดเป็น โลปวิธิสูตร บอกให้ทราบว่า เพราะมีสระอยู่เบื้องหลัง บางครั้งสบนิคฺคหิตเสียก็ได้.

การทำตัวรูป อทาส'าหํ ตัดบทเป็น อทาสึ + อหํ เพราะมีสระ -อ อยู่เบื้องหลัง ลบนิคฺคหิตซึ่งอยู่เบื้องหลังสระ "ึ" ได้ ด้วยสูตรว่า "กฺวจิ โลปฺ" แยก สฺ พยัญชนะ แล้วลบ "ึ" ข้างหน้าเพราะสระ "อ" อยู่เบื้องหลัง ด้วยสูตรว่า "สรา สเร โลปฺ" ที่ฆสระ "อ" ด้วยสูตรว่า "ทีฆ" นำ สฺ พยัญชนะ อันปราศจากสระไปประกอบกับสระ "า" (อ้างสูตร) สำเร็จรูปเป็น "อทาสาหํ" อหํ อ.เรา อทาสึ ได้ถวายแล้ว.

๓๙. พฺยญฺชเน จ.

นิคฺคหิตํ อ.นิคฺคหิต ปปฺโปติ ย่อมถึง โลปฺ ซึ่งการลบ พฺยญฺชเน จ ในเพราะพยัญชนะด้วย กฺวจิ ในบางที่.

อุทาหรณ์:- อริยสจฺจาน'ทสฺสนํ เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้ จัดเป็นโลปวิธิสูตร ซึ่งบอกให้ทราบว่า "เพราะมีพยัญชนะอยู่เบื้องหลัง มีการลบนิคฺคหิตในบางที่"

การทำตัวรูป อริยสจฺจาน'ทสฺสนํ ตัดบทเป็น อริยสจฺจานํ ทสฺสนํ, ลบนิคฺคหิตที่ น เพราะมีพยัญชนะอยู่เบื้องหลัง ด้วยสูตรว่า "พฺยญฺชเน จ" สำเร็จรูปเป็น อริยสจฺจาน'ทสฺสนํ ทสฺสนํ อ.การเห็นอริยสจฺจานํ ซึ่งอริยสัจ ท. (มงฺคลํ เป็นมงคล)

๔๐. ปโร วา สโร.

สโร อ.สระ ปโร อันเป็นเบื้องหลัง นิคฺคหิตมฺหา จากนิคฺคหิต ปปฺโปติ ย่อมถึง โลปฺ ซึ่งการลบ วา โดยการวิกัปป์ อุทาหรณ์ว่า "ตฺวํ'สิ" เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้จัดเป็นวิธิสูตร ซึ่งบอกให้ทราบว่า ลบสระอันมีอยู่เบื้องหลังนิคฺคหิตได้.

การทำตัวรูป ตฺวํ'สิ ตัดบทเป็น ตฺวํ + อสิ, ลบสระ "อ" เบื้องหลังนิคฺคหิตด้วยสูตรว่า ปโร วา สโร สำเร็จรูปเป็น "ตฺวํ'สิ" ตฺวํ อ.ท่าน อสิ ย่อมเป็น.

๔๑. พฺยญฺชโน จ วิสญฺโญโค.

สเร ครั้นเมื่อสระ ปรสฺมึ อันเป็นเบื้องหลัง นิคฺคหิตมฺหา จากนิคคหิต ลุตฺเต อันท่านลบแล้ว พฺยญฺชโน อ.พยัญชนะสังโยค วิสญฺโญโค เป็นพยัญชนะปราศจากสังโยค โหติ ย่อมเป็น อุทาหรณ์ว่า ปุปฺผ์'สา อุปฺปชฺชิ เป็นต้น.

ด้วย จ ศัพท์ ในสูตรนี้ รวมการลบพยัญชนะตัวหน้าของพยัญชนะ ๒ ตัวที่เหมือนกัน ในที่อันมีพยัญชนะ ๓ ตัว ในรูปว่า "อคฺยาคารํ" เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้จัดเป็นวิธิสูตร ซึ่งบอกให้ทราบว่า เมื่อลบสระเบื้องหลังนิคคหิต ด้วยสูตรว่า ปโร วา สโร แล้ว พึงทำ พยัญชนะสังโยคไม่ให้มีสังโยค (ตัวสะกด) **วิสัญโญค** การเรียงพยัญชนะที่เหมือนกันไว้ ๒-๓ ตัว โดยมีสระอยู่ตัวเดียวเช่น "สฺส" ในบทว่า "อสฺส" เป็นต้น เรียกว่า "สัญโญคะ" สังโยค แปลว่า การประกอบพร้อม. การลบพยัญชนะตัวหน้าคือ "สฺ" เสีย ตามสำนวนภาษาบาลี เรียกว่า "วิสญฺโญค" ตามสำนวนภาษาไทย เรียกว่า ปราศจากสังโยค หรือ ไม่มีสังโยค (โลป (การลบ)และ วิสญฺโญค (ปราศจากสังโยค) มีนัยเหมือนกัน แต่การกล่าวว่า วิสัญโญคะ อย่างนั้นเป็นการสละสลวยดีกว่าการลบ เหมือนคำพูดในภาษาไทยว่า "ถึงแก่อนิจจกรรม" มีความหมายว่า "ตาย" นั่นเอง แต่กล่าวว่า อนิจจกรรม เป็นคำพูดที่สละสลวยดีกว่า)

การทำตัวรูป ปุปฺผ์'สา อุปฺปชฺชิ เดิมเป็น ปุปฺผ์ ะสฺสา อุปฺปชฺชิ ลบสระ "ะ" เบื้องหลังนิคคหิต ด้วยสูตรว่า "ปโร วา สโร" ลบ สฺ ที่ สฺสา อันเป็นพยัญชนะสังโยค ให้เป็นวิสังโยค ด้วยสูตรว่า "พฺยญฺชโน จ วิสญฺโญโค" สำเร็จรูปเป็น "ปุปฺผ์'สา อุปฺปชฺชิ" ปุปฺผ์ อ.ระดู อุปฺปชฺชิ เกิดขึ้นแล้ว อสฺสา อิตฺถิยา แก่หญิงนั้น. อคฺยาคารํ เดิมเป็น อคฺคิ -าคารํ, แปลงสระ "ิ" เป็น "ย" ด้วยสูตรว่า "อิวณฺโณ ยํ นวา (อคฺคฺย -าคารํ) นำ ย ไปประกอบกับสระ -า เบื้องหลัง และนำ คฺคฺ ไปประกอบกับ ยา (อ้างสูตร) (อคฺคฺยาคารํ) (พยัญชนะซ้อน ๓ ตัว ไม่มีสระ ลบได้ตัวหนึ่ง) ลบ คฺ ตัวหน้าด้วย จ-ศัพท์ในสูตรว่า พฺยญฺชโน จ วิสญฺโญโค, สำเร็จรูปเป็น "อคฺยาคารํ" แปลว่า อ.เรือนไฟ.

ในสนธิกัณฑ์ที่ ๔ นี้ เป็นนิคคหิตสนธิกัณฑ์ เพราะมีสูตรอันแสดงหน้าที่เกี่ยวกับนิคคหิต ส่วนอาคมวิธี มีอยู่เพียงนิดหน่อย ไม่พอแก่การจัดเข้าในสนธินี้.

———— จบกัณฑ์ที่ ๔ ————

๔๒. โค สเร ปุถสฺสา'คโม กฺวจิ.

โค อาคโม อ. ค อาคม โหติ ย่อมลง อนฺเต ในที่สุด ปุถสฺส แห่ง ปุถ นิบาต สเร ในเพราะสระหลัง กฺวจิ ในบางที่.

อุทาหรณ์ว่า "ปุถเคว" เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้จัดเป็น อาคมวิธิสูตร ซึ่งบอกให้ทราบว่า "เพราะมีสระอยู่เบื้องหลัง ลง ค อาคม ในที่สุดของ "ปุถ" นิบาต (ปุถ เป็นบทนิบาต จะทราบอรรถข้างหน้า)

การทำตัวรูป ปุถเคว ตัดบทเป็น ปุถ + เ-ว ในเพราะสระ "เ-" อยู่เบื้องหลังลงพยัญชนะ คฺ อาคม ในที่สุดแห่ง ปุถ นิบาต ด้วยสูตรว่า "โค สเร ปุถสฺสาคโม กฺวจิ" สำเร็จรูปเป็น ปุถเคว แปลว่า เฉพาะนั่นเทียว (อุทาหรณ์นี้ ถ้าจะเขียนตามความเป็นจริงแล้ว ต้องเขียนว่า "ปุถคเ-ว" คฺ อาคม มีสภาพที่ประกอบกับสระ "เ-" อยู่แล้ว จึงไม่ต้องนำ คฺ ไปประกอบกับ "เ-" โดยสูตรว่า "นเย ปรํ วุตฺเต" อีก)

๔๓. ปาสฺส จนฺโต รสฺโส.

โค อาคโม อ. ค อาคม โหติ ย่อมลง อนฺเต ในที่สุด ปาสฺส แห่งนิบาต สเร ในเพราะสระหลัง, อนฺโต จ อ. อา อันเป็นที่สุดแห่ง ปา ด้วย รสฺโส เป็น รัสสะ โหติ ย่อมเป็น.

อุทาหรณ์ว่า ปเคว

อธิบาย สูตรนี้จัดเป็นวิธิสูตร ซึ่งบอกให้ทราบว่า "เพราะมีสระอยู่เบื้องหลัง ลง ค อาคม ในที่สุดแห่ง ปา นิบาต และต้องทำรัสสะ อา อันมีในที่สุดแห่ง ปา เป็น อ" (ในสูตรนี้ มีวิธีทำ ๒ อย่าง คือ ๑. ลง ค อาคม
๒. รัสสะ อา เป็น อ)

การทำตัวรูป ปเคว ตัดบทเป็น ปา + เ-ว เพราะมีสระอยู่เบื้องหลัง ลง ค อาคม ในที่สุดแห่ง ปา นิบาต ด้วยสูตรว่า "ปาสฺส จนฺโต รสฺโส" จากนั้นทำรัสสะ อา ที่ ปา เป็น อ สำเร็จรูปเป็น "ปเคว" แปลว่า ก่อนนั่นเทียว.

๔๔. อพฺโภ อภิ.

อภิ อ.อภิ อุปสัค อพฺโภ (แปลง) เป็น อพฺภ โหติ ย่อมเป็น สเร ในเพราะสระอยู่เบื้องหลัง อุทาหรณ์ว่า อพฺภกฺขานํ เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้จัดเป็น อาเทสวิธิสูตร ซึ่งบอกให้ทราบว่า "เพราะอำนาจของสระอันมีอยู่เบื้องหลัง แปลง อภิ อุปสัค เป็น อพฺภ

การทำตัวรูป อพฺภกฺขานำ ตัดบทเป็น อภิ + อกฺขานำ เพราะมีสระอยู่เบื้องหลัง แปลง อภิ เป็น อพฺภ ด้วยสูตรว่า "อพฺโภ อภิ" (อพฺภ ะกฺขานำ) แยก กฺ พยัญชนะออกจากสระ "ะ" (อ้างสูตร) (อพฺภฺ ะกฺขานำ) (สระซ้อนกัน ๒ ตัว ไม่มีพยัญชนะคั่นในระหว่าง) ลบสระ "ะ" ตัวหน้า (อ้างสูตร) (อพฺภฺ กฺขานำ) นำ "ภฺ" พยัญชนะ อันปราศจากสระไปประกอบกับสระ "ะ" ของบทหลัง (อ้างสูตร) สำเร็จรูปเป็น "อพฺภกฺขานำ" แปลว่า อ.การกล่าวตู่

๔๔. อชฺโฌ อธิ.

อธิ อ.อธิ อุปสัค อชฺโฌ เป็น อชฺฌ โหติ ย่อมเป็น สเร ในเพราะสระหลัง

อุทาหรณ์ว่า "อชฺโฌกาโส" เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้จัดเป็นวิธิสูตร ซึ่งบอกให้ทราบว่า "เพราะมีสระอยู่เบื้องหลัง แปลง อธิ อุปสัค เป็น อชฺฌ".

การทำตัวรูป อชฺโฌกาโส ตัดบทเป็น อธิ + โ-กาโส เพราะมีสระอยู่เบื้องหลัง แปลง อธิ อุปสัค เป็น อชฺฌ ด้วยสูตรว่า อชฺโฌ อธิ. แยก ฌ พยัญชนะ ออกจากสระ "ะ" (อ้างสูตร) ลบสระหน้า (อ้างสูตร) นำ ฌ ไปประกอบกับสระหลัง (อ้างสูตร) สำเร็จรูปเป็น อชฺโฌกาโส แปลว่า สถานที่กลางแจ้ง.

๔๖. เต น วา อิวณฺเณ.

เต อ.การอาเทศเป็น อพฺภ และ อชฺฌ แห่ง อภิ และ อธิ อุปสัค ท.เหล่านั้น น โหนฺติ ย่อมไม่มี อิวณฺเณ ในเพราะ อิวรรณะ วา โดยวิกัปป์

อุทาหรณ์ว่า อภิ'จฺฉิตำ, อธีริตำ เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้ จัดเป็นปฏิเสธวิธิสูตร อันปฏิเสธ วิธีทำตัวรูปของสูตรที่ ๔๔ และ ๔๕ เพราะอำนาจของ อิวรรณะ วิธีปฏิเสธ จะปรากฏในการทำตัวรูป.

การทำตัวรูป อภิ'จฺฉิตำ ตัดบทว่า อภิ -ิจฺฉิตำ เพราะสูตรว่า "เต น วา อิวณฺเณ" จึงแปลงอภิ เป็น อพฺภ ไม่ได้ แยก ภฺ ออกจากสระ -ิ (อภฺ-ิ -ิจฺฉิตำ) ลบ -ิ ตัวหน้าแล้วนำ ภฺ ไปประกอบกับสระ "-ิ" ตัวหลัง (อ้างสูตร) สำเร็จรูปเป็น อภิจฺฉิตำ แปลว่า ปรารถนายิ่งแล้ว. อธีริตำ ตัดบทเป็น อธิ + -ีริตำ เพราะสูตรว่า เต น วา อิวณฺเณ จึงแปลง อธิ เป็น อชฺฌ ไม่ได้ การทำตัวรูปที่เหลือมีนัยเหมือนกับ อภิจฺฉิตำ.

๔๗. อติสฺส จ'นฺตสฺส.

ตำ อ.การอาเทศ เป็น "จ" อันท่านอาจารย์กล่าวไว้แล้วในสูตรว่า "สพฺโพ จำ ติ" นั้น อนฺตสฺส แห่ง ติ ศัพท์อันเป็นที่สุด อติสฺส จ แห่ง อติ อุปสัค ด้วย น โหติ ย่อมไม่มี อิวณฺเณ ใน

เพราะ อิวรรณะ เบื้องหลัง

อุทาหรณ์ว่า "อตีสิคโณ" เป็นต้น.

อธิบาย "สพฺโพ จ ติ" ในกัณฑ์ที่ ๒ กล่าวว่า "ในเพราะสระหลัง แปลง ติ ศัพท์ อันเป็นที่สุดของ อติ ปติ และ อิติ เป็น "จ" ส่วนสูตรนี้จัดเป็นปฏิเสธวิธิสูตร อันคัดค้านวิธีของสูตร "สพฺโพ จ ติ" ว่า "เพราะอำนาจของสระอันมีอยู่เบื้องหลัง คือ อิวรรณะ จะแปลง ติ เป็น จ ไม่ได้" ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิกล่าวว่าด้วย จ ศัพท์ ในสูตรนี้ยังไม่ได้รวมไปถึง ปติ และ อิติ ศัพท์ทั้ง ๒ ด้วย.

การทำตัวรูป อตีสิคโณ ตัดบทว่า อติ + ิสิคโณ, เพราะอำนาจสระ ิ เบื้องหลัง แปลง ติ อันเป็นที่สุดของ อติ ศัพท์เป็น จ ด้วยสูตรว่า "สพฺโพ จ ติ" ไม่ได้ เพราะสูตรว่า "อติสฺส จนฺตสฺส" คัดค้านไว้ แยก "ต" ออกจากสระ "ิ" (อ้างสูตร) (อตฺ+ ิ + ิสิคโณ), ลบสระ ิ ตัวหน้า (อ้างสูตร) แล้วทีฆะ อิ ตัวหลังเป็น ี (อตฺ+ ีสิโณ), นำ "ต" พยัญชนะอันปราศจากสระไปประกอบกับ "ี" เบื้องหลัง (อ้างสูตร) สำเร็จรูปเป็น "อตี'สิคโณ" แปลว่า – หมู่แห่งฤษีอันยิ่ง.

๔๘. กฺวจิ ปฏิ ปติสฺส.

ปฏิ อ.การอาเทศเป็น ปฏิ ปติสฺส แห่ง ปติ อุปสัค โหติ ย่อมมี สเร วา ในเพราะสระหลัง ก็ดี พฺยญฺชเน วา ในเพราะพยัญชนะหลังก็ดี กฺวจิ ในบางที่.

อุทาหรณ์ว่า ปฏ'คฺคิ, ปฏิหญฺญติ เป็นต้น.

อธิบาย ปติ เป็นอุปสัคตัวหนึ่งในบรรดาอุปสัค ๒๐ ตัว, สูตรนี้จัดเป็น อาเทสวิธิสูตร ซึ่งบอกให้ทราบว่า เพราะมีสระก็ดี พยัญชนะก็ดี อยู่เบื้องหลัง แปลง ปติ อุปสัค (ทนฺตชอกฺขร) เป็น ปฏิ (มุทฺธชอกฺขร) ตัวอย่างเช่น "ปฏ'คฺคิ" เพราะมีสระอยู่เบื้องหลัง แต่เพราะอำนาจ กฺวจิ ศัพท์ ในบางแห่ง แม้มีพยัญชนะอยู่เบื้องหลัง ก็แปลง ปติ เป็น ปฏิ ได้ ตัวอย่างเช่น ปฏิหญฺญติ.

การทำตัวรูป ปฏ'คฺคิ ตัดบทเป็น ปติ + อคฺคิ. เพราะมีสระ "อ" อยู่เบื้องหลัง แปลง ปติ เป็น ปฏิ ด้วยสูตรว่า "กฺวจิ ปฏิ ปติสฺส" (ปฏิ + อคฺคิ) แยก ฏ พยัญชนะออกจากสระ ิ (อ้างสูตร) (ปฏ ิ + อคฺคิ) ลบสระ ิ เบื้องหน้า เพราะสระ "อ" เบื้องหลัง (อ้างสูตร) (ปฏ + อคฺคิ) นำ ฏ พยัญชนะอันปราศจากสระไปประกอบกับสระ "อ" เบื้องหลัง (อ้างสูตร) สำเร็จรูปเป็น "ปฏ'คฺคิ" แปลว่า ไฟตอบ, ไฟรับ. ปฏิหญฺญติ ตัดบทเป็น ปติ + หญฺญติ เพราะมีพยัญชนะอยู่เบื้องหลัง แปลง ปติ เป็น ปฏิ ด้วยสูตรนี้ สำเร็จรูปเป็น ปฏิหญฺญติ แปลว่า ย่อมถูกเบียดเบียน

๔๙. ปุถสฺสุ พฺยญฺชเน.

อนฺโต อ.สระอันเป็นที่สุด ปุถสฺส แห่ง ปุถ ศัพท์ อุ เป็น อุ โหติ ย่อมเป็น พฺยญฺชเน ในเพราะมีพยัญชนะอยู่เบื้องหลัง

อุทาหรณ์ว่า ปุถุชฺชโน เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้ จัดเป็นวิธิสูตร ซึ่งบอกให้ทราบว่า "เพราะมีพยัญชนะอยู่เบื้องหลัง แปลงสระ "อะ" อันมีในที่สุด แห่ง ปุถ ศัพท์ เป็น "อุ" ได้.

การทำตัวรูป ปุถุ'ชฺชโน ตัดบทเป็น ปุถ + ชโน, แยก ถฺ พยัญชนะออกจากสระ "ะ" (อ้างสูตร) (ปุถฺะ + ชโน) เพราะมีพยัญชนะอยู่เบื้องหลัง แปลงสระ "ะ" อันมีในที่สุดแห่ง "ปุถ" ศัพท์ เป็น "ุ" ด้วยสูตรว่า "ปุถสฺสุ พฺยญฺชเน" (ปุถฺุ + ชโน) ลง "ชฺ" สทิสเทฺวภาว ด้วยสูตรว่า "ปรเทฺวภาโว ฯาเน" (ปุถฺุ + ชฺชโน) นำ "ถฺ" พยัญชนะ อันปราศจากสระไปประกอบกับ "ุ" (อ้างสูตร) สำเร็จรูปเป็น "ปุถุ'ชฺชโน" แปลว่า ชนผู้ต่างหากจากพระอริยะ."

๕๐. โอ อวสฺส.

โอ อ.การอาเทศเป็น โอ อวสฺส แห่ง อว อุปสัค โหติ ย่อมมี พฺยญฺชเน ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง.

อุทาหรณ์ว่า "โอนทฺโธ" เป็นต้น.

อธิบาย อว เป็นอุปสัคตัวหนึ่งในบรรดาอุปสัคทั้งหลาย สูตรนี้ จัดเป็นวิธิสูตร ซึ่งบอกให้ทราบว่า "เพราะพยัญชนะมีอยู่เบื้องหลัง แปลง "อว" อุปสัค เป็น "โอ"

การทำตัวรูป โอนทฺโธ ตัดบทเป็น อวนทฺโธ เพราะมีพยัญชนะอยู่เบื้องหลัง แปลง อว เป็น "โอ" ด้วยสูตรว่า "โอ อวสฺส" สำเร็จรูปเป็น "โอนทฺโธ" แปลว่า ถูกหุ้มห่อแล้ว.

๕๑. อนุปทิฏฺฐานำ วุตฺตโยคโต.

สิทฺธิ อ.ความสำเร็จแห่งรูป อนุปทิฏฺฐานำ แห่งรูป ท.อันมิได้แสดงไว้แล้ว เวทิตพฺพา อันนักศึกษาพึงทราบ วุตฺตโยคโต โดยการประกอบตัวอันข้าพเจ้ากล่าวแล้ว.

อุทาหรณ์ว่า "อริโย, ตทมินาปิ" เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้ จัดเป็น อติเทสสูตร ซึ่งบอกให้ทราบถึงสูตรต่าง ๆ ที่แสดงมาแล้วว่า ยังมีรูปสนธิบางรูปอีก และรูปสำเร็จเหล่านั้น ท่านอาจารย์ก็ให้สำเร็จด้วยสูตรที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ตามหน้าที่ของสูตรนั้น ๆ (อติเทสสูตร หมายถึงสูตรอันแสดงวิธีทำตัวของสูตรอื่น ๆ แต่ตัวเองไม่ทำ) ตามวิธีนี้แสดงว่ารูปสำเร็จเกี่ยวกับสนธิ ต้องสำเร็จด้วยสูตรที่กล่าวมาแล้วแน่นอน เพราะฉะนั้น ถ้ามีรูปสำเร็จบางรูป ไม่สำเร็จด้วยสูตรนี้ ก็ต้องให้สำเร็จด้วย จ ศัพท์บ้าง วา ศัพท์บ้าง ที่มีอยู่ในสูตร และ โยควิภาค เป็นต้น.

โยควิภาค (โยคะ เท่ากับ สูตร วิภาค เท่ากับ จำแนก) การจำแนกวิธีสำเร็จรูป เรียกว่า "โยควิภาค" บ้าง "สุตฺตวิภาค" บ้าง. โยควิภาค แบ่งออกเป็น ๓ อย่าง คือ

๑. **วินาธิการโยควิภาค**

๒. **วิสุ์กรณโยควิภาค**

๓. **ทุ์วิธากรณโยควิภาค**

บรรดาโยควิภาคทั้ง ๓ อย่างนี้ การจำแนกสูตรเว้นตัวตามมา ชื่อว่า "วินาธิการโยควิภาค"

การจำแนกสูตร ตามนัยแห่งสูตรเดิม ชื่อว่า "วิสุ์กรณโยควิภาค"

การจำแนกสูตร เดิมออกเป็น ๒ ส่วน ชื่อว่า "ทุ์วิธากรณโยควิภาค"

โยควิภาค เหล่านี้สามารถให้สำเร็จรูปในวิธีต่าง ๆ ได้.

การทำตัวรูป อริโย ศัพท์เดิมเป็น อยิโร, เปลี่ยน ย ไปไว้หลัง และ ร ไว้ข้างหน้า ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า "โท ธสุ์ส จ" สำเร็จรูปเป็น "อริโย" แปลว่า พระอริยบุคคล.

ต'ทมินาปิ ตัดบทเป็น "ตำ + ิมินาปิ" ลบสระ "ิ" เบื้องหลังนิคคหิต ด้วยสูตรว่า "ปโร วา สโร" (ตำ+มินาปิ) ลง "ะ" อาคม แทนสระ "ิ" ที่ถูกลบไป ด้วย ทุ์วิธากรณโยควิภาค ว่า "ตตุ์รากาโร" ในสูตรว่า "โลปญจ ตตุ์รากาโร" (ตำ + ะมินาปิ) แปลงนิคคหิตเป็น ทุ์ ด้วยสูตรว่า "มทา สเร" (ตทุ์ + ะมินาปิ) นำ ทุ์ พยัญชนะไปประกอบกับสระ "ะ" (อ้างสูตร) สำเร็จรูปเป็น "ต'ทมินาปิ"

กัณฑ์ที่ ๕ นี้ มีสูตรอันแสดงวิธีให้สำเร็จรูป คือ สระ พยัญชนะ และอุปสัคนิบาต.

———— จบสนธิกัณฑ์ที่ ๕ ————

แปลสูตรนาม

๑. ชินวจนยุตฺตํ หิ.

ชินวจนยุตฺตํ หิ อ.สูตรว่า ชินวจนยุตฺตํ หิ นี้ อธิกาโร เป็นสูตรอันไปตามสูตรหน้าและสูตรหลัง ฯ

อธิบาย สูตรว่า ชินวจนยุตฺตํ หิ นี้เรียกว่า อธิการสุตฺต ตามบาพี, ว่าสูตรอันไปตามภาษานั้น ฯ (ยุตฺตํ-สมควร, วจน-ต่อพระดำรัส (พระไตรปิฎก), ชิน-ของพระพุทธเจ้า, หิ-เท่านั้น) หมายความว่า สูตรที่กล่าวมาแล้วในสนธิกัณฑ์ข้างหลัง และ สูตรที่จะกล่าวต่อไปข้างหน้านี้ ต้องสมควรต่อพระไตรปิฎกเท่านั้น .

๒. ลิงฺคญฺจ นิปจฺจเต.

ลิงฺคญฺจ อ.ลิงค์ด้วย นิปจฺจเต อันท่านย่อมตั้งไว้อย่างเรียบร้อย. อุ. ปุริส, กญฺญา, จิตฺต เป็นต้น.

อธิบาย (ปุริส บุรุษ, กญฺญา นางสาวน้อย, จิตฺต จิต) สูตรนี้ เป็น ปริภาสาสูตร ในเวลาทำตัวรูปของนาม ก็ตั้งบทลิงค์ไว้ให้เรียบร้อย.

"ตั้งไว้อย่างเรียบร้อย" หมายความว่า เช่น ใน ปุริส ไม่ต้องพิจารณาถึงบทเดิมว่ามาจากปรธาตุ อิส ปัจจัย ให้ตั้งไว้ว่า "ปุริส" โดยถึงความเป็นลิงค์แล้ว. (คำว่า "ลิงค์" เป็นชื่อของนามบท เช่น ปุริส-กญฺญา-จิตฺต เป็นต้น ที่ยังมิได้ลงวิภัติ, เมื่อลงวิภัติแล้วจึงเรียกว่า "บท", เมื่อทำตัวรูป ปุริโส ต้องตั้งรูปไว้ว่า ปุริส ตามปริภาสาสูตรว่า "ลิงฺคญฺจ นิปจฺจเต", ก็แล จ ศัพท์ ในลิงฺคญฺจ กล่าวแล้วว่า "ตั้งลิงค์ไว้ด้วย" ฉะนั้น เมื่อทำตัวรูปของอาขยาตและกิต ก็ต้องตั้งธาตุไว้อย่างเรียบร้อย).

๓. ตโต จ วิภตฺติโย.

วิภตฺติโย อ.วิภัติ ท. ปรา เป็นเบื้องหลัง ตโต จ จากลิงค์ ท. เหล่านั้นด้วย โหนฺติ ย่อมเป็น.

อธิบาย สูตรนี้เป็นสูตรอันแสดงสถานที่ ที่ลงวิภัติว่า "วิภัตินาม มี สิ เป็นต้นลงได้เบื้องหลัง ลิงค์ มี ปุริส เป็นต้น.

๔. สิ-โย, อำ-โย, นา-หิ, ส-นำ, สฺมา-หิ, ส-นำ, สฺมึ-สุ.

สิโย อำโย นาหิ สนำ สฺมาหิ สนำ สฺมึสุ – อ. ศัพท์ ท. ๑๔ ตัวคือ สิ-โย, อำ-โย, นา-หิ, ส-นำ, สฺมา-หิ, ส-นำ, สฺมึ-สุ, วิภตฺติโย ชื่อว่าวิภัติ.

อธิบาย ในสูตรว่า **ตโต จ วิภตฺติโย** มีคำว่า **"วิภัติ"** จึงมีคำถามว่า "วิภัติเหล่านั้นคืออะไรบ้าง" ? สูตรนี้จึงเป็นสูตรที่ตั้งชื่อหมู่ศัพท์ ๑๔ ตัว มี สิ เป็นต้น มี สุ เป็นที่สุด ว่า **วิภัติ.**

สิ	**โย**	**ชื่อว่า**	**ปฐมาวิภัติ**
อำ	**โย**	**ชื่อว่า**	**ทุติยาวิภัติ**
นา	**หิ**	**ชื่อว่า**	**ตติยาวิภัติ**
ส	**นำ**	**ชื่อว่า**	**จตุตถีวิภัติ**
สฺมา	**หิ**	**ชื่อว่า**	**ปัญจมีวิภัติ**
ส	**นำ**	**ชื่อว่า**	**ฉัฏฐีวิภัติ**
สฺมึ	**สุ**	**ชื่อว่า**	**สัตตมีวิภัติ**

วิภัติตัวหน้า ๆ ชื่อว่า เอกวจนะ ตัวหลัง ๆ ชื่อว่า พหุวจนะ.

๕. ตทนุปโรเธน.

ลิงฺคญฺจ อ.ลิงค์ด้วย นิปจฺจเต ย่อมถูกให้สำเร็จ ตทนุปโรเธน โดยไม่ตรงกันข้าม ต่อบาฬี, (พระดำรัสของพระพุทธเจ้า)นั้น. อุ. ปุริโส, ปุริสา เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้เป็น ปริภาสาสูตร อันแสดงให้รู้ว่า "เวลาสำเร็จตัวรูป" ต้องให้สำเร็จโดยไม่ผิดต่อพระไตรปิฎก อันเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า" เพราะฉะนั้น นักศึกษาพึงจำไว้ว่า สูตรว่า ลิงฺคญฺจ นิปจฺจเต เป็น ปริภาสาสูตร อันแสดงการตั้งตัวรูป ส่วนสูตรว่า ตทนุปโรเธน นี้เป็น ปริภาสาสูตร ตอนสำเร็จตัวรูปแล้ว (ตามมติรูปสิทธิ), ปุริโส เป็นรูปสำเร็จมาจากวิภัติฝ่าย เอกวจนะ ปุริสา เป็นรูปสำเร็จมาจากวิภัติฝ่ายพหุวจนะ.

๖. อาลปเน สิ คสญฺโญ.

สิ อ.สิวิภัติ อาลปเน ในอรรถอาลปนะ คสญฺโญ มีชื่อว่า ค. อุ. โภติ อยฺเย เป็นต้น.

อธิบาย (โภติ อยฺเย ข้าแต่แม่เจ้าผู้เจริญ, อาลปน = อา + ลปน. อา = ต่อหน้า ลปน = การร้องเรียก) การที่บุคคลหนึ่งเรียกอีกบุคคลหนึ่ง เรียกว่า อาลปนะ, สิวิภัติที่ลงในอรรถอาลปนะนั้น มีชื่อว่า "ค" ตามสูตรนี้, การตั้งชื่อ สิวิภัติว่า "ค" อย่างนี้มีประโยชน์ ในสูตรว่า "สขโต คสฺเส วา เป็นต้น".

ข้อสังเกต ในสูตรนี้ยังไม่ต้องมีการทำตัวรูป การทำตัวรูปในที่อันยังมีสูตรทำตัวรูปไม่บริบูรณ์จะเป็นการทำให้นักศึกษายุ่งยากใจ เพราะฉะนั้น จะมีการทำตัวรูปต่อเมื่อมีสูตรบริบูรณ์แล้ว.

๗. อิวณฺณวณฺณา ฌลา.

อิวณฺณวณฺณา อ.อิวรรณะและอุวรรณะ ท. ฌลา ชื่อว่า ฆ, ล ตามลำดับ อุ. อคฺคิโน เป็นต้น.

อธิบาย (อคฺคิโน แก่ไฟ, แห่งไฟ) สูตรนี้เป็นสูตรสำหรับตั้งชื่อ อิวรรณะ ๒ ตัวชื่อว่า ฌ, และ อุวรรณะ ๒ ตัว ชื่อว่า ล. การตั้งชื่อว่า ฌ และ ล อย่างนี้มีประโยชน์เรียกว่า อิวรรณะ ว่า ฌ, อุวรรณะ ว่า ล ในสูตร "ฌลโต สสฺสโน วา" เป็นต้น.

๘. เต อิตฺถิยฺยา โป.

เต อ.อิวรรณะและอุวรรณะ ท. เหล่านั้น อิตฺถิยฺยา อันกล่าวซึ่งอิตถีลิงค์ โป ชื่อว่า ป. อุ. อิตฺถิยา เป็นต้น.

อธิบาย (อิตฺถิยา ด้วยผู้หญิง) สูตรนี้เป็นสูตรตั้งชื่อ อิวรรณะและอุวรรณะ ทั้ง ๔ ตัว อันกล่าวถึงอิตถีลิงค์ ชื่อว่า ป. การตั้งชื่อว่า ป. อย่างนี้ มีประโยชน์ เรียกอิวรรณะและอุวรรณะชื่อว่า ป. ในสูตร "ปโต ยา" เป็นต้น.

๙. อา โฆ.

อา อ.อาอักขระ อิตฺถิโยฺย อันกล่าวซึ่งอิตถีลิงค์ โฆ ชื่อว่า ฆ. อุ. กญฺญาย เป็นต้น.

อธิบาย (กญฺญาย ด้วยนางสาวน้อย) สูตรนี้เป็นสูตรตั้งชื่อ อาอักขระ อันกล่าวอิตถีลิงค์ ชื่อว่า ฆ. การตั้งชื่อว่า ฆ อย่างนี้มีประโยชน์ใช้ในสูตร "ฆโต นาทีนำ" เป็นต้น.

๑๐. สาคโม เส.

สาคโม อ. ส อาคม โหติ ย่อมมี เส ในเพราะ ส วิภัติ.

อุ. ปุริสสฺส เป็นต้น.

อธิบาย (ปุริสสฺส แก่บุรุษ, แห่งบุรุษ) สูตรนี้เป็น อาคมวิธิสูตร อันแสดงให้รู้ว่าลง สฺ มาตัวหนึ่ง ในเพราะ ส วิภัติเบื้องหลัง (สฺ ที่ลงมานี้เป็น ส อันไม่มีสระ จึงต้องเขียนว่า สฺ)

การทำตัวรูป ปุริสสฺส ตั้งปุริสลิงค์ ลง ส จตุตถี หรือ ฉัฏฐีวิภัติ เอกวจนะ (ว่าสูตรสำหรับลงวิภัติที่บอกมาแล้วข้างหน้า) เพราะ ส วิภัติเบื้องหลัง ลง ส อาคม ด้วย สาคโม เส สูตร สำเร็จรูปเป็น "ปุริสสฺส".

ข้อสังเกต คำว่า ลง ส อาคม หมายถึงลง ส พยัญชนะอีกตัวหนึ่งแต่ไม่ต้องประกอบเข้ากับ ส เบื้องหลัง ด้วย "นเย ปรำ ยุตฺเต" สูตร เพราะประกอบเข้าด้วยกันแต่แรกลงแล้ว.

๑๑. สฺสาเสฺวกวจเนสุ จ.

สาคโม อ. ส อาคม โหติ ย่อมลง สฺสาสุ จ ในเพราะ สำ และ สา ท. ด้วย เอกวจเนสุ อันเป็น เอกวจนะ.

อุ. เอติสฺสำ, เอติสฺสา เป็นต้น.

อธิบาย (เอติสฺสำ ในหญิงนั้น, เอติสฺสา แก่หญิงนั้น, แห่งหญิงนั้น) สูตรนี้เป็นสูตรที่ลง ส อาคม ในเพราะ สำ และ สา อันเป็นเอกวจนะ, บทว่า "เอกวจเนสุ" มีประโยชน์ห้าม สำ อันเป็นพหุวจนะ ในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า เอตาสำ, นักเรียนพึงทำตัวรูปในสูตร "ฆปโต สฺมึสานำ สำสา".

๑๒. เอติมาสมิ.

อนฺโต อ.อาอันเป็นที่สุด เอติมาสำ จ แห่งเอตาศัพท์และอิมาศัพท์ ท.ด้วย อิ เป็น อิ โหติ ย่อมเป็น สำสาสุ ในเพราะสำและสา ท. เอกวจเนสุ อันเป็นเอกวจนะ.

อุ. เอติสฺสำ, อิมิสฺสา เป็นต้น.

อธิบาย (เอติสฺสำ ในหญิงนั้น, อิมิสฺสำ ในหญิงนี้, อิมิสฺสา แก่หญิงนี้, แห่งหญิงนี้) สูตรนี้เป็นอาเทสวิธิสูตร อาเทส อา อันเป็นที่สุดแห่ง เอตา และอิมาศัพท์ เป็น อิ ในเพราะสำและสา อันเป็นเอกวจนะ, จ ศัพท์ ในคำว่า "เอติมาสำ จ" ในสูตรนี้ เป็น จ ศัพท์ที่ติดตามมาแต่ "สำสาเสฺวกวจเนสุ จ" นั่นแล, จ ศัพท์นี้ยังอาเทส อา อันเป็นที่สุดของ อญฺญาศัพท์, เอกาศัพท์ เป็นต้น เป็น อิ ได้ เช่น อญฺญิสฺสำ, อญฺญิสฺสา, เอกิสฺสำ, เอกิสฺสา.

๑๓. ตสฺสา วา.

อนฺโต อ.อา อันเป็นที่สุด ตสฺสา แห่ง ตา ศัพท์ อิ เป็น อิ โหติ ย่อมเป็น สำสาสุ ในเพราะสำและสา ท. เอกวจเนสุ อันเป็นเอกวจนะ วา โดยการวิกัปป์.

อุ. ติสฺสำ, ติสฺสา เป็นต้น.

อธิบาย (ติสฺสำ ในหญิงนั้น, ติสฺสา แก่หญิงนี้, แห่งหญิงนี้) สูตรนี้ เป็นสูตรที่อาเทส อา อันเป็นที่สุดแห่งตาศัพท์ เป็น อิ ในเพราะสำและสา อันเป็นเอกวจนะ, เพราะวาศัพท์ อันมิได้อาเทส อา เป็น อิ ก็มี เช่นในรูปว่า ตสฺสำ, ตสฺสา.

๑๔. ตโต สสฺส สฺสาย.

สฺสาย อ.อาเทสเป็น สฺสาย, สสฺส แห่ง ส วิภัติ, ปรสฺส อันเป็นเบื้องหลัง, ตโต จาก ตาศัพท์, เอตาศัพท์, และอิมาศัพท์ ท.เหล่านั้น, โหติ ย่อมมี, วา โดยการวิกัปป์.

อุ. ติสฺสาย, เอติสฺสาย, อิมิสฺสาย เป็นต้น.

อธิบาย (ติสฺสาย แก่หญิงนั้น, แห่งหญิงนั้น, เอติสฺสาย แก่หญิงนั่น, แห่งหญิงนั่น, อิมิสฺสาย แก่หญิงนี้, แห่งหญิงนี้) สูตรนี้ เป็นสูตรที่อาเทส ส วิภัติ ซึ่งอยู่เบื้องหลังตาศัพท์, เอตาศัพท์ และอิมาศัพท์ เป็น สฺสาย.

การทำตัวรูป ติสฺสาย ตั้ง ตา ลิงค์ ลง ส วิภัติ, อาเทส ส เป็น สฺสาย ด้วยสูตรว่า "ตโต สสฺส สฺสาย", อาเทส อา ที่สุดของตา เป็น อิ ด้วย ส "ตสฺสา วา" สูตร, สำเร็จรูปเป็น ติสฺสาย. (เอติสฺสาย, อิมิสฺสาย ตั้งลิงค์ เอตา, อิมา แล้ว จึงอาเทส อา เป็น อิ ด้วยสูตร

"เอติมาสมิ" เท่านั้น อย่างอื่นเหมือน ๆ กัน.

๑๕. โฆ รสฺสํ.

โฆ อ.อาอันชื่อว่า ฆ อาปชฺชเต ย่อมเข้าถึง รสฺสํ ซึ่งความเป็นรัสสะ สฺสาสุ ในเพราะ สฺ และ สา ท. เอกวจเนสุ อันเป็นเอกวจนะ, อุ. ตสฺสํ, ตสฺสา เป็นต้น.

อธิบาย (ตสฺสํ ในหญิงนั้น, ตสฺสา แก่หญิงนั้น, แห่งหญิงนั้น) อา ชื่อว่า ฆ ได้ตั้งชื่อไว้แล้ว ในสูตรว่า อาโฆ, ส่วนสูตรนี้ - เป็นสูตรที่รัสสะ อา ที่มีชื่อว่า ฆ เป็น อ ในเพราะ สฺ และ สา อันเป็นเอกวจนะ.

๑๖. โนจ ทฺวาทิโต นิมฺหิ.

โนจ อ.น อาคมด้วย โหติ ย่อมลง ปรฺ ในเบื้องหลัง ทฺวาทิโต จ จากสังขฺยาศัพท์ ท. มี ทฺวิ เป็นต้น มี อัฏฐารส เป็นที่สุดด้วย นิมฺหิ ในเพราะ นิ วิภัติ.

อุ. ทฺวินฺนํ, จตุนฺนํ เป็นต้น. จ ศัพท์ในเพราะ นิ วิภัติ ลง สฺสฺ อาคม หลัง ติ ศัพท์, จตุศัพท์ ได้ อุ. ติสฺสนฺนํ, จตสฺสนฺนํ.

อธิบาย (ทฺวินฺนํ แห่งชน ท. สอง, แก่ชน ท. สอง, (ติณฺณํ ไม่เกี่ยวกับสูตรนี้ เพราะกล่าวไว้ในสูตรว่า อิณฺณมิณฺณนฺนํ ตีหิ สงฺขฺยาหิ) จตุนฺนํ แห่งชน ท. สี่, แก่ชน ท. สี่) ด้วย จ ศัพท์อันอยู่หลัง ทฺวาทิโต รวมการลง นฺ อาคมแม้หลัง "คุ" (อันอาเทสมาจากโค) สำเร็จรูปเป็น คุนฺนํ-แก่วัว ท. แห่งวัว ท. ติสฺสนฺนํ แก่หญิง ท. สาม, แห่งหญิง ท. สาม, จตสฺสนฺนํ แก่หญิง ท. สี่ แห่งหญิง ท. สี่.

การทำตัวรูป ทฺวินฺนํ ตั้ง ทฺวิ ลิงค์, ลง นิ จตุตฺถีวิภัติ พหุวจนะ, ลง นฺ อาคม เบื้องหลัง จาก ทฺวิ ด้วยสูตรว่า "โนจ ทฺวาทิโต นมฺหิ" สำเร็จรูปเป็น ทฺวินฺนํ. (จตุนฺนํ ตั้ง จตุ ลิงค์ นอกนั้นเหมือนกัน, ปญฺจนฺนํ เป็นต้น ตั้งลิงค์ ปญฺจ เป็นต้น พึงทำตัวรูปในสูตร "ปญฺจาทีนมตฺตํ", คุนฺนํ พึงทำตัวรูปในสูตร "สุหินาสุจ")

ติสฺสนฺนํ ตั้ง "ติ" ลิงค์, ลง นิ วิภัติ พหุวจนะ ด้วย สมฺปทาเน จตุตฺถี, ลง สฺสฺ อาคม หลัง "ติ"ศัพท์ ด้วย จ ศัพท์ในสูตร "โนจ ทฺวาทิโต นมฺหิ" (ติสฺสนฺนํ) อาเทส นิคฺคหิต (ं) อันมีอยู่หลัง สฺส เป็น ตวคฺคนฺต "นฺ" ด้วยสูตร วคฺคนฺตํ วา วคฺเค, สำเร็จรูปเป็น "ติสฺสนฺนํ". (จตสฺสนฺนํ ตั้ง จตุ ลิงค์ แล้วทำตัวรูปเหมือนกับ ติสฺสนฺนํ แต่อาเทส อุ (ุ) แห่ง จตุศัพท์ เป็น อ ด้วย "เตสุวุทฺธิ" สูตร).

๑๗. อมา ปโต สฺมึสฺมานํ วา.

อมา อ.การอาเทสเป็น อำ และ การอาเทสเป็น อา ท. สฺมึสฺมานํ แห่งสฺมึวิภัติ และ สฺมาวิภัติ ท. ปเรสำ อันเป็นเบื้องหลัง ปโต จากอิวรรณะอันมีชื่อว่า ป. โหนฺติ ย่อมมี วา โดยการวิกัปป์.

อุ รตฺยำ, รตฺยา เป็นต้น. ด้วย ทฺวิธากรณโยควิภาค ว่า "อา ปโต" โดยมีรูปว่า

"รตฺยา, ปถพฺยา" เป็นต้น อันอาเทส นาวิภัติ และ สวิภัติ เป็น อา.

อธิบาย (รตฺยุ - ในราตรี, รตฺยา - แต่ราตรี, ด้วยราตรี, แก่ราตรี, แห่งราตรี,) สูตรนี้ เป็นอาเทสวิธิสูตร ครั้นตั้ง อิ วรรณะ ชื่อ ป. ด้วยสูตร เต อิตฺถิยฺยาโป แล้วอาเทส สฺมึ วิภัติ เป็น อุสฺมาวิภัติ เป็น อา หลังจากนั้น จึงจะอาเทส อิ อี เป็น ย ด้วยสูตร ปสญฺญสฺส จ.

โยควิภาค การตัดบทว่า สฺมึสฺมานุ ที่มีอยู่ในสูตรให้เหลือแต่ "อา ปโต" เรียกว่า "ทฺวิธากรณโยควิภาค" (การแบ่งสูตรโดยทำให้เป็นสองส่วน) อา ปโต จึงเป็นสูตรอีกอย่างหนึ่งได้ต่างหาก, โดยแปลว่า อา อ.การอาเทสเป็นอา นาสานุ แห่งนาวิภัติ และ สวิภัติ ท. ปเรสุ อันเป็นเบื้องหลัง ตโต จากอิวรรณะอันชื่อ ป โหติ ย่อมมี. อุ. รตฺยา ด้วยราตรี, ปถพฺยา แต่แผ่นดิน, แห่งแผ่นดิน เป็นต้น.

หมายเหตุ ในที่นี้ ยังไม่ต้องทำตัวรูปก่อน เพราะสูตรที่ทำตัวยังไม่ครบ ไปถึงสูตร ปสญฺญสฺส จ จึงค่อยทำรูป

๑๘. อาทิโต โอจ.

สฺมึ อ.สฺมึวิภัติ ปรุ อันเป็นเบื้องหลัง อาทิโตจ แม้จากอาทิศัพท์ อจ เป็น อุ ด้วย โอจ เป็น โอ ด้วย โหติ ย่อมเป็น. อุ. อาทึ, อาโท เป็นต้น.

อธิบาย (อาทึ, อาโท ในเบื้องแรก) สูตรนี้ เป็นอาเทสวิธิสูตร อันอาเทส สฺมึวิภัติ หลังจาก อาทิศัพท์ เป็น อุ และโอ. (ในเวลาแปลสูตรว่า สฺมึ อ.สฺมึวิภัติ ปรุ เป็นเบื้องหลังนี้ หลัง สฺมึศัพท์ ลง สิ ปฐมาวิภัติ, ใส่ ปรุ เข้ามา โดยมอง นปุสกลิงค์ ว่า "สฺมึวจนุ")

การทำตัวรูป อาโท ตั้งลิงค์ว่า อาทิ ลง สฺมึ สัตตมีวิภัติ เอกวจนะ หลังอาทิศัพท์ ด้วยสูตร โอกาเส สตฺตมี (อาทิ+สฺมึ) อาเทส สฺมึ วิภัติเป็น โอ ด้วยสูตร อาทิโต โอ จ แยก ทฺ ออกจาก สระ อิ (ิ), (อาทฺิโ-) ลบสระ อิ (ิ) หน้า เพราะสระ โอ (โ-) อยู่เบื้องหลัง สระ โอ หลังเป็นปกติด้วยสูตร "สรโลโปมาเทสปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเปตุ ปกติ", นำ ทฺ อันไม่มีสระ ไปประกอบกับสระ โอ (โ-) หลัง ด้วยสูตร "นเย ปรุ ยุตฺเต" สำเร็จรูปเป็น "อาโท" (ส่วนว่า อาทึ จะทำตัวรูปในสูตร "อโมนิคฺคหีตุ ฌลเปติ).

จ ศัพท์ ด้วย จ ศัพท์ใน "อาทิโต จ" รวมถึงการอาเทส สฺมึ วิภัติอันอยู่หลังจาก รตฺติศัพท์ เป็น โอ ได้ สำเร็จรูปเป็น "รตฺโต - ในราตรี", ใน กัจจายนวุตฺติ ยังรวมการอาเทส สฺมึ วิภัติ หลังจาก ทิวศัพท์ เป็นอา สำเร็จรูปเป็น ทิวา - ในกลางวัน และรวบรวมการอาเทส สฺมึ วิภัติ หลัง พาราณสีศัพท์ เป็น อุ สำเร็จรูปเป็น พาราณสึ - ในเมืองพาราณสี.

๑๙. ฌลานมิยุวา สเรวา.

อิยุวา อ.การอาเทสเป็น อิย และ อุว ท. ฌลานำ แห่งอิวรรณะ อันมีชื่อว่า ฌ และอุวรรณะ อันชื่อว่า ล ท. โหนฺติ ย่อมมี สเร ในเพราะสระหลัง วา โดยการวิกัปป์.

อุ. อคฺคิยาคาเร, ภิกฺขุวาสเน เป็นต้น.

อธิบาย (อคฺคิยาคาเร ในเรือนไฟ (อคาร – อาคาร – แปลว่า เรือนเหมือนกัน), ภิกฺขุวาสเน บนอาสนะของภิกษุ)

การทำตัวรูป อคฺคิยาคาเร ตัดบทว่า "อคฺคิ + าคาเร" ตั้ง อิ (ิ) ชื่อ ฌ ด้วยสูตร อิวณฺณุวณฺณา ฌลา, เพราะสระหลังอาเทส อิ (ิ) เป็น อิย (ิย) ด้วยสูตร ฌลานมิยุวาสเรวา, (อคฺคิย –าคาเร) นำ ย ไปประกอบกับสระ า ด้วยสูตร นเย ปรำ ยุตฺเต, สำเร็จรูปเป็น อคฺคิยาคาเร. (อคฺคิยาคาเร ถ้าตัดบทว่า อคฺคิ + อคาเร ต้องทำสระ อ หลังเป็นทีฆะ ด้วยสูตร ทีฆำ)

ภิกฺขุวาสเน ตัดบทว่า "ภิกฺขุ + าสเน, ตั้ง อุ (ุ) ชื่อ ล ด้วยสูตร "อิวณฺณุวณฺณา ฌลา", ในเพราะสระหลังอาเทส อุ เป็น อุว, นำ ว ไปประกอบกับสระ า ด้วยสูตร "นเย ปรำ ยุตฺเต", สำเร็จรูปเป็น ภิกฺขุวาสเน. (นักศึกษาฝึกทำตัวรูปดังต่อไปนี้)

ติยนฺตำ	=	**ติ + อนฺตำ**	=	**ชอบเขตสามอย่าง**
ปจฺจิยาคาเร	=	**ปจฺจิ + อาคาเร**	=	**ในเรือนกระเช้า**
ปุถุวาสเน	=	**ปุถุ + อาสเน**	=	**บนที่นั่งต่างหาก**
สยมฺภุวาสเน	=	**สยมฺภู + อาสเน**	=	**บนพระอาสนะของพระพุทธเจ้า**

๒๐. ย ว การาจ.

ย ว การา จ อ.การอาเทสเป็น ย และการอาเทสเป็น ว ท. ด้วย, ฌลานำ แห่งอิวรรณะ อันมีชื่อว่า ฌ และ อุวรรณะ อันมีชื่อว่า ล ท., โหนฺติ ย่อมมี, สเร ในเพราะสระหลัง.

อธิบาย (อคฺยาคารำ = เรือนไฟ, จกฺขุวาปาตำ = ตกไปในจักษุ), สูตรนี้ เป็นอาเทสวิธิสูตร อันอาเทส อิวรรณะอันมีชื่อว่า ฌ และ อุวรรณะอันมีชื่อว่า ล เป็น ว ในเพราะสระหลัง.

การทำตัวรูป = อคฺยาคารำ ตัดบทว่า อคฺคิ +อาคารำ, (หรือ อคฺคิ + อคารำ), ตั้ง อิ (ิ) ชื่อ ฌ ด้วยสูตร "อิวณฺณุวณฺณา ฌลา", ในเพราะสระหลัง อาเทส อิ (ิ) เป็น ยฺ ด้วยสูตร "ย ว การาจ", นำ ยฺ ไปประกอบกับสระ อา (–า) หลัง ด้วยสูตร "นเย ปรำ ยุตฺเต", (อคฺคยฺาคารำ) ลบ คฺ ตัวหน้าหนึ่งตัว ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า "พฺยญฺชโนจ วิสญฺโญโค", สำเร็จรูปเป็น อคฺยาคารำ. (การอาเทส อิ เป็น ยฺ นี้สำเร็จรูปด้วยสูตรว่า "อิวณฺโณยนฺวา" ก็มี).

จกฺขุวาปาตำ ตัดบทว่า จกฺขุ + อาปาตำ, ตั้ง อุ ชื่อ ล (อ้างสูตร), อาเทส อุ อันชื่อ ล เป็น ว (อ้างสูตร), นำ ขุ ไปประกอบกับสระหลัง (อ้างสูตร), สำเร็จรูปเป็น "จกฺขุวาปาตำ". (แม้รูป

ทั้งหลายว่า สฺวาคตํ - สุ + อาคตํ, พหฺวาพาโธ - พหุ + อาพาโธ ก็เหมือนกันนี้ รูปเหล่านี้สำเร็จด้วยสูตรว่า วโมหฺทหนฺตานำ ก็ได้).

๒๑. ปสญฺญสฺส จ.

ยกาโร อ.การอาเทสเป็น ย, ปสญฺญสฺส จ แห่งอิวรรณะอันมีชื่อว่า ป ด้วย, โหติ ย่อมมี, สเร ในเพราะสระหลัง คือ โอ, อา, อำ อันเป็นอาเทสของวิภัติ. อุ. รโตฺย, รตฺยา, รตฺยำ เป็นต้น.

อธิบาย (รโตฺย = อ.ราตรี ท., ซึ่งราตรี ท. รตฺยา = แต่ราตรี, รตฺยำ = ในราตรี) สูตรนี้ เป็น อาเทสวิธิสูตร อันอาเทส อิวรรณะที่ชื่อว่า ป เป็น ยฺ ในเพราะสระ คือ โอ, อา, อำ อัน เป็นอาเทสของวิภัติเบื้องหลัง.

การทำตัวรูป = รตฺยา ตั้ง รตฺติ ลิงค์, ลง สฺมา ปัญจมีวิภัติ เอกวจนะ ด้วยสูตรว่า อปาทาเน ปญฺจมี, ตั้ง อิ (ิ) ซึ่อ ป ด้วยสูตร "เต อิตฺถิยฺยาโป", อาเทส สฺมาวิภัติเป็น อา ด้วยสูตรว่า "อมา ปโตสฺมีสฺมานำวา" (รตฺติ -า), อาเทส อิ (ิ) เป็น ยฺ ด้วยสูตร ปสญฺญสฺสจ, นำ ยฺ ไปประกอบกับ อา (-า) (อ้างสูตร), ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า "พฺยญฺชโนจ วิสญฺโญโค" ลบ ตฺ ตัวหน้าเสียตัวหนึ่ง, สำเร็จรูปเป็น รตฺยา.

รตฺยำ มีวิธีทำตัวรูปเหมือนกับ รตฺยา จะแตกต่างกันอยู่บ้างก็ตรงที่ต้องอาเทส สฺมึ วิภัติ เป็น อำ ด้วยสูตร "อมา ปโตสฺมีสฺมานำวา" เท่านั้น, ส่วนรูปว่า รโตฺย ก็มี วิธีทำตัวรูปเหมือนกับ รตฺยา จะมีแตกต่างกันตรงที่อาเทส โย วิภัติ เป็น โอ ด้วยสูตร ย ตโต โยน โมตุ" เท่านั้น.

รูปเหล่านี้ คือ มโตฺย = อ.ปัญญา ท., มตฺยา = แต่ปัญญา, มตฺยำ = ในปัญญา นักศึกษาพึง ทำตัวรูปด้วยการตั้งลิงค์ว่า "มติ" จะมีข้อพิเศษตรงที่ต้องลบ ตฺ ตัวหน้าเสียตัวหนึ่ง ด้วยสูตรว่า "พฺยญฺชโนจ วิสญฺโญโค" เท่านั้น.

๒๒. คาว เส.

โค อ. โอ แห่งโคศัพท์ อาว เป็น อาว โหติ ย่อมเป็น เส ในเพราะ ส วิภัติ.

อุ. คาวสฺส

อธิบาย (คาวสฺส = แก่วัว, แห่งวัว), สูตรนี้ เป็น อาเทสวิธิสูตร อาเทสสระ โอ ของ โค ศัพท์เป็น โอ ในเพราะ ส วิภัติเบื้องหลัง. คาว เส ตัดบทว่า โค อาว เส.

การทำตัวรูป = คาวสฺส ตั้ง "โค" ลิงค์, ลง ส วิภัติ ใน จตุตถี เอกวจนะ ด้วยสูตร "สมฺปทาเน จตุตฺถี", อาเทส โอ แห่งโคศัพท์เป็น อาว ด้วยสูตร "คาว เส" ลง สฺ มาข้างหน้า ด้วยสูตร "สาคโม เส" สำเร็จรูปเป็น "คาวสฺส".

๒๓. โยสุจ.

โค อ.สระ โอ ของโคศัพท์ อาว เป็น อาว โหติ ย่อมเป็น โยสุจ ในเพราะ โย วิภัติด้วย, อุ. คือ "คาโว", ด้วย จ ศัพท์ใน "โยสุจ" ยังรวบรวมไปถึงการอาเทส โอ เป็น อาว ในเพราะ นา, สฺมา, สฺมึ, สุ วิภัติ แล้วสำเร็จรูปเป็น คาเวน, คาวา, คาเว และ คาเวสุ.

อธิบาย (คาโว = อ. วัว ท., ซึ่งวัว ท., คาเวน = ด้วยวัว, คาวา = แต่วัว, คาเว = ในวัว, คาเวสุ = ในวัว ท.).

การทำตัวรูป = คาโว ตั้ง "โค", ลง โย วิภัติ (อ้างสูตร), แยก คฺ ออกจาก โอ (อ้างสูตร), อาเทส โอ ของโคศัพท์เป็น อาว ด้วยสูตรว่า "โยสุ จ", นำ คฺ มาประกอบกับ อาว (คาว - โย) (อ้างสูตร), อาเทส โย วิภัติเป็น โอ ด้วย ตุศัพท์ ในสูตรว่า "ตโต โยน โมตุ", แยก วฺ ออกจาก อ (อ้างสูตร) (คาว อ โอ), ลบ อ ของ วฺ ด้วยสูตรว่า "สรโลโปมาเทส ปจฺจยาทิมฺหิ", นำ วฺ ไปประกอบกับ โอ ด้วยสูตร "นเย ปรำ ยุตฺเต" สำเร็จรูปเป็น คาโว. (คาเวน เป็นต้นนั้น ให้นักศึกษาฝึกวิธีทำตัวเอง).

๒๔. อวมฺหิ จ.

โค อ.สระโอ ของโคศัพท์, อว จ เป็น อว ด้วย, อาว จ เป็น อาว ด้วย, โหติ ย่อมเป็น, อมฺหิ จ ในเพราะ อำ วิภัติด้วย, อุทาหรณ์ คือ ควำ, คาวำ,ด้วย จ ศัพท์ใน "อมฺหิ จ" รวมการอาเทส โอ ของโคศัพท์เป็น อว ในเพราะวิภัติ ๘ ตัว คือ โย สอง, นา, ส สอง, สฺมา, สฺมึ, สุ" อันกล่าวไว้ในสองสูตรข้างหน้า คือ "คาว เส" และ "โยสุ จ", อุทาหรณ์ว่า "คโว, คาเวน, ควสฺส, ควา, คเว, คเวสุ.

อธิบาย อวมฺหิ ตัดบทว่า อว + อมฺหิ, ตวำ = ซึ่งวัว, คโว = อ. วัว ท., ซึ่งวัว ท., คเวน = ด้วยวัว, ควสฺส = แก่วัว, แห่งวัว, ควา = แต่วัว, คเว = ในวัว, คเวสุ = ในวัว ท.

การทำตัวรูป = ควำ ตั้ง "โค" ลิงค์, ลง อำ ทุติยาวิภัติ (อ้างสูตร), แยก คฺ ออกจาก โอ (คฺ โอ อำ), อาเทสสระ โอ ของโคศัพท์ เป็น อว ด้วยสูตรว่า "อวมฺหิ จ" (คฺ อว อำ), นำ คฺ ไปประกอบกับสระ อ ด้วยสูตร "นเย ปรำ ยุตฺเต", (ค) แยก วฺ ออกจากสระ อ, ลบสระ อ ของ ว ด้วยสูตรว่า สรโลโป เป็นต้น, สระ อำ เป็นปกติ, นำ วฺ ไปประกอบกับสระ อำ, สำเร็จรูปเป็น ควำ.

(คาวำ ต่างกับรูปนี้เพียงแค่อาเทสเป็น อาว, ส่วน คโว, คเวน, ควา, คเว, คเวสุ เมื่อตั้ง ลิงค์ ว่า "โค" แล้ว ลงวิภัติตามที่กล่าวเป็นแผนก ฯ, อาเทส โอ ของโคศัพท์ เป็น อว ด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้แล้ว จึงลง สุ อาคมมาด้วยสูตรว่า "สาคโม เส".)

๒๕. อาวสฺสุวา.

อ อ.อ, อาวสฺส แห่งอาว, อุ เป็น อุ, โหติ ย่อมเป็น, อมฺหิ ในเพราะ อำ วิภัติ วา โดยวิกัปป์, อุทาหรณ์ คือ คาวุ.

อธิบาย (อาวสฺสุ ตัดบทว่า อาวสฺส + อุ, คาวุ์ = ซึ่งวัว) หลังจากที่อาเทศ โอ ของโคศัพท์ เป็น อว ในเพราะ อ์ วิภัติเบื้องหลัง ด้วยสูตร "อวมฺหิ จ" แล้ว จึงอาเทส อ ของ อาว เป็น อุ ด้วยสูตร ฯ นี้.

การทำตัวรูป = คาวุ์ ตั้ง "โค" ลิงค์, ลง อ์ ทุติยาวิภัติ (อ้างสูตร), แยก คฺ ออกจาก โอ (อ้างสูตร), อาเทส โอ ของโคศัพท์เป็น อาว ด้วยสูตร "อวมฺหิจ" (คฺ อาว อ์), นำ คฺ ไปประกอบกับสระหลัง (อ้างสูตร), แยก วฺ ออกจากสระ อ (อ้างสูตร), อาเทส อ แห่ง อาว เป็น อุ ด้วยสูตร "อาวสฺสุ วา" (คาวุ อ์), ตั้ง อุ ชื่อว่า ล ด้วยสูตร "อิวณฺณวณฺณา ณลา", อาเทส อ์ วิภัติเป็น นิคฺคหิต (๎) ด้วยสูตร "อ์ โม นิคฺคหีตๆ ณลเปหิ", สำเร็จรูปเป็น "คาวุ์" (กลับไปดูตารางแสดงการเขียนสระและพยัญชนะ).

๒๖. ตโตนมฺ ปติมฺหาลุตฺเตจ สมาเส.

นฺ อ. นฺวิภัติ, ปรฺ อันเป็นเบื้องหลัง, ตโต จากโคศัพท์นั้น, สมาเส จ ในสมาสด้วย, อลุตฺเต อันเป็น อลุตฺต, โหติ ย่อมเป็น, ปติมฺหิ ในเพราะปติศัพท์. โค อ. โอ ของโคศัพท์, อว จ เป็น อว ด้วย, โหติ ย่อมเป็น. อุ. "คว์ปติ". ด้วย จ ศัพท์ใน "อลุตฺเต จ" ยังรวบรวมการอาเทส นฺวิภัติ เป็น อ์ และการอาเทส โอ ของโคศัพท์ เป็น อว, ในนี้มิใช่สมาส. อุ. "คว์".

อธิบาย (คว์ปติ = พระอรหันต์ชื่อว่า ควัมปติ, คว์ = แก่วัว, ท., แห่งวัว ท.) สมาส มี ๒ อย่างคือ ลุตฺตสมาส ๑, อลุตฺตสมาส ๑. สมาสอันสำเร็จเป็นสมาสแล้วลบวิภัติเสียเป็น ลุตฺตสมาส, มิได้ลบวิภัติ เป็น อลุตฺตสมาส. เนื่องจากสูตรนี้ เป็นสูตรประเภท อลุตฺตสมาส จึงอาเทส นฺวิภัติ เป็น อ์ และ โอ ของโคศัพท์เป็น อว เพราะ ปติศัพท์ เบื้องหลัง ด้วยสูตรนี้แล, คว์ปติรูป สำเร็จรูปโดยสมาส เมื่อถึงสมาสแล้วจึงจะมีการทำรูป.

คว์ ตั้งลิงค์ว่า "โค" ลง นฺวิภัติ (อ้างสูตร), แยก คฺ ออกจาก โอ (อ้างสูตร), อาเทส นฺวิภัติ เป็น อ์ และ อาเทส โอ ของโคศัพท์เป็น อว ด้วย จ ศัพท์ในสูตร "ตโต นมฺ ปติมฺหาลุตฺเต จ สมาเส" นำ คฺ ไปประกอบกับสระหลัง (อ้างสูตร), แยก วฺ ออกจากสระ อ (อ้างสูตร), ลบสระ อ หน้า เพราะ อ์ หลัง, อ์ หลังเป็นปกติ ด้วยสูตร สรโลโป เป็นต้น, นำ วฺ ไปประกอบกับสระหลัง (อ้างสูตร) สำเร็จรูปเป็น "คว์".

ข้อควรทราบ = ยังมีบทว่า "คว์" อันสำเร็จด้วย อ์วิภัติ ในสูตร "อวมฺหิ จ" เพราะฉะนั้น บทว่า "คว์" นักศึกษาพึงทราบว่า บทว่า "คว์" สำเร็จด้วย อ์วิภัติ และ นฺวิภัติ และยังมีบทว่า "คว์" ที่สำเร็จด้วย สวิภัติ ในชาตกบาฬี เป็นต้นว่า "คว์ว สิงฺคิโน สิงฺคี" โดยอาเทส โคศัพท์กับ

สวิภัติ เป็น ควฺ ด้วยมหาสูตร.

๒๗. โอ สเร จ.

โอ อ.โอแห่งโคศัพท์, สมาเส ในลุตฺตสมาส, อว เป็น อว, โหติ ย่อมเป็น, สเร จ เพราะสระด้วย. อุ. ตวสฺสกฺ เป็นต้น. ด้วย จ ศัพท์ใน "สเร จ" รวบรวมการอาเทส อุวรรณะ เป็น "อุว, อว, และ อุร" ในเพราะ สฺมึวิภัติ และ โยวิภัติ. อุ. ภุวิ, ปสโว, คุรโว, จตุโร เป็นต้น.

อธิบาย (ควสฺสกฺ = วัวและม้า, ภุวิ = บนแผ่นดิน, ปสโว = อ.สัตว์สี่เท้า ท., ซึ่งสัตว์สี่เท้า ท., คุรโว = อ.อาจารย์ ท., ซึ่งอาจารย์ ท., จตุโร = อ.ชน ท. สี่, ซึ่งชน ท. สี่) สูตรนี้เป็น อาเทสวิธิสูตร อันอาเทส โอ แห่งโคศัพท์เป็น อว ในเพราะสระหลัง กลางลุตฺตสมาส.

ควสฺสกฺ เมื่อถึงสมาสกัณฑ์แล้วจะทำตัวรูปอย่างพิศดาร ในที่นี้จะทำเพียงโดยย่อ...

ควสฺสกฺ ตัดบทว่า "โค อสฺสกฺ" แยก คฺ ออกจากสระ โอ (อ้างสูตร), อาเทส โอ ของโคศัพท์เป็น อว ด้วยสูตร "โอ สเร จ", นำ คฺ ไปประกอบกับสระหลัง (อ้างสูตร), สำเร็จรูปเป็น "ควสฺสกฺ" (อุทาหรณ์ว่า ภุวิ, ปสโว, คุรโว, และ จตุโร จะทำตัวในสูตร "ตโต โยนโมตุ" และ ตโต สฺมิมิ".

๒๘. ตพฺพิปรีตปฺปเท พฺยญฺชเนจ.

ตพฺพิปรีโต อ.การอาเทสเป็น อุ คือวิปริตแห่งโอนั้น, อวสฺส แห่ง อว ศัพท์, อุปปเท ในบทใกล้แห่งธาตุและนาม, โหติ ย่อมมี, พฺยญฺชเน จ ในเพราะพยัญชนะด้วย. อุ. "อุคฺคเต, อุคฺคจฺฉติ" เป็นต้น.

อธิบาย (อุคฺคเต = อว + คเต – เมื่อลงแล้ว, อุคฺคจฺฉติ = อวคจฺฉติ – ย่อมลง) บทที่ใกล้นามและธาตุ (อยู่หน้า) เรียกว่า "อุปบท" (อุป = อันใกล้ + ปท = บท), ในบทว่า "อวคเต" คเต เป็นนาม, ในบทว่า "อุปคจฺฉติ" คจฺฉติ เป็นธาตุ (อาขฺยาต), ส่วน อว เป็นอุปบท. สูตรนี้แม้จะปรารถนากล่าวว่า "อาเทส อว เป็น อุ" แต่กล่าวว่า "ตพฺพิปรีต = วิปริตแห่งโอนั้น" เพราะต้องการให้นักศึกษา ได้รู้สำนวนอีกอย่างหนึ่ง อันมีความหมายเดียวกันว่า "อุ เป็นวิปริตแห่ง โอ".

การทำตัวรูป = อุคฺคเต ตัดบทว่า "อวคเต" อาเทส อว เป็น อุวิปริตแห่ง โอ ด้วยสูตร "ตพฺพิปรีตปฺปเท พฺยญฺชเน จ" (อุ คเต), ลง คฺ สทิสเทฺวภาว ด้วยสูตร "ปร เทฺวภาโว ฐาเน", สำเร็จรูปเป็น "อุคฺคเต" (แม้ อุคฺคจฺฉติ ก็ทำตัวรูปเช่นเดียวกันนี้แล).

๒๙. โคณ นมฺหิ วา.

โค อ.โคศัพท์, โคณ เป็น โคณ, โหติ ย่อมเป็น, นมฺหิ ในเพราะนวิภัติ, วา โดยการวิกัปป์. อุทาหรณ์ คือ "โคณานํ".

อธิบาย (โคณานํ = แห่งวัว ท., แก่วัว ท.)

การทำตัวรูป = โคณานํ ตั้งลิงค์ว่า โค, ลง นวิภัติ (อ้างสูตร), อาเทส โค ศัพท์เป็น โคณ ด้วยสูตร "โคณ นมฺหิ วา", แยก ณฺ ออกจากสระ อ (อ้างสูตร), อาเทส อ ที่สุดของ ณฺ เป็น อา ด้วยสูตร "สุ นํ หิสุ จ", นำ ณฺ ไปประกอบกับสระ อา หลัง (อ้างสูตร), สำเร็จรูปเป็น "คณานำ".

๓๐. สุหินาสุ จ.

โค อ.โคศัพท์, โคณ เป็น โคณ, โหติ ย่อมเป็น, สุหินาสุ จ ในเพราะ สุวิภัติ, หิวิภัติ, นาวิภัติ ท. ด้วย. อุ. คือ "โคเณสุ, โคเณหิ, โคเณน", ด้วย จ ศัพท์ รวบรวมการอาเทสโคศัพท์เป็น โคณ ในเพราะวิภัติมี สิ เป็นต้นอันเหลือจากที่กล่าวไว้ในสูตร ๒ คือ "โคณ นมฺหิ วา, สุหินาสุ จ" และการอาเทส โคศัพท์เป็น คุ ในเพราะ นํ วิภัติเบื้องหลัง.

อธิบาย (โคเณสุ = ในวัว ท., โคเณหิ = ด้วยวัว ท., แต่วัว ท., โคเณน = ด้วยวัว) รูปเหล่านี้ จะสำเร็จรูปในสูตร "สุหิสฺวกาโรเอ และ อโตเนน", ด้วย จ ศัพท์ สำเร็จรูปเป็น โคโณ (นํ วิภัติ, อาเทส โค ศัพท์เป็น คุ, ลง นฺ อาคม ด้วย จ ศัพท์ ในสูตร "โน จ ทฺวาทิโต นมฺหิ) การอาเทสเป็น โคณ บริบูรณ์ในวิภัติ ๗ หมวด ด้วยสูตร โคณ นมฺหิ วา และ สุหินาสุ จ" นี้.

๓๑. อำ โม นิคฺคหีตำ ฌลเปหิ.

อำโม อ.อำวิภัติ และ ม อักษร, ปรำ อันเป็นเบื้องหลัง, ฌลเปหิ จาก ฌลป ท., นิคฺคหีตำ เป็น นิคคหิต, โหติ ย่อมเป็น. อุ. อคฺคึ, ภิกฺขุำ, ปุลฺลิงฺคำ เป็นต้น.

อธิบาย (อคฺคึ = ซึ่งไฟ, ภิกฺขุำ = ซึ่งภิกษุ, ปุลฺลิงฺคำ = ปุลลิงค์). สูตรนี้ เป็นอาเทสวิธิสูตร อันอาเทส อำ วิภัติ และ ม อักษร หลังจากศัพท์ที่ตั้งชื่อ อิวรรณะ, อุวรรณะ เป็น ฌ, ล, ป ด้วยสูตรว่า "อิวณฺณุวณฺณา ฌลา, เต อิตฺถิยาโป" เป็น นิคฺคหิต, อาเทส อำ วิภัติ เป็น นิคคหิตแล้ว ก็หมายความว่า ลบ "อ" ไปเสียนั่นเอง เพราะฉะนั้น นักศึกษา พึงจำไว้ว่า "การอาเทส อำ เป็น นิคคหิต (◌ं) ด้วยสูตรนี้ มีประโยชน์ให้สระ อ หายไป.

เมื่อลบสระ อ ไปแล้ว พินฺทุ (◌ं) อันเหลืออยู่ เมื่อไม่มีสระอันเป็นที่อาศัย ก็ไปประกอบกับสระหน้าเองได้ เปรียบเสมือนว่า "มีต้นไม้อยู่ ๒ ต้น, นกตัวหนึ่งเกาะอยู่บนต้นไม้ต้นหนึ่ง, เมื่อต้นไม้ที่นกตัวนั้นเกาะอยู่เกิดฉิบหายด้วยเหตุอันใดอันหนึ่ง นกตัวนั้นย่อมบินไปเกาะที่ต้นไม้ใหม่ ฉันใด ต้นไม้สองต้นเปรียบเสมือนสระหน้าและสระหลังสองตัว, นกเปรียบเหมือน นิคคหิต, การตัดต้นไม้

อันเป็นที่อาศัยเกาะแห่งนก เปรียบเหมือนการลบสระอันเป็นที่อาศัยของนิคคหิต (วิธีนี้ เรียกว่า รุกฺขสกุณย - วิธีเหมือนต้นไม้ และ นก).

การทำตัวรูป = อคฺคี ตั้งลิงค์ว่า "อคฺคิ" ลง อำ ทุติยาวิภัติ (อ้างสูตร), ตั้ง อิ ชื่อว่า ฌ ด้วยสูตร "อิวณฺณุวณฺณา ฌลา", อาเทส อำ วิภัติเป็น นิคคหิต ด้วยสูตร "อำโม นิคฺคหีตำ ฌลเปหิ", สำเร็จรูปเป็น "อคฺคึ".

สืบเนื่องมาจากสูตร "อาทิโต โอ จ" "อาที" ตั้งลิงค์ว่า "อาทิ", ลง สฺมึ วิภัติ (อ้างสูตร), อาเทส สฺมึวิภัติเป็น อำ ด้วยสูตร "อาทิโต โอ จ", ตั้ง อิ ชื่อ ฌ ด้วยสูตร "อิวณฺณุวณฺณา", อาเทส อำ เป็น นิคคหิต ด้วยสูตรนี้ สำเร็จรูปเป็น "อาทึ".

ภิกฺขุ ตั้งลิงค์ว่า "ภิกฺขุ" ลง อำ วิภัติ (อ้างสูตร) ตั้ง อุ ชื่อว่า ล (อ้างสูตร) อาเทส อำ วิภัติเป็น นิคคหิต ด้วยสูตรนี้ สำเร็จรูปเป็น "ภิกฺขุำ". ปุลฺลิงฺคำ พึงทำตัวรูป ในสูตร "ปุมสฺส ลิงฺคาทีสุ สมาเสสุ". แม้ว่า "ทณฺฑี" (ผู้มีไม้เท้า), สยมฺภุ (ซึ่งพระพุทธเจ้า) ก็ทำด้วยสูตรนี้ แต่นักศึกษาพึงดูทำตัวรูปในสูตร "อโฆรสฺสเมกวจนโยสฺวปิจ".

๓๒. สรโลโปมาเทส ปจฺจยาทิมฺหิ, สรโลโป ตุ ปกติ.

สรโลโป อ.การลบสระหน้า, โหติ ย่อมมี, อมาเทสปจฺจยาทิมฺหิ ในเพราะ อำ วิภัติ, อาเทส, ปัจจัย และ สระอาคม, สรโลโป ครั้นเมื่อการลบสระหน้า สติ มีอยู่, ปกติ อ.ความเป็นปกติแห่งสระหลัง, โหติ ย่อมมี, ตุ แม้ที่อันไม่ลบสระหน้าก็ยังมี. อุ. ปุริสำ, ปุริเส, ปาปิโย เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้ เป็น โลปวิธิสูตร และ ปฏิเสธวิธิสูตร อันแสดงว่า ในที่มี อำ วิภัติเบื้องหลังก็ดี, ในที่มีสระปัจจัย มี อา, อี, อินี เป็นต้น ก็ดี, (ด้วย อาทิศัพท์ ใน ปจฺจยาทิมฺหิ ถือ เอาสระอาคม อันอยู่ในท่ามกลาง อาขฺยาต และ กิตต์ ด้วยสูตร "อิการาคโม อสฺพฺพธาตุกมฺหิ, อิวณฺณาคโม วา, และ ยถากมมิกาโร) ในที่มีสระอาคมที่กล่าวด้วยสูตรทั้งสามนี้ก็ดี ให้ลบสระหน้า และเมื่อลบสระหน้าแล้วให้สระหลังอยู่ตามเดิม ไม่ต้องเปลี่ยนแปลง.

ตุศัพท์ = ตุ ศัพท์ในสูตรนี้ ห้ามการลบสระหน้า ในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า ภิกฺขุนี (ภิกฺขุ + อินี) เมื่อไม่ได้ลบสระหน้าก็ไม่มีความเป็นปกติ สระหลัง ด้วยสูตรนี้, ปุริสำ = ซึ่งบุรุษ (อุทาหรณ์ของ อำ วิภัติ), ปุริเส = ซึ่งบุรุษ ท. (อุทาหรณ์ของ อาเทส), ปาปิโย = ผู้เลวเป็นพิเศษ (อุทาหรณ์ของปัจจัย)

การทำตัวรูป = ปุริสำ ตั้งลิงค์ว่า ปุริส ลง อำ วิภัติ (อ้างสูตร) แยก สฺ ออกจากสระ อ (ปุริสฺ อ อำ) (อ้างสูตร), ลบสระ อ หน้า และสระ อ หลังเป็นปกติ ด้วยสูตร "สรโลโปมาเทสปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเปตุ ปกติ", นำ สฺ ไปประกอบสระหลัง ด้วยสูตร "นเย ปรำ ยุตฺเต" สำเร็จรูปเป็น "ปุริสำ".

(ปุริเส และ ปาปิโย พึงทำตัวรูปในสูตรต่อ ๆ ไปเถิด). สูตร สรา สเร โลปำ" กับสูตรนี้ไม่ซ้ำกัน..

ถาม สูตรนี้เป็นสูตรอันลบสระหน้าเพราะสระหลัง เมื่อเป็นเช่นนี้ การกล่าวสูตรนี้ซ้ำกับ "สรา สเร โลปำ" จะมีประโยชน์อะไร

ตอบ ในสูตร "สรา สเร โลปำ" ไม่ได้กล่าวว่า ต้องทำปกติสระหลัง ฉะนั้น เมื่อลบสระหน้าแล้วสระหลังต้องเป็นทีฆะ เป็น อสวัณณะเป็นต้น แต่สูตรนี้ เมื่อลบสระหน้าแล้ว ห้ามทำวิธีอย่างใดอย่างหนึ่งใน อำ, อาเทส และ ปัจจัย เป็นต้น เพราะกล่าวไว้ว่า สระหลังเป็นปกติ.

๓๓. อโฆ รสฺสเมกวจนโยสฺวปิ จ.

อโฆ อ.ทีฆสระอันไม่ชื่อว่า ฆ, อาปชฺชเต จ ย่อมถึงนั่นเทียว, รสฺสำ ซึ่งความเป็นรัสสะ, เอกวจนโยสุ ในเพราะวิภัตติเอกวจนะ และ โยวิภัตติ ท., อปิ ในเพราะบางวิภัติ - ไม่ต้องเป็นรัสสะก็มี. อุ. สา, อิตฺถึ, สยมฺภุำ เป็นต้น.

อธิบาย (สา = อ.หมา ท., อิตฺถึ = ซึ่งผู้หญิง, สยมฺภุำ = ซึ่งพระพุทธเจ้า) สูตรนี้ เป็นรัสสวิธิสูตร อันทำสระ คือ อา, อี, อู อันได้ชื่อว่า ฆ เป็นรัสสะ ในเพราะวิภัติอันเป็นเอกวจนะ และ โย วิภัติเบื้องหลัง.

อปิ ศัพท์ สำหรับห้ามว่า ในเพราะ สิ วิภัติเบื้องหลัง บางทีไม่ต้องเป็นรัสสะก็ได้.

จ ศัพท์ สำหรับให้สูตรนี้แน่นอนว่า เพราะวิภัติเอกวจนะที่นอกจาก สิวิภัติ และ โยวิภัติ ต้องทำให้รัสสะแน่นอน, การกล่าวว่า "ทีฆะอันไม่มีชื่อว่า ฆ ต้องทำเป็นรัสสะ" หมายความว่า ทีฆสระ คือ อา ในอิตถีลิงค์ที่ตั้งชื่อ ฆ ด้วยสูตร "อาโฆ" ไม่ต้องทำเป็นรัสสะ, แต่ว่า อา และ อี อู อัน ไม่ใช่อิตถีลิงค์ และไม่ได้ชื่อ ฆ ต้องทำเป็นรัสสะด้วยสูตรนี้.

การทำตัวรูป = สา ตั้งลิงค์ว่า "สา" ลง โย วิภัติ (อ้างสูตร), แยก สฺ ออกจากสระ อา (อ้างสูตร), ทำ อา เป็นรัสสะด้วยสูตร "อโฆ รสฺสเมกวจนโยสฺวปิ จ", อาเทส โย ปฐมาวิภัติ เป็น อา ด้วยสูตร "สพฺพโยนีนมาเอ", ลบสระ อา หน้า และสระอา หลังเป็นปกติ ด้วยสูตร "สรโลโป" เป็นต้น, นำ สฺ ไปประกอบกับสระหลัง (อ้างสูตร), สำเร็จรูปเป็น "สา"

อิตฺถึ ตั้งลิงค์ว่า อิตถี ลง อำ วิภัติ (อ้างสูตร), แยก ถฺ ออกจากสระ (อ้างสูตร), ตั้ง อี ชื่อว่า ป ด้วยสูตร "เต อิตฺถีขฺยาโป", รัสสะ อี เป็น อิ ด้วยสูตร "อโฆ รสฺสเมกวจนโยสฺวปิ จ" (อิตฺถฺ + อำ), อาเทส อำ วิภัติเป็นนิคคหิต ด้วยสูตร "อำ โม นิคฺคหีตำ ฌลเปหิ" (อิตฺถฺ + อำ), นำ ถฺ ไปประกอบกับสระหลัง ด้วยสูตร "นเย ปรำ ยุตฺเต". สำเร็จรูปเป็น "อิตฺถึ" (แม้ว่า สยมฺภุำ ก็ตั้งลิงค์ว่า สยมฺภู ตั้ง อู ชื่อว่า ล ด้วยสูตร "อิวณฺณุวณฺณา ฌลา", และทำอูเป็นรัสสะ เท่านั้นที่ต่างกัน).

๓๔. น สิสฺมิมนปุสกานิ.

อนปุสกานิ อ.อิตถีลิงค์และปุลิงค์ ท.อันไม่ใช่นปุสกลิงค์, น อาปชฺชนฺเต ย่อมไม่ถึง, รสฺสำ

ซึ่งความเป็นรัสสะ ด้วยสูตร "อโฆ รสฺส", สิสฺมึ ในเพราะสิวิภัติ. อุ. อิตฺถี, สยมฺภู เป็นต้น. แต่ใน นปุสกลิงค์ ต้องทำรัสสะ ด้วยสูตร "อโฆ รสฺส" เพราะไม่ได้ห้ามด้วยสูตรนี้ จึงมีอุทาหรณ์เป็นต้นว่า "สุขการี", โคตฺรภู ได้.

อธิบาย (อิตฺถี = อ.ผู้หญิง, สยมฺภู = อ.พระพุทธเจ้า, สุขการี = อ.ทานอันมีปกติกระทำซึ่งความสุข, โคตฺรภู = โคตฺรภูจิต). สูตรนี้ เป็น นิยมสูตร, อันกำหนดเนื้อความของ อปิ ศัพท์ในสูตรก่อน, จริงอยู่ อปิ ศัพท์ในสูตรก่อน ห้ามว่า "ไม่ต้องรัสสะในบางที่" แต่ว่า ไม่สามารถกำหนดได้แน่นอนว่า "เป็นรัสสะไม่ได้ในลิงค์ไหน ในเพราะวิภัติไหน" เพราะฉะนั้น สูตรนี้ จึงกำหนดตายตัวลงว่า "ในปุลิงค์และอิตถีลิงค์ ในเพราะสิวิภัติ ไม่ต้องรัสสะ" (ถ้าเป็น นปุลิงค์ ต้องรัสสะได้).

การทำตัวรูป = อิตฺถี ตั้งลิงค์ว่า อิตฺถี, ลงสิวิภัติ (อ้างสูตร), ถึงปรารถนาจะทำ อี เป็นรัสสะด้วยสูตรว่า "อโฆรสฺสเมกวจนโยสฺวปิ จ" ก็ทำไม่ได้ เพราะสูตรว่า "น สิสฺมึมนปุสกานิ" ห้ามไว้, ลบสิวิภัติ ด้วยสูตร "เสสโต โลปํ คสิปิ", สำเร็จรูปเป็น "อิตฺถี" (สยมฺภู ตั้งลิงค์ว่า สยมฺภู, วธู ตั้งลิงค์ว่า วธู, แม้ว่า ทณฺฑี อันแปลว่า ผู้มีไม้เท้า ก็ตั้งลิงค์ว่า ทณฺฑี แล้วจึงทำตัวรูป).

๓๕. อุภาทิโต นมินฺนํ.

นํ อ.นวิภัติ, ปรํ อันเป็นเบื้องหลัง, อุภาทิโต จากสังขยาศัพท์ มีความเหมือนกับ อุภ, อินฺนํ เป็น อินฺนํ, โหติ ย่อมเป็น, อุ. อุภินฺนํ, ทฺวินฺนํ เป็นต้น.

อธิบาย (อุภินฺนํ, ทฺวินฺนํ = แห่งวัตถุ ท. สอง, แก่วัตถุ ท. สอง). อาทิศัพท์ ใน อุภาทิโต แปลว่า "เหมือน" เพราะฉะนั้น ด้วย อาทิศัพท์จึงหมายเอา "ทฺวิ" ศัพท์ อันแปลว่า "สอง" เหมือนกัน และมีสองพยางค์เหมือนกันกับ อุภ ศัพท์.

การทำตัวรูป = อุภินฺนํ ตั้งลิงค์ว่า "อุภ" ลง นวิภัติ (อ้างสูตร) อาเทส นวิภัติเป็น อินฺนํ ด้วยสูตร "อุภาทิโต นมินฺนํ", แยก ภฺ ไปประกอบกับสระ อิ หลัง (อ้างสูตร), สำเร็จรูปเป็น "อุภินฺนํ".

(เมื่อได้ถือเอา ทฺวิ ศัพท์ ด้วย อาทิ ศัพท์ จึงสำเร็จรูปได้ว่า "ทฺวินฺนํ" พึงดูทำตัวรูปในสูตร "โย สุ ทฺวินฺนํ เทวจ").

๓๖. อิณฺณมิณฺณนฺนํ ตีหิ สงฺขฺยาหิ.

นํ อ.นวิภัติ, ปรํ อันเป็นเบื้องหลัง, สงฺขฺยาหิ จากสังขยาศัพท์ ท., ตีหิ คือ ติ, อิณฺณมิณฺณนฺนํ เป็น อิณฺณํ และ อิณฺณนฺนํ, โหติ ย่อมเป็น. อุ. ติณฺณํ, ติณฺณนฺนํ.

อธิบาย (ติณฺณํ, ติณฺณนฺนํ = แห่งวัตถุ ท. สาม, แก่วัตถุ ท. สาม) ศัพท์อันกล่าวจำนวน มี หนึ่ง, สอง, สาม, สี่ เป็นต้น เรียกว่า สังขยาศัพท์, เพราะฉะนั้น จึงกล่าวว่า "ตีหิ สงฺขฺยาหิ".

การทำตัวรูป = ติณฺณํ ตั้งลิงค์ว่า "ติ", ลง นวิภัติ (อ้างสูตร), อาเทส นวิภัติ เป็น อิณฺณํ

ด้วยสูตร "อิณฺณมิณฺณนฺ ตีหิ สงฺขฺยาหิ", แยก ตฺ ออกจาก อิ (อ้างสูตร), ลบสระ อิ หน้าและสระ อิ หลังเป็นปกติ ด้วยสูตร สรโลโป เป็นต้น, นำ ตฺ ไปประกอบกับสระ อิ หลัง ด้วยสูตร "นเย ปรํ ยุตฺเต", สำเร็จรูปเป็น "ติณฺณํ". (ติณฺณนฺ ต้องอาเทส นฺวิภัติ เป็น อิณฺณนฺ).

๓๗. โยสุ กตฺนิการโลเปสุ ทีฆ.

สรา อ.รัสสสระ ท. อาปชฺชนฺเต ย่อมถึง ทีฆ ซึ่งความเป็นทีฆะ โยสุ ในเพราะโยวิภัติ ท. กตฺนิการโลเปสุ อันมี นิ อักษรอันถูกกระทำแล้ว และอันมีการลบอันถูกกระทำแล้ว. อุ. อฏฺฐีนิ, อฏฺฐี เป็นต้น.

อธิบาย (อฏฺฐีนิ, อฏฺฐี = อ.กระดูก ท., ซึ่งกระดูก ท.), สูตรนี้ เป็นทีฆวิธิสูตร อันทำรัสสสระข้างหน้าให้เป็นทีฆะ ในเพราะ นิ (มาจากโย) ด้วยสูตร "อโต นิจฺจํ และ โยนํ นิ นปุสเกหิ" และเพราะ โย อันลบไปแล้วด้วยสูตร "ฆปโต จ โยนํ โลโป".

การทำตัวรูป = อฏฺฐีนิ ตั้งลิงค์ว่า อฏฺฐิ, ลง โย วิภัติ (อ้างสูตร), อาเทส โยวิภัติเป็น นิ ด้วยสูตร "โยนํ นิ นปุสเกหิ" (อฏฺฐิ นิ), แยก ฐ ออกจากสระ อิ (อ้างสูตร), ทำสระ อิ หน้าเป็นทีฆะด้วยสูตร "โยสุ กตฺนิการโลเปสุ ทีฆ", นำ ฐ ไปประกอบกับสระ อี (อ้างสูตร), สำเร็จรูปเป็น อฏฺฐีนิ.

อฏฺฐี ตั้งลิงค์ว่า อฏฺฐิ, ลง โยวิภัติ (อ้างสูตร), ตั้ง อิ ชื่อว่า ฆ (อ้างสูตร), ลบ โยวิภัติด้วยสูตร "ฆปโต จ โยนํ โลโป", ทำ อิ เป็นทีฆะด้วยสูตรนี้ สำเร็จรูปเป็น "อฏฺฐี".

แม้รูปทั้งหลายว่า รตฺตี (อ. ราตรี ท.), ยาคู (อ. ข้าวต้ม ท.), ก็ทำตัวรูปเหมือน อฏฺฐีนี้ แปลกกันแต่ต้องตั้งชื่อ ป ด้วยสูตร "เต อิตฺถิขฺยาโป" เพราะว่าเป็นอิตถีลิงค์.

๓๘. สุนฺหิสุ จ.

สรา อ.รัสสสระ ท., อาปชฺชนฺเต ย่อมถึง, ทีฆ ซึ่งความเป็นทีฆะ, สุนฺหิสุ ในเพราะสุวิภัติ, นฺวิภัติ, หิวิภัติ ท., จ ไม่เป็นทีฆะก็มีได้ในบางที่. อุ. อคฺคีสุ, ภิกฺขูนํ, อายูหิ เป็นต้น.

อธิบาย (อคฺคีสุ = ในไฟ ท., ภิกฺขูนํ = แก่ภิกษุ ท., แห่งภิกษุ ท., อายูหิ = ด้วยอายุ ท., แต่อายุ ท.) ยังมีรูปว่า อคฺคิสุ, ภิกฺขุนํ, อายุหิ เป็นต้น อันไม่ได้ทำรัสสะ เพราะ จ ศัพท์ห้ามว่า "ไม่เป็นทีฆะในบางที่".

การทำตัวรูป = อคฺคีสุ ตั้งลิงค์ว่า "อคฺคิ", ลง สุวิภัติ (อ้างสูตร), แยก คฺ ออกจากสระ (อ้างสูตร) (อคฺคฺ + สุ), ทำ อิ เป็นทีฆะด้วยสูตร "สุนฺหิสุ จ", นำ คฺ ไปประกอบกับสระหลัง (อ้างสูตร), สำเร็จรูปเป็น "อคฺคีสุ".

(ภิกฺขูนํ ตั้งลิงค์ว่า ภิกฺขุ, อายูหิ ตั้งลิงค์ว่า อายุ, ลงวิภัติตามที่กล่าวแล้ว, ทำเป็นทีฆะ, แม้ว่า อคฺคิสุ, ภิกฺขุนฺ, อายุหิ สำเร็จได้โดยลงวิภัติมาเท่านั้น).

๓๔. ปญฺจาทีนมตฺถํ.

อนฺโต อ.สระ อ อันเป็นที่สุด, ปญฺจาทีนํ แห่งสังขยาศัพท์ ท. มี ปญฺจ เป็นต้น และมี อฏฺฐารส เป็นที่สุด, อาปชฺชเต ย่อมถึง, อตฺถํ ซึ่งความเป็น อ, สุนฺหิสุ ในเพราะ สุวิภัติ, นวิภัติ และ หิวิภัติ ท.

อุ. ปญฺจสุ, ปญฺจนฺนํ, ปญฺจหิ เป็นต้น.

อธิบายและทำตัวรูป (ปญฺจสุ - ในชน ท. ห้า, ปญฺจนฺนํ - แก่ชน ท. ห้า, แห่งชน ท. ห้า, ปญฺจหิ - ด้วยชน ท. ห้า, แต่ชน ท. ห้า) การอาเทส อ เป็น อ ซ้ำอีกมีประโยชน์ห้ามเป็นทีฆะ ด้วยสูตรว่า "สุนฺหิสุจ" และ ห้ามเป็น อ ด้วยสูตรว่า "สุหิสฺวกาโร เอ" สังขยาศัพท์ที่ถือเอาได้ด้วย อาทิ ศัพท์ ใน ปญฺจาทิ ได้แก่ ฉ - หก, สตฺต - เจ็ด, อฏฺฐ - แปด, นว - เก้า, ทส - สิบ, เอกาทส - สิบเอ็ด, ทฺวาทส - สิบสอง, เตรส - สิบสาม, จตุทฺทส - สิบสี่, ปนฺนรส - สิบห้า, โสฬส - สิบหก, สตฺตรส - สิบเจ็ด, อฏฺฐารส - สิบแปด.

ปญฺจสุ ตั้งลิงค์ว่า ปญฺจ, ลง สุวิภัติ (อ้างสูตร), แยก จฺ ออกจากสระ (อ้างสูตร), อาเทส อ เป็น อ ซ้ำ ด้วยสูตร "ปญฺจาทีนมตฺถ", นำ จฺ ไปประกอบกับสระหลัง (อ้างสูตร), สำเร็จรูปเป็น "ปญฺจสุ".

(ส่วน ปญฺจนฺนํ ตั้งลิงค์ว่า "ปญฺจ", ลง นวิภัติ, อาเทส อ เป็น อ ซ้ำด้วยสูตรนี้, ลง นฺ อาคมด้วยสูตร "โน จ ทฺวาทิโต นิมฺหิ", สำเร็จรูปเป็น "ปญฺจนฺนํ", และ ปญฺจหิ ลง หิวิภัติ แล้ว อาเทส อ เป็น อ ซ้ำ).

๔๐. ปติสฺสนีมฺหิ.

อนฺโต อ.สระ อิ อันเป็นที่สุด, ปติสฺส แห่งปติศัพท์, อาปชฺชเต ย่อมถึง, อตฺถํ ซึ่งความเป็น อ. อินีมฺหิ ในเพราะ อินี ปัจจัย. อุทาหรณ์ คือ "คหปตานี".

อธิบายและทำตัวรูป (คหปตานี - อ.หญิงเจ้าเรือน) สูตรนี้ เป็น อาเทสวิธิสูตร, อัน อาเทสสระ อิ อันเป็นที่สุดของ ปติ ศัพท์ เป็น อ ในเพราะ อินี ปัจจัยเบื้องหลัง (ปติศัพท์อันหมายเอาด้วยสูตรนี้ต้องเป็น ปติ ศัพท์อันมี คห ศัพท์อยู่ข้างหน้าเท่านั้น), พึงดูการทำตัวรูปในสูตร "ปติภิกฺขุราชี-การนฺเตหิ อินี".

๔๑. นฺตุสฺสนฺโต โยสุ จ.

อนฺโต อ.สระ อุ อันเป็นที่สุด, นฺตสฺส ของ นฺตุปัจจัย, อาปชฺชเต ย่อมถึง, อตฺถํ ซึ่งความเป็น อ. โยสุ จ ในเพราะโยวิภัติ ท. ด้วย, สุนฺหิสุ จ ในเพราะ สุวิภัติ, นวิภัติ, หิวิภัติ, ท.ด้วย.

อุ. คุณวนฺตา, คุณวนฺเต, คุณวนฺเตสุ, คุณวนฺตานํ, คุณวนฺเตหิ เป็นต้น. ด้วย จ ศัพท์ใน "โยสุ จ" อาเทสสระ อุ อันเป็นที่สุดของ นฺตุปัจจัยเป็น อ ได้ ในเพราะวิภัติ ๔ ตัวคือ "อำ, นา, สฺมา, สฺมึ". อุ. คุณวนฺตำ, คุณวนฺเตน, คุณวนฺตสฺมา, คุณวนฺตสฺมึ, ด้วย อนฺต ศัพท์ อันเกินมายัง อาเทส โย วิภัติเป็น อิ ได้ อุ. "คุณวนฺติ".

อธิบายและทำตัวรูป (คุณวนฺตา = อ.ผู้มีคุณ ท., คุณวนฺตำ = ซึ่งผู้มีคุณ, คุณวนฺเต = ซึ่งผู้มีคุณ ท., คุณวนฺเตน = ด้วยผู้มีคุณ, คุณวนฺเตหิ = ด้วยผู้มีคุณ ท., แต่ผู้มีคุณ ท., คุณวนฺตานำ = แก่ผู้มีคุณ ท, แห่งผู้มีคุณ ท. คุณวนฺตสฺมา = แต่ผู้มีคุณ, คุณวนฺตสฺมึ = ในผู้มีคุณ, คุณวนฺเตสุ = ในผู้มีคุณ ท., คุณวนฺติ = อ.ตระกูลผู้มีคุณ ท.).

ด้วยสูตรโดยตรงอาเทส สระ อุ อันเป็นที่สุดของ นฺตุ ปัจจัยเป็น อ ในเพราะ โย วิภัติ ๒ ตัว, สุวิภัติ, นำวิภัติ ๒ ตัว, หิวิภัติ ๒ ตัว, และด้วย จ ศัพท์อาเทสสระ อุ อันเป็นที่สุดของ นฺตุ ปัจจัยเป็น อ ในเพราะ อำวิภัติ, นาวิภัติ, สฺมาวิภัติ, ส่วนในเพราะ สิ และ สวิภัตินั้นจะมีในสูตรอื่น.

คุณวนฺตำ ตั้งลิงค์ว่า "คุณวนฺตุ", ลง อำวิภัติ (อ้างสูตร), แยก ตฺ ออกจาก อุ (อ้างสูตร), อาเทส อุ ที่สุดของ นฺตุ เป็น อ ด้วย จ ศัพท์ในสูตร "นฺตุสฺสนฺโต โยสุ จ", ลบสระ อ หน้า และสระ อ หลังเป็นปกติด้วยสูตร "สรโลโป" เป็นต้น, นำ ตฺ ไปประกอบกับสระหลัง (อ้างสูตร), สำเร็จรูปเป็น "คุณวนฺตำ".

คุณวนฺตานำ อาเทส อุ เป็น อ, ทีฆะ อ เป็น อา ด้วยสูตร "สุนำหิสุ จ", คุณวนฺตสฺมา, -คุณวนฺตสฺมึ ครั้นลงวิภัติแล้ว จึงอาเทส อุ เป็น อ ด้วยสูตรนี้, ส่วนอุทาหรณ์ที่เหลือเมื่ออาเทส อุ เป็น อ ด้วยสูตรนี้แล้วจะทำตัวต่อไปในสูตร "สพฺพโยนีนมาเอ", "อโตเนน", สุหิสฺวกาโร เอ" (อนฺตศัพท์ อันเกินมา นักศึกษาพึงดูอธิบายในชั้นสูงต่อไป).

๔๒. สพฺพสฺส วา อำเสสุ.

อตฺตำ อ.ความเป็น อ, สพฺพสฺส นฺตุสฺส แห่ง นฺตุปัจจัยหมดทั้งตัว, โหติ ย่อมมี, อำเสสุ ในเพราะ อำวิภัติ และ สวิภัติ ท., วา โดยการวิกัปป์. อุ.ว่า สติมำ, สติมสฺสำ เป็นต้น.

อธิบายและทำตัวรูป (สติมำ = ซึ่งผู้มีสติ, สติมสฺส = แก่ผู้มีสติ, แห่งผู้มีสติ) สูตรนี้ เป็นอาเทสวิธิสูตร อันแสดงให้รู้ว่า อาเทส นฺตุปัจจัยทั้งตัวเป็น อ ในเพราะ อำวิภัติ และ สวิภัติ.

สติมำ ตั้งลิงค์ว่า "สติมนฺตุ", ลง อำ วิภัติ (อ้างสูตร), อาเทส นฺตุ ปัจจัยหมดทั้งตัวเป็น อ ด้วยสูตร "สพฺพสฺส วา อำเสสุ", แยก มฺ ออกจากสระ อ (อ้างสูตร) (สติมฺ อ อ อำ), ลบสระ อ ตัวหน้าสองตัว และสระหลังเป็นปกติ ด้วยสูตร "สรโลโป" เป็นต้น, นำ มฺ ไปประกอบกับสระหลัง (อ้างสูตร), สำเร็จรูปเป็น "สติมำ".

สติมสฺส ตั้งลิงค์ว่า "สติมนฺตุ", ลง ส วิภัติ (อ้างสูตร), อาเทส นฺตุ ปัจจัยหมดทั้งตัวเป็น อ ด้วยสูตร "สพฺพสฺส วา อำเสสุ", แยก มฺ ออกจากสระ อ (อ้างสูตร), ลบสระ อ หน้า เพราะสระ อ หลัง และสระ อ หลังเป็นปกติ ด้วยสูตร สรโลโป เป็นต้น, นำ มฺ ไปประกอบกับสระ อ หลัง (อ้างสูตร), ลง สฺ อาคม ด้วยสูตร "สาคโม เส", สำเร็จรูปเป็น สติมสฺส.

(แม้อุทาหรณ์เหล่านี้ก็มี = พนฺธุมำ - ซึ่งผู้มีพวกพ้อง, พนฺธุมสฺส - แก่ผู้มีพวกพ้อง, แห่งผู้มีพวกพ้อง, คุณวำ - ซึ่งผู้มีคุณ, คุณวสฺส - แก่ผู้มีคุณ, แห่งผู้มีคุณ).

๔๓. สิมฺหิ วา.

อนฺโต - อ. สระ อุ อันเป็นที่สุด, นฺตุสฺส - แห่ง นฺตุ ศัพท์, อตฺตํ - เป็น อ, โหติ - ย่อมเป็น, สิมฺหิ - ในเพราะ สิ วิภัติ, วา โดยการวิกัปป์., อุ. หิมวนฺโต เป็นต้น.

อธิบาย (หิมวนฺโต - อ.ภูเขาอันมีหิมะ, อ.ภูเขาหิมาลัย)

การทำตัวรูป หิมวนฺโต ตั้ง หิมวนฺตุ ลิงค์, ลง สิ วิภัตติ, อาเทส อุ ที่สุดของ นฺตุ ปัจจัย เป็น อ ด้วยสูตร สิมฺหิ วา, อาเทส สิวิภัติ เป็น โอ ด้วยสูตร โส, แยก ตุ ออกจาก อ, ลบสระ อ หน้า และ สระ โอ หลังเป็นปกติ ด้วยสูตร สรโลโป เป็นต้น, นำไปประกอบกัน, สำเร็จรูปเป็น "หิมวนฺโต" (แม้ว่า คุณวนฺโต ก็สำเร็จด้วยสูตรนี้.)

๔๔. อคฺคิสฺสินิ.

อนฺโต - อ.สระ อิ อันเป็นที่สุด, อคฺคิสฺส - ของ อคฺคิ ศัพท์, อินิ - เป็น อินิ, โหติ - ย่อมเป็น, สิมฺหิ - ในเพราะ สิ วิภัติ, วา - โดยการวิกัปป์., อุ. อคฺคินิ.

อธิบาย (อคฺคินิ - อ. ไฟ.) อคฺคินิ ตั้ง อคฺคิ ลิงค์, ลง สิ วิภัติ, แยก คฺ ออกจากสระ, อาเทส อิ ที่สุดของ อคฺคิ เป็น อินิ ด้วยสูตร อคฺคิสฺสินิ, นำ คฺ ไปประกอบกับสระหลัง, ลบ สิ วิภัติ ด้วยสูตร เสสโต โลปำ คสิปิ, สำเร็จรูปเป็น "อคฺคินิ".

๔๕. โยสฺวกตรสฺโส โฒ.

โฒ - อ.สระ อิ อันมีชื่อ ฒ, อกตรสฺโส - อันไม่ได้ทำเป็นรัสสะ เป็นรัสสะอยู่เดิม, อาปชฺชเต - ย่อมถึง, อตฺตํ - ซึ่งความเป็น อ, โยสุ - ในเพราะ โย วิภัติ ท., อุ. อคฺคโย เป็นต้น.

อธิบาย (อคฺคโย - อ.ไฟ ท., ซึ่งไฟ ท.) รัสสะ ชื่อว่า อกตรสฺส เพราะว่า เป็นรัสสะอยู่เดิมแล้ว เช่น อคฺคิ แต่ว่า ถ้าเป็นทีฆะอยู่เดิม แต่ทำเป็นรัสสะ ด้วยสูตรอันใดอันหนึ่ง ชื่อว่า กตรสฺส, มี ๒ อย่าง คือ อี, กับ อู เช่น ทณฺฑี และ สยมฺภู เป็นต้น, สูตรนี้ อาเทส อิ อันเป็น อกตรสฺส นั้นเป็น อ ในเพราะ โย วิภัติเบื้องหลัง,

การทำตัวรูป อคฺคโย ตั้ง อคฺคิ ลิงค์, ลง โย วิภัติ, แยก คฺ ออกจากสระ, ตั้ง อิ ชื่อว่า ฒ ด้วยสูตร อิวณฺณวณฺณา ฒลา, อาเทส อิ อันมีชื่อว่า ฒ เป็น อ ด้วยสูตร โยสฺวกตรสฺโส โฒ, นำ คฺ ไปประกอบกับ อ หลัง, สำเร็จรูปเป็น อคฺคโย.

๔๖. เวโวสุ โล จ.

โลจ - อ.สระ อุ อันมีชื่อว่า ล ด้วย, อกตรสฺโส - อันไม่ได้ทำเป็นรัสสะ แต่เป็นรัสสะอยู่เดิม. อาปชฺชเต - ย่อมถึง, อตฺตำ - ซึ่งความเป็น อ, เวโวสุ - ในเพราะ เว อาเทส และ โว อาเทส ท., อุ. ภิกฺขเว, ภิกฺขโว เป็นต้น.

อธิบาย (ภิกฺขเว-ดูกรภิกษุท., ภิกฺขโว-ดูกรภิกษุท., อ.ภิกษุท., ชื่งภิกษุท.) สูตรนี้เป็น อาเทสวิธิสูตร อันอาเทสสระ อุ อันมีชื่อ ล อันเป็น อกตรสฺส เป็น อ ในเพราะ เว อาเทส และ โว อาเทส, (เวอาเทส และ โว อาเทส จะมีในสูตร อกตรสฺสา ลโต ยฺวาลปนสฺส เวโล และ ลโต โวกาโร จ, ขอให้นักศึกษาจงทำตัวในสูตรทั้งสองนั้น.)

๔๗. มาตุลาทีนมานตฺตมีกาเร.

อนฺโต-อ.สระ อ อันมีที่สุด, มาตุลาทีนำ-แห่งศัพท์ อ, การันต์ท. อันเหมือนกับ มาตุล ศัพท์, อาปชฺชเต-ย่อมถึง, อานตฺตำ-ชื่งความเป็น อาน, อีกาเร-ในเพราะ อี ปัจจัย., อุ. มาตุลานี, อยฺยกานี, วรุณานี เป็นต้น.

อธิบาย (มาตุลานี-อ.ป้า, น้า (เมียของลุง หรือ อา), อยฺยกานี-อ.ย่า, ยาย วรุณานี-อ. พระชายาของวรุณเทพ.) สูตรนี้ เป็น อาเทสวิธิสูตร อันอาเทสรัสสะ อ อันเป็นที่สุดของ อยฺยก ศัพท์ และ วรุณ ศัพท์ เป็นต้น อันเหมือนกับ มาตุล ศัพท์ เป็น อาน. (ที่ว่าเหมือนกับ มาตุล ศัพท์ คือ อาเทส สระ อ ที่สุดเป็น อาน เหมือนกัน และ มีสระเป็นที่สุดศัพท์เหมือนกัน.)

ทำตัว มาตุลานี ตั้ง มาตุล ลิงค์, ลง อี ปัจจัย ด้วยสูตร มาทิโตวา อี, อาเทสสระ อ อันเป็นที่สุดของ มาตุล ศัพท์ เป็น อาน ด้วยสูตร มาตุลาทีนมานตฺตมีกาเร, แยก นฺ ออกจากสระ อ, ลบ อ, นำ นฺ ไปประกอบกับ อี, (มาตุลานี) ตั้งเป็นนามด้วย จ ศัพท์ ในสูตร ตทฺธิตสมาสกิตกา-นามำวาตเวตุนาที่สุ จ, ลง สิ วิภัติ, ลบ สิ วิภัติ ด้วยสูตร เสสโตโลปำ คสิปิ, สำเร็จรูปเป็น มาตุลานี. (แม้ว่า อยฺยกานี และ วรุณานี ตั้งลิงค์ว่า อยฺยก และ วรุณ แล้วสำเร็จรูปเหมือนกันนี้.)

๔๘. สฺมาหิสฺมึนำ มฺหาภิมฺหิ วา.

มฺหาภิมฺหิ-อ.การอาเทสเป็น มฺหา, อาเทสเป็น ภิ และอาเทสเป็น มฺหิ ท., สฺมาหิสฺมึนำ-แห่ง สฺมาวิภัติ, หิวิภัติ และ สฺมึวิภัติ ท. ปเรสำ-อันเป็นเบื้องหลัง, สพฺพโต-จากลิงค์ท. ทั้งปวง, โหนฺติ-ย่อมมี, วา-โดยการวิกัปป์., อุ. ปุริสมฺหา, ปุริเสภิ, ปุริสมฺหิ เป็นต้น.

อธิบาย (ปุริสมฺหา-แต่บุรุษ, ปุริเสภิ-ด้วยบุรุษ ท., แต่บุรุษ ท., ปุริสมฺหิ-ในบุรุษ.)

ทำตัว ปุริสมฺหา ตั้ง ปุริส ลิงค์, ลง สฺมาวิภัติ, อาเทส สฺมาวิภัติเป็น มฺหา ด้วยสูตร สฺมาหิสฺมึนำ มฺหาภิมฺหิ วา, สำเร็จรูปเป็น "ปุริสมฺหา".(ทำตัวรูปของ ปุริเสภิ ดูในสูตร "สุหิสฺวกาโร เอ" ปุริสมฺหิ อาเทส สฺมึวิภัติ เป็น มฺหิ.)

๔๙. น ติเมหิ กตากาเรหิ.

มฺหามฺหิ-อ.การอาเทสเป็น มฺหา อาเทสเป็น ภิ และ อาเทสเป็น มฺหิ ท., สฺมาสฺมึนำ-แห่ง สฺมาวิภัติ และ สฺมึวิภัติ ท., ปเรสำ-อันเป็นเบื้องหลัง, ติเมหิ-จาก ต สรรพนาม และ อิม สรรพนาม ท., กตากาเรหิ-มี อ อักษรอันถูกกระทำแล้ว, น โหนฺติ-ย่อมไม่มี., อุ. อสฺมา, อสฺมึ เท่านั้น.

อธิบาย (อสฺมา-แต่บุคคลนั้น, แต่บุคคลนี้, อสฺมึ-ในบุคคลนั้น, ในบุคคลนี้.) สูตรนี้ เป็นปฏิเสธวิธิสูตร อันห้ามว่า ไม่ต้องอาเทส สฺมาวิภัตติ เป็น มฺหา, สฺมึวิภัตติ เป็น มฺหิ ในเบื้องหลัง จาก อ ศัพท์ ที่แปลงมาจาก ต ศัพท์ ด้วยสูตรว่า สสฺมาสฺมึสฺสาสฺวฑฺ, และ หลังจาก อ ศัพท์ อันแปลงมาจาก อิม ศัพท์ ด้วยสูตรว่า อิมสฑฺทสฺสจ เพราะฉะนั้น รูปว่า อมฺหา และ อมฺห จึงไม่มี.)

๕๐. สุหิสฺวกาโร เอ.

อกาโร-อ. อ อักษร, เอ-เป็น เอ, โหติ-ย่อมเป็น, สุหิสุ-ในเพราะ สุวิภัติ และหิวิภัติ. ท. อุ. ปุริเสสุ, ปุริเสหิ เป็นต้น.

อธิบาย (ปุริเสสุ -ในบุรุษ ท., ปุริเสหิ-ด้วยบุรุษ ท., แต่บุรุษ ท.)

ทำตัว ปุริเสสุ ตั้ง ปุริส ลิงค์, ลง สุ วิภัติ, แยก สฺ ออกจากสระ อ, (ปุริสฺ อ สุ) อาเทส อ อันเป็นที่สุดของ สฺ เป็น เอ ด้วยสูตร "สุหิสฺวกาโร เอ", นำ สฺ ไปประกอบกับ เอ, สำเร็จรูปเป็น ปุริเสสุ. (แม้ว่า ปุริเสหิ ลง หิ วิภัติ, แล้วอาเทส อ เป็น เอ ด้วยสูตรนี้, เมื่อสำเร็จรูปเป็น ปุริเสหิ แล้ว อาเทส หิ วิภัติ เป็น ภิ ด้วยสูตร "สฺมาหิสฺมึนำ มฺหาภิมฺหิ วา", ก็สำเร็จรูปว่า "ปุริเสภิ" ได้.)

๕๑. สพฺพนามานำ นำมฺหิ จ.

อกาโร-อ. อ อักษร, สพฺพนามานำ-แห่ง สัพพนาม ท., เอ-เป็น อ, โหติ-ย่อมเป็น, นำมฺหิจ-ในเพราะ นำ วิภัติด้วย., อุ. สพฺเพสำ, สพฺเพสานำ เป็นต้น.

อธิบาย (สพฺเพสำ, สพฺเพสานำ-แก่ชน ท. ทั้งปวง, แห่งชน ท. ทั้งปวง.) มีนามบท จำพวกหนึ่ง ที่เรียกว่า "สัพพนาม" สูตรนี้ เป็น อาเทสวิธิสูตร อันอาเทสสระ อ อันเป็นที่สุดของสัพพนามนั้น เป็น เอ ในเพราะ นำ วิภัติ. (จะทำตัว ในสูตรว่า สพฺพโตนำ สำนำ.)

๕๒. อโต เนน.

นา-อ. นา วิภัติ, ปรำ-อันเป็นเบื้องหลัง, อโต-จาก อ, การันต์, เอน-เป็น เอน, โหติ-ย่อมเป็น., อุ. พุทฺเธน เป็นต้น.

อธิบาย (พุทฺเธน-ด้วยพระพุทธเจ้า.) เนน ตัดบทว่า นา + เอน.

ทำตัว พุทฺเธน ตั้ง พุทฺธ ลิงค์, ลง นาวิภัติ, อาเทส นา เป็น เอน ด้วยสูตร อโต เนน, ลบสระหน้าด้วยสูตร สรโลโป เป็นต้น, และ เอน หลังเป็นปกติ, นำ ทฺธ ไปประกอบกับ เอน, สำเร็จรูปเป็น พุทฺเธน. (นักศึกษาพึงทำตัว ธมฺเมน, สำเมน, จิตฺเตน, ปุริเสน ด้วย.)

๕๓. โส.

สิ-อ. สิวิภัติ ปรำ-อันเป็นเบื้องหลัง, อโต-จาก อ, การันต์, โอ-เป็น โอ, โหติ-ย่อมเป็น, อุ. พุทฺโธ เป็นต้น.

อธิบาย (พุทฺโธ-อ.พระพุทธเจ้า.) โส ตัดบทว่า สิ + โอ.

อ, การนฺต = อการ + อนฺต. อการ-อ อักษร, อนฺต-ที่สุด., อการนฺต - ศัพท์อันมี อ อักษรเป็นที่สุด เช่น พุทฺธ ศัพท์ เขียน ธ พยัญชนะไว้ข้างหน้าแล้วจึงเขียนสระ อ ไว้ข้างหลัง (พึงพลิกไปดูตารางแสดงวิธีเขียนสระและพยัญชนะ.) บทอันมีสระ อ เป็นที่สุดอย่างนี้ เรียกว่า "อการนฺต".

ทำตัว พุทฺโธ ตั้ง พุทฺธ ลิงค์, ลง สิ วิภัติ, อาเทส สิ เป็น โอ ด้วยสูตร โส, แยก ธฺ ออกจากสระ, ลบสระ อ หน้า และสระ โอ หลังเป็นปกติ, นำ ธฺ ไปประกอบกับสระ โอ หลัง, สำเร็จรูปเป็น "พุทฺโธ". (แม้ว่า ธมฺโม, สโม, ปุริโส ก็ทำตัวเช่นเดียวกัน.)

๕๔. โส วา.

นา-อ. นา วิภัติ, ปรำ-อันเป็นเบื้องหลัง, อโต-จาก อ การันต์, โส-เป็น โส, โหติ-ย่อมเป็น, วา-โดยการวิกัปป์., อุ. อตฺถโส, พฺยญฺชนโส เป็นต้น.

อธิบาย (อตฺถโส - โดยเนื้อความ, พฺยญฺชนโส-โดยศัพท์.)

ทำตัว อตฺถโส ตั้งลิงค์ว่า อตฺถ, ลง นา วิภัติ, อาเทส นา วิภัติ เป็น โส ด้วยสูตร โส วา, สำเร็จรูปเป็น อตฺถโส. (แม้ว่า พฺยญฺชนโส ก็ทำตัวเช่นเดียวกันนี้.)

๕๕. ทีฆเรหิ.

สมฺา-อ. สมฺาวิภัติ, ปรำ-อันเป็นเบื้องหลัง, ทีฆเรหิ-จากทีฆศัพท์ และ อุร ศัพท์ ท., โส-เป็น โส, โหติ-ย่อมเป็น, วา-โดยการวิกัปป์., อุ. ทีฆโส, โอรโส.

อธิบาย (ทีฆโส-แต่ส่วนยาว, โอรโส-แต่อก.)

ทำตัว ทีฆโส ตั้งลิงค์ว่า ทีฆ, ลง สมฺาวิภัติ, อาเทส สมฺาวิภัติ เป็น โส ด้วยสูตร ทีฆเรหิ, สำเร็จรูปเป็น ทีฆโส. (แม้ว่า โอรโส ก็ตั้งลิงค์ว่า โอร แล้วจึงทำตัว.)

๕๖. สพฺพโยนีนมาเอ.

อาเอ-อ. การอาเทสเป็น อา และ การอาเทสเป็น เอ ท., สพฺพโยนีนำ-แห่ง โยปฺสมา และ โย และ นิ ทุติยา ท., ปเรสำ-อันเป็นเบื้องหลัง, อโต-จาก อ การันต์, โหนฺติ-ย่อมมี, อุ. ปุริสา, ปุริเส, จิตฺตา, จิตฺเต เป็นต้น.

อธิบาย (ปุริสา-อ.บุรุษ ท. อุ. นี้ สำเร็จโดยอาเทส โยปฺสมาวิภัติ เป็น อา, ปุริเส-ซึ่งบุรุษ ท. อุ. นี้ สำเร็จโดยอาเทส โย ทุติยา เป็น เอ, ทั้งสองนี้เป็นอุทาหรณ์อันอาเทส โยวิภัติ ในปุลิงค์ เป็น อา และ เอ., จิตฺตา-อ. จิต ท., จิตฺเต-ซึ่งจิต ท. ทั้งสองนี้เป็นอุทาหรณ์อันอาเทส นิ เป็น อา และ เอ หลังจากที่อาเทส โยวิภัติ เป็น นิ ด้วยสูตร "อโตนิฺจำ" แล้ว, การที่ต้องอาเทส นิ เป็น อา, เอ นั้น เพราะการอาเทส โยวิภัติ เป็น นิ ใน นปุสกลิงค์ ด้วยสูตร "อโตนิฺจำ" แน่นอน.

ทำตัว ปุริสา ตั้งลิงค์ว่า ปุริส, ลง โย ปฐมาวิภัติ, อาเทส โย วิภัติ เป็น อา ด้วยสูตร สพฺพโยนีนมาเอ, แยก สฺ ออกจากสระ, (ปุริสฺ อ อา) ลบสระ อ หน้า และ สระ อา หลัง เป็นปกติ ด้วยสูตร สรโลโป เป็นต้น., นำ สฺ ไปประกอบกับสระหลัง, สำเร็จรูปเป็น ปุริสา.

แม้รูปว่า ปุริเส ต้องอาเทส โย ทุติยาวิภัติ เป็น เอ ด้วยสูตรนี้, และรูปนี้ คุณวนฺตา ในสูตร นฺตุสฺสนฺโต โยสุจ ต้องอาเทส โย ปฐมา เป็น อา, และ คุณวนฺเต ต้องอาเทส โย ทุติยา เป็น เอ ด้วยสูตรนี้เหมือนกัน, จิตฺตา และ จิตฺเต ดูทำตัวในสูตร อโตนิจฺจ.

๕๗. สฺมาสฺมินำ วา.

อาเอ-อ. การอาเทส เป็น อา และ การอาเทเส เป็น เอ ท., สฺมาสฺมินำ-แห่ง สฺมาวิภัติ และ สฺมึ วิภัติ ท., ปเรสำ-อันเป็นเบื้องหลัง, อโต-จาก อ การันต์, โหนฺติ-ย่อมมี, วา-โดยการวิกัปป์, อุ. ปุริสา, ปุริเส เป็นต้น.

อธิบาย (ปุริสา-แต่บุรุษ, ปุริเส-ในบุรุษ.)

ทำตัว ปุริสา ตั้งลิงค์ว่า ปุริส, ลง สฺมาวิภัติ, อาเทส สฺมา วิภัติ เป็น อา ด้วยสูตร สฺมาสฺมินำ วา, แยก สฺ ออกจากสระ, ลบสระ อ หน้า และ สระ อา หลังเป็นปกติ ด้วยสูตร สรโลโป เป็นต้น, นำ สฺ ไปประกอบกับสระ อา หลัง, สำเร็จรูปเป็น ปุริสา.

แม้ว่า ปุริเส ก็ตั้งลิงค์ว่า ปุริส, ลง สฺมึ วิภัติ, อาเทส สฺมึ วิภัติ เป็น เอ ด้วยสูตรนี้, แยก สฺ ลบสระหน้าและสระหลังเป็นปกติ, นำ สฺ ไปประกอบกับ เอ, สำเร็จรูปเป็น ปุริเส.

๕๘. อาย จตุตฺเถกวจนสฺส ตุ.

อายตุ-อ. การอาเทสเป็น อาย ด้วย, จตุตฺเถกวจนสฺส-แห่ง ส จตุตถีวิภัติ เอกวจนะ, ปรสฺส-อันเป็นเบื้องหลัง, อโต-จาก อ การันต์, โหติ-ย่อมมี, อุ. อตฺถาย, หิตาย, สุขาย เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้ เป็น อาเทสวิธิสูตร อันอาเทส ส วิภัติ เอกวจนะ ใน จตุตถี อันแปลได้ว่า "เพื่อ" เป็น อาย. (อตฺถาย-เพื่อประโยชน์, หิตาย-เพื่อเกื้อกูล, สุขาย-เพื่อความสุข.)

ทำตัว อตฺถาย ตั้งลิงค์ว่า อตฺถ, ลง ส วิภัติ, อาเทส ส วิภัติเป็น อาย ด้วยสูตร "อาย จตุตฺเถกวจนสฺส ตุ, แยก ถ, ลบสระ อ หน้า และ สระ อา หลังเป็นปกติ, นำ ถ ไปประกอบกับสระ อา หลัง, สำเร็จรูปเป็น อตฺถาย. (หิตาย ตั้งลิงค์ว่า หิต, สุขาย ตั้งลิงค์ว่า สุข.)

ตุ ศัพท์ ตุ ศัพท์ในสูตรนี้ มีอรรถ "สมุจฺจย" เพราะฉะนั้น จึงรวมการอาเทส ส จตุตถีวิภัติ เป็น อำ ได้ เช่น "ทสฺสนำ-เพื่อการดู, ธมฺมสวนำ-เพื่อการฟังธรรม". และ ยังรวมการอาเทส ส จตุตถีวิภัติ เป็น ตฺถำ ได้อีก เช่น "อตฺถตฺถำ, หิตตฺถำ, สุขตฺถำ."

๕๙. ตโย เนว จ สพฺพนาเมหิ.

ตโย-อ. การอาเทส เป็น อา, อาเทส เป็น เอ, และ อาเทสเป็น อาย ท. สาม, สฺมา-สฺมึสานํ แห่ง สฺมาวิภัติ, สฺมึวิภัติ และ ส วิภัติ ท., ปเรสํ-อันเป็นเบื้องหลัง, สพฺพนาเมหิ-จาก อ การันต์ สรรพนาม ท. เนว โหนฺติ-ย่อมไม่มี นั่นเทียว, จ-ยังมีอยู่ได้นิดหน่อย.

อธิบาย สูตรนี้ เป็น ปฏิเสธวิธิสูตร อันห้ามว่า "หลังจากสัพพนาม อันมี อ เป็นที่สุด ไม่มีวิธีของสูตรว่า สฺมาสฺมึนวา และ อาย จตุตฺถกวจนสฺส ตุ. เพราะฉะนั้น รูปว่า สพฺพา อันสำเร็จด้วย สฺมาวิภัติ, รูปว่า สพฺเพ อันสำเร็จด้วย สฺมึวิภัติ, รูปว่า สพฺพาย อันสำเร็จด้วย ส วิภัติ จึงไม่สามารถมีได้ ในบทสรรพนาม, แต่ยังมีรูปเป็นต้นว่า ปุพฺพา อันสำเร็จด้วย สฺมาวิภัติ, รูปว่า ปุพฺเพ อันสำเร็จด้วย สฺมึวิภัติ เป็นต้น ในสรรพนาม มี ปุพฺพศัพท์ เป็นต้น เพราะ จ ศัพท์ในสูตรนี้คัดค้านว่า ยังมีได้นิดหน่อยในบางที่, ในสูตรอันเดียวกัน ถ้ามีศัพท์อันห้ามอยู่ศัพท์หนึ่ง อีกศัพท์หนึ่งกลับคัดค้านศัพท์นั้น ท่านเรียกว่าเป็น "วิธีเรียกหมา".

ในเวลาเรียกลูกหมาของตน อันปะปนอยู่กับหมาของคนอื่น เพื่อให้กินอาหาร เจ้าของใช้วิธีห้ามหมาของคนอื่น ด้วยการเงื้อดเงื้อหอก และเรียกหมาของตนเองด้วยปาก ฉันใด เอว ศัพท์ ห้ามอาเทส สฺมาวิภัติ เป็น อา, สฺมึวิภัติ เป็น เอ และ ส วิภัติ เป็น อาย หลังจากสรรพนามโดยมาก, แต่ จ ศัพท์กลับอนุญาตให้ อาเทส สฺมาวิภัติ เป็น อา, สฺมึวิภัติ เป็น เอ และ ส วิภัติ เป็น อาย หลังจากสรรพนามบางอย่าง มีปุพฺพ เป็นต้น เอว ศัพท์ เปรียบเหมือน หอก, จ ศัพท์ เปรียบเหมือนการร้องเรียก.

๖๐. ฆโต นาทีนํ.

อาย-อ. การอาเทสเป็น อาย, นาทีนํ-แห่งวิภัติ ฝ่ายเอกวจนะ ท. ๕ ตัว มี นา เป็นต้น, ปเรสํ-อันเป็นเบื้องหลัง, ฆโต-จาก อา อักษร อันมีชื่อว่า ฆ, โหติ-ย่อมมี., อุ. กญฺญาย เป็นต้น.

อธิบาย กญฺญาย-ด้วยนางสาวน้อย, แก่นางสาวน้อย, แต่นางสาวน้อย, ของนางสาวน้อย, ในนางสาวน้อย.) สูตรนี้ เป็น อาเทสวิธิสูตร อันอาเทสวิภัติฝ่ายเอกวจนะ ๕ ตัว คือ นา ส สฺมา ส สฺมึ เป็น อาย หลังจากที่ตั้ง อา อันอยู่ในที่สุดของอิตถีลิงค์ศัพท์ชื่อว่า ฆ ด้วยสูตรว่า อาโฆ แล้ว.

ทำตัว กญฺญาย ตั้งลิงค์ว่า กญฺญา, ลง นา วิภัติ, แยก ญ ออกจาก อา, ตั้ง อา ชื่อ ฆ ด้วยสูตรว่า อาโฆ, อาเทส นาวิภัติ เป็น อาย ด้วยสูตรว่า ฆโต นาทีนํ, (กญฺญาย อา อาย) ลบสระ อา หน้า และสระ อา หลังเป็นปกติ ด้วยสูตร สรโลโป เป็นต้น, นำ ญ ไปประกอบกับสระ อา หลัง สำเร็จรูปเป็น กญฺญาย. (แม้ในวิภัติ ๔ ตัวอื่น อันเหลือ ก็ทำตัวเหมือนอย่างนี้.)

๖๑. ปโต ยา.

ยา-อ. การอาเทสเป็น ยา, นาทีนํ-แห่งวิภัติ ฝ่ายเอกวจนะ ท. มี นา เป็นต้น, ปเรสํ-อันเป็นเบื้องหลัง, ปโต-จาก อิวรรณะ และ อุวรรณะ อันมีชื่อว่า ป., โหติ-ย่อมมี, อุ. รตฺติยา, อิตฺถิยา, ยาคุยา, วธุยา เป็นต้น.

อธิบาย (รตฺติยา-ด้วยราตรี, แก่ราตรี, จากราตรี, แห่งราตรี, ในราตรี., อิตฺถิยา-ด้วยผู้หญิง, ยาคุยา-ด้วยข้าวต้ม, วธุยา-ด้วยหญิงสะใภ้ เป็นต้น.)

สูตรนี้ เป็น อาเทสวิธิสูตร อาเทสวิภัติฝ่ายเอกวจนะ ๕ ตัว มี นา เป็นต้น เป็น ยา, หลังจากที่ตั้งชื่อ อิวรรณะ และ อุวรรณะ อยู่ท้ายศัพท์อิตถีลิงค์ชื่อว่า ป ด้วยสูตร "เต อิตฺถิยฺยา โป" แล้ว.

ทำตัว รตฺติยา ตั้งลิงค์ว่า รตฺติ, ลง นาวิภัติ, แยก ตฺ ออกจากสระ อิ, ตั้ง อิ ชื่อว่า ป ด้วยสูตร "เต อิตฺถิยฺยา โป", อาเทส นา วิภัติ เป็น ยา ด้วยสูตร "ปโต ยา", นำ ตฺ ไปประกอบกับสระ อิ หลัง, สำเร็จรูปเป็น รตฺติยา. (อิตฺถิยา ตั้งลิงค์ว่า อิตฺถี. ยาคุยา ตั้งลิงค์ว่า ยาคุ, วธุยา ตั้งลิงค์ว่า วธู, แล้วทำตัวรูป แต่ว่า อิตฺถี และ วธู ต้องทำ อี และ อู เป็นรัสสะ ด้วยสูตร อโฆ รสฺส-เมกวจนโยสฺวปิ จ.)

๖๒. สขโต คสฺเส วา.

เอ-อ. การอาเทสเป็น อ อา อิ อี เอ ท., คสฺส-แห่ง สิ วิภัติ อันชื่อว่า ค, ปรสฺส-อันเป็นเบื้องหลัง, สขโต-จาก สข ศัพท์, โหนฺติ-ย่อมมี, วา-โดยการวิกัปป์., อุ. สข, สขา, สขิ, สขี, สเข.

อธิบาย (สข, สขา, สขิ, สขี, สเข - ดูกรเพื่อน.) เอ ตัดบทว่า อา อิ อี เอ.

ทำตัว สข ตั้งลิงค์ว่า สข, ลง สิ วิภัติชื่อ ค ด้วยสูตร "อาลปเน สิ คสฺโญ", อาเทส คสิ เป็น อ ด้วยสูตร "สขโต คสฺเส วา", แยก ขฺ ออกจากสระ, (สขฺ อ อ) ลบสระหน้าและสระหลังเป็นปกติ, นำ ขฺ ไปประกอบกับสระหลัง, สำเร็จรูปเป็น สข. (แม้รูปที่เหลือก็ทำตัวเช่นเดียวกัน.)

๖๓. ฆเต จ.

เอ จ-อ. การอาเทสเป็น เอ เท่านั้น, คสฺส-แห่ง สิ วิภัติอันมีชื่อว่า ค, ปรสฺส-อันเป็นเบื้องหลัง, ฆโต-จาก อา อักษรอันมีชื่อว่า ฆ, โหติ-ย่อมมี., อุ. โภติ อยฺเย เป็นต้น.

อธิบาย (โภติ อยฺเย-ข้าแต่แม่เจ้าผู้เจริญ.) ในที่นี้ อยฺเย เท่านั้นเป็น อุทาหรณ์ ส่วน โภติ ใส่เข้ามาเพื่อความปรากฏแห่งอรรถอาลปนะ, ฆเต ตัดบทว่า ฆโต + เอ.

ทำตัว อยฺเย ตั้งลิงค์ว่า อยฺยา, ลง สิ วิภัติ, ตั้ง สิวิภัติ อาลปนะ ชื่อ ค ด้วยสูตร อาลปเน สิ คสฺโญ, แยก ยฺ ออกจากสระ อา, ตั้ง อา ชื่อว่า ฆ ด้วยสูตร อาโฆ, อาเทส คสิ เป็น เอ ด้วยสูตร ฆเต จ, ลบสระ อา หน้า และสระ เอ หลังเป็นปกติ ด้วยสูตร สรโลโป เป็นต้น, นำ ยฺ ไปประกอบกับสระหลัง, สำเร็จรูปเป็น อยฺเย. (แม้ว่า โภติ กญฺเญ - ดูกรนางสาวน้อยผู้เจริญ, โภติ ขราทิเย - ดูกรหญิงชื่อขราทิยา ก็ทำตัวเช่นเดียวกัน, จ ศัพท์ ในสูตรนี้ มีอรรถ อวธารณ-กำหนดตัดสิน.)

๖๔. น อมฺมาทิโต.

เอ-อ. การอาเทสเป็น เอ, คสฺส-แห่ง สิวิภัติ อันมีชื่อ ค, ปรสฺส-อันเป็นเบื้องหลัง, อมฺมาทิโต-จากศัพท์ ท. อันแปลว่า แม่ เหมือน อมฺมา ศัพท์, น โหติ-ย่อมไม่มี., อุ. โภติ อมฺมา เป็นต้น.

อธิบาย (โภติ อมฺมา-ข้าแต่แม่ผู้เจริญ.) อาทิ ศัพท์ ใน **อมฺมาทิ** หมายเอาศัพท์ อันเป็นอาการันต์ มีสองพยางค์และแปลว่า แม่ เหมือนกันกับ อมฺมา ศัพท์, สูตรนี้ เป็น ปฏิเสธวิธิสูตร อันห้ามสูตร "ฆเต จ" ว่า ไม่ต้องอาเทส คสิ เป็น เอ หลังจากศัพท์ทั้งสามนี้ เพราะฉะนั้น รูปว่า อมฺม อมฺมา, อนฺน อนฺนา, อมฺพ อมฺพา จึงมีได้, แต่ไม่ต้องมี อมฺเม อนฺเน อมฺเพ เป็นต้น.

ทำตัว อมฺมา ตั้งลิงค์ว่า "อมฺมา", ลง สิ อาลปนะ, ตั้ง สิ ชื่อว่า ค, ตั้ง อา อันเป็นที่สุดของศัพท์ชื่อว่า ฆ ด้วยสูตร "อาโฆ", ไม่ต้องอาเทส คสิ เป็น เอ ด้วยสูตร "ฆเต จ" เพราะห้ามด้วยสูตร"น อมฺมาทิโต", ลบ คสิ ด้วยสูตร เสสโต โลปำ คสิปิ, สำเร็จรูปเป็น อมฺมา. (แม้รูปว่า อนฺนา เป็นต้นก็ทำอย่างนี้เหมือนกัน, ใน อมฺม เป็นต้น ต้องทำ อา อันชื่อ ฆ เป็นรัสสะ ด้วยสูตร อากาโร วา, และลบ คสิ.)

๖๕. อกตรสฺสา ลโต ยฺวาลปนสฺส เวโว.

เวโว-อ. การอาเทสเป็น เว, และการอาเทสเป็น โว ท., ยฺวาลปนสฺส-แห่ง โยวิภัติ อาลปนะ, ปรสฺส-อันเป็นเบื้องหลัง, ลโต-จาก อุอักษรอันมีชื่อว่า ล, อกตรสฺสา-อันไม่ได้ทำเป็นรัสสะ เป็นรัสสะอยู่เดิม, โหนฺติ-ย่อมมี., อุ. ภิกฺขเว, ภิกฺขโว เป็นต้น.

อธิบาย (ภิกฺขเว, ภิกฺขโว-ดูกรภิกษุ ท.) สูตรนี้ เป็น อาเทสวิธิสูตร อันอาเทส โยวิภัติ ในอาลปนะ อันอยู่หลังจาก อุอักษรอันมีชื่อว่า ล อันเป็นรัสสะอยู่แล้ว เป็น เว และ เป็น โว.

ทำตัว ภิกฺขเว ตั้งลิงค์ว่า ภิกฺขุ, ลง โยวิภัติ, แยก ขฺ ออกจากสระ, ตั้ง อุ ชื่อว่า ล ด้วยสูตร อิวณฺณุวณฺณา ณลา, อาเทส โยวิภัติ อาลปนะ เป็น ว ด้วยสูตร "อกตรสฺสา ลโต ยฺวาลปนสฺส เวโว", อาเทส อุ อันมีชื่อว่า ล เป็น อ ด้วยสูตร เวโวสุ โล จ, นำ ขฺ ไปประกอบกับสระ อ หลัง, สำเร็จรูปเป็น ภิกฺขเว. (ส่วน ภิกฺขโว ต้องอาเทส โย เป็น โว.)

๖๖. ณลโต สสฺส โน วา.

โน-อ. การอาเทสเป็น โน, สสฺส-แห่ง ส วิภัติ, ปรสฺส-อันเป็นเบื้องหลัง, ณลโต-จาก ณ และ ล ท. โหติ-ย่อมมี, วา-โดยการวิกัปป์., อุ. อคฺคิโน, ทณฺฑิโน, ภิกฺขุโน, สยมฺภุโน เป็นต้น.

อธิบาย (อคฺคิโน-แก่ไฟ, แห่งไฟ, ทณฺฑิโน-แก่ผู้มีไม้เท้า, แห่งผู้มีไม้เท้า, ภิกฺขุโน-แก่ภิกษุ, แห่งภิกษุ, สยมฺภุโน-แก่พระพุทธเจ้า, แห่งพระพุทธเจ้า.)

สูตรนี้ เป็น อาเทสวิธิสูตร อันอาเทส ส วิภัติ อันอยู่หลังจาก อิวรรณะ อันมีชื่อว่า ณ และ อุวรรณะ อันมีชื่อว่า ล เป็น โน.

ทำตัว อคฺคิโน ตั้งลิงค์ว่า อคฺคิ, ลง ส วิภัติ, แยก คฺ ออกจากสระ อิ, ตั้ง อิ ชื่อว่า ฆ ด้วยสูตร อิวณฺณุวณฺณา ฆลา, อาเทส ส วิภัติ เป็น โน ด้วยสูตร "ฆลโต สสฺส โน วา", นำ คฺ ไปประกอบกับสระหลัง, สำเร็จรูปเป็น อคฺคิโน. (ภิกฺขุโน ต้องตั้ง อุ ชื่อว่า ล เท่านั้นที่ต่างกับรูปนี้.)

สยมฺภุโน ตั้งลิงค์ว่า สยมฺภู, ลง ส วิภัติ, แยก ภฺ ออกจากสระ, ตั้ง อู ชื่อว่า ล ด้วยสูตร อิวณฺณุวณฺณา ฆลา, รัสสะ อู เป็นอุ ด้วยสูตร อโฆรสฺสเมกวจนโยสฺวปิจ, อาเทส ส วิภัติ เป็น โน ด้วยสูตร "ฆลโต สสฺส โน วา", นำ ภฺ ไปประกอบกับสระหลัง, สำเร็จรูปเป็น สยมฺภุโน. (ทณฺฑิโน ตั้งลิงค์ว่า ทณฺฑี, ตั้ง อี ชื่อว่า ฆ, แล้วทำรัสสะ.)

๖๗. ฆปโต จ โยนำ โลโป.

โลโป-อ. การลบ, โยนำ-แห่ง โย วิภัติ ท., ปเรสำ-อันเป็นเบื้องหลัง, ฆปโต จ-จาก ฆ และ ป ท. ด้วย, ฆลโต จ-จาก ฆ และ ล ท. ด้วย, โหติ-ย่อมมี, วา-โดยการวิกัปป์., อุ. กญฺญา, รตฺตี, อิตฺถี, ยาคุ, วธู, อคฺคี, ทณฺฑี, ภิกฺขู, สยมฺภู เป็นต้น.

อธิบาย (กญฺญา-อ. นางสาวน้อย ท. ซึ่งนางสาวน้อย ท., รตฺตี-อ. ราตรี ท. ซึ่งราตรี ท., อิตฺถี-อ. ผู้หญิง ท. ซึ่งผู้หญิง ท., ยาคู-อ. ข้าวต้ม ท., ซึ่งข้าวต้ม ท., วธู-อ. หญิงสะใภ้ ท. ซึ่งหญิงสะใภ้ ท., อคฺคี-อ. ไฟ ท., ซึ่งไฟ ท., ทณฺฑี-อ. ผู้มีไม้เท้า ท., ซึ่งผู้มีไม้เท้า ท., ภิกฺขู-อ. ภิกษุ ท., ซึ่งภิกษุ ท., สยมฺภู-อ. พระพุทธเจ้า ท., ซึ่งพระพุทธเจ้า ท.)

ทำตัว กญฺญา ตั้งลิงค์ว่า กญฺญา, ลง โย วิภัติ, แยก ญฺ ออกจากสระ อา, ตั้ง อา ชื่อว่า ฆ ด้วยสูตร อาโฆ, ลบ โย วิภัติด้วยสูตร ฆปโต จ โยนำ โลโป, นำ ฆ ไปประกอบกับสระ อา หลัง, สำเร็จรูปเป็น กญฺญา, (แม้รูปนั้นสำเร็จด้วย โย ทุติยา ก็เป็นเช่นเดียวกัน.)

รตฺติ ตั้งลิงค์ว่า รตฺติ, ลง โย วิภัติ, แยก ตฺ ออกจากสระ อิ, ตั้ง อิ ชื่อว่า ป ด้วยสูตร เต อิตฺถิยฺยา โป, ลบ โย วิภัติ ด้วยสูตร ฆปโต จ โยนำ โลโป, ทำ อิ เป็นที ฆะ ด้วยสูตร "โยสุ กตนิการโลเปสุ ทีฆำ", นำ ตฺ ไปประกอบกับสระ อี หลัง, สำเร็จรูปเป็น รตฺตี.

อตฺถี วธู ทณฺฑี สยมฺภู ลง โย วิภัติ แล้วลบ โย ไปเท่านั้น, อิตฺถี และ วธู ต้องตั้ง อี และ อู ชื่อ ฆ ล ด้วยสูตร อิวณฺณุวณฺณา ฆลา เพราะเป็น ปุลิงค์.

ยาคู อคฺคี ภิกฺขู เมื่อตั้งรูปว่า "ยาคุ, อคฺคิ, ภิกฺขุ" แล้วลง โย วิภัติ, ลบ โย วิภัติ ด้วยสูตรนี้ แล้วจึงทำเป็นที ฆะ ด้วยสูตร "โยสุ กตนิการโลเปสุ ทีฆำ".

๖๘. ลโต โวกาโร จ.

โวกาโร จ-อ. การอาเทสเป็น โว ด้วย, โยนำ-แห่ง โย วิภัติ ท., ปเรสำ-อันเป็นเบื้องหลัง, ลโต-จาก อุวรรณะ อันมีชื่อว่า ล, โหติ-ย่อมมี, วา-โดยการวิกัปป์, อุ. ภิกฺขโว, สยมฺภุโว เป็นต้น. ด้วยการ ศัพท์ อันเกินมายังอาเทส โย วิภัติ เป็น โน ได้. อุ. ว่า ชนฺตุโน เป็นต้น.

อธิบาย (ภิกฺขโว-อ. ภิกฺษุ ท., ชิ่งภิกษุ ท., สยมฺภุโว-อ. พระพุทธเจ้า ท., ชิ่งพระพุทธ-เจ้า ท. ชนฺตุโน-อ.สัตว์ ท., ชิ่งสัตว์ ท.) สูตรว่า "อกตรสฺสา ลโต ยฺวาลปนสฺส เวโว" นั้น สำหรับอาเทส โย อาลปนะ หลังจาก ล อันเป็น อกตรสฺส เป็น เว และ โว, สูตรนี้ อาเทส โย อาลปนะ ปฐมา และทุติยา เป็น โว, นอกจากสูตรนี้อาเทส เป็น เว ไม่ได้. สยมฺภุเว ใน อาลปนะ, ภิกฺขเว ใน ปฐมา โย และ ทุติยา โย, มีไม่ได้ และ สยมฺภุเว ก็ไม่มี เพราะศัพท์เดิม ไม่ใช่ อกตรสฺส, และ ภิกฺขเว ใน ทุติยา โย ก็ไม่มี เพราะไม่ใช่ ยฺวาลปน.

ทำตัว สยมฺภุโว ตั้งลิงค์ว่า "สยมฺภู", ลง โย วิภัติ, แยก ภฺ ออกจากสระ อู, ตั้ง อู ชื่อ ล. ทำ อู เป็นรัสสะ ด้วยสูตร "อโฆ รสฺสเมกวจนโยสฺวปิจ", อาเทส โย วิภัติ เป็น โว ด้วยสูตร ลโต โวกาโร จ, นำ ภฺ ไปประกอบกับสระหลัง, สำเร็จรูปเป็น สยมฺภุโว.

ภิกฺขโว ตั้งลิงค์ว่า ภิกฺขุ ไม่ต้องทำเป็นรัสสะ, ชนฺตุโน-ตั้งลิงค์ว่า ชนฺตุ, ตั้ง อุ ชื่อ ล แล้วอาเทส โย วิภัติ เป็น โน ด้วย การ ศัพท์ในสูตร ลโตโวกาโร จ.

——— อิติ นามกปฺเป ปฐโม กณฺโฑ ———

๖๔. อมฺหสฺส มมํ สวิภตฺติสฺส เส.

มมํ-อ. การอาเทสเป็น มมํ, อมฺหสฺส-แห่ง อมฺห ศัพท์, สวิภตฺติสฺส-อันเป็นไปพร้อมกับวิภัติ โหติ-ย่อมมี เส-ในเพราะ ส วิภัติ. อุ. มมํ.

อธิบาย อมฺห ศัพท์ เป็นศัพท์ที่ใช้ในการแนะนำตัวเองว่า "เรา, ข้าพเจ้า, กระผม, ดิฉัน, ศัพท์ว่า "สวิภตฺติ" ในสูตรนี้ จะตามไปจนถึงสูตรว่า "อาเน สมีมฺหิวา" (มมํ-แก่เรา, แห่งเรา)

ทำตัว มมํ ตั้ง อมฺห ลิงค์, ลง ส วิภัติ, อาเทส อมฺห ศัพท์ พร้อมกับ ส วิภัติ เป็น มมํ ด้วยสูตรว่า "อมฺหสฺส มมํ สวิภตฺติสฺส เส" สำเร็จรูปเป็น มมํ.

๗๐. มยํ โยมฺหิ ปฐเม.

มยํ อ. การอาเทสเป็น มยํ, อมฺหสฺส แห่ง อมฺห ศัพท์, สวิภตฺติสฺส อันเป็นไปพร้อมกับ วิภัติ โหติ ย่อมมี, โยมฺหิ ในเพราะ โย วิภัติ, ปฐเม อันเป็น ปฐมา. อุ. มยํ.

อธิบาย (มยํ อ. เรา ท.) มยํ ตั้ง "อมฺห ลิงค์, ลง โย ปฐมาวิภัติ, อาเทส อมฺหศัพท์ พร้อมทั้ง โย ปฐมาวิภัติ เป็น มยํ ด้วยสูตร "มยํ โยมฺหิ ปฐเม", สำเร็จรูปเป็น มยํ.

๗๑. นฺตุสฺสนฺโต.

นฺโต-อ. การอาเทสเป็น นฺโต, นฺตุสฺส-แห่ง นฺตุ ปัจจัย, สวิภตฺติสฺส-อันเป็นไปพร้อมกับ วิภัติ, โหติ-ย่อมมี, โยมฺหิ-ในเพราะ โยวิภัติ, ปฐเม อันเป็น ปฐมา, อุ. คุณวนฺโต.

อธิบาย (คุณวนฺโต-ผู้มีคุณ ท.) คุณวนฺโต ตั้ง "คุณวนฺตุ" ลิงค์ ลง โย ปฐมาวิภัติ, อาเทส นฺตุ ปัจจัย พร้อมทั้ง โย ปฐมาวิภัติ เป็น นฺโต สำเร็จรูปเป็น คุณวนฺโต.

๗๒. นฺตสฺส เส วา.

นฺตสฺส-อ. การอาเทสเป็น นฺตสฺส, นฺตุสฺส-แห่ง นฺตุ ปัจจัย, สวิภตฺติสฺส-อันเป็นไปพร้อมกับ วิภัติ, โหติ-ย่อมมี, เส-ในเพราะ ส วิภัติ, วา-โดยวิกัปป์, อุ. คุณวนฺตสฺส เป็นต้น.

อธิบาย (คุณวนฺตสฺส-แก่ผู้มีคุณ, แห่งผู้มีคุณ) คุณวนฺตสฺส ตั้ง "คุณวนฺตุ" ลิงค์ ลง ส วิภัติ อาเทส นฺตุ ปัจจัย พร้อมกับ ส วิภัติ เป็น นฺตสฺส ด้วยสูตรว่า "นฺตสฺส เส วา", สำเร็จรูปเป็น คุณวนฺตสฺส.

๗๓. อา สิมฺหิ.

อา-อ. การอาเทสเป็น อา, นฺตุสฺส-แห่ง นฺตุ ปัจจัย, สวิภตฺติสฺส-อันเป็นไปพร้อมกับ วิภัติ,

โหติ-ย่อมเป็น, สิมฺหิ-ในเพราะ สิ วิภัติ, อุ. คุณวา.

อธิบาย (คุณวา-อ. ผู้มีคุณ) คุณวา ตั้ง คุณวนฺตุ, ลง สิ ปฐมาวิภัติ, อาเทส นฺตุ พร้อมทั้ง สิ วิภัติ เป็น อา ด้วยสูตรว่า อาสิมฺหิ, แยก วฺ ออกจาก อ (อ้างสูตร), ลบ อ (อ้างสูตร), นำ วฺ ไปประกอบด้วย อา (อ้างสูตร), สำเร็จรูปเป็น คุณวา.

๗๔. อำ นปุสเก.

อำ-อ. การอาเทสเป็น อำ นฺตุสฺส-แห่ง นฺตุปัจจัย, สวิภตฺติสฺส-อันเป็นไปพร้อมกับ วิภัติ, นปุสเก -ในนปุสกลิงค์, โหติ-ย่อมเป็น, สิมฺหิ-ในเพราะ สิ วิภัติ, อุ. คุณวำ

อธิบาย (คุณวำ-อ. ตระกูลผู้มีคุณ) คุณวำ ตั้ง "คุณวนฺตุ", ลง สิ ปฐมาวิภัติ, อาเทส นฺตุ พร้อมทั้ง สิ วิภัติเป็น อำ ด้วยสูตรว่า "อำ นปุสเก", แยก วฺ ออกจาก อ (อ้างสูตร), ลบสระ อ (อ้างสูตร), นำ วฺ ไปประกอบกับ อำ (อ้างสูตร) สำเร็จรูปเป็น คุณวำ.

๗๕. อวณฺณาจ เก.

อวณฺณาจ-อ. การอาเทสเป็น อ วรรณะ ท. ด้วย, อำ จ-อ. การอาเทสเป็น อำ ด้วย, นตุสฺส -แห่ง นฺตุปัจจัย, สวิภตฺติสฺส-อันเป็นไปพร้อมกับวิภัติ, โหติ-ย่อมเป็น, เก-ในเพราะ คสิ อุ. โภคุณว, โภคุณวา, โภคุณวำ.

อธิบาย เพราะ จ ศัพท์ ใน "อวณฺณา จ" เนื่องมาแต่สูตรว่า "อำ นปุสเก" ฉะนั้น "อำจ" จึงต้องแปลว่า "อ. การอาเทสเป็น อำ ด้วย, อ กับ อา เรียกว่า อวรรณะ, (โภคุณว, โภคุณวา, โภคุณวำ, - ดูก่อนผู้มีคุณ).

ทำตัว คุณว ตั้งลิงค์ คุณวนฺตุ, ลง สิ อาลปนวิภัติ, (อ้างสูตร), ตั้งอาลปนะ ชื่อ "ค" (อ้างสูตร), นำ วฺ ไปประกอบกับ อ (อ้างสูตร), สำเร็จรูปเป็น คุณว.

(คุณวา ทำตัวเหมือน คุณ., แตกต่างกันตรงที่ต้อง อาเทส นฺตุ พร้อมกับ คสิ เป็น อา เท่านั้น, ส่วนรูปว่า "คุณวำ" นั้นเพียงแต่ อาเทส นฺตุ พร้อมทั้ง คสิ เป็น อำ เท่านั้น, นอกนั้นเหมือนคุณว)

๗๖. โตติตา สสฺมึนาสุ.

โตติตา-อ. การอาเทสเป็น โต, ติ, และ ตา ท. นฺตุสฺส-แห่ง นฺตุ ปัจจัย, สวิภตฺติสฺส-อันเป็นไปพร้อมกับ วิภัติ, โหนฺติ-ย่อมเป็น, สสฺมึนาสุ-ในเพราะ สวิภัติ, สมึวิภัติ, และ นา วิภัติ, อุ. คุณวโต, คุณวติ, คุณวตา.

อธิบาย (คุณวโต-แก่บุคคลผู้มีคุณ, แห่งบุคคลผู้มีคุณ, คุณวติ-ในบุคคลผู้มีคุณ, คุณวตา-ด้วยบุคคลผู้มีคุณ.)

ทำตัว คุณวโต ตั้งลิงค์ว่า "คุณวนฺตุ", ลง ส วิภัติ, อาเทส นฺตุ กับ สวิภัติเป็น โต ด้วย

สูตร "โตติตา สสฺมีนาสุ", สำเร็จรูปเป็น "คุณวโต" (คุณวติ มีการทำตัวเหมือน "คุณวโต" จะแตกต่างตรงที่ต้องอาเทส นฺตุ กับ สมีวิภัติเป็น ติ เท่านั้น, คุณวตา ก็เหมือนกันกับ คุณวโต เพียงแต่อาเทส นฺตุ กับ นา วิภัติ เป็นตา เท่านั้น).

๗๖. นมฺหิ ตำ วา.

ตำ อ. การอาเทสเป็น ตำ, นฺตุสฺส แห่ง นฺตุ ปัจจัย, สวิภตฺติสฺส-อันเป็นไปพร้อมกับ วิภัติ, โหติ-ย่อมเป็น, นมฺหิ-ในเพราะ นำ วิภัติ, วา โดย วิกัปป์, อุ. คือ คุณวตำ เป็นต้น.

อธิบาย (คุณวตำ-แก่บุคคลผู้มีคุณ, แห่งบุคคลผู้มีคุณ) คุณวตำ ตั้งลิงค์ว่า "คุณวนฺตุ", ลง นำ วิภัติ, อาเทส นฺตุ กับ นำ วิภัติเป็น ตำ ด้วยสูตรว่า นมฺหิ ตำวา, สำเร็จรูปเป็น คุณวตำ.

๗๘. อิมสฺสิทมีสุ นปุสเก.

อิทำ อ. การอาเทสเป็น อิทำ, อิมสฺส แห่งอิมศัพท์, สวิภตฺติสฺส-อันเป็นไปพร้อมกับ วิภัติ, นปุสเก ในนปุสกลิงค์, โหติ-ย่อมเป็น, อำสิสุ-ในเพราะอำ วิภัติ, สิ วิภัติ. อุทาหรณ์ คือ อิทำ เป็นต้น.

อธิบาย (อิทำ-อ. จิตนี้, ซึ่งจิตนี้) อิทำ ตั้งลิงค์ว่า "อิม" ลง อำ วิภัติ, อาเทส อิม ศัพท์ พร้อมทั้ง อำ วิภัติเป็น อิทำ ด้วยสูตร "อิมสฺสิทมีสุ นปุสเก", สำเร็จรูปเป็น "อิทำ" (นักศึกษา พึงทำตัวด้วยการลง สิ วิภัติ).

๗๙. อมุสฺสาทุำ.

อทุำ-อ. การอาเทสเป็น อทุำ, อมุสฺส-แห่ง อมุ ศัพท์, สวิภตฺติสฺส-อันเป็นไปพร้อมกับ วิภัติ, นปุสเก-ใน นปุสกลิงค์, โหติ-ย่อมเป็น, อำสิสุ-ในเพราะ อำ วิภัติ, สิ วิภัติ. อุ. อทุำ.

อธิบาย (อทุำ-อ. จิตนี้, ซึ่งจิตนี้) อทุำ ตั้งลิงค์ว่า "อมุ", ลง อำ วิภัติ, อาเทส อมุศัพท์ พร้อมทั้ง อำ วิภัติเป็น อทุำ ด้วยสูตรว่า "อมุสฺสาทุำ", สำเร็จรูปเป็น อทุำ. (นักศึกษาพึงทำตัวด้วยการลง สิ วิภัติ ด้วย, เรื่องเป็นไปในนปุสกลิงค์ แห่งศัพท์ว่า อิทำ และ อทุำ จะปรากฏใน "นามคณะ").

๘๐. อิตฺถิ ปุม นปุสก สงฺขฺยำ.

อิตฺถิ ปุม นปุสก สงฺขฺยำ-อ. สูตรว่า "อิตฺถิ ปุม นปุสก สงฺขฺยำ" นี้ อธิกาโร-เป็นสูตรอันไปตาม.

อธิบาย สูตรนี้ เป็นอธิการสูตร, อันไปตาม ๓ สูตรข้างหลัง, ไปตามอย่างไร ? จะปรากฏในสูตรเหล่านั้น.

๘๑. โยสุ ทฺวินฺนำ เทฺวจ.

เทฺวจ อ. การอาเทสเป็น เทฺว ด้วย, ทฺวินฺนำ แห่ง ทฺวิ ศัพท์, อิตฺถิปุมนปุสกสงฺขฺยานำ อันเป็นสังขยาศัพท์ อันกล่าวอิตถีลิงค์, ปุลิงค์ และนปุสกลิงค์, สวิภตฺตีนำ-อันเป็นไปพร้อมกับ วิภัติ, โหติ-

ย่อมเป็น, โยสุ-ในเพราะ โยวิภัติ, ด้วย จ ศัพท์ ใน "เทฺวจ" รวมเอาการอาเทสเป็น "ทุเว" ในเพราะ โยวิภัติ และอาเทสเป็น "ทุวิ" ในเพราะ นวิภัติ. อุ. คือ ทุเว, ทุวินฺนํ.

อธิบายและทำตัว (เทฺว อ.บุรุษ ท.สอง, ซึ่งบุรุษ ท.สอง (ปุลิงค์), อ.หญิง ท.สอง, ซึ่งหญิง ท.สอง (อิตถีลิงค์), อ.จิต ท.สอง, ซึ่งจิต ท.สอง (นปุสกลิงค์), ทุเว อ.บุรุษ ท.สอง, ซึ่งบุรุษ ท.สอง. ทุวินฺนํ แก่บุรุษ ท.สอง, แห่งบุรุษ ท.สอง)

เทฺว ตั้งลิงค์ว่า "ทฺวิ" ลง โยวิภัติ, (อ้างสูตร) อาเทส ทฺวิ ศัพท์ พร้อมทั้ง โย วิภัติ เป็น เทฺว ด้วยสูตร "โยสุ ทฺวินฺนํ เทฺวจ", สำเร็จรูปเป็น เทฺว (ทุเว ตั้งลิงค์ว่า "ทฺวิ", ลง โย วิภัติ (อ้างสูตร), อาเทส ทฺวิศัพท์พร้อมทั้ง โยวิภัติ เป็น ทุเว ด้วย จศัพท์ ในสูตรว่า "โยสุ ทฺวินฺนํ เทฺวจ" สำเร็จรูปเป็น "ทุเว").

ทุวินฺนํ ตั้งลิงค์ว่า "ทฺวิ" ลง นํ วิภัติ, (อ้างสูตร), อาเทส ทฺวิศัพท์เป็น ทุวิ เพราะ นวิภัติ ด้วย จ ศัพท์ ในสูตรว่า "โยสุ ทฺวินฺนํ เทฺวจ", อาเทส นํ วิภัติ เป็น อินฺนํ หลัง ทุวิ ด้วยสูตรว่า อุภาทิโตนมินฺนํ", (ทุวิ-นฺนํ), แยก วฺ ออกจากสระ อิ, (อ้างสูตร), ลบสระ อิ (อ้างสูตร) นำ วฺ ไป ประกอบด้วย อิ (อ้างสูตร), สำเร็จรูปเป็น "ทุวินฺนํ". (ส่วน อุภ, อุภย นั่นมิใช่บทที่เปลี่ยนมาจาก ทฺวิศัพท์, แต่เป็นบทที่สำเร็จด้วยตัวเอง นักศึกษาจะได้ทราบรายละเอียดใน คณะนาม).

๘๒. ติจตุนฺนํ ติสฺโส จตสฺโส ตโย จตฺตาโร ตีณิ จตฺตาริ.

ติสฺโส จตสฺโส จตฺตาโร ตีณิ จตฺตาริ-อ. การอาเทสเป็น ติสฺโส จตสฺโส, ตโย, จตฺตาโร ตีณิ, จตฺตาริ ท. ติ จตุนฺนํ "แห่ง ติ จตุศัพท์, อิตฺถิปุมนปุสกสงฺขยานํ-อันเป็นสังขยาศัพท์ อันกล่าว อิตถีลิงค์, ปุลิงค์ และนปุสกลิงค์, สวิภตฺตีนํ-อันเป็นไปพร้อมกับ วิภัติ, โหติ-ย่อมเป็น โยสุ-ในเพราะโยวิภัติ.

อุ. ติสฺโส จตสฺโส, ตโย, จตฺตาโร, ตีณิ จตฺตาริ.

อธิบายและทำตัว บทว่า ติสฺโส จตสฺโส เป็นอิตฺถีลิงค์ ตามลำดับ บทว่า อิตฺถิ ปุม นปุสก-สงฺขยานํ", ติสฺโส-อ. หญิง ท. สาม, ซึ่งหญิง ท. สาม, จตสฺโส อ. หญิง ท. สี่, ซึ่งหญิง ท. สี่, ๒ บทว่า ตโย, จตฺตาโร เป็นปุลิงค์, ตโย อ. บุรุษ ท. สาม, ซึ่งบุรุษ ท. สาม. จตฺตาโร อ.บุรุษ ท. สี่, ซึ่งบุรุษ ท. สี่, ๒ บทว่า ตีณิ จตฺตาริ เป็น นปุสกลิงค์. ตีณิ อ.จิต ท. สาม, ซึ่งจิต ท. สาม, จตฺตาริ อ.จิต ท. สี่, ซึ่งจิต ท. สี่. ด้วย จิตฺต ศัพท์ เป็น นปุสกลิงค์ ก็แลเมื่อกล่าว นปุสกลิงค์จึงต้องแปลว่า "จิต" ทั้งสิ้น.

ติสฺโส ตั้งลิงค์ว่า "ติ", ลงโย ทุติยา วิภัติ (อ้างสูตร) อาเทส ติ สังขยาศัพท์ พร้อมทั้ง โย วิภัติเป็น "ติสฺโส" ด้วยสูตรว่า "ติจตุนฺนํ ติสฺโส จตสฺโส ตโย จตฺตาโร ตีณิ จตฺตาริ", รูปสำเร็จเป็น "ติสฺโส" (รูปว่า ตโย ตั้งลิงค์ว่า "ติ" ลงโย วิภัติ (อ้างสูตร) อาเทส ติ สังขยาศัพท์ พร้อมทั้ง โย วิภัติเป็น ตโย ด้วยสูตรนี้เท่านั้น, รูปว่า "ตีณิ" ตั้งลิงค์ว่า "ติ" ลงโยวิภัติ, (อ้างสูตร) อาเทส

ติ สังขยาศัพท์พร้อมทั้ง โย วิภัติเป็น ตีณิ ด้วยสูตรนี้เท่านั้น).

จตสฺโส ตั้งลิงค์ว่า "จตุ", ลงโย วิภัติ (อ้างสูตร) อาเทส จตุสังขยาศัพท์พร้อมทั้ง โยวิภัติ เป็น จตสฺโส ด้วยสูตรนี้ สำเร็จรูปเป็น "จตสฺโส"

(รูป จตฺตาโร, จตฺตาริ เพียงแต่ อาเทสจตุสังขยาศัพท์พร้อมทั้ง โย วิภัติ เป็น จตฺตาโร, จตฺตาริ ด้วยสูตรเท่านั้น)

๘๓. ปญฺจทีนมกาโร.

อนฺโต อ. อ อันมีที่สุด, ปญฺจาทีนำ-แห่งศัพท์มี ปญฺจ เป็นต้น มีอฏฺฐารส เป็นที่สุด, อิตฺถิปุม นปุสกสงฺขฺยานำ-อันเป็นสังขยาศัพท์ อันกล่าว อิตถีลิงค์, ปุ ลิงค์, นปุสกลิงค์, สวิภตฺตีนำ-อันเป็นไป พร้อมกับวิภัติ อกาโร เป็น อ อักษร โหติ-ย่อมเป็น, โยสุ ในเพราะโยวิภัติ. อุ. ปญฺจ ฉ, เป็นต้น.

อธิบายและทำตัว (ปญฺจ อ. ชน ท. ห้า, ชิ่งชน ท. ห้า, ฉ. อ. ชน ท. หก, ชิ่งชน ท. หก) สูตรนี้เป็น อาเทสวิธิสูตร คือ การอาเทส วิภัติ พร้อมทั้งสระ อ อันเป็นที่สุดแห่งสังขยาศัพท์อันมีปญฺจ เป็นต้น อฏฺฐารส เป็นที่สุด, เป็น อ (ซ้ำอีกครั้งหนึ่ง), ด้วยการอาเทสเป็น อ (ซ้ำอีก) เช่นนี้มี ประโยชน์ในการห้าม การอาเทสเป็น อา, เอ แห่งสูตรว่า "สพฺพโยนินมาเอ".

ปญฺจ ตั้งลิงค์ว่า "ปญฺจ", ลงโยวิภัติ (อ้างสูตร), แยก ญฺจ ออกจาก อ (อ้างสูตร), อาเทส อ ที่สุดแห่ง ศัพท์ปญฺจ พร้อมทั้ง โยวิภัติ เป็น อ ซ้ำ ด้วยสูตรว่า "ปญฺจทีนมกาโร", นำ ญฺจ ไปประกอบด้วยสระ อ (อ้างสูตร), สำเร็จรูปเป็น "ปญฺจ".

ฉ อ. ชน ท. หก, ชิ่งชน ท. หก, สตต-อ. ชน ท. เจ็ด, ชิ่งชน ท. เจ็ด อฏฺฐ-อ. ชน ท. แปด, ชิ่งชน ท. แปด, นว-อ. ชน ท. เก้า, ชิ่งชน ท. เก้า. ทส-อ. ชน ท. สิบ, ชิ่งชน ท. สิบ, เอกาทส-อ. ชน ท. สิบเอ็ด, ชิ่งชน ท. สิบเอ็ด, ทวาทส-อ. ชน ท. สิบสอง, ชิ่งชน ท. สิบสอง, เตรส-อ. ชน ท. สิบสาม, ชิ่งชน ท. สิบสาม, จุทฺทส-อ. ชน ท. สิบสี่, ชิ่งชน ท. สิบสี่, ปนฺนรส-อ. ชน. ท. สิบห้า, ชิ่งชน ท. สิบห้า, โสฬส-อ. ชน ท. สิบหก, ชิ่งชน ท. สิบหก, สตฺตรส-อ. ชน ท. สิบเจ็ด, ชิ่งชน ท. สิบเจ็ด, อฏฺฐารส-อ. ชน ท. สิบแปด, ชิ่งชน ท. สิบแปด, (การทำตัวให้ทำตามรูป "ปญฺจ").

๘๔. ราชสฺส รญฺโญราชีโน เส.

รญฺโญราชีโน-อ. การอาเทสเป็น รญฺโญ, อาเทสเป็น ราชีโน ท., ราชสฺส-แห่ง ราชศัพท์, สวิภตฺติสฺส-อันเป็นไปพร้อมกับ วิภัติ, โหนฺติ-ย่อมเป็น, เส-ในเพราะ ส วิภัติ, อุ. รญฺโญ, ราชีโน.

อธิบาย (รญฺโญ, ราชีโน-แก่พระราชา.) รญฺโญ ตั้ง ราช ลิงค์, ลง ส วิภัติ, อาเทส ราชศัพท์พร้อมกับ ส วิภัติ เป็น รญฺโญ ด้วยสูตร "ราชสฺส รญฺโญราชีโน เส", สำเร็จรูปเป็น รญฺโญ.

(ราชิโน ตั้ง ราช ลิงค์, แล้วอาเทส ส วิภัติ พร้อมทั้ง ราช ศัพท์ เป็น ราชิโน เท่านั้น.)

๘๕. รญฺญ นมฺหิวา.

รญฺญ-อ. การอาเทสเป็น รญฺญ, ราชสฺส-แห่ง ราช ศัพท์, สวิภตฺติสฺส-อันเป็นไปพร้อมกับ วิภัติ,, โหติ-ย่อมเป็น, นมฺหิ-ในเพราะ นิ วิภัตติ, วา-โดยการวิกัปป์, อุ. รญฺญ.

อธิบาย (รญฺญ-แก่พระราชา, แห่งพระราชา.) รญฺญ ตั้งราชลิงค์, ลง นิ วิภัติ, อาเทส ราชศัพท์พร้อมทั้ง นิ วิภัติ เป็น รญฺญ ด้วยสูตร รญฺญ นมฺหิวา, สำเร็จรูปเป็น รญฺญ.

๘๖. นามฺหิ รญฺญาวา.

รญฺญา-อ. การอาเทสเป็น รญฺญา, ราชสฺส-แห่ง ราช ศัพท์, สวิภตฺติสฺส-อันเป็นไปพร้อมกับ วิภัติ, โหติ-ย่อมเป็น, นามฺหิ-ในเพราะ นา วิภัติ, วา-โดยการวิกัปป์, อุ. รญฺญา.

อธิบาย (รญฺญา-ด้วยพระราชา.) รญฺญา ตั้ง ราช ลิงค์, ลง นา วิภัติ, อาเทส ราช ศัพท์ พร้อมทั้ง นา วิภัติ เป็น รญฺญา ด้วยสูตร "นามฺหิ รญฺญาวา", สำเร็จรูปเป็น รญฺญา.

๘๗. สฺมึมฺหิ รญฺเญราชินิ.

รญฺเญราชินิ-อ. การอาเทสเป็น รญฺเญ, อาเทสเป็น ราชินิ ท., ราชสฺส-แห่ง ราช ศัพท์, สวิภตฺติสฺส-อันเป็นไปพร้อมกับ วิภัติ, โหนฺติ-ย่อมเป็น, สฺมึมฺหิ-ในเพราะ สฺมึ วิภัติ, อุ. รญฺเญ, ราชินิ.

อธิบาย (รญฺเญ, ราชินิ-ในพระราชา.) รญฺเญ ตั้ง ราช ลิงค์, ลง สฺมึ วิภัติ, อาเทส ราช ศัพท์พร้อมทั้ง สฺมึ วิภัติ เป็น รญฺเญ ด้วยสูตร "สฺมึมฺหิ รญฺเญราชินิ", สำเร็จรูปเป็น รญฺเญ. (ราชินิ เพียงแค่อาเทสเป็น ราชินิ เท่านั้น.)

๘๘. ตุมฺหามฺหากำ ตยิมยิ.

ตยิมยิ-อ. การอาเทสเป็น ตยิ, อาเทสเป็น มยิ ท., ตุมฺหามฺหากำ-แห่ง ตุมฺห, อมฺห ศัพท์ ท., สวิภตฺตีนำ-อันเป็นไปพร้อมกับ วิภัติ, โหติ-ย่อมเป็น, สฺมึมฺหิ-ในเพราะ สฺมึ วิภัติ, อุ. ตยิ, มยิ.

อธิบาย (ตยิ-ในท่าน, มยิ-ในเรา.) ตัวอักษรภาษาสิงหฬเขียนว่า "ตุมฺหามฺหากำ" ตัดบท ว่า "ตุมฺห + อมฺหากำ, ตุมฺห ศัพท์ เป็นศัพท์ที่กล่าวถึงบุคคลอื่นที่กำลังอยู่กับตน พึงแปลว่า "ท่าน, เธอ, เจ้า".

ทำตัว ตยิ ตั้ง ตุมฺห ลิงค์, ลง สฺมึ วิภัติ, อาเทส ตุมฺห ศัพท์พร้อมทั้ง สฺมึ วิภัติ เป็น ตยิ ด้วยสูตร "ตุมฺหามฺหากำ ตยิมยิ", สำเร็จรูปเป็น ตยิ. (มยิ ตั้ง อมฺห ลิงค์, ลง สฺมึ วิภัติ, อาเทส อมฺห ศัพท์พร้อมทั้ง สฺมึ วิภัติ เป็น มยิ ด้วยสูตรนี้เท่านั้น.)

๘๙. ตวมฺหํ สิมฺหิจ.

ตฺวํ อหํ จ-อ.การอาเทสเป็น ตฺวํ, อาเทสเป็น อหํ ท.ด้วย, ตุมฺหามฺหากํ-แห่ง ตุมฺห, อมฺห ศัพท์ท., สวิภตฺตีนํ-อันเป็นไปพร้อมกับวิภัติ, โหนฺติ-ย่อมเป็น, สิมฺหิ-ในเพราะ สิ วิภัติ, อุ.ตฺวํ, อหํ เป็นต้น. ด้วย จ ศัพท์ใน "ตฺวํ อหํ จ" รวมการอาเทสเป็น ตุวํ แห่ง ตุมฺห ศัพท์ แล้วมีรูปเป็น "ตุวํ" อีกด้วย.

อธิบาย (ตฺวํ, ตุวํ-อ.ท่าน, อหํ-อ.เรา.) ตฺวํ ตั้ง ตุมฺห ลิงค์, ลง สิ ปฐมาวิภัติ, อาเทส ตุมฺห ศัพท์พร้อมทั้ง สิ วิภัติ เป็น ตฺวํ ด้วยสูตร "ตฺวมฺหํสิมฺหิจ", สำเร็จรูปเป็น ตฺวํ.

อหํ ตั้ง อมฺห ลิงค์, ลง สิ วิภัติ, อาเทส อมฺห ศัพท์พร้อมทั้ง สิ วิภัติ เป็น อหํ ด้วยสูตรนี้, สำเร็จรูปเป็น อหํ.

ตุวํ ตั้ง ตุมฺห ลิงค์, ลงสิวิภัติ, อาเทส ตุมฺห ศัพท์พร้อมทั้ง สิ วิภัติ เป็น ตุวํ ด้วย จ ศัพท์ ในสูตรนี้.

๙๐. ตว มม เส.

ตว มม-อ.การอาเทสเป็น ตว, อาเทสเป็น มมท., ตุมฺหามฺหากํ-แห่ง ตุมฺห, อมฺห ศัพท์ท., สวิภตฺตีนํ-อันเป็นไปพร้อมกับวิภัติ, โหนฺติ-ย่อมเป็น, เส-ในเพราะ ส วิภัติ, อุ. ตว, มม.

อธิบาย (ตว-แก่ท่าน, แห่งท่าน, มม-แก่เรา, แห่งเรา.) ตว ตั้ง ตุมฺห ลิงค์, ลง ส วิภัติ, อาเทส ตุมฺห ศัพท์พร้อมทั้ง สวิภัติ ด้วยสูตร "ตว มม เส" สำเร็จรูปเป็น ตว. (มม ตั้ง อมฺห ลิงค์ อาเทส อมฺห ศัพท์พร้อมทั้ง ส วิภัติ เป็น มม ด้วยสูตรนี้.)

๙๑. ตุยฺห มยฺหญฺจ.

ตุยฺหํ มยฺหญฺจ-อ.การอาเทสเป็น ตุยฺหํ, มยฺหํท.ด้วย, ตุมฺหามฺหากํ-แห่ง ตุมฺห และ อมฺหศัพท์ ท., สวิภตฺตีนํ-อันเป็นไปพร้อมกับวิภัติ, โหนฺติ-ย่อมเป็น, เส-ในเพราะ ส วิภัติ, อุ. ตุยฺหํ, มยฺหํ.

อธิบาย (ตุยฺหํ-แก่ท่าน, แห่งท่าน, มยฺหํ-แก่เรา, แห่งเรา.) ตุยฺหํ ตั้ง ตุมฺห ลิงค์, ลง ส วิภัติ, อาเทส ตุมฺห ศัพท์พร้อมทั้ง ส วิภัติ เป็น ตุยฺหํ ด้วยสูตร "ตุยฺห มยฺหญฺจ", สำเร็จรูปเป็น ตุยฺหํ. (มยฺหํ ตั้ง อมฺห ลิงค์, ลง ส วิภัติ, อาเทส อมฺห พร้อมทั้ง ส วิภัติเป็น มยฺหํ ด้วยสูตรนี้.)

๙๒. ตํมมํมฺหิ.

ตํมํ-อ.การอาเทสเป็น ตํ, อาเทสเป็น มํท., ตุมฺหามฺหากํ-แห่ง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ท., สวิภตฺตีนํ-อันเป็นไปพร้อมกับวิภัติ, โหนฺติ-ย่อมเป็น, อมฺหิ-ในเพราะ อํ วิภัติ, อุ. ตํ, มํ.

อธิบาย (ตํ-ซึ่งท่าน, มํ-ซึ่งเรา.) ตํ ตั้ง ตุมฺห ลิงค์, ลง อํ วิภัติ, อาเทส ตุมฺห ศัพท์พร้อมทั้ง อํ วิภัติ เป็น ตํ ด้วยสูตร ตํมมํมฺหิ, สำเร็จรูปเป็น ตํ. (มํ ตั้ง อมฺห ลิงค์, แล้วอาเทส อมฺห ศัพท์พร้อมทั้ง อํ วิภัติ เป็น มํ ด้วยสูตรนี้.)

๔๓. ตวํ มมญจ นวา.

ตวํ มมญจ-อ. การอาเทสเป็น ตวํ และ มมํ ท. ด้วย, ตุมฺหามฺหากํ-แห่ง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ ท., สวิภตฺตีนํ-อันเป็นไปพร้อมกับ วิภัติ โหนฺติ-ย่อมเป็น, อมฺห-ในเพราะ อ วิภัติ นวา-ในบางครั้ง, อุ. ตวํ, มมํ.

อธิบาย (ตวํ-ซึ่งท่าน, มมํ-ซึ่งเรา.) ตวํ ตั้ง ตุมฺห ลิงค์, ลง อ วิภัติ, อาเทส ตุมฺห ศัพท์พร้อมทั้ง อ วิภัติ เป็น ตวํ ด้วยสูตร ตวํ มมญจ นวา, สำเร็จรูปเป็น ตวํ. (มมํ ตั้ง อมฺห ลิงค์, แล้วอาเทส อมฺห ศัพท์พร้อมทั้ง อ วิภัติ เป็น มมํ ด้วยสูตรนี้.)

๔๔. นามฺหิ ตยามยา.

ตยามยา-อ. การอาเทสเป็น ตยา และ มยา ท., ตุมฺหามฺหากํ-แห่ง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ ท., สวิภตฺตีนํ-อันเป็นไปพร้อมกับ วิภัติ โหนฺติ-ย่อมเป็น, นามฺหิ-ในเพราะ นา วิภัติ อุ. ตยา, มยา.

อธิบาย (ตยา-ด้วยท่าน, มยา-ด้วยเรา.) ตยา ตั้ง ตุมฺห ลิงค์, ลง นา วิภัติ อาเทส ตุมฺห ศัพท์พร้อมทั้ง นา วิภัติ เป็น ตยา ด้วยสูตร นามฺหิ ตยามยา, สำเร็จรูปเป็น ตยา. (มยา ตั้ง อมฺห ลิงค์, แล้วอาเทส อมฺห ศัพท์พร้อมทั้ง นา วิภัติ เป็น มยา ด้วยสูตรนี้.)

๔๕. ตุมฺหสฺส ตุวํ ตุวมฺมฺหิ.

ตุวํตฺวํ-อ. การอาเทสเป็น ตุวํ และ ตฺวํ ท., ตุมฺหสฺส-แห่ง ตุมฺห ศัพท์, สวิภตฺติสฺส-อันเป็นไปพร้อมกับ ส วิภัติ, โหนฺติ-ย่อมเป็น, **อมฺหิ**-ในเพราะ อ วิภัติ. อุ. ตุวํ, ตฺวํ.

อธิบาย (ตุวํ, ตฺวํ-ซึ่งท่าน.) ตุวํ ตั้ง ตุมฺห ลิงค์ ลง อ วิภัติ อาเทส ตุมฺห ศัพท์พร้อมทั้ง อ วิภัติ เป็น ตุวํ ด้วยสูตร ตุมฺหสฺส ตุวํ ตุวมฺมฺหิ, สำเร็จรูปเป็น ตุวํ. (ตุวํ ตั้ง ตุมฺห ลิงค์, แล้วอาเทส ตุมฺห ศัพท์พร้อมทั้ง อ วิภัติ เป็น ตุวํ ด้วยสูตรนี้.)

๔๖. ปทโต ทุติยา จตุตฺถี ฉฏฺฐีสุ โวโน.

โวโน-อ. การอาเทสเป็น โว และ โน ท., ตุมฺหามฺหากํ-แห่ง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ ท., สวิภตฺตีนํ-อันเป็นไปพร้อมกับ วิภัติ ปเรสํ-อันเป็นเบื้องหลัง, ปทโต-จากบท, โหนฺติ-ย่อมเป็น, ทุติยา จตุตฺถี ฉฏฺฐีสุ-ในเพราะ ทุติยาวิภัติ, จตุตฺถีวิภัติ และ ฉัฏฐีวิภัติ พหุวจนะ ท., อุ. ปหาย โว คมิสฺสามิ, มา โน อชฺช วิกนฺติสุ เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้เป็นอาเทสวิธิสูตร, อันอาเทส ตุมฺห ศัพท์พร้อมทั้งวิภัติ เป็น โว, อมฺห ศัพท์พร้อมทั้งวิภัติ เป็น โน ในเพราะ โย ทุติยาวิภัติ นำ จตุตถี และ ฉัฏฐีวิภัติอยู่เบื้องหลัง

อธิบาย คำว่า ปทโต ปร (เบื้องหลังจากบท). ในการอาเทสเป็น โว และ โน นั้นจะต้องอาเทส ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ ที่มีเบื้องหลังของบท บทใดบทหนึ่งเท่านั้น เพราะกล่าวแล้วว่า "ปทโต

ปเรสๆ" นั่นเอง, ในการเรียงคาถาจะใช้ "โน" ไว้เบื้องต้นของบทนั้น ๆ มิได้ เช่น "โน ภวๆ ธาตุ สีสเก", แต่จะต้อง เรียงไว้หลังบท บทใดบทหนึ่ง อย่างน้อยหนึ่งบท เช่น "ภวๆ โน ธาตุ สีสเก" เป็นต้น ในการเรียง "จุณณิยะ" จะเรียง โว โน ไว้ต้นประโยค มิได้ เช่น โว คามๆ คจฺเฉยฺยาถ เป็นต้น แต่ต้องเรียงไว้หลังบทใดบทหนึ่ง อย่างน้อยหนึ่งบท เช่น "คามๆ โว คจฺเฉยฺยาถ" นี่เป็นคำอธิบายของคำว่า "ปทโต ปเรสๆ" โดยพิศดาร นักศึกษาพึงดูใน รูปสิทธิ.

อุทาหรณ์ อันอาเทสเป็น โน ของทุติยาวิภัติ ปหาย โว คมิสฺสามิ, มา โน วิกนฺติสุๆ. อหๆ-อ. เรา, ปหาย-ละแล้ว, โว-ซึ่งท่านท. คมิสฺสามิ-จักไป, อชฺช-ในวันนี้, มา วิกนฺติสุๆ-ขออย่าพราก, โน-ซึ่งเราท.

อุทาหรณ์ นๆ จตุตถีวิภัติ ธมฺมๆ โว เทสฺสามิ. (จักแสดงธรรมแก่พวกท่าน.) สวิภเชถ โน รชฺเชน. (พึงแบ่ง ราชสมบัติ แก่เรา.).

อุทาหรณ์ ของ นๆ ฉัฏฐีวิภัติ ตุฏฺโฐสฺมิ โว ปกติยา. (พวกท่าน พึงยินดี โดยปกติ.) สตฺถา โน อนุปฺปตฺโต. (พระศาสดาของพวกเรา เสด็จมาถึงแล้ว.).

การทำตัว โว ตั้ง ตุมฺห ลิงค์, ลง โย วิภัติ อาเทส ตุมฺห ศัพท์พร้อมทั้ง โย วิภัติ เป็น โว ด้วยสูตร "ปทโต ทุติยา จตุตฺถี ฉฏฺฐีสุ โวโน", สำเร็จรูปเป็น โว.

โน ตั้ง อมฺห ลิงค์, ลง โย วิภัติ อาเทส อมฺห พร้อมทั้ง โย วิภัติ เป็น โน ด้วยสูตรนี้ สำเร็จรูปเป็น โน. (โว, โน ที่จะต้องลงด้วย นๆ จตุตถี และ ฉัฏฐีวิภัติ ก็ทำตัวโดยนัยนี้.).

๔๑. เตเมก วจเนสุจ.

เตเม-อ.การอาเทสเป็น เต, อาเทสเป็น เมท., ตุมฺหามฺหากๆ-แห่ง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ท., สวิภตฺตีนๆ-อันเป็นไปพร้อมกับวิภัติ ปเรสๆ-อันเป็นเบื้องหลัง, ปทโต-จากบท, โหนฺติ-ย่อมเป็น, เอกวจเนสุจ-ในเพราะ จตุตถีวิภัติ และ ฉัฏฐีวิภัติ ฝ่ายเอกวจนะ ด้วย., อุ.ททามิ เต, ททาหิ เม ฯลฯ

อธิบาย ในสูตรนี้ เพราะกล่าวแล้วว่า "เอกวจเนส" อันแสดงให้รู้ว่า ในสูตรก่อน เช่น "ปทโต ทุติยา" เป็นต้น อาเทสได้ในเพราะ พหุวจนะ อยู่เบื้องหลัง, ถึงวิภัติทั้ง ๓ คือ "ทุติยา, จตุตถี และ ฉัฏฐี" ตามมาจากสูตรก่อน แต่สำหรับสูตรหลัง คือ "น อมฺหิ" ที่จะมาถึงนี้ห้ามการอาเทส อๆ ทุติยาวิภัติ เป็น เต, เม เพราะฉะนั้น ทุติยาวิภัติ จึงไม่ตามมา, จะตามมาก็เพราะแต่ จตุตถี และ ฉัฏฐีวิภัติ เท่านั้น.

อุทาหรณ์ ส จตุตถีวิภัติ ททามิ เต,(เราให้ท่าน.) ททามิ เม.(ท่านให้เรา.)

อุทาหรณ์ ส ฉัฏฐีวิภัติ อิทๆ เต รฏฺๆ. (นี้เป็นแว่นแคว้นของท่าน.) อยๆ เม ปุตฺโต. (ผู้นี้ เป็นบุตรของเรา.)

การทำตัว เต ตั้ง ตุมฺห ลิงค์, ลง ส วิภัติ อาเทส ตุมฺห ศัพท์พร้อมทั้ง ส จตุตถี เป็น เต ด้วยสูตร เตเมก วจเนสุจ", สำเร็จรูปเป็น เต. (เม ตั้ง อมฺห ลิงค์, แล้วอาเทส อมฺห ศัพท์พร้อมทั้ง ส วิภัติ เป็น เม ด้วยสูตรนี้. แม้ลงด้วย "ส ฉัฏฐีวิภัติ ก็ทำตัวโดยนัยนี้.)

๙๘. น อมฺหิ.

เต เม-อ. การอาเทสเป็น เต, อาเทสเป็น เมท., ตุมฺหามฺหากำ-แห่ง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ ท., สวิภตฺตินำ-อันเป็นไปพร้อมกับ วิภัติ ปเรสำ-อันเป็นเบื้องหลัง, ปทโต-จากบท น โหติ-ย่อมเป็น, อมฺหิ-ในเพราะ อำ วิภัติ อุทาหรณ์ ปสฺเสยฺย ตำ, โส มำ อพฺรวิ.

อธิบาย และทำตัว. (ปสฺเสยฺย พึงเห็น, ตำ ซึ่งท่าน, โส อ. บุคคลนั้น, อพฺรวิ กล่าวแล้ว, มำ กะเรา.) สูตรนี้เป็น ปฏิเสธวิธิสูตร, อันห้ามการอาเทส อำ ทุติยา วิภัติ ฝ่ายเอกวจนะไว้, เพราะว่า วิภัติ ทั้ง ๓ คือ "ทุติยา, จตุตถี, และ ฉฏฐี" จากสูตร "ปทโต ทุติยา จตุตฺถี ฉฏฐีสุ โว โน" จะตามมาทั้งหมด ด้วยการกล่าวเพียงสามัญว่า "เอกวจเนสุ" ในสูตรว่า "เอตเมกวจเนสุ จ" เท่านั้น เพราะฉะนั้น การอาเทสเป็น เต, เม ด้วย อำทุติยา วิภัติ จึงไม่มีในประโยคว่า "ปสฺเสยฺย เต, โส เม" ส่วน ตำ, มำ ในประโยคว่า "ปสฺเสยฺย ตำ, โส มำ" นั้นนักศึกษาพึงทำตัวด้วยสูตรว่า "ตำมมฺหิ".

๙๙. วา ตติเย จ.

เต เม-อ. การอาเทสเป็น เต, อาเทสเป็น เมท., ตุมฺหามฺหากำ-แห่ง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ ท., สวิภตฺตินำ-อันเป็นไปพร้อมกับ วิภัติ ปเรสำ-อันเป็นเบื้องหลัง, ปทโต-จากบท, โหนฺติ-ย่อมเป็น, ตติเย จ-ในเพราะ ตติยา วิภัติ ฝ่าย เอกวจนะด้วย. อุ. กตำ เต, กตำ เม.

อธิบาย และทำตัว เต-อ. ท่าน, กตำ-กระทำแล้ว, เม-อ. เรา, กตำ-กระทำแล้ว ในอุทาหรณ์เหล่านี้ ถึงจะแปล "เต" ว่า "เต-อ. ท่าน" แต่ก็มิใช่ปฐมา วิภัติ เป็นตติยา วิภัติ ที่ลงในอรรถแห่ง "อวุตฺตกตฺตา" เพราะฉะนั้น เต ตั้งลิงค์ว่า ตุมฺเห, ลง นา ตติยา วิภัติ ฝ่ายเอกวจนะในอรรถ อวุตฺตกตฺตา ด้วยสูตร "กตฺตริ จ", อาเทส ตุมฺหศัพท์พร้อมทั้ง นา วิภัติ เป็น เต ด้วยสูตรว่า "วา ตติเย จ" สำเร็จรูปเป็น "เต" (ส่วนรูปว่า "เม" นักศึกษาพึงตั้งลิงค์ว่า "ม" แล้วทำตัวตามนัยแห่ง "เต").

๑๐๐. พหุวจเนสุ โวโน.

โว โน-อ. การอาเทสเป็น โว, อาเทสเป็น โนท., ตุมฺหามฺหากำ-แห่ง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ ท. สวิภตฺตินำ-อันเป็นไปพร้อมกับ วิภัติ ปเรสำ-อันเป็นเบื้องหลัง, ปทโต-จากบท, โหนฺติ-ย่อมเป็น, พหุวจเนสุ-ในเพราะ ตติยา วิภัติ ฝ่ายพหุวจนะ. อุ. กตำ โว, กตำ โน. เพราะกล่าวด้วย "สุวิภัติ ฝ่ายพหุวจนะ ว่า "พหุวจเนสุ" ยังอาเทสเป็น โว, โน ในเบื้องหลัง โย ปฐมา วิภัติ ฝ่ายพหุวจนะ แล้วจะเป็นรูปดังนี้ คือ -คามำ โว คจฺเฉยฺยาถ, คามำ โน คจฺเฉยฺยาม.

อธิบาย และทำตัว เพราะสูตรนี้กล่าวว่า "พหุวจเนสุ" ดังนั้นในสูตรว่า "วา ตติเย จ" ต้องกล่าว "ตติยาเอกวจนะ" (โว-อ. ท่าน ท. กตำ-กระทำแล้ว, โน-อ. เรา ท., กตำ-กระทำแล้ว, โว-อ. ท่าน ท. คจฺเฉยฺยาถ-พึงไป, คามำ-สู่บ้าน, โน-อ. เรา ท., คจฺเฉยฺยาม พึงไป คามำ สู่บ้าน) โว ตั้งลิงค์ว่า "ตุมฺห", ลง หิ ตติยา วิภัติ ฝ่ายพหุวจนะ,ในอรรถ อวุตฺตกตฺตา ด้วยสูตร "กตฺตริ", อาเทส ตุมฺหศัพท์พร้อมทั้ง หิ วิภัติ เป็นโว ด้วยสูตรว่า "พหุวจเนสุ โวโน" สำเร็จรูปเป็น "โว" (โน ตั้งลิงค์ว่า อมฺห, แล้วทำรูปโดยนัย "โว" นั่นแล)

อธิบายของพหุวจเนสุ-ตามปกติแล้ว อรรถบทเดียวต้องเป็น เอกวจนะ, อรรถหลายบทจึงเรียกว่า พหุวจนะ ในสูตร "วา ตติเย จ" ที่กล่าว สฺมึ วิภัติ ฝ่าย เอกวจนะว่า "ตติเย นั้นเป็นปกติ เพราะ "นา ตติยา วิภัติ ฝ่าย เอกวจนะ" มีเพียงตัวเดียว, แต่ในสูตรนี้ ทั้งที่มี "หิ ตติยา วิภัติ ฝ่ายพหุวจนะ" เพียงตัวเดียวเท่านั้น ไฉนจึงกล่าวว่า "พหุวจเนสุ" โดยไม่กล่าวว่า "พหุวจเน" นั่นไม่เป็นปกติเลย, ในกรณีนี้ นอกจาก หิ วิภัติ แล้ว ยังมีอรรถอยู่อีกอรรถหนึ่งอันคัมภีราจารย์มุ่งหมายไว้ นั่นคือ "โย ปฐมาวิภัติ ฝ่ายพหุวจนะ" นั่นแล. โว ตั้งลิงค์ว่า ตุมฺห, ลง โย วิภัติ อาเทสตุมฺหศัพท์พร้อมทั้ง โยวิภัติ เป็นโว เพราะการกล่าว สุ วิภัติ ฝ่ายพหุวจนะ ในสูตร "พหุวจเนสุ โวโน" (โน ตั้งลิงค์ว่า อมฺห นักศึกษาพึงทำตัวรูปโดยนัย "โว" นั่นแล).

๑๐๑. ปุมนฺตสฺสา สิมฺหิ.

อา-อ. การอาเทสเป็น อา, ปุมนฺตสฺส-แห่ง อ อันเป็นที่สุดของ ปุม, สวิภตฺติสฺส-อันเป็นไปพร้อมกับ วิภัติ โหติ-ย่อมเป็น, สิมฺหิ-ในเพราะ สิ วิภัติ อุ. คือ ปุมา, ด้วย อนฺตศัพท์ที่เกินมา ยัง เป็นรูปว่า มฆวา, ยุวา, อทฺธา อีกด้วย.

อธิบาย และทำตัว (ปุม-อ. บุรุษ, มฆวา-อ. ท้าวสักกะ, ยุวา-อ. ชายหนุ่ม, อทฺธา-อ. กาล) ปุม ตั้งลิงค์ว่า ปุม, ลง สิ วิภัติ แยก ม ออกจากสระ อ (อ้างสูตร), อาเทส อ อันเป็นที่สุดของ ปุม พร้อมทั้งสิวิภัติ เป็นอา ด้วยสูตร "ปุมนฺตสฺสาสิมฺหิ", สำเร็จรูปเป็น "ปุมา". อนฺตศัพท์ที่เกินมา - สามารถกล่าวอรรถว่า "อันเป็นที่สุด "ได้โดยไม่มี อนฺตวา" ปุมสฺส-แห่ง อ อันเป็นที่สุดของปุม", ฉะนั้น อาเทส อ แห่งมฆว ยุว, และ อทฺธ เป็น อา ด้วยอนฺตศัพท์ที่เกินมา. มฆวา ตั้งลิงค์ว่า มฆว, ลง สิ วิภัติ อาเทส อ อันเป็นที่สุดแห่ง มฆว พร้อมทั้งสิวิภัติ เป็นอา ด้วยอนฺตศัพท์ที่เกินมา ในสูตรว่า "ปุมนฺตสฺสา สิมฺห" สำเร็จรูปเป็น "มฆวา" (แม้ศัพท์ว่า ยุวา ให้ตั้งลิงค์ว่า "ยุว", อทฺธา ตั้งลิงค์ว่า "อทฺธ" แล้วทำตัวรูปโดยนัย "มฆวา" นั่นแล).

๑๐๒. อมาลปเนก วจเน.

อำ-อ. การอาเทสเป็น อำ, ปุมนฺตสฺส-แห่ง อ อันเป็นที่สุดของ ปุม, สวิภตฺติสฺส-อันเป็นไปพร้อมกับ วิภัติ โหติ-ย่อมเป็น อาลปเนกวจเน-ในเพราะอาลปน ฝ่ายเอกวจนะ ฯ อุ. คือ ปุมำ

อธิบาย และทำตัว (ปุมำ-ข้าแต่บุรุษ) ปุมำ ตั้งลิงค์ว่า ปุม, ลง สิวิภัติ เอกวจนะ แยก ม ออกจากสระ อ (อ้างสูตร) อาเทส อ แห่ง ปุม พร้อมทั้ง สิ วิภัติ เป็น อำ, นำ ม ไปประกอบด้วย อำ

(อ้างสูตร), สำเร็จรูปเป็น ปุมๅ.

๑๐๓. สมาเส จ วิภาสา.

อๆ-อ. การอาเทสเป็น อๆ, ปุมนฺตสฺส-แห่ง อ อันเป็นที่สุดของ ปุม, สวิภตฺติสฺส-อันเป็นไปพร้อมกับวิภัติ สมาเส จ-แม้ในสมาสด้วย, โหติ-ย่อมเป็น, อาลปเนกวจเน-ในเพราะอาลปนะวิภัติฝ่ายเอกวจนะ, วิภาสา-โดยการวิกัป. อุ.อิตฺถิปุมๅ, อิตฺถิปุม, อิตฺถิปุมา เป็นต้น.

อธิบาย และทำตัว (อิตฺถิปุมๅ, อิตฺถิปุมา-ข้าแต่หญิง และบุรุษ) ในสมาสสูตรนี้อาเทส อ อันเป็นที่สุดของ ปุม พร้อมทั้ง สิ อาลปน ฝ่ายเอกวจนะ วิภัติ เป็น อๆ, เพราะฉะนั้น จึงแสดงรูปอันที่จะอาเทสเป็น อๆ ว่า "อิตฺถิปุมๅ", แต่ด้วยการกล่าว วิภาสาศัพท์ ซึ่งมีอรรถเหมือนกับวาศัพท์ แล้วย่อมรู้ได้ว่า "อาเทส เป็น อๆ ไม่แน่นอน", ในกรณีนี้ สามารถมีบทเหล่านี้ได้ คือ "อิตฺถิปุม, อิตฺถิปุม, อิตฺถิปุมา" เช่นเดียวกับ "โภ ปุริส, โภ ปุริสา". อิตฺถิปุมๅ ตั้งลิงค์ว่า "อิตฺถิปุม, ลง สิ วิภัติ อาเทส อ อันมีที่สุดของ ปุม พร้อมทั้ง สิ อาลปนะ เป็นอๆ ด้วยสูตร "สมาเส จ วิภาสา" สำเร็จรูปเป็น "อิตฺถิปุมๅ"

๑๐๔. โยสฺวาโน.

อาโน-อ. การอาเทสเป็น อาโน, ปุมนฺตสฺส-แห่ง อ อันเป็นที่สุดของ ปุม, สวิภตฺติสฺส-อันเป็นไปพร้อมกับ วิภัติ โหติ-ย่อมเป็น, โยสุ-ในเพราะ โย วิภัติ อุ. คือ ปุมาโน.

อธิบาย และทำตัว (ปุมาโน-อ. บุรุษ ท. ซึ่งบุรุษ ท.,) ปุมาโน ตั้งลิงค์ว่า ปุม, ลง โย วิภัติ แยก ม ออกจากสระ อ (อ้างสูตร), อาเทส อ อันมีที่สุดของ ปุม พร้อมทั้ง โย วิภัติ เป็น "อาโน" ด้วยสูตร "โยสฺวาโน", นำ มฺ ไปประกอบกับ อา, สำเร็จรูปเป็น "ปุมาโน"

๑๐๕. อาเน สฺมึมฺหิวา.

อาเน-อ. การอาเทสเป็น อาเน, ปุมนฺตสฺส-แห่ง อ อันเป็นที่สุดของ ปุม, สวิภตฺติสฺส-อันเป็นไปพร้อมกับวิภัติ โหติ-ย่อมเป็น, สฺมึมฺหิ-ในเพราะ สฺมึวิภัติ อุ. คือ "ปุมาเน"

อธิบาย และทำตัว (ปุมาเน-ในบุรุษ) ปุมาเน ตั้งลิงค์ว่า "ปุม", ลง สฺมึวิภัติ แยก มฺ ออกจากสระ อ (อ้างสูตร), อาเทส อ อันมีที่สุดของ ปุม พร้อมทั้ง สฺมึ วิภัติ เป็นอาเน ด้วยสูตร "อาเน สฺมึมฺหิวา" สำเร็จรูปเป็น "ปุมาเน".

๑๐๖. หิ วิภตฺติมฺหิจ.

อาเน-อ. การอาเทสเป็น อาเน, ปุมนฺตสฺส-แห่ง อ อันมีที่สุดของปุม, โหติ-ย่อมเป็น หิ วิภตฺติมฺหิ จ-ในเพราะ หิ วิภัติ ด้วย, อุ. คือ ปุมาเนหิ-เป็นต้น, ด้วย จศัพท์ ยังรวมการอาเทส อ แห่ง มฆว, ยุว, เป็นต้นเป็น อาน โดยการวิกัป ในเพราะ วิภัติ ทั้งหมด แล้วเป็นรูป-มฆวาโน ยุวาโน เป็นต้น.

อธิบาย และทำตัว (ปุมาเนหิ-ด้วยบุรุษ ท., แต่บุรุษ ท. มฆวาโน-อ. พระอินทร์, โยวาโน

–อ. ชายหนุ่ม) ประโยชน์แห่งการกล่าวว่า "หิวิภตฺติมฺหิจ" โดยไม่กล่าวว่า "หิมฺหิ จ" ดูในกัจจายนภาษาฎีกา. ปุมาเนหิ ตั้งลิงค์ว่า "ปุม" ลงหิวิภัติ แยก มฺ ออกจากสระ อ (อ้างสูตร), อาเทส อ อันมีที่สุดแห่ง ปุม เป็น อาเน เพราะ หิวิภัติ ด้วยสูตร "หิวิภตฺติมฺหิ จ" นำ มฺ ไปประกอบกับสระ อา, สำเร็จรูปเป็น "ปุมาเนหิ". มฆวาโน ตั้งลิงค์ว่า "มฆว" ลง สิ วิภัติ, แยก วฺ ออกจากสระ อ (อ้างสูตร), อาเทส อ อันมีที่สุดของ มฆว เป็น อาน เพราะ สิ วิภัติ ด้วย จ ศัพท์ ในสูตร "หิวิภตฺติมฺหิ จ", นำ วฺ ไปประกอบกับสระ อา (มฆวาน สิ), อาเทส สิ วิภัติ เป็น โอ ด้วยสูตร "โส", แยก นฺ ออกจากสระ อ, ลบสระ อ เสียด้วยสูตร "สรโลโป", นำ นฺ ไปประกอบด้วยสระ "โอ" สำเร็จรูปเป็น มฆวาโน. (แม้รูป "ยุวาโน" ก็ตั้งลิงค์ว่า "ยุว" แล้วทำตัวโดยนัยของ "มฆวาโน" ในกัจจายนวุตฺติ–จศัพท์ ยังมีวิธีการต่าง ๆ อีกด้วย, นี้กล่าวตาม "รูปสิทธิ").

๑๐๗. สุสฺมิมา วา.

อา–อ. การอาเทสเป็น อา, ปุมนฺตสฺส–แห่ง อ อันมีที่สุดของ ปุม, โหติ–ย่อมเป็น, สุสฺมึ–ในเพราะ สุ วิภัติ วา–โดยการวิกัป. อุ. คือ ปุมาสุ.

อธิบาย และทำตัว (ปุมาสุ–ในบุรุษ ท.) ปุมาสุ ตั้งลิงค์ว่า ปุม ลง สุ วิภัติ แยก มฺ ออกจากสระ อ, อาเทส อ อันมีที่สุดของ ปุม เป็น อา เพราะ สุ วิภัติด้วยสูตร "สุสฺมิมาวา", นำ มฺ ไปประกอบด้วยสระ อา, สำเร็จรูปเป็น "ปุมาสุ".

๑๐๘. อุ นามฺหิ จ.

อุจ–อ. การอาเทสเป็น อุ ด้วย, อาจ–อ. การอาเทสเป็น อา ด้วย, ปุมนฺตสฺส–แห่ง อ อันมีที่สุดของ ปุม, โหติ–ย่อมเป็น, นามฺหิจ–ในเพราะ นาวิภัติ ด้วย อุ. คือ ปุมุนา, ปุมานา.

อธิบาย และทำตัว (ปุมุนา, ปุมานา–ด้วยบุรุษ) จ ศัพท์ในสูตรนี้ ในกัจจายน วุตฺติ กล่าวว่า ถึง อา มาจากสูตร "สุสฺมิมาวา", ในรูปสิทฺธิฎีกา กล่าวว่า อาเทส อ อันมีที่สุดของ "ปุม, กมฺม, ถาม, และ อทฺธ" เป็น อุ ในเบื้องหลังแห่ง สสฺมา. ปุมุนา ตั้งลิงค์ว่า ปุม, ลง นาวิภัติ แยก มฺ ออกจากสระ อ, อาเทส อ อันเป็นที่สุดของ ปุม เป็น อุ ด้วยสูตรว่า "อุนามฺหิจ" นำ มฺ ไปประกอบกับสระ อา, สำเร็จรูปเป็น "ปุมุนา" (สำเร็จรูป "ปุมานา" มีการทำรูปเหมือนกับ "ปุมุนา" จะแตกต่างกันบ้าง ก็ตรงที่ต้องอาเทส อ เป็น อา เท่านั้น).

๑๐๙. อ กมฺมนฺตสฺส จ.

อจ–อ. การอาเทสเป็น อ ด้วย, อุจ–อ. การอาเทสเป็น อุ ด้วย, กมฺมนฺตสฺสจ–แห่ง อ อันมีที่สุดของ กมฺม, โหติ–ย่อมเป็น, นามฺหิ–ในเพราะ นาวิภัติ อุ. คือ กมฺมนา, กมฺมุนา.

อิติ นามกปฺเป ทุติโย กณฺโฑ. กณฺโฑ–อ. กัณฑ์, ทุติโย–ที่ ๒ นามกปฺเป–ในนาม, อิติ–จบแล้ว.

อธิบาย และทำตัว (กมฺมนา, กมฺมุนา–ด้วยการกระทำ) ในรูปสิทธิกล่าวว่า ด้วยอนฺตศัพท์ที่เกินมา ใน กมฺมนฺตสฺสจ อาเทส อ อันมีที่สุดของ ถาม และ อทฺธ ศัพท์เป็น อุ เพราะ นาวิภัติ ใน

กัจจายนวุตติ กับ รูปสิทธิ กล่าวว่า "ด้วย จ ศัพท์ ยังรวบรวมการอาเทส อ อันมีที่สุดของ มฆว และ ยุว ศัพท์ เป็น อา ในเพราะ นา วิภัติ และ สุ วิภัติ ฉะนั้น จึงเกิดเป็นรูปเหล่านี้ คือ ถามุนา (ด้วยกำลัง), อทฺธุนา (ด้วยกาล), มฆวานา (ด้วยพระอินทร์), มฆวาสุ (ในพระอินทร์ท.) ยุวานา (ด้วยชายหนุ่ม), ยุวาสุ (ในชายหนุ่มท.). กมฺมุนา ตั้งลิงค์ว่า "กมฺม" ลง นา วิภัติ แยก มฺม ออกจากสระ อ, อาเทส อ อันมีที่สุดของ กมฺม เป็น อ ซ้ำ (อ้างสูตร), นำ มฺม ไปประกอบกับสระ อ, สำเร็จรูปเป็น "กมฺมนา" (ถ้าไม่อาเทส อ เป็น อ ซ้ำ ก็ อาเทสเป็นอุแทน จะมีรูปเป็น กมฺมุนา, อาเทส นา วิภัติ เป็น "เอน" จะสำเร็จรูปเป็น "กมฺเมน" เมื่ออาเทส อ เป็น อ ซ้ำแล้ว วิธีการดังกล่าวก็จะไม่มีมา จึงได้โอกาสมีรูปว่า "กมฺมนา", เพราะฉะนั้น จึงต้องอาเทส อ เป็น อ ซ้ำ). ถามุนา ตั้งลิงค์ว่า ถาม, ลง นา วิภัติ แยก มฺ ออกจากสระ อ, อาเทส อ อันมีที่สุดของ ถาม เป็น อุ เพราะ นา วิภัติ ด้วย อนฺต ศัพท์ ในสูตร "อกมฺมนฺตสฺส จ", นำ มฺ ไปประกอบกับสระ อุ, สำเร็จรูปเป็น ถามุนา, (อทฺธุนา ตั้งลิงค์ว่า อทฺธ แล้วทำตัวโดยนัย ถามุนา, ส่วนรูป "มฆวานา, มฆวาสุ, ยุวานา, ยุวาสุ, นั้นอาเทส อ เป็น อุ ด้วย จ ศัพท์).

ปัญหาแบบฝึกหัด

(ก) ศัพท์ว่า "สวิภตฺติ" จากสูตร "อมฺหสฺส มมำ สวิภตฺติสฺส เส" ตามไปจนถึงสูตรอะไร ?

(ข) การอาเทส อ เป็น อ ซ้ำ ด้วยสูตรว่า "ปญฺจาทีนมกาโร" มีประโยชน์อย่างไร ?

(ค) จง แสดงลักษณะ "ปทโต ปร (เบื้องหลังจากบท)" พร้อมทั้งอุทาหรณ์ ของ โว, โน, เต, เม, ตามสูตร "ปทโต ทุติยา จตุตฺถี ฉฏฺฐสุ โว โน เป็นต้น.

(ฆ) ตติยาวิภัติ พหุวจนะ ในสูตร "พหุวจเนสุ โว โน" ทั้งที่มี "หิ" เพียงตัวเดียวเท่านั้น ไฉนจึงกล่าว "สุ" พหุวจนะว่า "พหุวจเนสุ" ท่านมีความประสงค์จะถือเอาวิภัติ อะไรอีก จึงกล่าวเช่นนั้น ?

(ง) จงแสดง ประโยชน์ พร้อมทั้งอุทาหรณ์ของ จ ศัพท์ ในสูตร "อุนามฺหิจ"

(จ) จงแสดงประโยชน์ของ อนฺตศัพท์, และ จศัพท์ในสูตรว่า "อกมฺมนฺตสฺส จ".

——— นาม กัณฑ์ที่ ๒ จบ ———

๑๑๐. ตุมฺหามฺเหหิ นมากํ.

นํ-อ. นํ วิภัติ ปรํ-อันเป็นเบื้องหลัง, ตุมฺหามฺเหหิ-จาก ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ ท., อากํ-เป็น อากํ, โหติ-ย่อมเป็น., อุ. ตุมฺหากํ, อมฺหากํ.

อธิบาย (ตุมฺหากํ-แก่ท่าน ท. แห่งท่าน ท., อมฺหากํ-แก่เรา ท. แห่งเรา ท.)

ทำตัว ตุมฺหากํ ตั้งลิงค์ว่า ตุมฺห, ลง นํ วิภัติ อาเทส นํ วิภัติ เป็น อากํ ด้วยสูตร ตุมฺหามฺเหหิ นมากํ, แยก มฺห ออกจากสระ อ, ลบสระ อ, นำ มฺห ไปประกอบกับ อากํ, สำเร็จรูปเป็น ตุมฺหากํ. (อมฺหากํ ตั้งลิงค์ว่า อมฺห แล้วทำตัว.)

ประสงค์จะให้ อำ จากสูตร "สสฺสำ" ในรูปสิทธิ ตามมา จึงอาเทส นำ วิภัติ เป็น อำ ด้วยสูตร ตุมฺหามฺเหหิ นมากํ, แล้วจะมีรูปเป็น "ตุมฺหำ-แก่ท่าน ท. แห่งท่าน ท., อมฺหำ-แก่เรา ท. แห่งเรา ท.

๑๑๑. วา โยปฺปฏฺฐโม.

โย-อ. โยวิภัติ, อปฺปฏฺฐโม-อันมิใช่ปฐมา, ปโร-อันเป็นเบื้องหลัง, ตุมฺหามฺเหหิ-จาก ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ ท., อากํ-เป็น อากํ, โหติ-ย่อมเป็น, วา-โดยการวิกัป., อุ. ตุมฺหากํ, อมฺหากํ.

อธิบาย โยปฺปฏฺฐโม ตัดบทว่า "โย + อปฺปฏฺฐโม", อันคำว่า "โยวิภัติที่มิใช่ปฐมา" ก็คือ โยทุติยาวิภัติ นั่นเอง, ฉะนั้น ให้แปลว่า "ตุมฺหากํ-ซึ่งท่าน ท., อมฺหากำ-ซึ่งเรา ท." เพราะ วา ศัพท์ ในสูตรนี้กล่าวว่า "วิกัป" เมื่อไม่อาเทสเป็น อากำ ก็อาเทสเป็น เอ แล้วมีรูปเป็น "ตุมฺเห, อมฺเห".

ตุมฺหากำ ตั้งลิงค์ว่า ตุมฺห, ลง โย วิภัติ, อาเทส โย วิภัติเป็น อากำ ด้วยสูตร "วาโยปฺปฏฺฐโม", แยก มฺห ออกจากสระ, ลบสระ อ, นำ มฺห ไปประกอบกับ อากำ สำเร็จรูปเป็น ตุมฺหากำ. (แม้รูป อมฺหากำ ตั้งลิงค์ว่า อมฺห.)

๑๑๒. สสฺสำ.

อำ. อ. การอาเทสเป็น อำ, สสฺส-แห่ง ส วิภัติ, ปรสฺส-อันเป็นเบื้องหลัง, ตุมฺหามฺเหหิ-จาก ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ ท., โหติ-ย่อมเป็น., อุ. ตุมฺหำ, อมฺหำ.

อธิบาย (ตุมฺหำ-แก่ท่าน, แห่งท่าน, อมฺหำ-แก่เรา, แห่งเรา.)

ทำตัว ตุมฺหำ ตั้งลิงค์ว่า ตุมฺห, ลง ส วิภัติ, อาเทส ส วิภัติ อันเป็นเบื้องหลังจาก ตุมฺห ศัพท์ เป็น อำ ด้วยสูตร สสฺสำ, แยก มฺห ออกจากสระ, ลบสระ อ, นำ มฺห ไปประกอบกับ อำ สำเร็จรูปเป็น ตุมฺหำ (แม้รูป อมฺหำ ตั้งลิงค์ว่า อมฺห.)

๑๑๓. สพฺพนามการเต ปฐโม.

ปฐโม-อ. โยปฐมาวิภัติ, ปโร-อันเป็นเบื้องหลัง, สพฺพนามการโต-จาก อ, การันตสัพพนาม, เอ-เป็น เอ, โหติ-ย่อมเป็น. อุ. สพฺเพ เป็นต้น.

อธิบาย (การเต ตัดบทว่า การโต + เอ. สพฺเพ-อ. วัตถุ ท. ทั้งปวง.)

ทำตัว สพฺเพ ตั้งลิงค์ว่า สพฺพ, ลง โย วิภัติ, อาเทส โย ปฐมาวิภัติ เป็น เอ ด้วยสูตร สพฺพนามการเต ปฐโม, แยก พฺพ ออกจากสระ, ลบสระ อ, นำ พฺพ ไปประกอบกับ เอ สำเร็จรูปเป็น สพฺเพ. (นักศึกษาพึงหัดทำตัว เย, เต เป็นต้นด้วย.)

๑๑๔. ทฺวนฺทฺเวกตฺถา วา.

ปฐโม-อ. โย ปฐมาวิภัติ, ปโร-อันเป็นเบื้องหลัง, สพฺพนามการโต-จาก อ, การันตสัพพนาม, ทฺวนฺทฺเวกตฺถา-อันตั้งอยู่ใน ทวันทวสมาส, เอ-เป็น เอ, โหติ-ย่อมเป็น, วา-โดยการวิกัป., อุ. กตรกตเม, กตรกตมา วา เป็นต้น.

อธิบาย (กตรกตเม-เป็นไฉน.) บท ๒ บทก็ดี, ๓ บทก็ดี รวมกันอยู่ในสมาส เรียกว่า ทฺวนฺทฺวสมาส., บทสัพพนาม ที่รวมกันอยู่ ๒ บท เช่น กตร กับ กตม บางครั้งอาเทส โย ปฐมาวิภัติ เป็น เอ แล้วมีรูป "กตรกตเม" บ้าง, บางครั้งไม่อาเทส โย ปฐมาวิภัติ เป็น เอ แต่อาเทสเป็น อา ด้วยสูตร "สพฺพโยนินมาเอ แล้วมีรูปเป็น "กตรกตมา" บ้าง.

ทำตัว กตรกตเม ตั้งลิงค์ว่า กตรกตม, ลง โย ปฐมาวิภัติ ฝ่ายพหุวจนะ, อาเทส โย ปฐมาวิภัติ เป็น เอ ด้วยสูตร ทฺวนฺทฺเวกตฺถา วา, แยก มฺ ออกจากสระ, ลบสระ อ, นำ กตรกตม ไปประกอบกับ เอ สำเร็จรูปเป็น กตรกตเม.

๑๑๕. นาญฺญํ สพฺพนามิกํ.

สพฺพนามิกํ-อ. การจัดแจง สัสานำ เป็นต้น อันเป็นสัพพนาม, อญฺญ-อันเป็นอื่นจากการอาเทส โย ปฐมาวิภัติ เป็น เอ, สพฺพนาเม, ทฺวนฺทฺเวเ-อันเป็นทฺวันทวสมาส, น โหติ-ย่อมไม่เป็น., เป็น., อุ. ปุพฺพาปรานำ เป็นต้น.

อธิบาย (ปุพฺพาปรานำ-แก่ทิศข้างหน้า และข้างหลัง, แห่งทิศข้างหน้า และข้างหลัง.) ในสูตร "สพฺพนามานำ นมฺหิจ" อาเทสสระ อ อันมีที่สุดของสัพพนาม ในเบื้องหลังของ นำ วิภัติ เป็น เอ, ในสูตร "สพฺพโตนำ สัสานำ" อาเทส นำ วิภัติ เป็น สำ และ สานำ, ถ้าถือเอาตามสูตรดังที่กล่าวมาแล้วนี้ จะมีรูปเป็น "ปุพฺพาปเรสำ, ปุพฺพาปเรสานำ", แต่ในสูตร "นาญฺญำ สพฺพนามิกำ" นี้ มีข้อห้ามไว้ว่า "สัพพนามที่ตั้งอยู่ใน ทวันทวสมาส ไม่จำเป็นต้องจัดแจงด้วย ๒ สูตรนั้น" ฉะนั้น จึงมีเพียงรูปว่า "ปุพฺพาปรานำ" เท่านั้น.

ทำตัว ปุพฺพาปรานำ ตั้ง ปุพฺพาปร ลิงค์, แล้วนักศึกษาพึงทำตัวเช่นเดียวกับ ปุริสานำ.

๑๑๖. **พหุพฺพีหิมฺหิจ.**

สพฺพนามิกำ-อ. การจัดแจงทั้งปวงอันเป็นไปในสัพพนาม, พหุพฺพีหิมฺหิจ-แม้ใน พหุพฺพีหิสมาส, น โหติ-ย่อมเป็น., อุ. ปิยปุพฺพา, ปิยปุพฺพาย, ปิยปุพฺพายำ เป็นต้น.

อธิบาย ในสมาสกัณฑ์ นักศึกษาจะได้พบสมาสอย่างหนึ่งมีชื่อว่า "พหุพฺพีหิ" ในสมาสดังกล่าวนี้มีข้อห้ามว่า "ไม่ควรมีการจัดแจงอันเนื่องกับสัพพนาม" เพราะฉะนั้น ไม่ควรมีรูปว่า "ปิยปุพฺเพ" โดยการอาเทส โย ปฐมาวิภัติ เป็น เอ ด้วยสูตร "สพฺพนามการเต ปจโม", ต้องมีรูปเป็น "ปิยปุพฺพา" เหมือนกับ ปุริสา เท่านั้น. (ปิยปุพฺพา-อ. บุรุษ ผู้มีภรรยาอันเป็นที่รักในเบื้องหน้า.)

แม้ในรูป ปิยปุพฺพาย, ปิยปุพฺพายำ จะมีรูปเป็น "ปิยปุพฺพสฺสำ, ปิยปุพฺพสฺสา" โดยการอาเทส สฺมึ เป็นสำ, ส เป็น สา ด้วยสูตร "ฆปโตสฺมึสานำ สำสา" ไม่ได้, จะต้องมีรูปเป็น "ปิยปุพฺพาย, ปิยปุพฺพายำ" เหมือนกับ กญฺญาย, กญฺญายำ เท่านั้น. (ปิยปุพฺพาย-แก่หญิงผู้มีสามีผู้เป็นที่รักในเบื้องหน้า, แห่งหญิงผู้มีสามีผู้เป็นที่รักในเบื้องหน้า, ในหญิงผู้มีสามีผู้เป็นที่รักในเบื้องหน้า, ปิยปุพฺพายำ-ในหญิงผู้มีสามีผู้เป็นที่รักในเบื้องหน้า.

แม้ในรูป ปิยปุพฺพานำ จะมีรูปเป็น ปิยปุพฺเพสำ, ปิยปุพฺเพสานำ, ปิยปุพฺพาสำ, ปิยปุพฺพาสานำ โดยการอาเทส นำ วิภัติ เป็น สำ, สานำ ด้วยสูตร สพฺพโตนำ สำสานำ ไม่ได้, จะต้องมีรูปเป็น ปิยปุพฺพานำ เหมือน ปุริสานำ, กญฺญานำ เท่านั้น. (ปิยปุพฺพานำ-แก่บุรุษผู้มีภรรยาผู้เป็นที่รักในเบื้องหน้า, แห่งบุรุษผู้มีภรรยาผู้เป็นที่รักในเบื้องหน้า, แก่หญิงผู้มีสามีผู้เป็นที่รักในเบื้องหน้า, แห่งหญิงผู้มีสามีผู้เป็นที่รักในเบื้องหน้า).

เมื่อเข้าใจ พหุพฺพีหิสมาส กับ นามคณะ ดีแล้ว จึงจะเข้าใจรูปและอรรถเหล่านี้, เพราะฉะนั้น ผู้เป็นครู ยังไม่ต้องบอกรูปในสูตรนี้แก่นักศึกษา เพียงเอาใจใส่ในเรื่องอรรถของสูตรและตัวรูปบาฬี ให้นักศึกษาจำได้ก็พอเพียงแล้ว, การแปลอรรถของสูตรนี้ไม่เหมือนการพรรณนาใน กัจจายนะ รูปสิทธิ, มติของคัมภีร์นี้ นักศึกษาพึงดูใน สัททาจีนิสสยะ.

๑๑๗. **สพฺพโตนำ สำสานำ.**

นำ-อ. นำ วิภัติ, ปรำ-อันเป็นเบื้องหลัง, สพฺพนามโต-จากบทอันเป็นสัพพนาม, สพฺพโต-ทั้งปวง, สำสานำ-เป็น สำ เป็นสานำ ท., โหติ-ย่อมเป็น., อุ. สพฺเพสำ, สพฺเพสานำ เป็นต้น.

อธิบาย (สพฺเพสำ-สพฺเพสานำ-แก่สัตว์ ท. ทั้งปวง, แห่งสัตว์ ท. ทั้งปวง.)

ทำตัว สพฺเพสำ ตั้งลิงค์ว่า สพฺพ, ลง นำ วิภัติ, แยก พฺพ ออกจากสระ, (สพฺพ อ, นำ) อาเทส อ อันมีที่สุดของ สพฺพ เป็น เอ ด้วยสูตร สพฺพนามานำ นมฺหิจ, นำ พฺพ ไปประกอบกับ เอ อาเทส นำ วิภัติ เป็น สำ ด้วยสูตร สพฺพโตนำ สำสานำ, สำเร็จรูปเป็น สพฺเพสำ. (สพฺเพสานำ ตั้งลิงค์ว่า สพฺพ, ต้องอาเทส นำ วิภัติ เป็น สานำ เท่านั้น.)

๑๑๘. ราชสฺส ราชุ สุนฺหิสุจ.

ราช-อ. การอาเทสเป็น ราชุ, ราชสฺส-แห่ง ราช ศัพท์, โหติ-ย่อมมี, สุนฺหิสุจ-ในเพราะ สุวิภัติ, นวิภัติ, หิวิภัติ ท., จ-แม้ไม่เป็นก็มี., อุ. ราชูสุ, ราชูนํ, ราชูหิ.

อธิบาย (ราชูสุ-ในพระราชา ท., ราชูนํ-แก่พระราชา ท., แห่งพระราชา ท., ราชูหิ-ด้วยพระราชา ท., แต่พระราชา ท., ในเพราะ จ ศัพท์ห้ามไว้ยังมีรูป "ราเชสุ, ราชานํ, ราเชหิ (เหมือนกับ ปุริเสหิ.)

ทำตัว ราชูสุ ตั้งลิงค์ว่า ราช, ลง สุ วิภัติ, อาเทส ราช ศัพท์เป็น ราชุ ด้วยสูตร ราชสฺส ราชุ สุนฺหิสุจ, แยก ชุ ออกจากสระ, อาเทส อุ แห่ง ชุ เป็น อู ทีฆะ ด้วยสูตร "สุนฺหิสุจ", นำ ชฺ ไปประกอบกับ อู สำเร็จรูปเป็น ราชูสุ. (แม้รูปว่า ราชูนํ, ราชูหิ ให้ลง นํ วิภัติ, และ หิวิภัติ ตามลำดับ แล้วทำตัวโดยนัยนี้.)

๑๑๙. สพฺพสฺสิมสฺเส วา.

เอ-อ. การอาเทสเป็น เอ, อิมสฺส-แห่ง อิม ศัพท์, สพฺพสฺส-ทั้งปวง, โหติ-ย่อมมี, สุนฺหิสุ-ในเพราะ สุวิภัติ, นวิภัติ, และ หิวิภัติ ท., วา-โดยการวิกัป., อุ. เอส, เอสํ, เอสานํ, เอหิ.

อธิบาย (เอสุ-ในผู้นี้ ท., เอสํ, เอสานำ-แก่ผู้นี้ ท., แห่งผู้นี้ ท., เอหิ-ด้วยผู้นี้ ท.)

ทำตัว เอสุ ตั้งลิงค์ว่า อิม, ลง สุ วิภัติ, อาเทส อิม ศัพท์เป็น เอ ด้วยสูตร สพฺพสฺสิมสฺเส วา, สำเร็จรูปเป็น เอสุ. (ในรูป เอหิ เพียงลง หิ วิภัติเท่านั้น., รูป เอสํ ลง นํ วิภัติ อาเทส อิม ศัพท์เป็น เอ, อาเทส นํ วิภัติเป็น สํ ด้วยสูตร "สพฺพโต นํ สฺสานำ"., ในรูป เอสานำ เพียงอาเทส นำ วิภัติ เป็น สานำ เท่านั้น.)

๑๒๐. อนิมิ นามฺหิ จ.

อนิมิ-อ. การอาเทสเป็น อน และเป็น อิมิ ท., อิมสฺส-แห่ง อิม ศัพท์, สพฺพสฺส-ทั้งปวง, โหนฺติ-ย่อมมี, นามฺหิ-ในเพราะ นา วิภัติ, จ-เสมอไป., อุ. อเนน, อิมินา.

อธิบาย (อเนน, อิมินา-ด้วยผู้นี้.)

ทำตัว อเนน ตั้งลิงค์ว่า อิม, ลง นา วิภัติ, อาเทส อิม ศัพท์เป็น อน ด้วยสูตร อนิมิ นามฺหิจ, (อนนา) อาเทส นา วิภัติเป็น เอน ด้วยสูตร อโตเนน, แยก นฺ ออกจากสระ, ลบสระ อ, นำ อน ไปประกอบกับ เอน, สำเร็จรูปเป็น อเนน.(รูปว่า อิมินา อาเทส อิม ศัพท์เป็น อิมิ, นอกนั้นเหมือนกันกับ อเนน.)

๑๒๑. อนปุสกสฺสายำ สิมฺหิ.

อยำ-อ. การอาเทสเป็น อยำ, อิมิสฺส-แห่ง อิม ศัพท์, สพฺพสฺส-ทั้งปวง, อนปุสกสฺส-อันมิใช่นปุสกลิงค์, โหติ-ย่อมมี, สิมฺหิ-ในเพราะ สิ วิภัตติ., อุ. อยำ.

อธิบาย (อยํ-อ. บุรุษนี้ (ปุลิงค์), อ. หญิงนี้ (อิตถีลิงค์).

ทำตัว อยํ ตั้งลิงค์ว่า อิม, ลง สิ วิภัติ, อาเทส อิม ศัพท์เป็น อย ด้วยสูตร อนปุสกสฺสายํ สิมฺหิ, ลบ สิ วิภัติ ด้วยสูตร "เสสโต โลปํ คสิปิ" สำเร็จรูปเป็น อยํ.

๑๒๒. อมุสฺส โม สํ.

โม-อ. ม อักษร, อมุสฺส-แห่งอมุศัพท์, อนปุสกสฺส-อันมิใช่นปุลิงค์, อาปชฺชเต-ย่อมถึง, สํ-ซึ่งความเป็น ส, สิมฺหิ-ในเพราะ สิ วิภัติ, วา-โดยการวิกัป. อุ. อสุ.

อธิบายและทำตัวรูป (อสุ-อ. บุรุษนี้, อ. หญิงนี้) อสุ ตั้งลิงค์ว่า อมุ, ลง สิ วิภัติ, อาเทส ม แห่งอมุศัพท์ เป็น ส ด้วยสูตร "อมุสฺสโมสํ", ลบ สิ วิภัติ ด้วยสูตร "เสสโตโลปํ คสิปิ", สำเร็จรูปเป็น อสุ.

๑๒๓. เอตเตสํ โต.

โต-อ. ต อักษร, เอตเตสํ-แห่ง เอต ศัพท์ และ ต ศัพท์ ท., อนปุสกานํ-อันมิใช่นปุสกลิงค์, อาปชฺชเต-ย่อมถึง, สํ-ซึ่งความเป็น ส, สิมฺหิ-ในเพราะ สิ วิภัติ. อุ. เอโส, โส เป็นต้น.

อธิบายและทำตัวรูป (เอโส-อ. บุรุษนี้, โส-อ. บุรุษนั้น, "เอสา-อ. หญิงนี้, สา-อ. หญิงนั้น "รูปอย่างนี้ก็มี.) เอโส ตั้งลิงค์ว่า "เอต", ลง สิ วิภัติ, อาเทส ต แห่งเอต เป็น ส ด้วยสูตร "เอตเตสโต", อาเทส สิวิภัติเป็น โอ ด้วยสูตร "โส", แยก สฺ ออกจากสระ อ, ลบสระ อ, นำ สฺ ไปประกอบกับ โอ สำเร็จรูปเป็น "เอโส".

เอสา ตั้งลิงค์ว่า "เอตา", ลงสิวิภัติ, อาเทส ต แห่ง เอตา เป็น ส ด้วยสูตร "เอตเตสโต", ลบสิวิภัติ ด้วยสูตร เสสโต โลปํ คสิปิ, สำเร็จรูปเป็น "เอสา". (โส ตั้งลิงค์ว่า "ต", สา ตั้งลิงค์ว่า "ตา" อาเทส ต เป็น ส ด้วยสูตรนี้เท่านั้นเป็นพิเศษ)

๑๒๔. ตสฺส วา นตฺตํ สพฺพตฺถ.

นตฺตํ-อ. การอาเทสเป็น น, ตสฺส-แห่ง ต ศัพท์ สพฺพตฺถ-ในลิงค์ ท. ทั้งปวง, โหติ-ย่อมเป็น, วา-โดย การวิกัป. อุ. นำ เป็นต้น.

อธิบายและทำตัวรูป เพราะกล่าวว่า "สพฺพตฺถ" จึงอาเทส ต ศัพท์ในลิงค์ทั้ง ๓ เป็น น ได้, (นำ-ซึ่งหญิงนั้น, ซึ่งบุรุษนั้น, ซึ่งมันนั้น, ส่วนอุทาหรณ์ที่อาเทสเป็น น ในวิภัติที่เหลือจะรู้ได้ในคณะนาม) นำ ตั้งลิงค์ว่า "ต", ลง อำ วิภัติ, อาเทส ต เป็น น ด้วยสูตร "ตสฺส วา นตฺตำ สพฺพตฺถ", แยก นฺ ออกจากสระ อ, ลบสระ อ, นำ นฺ ไปประกอบกับ อำ, สำเร็จรูปเป็น "นำ".

๑๒๕. สสฺมาสฺมึสฺสาสฺวตฺถ.

อตฺถ-อ. การอาเทสเป็น อ, ตสฺส-แห่ง ต ศัพท์, สพฺพตฺถ-ในลิงค์ ท. ทั้งปวง, โหติ-ย่อมเป็น, สสฺมาสฺมึ สฺสาสุ-ในเพราะ สวิภัติ, สฺมาวิภัติ, สฺมึวิภัติ, เป็น สฺ, เป็น สา ท., วา-โดยการวิกัป. อุ. อสฺส, อสฺมา, อสฺมึ, อสฺสฺ, อสฺสา.

อธิบายและทำตัวรูป อสฺส-แก่บุรุษนั้น, แห่งบุรุษนั้น, แก่มันนั้น, แห่งมันนั้น, อสฺสา-แต่บุรุษนั้น, แต่มันนั้น, อสฺมึ-ในบุรุษนั้น, ในมันนั้น, (๓ รูปนี้ เป็นรูปของปุลิงค์ และนปุสกลิงค์), อสฺสฺ-ในหญิงนั้น, อสฺสา-แก่หญิงนั้น, แห่งหญิงนั้น, (๒ รูปนี้ เป็น อิตถีลิงค์).

อสฺส ตั้งลิงค์ว่า "ต", ลง ส วิภัติ, อาเทส ต เป็น อ ในเพราะ ส วิภัติ ด้วยสูตร "สสฺมาสฺมึสฺสาสฺวตฺถ", ลง สฺ อาคม ด้วยสูตร "สาคโม เส", สำเร็จรูปเป็น "อสฺส". (แม้รูปว่า อสฺมา, อสฺมึ ตั้งลิงค์ว่า "ต", ลง สฺมา, สฺมึ วิภัติ เท่านั้น นอกนั้นเหมือนกัน, ส่วนรูป "อสฺสฺ, อสฺสา" นักศึกษาพึงทำตัวรูปในสูตร "ฆปโตสฺมึสานฺ สฺสา".).

๑๒๖. อิมสทฺทสฺส จ.

อตฺถ-อ. การอาเทสเป็น อ, อิมสทฺทสฺสจ-แห่ง อิม ศัพท์ด้วย, สพฺพตฺถ-ในลิงค์ ท. ทั้งปวง, โหติ-ย่อมเป็น, สสฺมาสฺมึสฺสาสุ-ในเพราะ สวิภัติ, สฺมาวิภัติ, สฺมึวิภัติ, เป็น สฺ, เป็น สา ท., วา-โดยการวิกัป, อุ. อสฺสา, อสฺมา, อสฺมึ, อสฺสฺ, อสฺสา เป็นต้น.

อธิบายและทำตัวรูป สูตรหน้ากับสูตรนี้ มีความแตกต่างกันดังนี้ คือ สูตรหน้าใช้อรรถว่า "นั้น" (อสฺส-แก่บุรุษนั้น, แก่มันนั้น) เพราะอาเทส ต เป็น อ, ส่วนสูตรนี้ใช้อรรถว่า "นี้" (เพราะอาเทส อิม เป็น อ, เพราะฉะนั้น จึงต้อง แปลว่า "อสฺส-แก่บุรุษนี้, แก่มันนี้" เป็นต้น. แม้ในการทำตัวรูปก็ตั้งลิงค์ว่า "อิม" ลงวิภัติตามที่เกี่ยวข้อง แล้วอาเทส อิม เป็น อ ด้วยสูตร "อิมสทฺทสฺสจ" เท่านั้น.

๑๒๗. สพฺพโต โก.

โก-อ. ก อาคม, ปเร-ในเบื้องหลัง, สพฺพโต-จากบททั้งปวง, โหติ-ย่อมมี, วา-โดยการวิกัป. อุ. สพฺพโก เป็นต้น.

อธิบายและทำตัวรูป (สพฺพโก-อ. บุรุษทั้งปวง.) สพฺพโก ตั้งลิงค์ว่า สพฺพ, ลง ก อาคมหลัง สพฺพ ด้วยสูตร สพฺพโต โก, ลงสิวิภัติ, อาเทส สิวิภัติเป็น โอ ด้วยสูตร "โส", แยก กฺ ออกจากสระ อ, ลบสระ อ, นำ กฺ ไปประกอบกับ โอ, สำเร็จรูปเป็น "สพฺพโก" (ทำตัวรูปตามนัยของรูปสิทธิ).

การลง ก อาคม ต้องลงหลังบทสรรพนาม เช่น "อสุโก, อมุโก-อ. บุรุษนั้น เป็นต้น,

เพราะกล่าวว่า "สพฺพโต-จากบททั้งปวง" ฉะนั้น นอกจากลง ก อาคม หลังบทสรรพนามแล้ว บทอื่น ๆ ที่มิใช่สรรพนามก็ลง ก อาคม ได้ เช่น ลงหลังศัพท์ว่า "ทีน-โปต" มีรูปเป็น "ทีนโก-ผู้เลว, โปตโก -เด็กอ่อน" เป็นต้น.

๑๒๘. ฆปโต สฺมีสานำ สำสา.

สำสา-อ. การอาเทสเป็น สำ, เป็น.สา ท. ตามลำดับ, สฺมีสานำ-แห่งสฺมีวิภัติ, และ สวิภัติ ท., ปเรสำ-อันเป็นเบื้องหลัง, ฆปโต-จากสรรพนามอันมีชื่อว่า ฆ, อันมีชื่อว่า ป, โหนฺติ-ย่อมเป็น, วา-โดยการวิกัป. อุ. เอติสฺสำ เอติสฺสา, อิมิสฺสำ อิมิสฺสา, ติสฺสำ ติสฺสา, ตสฺสำ ตสฺสา, อสฺสำ อสฺสา, อมุสฺสำ อมุสฺสา เป็นต้น.

อธิบายและทำตัวรูป เพราะในสูตรก่อนคือ "เอติมาสมิ, ตสฺสวา, และ โฆรสฺสำ" ยังมิได้ทำตัวรูป แต่จะทำตัวรูปกันในสูตรนี้. (เอติสฺสำ, ติสฺสำ, อมุสฺสำ-ในหญิงนั้น, อสฺสำ อิมิสฺสำ-ในหญิงนี้, เอติสฺสา, ติสฺสา, อสฺสา, อมุสฺสา-แก่หญิงนั้น, แห่งหญิงนั้น, อสฺสา, อิมิสฺสา-แก่หญิงนี้, แห่งหญิงนี้ ศัพท์ว่า อมุสฺสำ, อมุสฺสา เป็นอุทาหรณ์อาเทส สฺมึ เป็น ส, อาเทส ส เป็น สา หลังอุวรรณะอันมีชื่อว่า ป, ส่วนอุทาหรณ์ที่เหลือเป็นอุทาหรณ์อันอาเทส สฺมึ และ ส วิภัติ เป็น สำสา หลัง อา อันมีชื่อว่า ฆ.

เอติสฺสำ ตั้งลิงค์ว่า เอตา, ลง สฺมีวิภัติ, แยก ตฺ ออกจากสระ อ, ตั้งชื่อ อา ว่า ฆ ด้วยสูตร อาโฆ, อาเทส สฺมีวิภัติเป็น สำ ด้วยสูตร "ฆปโต สฺมีสานำ สำสา", อาเทส อา อันมีที่สุดของ เอตา เป็น อิ ด้วยสูตร "เอติมาสมิ", นำ ตฺ ไปประกอบกับ อิ, (เอติสำ), ลง สฺ อาคม ด้วยสูตร "สำสา-เสฺวกวจเนสุจ", สำเร็จรูปเป็น "เอติสฺสำ",

อิมิสฺสำ ตั้งลิงค์ว่า อิมา, อาเทส อา อันมีที่สุดของ อิมา เป็น อิ ด้วยสูตร "เอติมาสมิ", ส่วนรูปว่า "ติสฺสำ" ตั้งลิงค์ว่า "ตา", อาเทส อา อันมีที่สุดของ ตา เป็น อิ ด้วยสูตร "ตสฺสวา", ส่วนรูปว่า "ตสฺสำ" นั้นรัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตร "โฆรสฺสำ".

อสฺสำ ตั้งลิงค์ว่า "ตา", ลงสฺมีวิภัติ, แยก ตฺ ออกจากสระ อ, ตั้งชื่อ อา ว่า ฆ ด้วยสูตร อาโฆ, อาเทส สฺมีวิภัติเป็น สำ ด้วยสูตร "ฆปโต สฺมีสานำ สำสา", นำ ตฺ ไปประกอบกับ อา (ตาสำ), รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตร โฆรสฺสำ, (ตสำ) อาเทส ต เป็น อ ด้วยสูตร สสฺมาสฺมีสำสาสฺวตฺตำ, (อสำ) ลง สฺ อาคม ด้วยสูตร สำสาเสฺวกวจเนสุ, สำเร็จรูปเป็น "อสฺสำ".

(อสฺสำ ที่แปลว่า-ในหญิงนี้ ให้ตั้งลิงค์ว่า อิมา, อาเทส อิมา เป็น อ ด้วยสูตร "อิมสทฺทสฺสจ").

อมุสฺสำ ตั้งลิงค์ว่า อมุ, ลง สฺมีวิภัติ, ตั้งชื่อ อุ ว่า ป, อาเทส สฺมีวิภัติเป็น สำ ด้วยสูตร "ฆปโต สฺมีสานำ สำสา", (อมุสำ), ลง สฺ อาคม, (ในอุทาหรณ์ว่า เอติสฺสา อิมิสฺสา, ติสฺสา ตสฺสา, อสฺสา, อมุสฺสา เหล่านี้ ภายหลังที่ลง ส วิภัติแล้วอาเทส ส วิภัติ เป็น สา ด้วยสูตร "ฆปโต สสฺมีสานำ สำสา").

๑๒๙. เนตาหิ สฺมิมายยา.

สฺมึ-อ. สฺมึวิภัติ, ปรำ-อันเป็นเบื้องหลัง, เอตาหิ-จากสรรพนามอันมีชื่อว่า ฆ, ป,อายา-เป็น อาย, เป็น ยา ท., น โหนฺติ-ย่อมไม่เป็น.

อธิบายและทำตัวรูป สูตร ฆโตนาทีนำ เป็นสูตรที่อาเทสวิภัติทั้ง ๕ มี นา เป็นต้น, มี สฺมึ เป็นที่สุด ฝ่ายเอกวจนะ เป็น อาย, ปโตยา เป็นสูตรที่อาเทสวิภัติทั้ง ๕ เหล่านั้นเป็น ยา, ส่วนสูตรนี้ห้ามอาเทสบทสรรพนามอันมีชื่อว่า ฆ, ป ในเบื้องหลัง สฺมึ วิภัติ เป็น อาย, และ ยา ด้วยสูตรนั้น, หากกล่าวตามบัญญัติของสูตรนี้ไม่ควรมี สฺมึวิภัติ ในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า "ตาย, ทกฺขิณาย", แต่ในบาฬีและอัฏฐกถา ก็ยังมีอยู่.

๑๓๐. มโนคณาทิโต สฺมินานมิอา.

อิอา-อ. การอาเทสเป็น อิ, เป็น อา ท. ตามลำดับ, สฺมินานำ-ของสฺมึวิภัติ, นาวิภัติ ท., ปเรสำ-อันเป็นเบื้องหลัง, มโนคณาทิโต-จากมโนคณาทิคณะ, โหนฺติ-ย่อมเป็น, อุ. มนสิ, มนสา เป็นต้น.

อธิบายและทำตัวรูป (มนสิ-ในจิต, มนสา-ด้วยจิต) นักศึกษาจะได้พบเห็น "มโนคณะ, มโนคณาทิคณะ" ในนามคณะ, สูตรนี้ จึงเป็นสูตรที่อาเทส สฺมึวิภัติ เป็น อิ, นาวิภัติเป็น อา หลังศัพท์ในหมวดของ มโนคณะ กับ มโนคณาทิคณะ, ส่วนอุทาหรณ์จะได้ทำตัวรูปในสูตร ส สเร วาคโม.

๑๓๑. สสฺสโจ.

โอ-อ. การอาเทสเป็น โอ, สสฺสจ-แห่งสวิภัติด้วย, ปรสฺส-อันเป็นเบื้องหลัง, มโนคณาทิโต-จากศัพท์ มโนคณาทิคณะ, โหติ-ย่อมเป็น, อุ. มนโส เป็นต้น, ด้วย จ ศัพท์ใน "สสฺสจ" รวบรวมการอาเทส อำวิภัติ เป็น โอ อุทาหรณ์เป็นต้นว่า "มโน (ฌตฺวา).

อธิบายและทำตัวรูป (มนโส-แก่ใจ, แห่งใจ, มโน-ชื่งจิต, ฌตฺวา-รู้แล้ว, พึงทำตัวรูปในสูตร สสเรวาคโม.) มโน ตั้งลิงค์ว่า มน, ลง อำวิภัติ, อาเทส อำ วิภัติเป็น โอ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า "สสฺสโจ", แยก นฺ ออกจากสระ อ, ลบสระ อ, นำ นฺ ไปประกอบกับ โอ, สำเร็จรูปเป็น มโน.

๑๓๒. เอเตสโม โลเป.

อนฺโต-อ. สระอันมีที่สุด, เอเตสำ-แห่งศัพท์มโนคณะนี้, โลเป-อันมีวิภัติอันลบแล้ว, โอ-เป็น โอ, โหติ-ย่อมเป็น, อุ. มโนมยำ, มโนคโณ เป็นต้น.

อธิบายและทำตัวรูป (มโนมยำ-อันสำเร็จแล้วด้วยจิต, มโนคโณ-มโนคณะ, หมวดแห่งศัพท์อันเช่นกับ มน.) สูตรนี้ มิใช่จัดแจงรูปของนาม ธรรมดา ๆ, แต่เป็นสูตรที่จัดแจงถึงรูปของ สมาสและตัทธิต อีกด้วย, บทว่า มโนมยำ เป็นบทตัทธิต, ส่วนบทว่า มโนคโณ นั้นเป็นบทสมาส, "มโนมยำ" บทนี้ ภายหลังที่ลบวิภัติเกี่ยวกับตัทธิตแล้ว ยังมีรูปเป็น "มนมย, มนคณ" แล้วจึงอาเทส อ อันมีที่สุด

ของ น เป็น โอ ด้วยสูตรนี้, จึงสำเร็จรูปเป็น "มโนมย, มโนคณ", ส่วนวิธีการทำตัวรูปนั้น นักศึกษาจะได้ทราบเมื่อถึงสมาส และ ตัทธิต แล้ว.

๑๓๓. ส สเร วาคโม.

ส-อ. ส อักษร, ปเร-ในเบื้องหลัง, มโนคณาทิโต-จากศัพท์มโนคณาทิคณะ, อาคโม-ย่อมมา, สเร-ในเพราะสระหลัง, วา-โดยสมควรแก่อุทาหรณ์, ต้องลง ส อาคมเสมอ ในศัพท์ว่า "มานสิกำ, วาจสิกำ เป็นต้น, แต่ในศัพท์ว่า มนสา มเนน นั้นลง ส อาคมโดยการวิกัป, ส่วนในศัพท์ว่า มโน, มนา นั้นไม่มีการลง ส อาคมใด ๆ ทั้งสิ้น.

อธิบายและทำตัวรูป (มานสิกำ-อันเป็นในจิต, วาจสิกำ-อันเป็นในวาจา, มนสา, มเนน-ด้วยใจ, มโน-อ. จิต, มนา-อ. จิต ท.) ในสูตรนี้ ไม่ถือเอาตามมติของ กัจจายนวุตติ, แต่เขียนตามรูปสิทธิ, บทว่า มานสิกำ, วาจสิกำ เป็นรูปของตัทธิต, นักศึกษาพึงทำตัวรูปในตัทธิกัณฑ์.

มนสา ตั้งลิงค์ว่า มน, ลงนาวิภัติ, อาเทส นา วิภัติเป็น อา ด้วยสูตร "มโนคณาทิโต สฺมึนานมิอา", ลง สฺ อาคมด้วยสูตร ส สเรวาคโม, สำเร็จรูปเป็น "มนสา." (แม้รูปว่า มเนน นักศึกษาพึงทำตัวรูปด้วยสูตร "อโตเนน", รูปว่า มโน พึงทำตัวรูปด้วยสูตร "โส", รูปว่า มนา พึงทำตัวรูปด้วยสูตร "สพฺพโยนินามาเอ", ส่วนรูปว่า "มนสิ, มนโส ที่แสดงไว้แล้วในสูตรเหล่านี้ คือ มโนคณาทิโตสฺมึนานมิอา, และ สสฺสโจ พึงทำตัวรูปด้วยการอาเทส สฺมึวิภัติเป็น อิ, สวิภัติเป็น โอ ด้วยสูตรนี้ แล้วจึงลง สฺ อาคม ก็สำเร็จรูปเป็น "มนสิ, มนโส".)

๑๓๔. สนฺตสทฺทสฺส โส เภ, โพจนฺเต.

โส-อ. การอาเทสเป็น โส, สนฺตสทฺทสฺส-แห่งสนฺตศัพท์, โหติ-ย่อมเป็น, เภจ-ในเพราะ ภ-สำเภา ด้วย, โพจ-อ. การมาแห่ง พ-พาน ด้วย, โหติ-ย่อมมี, อนฺเต-ในที่สุดแห่งการอาเทสเป็น ส, อุ. คือ สพฺภิ. ด้วย จ ศัพท์ใน "เภ จ" รวบรวมการอาเทสเป็น ส แห่งสนฺตศัพท์ แม้มิใช่ในเบื้องหลังของ ภ-สำเภา, อุ. คือ สกฺกาโร เป็นต้น.

อธิบายและทำตัวรูป (สพฺภิ-ด้วยสัตบุรุษ ท., แต่สัตบุรุษ ท., สกฺกาโร-การบูชาอันสัตบุรุษ ท. กระทำ.) เมื่ออาเทส สนฺต เป็น ส ในเพราะ ภ-สำเภา อยู่เบื้องหลังด้วยสูตรนี้ ต้องลง พ-พาน อาคมในที่สุดของ ส, ด้วย จ ศัพท์อาเทส สนฺต เป็น ส ในเพราะ อักษรอื่นยกเว้น ภ - สำเภาอยู่เบื้องหลัง

สพฺภิ ตั้งลิงค์ว่า สนฺต, ลง หิวิภัติ, อาเทส หิ เป็น ภิ ด้วยสูตร "สฺมาหิสฺมึนมฺหาภิมฺหิวา", อาเทส สนฺต เป็น ส ด้วยสูตร "สนฺตสทฺทสฺสโสเภ โพจนฺเต", ลง พ อาคมในที่สุดของ ส, สำเร็จรูปเป็น "สพฺภิ". (สพฺภูโต-มีปรากฏแล้ว, สพฺภาโว-ความเป็นปรากฏ, ในอุทาหรณ์ทั้ง ๒ พึงตั้งลิงค์ว่า สนฺตภูโต, สนฺตภาโว" อาเทส สนฺต เป็น ส, ลง พ อาคมในที่สุดของ ส, สำเร็จรูปเป็น "สพฺภูโต, และ สพฺภาโว".)

สกฺกาโร ตั้งลิงค์ว่า "สนฺตกาโร", อาเทส สนฺต เป็น ส ด้วยสูตร "สนฺตสทฺทสฺส โส เภ โพจนฺเต", (สกาโร) ลง กฺ สทิสเทฺวภาว ของ ก ด้วยสูตร "ปรเทฺวภาโว ฯาเน", สำเร็จรูปเป็น "สกฺกาโร".

๑๓๕. สิมฺหิ คจฺฉนฺตาทีนำ นฺตสทฺโท อำ.

นฺตสทฺโท-อ. นฺตศัพท์, คจฺฉนฺตาทีนำ-แห่ง คจฺฉนฺตาทิคณศัพท์, อาปชฺชเต-ย่อมถึง, อำ-ซึ่งความเป็น อำ, สิมฺหิ-ในเพราะ สิ วิภัติ, อุ. คจฺฉำ เป็นต้น.

อธิบายและทำตัวรูป (คจฺฉำ-อ. ผู้ไปอยู่, ในคณะนาม นักศึกษาจะได้พบ คณะ ประเภทหนึ่งที่เรียกว่า "คจฺฉนฺตาทิคณะ) คจฺฉำ ตั้งลิงค์ว่า คจฺฉนฺต, ลงสิวิภัติ, อาเทส นฺต เป็น อำ ด้วยสูตร "สิมฺหิ-คจฺฉนฺตาทีนำ นฺตสทฺโท อำ", แยก จฺฉ ออกจากสระ อ, ลบสระ อ, นำ จฺฉ ไปประกอบกับ อำ, ลบสิวิภัติ ด้วยสูตร "เสสโตโลปำ คสิปิ", สำเร็จรูปเป็น คจฺฉำ.

๑๓๖. เสเสสุ นฺตุว.

นฺต สทฺโท-อ. นฺตศัพท์, คจฺฉนฺตาทีนำ-แห่ง คจฺฉนฺตาทิคณะศัพท์, ทฏฺฐพฺโพ-อันนักศึกษาพึงเห็น, นฺตวุ-เช่นกับ นฺตุ, เสเสสุ-ในเพราะวิภัติและปัจจัย ท. อันเหลือจาก สิวิภัติ, อุ. คจฺฉโต เป็นต้น.

อธิบายและทำตัวรูป (คจฺฉโต-แก่ผู้ไปอยู่, แห่งผู้ไปอยู่) การที่ให้ สิวิภัติ หลงเหลืออยู่ในสูตรนี้ เพราะเบื้องหลัง สิวิภัติ ได้จัดแจงไว้แล้วในสูตรก่อน, สูตรนี้ในคัมภีร์สัททา (ไวยากรณ์) ให้ชื่อว่า "การิยาติเทสสูตร", อติเทส = สูตรอันชี้แจง, การิย = ซึ่งการจัดแจง, หมายความว่า "ชี้แจง แต่ตัวเองไม่", ไม่พึงเข้าใจว่า นฺต เป็น นฺตุ ไปเพราะ**จัดแจง**ของสูตรนี้, แต่ทั้งนี้กล่าวหมายเอา "นฺต ก็ยังเป็น นฺต, แต่เมื่อทำตัวรูป จะต้องทำตัวรูป นฺต เหมือนอย่าง นฺตุ".

คจฺฉโต ตั้งลิงค์ว่า "คจฺฉนฺต", ลงสวิภัติ, เพราะสูตรว่า เสเสสุนฺตุว ชี้แจงว่า พึงจัดแจง นฺต เช่นเดียวกับ นฺตุ จึงอาเทส นฺต พร้อมทั้ง ส วิภัติ เป็น โต ด้วยสูตร "โตติตา สสฺมินาสุ" สำเร็จรูปเป็น คจฺฉโต.

๑๓๗. พฺรหฺมตฺตสขราชาทิโต อมานำ.

อำ-อ. อำวิภัติ, ปรำ-อันเป็นเบื้องหลัง, พฺรหฺมตฺตสขราชาทิโต-จากศัพท์ ท. มี พฺรหฺม อตฺต, สข, ราช เป็นต้น, อานำ-เป็น อานำ, โหติ-ย่อมเป็น, อุ. พฺรหฺมานำ, อตฺตานำ, สขานำ, ราชานำ เป็นต้น.

อธิบายและทำตัวรูป พฺรหฺมานำ-ซึ่งพรหม, อตฺตานำ-ซึ่งตน, สขานำ-ซึ่งเพื่อน, ราชานำ-ซึ่งพระราชา, เพราะเป็น อำวิภัติ จึงต้องแปลว่า "ซึ่ง", ด้วย อาทิ ศัพท์ใน ราชาทิโต รวบรวมเอา "อาตุมศัพท์" ด้วย, มีรูปว่า อาตุมานำ-ซึ่งตน.

พฺรหฺมานำ ตั้งลิงค์ว่า พฺรหฺม, ลงอำวิภัติ, อาเทส อำวิภัติเป็น อานำ ด้วยสูตร พฺรหฺมตฺตสขราชาทิโต

อมานำ, แยก หฺม ออกจากสระ อ, ลบสระ อ, นำ หฺม ไปประกอบกับ อานำ, สำเร็จรูปเป็น "พฺรหฺมานำ". (อตฺตานำ ตั้งลิงค์ว่า อตฺต, สขานำ ตั้งลิงค์ว่า สข, ราชานำ ตั้งลิงค์ว่า ราช, อาตุมานำ ตั้งลิงค์ว่า อาตุม แล้วนักศึกษาพึงทำตัวรูปโดยนัยแห่ง "พฺรหฺมานำ" นั่นแล.)

๑๓๘. สฺยา จ.

สิ-อ. สิวิภัติ, ปรำ-อันเป็นเบื้องหลัง, พฺรหฺมตฺตสขราชาทิโต-จากศัพท์ท. มี พฺรหฺม, อตฺต, สข, ราช เป็นต้น. อา-เป็น อา, โหติ จ-ย่อมเป็นด้วย, อุ. พฺรหฺมา, อตฺตา, สขา, ราชา เป็นต้น.

อธิบายและทำตัวรูป (นักศึกษาพึงแปลว่า พฺรหฺม-อ. พรหม เป็นต้น, สฺยา ตัดบทว่า สิ + อา.) อตฺตา ตั้งลิงค์ว่า อตฺต, ลงสิวิภัติ, อาเทส สิวิภัติ เป็น อา ด้วยสูตร "สฺยาจ", แยก ตฺ ออกจากสระ อ, ลบสระ อ, นำ ตฺ ไปประกอบกับ อา สำเร็จรูปเป็น "อตฺตา", นักศึกษาพึงทำตัวรูป พฺรหฺมา เป็นต้นด้วย.

๑๓๙. โยนมาโน.

อาโน-อ. การอาเทสเป็น อาโน, โยนำ-แห่งโยวิภัติท., ปเรสำ-อันเป็นเบื้องหลัง, พฺรหฺมตฺต-สขราชาทิโต-จากศัพท์ท. มี พฺรหฺม, อตฺต, สข, ราช เป็นต้น, โหติ-ย่อมเป็น, อุ. พฺรหฺมาโน, อตฺตาโน, สขาโน, ราชาโน, อาตุมาโน เป็นต้น.

อธิบายและทำตัวรูป (นักศึกษาพึงแปลว่า พฺรหฺมาโน-อ. พรหมท. เป็นต้น.) ราชาโน ตั้งลิงค์ว่า ราช, ลง โยวิภัติ, อาเทส โยวิภัติ เป็น อาโน ด้วยสูตร "โยนมาโน", แยก ชฺ ออกจากสระ อ, ลบสระ อ, นำ ชฺ ไปประกอบกับ อาโน สำเร็จรูปเป็น "ราชาโน". (นักศึกษาพึงทำตัวรูป พฺรหฺมาโน เป็นต้นด้วย.)

๑๔๐. สขโต จาโยโน.

อาโยโน-อ. การอาเทสเป็น อาโย, อาเทสเป็น โนท., โยนำ-แห่งโยวิภัติท., ปเรสำ-อันเป็นเบื้องหลัง, สขโตจ-จากสขศัพท์ด้วย, โหนฺติ-ย่อมเป็น, อุ. สขาโย, สขิโน.

อธิบายและทำตัวรูป (สขาโย, สขิโน-อ. เพื่อนท., ซึ่งเพื่อนท.) สขาโย ตั้งลิงค์ว่า สข, ลงโยวิภัติ, อาเทส โยวิภัติเป็น อาโย ด้วยสูตร สขโตจาโยโน, แยก ขฺ ออกจากสระ อ, ลบสระ อ, นำ ขฺ ไปประกอบ อาโย, สำเร็จรูปเป็น "สขาโย". (รูปว่า "สขิโน" นักศึกษาพึงทำตัวรูปในสูตร "สขนฺตสฺสิ โนนานำเสสุ")

๑๔๑. สฺมิเม.

สฺมึ-อ. สฺมึวิภัติ, ปรำ-อันเป็นเบื้องหลัง, สขโต-จากสขศัพท์, เอ-เป็น เอ, โหติ-ย่อมเป็น, อุ. สเข.

อธิบายและทำตัวรูป (สเข-ในเพื่อน) สเข ตั้งลิงค์ว่า สข, ลง สฺมีวิภัติ, อาเทส สฺมีวิภัติ เป็น เอ ด้วยสูตร "สฺมิเม", แยก ขฺ ออกจากสระ อ, ลบสระ อ, นำ ขฺ ไปประกอบกับ เอ, สำเร็จรูปเป็น "สเข".

๑๔๒. พฺรหฺมโต คสฺส จ.

เอ-อ. การอาเทสเป็น เอ, คสฺสจ-แห่งคสิด้วย, ปรสฺส-อันเป็นเบื้องหลัง, พฺรหฺมโต-จาก พฺรหฺมศัพท์, โหติ-ย่อมเป็น, อุ. พฺรหฺเม.

อธิบายและทำตัวรูป (พฺรหฺเม-ข้าแต่พรหม.) พฺรหฺม ตั้งลิงค์ว่า พฺรหฺม, ลง สิวิภัติ, ตั้งชื่อ สิอาลปนะ ว่า ค, อาเทส คสิ เป็น เอ ด้วยสูตร พฺรหฺมโต คสฺสจ, แยก หฺม ออกจากสระ อ, ลบสระ อ, นำ หฺม ไปประกอบกับ เอ, สำเร็จรูปเป็น พฺรหฺเม".

๑๔๓. สขนฺตสฺสิ โยนานำเสสุ.

อิ-อ. การอาเทสเป็น อิ, สขนฺตสฺส-แห่ง อ อันมีที่สุดของ สข, โหติ-ย่อมเป็น, โยนานำเสสุ-ในเพราะ โย วิภัติ, นาวิภัติ, นำวิภัติ, สวิภัติ ท., อุ.สขิโน, สขินา, สขีนำ, สขิสฺส.

อธิบายและทำตัวรูป (สขิโน-อ. เพื่อน ท., ซึ่งเพื่อน ท., สขินา-ด้วยเพื่อน, สขีนำ-แก่เพื่อน, สขีนำ-แก่เพื่อน ท. แห่งเพื่อน ท., สขิสฺส-แก่เพื่อน, แห่งเพื่อน.) สขิโน ตั้งลิงค์ว่า สข, ลง โยวิภัติ, อาเทส โย วิภัติเป็น โน ด้วยสูตร สขโตจาโยโน, อาเทส อ อันมีที่สุดของ สข เป็น อิ ด้วยสูตร "สขนฺตสฺสิ โยนานำเสสุ", สำเร็จรูปเป็น "สขิโน".

รูปว่า "สขินา" ลงนาวิภัติ, แล้วอาเทส อ อันมีที่สุดของ สข เป็น อิ ด้วยสูตรนี้, ส่วนรูปว่า "สขีนำ" ลงนำวิภัติ, เมื่ออาเทส อ อันมีที่สุดของ สข เป็น อิ ด้วยสูตรนี้แล้ว ทีฆะ อิ เป็น อี ด้วยสูตร สุนำหิสุจ, รูปว่า "สขิสฺส" ลง สวิภัติ, เมื่ออาเทส อ อันมีที่สุดของ สข เป็น อิ ด้วยสูตรนี้แล้ว ลง สฺ อาคม ด้วยสูตร "สาคโม เส".

๑๔๔. อาโร หิมฺหิ วา.

อาโร-อ. การอาเทสเป็น อาร, สขนฺตสฺส-แห่ง อ อันมีที่สุดของ สข, โหติ-ย่อมเป็น, หิมฺหิ-ในเพราะหิวิภัติ, วา-โดยการวิกัป, อุ. สขาเรหิ เป็นต้น.

อธิบายและทำตัวรูป (สขาเรหิ-ด้วยเพื่อน ท, แต่เพื่อน ท.) สขาเรหิ ตั้งลิงค์ว่า สข, ลง หิวิภัติ, อาเทส อ อันมีที่สุดของ สข เป็น อาร เพราะหิวิภัติ ด้วยสูตร "อาโร หิมฺหิวา", (สขาร หิ) แยก รฺ ออกจากสระ อ, อาเทส อ เป็น เอ ด้วยสูตร สุหิสฺวกาโรเอ, นำ รฺ ไปประกอบกับ เอ, สำเร็จรูปเป็น "สขาเรหิ".

๑๔๕. สุนมฺสุวา.

อาโร-อ. การอาเทสเป็น อาร, สขนฺตสฺส-แห่ง อ อันมีที่สุดของ สข, โหติ-ย่อมเป็น,

สุนมสุ-ในเพราะ สุวิภัติ, นวิภัติ, และ อวิภัติ ท., วา-โดยการวิกัป, อุ. สขาเรสุ, สขารานํ, สขารํ.

อธิบายและทำตัวรูป (สขาเรสุ-ในเพื่อน ท., สขารานํ-แก่เพื่อน ท., แห่งเพื่อน ท., สขารํ-ซึ่งเพื่อน.) สขาเรสุ ตั้งลิงค์ว่า "สข", ลงสุวิภัติ, อาเทส อ อันมีที่สุดของ สข เป็น อาร ด้วยสูตร "สุนมสุวา", สขาเรสุ) แยก รฺ ออกจากสระ อ, อาเทสเป็น เอ ด้วยสูตร "สุหิสฺวกาโรเอ", นำ รฺ ไปประกอบกับ เอ, สำเร็จรูปเป็น "สขาเรสุ". (รูปว่า สขารานํ นั้นเมื่ออาเทส อ เป็น อาร แล้วให้อาเทส อ อันมีที่สุดของ รฺ เป็น อา ด้วยสูตร "สุนหิสุจ", ส่วนรูปว่า "สขารํ นั้นอาเทส อ เป็น อาร เพราะ อวิภัติ, แยก รฺ ออกจากสระ อ, ลบสระ อ, นำ รฺ ไปประกอบกับ อ, สำเร็จรูปเป็น "สขารํ".)

๑๔๖. พฺรหฺมโต ตุ สฺมึ นิ.

สฺมึ-อ. สฺมึวิภัติ, ปรำ-อันเป็นเบื้องหลัง, พฺรหฺมโตตุ-แม้จาก พฺรหฺมศัพท์, นิ-เป็น นิ, โหติ-ย่อมเป็น, อุ. พฺรหฺมนิ, ด้วยตุศัพท์ ยังรวบรวมการอาเทส สฺมึวิภัติ อันเป็นเบื้องหลังแห่งศัพท์ทั้งหลาย มี กมฺม, จมฺม, มุทฺธ และ อทฺธ เป็นต้น เป็น นิ แล้วมีรูปเป็น "กมฺมนิ, จมฺมนิ, มุทฺธนิ และ อทฺธนิ.

อธิบายและทำตัวรูป (พฺรหฺมนิ-ในพรหม, กมฺมนิ-ในกรรม, จมฺมนิ-ในหนัง, มุทฺธนิ-ในศรีษะ, อทฺธนิ-ในระยะยาว.) พฺรหฺมนิ ตั้งลิงค์ว่า พฺรหฺม, ลง สฺมึวิภัติ, อาเทส สฺมึวิภัติ เป็น นิ ด้วยสูตร พฺรหฺมโต ตุ สฺมึ นิ, สำเร็จรูปเป็น "พฺรหฺมนิ".

กมฺมนิ ตั้งลิงค์ว่า กมฺม, ลง สฺมึวิภัติ, อาเทส สฺมึวิภัติเป็น นิ ด้วย ตุ ศัพท์ในสูตร "พฺรหฺมโตตุ-สฺมินิ", สำเร็จรูปเป็น "กมฺมนิ". (รูปว่า จมฺมนิ ตั้งลิงค์ว่า จมฺม, มุทฺธนิ ตั้งลิงค์ว่า มุทฺธ, อทฺธนิ ตั้งลิงค์ว่า อทฺธ นอกนั้นมีวิธีการทำรูปเหมือนกับ กมฺมนิ)

๑๔๗. อุตฺตำ สนาสุ.

อนฺโต-อ. อ อันมีที่สุด, พฺรหฺมสฺส-แห่งพฺรหฺมศัพท์, อาปชฺชเต-ย่อมถึง, อุตฺตำ-ซึ่งความเป็น อุ, สนาสุ-ในเพราะ สวิภัติ และ นาวิภัติ ท., อุ. พฺรหฺมุโน, พฺรหฺมุนา., เมื่อตัดบทว่า "สนาสุ" ออกไปแล้ว ด้วย ทฺวิธากรณโยควิภาค คือ "อุตฺตำ" ยังอาเทส อ อันมีที่สุดของ พฺรหฺม เป็น อุ ได้ เพราะ นวิภัติ มีรูปเป็น "พฺรหฺมุนำ".

อธิบายและทำตัวรูป พฺรหฺมุโน-แก่พรหม, แห่งพรหม, พฺรหฺมุนา-ด้วยพรหม, แต่พรหม, พฺรหฺมุนำ-แก่พรหม ท., แห่งพรหม ท.) พฺรหฺมุโน ตั้งลิงค์ว่า พฺรหฺม, ลง สวิภัติ, อาเทส อ อันมีที่สุดของ พฺรหฺม เป็น อุ ด้วยสูตร "อุตฺตำ สนาสุ", (พฺรหฺมุ ส) ตั้งชื่อ อุ ว่า ล ด้วยสูตร "อิวณฺณวณฺณา ณลา", อาเทส สวิภัติ เป็น โน ด้วยสูตร "ณลโตสสฺสโนวา", สำเร็จรูปเป็น "พฺรหฺมุโน".

พฺรหฺมุนา ตั้งลิงค์ว่า พฺรหฺม, ลงนาวิภัติ, อาเทส อ อันมีที่สุดของ พฺรหฺม เป็น อุ ด้วยสูตรนี้, จะสำเร็จรูปเป็น พฺรหฺมุนา ด้วยสูตร ฌลโตจ ด้วย สฺมาวิภัติ, ส่วนรูปว่า "พฺรหฺมุนำ" ตั้งลิงค์ว่า "พฺรหฺม", ลง นำวิภัติ, อาเทส อ เป็น อุ ด้วย ทฺวิธากรณโยควิภาค คือ อุตฺตำ ในสูตร อุตฺตำ สนาสุ, สำเร็จรูปเป็น "พฺรหฺมุนำ".

๑๔๘. สตฺถุปิตาทีนมา สิสฺมึ, สิโลโป จ.

อนฺโต-อ. อุ อันมีที่สุด, สตฺถุปิตาทีนำ-แห่งศัพท์ ท. มี สตฺถุ ปิตุ เป็นต้น, อา-เป็น อา, โหติ-ย่อมเป็น, สิสฺมึ-ในเพราะสิวิภัติ, สิโลโปจ-แม้ อ. การลบ สิวิภัติ, โหติ-ย่อมมี, อุ. สตฺถา, ปิตา เป็นต้น.

อธิบายและทำตัวรูป (สตฺถา-อ. ครู (พระศาสดา), ปิตา-อ. บิดา.) นักศึกษาจะได้พบคณะประเภทหนึ่งซึ่งมีชื่อว่า "สตฺถาทิคณะ" ในนามคณะ, สูตรนี้เป็นสูตรที่ลบ สิ วิภัติด้วย ภายหลังที่อาเทส อุ ของศัพท์ว่า สตฺถุ, ปิตุ เป็นต้น ที่มาใน "สตฺถาทิคณะ" นั้น เป็น อา แล้ว. (สภาพเกี่ยวกับสมฺปิณฺฑน ของ จ ศัพท์ในสูตรนี้ นักศึกษาพึงกลับไปดูได้ใน สนธิ ตอนต้น.)

สตฺถา ตั้งลิงค์ว่า สตฺถุ, ลงสิวิภัติ, อาเทส อุ อันมีที่สุดของ สตฺถุ เป็น อา ด้วยสูตร "สตฺถุ-ปิตาทีนมาสิสฺมึ สิโลโปจ", ลบสิวิภัติด้วย, สำเร็จรูปเป็น สตฺถา. (ปิตา ตั้งลิงค์ว่า ปิตุ, ลงสิวิภัติ, อาเทส อุ อันมีที่สุดของ ปิตุศัพท์ เป็น อา, ลบสิวิภัติด้วย, สำเร็จรูปเป็น ปิตา.)

๑๔๙. อญฺเญสฺวารตฺตำ.

อนฺโต-อ. อุ อันมีที่สุด, สตฺถุปิตาทีนำ-แห่งศัพท์ ท. มี สตฺถุ, ปิตุ เป็นต้น, อาปชฺชเต-ย่อมถึง, อารตฺตำ-ซึ่งความเป็น อาร, อญฺเญสุ-ในเพราะวิภัติอื่น จากสิวิภัติ ท., อุ. สตฺถารำ, ปิตรำ เป็นต้น.

อธิบายและทำตัวรูป (สตฺถารำ-ซึ่งครู (พระศาสดา), ปิตรำ-ซึ่งบิดา.) อญฺเญสฺวารตฺตำ ตัดบทว่า อญฺเญ + อารตฺตำ, สูตรนี้ เป็นสูตรที่อาเทส อุ อันมีที่สุดของศัพท์ว่า สตฺถุ ปิตุ เป็นต้น เป็น อาร ในเพราะวิภัติอื่น ๆ นอกจาก สิวิภัติ, แต่ก็มิใช่ทุกวิภัติเสมอไป เพราะบางวิภัติก็มีสูตรที่จัดแจงโดยเฉพาะอยู่แล้ว.

สตฺถารำ ตั้งลิงค์ว่า สตฺถุ, ลงอำวิภัติ, อาเทส อุ อันมีที่สุดของ สตฺถุ เป็น อาร ด้วยสูตร "อญฺเญสฺวารตฺตำ", (สตฺถาร อำ) แยก ร ออกจากสระ อ, ลบสระ อ, นำ ร ไปประกอบกับ อำ, สำเร็จรูปเป็น "สตฺถารำ". (รูปว่า ปิตรำ นักศึกษาจะได้ทำตัวรูป เมื่อถึงสูตร "ปิตาทีนมสิมฺหิ".)

๑๕๐. วา นำมฺหิ.

อนฺโต-อ. อุ อันมีที่สุด, สตฺถุปิตาทีนำ-แห่งศัพท์ ท. มี สตฺถุ, ปิตุ เป็นต้น, อาปชฺชเต-ย่อมถึง, อารตฺตำ-ซึ่งความเป็น อาร, นำมฺหิ-ในเพราะ นำวิภัติ, วา-โดยการวิกัป, อุ. สตฺถารานำ, สตฺถานำ เป็นต้น.

อธิบายและทำตัวรูป (สตฺถารานำ, สตฺถานำ-แก่ครู(พระศาสดา)ท., แห่งครู(พระศาสดาท.))

สูตรนี้ เป็นสูตรที่แสดงให้รู้ว่า การอาเทสเป็น อาร ในเพราะ นํ วิภัติอยู่เบื้องหลังนั้นไม่แน่นอนเสมอไป, เพราะฉะนั้น ในรูปว่า "สตฺถารานํ" สำเร็จได้โดยการอาเทสเป็น อาร ด้วยสูตร "วานมฺหิ"; แต่รูปว่า "สตฺถานํ" มิได้อาเทสเป็น อาร (ด้วยสูตรนี้) อาเทส อุ เป็น อ ด้วยสูตรหลังแทน จึงมีรูปเป็นเช่นนั้น.

สตฺถารานํ ตั้งลิงค์ว่า สตฺถุ, ลงนวิภัติ, อาเทส อุ อันมีที่สุดของ สตฺถุ เป็น อาร ด้วยสูตร วานมฺหิ, (สตฺถาร นํ) แยก รฺ ออกจากสระ อ, อาเทส อ อันมีที่สุดของ ร เป็น อา ทีฆะ ด้วยสูตร "สุนหิสุ", นำ รฺ ไปประกอบกับ อา, สำเร็จรูปเป็น สตฺถารานํ.

๑๔๑. สตฺถุนตฺถจ.

อนฺโต-อ. อุ อันมีที่สุด, สตฺถุนฺจ-แห่งสตฺถุศัพท์ด้วย, ปิตาทีนฺจ-แห่งศัพท์ ท. มี ปิตุ เป็นต้น ด้วย, อาปชฺชเต-ย่อมถึง, อตฺตํ-ซึ่งความเป็น อ, นมฺหิ-ในเพราะนวิภัติ, อุ. สตฺถานํ, ปิตานํ เป็นต้น.

อธิบายและทำตัวรูป (สตฺถานํ-แก่ครู (พระศาสดา) ท., แห่งครู (พระศาสดา) ท., สตฺถุนตฺถจ ตัดบทว่า สตฺถุนฺ+อตฺถจ.) สตฺถานํ ตั้งลิงค์ว่า สตฺถุ, ลงนวิภัติ, อาเทส อุ อันมีที่สุดของ ตฺถ เป็น อาทีฆะ ด้วยสูตร สุนหิสุ, นำ ตฺถ ไปประกอบกับ อา, สำเร็จรูปเป็น สตฺถานํ. (แม้รูปว่า ปิตานํ ตั้งลิงค์ว่า "ปิตุ" นักศึกษาพึงทำตัวรูปโดยนัยของ สตฺถานํ นั่นแล.)

๑๔๒. อุ สสฺมึ, สโลโป จ.

อนฺโต-อ. อุ อันมีที่สุด สตฺถุปิตาทีนฺ-แห่งศัพท์ ท. มี สตฺถุ, ปิตุ เป็นต้น, อุ-เป็น อุ, โหติ-ย่อมเป็น, สสฺมึ-ในเพราะสวิภัติ, วา-โดยการวิกัป, สโลโปจ-แม้ อ. การลบ ส วิภัติ, โหติ-ย่อมมี, อุ. สตฺถุ, ปิตุ, สตฺถุสฺส, ปิตุสฺส, สตฺถุโน, ปิตุโน เป็นต้น.

อธิบายและทำตัวรูป สตฺถุ, สตฺถุโน, สตฺถุสฺส-แก่ครู (พระศาสดา), แห่งครู (พระศาสดา), ปิตุ, ปิตุโน, ปิตุสฺส-แก่บิดา, แห่งบิดา. แม้ จ ศัพท์ในสูตรนี้ ก็มีอรรถ "สมฺปิณฺฑน", การอาเทส อุ เป็น อุ ซ้ำ มีประโยชน์ ห้ามอาเทสเป็น อาร ด้วยสูตร อณเณสฺวารตฺตํ, เพราะ วาศัพท์อันตามมาจากสูตร "วานมฺหิ" ไม่อาเทส อุ เป็น อุ ซ้ำเสมอไป จึงมีรูปเหล่านี้ได้ คือ "สตฺถุสฺส, สตฺถุโน" เป็นต้น.

สตฺถุ ตั้งลิงค์ว่า สตฺถุ, ลงสวิภัติ, อาเทส อุ อันมีที่สุดของ สตฺถุ เป็น อุ ซ้ำ ด้วยสูตร อุสสฺมึ สโลโปจ, ลบสวิภัติด้วย, สำเร็จรูปเป็น สตฺถุ. (ในรูปว่า สตฺถุสฺส เมื่อลง สวิภัติแล้ว ลง สฺ อาคมมาอีกเท่านั้น, ส่วนรูปว่า "สตฺถุโน" ลง ส วิภัติ, ตั้งชื่อ อุ ว่า ล, อาเทส ส วิภัติ เป็น โน ด้วยสูตรว่า"ฌลโต สสฺสโนวา", สำเร็จรูปเป็น "สตฺถุโน", แม้รูป-ปิตุ, ปิตุสฺส, ปิตุโน นักศึกษาพึงทำตัวรูปด้วย.)

๑๔๓. สกมนฺธาตาทีนฺจ.

อนฺโต-อ. อุ อันมีที่สุด, สกมนฺธาตาทีนญฺจ-แม้แห่งศัพท์ ท. มี สกมนฺธาตุ เป็นต้น, อุ-เป็น อุ, โหติ-ย่อมเป็น, สโลโปจ-อ. การลบ ส วิภัติด้วย, โหติ-ย่อมมี, อุ. สกธาตุ, มนฺธาตุ เป็นต้น.

อธิบายและทำตัวรูป (สกมนฺธาตุ-แก่พระเจ้าสะกะ ผู้มีสมบัติอันมากเช่นกับพระเจ้ามันธาตุ, แห่งพระเจ้าสะกะ ผู้มีสมบัติอันมากเช่นกับพระเจ้ามันธาตุ, มนฺธาตุ-แก่พระเจ้าจักรพรรดิทรงพระนามว่า มันธาตุ, แห่งพระเจ้าจักรพรรดิทรงพระนามว่า มันธาตุ.) ในสูตรนี้กล่าวว่า อาเทสเป็น อุ เสมอ ในอุทาหรณ์ว่า "สกมนฺธาตุ" เป็นต้น.

สกมนฺธาตุ ตั้งลิงค์ว่า สกมนฺธาตุ, ลงสวิภัติ, อาเทส อุ อันมีที่สุดของ สกมนฺธาตุ เป็น อุ ซ้ำด้วยสูตร สกมนฺธาตาทีนญฺจ, ลบ ส วิภัติด้วย, สำเร็จรูปเป็น สกมนฺธาตุ. (แม้รูปว่า มนฺธาตุ นักศึกษาพึงทำตัวรูปโดยนัยของ "สกมนฺธาตุ" นั่นแล).

๑๔๔. ตโต โยนโม ตุ.

โอ-อ. การอาเทสเป็น โอ, โยนำ-แห่งโยวิภัติ ท., ปเรสำ-อันเป็นเบื้องหลัง, ตโตตุ-แม้จากการอาเทสเป็น อาร นั้น, โหติ-ย่อมเป็น, อุ. สตฺถาโร, ปิตโร เป็นต้น, ด้วย ตุ ศัพท์ รวบรวมการอาเทสเป็น โอ แห่งโยวิภัติ หลังศัพท์อื่น ๆ ยังมีรูปเป็นอย่างนี้ คือ คาโว, อุโภ, จตุโร.

อธิบายและทำตัวรูป สตฺถาโร-อ. ครู (พระศาสดา) ท., ชื่งครู (พระศาสดา) ท., ปิตโร-อ. บิดา ท., ชื่งบิดา ท., คาโว-อ. วัว ท., ชื่งวัว ท., อุโภ-อ. ชนทั้งสอง ท., ชื่งชนทั้งสอง ท., จตุโร-อ. ชนทั้งสี่ ท., ชื่งชนทั้งสี่ ท..

สตฺถาโร ตั้งลิงค์ว่า สตฺถุ, ลงโยวิภัติ, อาเทส อุ อันเป็นที่สุดของ สตฺถุ เป็น อาร ด้วยสูตร อญฺเญสฺวารตฺตำ, (สตฺถาร โย) อาเทส โย วิภัติเป็น โอ ด้วยสูตร ตโต โยนโมตุ, แยก รฺ ออกจาก สระ อ, ลบสระ อ, นำ รฺ ไปประกอบกับ โอ, สำเร็จรูปเป็น "สตฺถาโร". (รูปว่า ปิตโร นักศึกษาพึงทำตัวรูปเมื่อถึงสูตร "ปิตาทีนมสิมฺหิ, รูปว่า "คาโว" นั้น ทำตัวรูปไว้แล้วในสูตร "โยสุจ".)

อุโภ ตั้งลิงค์ว่า อุภ, ลงโยวิภัติ, อาเทส โย วิภัติเป็น โอ ด้วยตุศัพท์ ในสูตร "ตโต โยนโมตุ", แยก ภฺ ออกจากสระ อ, ลบสระ อ, นำ ภฺ ไปประกอบกับ โอ, สำเร็จรูปเป็น อุโภ.

จตุโร ตั้งลิงค์ว่า "จตุ", ลงโยวิภัติ, อาเทส อุ อันมีที่สุดของ จตุศัพท์เป็น อุร ด้วย จ ศัพท์ในสูตร โอสเรจ, อาเทส โยวิภัติเป็น โอ ด้วย ตุ ศัพท์ในสูตร "ตโต โยนโมตุ", แยก รฺ ออกจาก สระ อ, ลบสระ อ, นำ รฺ ไปประกอบกับ โอ, สำเร็จรูปเป็น จตุโร.

๑๔๔. ตโต สฺมิมิ.

สฺมึ-อ. สฺมึวิภัติ, ปรำ-อันเป็นเบื้องหลัง, ตโต-จากการอาเทสเป็น อาร นั้น, อิ-เป็น อิ, โหติ-ย่อมเป็น, อุ. สตฺถริ เป็นต้น, ด้วย ตโต ศัพท์ที่เกินมา นอกจากอาเทสเป็น อาร แล้ว ยังอาเทส สฺมึวิภัติ หลังศัพท์อื่น ๆ เป็น อิ, แล้วมีรูปเป็น "ภุวิ, ทิวิ" เป็นต้น.

อธิบายและทำตัวรูป (สตฺถริ-ในครู (พระศาสดา), ภุวิ-ในแผ่นดิน, ทิวิ-ในเทวโลก.) คำว่า "ตโตศัพท์ที่เกินมา" หมายความว่า ทั้งที่สูตรนี้ หากกล่าวแต่เพียงว่า "สฺมิมิ" ก็บริบูรณ์ดีแล้ว แต่ถูก ตโตศัพท์ จากสูตรก่อนตามมา สูตรนี้จึงเป็น ตโต สฺมิมิ เพราะฉะนั้น "ตโต" จึงเป็นศัพท์ที่เกิน, อุทาหรณ์ว่า "สตฺถริ" จะทำตัวรูปในสูตรต่อไป.

ภุวิ ตั้งลิงค์ว่า ภู, ลงสฺมึวิภัติ, อาเทส อู แห่งภูศัพท์ เป็น อุว ด้วย จ ศัพท์ในสูตร "โอสเรจ", (ภุว สฺมึ), อาเทส สฺมึ วิภัติเป็น อิ ด้วย ตโต ศัพท์ที่เกินมาในสูตร "ตโต สฺมึ", แยก วฺ ออกจาก สระ อ, ลบสระ อ, นำ วฺ ไปประกอบกับ อิ สำเร็จรูปเป็น "ภุวิ". (ทิวิ ตั้งลิงค์ว่า "ทิว" นักศึกษาพึงทำตัวรูปโดยนัยของ ภุว นั่นแล.).

๑๔๖. นา อา.

นา-อ. นาวิภัติ, ปรำ-อันเป็นเบื้องหลัง, ตโต-จากการอาเทสเป็น อาร นั้น, อา-เป็น อา, โหติ-ย่อมเป็น, อุ. สตฺถารา เป็นต้น.

อธิบายและทำตัวรูป (สตฺถารา-ด้วยครู (พระศาสดา).) สตฺถารา ตั้งลิงค์ว่า สตฺถุ, ลงนาวิภัติ, อาเทส อุ อันมีที่สุดของ สตฺถุ เป็น อาร ด้วยสูตร อญฺเญสฺวารตฺตำ, (สตฺถาร นา) อาเทส นา วิภัติ เป็น อา ด้วยสูตร "นาอา", แยก รฺ ออกจากสระ อ, ลบสระ อ, นำ รฺ ไปประกอบกับ อา สำเร็จรูปเป็น "สตฺถารา". เว้น "ตโต ศัพท์ที่ตามมาแต่สูตร ตโต โยนโมตุ" แล้ว ยังอาเทส นาวิภัติ หลังศัพท์อื่น ๆ เป็น อา ด้วยวินาธิการโยควิภาค คือ "นา อา" มีรูปเป็นอย่างนี้ได้ คือ "อตฺถวสา-ด้วยอำนาจแห่งอรรถ".

๑๔๗. อาโร รสฺสมิกาเร.

อาโร-อ. อาแห่งการอาเทสเป็น อาร, อาปชฺชเต-ย่อมถึง, รสฺสำ-ซึ่งความเป็นรัสสะ, อิกาเร-ในเพราะ อิ อักขระ, อุ. สตฺถริ เป็นต้น.

อธิบายและทำตัวรูป อาเทสเป็น อาร ด้วยสูตร "อญฺเญสฺวารตฺตำ" เมื่ออาเทส สฺมึวิภัติเป็น อิ ด้วยสูตร "ตโต สฺมิมิ" แล้ว สูตรนี้จึงเป็นสูตรที่อาเทส อา แห่งอาร เป็นรัสสะ ในเพราะ อิ อักขระนั้น.

สตฺถริ ตั้งลิงค์ว่า สตฺถุ, ลงสฺมึวิภัติ, อาเทส อุ อันมีที่สุดของ สตฺถุ เป็น อาร เพราะสฺมึวิภัติ ด้วยสูตร อญฺเญสฺวารตฺตำ, อาเทส สฺมึ วิภัติอันเป็นเบื้องหลังจากการอาเทสเป็น อาร เป็น อิ ด้วยสูตร ตโต สฺมิมิ, (สตฺถาร อิ) อาเทส อา แห่งอาร เป็น อ รัสสะ ด้วยสูตร "อาโรรสฺสมิกาเร", (สตฺถร

อิ) แยก รฺ ออกจากสระ อ, ลบสระ อ, นำ รฺ ออกไปประกอบกับ อิ, สำเร็จรูปเป็น "สตฺถริ".

๑๔๘. ปิตาทีนมสิมฺหิ.

อาโร-อ. อา แห่งการอาเทสเป็น อาร, ปิตาทีนำ-แห่งศัพท์ ท. มี ปิตุ เป็นต้น, อาปชฺชเต-ย่อมถึง, รสฺสำ-ซึ่งความเป็นรัสสะ, อสิมฺหิ-ในเพราะวิภัตติอื่นจาก สิ วิภัติ, อุ. ปิตรำ, ปิตโร เป็นต้น.

อธิบายและทำตัวรูป (ปิตรำ-ซึ่งบิดา, ปิตโร-อ. บิดา ท., ซึ่งบิดา ท.) ปิตรำ ตั้งลิงค์ว่า "ปิตุ", ลงอำวิภัติ, อาเทส อุ อันมีที่สุดของ ปิตุ เป็น อาร ด้วยสูตร อญฺเญสฺวารตฺตำ, อาเทส อา แห่ง อาร เป็น อ รัสสะ ด้วยสูตร ปิตาทีนมสิมฺหิ, แยก รฺ ออกจากสระ อ, ลบสระ อ, นำ รฺ ไปประกอบกับ อำ สำเร็จรูปเป็น "ปิตรำ".

ปิตโร ตั้งลิงค์ว่า "ปิตุ", ลงโยวิภัติ, อาเทส อุ อันมีที่สุดของ ปิตุ เป็น อาร ด้วยสูตร อญฺเญสฺวารตฺตำ, อาเทส อา แห่ง อาร เป็น อ รัสสะ ด้วยสูตร ปิตาทีนมสิมฺหิ, อาเทส โย วิภัติเป็น โอ ด้วยสูตร "ตโต โยนโมตุ", แยก รฺ ออกจากสระ อ, ลบสระ อ, นำ รฺ ไปประกอบกับ โอ สำเร็จรูปเป็น "ปิตโร".

ปิตริ ตั้งลิงค์ว่า "ปิตุ", ลง สฺมึ วิภัติ, อาเทส อุ อันมีที่สุดของ ปิตุ เป็น อาร ด้วยสูตร อญฺเญสฺวารตฺตำ, อาเทส อา แห่ง อาร เป็น อ รัสสะ ด้วยสูตร ปิตาทีนมสิมฺหิ, แยก รฺ ออกจากสระ อ, ลบสระ อ, อาเทส สฺมึวิภัติเป็น อิ ด้วยสูตร "ตโต สฺมิมิ", นำ รฺ ไปประกอบกับ อิ สำเร็จรูปเป็น "สตฺถริ".

ด้วย อสิมฺหิ ศัพท์ที่เกินมา ยังอาเทส อุ อันมีที่สุดของ ปิตุ ศัพท์เป็นต้น ในเบื้องหลังของ โตปัจจัยเป็น อิ มีรูปเป็น "ปิติโต" เป็นต้น, ปิติโต-แต่บิดา. (นักศึกษาจะเข้าใจรูปนี้เองเมื่อลง โตปัจจัย ด้วยสูตร "กฺวจิโต ปญฺจมฺยตฺเถ แล้ว, ส่วนเรื่องการเกินมาของศัพท์ว่า "อสิมฺหิ" นั้น พึงดู ใน "กัจจายนภาสาฏีกา".)

๑๔๙. ตยาตยินำ ตกาโร ตฺวตฺตำวา.

ตกาโร-อ. ต อักขระ, ตยาตยินำ-แห่งการอาเทสเป็น ตยา, อาเทสเป็น ตยิ ท., อาปชฺชเต-ย่อมถึง, ตฺวตฺตำ-ซึ่งความเป็น ตฺว, วา-โดยการวิกัป, อุ. ตฺวยา, ตฺวยิ.

อธิบายและทำตัวรูป (ตฺวยา-ด้วยท่าน, ตฺวยิ-ในท่าน.) ตฺวยา ตั้งลิงค์ว่า "ตุมฺห", ลง นาวิภัติ, อาเทส ตุมฺห ศัพท์ พร้อมทั้งนาวิภัติ เป็น ตยา ด้วยสูตร นามฺหิตยามยา, อ อาเทส ต แห่ง ตยา เป็น ตฺว ด้วยสูตร "ตยาตยินำตกาโร ตฺวตฺตำวา", สำเร็จรูปเป็น "ตฺวยา". (รูปว่า ตฺวยิ เมื่อ อาเทส ตุมฺศัพท์ พร้อมทั้ง สฺมึวิภัติ เป็น ตยิ ด้วยสูตร "ตุมฺหากำ ตยิมยิ" แล้วจึงอาเทส ต เป็น ตยิ เป็น ตฺว ด้วยสูตรนี้.)

ปัญหาสำหรับฝึกหัด

(ก) สูตรว่า เนตาหิ สฺมิ มายยา อยากทราบว่าสูตรนี้ห้ามสูตรอะไร.

(ข) ขอให้นักศึกษา แสดงประโยชน์ของ ตุศัพท์ ในสูตรว่า "พฺรหฺมโตตุ สฺมินิ".

(ค) นักศึกษาจงทำตัวรูป "พฺรหฺมุนำ" ด้วยการลง นำ วิภัติ มาดู.

(ฆ) การอาเทส อุ เป็น อุ ซ้ำ ด้วยสูตรว่า อุสสฺมึ สโลโปจ นั่นมีประโยชน์อะไร.

(ง) การกล่าวสูตร สกมนฺธาตาทีนญฺจ มีประโยชน์อะไร.

(จ) อยากทราบว่า ตุศัพท์ ในสูตร ตโต โยนโมตุ มีวิธีการทำอะไรบ้าง.

(ฉ) ด้วยตโตศัพท์ที่เกินมาในสูตร ตโต สฺมิมิ อยากทราบว่ามีวิธีการทำอะไรบ้าง.

(ช) จงบอกประโยชน์ที่พึงได้ ด้วย "นา อา โยควิภาค".

——— **นาม กัณฑ์ที่สาม จบ** ———

๑๖๐. อตฺตนฺโต หิสฺมิมนตฺตํ.

อตฺตนฺโต-อ. อ อันมีที่สุดของ อตฺต ศัพท์, อาปชฺชเต-ย่อมถึง, อนตฺตํ-ซึ่งความเป็น อน, หิสฺมึ-ในเพราะหิวิภัติ, อุ. อตฺตเนหิ., ด้วยการนิทเทส คือ "อนตฺตํ" ยังอาเทส อ อันมีที่สุดของ อตฺต เป็น อน ในเพราะสุวิภัติ มีรูปเป็น "อตฺตเนสุ".

อธิบายและทำตัวรูป (อตฺตเนหิ-ด้วยตน ท., อตฺตเนสุ-ในตน ท.) อตฺตเนหิ ตั้งลิงค์ว่า "อตฺต", ลงหิวิภัติ, อาเทส อ อันมีที่สุดข่อง อตฺต เป็น อน ด้วยสูตร อตฺตนฺโต หิสฺมิมนตฺตํ, (อตฺตนหิ) แยก นฺ ออกจากสระ อ, อาเทส อ แห่ง น เป็น เอ ด้วยสูตร สุหิสฺวกาโรเอ, นำ นฺ ไปประกอบกับ เอ, สำเร็จรูปเป็น "อตฺตเนหิ".

อตฺตเนสุ ตั้งลิงค์ว่า "อตฺต", ลงสุวิภัติ, อาเทส อ อันมีที่สุดของ อตฺต เป็น อน ด้วยภาว-นิทเทสคือ อนตฺตํ ในสูตร "อตฺตนฺโตหิสฺมิมนตฺตํ", สำเร็จรูปเป็น "อตฺตเนสุ".

๑๖๑. ตโต สฺมึ นิ.

สฺมึ-อ. สฺมึวิภัติ, ปรำ-อันเป็นเบื้องหลัง, ตโต-จากอตฺตศัพท์นั้น, นิ-เป็น นิ, โหติ-ย่อมเป็น, อุ. อตฺตนิ.

อธิบายและทำตัวรูป (อตฺตนิ-ในตน.) อตฺตนิ ตั้งลิงค์ว่า อตฺต, ลงสฺมึวิภัติ, อาเทส สฺมึวิภัติ เป็น นิ ด้วยสูตร ตโต สฺมึ นิ, สำเร็จรูปเป็น "อตฺตนิ".

๑๖๒. สสฺส โน.

โน-อ. การอาเทสเป็น โน, สสฺส-แห่ง ส วิภัติ, ปรสฺส-อันเป็นเบื้องหลัง, ตโต-จากอตฺตศัพท์, โหติ-ย่อมเป็น, อุ. อตฺตโน.

อธิบายและทำตัวรูป (อตฺตโน-แก่ตน, แห่งตน.) อตฺตโน ตั้งลิงค์ว่า อตฺต, ลงสวิภัติ, อาเทส ส วิภัติ เป็น โน ด้วยสูตร สสฺส โน, สำเร็จรูปเป็น "อตฺตโน".

๑๖๓. สฺมา นา.

สฺมา-อ. สฺมาวิภัติ, ปรำ-อันเป็นเบื้องหลัง, ตโต-จากอตฺตศัพท์นั้น, นา-เป็น นา, โหติ-ย่อมเป็น, อุ. อตฺตนา.

อธิบายและทำตัวรูป (อตฺตนา-แต่ตน) อตฺตนา ตั้งลิงค์ว่า อตฺต, ลงสฺมาวิภัติ, อาเทส สฺมาวิภัติเป็น นา ด้วยสูตร สฺมานา, สำเร็จรูปเป็น อตฺตนา. (ทั้งที่ สฺมา ดูแล้วอาจสำเร็จได้เช่นกับ นา แต่ประโยชน์ที่กล่าวสูตรนี้เพิ่มเติม นักศึกษาพึงดูใน กัจจายนภาสาฏีกา.)

๑๖๔. ฌลโต จ.

สฺมา-อ. สฺมาวิภัติ, ปรำ-อันเป็นเบื้องหลัง, ฌลโตจ-แม้จาก ฌ ล ท., นา-เป็น นา, โหติ-ย่อมเป็น, อุ. อคฺคินา, ทณฺฑินา, ภิกฺขุนา, สยมฺภุนา เป็นต้น.

อธิบายและทำตัวรูป (อคฺคินา-แต่ไฟ, ทณฺฑินา-แต่ผู้มีไม้เท้า, ภิกฺขุนา-แต่ภิกษุ, สยมฺภุนา-แต่พระพุทธเจ้า.) อคฺคินา และ ทณฺฑินา เป็นอุทาหรณ์หลัง อิ, อี อันมีชื่อว่า ฌ, ภิกฺขุนา และ สยมฺภุนา เป็นอุทาหรณ์หลัง อุ อู อันมีชื่อว่า ล, ในเวลาทำตัวรูปมักไม่ค่อยมองเห็นสูตรนี้ นักศึกษาควรระวัง.

อคฺคินา ตั้งลิงค์ว่า อคฺคิ, ลงสฺมาวิภัติ, ตั้งชื่อ อิ ว่า ฌ ด้วยสูตร อิวณฺณุวณฺณา ฌลา, อาเทส สฺมาวิภัติเป็น นา ด้วยสูตร ฌลโตจ, สำเร็จรูปเป็น อคฺคินา.

ทณฺฑินา ตั้งลิงค์ว่า ทณฺฑี, ลงสฺมาวิภัติ, อาเทส อี เป็น อิ รัสสะ ด้วยสูตร อโฆรสฺสเมกวจน-โยสฺวปิจ, อาเทส สฺมา วิภัติ เป็น นา ด้วยสูตร ฌลโตจ, สำเร็จรูปเป็น ทณฺฑินา. (รูปว่า ภิกฺขุนา เพียงแต่ตั้งชื่อ อุ ว่า ล เท่านั้น, รูปว่า "สยมฺภุนา" ตั้งลิงค์ว่า "สยมฺภู", ตั้งชื่อ อู ว่า ล, แล้วอาเทส อู เป็น อุ รัสสะเท่านั้น.)

๑๖๕. ฆปโต สฺมึ ยำ วา.

สฺมึ-อ. สฺมึวิภัติ, ปรำ-อันเป็นเบื้องหลัง, ฆปโต-จาก ฆป, ยำ-เป็น ยำ, โหติ-ย่อมเป็น, วา-โดยการวิกัป, อุ. กญฺญายำ, รตฺติยำ, อิตฺถิยำ, ยาคุยำ, วธุยำ เป็นต้น.

อธิบายและทำตัวรูป สูตรนี้ เป็นสูตรที่อาเทส สฺมึวิภัติ เป็น ยำ ในเพราะ อา อันมีชื่อว่า ฆ, และอิวรรณะ อันมีชื่อว่า ป เบื้องหลัง., (กญฺญายำ-ในนางสาวน้อย, รตฺติยำ-ในราตรี, อิตฺถิยำ-ในผู้หญิง, ยาคุยำ-ในยาคู, วธุยำ-ในหญิงสาว.)

กญฺญายำ ตั้งลิงค์ว่า กญฺญา, ลงสฺมึวิภัติ, ตั้งชื่อ อา ว่า ฆ ด้วยสูตร อาโฆ, อเทสสฺมึวิภัติเป็น ยำ ด้วยสูตร ฆปโต สฺมึยำวา, สำเร็จรูปเป็น กญฺญายำ.

รตฺติยำ ตั้งลิงค์ว่า รตฺติ, ยาคุยำ ตั้งลิงค์ว่า ยาคุ, ตั้งชื่อ อิ อุ ว่า ป, อาเทส สฺมึวิภัติเป็น ยำ เท่านั้น, อิตฺถิยำ ตั้งลิงค์ว่า อิตฺถี, วธุยำ ตั้งลิงค์ว่า วธู, ตั้งชื่อ อี อู ว่า ป, อาเทส อี อู เป็น อิ อุ รัสสะ ด้วยสูตร อโฆรสฺสจ, แล้วอาเทส สฺมึวิภัติเป็น ยำ.

๑๖๖. โยนำ นิ นปุสเกหิ.

นิ-อ. การอาเทสเป็น นิ, โยนำ-แห่ง โย วิภัติ ท., ปเรสำ-อันเป็นเบื้องหลัง, นปุสเกหิ-จาก นปุสกลิงค์, โหติ-ย่อมเป็น, วา-โดยการวิกัป, อุ. อฏฺฐีนิ, สุขการีนิ เป็นต้น.

อธิบายและทำตัวรูป (อฏฺฐีนิ-อ. กระดูก ท., ชื่งกระดูก ท., สุขการีนิ-อ. ทาน ท. อันมีปกติกระทำชื่งความสุข, ชื่งทาน ท. อันเป็นปกติกระทำชื่งความสุข.) อฏฺฐีนิ ตั้งลิงค์ว่า อฏฺฐิ, ลงโยวิภัติ, อาเทส โยวิภัติเป็น นิ ด้วยสูตร โยนำนิ นปุสเกหิ, อาเทส อิ เป็น อี ทีฆะ ด้วยสูตร โยสุกตนิการโลเปสุทีฆำ, สำเร็จรูปเป็น อฏฺฐีนิ. (สุขการีนิ ตั้งลิงค์ว่า สุขการี, แล้วอาเทส โย วิภัติเป็น นิ เท่านั้น)

๑๖๗. อโต นิจฺจ.

นิ-อ. การอาเทสเป็น นิ, โยนำ-แห่งโยวิภัติ ท., ปเรสำ-อันเป็นเบื้องหลัง, อโต-จาก อการันต์นปุสกลิงค์, โหติ-ย่อมเป็น, นิจฺจ-เป็นนิจ, อุ. ยานิ, จิตฺตานิ เป็นต้น.

อธิบายและทำตัวรูป ถึงสูตรก่อน อาเทส โยวิภัติเป็น นิ แล้วก็ตาม แต่เพียงโดยการวิกัป (บางครั้ง) เท่านั้น, ฉะนั้น สูตรนี้จึงพยายามเพื่อให้อาเทส โยวิภัติ เป็น นิ โดยกาลเป็นนิจ ในเพราะ อการันต์ นปุสกลิงค์เบื้องหลัง, นักศึกษาพึงแยกแยะว่า สูตรนี้ อาเทส โยวิภัติเป็น นิ โดยกาลเป็นนิจ ในเพราะ อการันต์นปุสกลิงค์เบื้องหลัง, ส่วนสูตรว่า โยนำนินปุสเกหิ นั้น อาเทส โยวิภัติเป็น นิ โดยบางครั้ง ในเพราะ การันต์ทั้ง ๕ คือ อิ อี อุ อู และ โอ. (ยานิ, จิตฺตานิ-อ. จิต ท. ใด.)

ยานิ ตั้งลิงค์ว่า ย ลงโยวิภัติ, อาเทส โยวิภัติ เป็น นิ ด้วยสูตร อโตนิจฺจ, แยก ย ออกจากสระ อ, (ย นิ) อาเทสสระ อ ข้างหน้าเป็น อา ทีฆะ ด้วยสูตร "โยสุกตนิการโลเปสุทีฆ", นำ ย ไปประกอบกับ อา, สำเร็จรูปเป็น ยานิ. (จิตฺตานิ ตั้งลิงค์ว่า จิตฺต, นักศึกษาพึงทำตัวรูปโดยนัยของ ยานิ นั่นแล.)

๑๖๘. สิ.

สิ-อ. สิวิภัติ, ปรำ-อันเป็นเบื้องหลัง, อโต-จาก อการันต นปุสกลิงค์, อำ-เป็น อำ, โหติ-ย่อมเป็น, อุ. สพฺพำ, จิตฺตำ เป็นต้น.

อธิบายและทำตัวรูป สูตรนี้ เป็นสูตรที่อาเทส สิวิภัติ เป็น อำ ในเพราะ อการันต์ นปุสกลิงค์เบื้องหลัง, สิ ตัดบทว่า สิ + อำ. (สพฺพำ-ทั้งปวง, จิตฺตำ-อ. จิต.) สพฺพำ ตั้งลิงค์ว่า สพฺพ, ลงสิวิภัติ, แยก พฺพ ออกจากสระ อ, อาเทส สิวิภัติ เป็น อำ ด้วยสูตร "สิ", ลบ อ อันมีที่สุดของ พฺพ ด้วยสูตร สรโลโป เป็นต้น, นำ พฺพ ไปประกอบกับ อำ สำเร็จรูปเป็น สพฺพำ. (แม้รูปว่า จิตฺตำ ตั้งลิงค์ว่า จิตฺต, นักศึกษาพึงทำตัวรูปโดยนัยของ "สพฺพำ".)

๑๖๙. เสสโต โลปำ คสิปิ.

ค-อ. สิ อาลปนะ ด้วย, สิปิ-อ. สิ ลิงฺคตฺถ ด้วย, ปรำ-อันเป็นเบื้องหลัง, เสสโต-จากหมวดลิงค์อันหลงเหลืออยู่ โดยที่ สิ, โส, สฺยาจ เป็นต้น ไม่กระทำแล้ว, อาปชฺชเต-ย่อมถึง, โลปำ-ซึ่งการ(ลบ)หายไป, อุ. โภติ อิตฺถิ, สา อิตฺถี เป็นต้น.

อธิบายและทำตัวรูป สูตรมีเป็นอันมาก เช่น ปุมนฺตสฺสาสิมฺหิ, พฺรหฺมโต คสฺสจ, และ ฆเต จ เป็นต้น สูตรเหล่านั้นต่างก็อาเทส สิ วิภัติ เป็นไปในรูปต่าง ๆ กัน เช่นสูตรว่า "สิ" อาเทส สิวิภัติเป็น อำ, สูตรว่า "โส" อาเทส สิวิภัติ เป็น โอ, สูตรว่า "สฺยาจ" ก็อาเทส สิวิภัติ เป็น อา.

แต่สูตร เสสโตโลปำ คสิปิ นี้ เป็นสูตรที่ลบ "สิ อาลปนะ" อันมีชื่อว่า ค, ด้วย, "สิ ลิงฺคตฺถ" อันลงด้วยสูตร ลิงฺคตฺเถ ปฐมา นั้นด้วย ในเพราะลิงค์ (รูป) ทั้งหลายที่หลงเหลืออยู่ อันไม่กระทำด้วยสูตรเหล่านั้นดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น, หมายความว่า สูตรนี้จะลบ สิวิภัติทั้งหมด ที่ยังหลงเหลือ

จากการกระทำด้วยสูตรอื่น ๆ. (ในสูตรนี้ กล่าวเจาะจง "สิ อาลปนะ ว่า ค" เพราะฉะนั้น ในสูตรอื่น ๆ หากกล่าวแต่เพียง "สิ" สามัญธรรมดา โดยไม่มีคำว่า "อาลปนะ" ต่อท้าย นักศึกษาพึงจำว่าเป็น "สิ ลิงฺคตฺถ".)

(โภติ อิตฺถิ-ข้าแต่หญิงผู้เจริญ, สา อิตฺถี-อ. หญิงนั้น. รูปว่า "โภติ อิตฺถิ" จะทำตัวรูปในสูตร "ฌลปารสฺสำ", ส่วนวิธีการทำตัวรูป "สา" นักศึกษาพึงดูในสูตร เอตเตสโต.)

อิตฺถี ตั้งลิงค์ว่า อิตฺถี, ลงสิวิภัติ, ลบ สิวิภัติ ด้วยสูตร "เสสโตโลปำ คสิปิ", สำเร็จรูปเป็น อิตฺถี. (แม้รูปว่า กญฺญา, รตฺติ ก็ตั้งลิงค์ว่า กญฺญา, รตฺติ ตามลำดับ, ลงสิวิภัติ, แล้วลบ สิวิภัติด้วยสูตรนี้.)

๑๑๐. สพฺพาสมาวุโส ปสคฺคนิปาตาทีหิ จ.

โลโป-อ. การลบ, สพฺพาสำ-แห่งวิภัติ ทั้งปวง ท., ปเรสำ-อันเป็นเบื้องหลัง, อาวุโส-ปสคฺคนิปาตาทีหิจ-แม้จากบท ท. มี อาลปนะ, อุปสรรค, และ นิบาต คือ อาวุโส เป็นต้น, โหติ-ย่อมมี, อุ. ตฺวัมปนาวุโส, ตุมฺเห ปนาวุโส, ปหาโร, ปราภโว, ปทโส, เสฺว, จ, วา เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้ เป็นโลปวิธิสูตร อันลบวิภัติทั้งหมดเท่าที่ลงไป ในเพราะ อาลปนะ, อุปสรรค และ นิบาต คือ อาวุโส เป็นต้น ในเบื้องหลัง, ด้วยอาทิศัพท์ ใน นิปาตาทีหิ มีอำนาจลบวิภัติทั้งหลายที่ควรลบ ในเพราะ บทนามธรรมดาเบื้องหลัง นอกจากอุปสรรคและนิบาต.

บท ๔ ประเภท. บทมี ๔ ประเภท คือ บทนาม, บทอาขยาต, บทอุปสรรค, และ บทนิบาต, ในบททั้ง ๔ นั้น บทที่มีเอกพจน์, พหุพจน์ ด้วยวิภัติทั้ง ๗ แล้วเป็นไปในรูปต่าง ๆ เช่น ปุริโส, กญฺญา เป็นต้น เรียกว่า บทอาขยาต, บทเหล่านั้น นักศึกษาจะได้พบในอาขยาตกัณฑ์.

บท ๒๐ ตัว มี ป, ปรา เป็นต้น อันจะต้องใช้ประกอบกับบทนามบ้าง บทอาขยาตบ้าง เรียกว่า "บทอุปสรรค"., บทอุปสรรค ๒๐ ตัว คือ ป, ปรา, นิ, นี, อุ, ทุ, สำ, วิ, อว(โอ), อนุ, ปริ, อธิ, อภิ, ปติ, สุ, อา, อติ, อปิ, อป, อุป., บทอุปสรรค ๒๐ ตัวเหล่านี้ นักศึกษาจะต้องท่องให้ขึ้นใจ.

ส่วนบทนิบาตมีเป็นอันมาก เช่น จ-วา-เห-อเห-เร-อเร-เสฺว-ปทโส-อตฺถิ-สกฺกา-ลพฺภา เป็นต้น, บททั้งปวงที่ไม่อาจเปลี่ยนแปลงตัวรูปได้ด้วยวิภัติทั้ง ๗, บทเหล่านั้นล้วนเรียกว่า "บทนิบาต" ทั้งสิ้น.

แม้ "อาวุโส" ซึ่งเป็นบทอาลปนะ ก็เป็นบทนิบาต, แต่เพื่อให้รู้ว่า บทอาวุโส มีได้ทั้งเอกพจน์และพหุพจน์, เอกพจน์ เช่น "อาวุโส-ท่านผู้มีอายุ, ตฺวัมปน-ก็ อ. ท่านเล่า" พหุพจน์ เช่น "อาวุโส-ท่านผู้มีอายุ ท. ตุมฺเห ปน-ก็ อ. พวกท่านเล่า" ฉะนั้น กัจจายนาจารย์ จึงได้เจาะจงบทว่า "อาวุโส" ลงในสูตร, ส่วนบทนิบาตอื่น ๆ มีเพียงเอกพจน์เท่านั้น, ส่วนนิบาตอื่น ๆ ที่อาจเป็นพหุพจน์ได้ นักศึกษาพึงดูใน "กัจจายนภาสาฏีกา". (ปหาโร-การประหาร, ปราภโว-ความเสื่อม, ปทโส-โดยบท, เสฺว-ในวันพรุ่ง, ส่วน จ กับ วา จะต้องใช้ประกอบกับบทอื่น ๆ จึงจะมีอรรถปรากฏ.)

ทำตัว อาวุโส ตั้งลิงค์ว่า อาวุโส, ลงสิวิภัติ ฝ่ายเอกวจนะ, ลบ สิวิภัติ ด้วยสูตร สพฺพาสมาวุโส ปสคฺคนิปาตาทีหิจ, สำเร็จรูปเป็น อาวุโส. (แม้ลงด้วย โยวิภัติ ก็ลบไปโดยนัยนี้.)

ปหาโร ตั้งลิงค์ว่า ป + หาร หาโร, ลง สิวิภัติ หลัง ป อุปสรรค, ลบ สิวิภัติ ด้วยสูตร "สพฺพาสมาวุโส ปสคฺคนิปาตาทีหิจ", ลงสิวิภัติ หลัง หาร, อาเทส สิ เป็น โอ ด้วยสูตร "โส", แยก รฺ ออกจากสระ อ, ลบสระ อ, นำ รฺ ไปประกอบกับ โอ, สำเร็จรูปเป็น "ปหาโร". (ในรูปว่า "ปราภโว" ลงสิวิภัติ หลัง ปรา, ลบ สิวิภัติ ด้วยสูตรนี้, ลง สิวิภัติ หลัง ภว, อาเทส สิวิภัติเป็น โอ, สำเร็จรูปเป็น ปราภโว.)

ปทโส ตั้งลิงค์ว่า ปทโส, ลง นาวิภัติ ฝ่ายเอกวจนะในอรรถวิเสสนะ ด้วยสูตร "วิเสสเน จ", ลบ นาวิภัติ ด้วยสูตร "สพฺพาสมาวุโส ปสคฺคนิปาตาทีหิจ", สำเร็จรูปเป็น "ปทโส".

เสฺว ตั้งลิงค์ว่า เสฺว, ลงสฺมึวิภัติ, ลบ สฺมึวิภัติ ด้วยสูตรนี้, สำเร็จรูปเป็น "เสฺว". (ลงสิวิภัติ แม้หลัง จศัพท์ และ วาศัพท์, ลบสิวิภัติ, ตามตัวอย่างที่ให้ไว้นี้ นักศึกษาพึงระวังการลงวิภัติหลังบทอุปสรรค และ บทนิบาต เพื่อเป็นการไม่ประมาทในเรื่องนี้ พึงแปลเสียก่อนลงวิภัติ.)

๑๗๑. ปุมสฺส ลิงฺคาทีสุ สมาเสสุ.

อนฺโต-อ. อ อันมีที่สุด, ปุมสฺส-แห่งปุมศัพท์, อาปชฺชเต-ย่อมถึง, โลปํ-ซึ่งการลบ, ลิงฺคาทีสุ-ในเพราะ ศัพท์ ท. มี ลิงฺค เป็นต้น, สมาเสสุ-ในสมาส ท., อุ.ปุลฺลิงฺคํ, ปุมฺภาโว, ปุงฺโกกิโล เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้ เป็นสูตรที่จะต้องใช้ในสมาสกัณฑ์, แต่ เพราะเป็นสูตรที่ลบ อ สระ จึงนับรวมอยู่ในกลุ่ม "โลปวิธิสูตร". (ปุลฺลิงฺคำ-ปุลิงค์, ปุมฺภาโว-ความเป็นตัวผู้, ปุงฺโกกิโล-นกดุเหว่าตัวผู้.)

การทำตัว. ปุลฺลิงฺคำ ตั้งว่า ปุมลิงฺคำ, แยก มฺ ออกจากสระ อ, ลบ อ อันมีที่สุดของ ปุม ด้วยสูตร ปุมสฺสลิงฺคาทีสุ สมาเสสุ, (ปุมฺลิงฺคำ) ตั้งชื่อ อุ อันมีที่สุดของ ปุม ว่า ล, อาเทส มฺ เป็น นิคฺคหิต ด้วยสูตร อำโมนิคฺคหีตำ ฌลเปหิ, (ปุลิงฺคำ) อาเทส นิคคหิต เป็น ลฺ ด้วยวาศัพท์ ในสูตร วคฺคนฺตำวาวคฺเค, นำ ลฺ ไปประกอบกับ ลิ เบื้องหลัง ด้วยสูตร นเยปรำ ยุตฺเต, สำเร็จรูปเป็น "ปุลฺลิงฺคำ". (ปุมฺภาโว ตั้งว่า ปุมภาโว, ปุงฺโกกิโล ตั้งว่า ปุมโกกิโล, อาเทสนิคคหิต เป็น มฺ, เป็น งฺ ด้วยสูตร วคฺคนฺตำวาวคฺเค.)

๑๗๒. อำ ยมีโต ปสญฺโต.

อำ-อ. อำวิภัติ, ปรำ-อันเป็นเบื้องหลัง, อีโต-จาก อี อักขระ, ปสญฺโต-อันมีชื่อว่า ป, ยำ-เป็น ยฺ, โหติ-ย่อมเป็น, อุ. อิตฺถิยำ เป็นต้น.

อธิบาย. (อิตฺถิยำ-ซึ่งผู้หญิง.) อิตฺถิยำ ตั้งลิงค์ว่า อิตฺถี, ลงอำวิภัติ, ตั้งชื่อ อี ว่า ป, อาเทส อำวิภัติ เป็น ยำ ด้วยสูตร อำยมีโตปสฌโต, อาเทส อี เป็น อิ รัสสะ ด้วยสูตร อโฆรสฺส, สำเร็จรูปเป็น อิตฺถิยำ. (เมื่อทำด้วยสูตร อโฆรสฺส แล้ว จะเป็น ยำ ทันที โดยไม่มีเอกวจนะวิภัติ, แต่ (โดยฐานูปจาร) กล่าวว่า ยำ เป็นเอกวจนะวิภัติ โดยตั้ง อำวิภัติเป็นชื่อ.)

๑๗๓. นำ ฌโต กตรสฺสา.

อำ-อ. อำวิภัติ, ปรำ-อันเป็นเบื้องหลัง, ฌโต-จากสระ อิ อันมีชื่อว่า ฌ, กตรสฺสา-มีรัสสะอันกระทำแล้ว, นำ-เป็น นำ, โหติ-ย่อมเป็น, อุ. ทณฺฑินำ เป็นต้น.

อธิบาย (ทณฺฑินำ-ซึ่งผู้มีไม้เท้า, สภาพของ กตรสฺส และ อกตรสฺส นักศึกษาพึงกลับไปดูในสูตร โยสฺวกตรสฺโส โฌ.) ทณฺฑินำ ตั้งลิงค์ว่า ทณฺฑี, ลง อำวิภัติ, ตั้งชื่อ อี ว่า ฌ ด้วยสูตร อิวณฺณุวณฺณาฌลา, อาเทส อี เป็น อิรัสสะ ด้วยสูตร อโฆรสฺส, อาเทส อำวิภัติ เป็น นำ, สำเร็จรูปเป็น "ทณฺฑินำ". (โภตินำ (ผู้มีโภคะ) ตั้งลิงค์ว่า "โภคี", นักศึกษาพึงทำตัวโดยนัยของ ทณฺฑินำ.)

๑๗๔. โยนำ โน.

โน-อ. การอาเทสเป็น โน, โยนำ-แห่งโยวิภัติ ท., ปเรสำ-อันเป็นเบื้องหลัง, ฌโต-จากสระ อิ อันมีชื่อว่า ฌ, กตรสฺสา-มีรัสสะอันกระทำแล้ว, โหติ-ย่อมเป็น, อุ. ทณฺฑิโน เป็นต้น.

อธิบาย เพื่อให้ถูกต้องตามหลักไวยากรณ์ จึงต้องแปลว่า "มีรัสสะอันกระทำแล้ว", หมายความว่า "ทำเป็นรัสสะแล้ว" นั่นเอง, (ทณฺฑิโน-อ. ผู้มีไม้เท้า ท., ซึ่งผู้มีไม้เท้า ท.)

การทำตัว ทณฺฑิโน ตั้งลิงค์ว่า ทณฺฑี, ลงโยวิภัติ, ตั้งชื่อ อี ว่า ฌ, อาเทส อี เป็น อิรัสสะ, อาเทส โย เป็น โน ด้วยสูตร โยนำ โน, สำเร็จรูปเป็น ทณฺฑิโน.

๑๗๕. สฺมึ นิ.

สฺมึ-อ. สฺมึวิภัติ, ปรำ-อันเป็นเบื้องหลัง, ฌโต-จากสระ อิ อันมีชื่อว่า ฌ, กตรสฺสา-มีรัสสะอันกระทำแล้ว, นิ-เป็น นิ, โหติ-ย่อมเป็น, อุ. ทณฺฑินิ เป็นต้น.

อธิบาย (ทณฺฑินิ-ในผู้มีไม้เท้า.) ทณฺฑินิ ตั้งลิงค์ว่า ทณฺฑี, ลงสฺมึวิภัติ, ตั้งชื่อ อี ว่า ฌ, อาเทส อี เป็น อิรัสสะ, อาเทส สฺมึวิภัติ เป็น นิ ด้วยสูตร "สฺมึนิ", สำเร็จรูปเป็น "ทณฺฑินิ".

๑๗๖. กิสฺส ก เว จ.

ก-อ. การอาเทสเป็น ก, กิสฺส-แห่งกิศัพท์, โหติ-ย่อมมี, เวจ-ในเพราะ วปัจจัยด้วย, อุ. กฺว (คโตสิ) เป็นต้น.

อธิบาย (กฺว-ในที่ไหน, คโต-ไปแล้ว, อสิ-ย่อมเป็น.) กฺว ตัวเดียวเท่านั้นที่เป็นอุทาหรณ์, ประโยคว่า "คโตสิ" เพียงแต่เพิ่มเข้ามา, นักศึกษาพึงทำตัวเมื่อถึงสูตร กึสฺมาโว, ใน "กัจจายนวุตติ" กล่าวว่า เพราะ จ ศัพท์ใน เวจ จึงอาเทส กึศัพท์เป็น ก ในเพราะปัจจัยและวิภัติทั้งหลาย มี ถ-หึ-ทา เป็นต้น อันเป็นอื่นจาก ว ปัจจัย.

๑๑๗. กุ-หึหึสุ จ.

กุ-อ. การอาเทสเป็น กุ, กิสฺส-แห่งกึศัพท์, โหติ-ย่อมเป็น, หึหึสุจ-ในเพราะ หึปัจจัย และ หึปัจจัย ท. ด้วย, อุ. กุหึ, กุหึ.

อธิบาย (กุหึ, กุหึ-ณ ที่ไหน.) ด้วย จ ศัพท์ ยังรวมการอาเทสเป็น กุ แห่งกึศัพท์ ในเพราะ หิญฺจนึทาจนึ แล้วมีรูปเป็น "กุหิญฺจนึ, กุทาจนึ" อีกด้วย, นักศึกษาพึงทำตัวเมื่อถึงสูตร "หึหึหญฺจนึ".

๑๑๘. เสเสสุ จ.

ก-อ. การอาเทสเป็น ก, กิสฺส-แห่งกึศัพท์, โหติ-ย่อมเป็น, เสเสสุจ-ในเพราะ ว ปัจจัย ที่เหลือ, อุ. โก ปกาโร กถึ, กึ ปการึ กถึ เป็นต้น.

อธิบาย เพราะสูตร "กิสฺส ก เวจ" อาเทสกึศัพท์เป็น ก ในเพราะ วปัจจัยเบื้องหลัง มาสูตร "เสเสสุจ" นี้ จึงอาเทส กึ ศัพท์เป็น ก ในเพราะ ปัจจัยและวิภัติ เท่าที่ยังหลงเหลืออยู่ จาก วปัจจัย, มติของฎีกากับอาจารย์มีเป็นต่าง ๆ กัน (โกปกาโร-มีประการเท่าไร, กถึ-มีประการ เท่าไร, กึปการึ-ซึ่งประการเท่าไร, กถึ-ซึ่งประการเท่าไร.)

การทำตัว โก ตั้งลิงค์ว่า "กึ", ลงสิวิภัติ, อาเทส กึ เป็น ก ด้วยสูตร เสเสสุจ, อาเทส สิ เป็น โอ ด้วยสูตร โส, แยก กุ ออกจากสระ อ, ลบสระ อ, นำ กุ ไปประกอบกับ โอ, สำเร็จ รูปเป็น โก. (รูปว่า กึปการึ ลง อึวิภัติ, นักศึกษาจะได้พบรูป "เกน, กสฺส, กา, กาโย" เป็นต้น ในนามคณะ ซึ่งต้องทำ(ตัว)ด้วยสูตรนี้ ในวิภัติทั้ง ๗ และในลิงค์ทั้ง ๓.)

๑๑๙. ตฺรโตเถสุ จ.

กุ-อ. การอาเทสเป็น กุ, กิสฺส-แห่งกึศัพท์, โหติ-ย่อมเป็น, ตฺรโตเถสุจ-แม้ในเพราะ ตฺรปัจจัย, โตปัจจัย, ถปัจจัย ท. ด้วย, อุ. กุตฺร, กุโต, กุตฺถ.

อธิบาย (กุตฺร, กุตฺถ-ณ ที่ไหน, กุโต-แต่ที่ไหน, นักศึกษาพึงทำตัวเมื่อถึงสูตร "กฺวจิโต ปญฺจมฺยตฺเถ, ตฺรถ สตฺตมิยา, หากสูตรไม่เรียงไว้อย่างที่มี แต่เรียงเป็นอย่างอื่น เช่น "กิสฺส ก วเจ, เสเสสุจ, กุหึหึสุจ, ตฺรโตเถสุจ" แล้วเป็นการเหมาะสำหรับการตามไปแห่งสูตรหลัง ๆ ของ บท กิสฺส-ก-กุ ได้เป็นอย่างดียิ่ง.)

๑๘๐. สพฺพสฺเสตสฺสากาโร วา.

อกาโร-อ. การอาเทสเป็น อ, เอตสฺส-แห่งเอตศัพท์, สพฺพสฺส-ทั้งปวง, โหติ-ย่อมเป็น, โตเอสุ-ในเพราะ โตปัจจัย, ถปัจจัย ท., วา-โดยการวิกัป, อุ. อโต, เอตฺโต, อตฺถ, เอตฺถ.

อธิบาย (สูตรนี้ เป็นสูตรที่อาเทส เอต ศัพท์ทั้งตัวเป็น อ ในเพราะ โตปัจจัย และ ถปัจจัย เบื้องหลัง, ที่กล่าวว่า "สพฺพสฺส" เพราะเกรงนักศึกษาจะเข้าใจผิด คิดว่า การอาเทส เอกศัพท์นั้น อาจจะอาเทส อ เพียงตัวเดียว หรือ ต เพียงตัวเดียวเท่านั้น ทั้งนี้เพราะการอาเทสเป็น อ นั้น เป็นอักขระตัวเดียวเท่านั้น ฉะนั้นบทว่า "สพฺพสฺส" จึงมีความหมายว่า "พึงอาเทส เอตศัพท์ ทั้งตัวเลข" นักศึกษาพึงระวังอธิบายของคำว่า "สพฺพสฺส" เท่าที่มีอยู่, ส่วนการทำตัวนั้น จะทำในกัณฑ์ที่ ๕ ในสูตรที่ลงด้วยปัจจัย. (อโต, เอตฺโต-แต่ที่นี้, อตฺถ, เอตฺถ-ในที่นี้.)

๑๘๑. เตฺร นิจฺจ.

อกาโร-อ. การอาเทสเป็น อ, เอตสฺส-แห่งเอตศัพท์, สพฺพสฺส-ทั้งปวง, โหติ-ย่อมเป็น, นิจฺจ-เป็นนิจ, เตฺร-ในเพราะ ตฺร ปัจจัย, อุ. อตฺร.

อธิบาย เพราะการอาเทสเป็น อ ด้วยวาศัพท์ ในสูตร "สพฺพสฺเสตสฺสากาโรวา" ไม่มีการแน่นอน ฉะนั้น นอกจากรูป อโต, อตฺถ แล้วยังสามารถมีรูป เอตฺโต, เอตฺถ ได้อีกด้วย, สำหรับสูตรนี้ จะมีรูปเพียง "อตฺร" เท่านั้น จะมีรูป "เอตฺร" อีกมิได้ เพราะกล่าวเจาะจงไว้แล้วว่า "นิจฺจ-เป็นนิจ". (อตฺร-ในที่นี้, ในสิ่งนี้.)

๑๘๒. เอ โตเอสุจ.

เอ-อ. การอาเทสเป็น เอ, เอตสฺส-แห่งเอตศัพท์, สพฺพสฺส-ทั้งปวง, โหติ-ย่อมเป็น, โตเอสุจ-ในเพราะ โตปัจจัย, ถ ปัจจัย ท. ด้วย, อุ. เอตฺโต, เอตฺถ.

อธิบาย เพราะการอาเทสเป็น อ ในสูตร สพฺพสฺเสตสฺสากาโรวา ไม่มีความแน่นอน ตามการจัดแจงของสูตรนี้ จึงมีรูปเป็น เอตฺโต, เอตฺถ.

มติของนฺยาส สูตรนี้เกิน. โดยมติของนฺยาสแล้ว บทว่า "ปจฺจย" ใน สรโลโปมาเทส-ปจฺจยาทิมฺหิ ได้แก่ สระปัจจัย และ พยัญชนะปัจจัย เพราะฉะนั้น "ในรูป เอตฺโต ตั้ง เอต, ลงโตปัจจัย, ลบ อ อันมีที่สุดของ ต ด้วยสูตร สรโลโป เป็นต้น, นำ ตฺ ไปประกอบกับ โต, สำเร็จรูปเป็น เอตฺโต, แม้รูป เอตฺถ ก็ลง ถ ปัจจัย, แล้วทำตัวโดยนัยนี้, นี่คือ มติของนฺยาส ว่าสูตรนี้เป็นสูตรเกิน.

มติของรูปสิทธิ สูตรนี้ไม่เกิน. โดยมติรูปสิทธิ บทว่า "ปจฺจย" ใน ปจฺจยาทิมฺหิ มิได้ถือเอา พยัญชนะปัจจัย, แต่ถือเอาเพียงปัจจัยที่มีสระในเบื้องต้น เช่น อิย, อิฏฺ, อิก เป็นต้น กับ ปัจจัยทั้งหลายที่มีสระล้วน ๆ เช่น อ อิ เป็นต้นเท่านั้น ฉะนั้น ในเพราะ โต และ ถ ปัจจัยอยู่เบื้องหลัง ไม่อาจลบสระหน้าด้วยสูตร สรโลโป, เมื่อเป็นเช่นนั้น เอตฺโต ตั้ง เอต, ลงโตปัจจัย, อาเทส เอต เป็น เอ ด้วยสูตร "เอ โตเอสุจ", (เอโต) ลง ตฺ สทิสเทฺวภาว ด้วยสูตร ปรเทฺวภาโวจาเน, สำเร็จรูปเป็น "เอตฺโต", แม้รูป "เอตฺถ" ก็นัยเดียวกัน, ฉะนั้น โดยมติของรูปสิทธิ สูตรนี้ไม่เกิน.

๑๘๒. อิมสฺสิ ถมฺหานิหโตเอสุจ.

อิ - อ. การอาเทสเป็น อิ, อิมสฺส - แห่งอิมศัพท์, สพฺพสฺส - ทั้งปวง, โหติ - ย่อมเป็น, ถมฺหานิหโตเอสุจ - ในเพราะปัจจัยทั้ง ๕ คือ ถ, หานิ, ห, โต, ธ ท., อุ. อิตฺถ, อิหานิ, อิห, อิโต, อิธ.

อธิบาย (อิตฺถ - อ. ประการนี้, อิหานิ - ในกาลนี้, อิห, อิธ - ในที่นี้, อิโต - จากที่นี้.) ส่วนการทำตัวรูป จะทำในกัณฑ์ที่ ๕, อิมสฺสิ ตัดบทว่า อิมสฺส + อิ.

๑๘๓. อ ธุนามฺหิจ.

อ - อ. การอาเทสเป็น อ, อิมสฺส - แห่งอิมศัพท์, สพฺพสฺส - ทั้งปวง, โหติ - ย่อมเป็น, ธุนามฺหิจ - ในเพราะ ธุนาปัจจัย ด้วย, อุ. อธุนา.

อธิบาย (อธุนา - ในกาลนี้.) จะทำตัวในกัณฑ์ที่ ๕.

๑๘๔. เอต รหิมฺหิจ.

เอต - อ. การอาเทสเป็น เอต, อิมสฺส - แห่งอิมศัพท์, สพฺพสฺส - ทั้งปวง, โหติ - ย่อมเป็น, รหิมฺหิจ - ในเพราะ รหิ ปัจจัย ด้วย, อุ. เอตรหิ.

อธิบาย (เอตรหิ - ในกาลนี้.)

๑๘๕. อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย.

อาปจฺจโย - อ. อาปัจจัย, อโต - ในเบื้องหลัง จาก อ การันต์, อิตฺถิยํ - ในอิตถีลิงค์, โหติ - ย่อมมี, อุ. สพฺพา, กญฺญา เป็นต้น.

อธิบาย (กญฺญา - อ. นางสาวน้อย, สพฺพา - ทั้งปวง.) สูตรนี้ เป็นสูตรที่ลง อาปัจจัย หลัง อ การันต ในอิตถีลิงค์, อาปัจจัยในสูตรนี้ กับ พวก "อี-อินี" ปัจจัยที่จะมาในสูตรหลัง กล่าว อิตถีลิงค์ จึงเรียกว่า "อิตฺถิโชตก"ปัจจัย., ศัพท์ทั้งหลาย อันมีอิตฺถิโชตกปัจจัย คือ "อา-อี-อินี-" เป็นที่สุด จะต้องมองถึง "นาม" ด้วย จ ศัพท์ ในสูตร "ฑทฺธิต สมาส กิตกา นามฺวา ตเว ตุนาทีสุจ", ส่วนเหตุที่ต้องมองถึงนามเช่นนั้น นักศึกษาพึงดูในสูตร รูปสิทธิ.)

การทำตัว สพฺพา ตั้งลิงค์ว่า สพฺพ, ลง อา ปัจจัย ด้วยสูตร อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย, แยก พฺพ ออกจากสระ อ, ลบสระ อ, นำ พฺพ ไปประกอบกับ อา, (สพฺพา) มองถึง อิตฺถิปจฺจยนฺตศัพท์ คือ "สพฺพา" ว่า นาม ด้วย จ ศัพท์ในสูตร "ฑทฺธิต สมาส กิตกา นามฺวา ตเว ตุนาทีสุจ", ลงสิวิภัติ ฝ่ายเอกวจนะ, ลบ สิวิภัติ ด้วยสูตร เสสโตโลปํ คสิปิ, สำเร็จรูปเป็น "สพฺพา". (แม้รูป กญฺญา ตั้งลิงค์ว่า "กญฺญ" แล้วทำตัวโดยนัยนี้เหมือนกัน, ได้ทำตัว "อยฺยา, กญฺญา" ไว้แล้วในสูตร ฆเตจ แบบง่าย ๆ โดยที่ลงอาปัจจัยแล้ว.)

๑๘๖. นทาทิโต วา อี.

อี-อ.อีปัจจัย, โหติ-ย่อมมี, นทาทิโตวา-ในเบื้องหลังจาก อ การันตศัพท์อันเช่นกับ นทศัพท์ก็ดี, อนทาทิโตจ-ในเบื้องหลังจาก อุ, การันตศัพท์ อันมิใช่ นทาทิก็ดี, อิตฺถิยำ-ในอิตถีลิงค์, อุ. นที, ปุถวี, คาวี เป็นต้น.

อธิบาย ท อักษร ใน นท มีสระ อ เป็นที่สุดอยู่, ฉะนั้น จึงเรียก "นท" ว่า อ, การนฺตศัพท์, อาทิศัพท์ ใน นทาทิ มีอรรถเป็น ปการ (คือเหมือน), เมื่อเป็นเช่นนี้ มห-กุมาร-ตรุณ เป็นต้น อันมี อ, การันตเหมือนกันกับ นทศัพท์ ก็พึงถือเอาด้วย อาทิศัพท์ ใน นทาทิ.

วา ศัพท์ใน นทาทิโตวา ความสั่งสม (สมฺปิณฺฑน) (ในที่นี้ รูปสิทธิ ใช้สมุจจยอรรถ เป็น สมฺปิณฺฑน.) ด้วย วา ศัพท์นั้น รวมเอากลุ่ม อนทาทิศัพท์ (อันไม่นับเข้าใน นทาทิ), เพราะฉะนั้น ใน "ปุถวี" ถือเอา อุ, การันตศัพท์ อันเช่นกับ ปุถุ, ในคาวี ถือเอา โอ, การันตศัพท์ อันเช่นกับ โต ด้วย อนทาทิโตวา. (นที-อ.แม่น้ำ, ปุถวี-อ.แผ่นดิน, คาวี-อ.วัวตัวเมีย.)

การทำตัว นที ตั้งลิงค์ว่า "นท", ลง อีปัจจัย ด้วยสูตร นทาทิโตวา, แยก ทฺ ออกจากสระ อ, ลบสระ อ, นำ นทฺ ไปประกอบกับ อี, (นที) มองถึงอิตฺถิปจฺจยนฺตศัพท์ คือ นที ว่านาม ด้วยสูตร ตทฺธิต สมาส กิตกา นามำวา ตเวตุนาทีสุจ, ลงสิวิภัติ, ลบ สิวิภัติ ด้วยสูตร เสสโตโลปำ คสิปิ, สำเร็จรูปเป็น "นที". (แม้รูป อิตฺถี ตั้งลิงค์ว่า "อิตฺถี" แล้วทำตัวโดยนัยนี้.)

ปุถวี ตั้งลิงค์ว่า "ปุถ", อาเทส ปุถ เป็น ปุถุ ด้วยสูตร "ปุถสฺส ปุถปจา โมวา", ลง อีปัจจัย ด้วย วาศัพท์ในสูตร นทาทิโตวา, แยก ถฺ ออกจากสระ อ, อาเทส อุ อันมีที่สุดของ ถุ เป็น อว ด้วยสูตร โอสเรจ, นำ ถฺ ไปประกอบกับ อ, แยก วฺ ออกจากสระ อ, ลบสระ อ, นำ วฺ ไป ประกอบกับ อี (ปุถวี) มองถึงอิตฺถิปจฺจยนฺตศัพท์ คือ ปุถวี ว่านาม ด้วยสูตร "ตทฺธิต สมาส กิตกา นามำวา ตเว ตุนาทีสุจ", ลงสิวิภัติ, ลบ สิวิภัติ ด้วยสูตร เสสโตโลปำ คสิปิ, สำเร็จรูปเป็น "ปุถวี".

คาวี ตั้งลิงค์ว่า โค, ลง อีปัจจัย ด้วยวาศัพท์ในสูตร นทาทิโตวา, อาเทส โอ อันมีที่สุด ของ โค เป็น อาว ด้วยโยควิภาค คือ "คาว" ในสูตร คาวเส, แยก วฺ ออกจากสระ อ, ลบสระ อ, นำ วฺ ไปประกอบกับ อี, มองถึงอิตฺถิปจฺจยนฺตศัพท์ คือ คาวี ว่านาม ด้วยสูตร "ตทฺธิต สมาส กิตกา นามำวา ตเว ตุนาทีสุจ, ลงสิวิภัติ, ลบ สิวิภัติ ด้วยสูตร เสสโตโลปำ, สำเร็จรูปเป็น คาวี.

๑๘๗. ณว ณิก เณยฺย ณ-นฺตุหิ.

อี-อ.อีปัจจัย, โหติ-ย่อมมี, ณว ณิก เณยฺย ณนฺตูหิ-แต่เบื้องหลัง จาก ณวปัจจัย, ณิกปัจจัย, เณยฺยปัจจัย, ณปัจจัย, นฺตุปัจจัย ท., อิตฺถิยำ-ในอิตถีลิงค์, อุ. มานวี, นาวิกี, เวนเตยฺยี, โคตมี, สามาวตี เป็นต้น.

อธิบาย ปัจจัยเหล่านี้ คือ ณว ณิก เณยฺย ณ นฺตุ เป็นปัจจัยที่ต้องลงด้วยสูตร "ณโวปกฺวาทีหิ,

เยนวา สสฏฺ ฐ ตรติ วหติ ณิโก, เณยฺโย กตฺติกาทีหิ, วาฌปจฺเจ, และ คุณาทิโตวนฺตุ" เป็นต้น ที่จะมาถึงใน ตัทธิตกัณฑ์, ในเบื้องหลังบทอันลงปัจจัยเหล่านั้นแล้ว ต้องลงอีปัจจัย ในสูตรนี้ซ้ำอีก ในอิตถีลิงค์, ในการทำตัว ต้องทำโดยการลงปัจจัยในตัทธิตเหล่านั้นอยู่แล้ว.
(มานวี-ธิดาของมนุ (อุทาหรณ์ ณวปัจจัย), นาวิกี-ผู้เป็นใหญ่ในเรือ (อุทาหรณ์ ณิก ปัจจัย), เวนเตยฺยี-ธิดาของครุฑ (ตัวเมีย) (อุทาหรณ์ เณยฺยปัจจัย), โคตมี-หญิงสาวผู้เป็นเชื้อสายของโคตมะ (อุทาหรณ์ ณ ปัจจัย), สามาวตี-ผู้มีวรรณะเพียงดังทอง (อุทาหรณ์ นฺตุปัจจัย.)

การทำตัว มานวี ตั้ง มานว, ลง อีปัจจัย ด้วยสูตร ณว ณิก เณยฺย ณนฺตุหิ, แยก ว ออกจาก สระ อ, ลบสระ อ, นำ ว ไปประกอบกับ อี, (มานวี) มองถึง อิตฺถิปจฺจยนฺตศัพท์ คือ มานวี ว่านาม ด้วยสูตร ตทฺธิต สมาส กิตกา นามวา ตเว ตุนาทีสุจ, ลง สิวิภัติ, ลบ สิวิภัติ ด้วยสูตร "เสสโตโลปิ คสิปิ" สำเร็จรูปเป็น มานวี. (รูปที่เหลือ ตั้ง "นาวิก, เวนเตยฺย, โคตม" แล้วทำตัวโดยนัยนี้, รูปว่า สามาวตี พึงทำตัวในสูตร นฺตุสฺสตมีกาเร.)

๑๘๘. ปติภิกฺขุราชีการนฺเตหิ อินี.

อินี-อ.อินีปัจจัย, โหติ-ย่อมมี, ปติ ภิกฺขุราชีการนฺเตหิวา-แต่เบื้องหลังจาก อี, การันตศัพท์ ปติ, ภิกฺขุ, ราช ก็ดี, อญเณหิวา-แต่เบื้องหลังจากศัพท์ ท. มีวิทูยกฺข เป็นต้น อันเป็นอื่น, อุ. คหปตานี, ภิกฺขุนี, ราชินี, ทณฺฑินี, ปรจิตฺตวิทูนี, ยกฺขนี เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้ เป็นสูตรที่ลง อินีปัจจัย ในอิตถีลิงค์, คหปตานี-อ.หญิงแม่เรือน (อุทาหรณ์ที่ลง อินีปัจจัย ในเบื้องหลัง ปติศัพท์), ภิกฺขุนี-อ.ภิกษุนี, ราชินี-อ.พระราชินี, ทณฺฑินี-อ.หญิงผู้มีไม้เท้า, (ต้องตั้งว่า ทณฺฑี จึงเป็นอุทาหรณ์ที่ลง อินีปัจจัย ในเบื้องหลังบท อันมี อี เป็นที่สุด.) เพราะการตามมาของ วาศัพท์ จากสูตร "นทาทิโตวา" ด้วยวาศัพท์นั้น รวมเอากลุ่ม อู, การันตศัพท์ เช่น วิทู เป็นต้น, และกลุ่ม อ, การันตศัพท์ เช่น ยกฺข เป็นต้น ที่ไม่กล่าวโดยตรงในสูตรนี้ มีอุทาหรณ์ว่า "ปรจิตฺตวิทูนี-อ.หญิงผู้สามารถรู้ซึ่งจิตของผู้อื่น, ยกฺขินี-อ.นางยักษินี".

การทำตัว คหปตานี ตั้งลิงค์ว่า "คหปติ", ลง อินีปัจจัย ด้วยสูตร ปติ ภิกฺขุราชีการนฺเตหิ อินี, อาเทส อิ อันมีที่สุดของ ปติ ศัพท์เป็น อ ด้วยสูตร ปติสฺสินีมฺหิ, (คหปต อินี) แยก ตฺ ออกจาก สระ อ, (คหปตฺ อ อินี) ลบสระ อิ ด้วยสูตร วาปโร อสรูปา, (คหปต อ นี) อาเทส อ เบื้องหน้าเป็น อา ทีฆะ ด้วยสูตร ปุพฺโพจ, นำ ตฺ ไปประกอบกับ อา, (คหปตานี) มองถึง อิตฺถิปจฺจยนฺตศัพท์ คือ คหปตานี ว่านาม ด้วยสูตร "ตทฺธิต สมาส กิตกา นามวา ตเว ตุนาทีสุจ", ลงสิวิภัติ, ลบสิวิภัติ, สำเร็จรูปเป็น "คหปตานี".

ภิกฺขุนี ตั้ง "ภิกฺขุ", ลง อินีปัจจัย, ลบสระ อิ ด้วยสูตร วาปโร อสรูปา, มองถึง อิตฺถิปจฺจยนฺตศัพท์ คือ ภิกฺขุนี ว่านาม ด้วยสูตร ตทฺธิต สมาส กิตกา นามวา ตเวตุนาทีสุจ, ลง สิวิภัติ, ลบ สิวิภัติ, สำเร็จรูปเป็น ภิกฺขุนี. (ราชินี - ราช + อินี, แยก ชฺ ออกจากสระ อ, ลบสระ อ, นำ ชฺ ไปประกอบกับ อินี, มองถึง อิตฺถิปจฺจยนฺตศัพท์ คือ ราชินี ว่านาม ด้วยสูตร "ตทฺธิต สมาส กิตกา นามวา ตเสตุ-

นาทีสุจ", ลงสิวิภัติ, ลบ สิวิภัติ, สำเร็จรูปเป็น ราชินี, ทณฺฑินี-ทณฺฑ + อินี, แยก ณฺฑ ออกจาก สระ อ, ลบสระ อ, นำ ณฺฑ ไปประกอบกับ อิ, มองถึง อิตฺถิปจฺจยนฺตศัพท์ คือ ทณฺฑินี ว่านาม, ลง สิวิภัติ, ลบ สิวิภัติ, สำเร็จรูปเป็น ทณฺฑินี, ปรจิตฺตวิทูนี-ปรจิตฺตวิทู + อินี, ลบ อิ อันเป็นเบื้องหลัง จาก อู, ยกุชินี-ยกุข + อินี, แยก กุข ออกจากสระ อ, ลบสระ อ, นำ กุข ไปประกอบกับ อิ, มอง ถึง อิตฺถิปจฺจยนฺตศัพท์ คือ ยกุชินี ว่านาม, ลงสิวิภัติ, ลบ สิวิภัติ, สำเร็จรูปเป็น ยกุชินี.)

๑๘๙. นฺตุสฺส ตมีกาเร.

ตำ-อ.การอาเทสเป็น ต, นฺตุสฺส-แห่งนฺตุปัจจัย, โหติ-ย่อมเป็น, อีกาเร-ในเพราะ อี ปัจจัย, วา-โดยการวิกัปป์, อุ. คุณวตี, คุณวนฺตี เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้ เป็นสูตรที่อาเทส นฺตุ เป็น ต ในเพราะ อี ปัจจัยเบื้องหลัง, รูป "คุณวตี" เป็นอุทาหรณ์ที่อาเทสเป็น ต, คุณวนฺตี เป็นอุทาหรณ์ที่ไม่อาเทสเป็น ต เพราะ วา ศัพท์ห้ามไว้. (คุณวตี, คุณวนฺตี-อ. หญิงผู้มีคุณ.)

การทำตัว คุณวตี ตั้งลิงค์ว่า "คุณวนฺตุ", ลง อี ปัจจัย ด้วยสูตร ณว ณิก เณยฺย ณ นฺตุหิ, อาเทส นฺตุ เป็น ต ด้วยสูตร นฺตุสฺสตมีกาเร, แยก ตุ ออกจากสระ อ, ลบสระ อ, นำ ตุ ไปประกอบ กับ อี, (คุณวตี) มองถึง อิตฺถิปจฺจยนฺตศัพท์ คือ คุณวตี ว่านาม, ลงสิวิภัติ, ลบ สิวิภัติ, สำเร็จรูปเป็น "คุณวตี". (คุณวนฺตี ลง อี ปัจจัย, ลบ อุ อันมีที่สุดของ นฺตุ, นำ นฺต ไปประกอบกับ อี, มองถึง อิตฺถิปจฺจยนฺตศัพท์ คือ คุณวนฺตี ว่านาม, ลงสิวิภัติ, ลบ สิวิภัติ, สำเร็จรูปเป็น "คุณวนฺตี".)

๑๙๐. ภวโต โภโต.

โภโต-อ.การอาเทสเป็น โภต, ภวโต-แห่ง ภวนฺต ศัพท์, โหติ-ย่อมเป็น, อีกาเร-ใน เพราะ อี ปัจจัย, อุ. โภตี, โภติ เป็นต้น.

อธิบาย ภายหลังที่ลง อี ปัจจัย ในสูตร นทาทิโตวา แล้ว, อาเทส ภวนฺตศัพท์ เป็น โภต. (โภตี-อ.หญิงผู้เจริญ, โภตี-ข้าแต่หญิงผู้เจริญ.)

การทำตัว โภตี ตั้งลิงค์ว่า "ภวนฺต", ลง อี ปัจจัย ด้วยสูตร นทาทิโตวา, อาเทส ภวนฺต ศัพท์ เป็น โภต ด้วยสูตร ภวโต โภโต, แยก ตุ ออกจากสระ อ, ลบสระ อ, นำ ตุ ไปประกอบกับ อี, (โภตี) มองถึง อิตฺถิปจฺจยนฺตศัพท์ คือ โภตี ว่านาม, ลงสิวิภัติ, ลบ สิวิภัติ, สำเร็จรูปเป็น "โภตี".

รูปว่า "โภติ" เป็นอาลปนะ ฝ่ายเอกวจนะ, เมื่อเป็น โภตี แล้ว ลง สิอาลปนะ, ตั้งสิอาลปนะ ชื่อ ค, ตั้ง อี ชื่อ ป, อาเทส อี เป็น อิรัสสะ ด้วยสูตร ณลปารสฺสำ, ลบ คสิ, สำเร็จรูปเป็น "โภติ". (โภติศัพท์ ใน โภติ กญฺเญ นักศึกษาพึงจำไว้ว่า เป็น โภติ ที่มาจากสูตรนี้.)

๑๙๑. โภ เค ตุ.

โภ-อ.การอาเทสเป็น โภ, ภวโต-แห่ง ภวนฺตศัพท์, โหติ-ย่อมเป็น, เคตุ-ในเพราะ คสิ, อุ. โภ.

อธิบาย (โภ-ข้าแต่ท่านผู้เจริญ.) โภ ตั้งลิงค์ว่า "ภวนฺต", ลง สิวิภัติ, ตั้ง สิ อาลปนะ ชื่อ ค ด้วยสูตร อาลปเนสิคสญฺโญ, อาเทส ภวนฺตศัพท์ เป็น โภ ด้วยสูตร โภเคตุ, ลบ คสิ, ด้วยสูตร เสสโตโลปฺ คสิปิ, สำเร็จรูปเป็น โภ. (โภศัพท์ ใน โภปุริส เป็นต้น เป็น โภศัพท์ ในสูตรนี้แล, ยังมี "โภ" เป็นบทนิบาตอีกด้วย, ข้อควรจำเกี่ยวกับสูตรนี้ จะแสดงใน นามคณะ.)

๑๔๒. อการปิตาทฺยนฺตานมา.

อา-อ.การอาเทสเป็น อา, อการปิตาทฺยนฺตานำ-แห่งสระอันมีที่สุด แห่งศัพท์ ท. มี อ, การันตศัพท์, ปิตุศัพท์ เป็นต้น, โหติ-ย่อมเป็น, เค-ในเพราะ คสิ, อุ. โภ ปุริสา, โภ ปิตา เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้ เป็นสูตรที่อาเทส อ อักษร อันมีที่สุดของ อ, การันตศัพท์ เช่น ปุริส เป็นต้น บ้าง, อุ อันมีที่สุดของ ปิตุ มาตุ สตฺถุ เป็นต้นบ้าง ในเพราะ คสิ เบื้องหลัง. (โภ ปุริสา-ข้าแต่บุรุษ, โภ ปิตา-ข้าแต่บิดา.)

การทำตัว ปุริสา ตั้งลิงค์ว่า "ปุริส", ลงสิวิภัติ, ตั้ง สิ อาลปนะ ชื่อ ค, แยก สฺ ออกจาก สระ อ, (ปุริสฺ อ สิ) อาเทส อ เป็น อาที่ฆะ ด้วยสูตร อการปิตาทฺยนฺตานมา, นำ สฺ ไปประกอบกับ อา, ลบ คสิ ด้วยสูตร เสสโตโลปฺ คสิปิ, สำเร็จรูปเป็น "ปุริสา". (ปิตา ตั้ง ปิตุ, ลง สิ อาลปนะ, ตั้ง สิ อาลปนะ ชื่อ ค, อาเทส อุ อันมีที่สุดของ ปิตุ เป็น อา ด้วยสูตรนี้, ลบ สิวิภัติ, สำเร็จรูปเป็น ปิตา.)

๑๔๓. ฌ ล ปา รสฺสำ.

ฌ ล ปา-อ.สระ อี, อู อันมีชื่อว่า ฌ ล ป ท. อาปชฺชนฺเต-ย่อมถึง, รสฺสำ-ซึ่งความเป็น รัสสะ, เค-ในเพราะ คสิ, อุ. โภทณฺฑิ, โภสยมฺภุ, โภติอิตฺถิ, โภติวธุ เป็นต้น.

อธิบาย คำว่า "คสิ" คือ เอกวจนะ วิภัติ นั่นเอง, แม้สระ อี, อู ก็ไม่อาจชื่อ ฆ ได้ด้วยสูตร อาโฆ, เพราะฉะนั้น ในเพราะ คสิ เบื้องหลัง หากสระ อี, อู อันมีชื่อ ฌ, ล, ป จะอาเทสเป็นรัสสะ ด้วยสูตร อโฆรสฺสเมกวจน โยสฺวปิจ ก็สามารถทำได้, แต่ ตามที่กล่าวในสูตรนี้ มีประโยชน์พึงจดจำ ไว้ว่า "ในเพราะ คสิ เบื้องหลัง อี, อู อันมีชื่อว่า ฌ, ล, ป อาเทสเป็นรัสสะได้เป็นนิจ".

(โภทณฺฑิ (อุทาหรณ์ที่ชื่อ ฌ ปุลิงค์) ข้าแต่ผู้มีไม้เท้า, โภสยมฺภุ (อุทาหรณ์ที่ชื่อ ล) ข้าแต่พระพุทธเจ้า, (นักศึกษาพึงระวังอุทาหรณ์ที่เป็น นปุสกลิงค์ ว่า โภ สุขการิ, โภ โคตฺรภุ.) โภติ อิตฺถิ (อุทาหณ์ที่ชื่อ ป อิตฺถีลิงค์) ข้าแต่หญิง, โภติวธุ (อุทาหรณ์ที่ชื่อ ป อิตถีลิงค์) ข้าแต่หญิงสาว.)

การทำตัว ทณฺฑิ ตั้ง "ทณฺฑ", ลง สิ อาลปนวิภัติ, ตั้ง สิอาลปนะ ชื่อ ค ด้วยสูตร อาลปเนสิค-สญฺโญ, ตั้ง อี ชื่อ ฌ ด้วยสูตร อิวณฺณวณฺณา ฌลา, อาเทส อี เป็น อิรัสสะ ด้วยสูตร ฌลปารสฺสำ, ลบ คสิ ด้วยสูตร เสสโตโลปฺ คสิปิ, สำเร็จรูปเป็น "ทณฺฑิ". (สยมฺภุ - ตั้ง สยมฺภู, ตั้ง อู ชื่อ ล, อิตฺถิ - ตั้ง อิตฺถี, ตั้ง อี ชื่อ ป, วธุ - ตั้ง วธู, ตั้ง อู ชื่อ ป.)

๑๔๔. อากาโรวา.

อากาโร-อ.อาอักษร, อาปชฺชเต-ย่อมถึง, รสฺสํ-ซึ่งความเป็นรัสสะ, เค-ในเพราะ คสิ, วา-โดยการวิกัปป์, อุ. โภ ปุริส, โภ ปุริสา, เห ส, เห สา, โภ ปิต, โภ ปิตา เป็นต้น.

อิติ นามกปฺเป จตุตฺโถ กณฺโฑ.

กณฺโฑ-อ.กัณฑ์, จตุตฺโถ-ที่ ๔, นามกปฺเป-ในหมวดนาม, อิติ-จบแล้ว.

อธิบาย อาอักษร ที่เกี่ยวกับสูตรนี้ เป็น ปุลิงค์ และ นปุลิงค์ เป็นส่วนมาก, มิใช่ อา อิตถีลิงค์, เพราะฉะนั้น จะต้องชื่อ ฆ ด้วยสูตร อาโฆ มิได้, เมื่อไม่ชื่อว่า ฆ ย่อมอาเทสเป็นรัสสะได้ ด้วยสูตร อโฆรสฺส, แต่ ตามที่กล่าวในสูตรนี้ มีประโยชน์อันพึงจดจำไว้ว่า "ในเพราะ คสิ เบื้องหลัง อา ที่ไม่ชื่อ ฆ อาเทสเป็นรัสสะได้ ในบางครั้งเท่านั้น". (ข้อที่ควรจำเกี่ยวกับสูตร ณ ล ปา รสฺสํ, กับสูตร อากาโร นักศึกษาพึงดูใน รูปสิทธิ.)

(โภ ปุริส, โภ ปุริสา-ข้าแต่บุรุษ, เห ส, เห สา-เฮ้ย หมา, โภ ปิต, โภ ปิตา-ข้าแต่บิดา, ปุริสา และ ปิตา เป็นอุทาหรณ์ของสูตร อการปิตา ทฺยนฺตานมา, สา นั้นเป็นอุทาหรณ์ที่มีอาทีฆะเป็นปกติด้วยตัวเอง, ที่นำ ปุริสา-ปิตา-สา ไว้ในสูตรนี้ด้วย เพื่อแสดงว่า สูตรนี้ไม่อาเทสเป็นรัสสะเสมอไป.)

การทำตัว ปุริส ตั้งลิงค์ว่า "ปุริส", ลง สิ อาลปนะ, ตั้ง สิ อาลปนะ ชื่อ ค, แยก สฺ ออกจากสระ อ, อาเทส อ อันมีที่สุดของ ส เป็น อาทีฆะ ด้วยสูตร อการปิตา ทฺยนฺตานมา, อาเทส อา เป็น อ รัสสะ ด้วยสูตร อากาโรวา, ลบ คสิ ด้วยสูตร เสสโตโลปํ คสิปิ, สำเร็จรูปเป็น "ปุริส".

ปิต ตั้ง ปิตุ, อาเทส อุ เป็น อา ด้วยสูตร อการปิตา ทฺยนฺตานมา, อาเทส อา เป็น อ รัสสะ ด้วยสูตรนี้, ลบ คสิ, สำเร็จรูปเป็น ปิต.

ส ตั้งลิงค์ว่า "สา", ลง สิ อาลปนะ, ตั้ง สิ อาลปนะ ชื่อ ค, อาเทส อา เป็น อ รัสสะ ด้วยสูตรนี้, ลบ คสิ, สำเร็จรูปเป็น "ส", รูปว่า "สา" ตั้ง สา, ลง สิ อาลปนะ, ตั้ง สิ อาลปนะ ชื่อ ค, ลบ คสิ, สำเร็จรูปเป็น สา.

——— **นาม กัณฑ์ที่ ๔ จบ.** ———

๑๔๕. ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย.

ตฺวาทโย-อ.ปัจจัย ท. มี โต เป็นต้น, วิภตฺติสญฺญาโย-มีชื่อว่าวิภัติ, โหนฺติ-ย่อมมี, อุ. สพฺพโต เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้ เป็นสูตรที่ตั้งปัจจัยทั้งหลาย มี โต เป็นต้น อันจะแสดงต่อไป ชื่อว่าวิภัติ, หมายความว่า---หากไม่มีวิภัติเสียแล้ว ไม่นับเข้าเป็นบท, เพราะฉะนั้น พึงตั้ง โต ปัจจัย, ตฺร ปัจจัย เหล่านั้น ให้มีชื่อว่า "ปญฺจมีวิภัตติ, สตฺตมีวิภัตติ", เมื่อตั้งชื่อวิภัตติเช่นนั้นแล้ว บททั้งหลาย มี สพฺพโต เป็นต้น ก็จะเป็นบทที่ลงวิภัตติแล้ว และ เป็นบทที่มีวิภัตติเป็นที่สุด. (สพฺพโต-แต่ทั้งปวง.) พึงทำตัวในภายหลัง.

๑๔๖. กฺวจิ โต ปญฺจมฺยตฺเถ.

โต-อ.โตปัจจัย, กฺวจิ-ในบางแห่ง, โหติ-ย่อมมี, ปญฺจมฺยตฺเถ-ในอรรถแห่งปัญจมีวิภัตติ, อุ. กุโต เป็นต้น.

อธิบาย เพราะลง โต ปัจจัย ในอรรถแห่งปัญจมีวิภัตติ ในสูตรนี้ จึงต้องตั้ง โต ปัจจัย ชื่อ ปญฺจมีวิภัตติ ด้วยสูตร ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย. (กุโต-แต่ที่ไหน, แต่ที่ไหน ๆ, สมควรมีทั้งอรรถ เอกวจนะ และ พหุวจนะ.)

การทำตัว กุโต ตั้งลิงค์ว่า "กึ", ลง โต ปัจจัย ด้วยสูตร กฺวจิ โต ปญฺจมฺยตฺเถ, ตั้ง โต ปัจจัย ชื่อปัญจมีวิภัตติ ด้วยสูตร ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย, อาเทส กึ ศัพท์ เป็น กุ ด้วยสูตร ตฺรโตเถสุจ, สำเร็จรูปเป็น กุโต.

สพฺพโต เป็นต้น ตั้ง "สพฺพ", ลง โต ปัจจัย ด้วยสูตร กฺวจิ โต ปญฺจมฺยตฺเถ, ตั้ง โต ปัจจัย ชื่อปัญจมีวิภัตติ ด้วยสูตร ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย, เท่านั้น, อโต ตั้ง เอตฺ, อาเทส เอตฺ เป็น อ ด้วยสูตร สพฺพสฺเสตสฺสากาโรวา, อิโต ตั้ง อิมฺ, อาเทส อิม เป็น อิ ด้วยสูตร อิมสฺสิถีทานิหโตเธสุจ, เอตฺโต อาเทส เอตฺ เป็น เอ ด้วยสูตร เอโตเถสุจ, แล้วลง ตฺ เทฺวภาว.)

โยควิภาค ในสูตร กฺวจิโตปญฺจมฺยตฺเถ นี้ ยังสามารถลง โต ปัจจัย ในอรรถทั้งหลาย มี ปฐมา เป็นต้น ได้ด้วย ทฺวิธากรณโยควิภาค มีรูปเป็น "กฺวจิโต" พึงดูโดยพิศดาร ใน กัจจายนภาสาฏีกา.

๑๔๗. ตฺรถ สตฺตมิยา สพฺพนาเมหิ.

ตฺรถ-อ.ตฺร ปัจจัย, ถ ปัจจัย ท., โหนฺติ-ย่อมมี, สพฺพนาเมหิ-ในเบื้องหลังจากสรรพนาม, อตฺเถ-ในอรรถ, สตฺตมิยา-แห่งสัตตมีวิภัตติ, อุ. กุตฺร, กุตฺถ, กตฺถ, เป็นต้น.

อธิบาย (กุตฺร, กุตฺถ, กตฺถ---ในที่ไหน, ในที่ไหน ๆ.) กุตฺร ตั้งลิงค์ว่า กึ, ลง ตฺร ปัจจัย ด้วยสูตร ตฺรถ สตฺตมิยา สพฺพนาเมหิ, ตั้ง ตฺร ปัจจัย ชื่อสัตตมีวิภัตติ ด้วยสูตร ตฺวาทโย

วิภตฺติสญฺญาโย, อาเทส กึ ศัพท์ เป็น กุ ด้วยสูตร ตฺรโตเอสุจ, สำเร็จรูปเป็น "กุตฺร". (กุตฺถ ลง ถ ปัจจัย, อาเทส กึ ศัพท์ เป็น กุ, ลง ตฺ เทฺวภาว.)

กตฺถ ตั้ง กึ, ลง ถ ปัจจัย, ตั้ง ถ ปัจจัย ชื่อสัตตมีวิภัตติ, อาเทส กึ ศัพท์ เป็น ถ ด้วยสูตร เสเสสุจ, ลง ตฺ อสทิสเทฺวภาวแห่ง ถ, สำเร็จรูปเป็น กตฺถ. (เอตฺถ ตั้ง เอต, ลง ถ ปัจจัย, ตั้ง ถ ปัจจัย ชื่อสัตตมีวิภัตติ, อาเทส เอต เป็น เอ ด้วยสูตร "เอ โตเอสุจ", ลง ตฺ เทฺวภาว.)

๑๙๘. สพฺพโต ธิ.

ธิ-อ. ธิปัจจัย, โหติ-ย่อมมี, สพฺพโต-ในเบื้องหลังจาก สพฺพ ศัพท์, สตฺตมฺยตฺเถ-ในอรรถแห่งสัตตมีวิภัตติ, อุ. สพฺพธิ.

อธิบาย (สพฺพธิ-ในทั้งปวง, ในทั้งปวง ท.) สพฺพธิ ตั้งลิงค์ว่า สพฺพ, ลง ธิ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโตธิ, ตั้ง ธิ ปัจจัย ชื่อสัตตมีวิภัตติ, ด้วยสูตร ตฺวาทโต เป็นต้น, สำเร็จรูปเป็น "สพฺพธิ".

๑๙๙. กึสฺมา โว.

โว-อ. ว ปัจจัย, โหติ-ย่อมมี, กึสฺมา-ในเบื้องหลังจาก กึ ศัพท์, สตฺตมฺยตฺเถ-ในอรรถแห่งสัตตมีวิภัตติ, อุ. กฺว (คโตสิ).

อธิบาย (กฺว-ในที่ไหน, คโต-ไปแล้ว, กฺว-สู่ที่ไหน, อสิ-ย่อมเป็น.)

การทำตัว กฺว ตั้งลิงค์ว่า กึ, ลง ว ปัจจัย ด้วยสูตร กึสฺมา โว, ตั้ง ว ปัจจัย ชื่อสัตตมีวิภัตติ, (กึ ว) อาเทส กึ ศัพท์ เป็น ก ด้วยสูตร กิสฺสก เวจ, (กฺว) แยก กฺ ออกจากสระ อ, (กฺ อ ว) ลบ อ แห่ง ก ด้วยสูตรใหญ่ คือ เตสุวุทฺธิโลโปคมวิการวิปรีตาเทสาจ, นำ กฺ ไปประกอบกับ ว, สำเร็จรูปเป็น กฺว. (อ แห่ง ก ใน นฺยาส ใช้ลบด้วยสูตร สรโลโป เป็นต้น.)

๒๐๐. หึหิญฺจนำ.

หึหิญฺจนำ-อ. หึ ปัจจัย, หำ ปัจจัย, หิญฺจนำ ปัจจัย ท., โหนฺติ-ย่อมมี, สตฺตมฺยตฺเถ-ในอรรถแห่งสัตตมีวิภัตติ, อุ. กุหึ, กุหำ กุหิญฺจนำ.

อธิบาย (กุหึ, กุหำ-ในที่ไหน, ในที่ไหน ๆ, กุหิญฺจนำ-ในบางครั้ง.)

การทำตัว กุหึ ตั้ง กึ, ลง หึ ปัจจัย ด้วยสูตร หึหิญฺจนำ, ตั้ง หึ ปัจจัย ชื่อสัตตมีวิภัตติ, อาเทส กึ ศัพท์ เป็น กุ ด้วยสูตร กุหึหำสุจ, สำเร็จรูปเป็น กุหึ.

(กุหำ ลง หำ ปัจจัย, กุหิญฺจนำ ลง หิญฺจนำ ปัจจัย, ตั้ง หำ ปัจจัย, หิญฺจนำ ปัจจัย ชื่อสัตตมีวิภัตติ, อาเทส กึ ศัพท์ เป็น กุ ด้วย จ ศัพท์ ในสูตร กุหึสุจ.)

๒๐๑. ตมฺหา จ.

หึหจ-อ.หึปัจจัย, หปัจจัย ท. นั่นเทียว, โหนฺติ-ย่อมมี, ตมฺหา-ในเบื้องหลังจาก ต ศัพท์, สตฺตมฺยตฺเถ-ในอรรถแห่งสัตตมีวิภัตติ, อุ. ตหึ, ตห.

อธิบาย (ตหึ, ตห-ในที่นั้น, ในที่นั้น ๆ.) จ ศัพท์ ในสูตรนี้ ห้าม หิญฺจนํ ปัจจัย, เพราะฉะนั้น หิญฺจนํ ศัพท์ในสูตรก่อน จะตามมาสูตรนี้มิได้.

การทำตัว ตหึ ตั้งลิงค์ว่า ต, ลง หึ ปัจจัย ชื่อสัตตมีวิภัติ ด้วยสูตร ตมฺหาจ, สำเร็จรูปเป็น ตหึ รูปว่า ตห ต่างกันเพียงลง ห ปัจจัย เท่านั้น

๒๐๒. อิมสฺมา หธา จ.

หธา-อ.หปัจจัย, ธปัจจัย ท., โหนฺติ-ย่อมมี, อิมสฺมาจ-ในเบื้องหลังจาก อิม ศัพท์นั่นเทียว, สตฺตมฺยตฺเถ-ในอรรถแห่งสัตตมีวิภัตติ, อุ. อิห, อิธ.

อธิบาย (จ ศัพท์ ใน หธาจ มีอรรถแห่ง "เอว" จึงแปลว่า "นั่นเทียว", จ ศัพท์นั้นเลื่อนมาอยู่หลัง อิมศัพท์ ฉะนั้น ห, ธ ปัจจัย จะต้องลงหลัง อิม ศัพท์ เท่านั้น, หลังศัพท์อื่น ห้ามลง. อิห, อิธ-ในที่นี้, ในที่นี้ ๆ.)

การทำตัว อิห ตั้งลิงค์ว่า อิม, ลง ห ปัจจัย, ด้วยสูตร อิมสฺมา หธาจ, ตั้ง ห ปัจจัย ชื่อสัตตมีวิภัตติ ด้วยสูตร ตฺวาทโย เป็นต้น, อาเทส อิม ศัพท์ เป็น อิ ด้วยสูตร อิมสฺสิถำทานิ หโตเธสุจ, สำเร็จรูปเป็น อิห. (ในรูป อิธ เพียงแค่ลง ธ ปัจจัย เท่านั้น.)

๒๐๓. ยโต หึ.

หึ-อ.หึปัจจัย, โหติ-ย่อมมี, ยโต-ในเบื้องหลังจาก ย ศัพท์, สตฺตมฺยตฺเถ-ในอรรถแห่งสัตตมีวิภัตติ, อุ. ยหึ.

อธิบาย (ยหึ-ในที่ใด, ในที่ใด ๆ.) ยหึ ตั้งลิงค์ว่า "ย", ลง หึ ปัจจัย ด้วยสูตร ยโต หึ, ตั้ง หึ ปัจจัย ชื่อสัตตมีวิภัตติ, สำเร็จรูปเป็น ยหึ.

๒๐๔. กาเล.

อยำ-อ.สูตร กาเล นี้, อธิกาโร-เป็นสูตรอันไปตามสูตรข้างหลัง.

อธิบาย วิธีการตามไปของสูตรนี้ จะปรากฏในสูตรต่อ ๆ ไป.

๒๐๕. กึสพฺพญฺเญกยกุหึ ทาทาจนำ.

ทาทาจนำ-อ.ทาปัจจัย, ทาจนำ ปัจจัย ท., โหนฺติ-ย่อมมี, กึสพฺพญฺเญกยกุหึ-ในเบื้องหลังจาก กึ, สพฺพ, อญฺญ, เอก, ย กุ ศัพท์, กาเล-ในอรรถว่ากาล, สตฺตมฺยตฺเถ-ในอรรถแห่งสัตตมีวิภัตติ, อุ. กทา, สพฺพทา, อญฺญทา, เอกทา, ยทา, กุทาจนำ.

อธิบาย (กทา-ในกาลไหน, สพฺพทา-ในกาลทั้งปวง, อญฺญทา-ในกาลอื่น, เอกทา-ในกาลครั้งหนึ่ง, ยทา-ในกาลใด, กุทาจนำ-ในกาลบางครั้ง.) กทา ตั้งลิงค์ว่า กึ, ลง ทา ปัจจัย ด้วยสูตร กึสพฺพญฺญเญกยกุหิ ทาทาจนำ, ตั้ง ทา ปัจจัย ชื่อสัตตมีวิภัตติ, อาเทส กึ เป็น ก ด้วยสูตร เสเสสุจ, สำเร็จรูปเป็น กทา.

สพฺพทา-ตั้ง สพฺพ, อญฺญทา-ตั้ง อญฺญ, เอกทา-ตั้ง เอก, ยทา-ตั้ง ย, ลง ทา ปัจจัย ด้วยสูตรนี้, รูป "กุทาจนำ" ตั้ง กึ, ลง ทาจนำ ปัจจัย ด้วยสูตรนี้, ตั้งปัจจัยชื่อสัตตมีวิภัตติ, อาเทส กึ เป็น กุ ด้วย จ ศัพท์ในสูตร "กุหึหำสุจ", สำเร็จรูปเป็น กุทาจนำ.

(บทว่า กุหึ ในสูตร เป็น กุ ที่อาเทสมาจาก กึ, ฉะนั้น จึงกล่าวว่า กึ ศัพท์ว่า กุ, กล่าวกันว่าเป็นนัยแห่งผลูปจาร คือ ในการหุงข้าวสารเพื่อให้เป็นข้าวสุกนั้น มิได้พูดว่า "หุงข้าวสาร" แต่พูดว่า "หุงข้าว(สุก)" แต่ที่กัจจายนะ ไม่แสดงมติ การอาเทส กึ เป็น กุ ในเพราะ ทาจนำ เบื้องหลัง ท่านคงกล่าว กุ เป็นบทนิบาตนั่นเอง.)

๒๐๖. ตมฺหา ทานิจ.

ทานิจ-อ. ทานิ ปัจจัยด้วย, ทาจ-อ. ทา ปัจจัยด้วย, โหนฺติ-ย่อมมี, ตมฺหา-ในเบื้องหลังจาก ต ศัพท์, กาเล-ในอรรถว่ากาล, สตฺตมฺยตฺเถ-ในอรรถแห่งสัตตมีวิภัตติ, อุ. ตทานิ, ตทา.

อธิบาย จ ศัพท์ ใน ทานิจ ย่อมดึง ทา ปัจจัย จากสูตรหน้ามา, เพราะฉะนั้น จึงต้องเติม ทาจ ไว้ในอรรถด้วย. (ตทานิ, ตทา-ในกาลนั้น.) ตทานิ ตั้งลิงค์ว่า ต, ลง ทานิ ปัจจัย ด้วยสูตร ตมฺหาทานิจ, ตั้ง ทานิ ปัจจัย ชื่อสัตตมีวิภัตติ, สำเร็จรูปเป็น ตทานิ., ในรูป "ตทา" ลง ทา ปัจจัย.

๒๐๗. อิมสฺมา รหิ ธุนาจ.

รหิ ธุนา-อ. รหิ ปัจจัย, ธุนา ปัจจัย ท. ด้วย, ทานิจ-อ. ทานิ ปัจจัยด้วย, โหนฺติ-ย่อมมี, อิมสฺมา-ในเบื้องหลังจาก อิม ศัพท์, กาเล-ในอรรถว่ากาล, สตฺตมฺยตฺเถ-ในอรรถแห่งสัตตมีวิภัตติ, อุ. เอตรหิ, อธุนา, อิทานิ.

อธิบาย ในหนังสือปัจจุบัน เป็น "อิมสฺมา รหิ ธุนาทานิจ" ถ้ากล่าวตามนี้ จ ศัพท์ใน "ทานิจ" ก็ไร้ประโยชน์, ในรูปสิทธิฏีกา พรรณนาว่า "ด้วย จ ศัพท์ รวมเอา ทานิปัจจัย ในสูตรหน้า" เพราะฉะนั้น "อิมสฺมา รหิ ธุนาจ" เท่านั้น เป็นปาฐะดั้งเดิม. (เอตรหิ, อธุนา, อิทานิ-ในกาลนี้.)

การทำตัว เอตรหิ ตั้งลิงค์ว่า อิม, ลง รหิ ปัจจัย ด้วยสูตร อิมสฺมา รหิ ธุนาจ, ตั้ง รหิ ปัจจัย ชื่อสัตตมีวิภัตติ, อาเทส อิม เป็น เอต ด้วยสูตร "เอต รหิมฺหิจ", สำเร็จรูปเป็น "เอตรหิ".

(อธุนา-ตั้ง อิม, ลง ธุนา ปัจจัย, ตั้ง ธุนา ปัจจัย ชื่อสัตตมีวิภัตติ, อาเทส อิม เป็น อ ด้วยสูตร อธุนามฺหิจ, อิทานิ- ตั้ง อิม, ลง ทานิ ปัจจัย, ตั้ง ทานิ ปัจจัย ชื่อสัตตมีวิภัตติ, อาเทส อิม เป็น อิ ด้วยสูตร อิมสฺมิ ถทานิหโต เธสุจ.)

๒๐๘. สพฺพสฺส โส ทามฺหิ วา.

โส-อ. การอาเทสเป็น ส, สพฺพสฺส-แห่ง สพฺพ ศัพท์, โหติ-ย่อมมี, ทามฺหิ-ในเพราะ ทา ปัจจัย, วา-โดยการวิกัปป์, อุ. สทา.

อธิบาย (สทา-ในกาลทั้งปวง.) สทา ตั้งลิงค์ว่า สพฺพ, ลง ทา ปัจจัย ด้วยสูตร กึ-สพฺพฌฺเณกยกุหิ ทาทาจนำ, ตั้ง ทา ปัจจัย ชื่อสัตตมีวิภัตติ, อาเทส สพฺพ เป็น ส ด้วยสูตร สพฺพสฺส-โสทามฺหิวา, สำเร็จรูปเป็น สทา.

๒๐๙. อวณฺโณ เย โลปญฺจ.

อวณฺโณจ-แม้อ. อวรรณะ, อาปชฺชเต-ย่อมถึง, โลปำ-ซึ่งการลบ, เย-ในเพราะ ย ปัจจัย ใน ตัทธิต, อุ. พาหุสฺสจฺจำ เป็นต้น.

อธิบาย ใน ตัทธิตกัณฑ์ นักศึกษาจะได้พบการลบ ณ จาก ณฺย ปัจจัย ให้เหลือเพียง ย เท่านั้น, สูตรนี้ จึงเป็นสูตรที่ลบ อ, อา ในเพราะ ย ปัจจัยนั้นในเบื้องหลัง, ยังรวมการลบ อิวรรณะ ด้วย จ ศัพท์ ในสูตร อวณฺโณจ อีกด้วย, ส่วนตัวรูป จะมาในสูตร ยวตำ ตลน เป็นต้นบ้าง, ใน ตัทธิตกัณฑ์บ้าง. (พาหุสฺสจฺจำ-ความเป็นพหูสูต.)

๒๑๐. วุทฺธสฺส โช อิยิฏฺเ ฐสุ.

โช-อ. การอาเทสเป็น ช, วุทฺธสฺส-แห่ง วุทฺธ ศัพท์, โหติ-ย่อมมี, อิยิฏฺเ ฐสุ-ในเพราะ อิย ปัจจัย, อิฏฺ ฐ ปัจจัย ท., อุ. เชยฺโย, เชฏฺโ ฐ.

อธิบาย อิย, อิฏฺ ฐ ปัจจัยเหล่านี้ ลงในอรรถวิเสส, นักศึกษาจะได้พบในตัทธิตกัณฑ์, สูตรนี้ อาเทส วุทฺธ ศัพท์ เป็น ช ในเพราะ อิย, อิฏฺ ฐ ปัจจัยเหล่านั้นในเบื้องหลัง, ส่วนการทำตัว จะทำเท่าที่เกี่ยวข้องกับสูตรนี้ก่อน จะทำตัวโดยพิศดารในตัทธิตกัณฑ์, (เชยฺโย, เชฏฺโ ฐ-ผู้เจริญกว่า, ผู้เจริญที่สุด.)

การทำตัว เชยฺโย ตั้ง "วุทฺธ อิย", อาเทส วุทฺธ ศัพท์ เป็น ย ด้วยสูตร "วุทฺธสฺส โช อิยิฏฺเ ฐสุ", แยก ชฺ ออก, (ชฺ อ อิ ย) ลบสระ อ เบื้องหน้าด้วยสูตร สรโลโป เป็นต้น, สระ อิ เบื้องหลังจะทำเป็นปกติมิได้, อาเทสสระ อิ เบื้องหลัง เป็น เอ อสวรรณะ ด้วยสูตร กฺวจาสวณฺณำ-ลุตฺเต, นำ ชฺ ไปประกอบกับ เอ เบื้องหลัง ด้วยสูตร "นเย ปรำ ยุตฺเต" ลง ยฺ เทฺวภาว, มุ่งให้ ตทฺธิตปจฺจยนฺต ศัพท์ คือ เชยฺย เป็นนาม, ลง สิ วิภัตติ, อาเทส สิ เป็น โอ, สำเร็จรูปเป็น เชยฺโย. (เชฏฺโ ฐ ตั้ง "วุทฺธ อิฏฺ ฐ")

ในการลบสระหน้านั้น รูปสิทธิ ลบด้วยสูตร สราสเรโลปำ, ใน นฺยาส ลบด้วยสูตร สรโลโป, แต่พอใจในการลบแบบ นฺยาส เพราะอำนาจแห่ง ปกติ ศัพท์ ห้ามว่า "สระหลังทำเป็นปกติไม่ได้" เพราะมิใช่การต่อแบบสนธิ.

๒๑๑. ปสตฺถสฺส โส จ.

โสจ-อ. การอาเทสเป็น ส ด้วย, โชจ-อ. การอาเทสเป็น ช ด้วย, ปสตฺถสฺส-แห่ง ปสตฺถ ศัพท์, โหติ-ย่อมมี, อิยิฏฺเฐสุ-ในเพราะ อิย ปัจจัย, อิฏฺฐ ปัจจัย ท., อุ. เสยฺโย เสฏฺโฐ, เชยฺโย เชฏฺโฐ.

อธิบาย ด้วย จ ศัพท์ ใน โสจ รวมการอาเทสเป็น ช ในสูตรก่อน., (เสยฺโย เสฏฺโฐ, เชยฺโย เชฏฺโฐ-ผู้ประเสริญกว่า, ผู้ประเสริฐที่สุด.)

การทำตัว เสยฺโย ตั้ง "ปสตฺถ อิย", อาเทส ปสตฺถ ศัพท์ เป็น ส ในเพราะ อิย ปัจจัย เบื้องหลังด้วยสูตร ปสตฺถสฺส โสจ, แยก สฺ ออกจากสระ อ, ลบสระ อ เบื้องหน้า ด้วยสูตร สรโลโป เป็นต้น, สระ อิ เบื้องหลังทำเป็นปกติไม่ได้, อาเทส อิ เป็น เอ อสวรรณะ ด้วยสูตร กฺวจาสวณฺณ-ลุตฺเต, นำ สฺ ไปประกอบกับ เอ, ลง ยฺ เทฺวภาว, มุ่งให้ ตทฺธิตปจฺจยนฺต ศัพท์ คือ เสยฺย เป็นนาม, ลง สิ วิภัตติ, อาเทส สิ เป็น โอ, สำเร็จรูปเป็น เสยฺโย.

(เสฏฺโฐ ตั้ง "ปสตฺถ อิฏฺฐ", เชยฺโย ตั้ง "ปสตฺถ อิย", เชฏฺโฐ ตั้ง "ปสตฺถ อิฏฺฐ".)

๒๑๒. อนฺติกสฺส เนโท.

เนโท-อ. การอาเทสเป็น เนท, อนฺติกสฺส-แห่ง อนฺต ศัพท์, โหติ-ย่อมมี, อิยิฏฺเฐสุ-ในเพราะ อิย ปัจจัย, อิฏฺฐ ปัจจัย ท., อุ. เนทิโย, เนทิฏฺโฐ.

อธิบาย (เนทิโย เนทิฏฺโฐ-ใกล้กว่า, ใกล้ที่สุด.)

การทำตัว เนทิโย ตั้ง "อนฺติก อิย", อาเทส อนฺติก ศัพท์ เป็น เนท ด้วยสูตร "อนฺติกสฺส เนโท", แยก ทฺ, ลบ, รวม, แล้วกำหนดเป็นนามเป็นต้น. (เนทิฏฺโฐ ตั้ง "อนฺติก อิฏฺฐ" แล้วทำโดยนัยแห่ง เนทิโย.)

๒๑๓. พาฬฺหสฺส สาโธ.

สาโธ-อ. การอาเทสเป็น สาธ, พาฬฺหสฺส-แห่ง พาฬฺห ศัพท์, โหติ-ย่อมมี, อิยิกฏฺเฐสุ-ในเพราะ อิย ปัจจัย, อิฏฺฐ ปัจจัย ท., อุ. สาธิโย, สาธิฏฺโฐ.

อธิบาย (สาธิโย, สาธฺฏฺโฐ-)

การทำตัว สาธิโย ตั้ง "พาฬฺห อิย", อาเทส พาฬฺห ศัพท์ เป็น สาธ ด้วยสูตร "พาฬฺหสฺส สาโธ", แยก ธฺ., ลบ, รวม, แล้วกำหนดเป็นนามเป็นต้น. (สาธฺฏฺโฐ ตั้ง "พาฬฺห อิฏฺฐ".)

๒๑๔. อปฺปสฺส กณ.

กณ-อ. การอาเทสเป็น กณ, อปฺปสฺส-แห่ง อปฺป ศัพท์, โหติ-ย่อมมี, อิยิฏฺเฐสุ-ในเพราะ อิย, อิฏฺฐ ปัจจัย ท., อุ. กณิโย, กณิฏฺโฐ.

อธิบาย (กณิโย, กณิฏฺโฐ-น้อยกว่า, น้อยที่สุด.)

การทำตัว กณิโย ตั้ง "อปฺป อิย", อาเทส อปฺป ศัพท์ เป็น กณ์ ด้วยสูตร อปฺปสฺส กณ์, นำ ณ์ ไปประกอบกับ อิ, มุ่งให้ อิตฺถิปจฺจยนฺตศัพท์ คือ กณิย, ลง สิวิภัตติ, เอา สิ เป็น โอ, สำเร็จรูปเป็น กณิโย. (กณิฏฺโ ตั้ง "อปฺป อิฏฺ".)

๒๑๕. ยุวานญฺจ.

กณ์-อ. การอาเทสเป็น กณ์, ยุวานญฺจ-แห่ง ยุว ศัพท์ ด้วย, โหติ-ย่อมมี, อิยิฏฺเสุ-ในเพราะ อิย, อิฏฺ ปัจจัย ท., อุ. กณิโย, กณิฏฺโ.

อธิบาย (กนิโย, กนิฏฺโ-ผู้เล็กกว่า, ผู้เล็กที่สุด. กนิฏฺโ-น้องชาย, กนิฏฺา-น้องสาว.)

การทำตัว กนิโย ตั้ง "ยุว อิย", อาเทส ยุว ศัพท์ เป็น กณ์ ด้วยสูตร ยุวานญฺจ, นำ ณ์ ไปประกอบกับ อิ, อาเทส ณ์ เป็น นฺ ด้วยสูตร เตสุวุทฺธิ, แล้วกำหนดเป็นนาม เป็นต้น. (กนิฏฺโ ตั้ง "ยุว อิฏฺ".)

๒๑๖. วนฺตุมนฺตุวีนญฺจ โลโป.

โลโป-อ. การลบ, วนฺตุมนฺตุวีนญฺจ-แห่ง วนฺตุ, มนฺตุ และ วี ปัจจัย ท., โหติ-ย่อมมี, อิยิฏฺเสุ-ในเพราะ อิย, อิฏฺ ปัจจัย ท., อุ. คุณิโย, คุณิฏฺโ, สติโย, สติฏฺโ, เมธิโย, เมธิฏฺโ เป็นต้น.

อธิบาย (คุณิโย, คุณิฏฺโ-ผู้มีคุณกว่า, ผู้มีคุณที่สุด, สติโย, สติฏฺโ-ผู้มีสติกว่า, ผู้มีสติที่สุด, เมธิโย, เมธิฏฺโ-ผู้มีปัญญากว่า, ผู้มีปัญญาที่สุด.)

การทำตัว คุณิโย ตั้ง "คุณวนฺตุ อิย", ลบ วนฺตุ ปัจจัย ด้วยสูตร วนฺตุมนฺตุวีนญฺจ โลโป, (คุณ อิย) แยก ณ์, ลบ, รวม, แล้วกำหนดเป็นนามเป็นต้น., สติโย ตั้ง "สติมนฺตุ อิย", ลบ มนฺตุ ปัจจัย แยก ตฺ, ลบ, รวม, แล้วกำหนดเป็นนามเป็นต้น., เมธิโย ตั้ง "เมธาวี อิย", ลบ วี ปัจจัย, แยก ธฺ, ลบ, รวม, แล้วกำหนดเป็นนามเป็นต้น., (คุณิฏฺโ, สติฏฺโ, เมธฺฏฺโ ตั้ง "คุณ อิฏฺ" เป็นต้น.)

๒๑๗. ยวตำ ตลฌหการานำ พฺยญฺชนานิ จลฌสการตฺตำ.

พฺยญฺชนานิ-อ. พยัญชนะ ท., ตลฌหการานำ-แห่ง ต ล ฌ ห อักษร ท., ยวตำ-อันมี ย อักษร, อาปชฺชนฺเต-ย่อมถึง, จลฌสการตฺตำ-ซึ่งความเป็น จ ล ฌ ช อักษรตามลำดับ, อุ. พาหุสฺสจฺจำ, เวปุลฺลำ, เนปุญฺญำ, โสหชฺชำ เป็นต้น.

อธิบาย คำว่า ตลฌห อันมี ย อักษร โดยมากหมายเอา ตฺย ลฺย ญฺย ทฺย นั่นแล, ตฺย เป็นต้น เหล่านั้น ไม่มีสระ มีเพียงพยัญชนะ ๒ ตัวเท่านั้น จึงเรียกว่า "พฺยญฺชนานิ". (ในหนังสือเล่มที่จัดพิมพ์ในครั้งก่อน ๆ ที่แปลว่า "พฺยญฺชนา-อ. ศัพท์ ท." นั้นไม่ดีเลย.)

อาเทส ตฺย พยัญชนะ เป็น จ, ลฺย เป็น ล, ญฺย เป็น อุ, ทฺย เป็น ช ตามลำดับ, รูปที่สำเร็จ

ด้วยสูตร "ยวตำ" นี้ โดยมากต้องลง เทฺวภาว, นักศึกษาพึงระวังสูตรทั้ง ๕ เหล่านี้ คือ "ฅสฺส, จวคฺค, ยวตำ, เอเห, สพฺโพจำ" ว่าเป็นสูตรที่จะต้องลง เทฺวภาว ในการทำตัว.

การทำตัว พาหุสฺสจฺจำ ตั้ง "พาหุสฺสฺสุต + ย", แยก ตฺ, (พาหุสฺสฺสุต อ ย) ลบสระ อ หน้า ด้วยสูตร "อวณฺโณ เย โลปญจ", นำ ตฺ ไปประกอบกับ ย เบื้องหลัง, (พาหุสฺสุ ตฺย) อาเทส ตฺย พยัญชนะเป็น จ ด้วยสูตร "ยวตำ ตลฆการานำ พฺยญชนานิ จลฆชการตฺตำ", ลง จฺ สทิสเทฺวภาว (พาหุสฺสจฺจ), กำหนด ตทฺธิตปจฺจยนฺตศัพท์ คือ พาหุสฺสจฺจ เป็นนาม, ลง สิ วิภัตติ, อาเทส สิ เป็น อำ ด้วยสูตร สึ, แยก จฺจ, ลบสระ อ เบื้องหน้า, นำ จฺจ ไปประกอบกับ อำ, สำเร็จรูปเป็น พาหุสฺสจฺจำ.

รูปมี พาหุสฺสจฺจำ เป็นต้นนี้ เป็นรูปตัทธิต, เพราะฉะนั้น จึงต้องกำหนดเป็นนาม, รูป มี เวปุลฺลำ เป็นต้น จะทำตัวเมื่อถึง ตัทธิตกัณฑ์. (เวปุลฺลำ-ความเป็นแห่ง...อันไพบูลย์, ลฺยำ อาเทสเป็น ล, เนปุญญำ-ความเป็นผู้อ่อนโยน, ญฺย เป็น อุ, โสหชฺชำ-ความเป็นผู้มีจิตดี, ทฺย เป็น ช.) ประโยชน์การศัพท์ ในสูตรนี้ พึงดูใน รูปสิทธิ.

๒๑๘. อมฺห ตุมฺห นฺตุ ราช พฺรหฺมตฺตสขสตฺถุปิตาทีหิ สฺมานาว.

สฺมา-อ. สฺมาวิภัตติ, ปรำ-อันเป็นเบื้องหลัง, อมฺห ตุมฺห นฺตุ ราช พฺรหฺมตฺตสขสตฺถุปิตาทีหิ-จาก ศัพท์ ท. มี อมฺห, นฺตุ, ราช, พฺรหฺม, อตฺต, สข, สตฺถุ, ปิตุ เป็นต้น, ทฏฺฐพฺพำ-พึงทราบ, นาว-เช่นกับ นา วิภัตติ, อุ. มยา, ตยา, คุณวตา, รณฺเญา, พฺรหฺมุนา, อตฺตนา, สขินา, สตฺถารา, ปิตรา เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้ เป็นสูตรที่แสดงให้ทราบว่า สฺมาวิภัตติ เหมือนกับ นา วิภัตติ, นอกจากนั้นยังกำหนดให้เป็น นา วิภัตติไปเลย. (มยา-จากเรา, ตยา-จากท่าน, ฯลฯ.)

การทำตัว มยา ตั้ง อมฺห ลิงค์, ลง สฺมา วิภัตติ, กำหนด สฺมาวิภัตติ เป็น นาวิภัตติ ด้วยสูตร "อมฺห ตุมฺห ฯลฯ สฺมานาว", (อมฺห นา) อาเทส อมฺห ศัพท์ พร้อมทั้ง นา วิภัตติเป็น มยา ด้วยสูตร "นามฺหิ ตยามยา", สำเร็จรูปเป็น มยา. (แม้รูปที่เหลือ เมื่อกำหนด สฺมาวิภัตติ เป็น นา แล้ว พึงทำตัวด้วย นาวิภัตติ.)

ตยา ดูสูตร นามฺหิ ตยามยา, คุณวตา ดูในสูตร โตติตา สสฺมีนาสุ, รณฺเญา ดูในสูตร นมฺหิ รณฺเญวา พฺรหฺมุนา ดูในสูตร อุตฺตำ สนาสุ, อตฺตนา สำเร็จด้วยการกำหนด สฺมาวิภัตติ เป็น นา ในสูตรนี้, (ในสูตร สฺมานา ก็มีรูปเหล่านี้อยู่, เพราะฉะนั้น กล่าวได้ว่า "สฺมานา" เป็นสูตรที่เหลือ.) สขินา ดูในสูตร สขนฺตสฺสิ โนนานำเสสุ, สตฺถารา ดูในสูตร นาอา, ปิตรา พึงทำตัวด้วยสูตร อญฺเญสฺวา-รตฺตำ, นาอา, และ ปิตาทีนมสิมฺหิ.

(เมื่อศึกษาอรรถแห่งสูตรนามแล้ว ควรศึกษา นามกัณฑ์ สืบต่อไป จะมีประโยชน์มาก,)

——— อรรถแห่งนามสูตร, อธิบาย, ทำตัว จบ. ———

อาขยาตกัณฑ์

เมื่อ นามกัณฑ์ สิ้นสุดลง ท่านพระมหากัจจายนะก็จัดทำ การกะ, สมาส, ตัทธิต, อาขยาต, กิต และ อุณาทิ เป็นลำดับไป, การกะ เป็นกัณฑ์ที่แสดงอรรถอันมีประการต่าง ๆ ของนามวิภัตติ แม้ในสมาส และตัทธิตก็เป็นกัณฑ์ที่เกี่ยวข้องกับนามเช่นกัน แต่เป็นสมาสนาม, ตัทธิตนาม จึงได้เรียงไว้ต่อจากการกะ แล้วจึงเรียงอาขยาต และกิตอันเป็นกัณฑ์ที่เกี่ยวกับธาตุไว้ตอนท้าย การเรียงโดยนัยนี้ เหมาะสำหรับผู้ที่เข้าใจ กัตตา กรรม และกริยาเป็นอย่างดีแล้วเท่านั้น

สำหรับชาวบ้านทั่วไปนั้น จะรู้จักคำว่ากัตตา กรรม และกริยา ก็ต่อเมื่อได้เรียนไวยากรณ์แล้ว คำว่า "กัตตา และ กรรม" เป็นศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับนาม ส่วนกริยาเกี่ยวข้องกับอาขยาต, การแต่งบาฬีทั่วไปมีกัตตา กรรม และกริยา เป็นหลักใหญ่ ฉะนั้น เมื่อเรียนนามกัณฑ์แล้วต้องข้ามไปเรียนอาขยาต จึงจะง่ายต่อการเรียนและความเข้าใจ ด้วยเหตุนี้เอง ในที่นี้ จึงได้เรียงอาขยาตกัณฑ์ต่อจาก นามกัณฑ์.

๑. อถ ปุพฺพานิ วิภตฺตีนํ ฉ ปรสฺสปทานิ.

ฉ-อ.บทท. ๖, ปุพฺพานิ-อันเป็นเบื้องหน้า, วิภตฺตีนํ-ของวิภัตติท. ๘, วุจฺจมานานํ-อันจะกล่าว, อถ-ในกัณฑ์อันไม่มีระหว่างแห่งตัทธิตกัณฑ์, ปรสฺสปทานิ-ชื่อว่า ปรัสสบท., อุ. ติ อนฺติ, สิ ถ, มิ ม เป็นต้น.

๒. ปรานุยตฺตโนปทานิ.

ฉ-อ.บทท. ๖, ปรานิ-อันเป็นเบื้องหลัง, อตฺตโนปทานิ-ชื่อว่าอัตตโนบท., อุ. เ อนฺเ, เส วฺเห, เ มฺเห เป็นต้น.

อธิบาย วิภัติอาขยาต มี ๘ หมวด, หมวดหนึ่ง ๆ มีวิภัติ ๑๒ ตัว, ข้างหน้า ๖ ตัว ให้ชื่อว่า "ปรัสสบท" ด้วยสูตร อถ ปุพฺพานิ วิภตฺตีนํ ฉ ปรสฺสปทานิ., ให้ชื่อวิภัติ ๖ ตัวข้างหลังว่า "อัตตโนบท" ด้วยสูตร ปรานุยตฺตโนปทานิ, เพราะฉะนั้น นักศึกษาพึงจำว่า วิภัติ(อาขยาต)ทั้งปวง วิภัติข้างหน้า ๖ ตัว ชื่อ ปรัสสบท, วิภัติข้างหลัง ๖ ตัว ชื่อ อัตตโนบท เสมอไป. (เหตุที่ต้องเรียก ปรัสสบท, อัตตโนบท นักศึกษาพึงดูใน รูปสิทธิฎีกา.)

๓. เทฺว เทฺว ปฐมมชฺฌิมุตฺตมปุริสา.

เทฺว เทฺว-อ.บทท. สอง สอง, เอกวจนะ พหุวจนะ, ปฐมมชฺฌิมุตฺตมปุริสา-ชื่อว่า ปฐมบุรุษ, มัชฌิมบุรุษ และ อุตตมบุรุษ.

อธิบาย ชื่อ ปฐมบุรุษ เป็นต้นในสูตรนี้ เป็นชื่อที่มาในสันสกฤต, ในปรัสสบท ๖ ตัว เอกวจนะและพหุวจนะ ๒ ตัว คือ ติ อนฺติ เรียกว่า ปฐมบุรุษ เพราะตั้งไว้ข้างหน้าโดยลำดับที่กล่าว, เอกวจนะและพหุวจนะ ๒ ตัว คือ สิ ถ เรียกว่า มัชฌิมบุรุษ เพราะตั้งไว้ในท่ามกลางโดยลำดับที่กล่าว, เอกวจนะ

และพหุวจนะ ๒ ตัว คือ มิ ม เรียกว่า อุตตมบุรุษ เพราะตั้งไว้ในที่สุดโดยลำดับที่กล่าว, แม้ อัตตโนบท ๖ ตัว ก็จำแนกบุรุษโดยนัยนี้เหมือนกัน.

ปุริสศัพท์มีอรรถว่า "ความให้เต็มรอบ" บทหนึ่ง ๆ ถ้ายังไม่มีวิภัติก็ยังไม่เต็ม เมื่อมีวิภัติจึงเต็ม เช่นในบทว่า คจฺฉติ ถ้ากล่าวเพียง คจฺฉ เพียงอย่างเดียวก็ยังไม่เต็ม จะต้องลง ติวิภัติด้วย จึงเต็ม เพราะฉะนั้น จึงเรียกวิภัติอาขยาตว่า บุรุษ ตามวจนตฺถว่า "ปทำ ปุเรตีติ" (ปทำ ยังบท, ปุเรติ-ย่อมให้เต็ม, อิติ เพราะเหตุนั้น, ปุริโส-ชื่อว่าบุรุษ.)

รวมบท และ บุรุษ. ในวิภัติอาขยาตจำนวน ๘ หมวด ๆ หนึ่ง ๆ มีวิภัติ ๑๒ ตัว รวมแล้วมีวิภัติอาขยาต ๙๖ ตัว, แบ่งเป็นฝ่ายปรัสสบท ๔๘ ตัว, ฝ่ายอัตตโนบท ๔๘ ตัว, ถ้าแบ่งโดยบุรุษ ปฐมบุรุษ มีวิภัติ ๓๒ มัชฌิมบุรุษ ๓๒ และ อุตตมบุรุษ ๓๒.

๔. สพฺเพสเมกาภิธาเน ปโร ปุริโส.

ปุริโส-อ.บุรุษ, ปโร-อันเป็นเบื้องหลัง, โยเชตพฺโพ-อันนักศึกษาพึงประกอบ, เอกาภิธาเน -ในการกล่าวกริยาในเวลาเดียวกัน, สพฺเพสำ-ของบุรุษ ท. ทั้งปวง., อุ. โส จ ตฺวญฺจ คจฺฉสิ, โส จ ตฺวญฺจ คจฺฉถ เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้ เป็นปริภาสาสูตร อันกล่าวว่า "ในการเรียงบาฬี ถ้าพบบุรุษ ๒-๓ บุรุษรวมกันอยู่ พึงใช้บุรุษเบื้องหลังเพียงบุรุษเดียวเท่านั้น อย่าได้ตั้งทั้ง ๒-๓ บุรุษ" หมายความว่า---ในการเรียงบาฬี อันเป็นภาษาพูดธรรมดานั้นมีเพียง กัตตา และ กริยา เท่านั้น เช่น "โส คจฺฉติ--- ผู้นั้นไป" โส เป็นกัตตา, คจฺฉติ เป็นกริยา, ตฺวำ คจฺฉสิ ท่านไป, อหำ คจฺฉามิ---เราไป., แต่สูตรนี้มิได้แนะให้มีเพียง กัตตา ๑ กริยา ๑ เท่านั้น หรือ กรรม ๑ กริยา ๑ เท่านั้น.

ถ้าพูดเป็นไทย "ผู้นั้นและท่าน ไป" ในกรณีนี้มี กัตตา ถึงสองตัว, ในการเรียงบาฬีจะต้องเรียง "โส จ ตฺวญฺจ" ถ้ากำหนดเอา โส จ (เป็นกัตตา) กริยาจะต้องเป็น คจฺฉติ, ถ้ากำหนดเอา ตฺวญฺจ (เป็นกัตตา) กริยาจะต้องเป็น คจฺฉสิ, ถ้ามากำหนดเอากัตตาทั้ง ๒ ตัวคือ โส จ และ ตฺวญฺจ จะต้องเรียงกริยาเป็น ๒ ตัวเป็น คจฺฉติ คจฺฉสิ หรือ คจฺฉติสิ, ไม่ใช่ธรรมดา ๆ เลยที่มีกริยาหรือวิภัติ ๒ อย่างอยู่ในประโยค ๆ หนึ่ง เมื่อพบความยากลำบากเช่นนั้น สูตรนี้กล่าวว่า "ให้ใช้บุรุษเบื้องหลัง (วิภัติตัวหลัง) เท่านั้น เพื่อให้มีกริยาเพียงตัวเดียว "เช่น โสจ ตฺวญฺจ คจฺฉสิ.

อันคำว่า "บุรุษเบื้องหลัง" อย่าได้ดูการเรียงหน้า-หลังของบทกัตตา, กัตตาและกรรม มิใช่บุรุษ, อันคำว่า บุรุษ เป็นวิภัติอาขยาตเท่านั้น ฉะนั้น ถึงจะเรียงบทกัตตา เป็น "โส จ ตฺวญฺจ" หรือ "ตฺวญฺจ โส จ" ก็ไม่สำคัญ แต่ความสำคัญอยู่ที่กริยา หากจะต้องลงวิภัติอาขยาต อันเรียกว่าบุรุษพร้อมกัน ๒-๓ ตัว ในกริยาบท จะต้องลงบุรุษ (วิภัติ) เบื้องหลังเท่านั้น, สมมติ---ถ้าจะต้องลงบุรุษทั้ง ๒ คือ ติ-สิ พร้อมกันให้ลง สิวิภัติ อันเป็น ปโรบุรุษ เท่านั้น, ถ้าจะต้องลง ติ-มิ พร้อมกันให้ลง มิ เท่านั้น, ถ้าจะต้องลงวิภัติทั้ง ๓ คือ ติ-สิ-มิ ให้ลง มิ เพียงตัวเดียวเท่านั้น.

ถ้าปฐมบุรุษกับมัชฌิมบุรุษ มาคู่กัน เรียกมัชฌิมบุรุษ ว่าปโรบุรุษ, ปฐมกับอุตตม-มัชฌิมกับอุตตม มาคู่กัน อุตตม เป็นปโรบุรุษ, ในการประกอบบุรุษ ๒-๓ บุรุษพร้อมกันเช่นนั้นไม่ต้องลงทั้งหมด จะต้องลง **ปโรบุรุษ** (ไม่ว่าจะเป็นฝ่ายเอกวจนะหรือพหุวจนะ)เพียงอย่างเดียวเท่านั้น. (เกี่ยวกับการวางปโรบุรุษ อันต่อจากนี้ไป นักศึกษาพึงดูรายละเอียดใน รูปสิทธิฎีกา.)

๕. นามมฺหิ ปยุชฺชมาเนปิ ตุลฺยาธิกรเณ ปฐโม.

นามมฺหิ-เมื่อคำนาม, ปยุชฺชมาเนปิ-แม้ประกอบอยู่ก็ดี, อปยุชฺชมาเนปิ-แม้ไม่ประกอบอยู่ก็ดี, ตุลฺยาธิกรเณ-อันมีอรรถเป็นที่ตั้งอันเสมอกัน, ปฐโม-อ.ปฐมบุรุษ, โหติ-ย่อมลง, อุ. โส คจฺฉติ, เต คจฺฉนฺติ, คจฺฉติ, คจฺฉนฺติ เป็นต้น.

๖. ตุมฺเห มชฺฌิโม.

ตุมฺเห-เมื่อตุมฺหศัพท์, ปยุชฺชมาเนปิ-แม้ประกอบอยู่ก็ดี, อปยุชฺชมาเนปิ-แม้ไม่ประกอบอยู่ก็ดี, ตุลฺยาธิกรเณ-อันมีอรรถเป็นที่ตั้งอันเสมอกัน, มชฺฌิโม-อ. มัชฌิมบุรุษ, โหติ-ย่อมลง, อุ. ตฺวํ คจฺฉสิ, ตุมฺเห คจฺฉถ, คจฺฉสิ, คจฺฉถ เป็นต้น.

๗. อมฺเห อุตฺตโม.

อมฺเห-เมื่ออมฺหศัพท์, ปยุชฺชมาเนปิ-แม้ประกอบอยู่ก็ดี, อปยุชฺชมาเนปิ-แม้ไม่ประกอบอยู่ก็ดี, ตุลฺยาธิกรเณ-อันมีอรรถอันเป็นที่ตั้งอันเสมอกัน, อุตฺตโม-อ.อุตตมบุรุษ, โหติ-ย่อมลง, อุ. อหํ คจฺฉามิ, มยํ คจฺฉาม, คจฺฉามิ, คจฺฉาม เป็นต้น.

อธิบาย สูตรที่ ๕-๖-๗. (จะได้ทำตัวเมื่อครบสูตรแล้ว.) ด้วย อปิศัพท์ ใน ปยุชฺชมาเนปิ รวมเอา อปยุชฺชมาน ด้วย เพราะฉะนั้น เวลาแปลจึงต้องใส่ "อปยุชฺชมาเนปิ" เข้ามา, นามศัพท์ เช่น โส ใน "โส คจฺฉติ" มีประกอบอยู่แล้วจึงเรียกว่า ปยุชฺชมาน โส คจฺฉติ เป็นอุทาหรณ์ฝ่ายเอกวจนะ, เต คจฺฉนฺติ เป็นอุทาหรณ์ฝ่ายพหุวจนะ, ที่ไม่ประกอบ โส, เต เข้าไปด้วย เช่น คจฺฉติ, คจฺฉนฺติ เป็น อปยุชฺชมาน, แม้ไม่ประกอบ(นามศัพท์) ไว้โดยตรงเหมือนอย่างนั้นก็รู้ว่าควรจะมีนามศัพท์อยู่, การที่สามารถรู้ได้เช่นนั้น เรียกว่า "คมฺยมาน".

นาม, ตุมฺห, อมฺห. ได้แสดง ตุมฺห และ อมฺหศัพท์ ไว้แล้วในตอนของสรรพนาม ในนามคณะ บทนามทั้งปวง เว้น ตุมฺห และ อมฺหศัพท์ เรียกว่า นามศัพท์ ทั้งสิ้น.

ตุลฺยาธิกรณ. (ตุลฺย + อธิกรณ. ตุลฺย-อันเสมอ, อธิกรณ-อรรถอันเป็นที่ตั้ง.) ศัพท์จะตั้งอยู่ได้เพราะมีอรรถ, เพราะฉะนั้นจึงกล่าวว่า อรรถเป็นที่ตั้งของศัพท์, ศัพท์อันเสมอกันกับกริยา อันเป็นที่ตั้ง เรียกว่า ตุลฺยาธิกรณ.

ขยายข้อความ. จักได้นำอุทาหรณ์ว่า "ปุริโส คจฺฉติ" อันเป็นอุทาหรณ์แทน "โส คจฺฉติ" มาแสดง ปุริโสศัพท์ ในอุทาหรณ์นี้ตั้งอยู่ในบทว่า บุรุษ, แม้ในคำว่า "คจฺฉติ ย่อมไป" ผู้ไปก็คือ บุรุษนั่นเอง, ในกรณีนี้เหมือนบุรุษ ๒ คนนั่งอยู่ในที่ที่เดียวกัน, การที่ศัพท์สองศัพท์ คือ ปุริโส, คจฺฉติ

ตั้งอยู่ในอรรถเดียวกัน คือ บุรุษ เรียกว่า ตุลฺยาธิกรณ-มีอรรถเป็นที่ตั้งอันเสมอกัน.

นามโยค เป็นต้น. บทกริยาขยาต อันได้ประกอบกับนามศัพท์ เรียกว่า นามโยค, กริยา-อาขยาตอันได้ประกอบกับ ตุมฺหศัพท์ เรียกว่า ตุมฺหโยค, กริยาอาขยาตอันได้ประกอบกับ อมฺหศัพท์ เรียกว่า อมฺหโยค. (นาม-กับนามศัพท์, ตุมฺห-กับตุมฺหศัพท์, อมฺห-กับอมฺหศัพท์, โยค-กริยา อันประกอบ.) อันคำว่า บุรุษ ตามลำดับคำนี้ เป็นวิภัติอาขยาต, คำว่า นามโยค เป็นต้น เป็นชื่อของ "กริยาอาขยาต" ทั้งบทที่เดียว.

กัตตา-กรรม-กริยา. ญาณอันเข้าใจการไป-มา ของกัตตา, กรรมและกริยา นั่นเป็นพื้นฐานพืชพันธุ์ของพระไตรปิฎก, เพื่อความเจริญของพืชพันธุ์คือญาณนั้น พวกท่านพึงรักษาไว้ไม่ให้บูดไม่ให้เน่า ไม่ให้เสื่อมสลายไป ด้วยสัมมาฉันทะ, พวกท่านพึงนำน้ำใส คือความเพียรรดลงบนพื้นดินอันอุดมสมบูรณ์ กล่าวคือ "คู่มือไวยากรณ์พื้นฐาน" นี้, บัดนี้ จักได้แสดงการวางกัตตา-กรรม-และกริยา ต่อไป.

วากฺย. ในการแบ่ง กัตตา-กรรม-และกริยา นักศึกษาพึงทราบว่า บทนามที่แปลว่า "อันว่า" นั่นเป็น กัตตา, บทนามที่แปลว่า "ซึ่ง" นั่นเป็นกรรม, บทอาขยาตและกิตบท บางบท เป็นกริยา., คำที่มี กัตตา-กรรม-และกริยา ครบทั้งสามอย่าง เช่น ปุริโส มคฺคํ คจฺฉติ บุรุษย่อมไปสู่หนทาง ก็ดี หรือจะมีเพียงกัตตาและกริยา ก็ดี แล้วแต่กรณี เรียก วากฺยหนึ่ง, วากฺย จะสั้นหรือยาว แล้วแต่คำมากน้อย.

วุตฺต-อวุตฺต. กริยา เป็นตัวสรุปในวากฺยหนึ่ง ๆ ฉะนั้น กัตตาก็ดี กรรมก็ดี อันเสมอกันกับกริยาและอรรถ (อันเป็นตุลฺยาธิกรณ) นั่นเป็น วุตฺต-อันกล่าวแล้ว, ถ้าไม่เสมอกันกับกริยาและอรรถเป็น อวุตฺต-อันไม่กล่าวแล้ว.

กล่าว-ไม่กล่าว. การบอกให้คนอีกข้างหนึ่งเข้าใจในคำว่า "วุตฺต-อวุตฺต โดยบาฬี หรือกล่าว-ไม่กล่าว โดยภาษาไทยนั้น ก็เหมือนกับ "กล่าว-พูด-แสดง"., ฉันเดียวกัน นักศึกษาพึงทราบว่า อันกริยานั้น ย่อมกล่าว-ย่อมพูด-ย่อมแสดง ซึ่งอรรถอันรู้อันเข้าใจ ด้วยการได้เห็น ได้ฟัง กริยานั้น ๆ., หมายความว่า-อันกริยานั้น ย่อมกล่าว ย่อมให้รู้, อันอรรถนั้น กล่าวแล้ว ให้รู้แล้ว หรือเป็นวุตฺต., อรรถอันกริยาไม่ให้รู้เช่นนั้น เป็น อวุตฺต.

ปุริโส กับ คจฺฉติ มีอรรถเสมอกัน. เมื่อแปล คจฺฉติ-ย่อมไป ในประโยคว่า "ปุริโส มคฺคํ คจฺฉติ" แล้วพึงพิจารณาด้วยกริยา คือ "คจฺฉติ" ว่าควรจะต้องรู้อรรถอะไรอยู่อีก, เมื่อได้ยินเสียงบาฬีว่า "คจฺฉติ" เสียงไทยว่า "ย่อมไป" ย่อมรู้ได้โดยทันทีว่าจะต้องไม่ใช่คนที่นอนป่วยอยู่เป็นเวลานานแน่นอน แต่เป็นคนที่มีสัตติอันสามารถไป-มาได้ มิใช่หรือ, สัตติอันสามารถไป-มา ได้เช่นนั้นมิได้ตั้งอยู่บนถนน แต่ตั้งอยู่ที่ตัวของบุรุษ, เพราะฉะนั้น กริยา คือ "คจฺฉติ" รู้อรรถได้ ๒ นัยคือ อรรถแห่งสัตติ (เรียกกัตตุสัตติ) อันสามารถไปได้ กับอรรถว่า ไป, พึงทราบว่ากริยาว่า "คจฺฉติ" แสดงอรรถ

เหล่านั้น, คจฺฉติ ย่อมไป ใครเป็นผู้ไปยังไม่ปรากฏ จึงต้องใส่ ปุริโส, เพราะฉะนั้น คจฺฉติ กับ ปุริโส ศัพท์ ต่างก็เป็น ตุลฺยาธิกรณ ด้วยมีอรรถเสมอกัน ในการกล่าว "บุรุษ ผู้ไป."

ตามลำดับคำนี้-กริยาว่า คจฺฉติ ย่อมกล่าวโดยตรงถึง กัตตุสัตติอันสามารถไปได้ กับ **ทัพพะ** บุรุษอันเป็นที่ตั้งของสัตตินั้น, ส่วน ปุริโส ศัพท์ คจฺฉติ ไม่สามารถกล่าวได้ ไม่สามารถให้รู้ได้โดยตรง แต่เมื่อปรารภถึง **อรรถทัพพะ**ของบุรุษแล้ว แม้ปุริโสศัพท์ ก็ย่อมเข้าถึงความเป็นที่กล่าว โดยการณฺปจาร, โดยนัยนี้ แม้ปุริโสศัพท์ เป็น วุตฺต อันกริยาคือ คจฺฉติ กล่าวแล้ว, กล่าวตัวของหนทาง โดยมคฺคศัพท์ นั่นเป็น อวุตฺต เพราะ คจฺฉติ กริยา ไม่สามารถกล่าว ไม่สามารถให้รู้ตัวหนทางโดย มคฺคศัพท์.

(อรรถ และ ศัพท์-อรรถเป็นเหตุ เป็น การณ, เพราะอรรถนั้นจึงเกิดมีศัพท์ต่าง ๆ ขึ้นมา ศัพท์จึงเป็น ผล, การที่ได้เรียก ปุริสศัพท์ว่า วุตฺต นั้นชื่อว่า การณฺปจาร โดยการนำชื่อคือ วุตฺต ของ อรรถอันเป็นเหตุ ตั้งอยู่บนศัพท์อันเป็นผล, ในบัดนี้ต่างเชื่อว่า กริยาคือ คจฺฉติ ย่อมกล่าวโดยตรงถึง ปุริโสศัพท์.)

ปฐมาอันเป็นที่กล่าว. กริยามี ๒ อย่างคือ กริยากล่าวกัตตา และกริยากล่าวกรรม, ในการกล่าวกัตตานั้น กัตตาจะต้องเรียงด้วย ปฐมาวิภัติ อุ. ปุริโส คจฺฉติ, แม้ในการกล่าวกรรม ก็ต้องเรียงกัตตาด้วยปฐมาวิภัติเช่นกัน อุ. มคฺโค คจฺฉียเต-ทาง (อันบุรุษ) ไปอยู่., ในการกล่าวเช่นนั้น กัตตา และกริยา หรือ กรรม และกริยา จะต้องมีวจนะเสมอกัน(โดยมาก).

ไม่กล่าวกัตตา ตติยา, กรรมนั้นทุติยา. อวุตฺตกัตตา อันกริยาไม่กล่าวจึงจะต้องเรียงด้วย ตติยาวิภัติ อุ. ปุริเสน คจฺฉียเต., อวุตฺตกรรมอันกริยาไม่กล่าวจึงจะต้องเรียงด้วยทุติยาวิภัติ อุ. มคฺคำ คจฺฉติ., กัตตาและกรรมอันกริยาไม่กล่าวถึงเช่นนี้ จะมีวจนะเสมอกันกับกริยาหรือไม่เสมอก็ได้.

อธิบายเพิ่มเติม. ในวากฺยกรรมว่า "มคฺโค คจฺฉียเต" พึงพิจารณาในคำว่า "คจฺฉียเต-ถูกไป" อันคำว่า ถูกไป ก็รู้แล้วว่ากล่าวหมายเอาหนทางนั่นเอง มิใช่หรือ เพราะมีอธิบายว่า "ควรไป, จะต้องไป" เพราะฉะนั้น กริยาคือ คจฺฉียเต กล่าวอรรถ ๒ อย่างนี้โดยตรง คือ กมฺมสตฺติว่าความเป็นสิ่งควรไป และทัพพะของหนทางอันถูกไป., ส่วน มคฺโคศัพท์นั้นปรารภถึงทัพพะของหนทาง แล้วกล่าวโดยการณฺปจาร มีอธิบายว่า แม้ มคฺโคศัพท์ ก็เป็นวุตฺตโดยการณฺปจาร.

๓ ศัพท์ ๒ วจนะ สับเปลี่ยนกันไปเป็นชั้น ๆ. สามารถสับเปลี่ยนศัพท์ ๓ ศัพท์เหล่านี้คือ นาม, ตุมฺห และ อมฺห บ้าง, วจนะ ๒ คือ เอกวจนะ และ พหุวจนะ บ้าง ในอวุตฺตกรรม และกัตตา อันไม่กล่าวเป็นชั้น ๆ ไปได้.

สูตรสำหรับใช้ประกอบมี ๓ สูตร. สูตร ๓ สูตรที่จะกล่าวต่อไปนี้ ใช้สำหรับประกอบวุตฺต-กรรมและกัตตาเข้ากับกริยาอันเป็นโยค (อันเป็นฝ่ายประกอบ) นักศึกษาพึงจำสูตรเหล่านี้ให้ขึ้นใจคือ

๑. นามมฺหิ ปยุชฺชมาเนปิ ตุลฺยาธิกรเณ ปฐโม.

๒. ตุมฺเห มชฺฌิโม.

๓. อมฺเห อุตฺตโม.

มีอธิบายว่า ถ้านำนามศัพท์คือ "ปุริโส, ปุริสา, มคฺโค, มคฺคา" ประกอบเข้าในวุตตกรรมหรือกัตตา จะต้องลงวิภัติทั้งหลายอันเป็นปฐมบุรุษคือ ติ อนฺติ เต อนฺเต ในกริยา ด้วยสูตร นามมฺหิ ปยุชฺชมาเนปิ ตุลฺยาธิกรเณ ปฐโม. (พึงระวังเรื่องการเสมอกันของวจนะด้วย.) ถ้านำ ตุมฺหศัพท์คือ ตฺวำ ตุมฺเห ประกอบในวุตตกรรม หรือ กัตตา จะต้องลงวิภัติอันเป็นมัชฌิมบุรุษ คือ สิ ถ เส วฺเห ด้วยสูตร ตุมฺเห มชฺฌิโม., ถ้านำ อมฺหศัพท์ คือ อหำ มยำ ประกอบในวุตตกรรมหรือกัตตา จะต้องลงวิภัติอันเป็นอุตตมบุรุษ คือ มิ ม เอ มฺเห ด้วยสูตร อมฺเห อุตฺตโม.

การวางปรัสสบทกับอัตตโนบท. ในการกล่าวกัตตา จะต้องลงวิภัติฝ่ายปรัสสบท คือ "ติ อนฺติ สิ ถ มิ ม" ด้วยสูตร "กตฺตริ ปรสฺสปทำ", ในการกล่าวภาวะ(อันเป็นแค่การกระทำ)ก็ดี กรรมก็ดี ต้องลงวิภัติฝ่ายอัตตโนบท คือ "เต อนฺเต เส วฺเห เอ มฺเห" ด้วยสูตร "อตฺตโนปทานิ ภาเว จ กมฺมนิ", ส่วนการเปลี่ยนแปลงจากอัตตโนบทเป็นปรัสสบท นักศึกษาจะได้เรียนรู้ในโอกาสต่อ ๆ ไป, แม้สภาพของการกล่าวภาวะก็จะแสดงในตอนหลัง.

นามโยค เอกวจนะ

กล่าวกัตตา ๖ วากฺย	**กล่าวกรรม ๖ วากฺย**
ปริโส มคฺคำ คจฺฉติ	ปุริเสน มคฺโค คจฺฉียเต.
ปุริโส มคฺเค คจฺฉติ.	ปุริเสหิ มคฺโค คจฺฉียเต.
ปุริโส ตำ คจฺฉติ.	ตยา มคฺโค คจฺฉียเต.
ปุริโส ตุมฺเห คจฺฉติ.	ตุมฺเหหิ มคฺโค คจฺฉียเต.
ปุริโส มำ คจฺฉติ.	มยา มคฺโค คจฺฉียเต.
ปุริโส อมฺเห คจฺฉติ.	อมฺเหหิ มคฺโค คจฺฉียเต.

นักศึกษาพึงสังเกตว่า จะต้องลงเอกวจนะวิภัติ ปฐมบุรุษ ในกริยา คือ คจฺฉติ, คจฺฉียเต ด้วยสูตร นามมฺหิ ปยุชฺชมาเนปิ ตุลฺยาธิกรเณ ปฐโม เพราะวุตตกัตตาคือ ปุริโส และ วุตตกรรมคือ มคฺโค ต่างเป็นนามศัพท์ฝ่ายเอกวจนะ., จะต้องลงปฐมาวิภัติคือ ปุริโส, มคฺโค ในวุตตกัตตา และวุตตกรรมนั้น ตามที่กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า "ปฐมาเป็นที่กล่าว"., ในอวุตตกัตตา ลงด้วยตติยาวิภัติ

คือ ปุริเสน, ในอวุตตกรรม ลงด้วยทุติยาวิภัติ คือ มคฺคํ ตามที่กล่าวแล้วข้างต้นว่า "ไม่กล่าวกัตตา ตติยา, กรรมนั้นทุติยา"., แล้วเปลี่ยนแปลงศัพท์ ๓ อย่างคือ นาม, ตุมฺห และ อมฺห และวจนะ ๒ อย่างคือ เอกวจนะและพหุวจนะ ไว้ ตามที่กล่าวแล้วข้างต้นว่า "๓ ศัพท์ ๒ วจนะ สับเปลี่ยนกันเป็นขั้น ๆ".

ปุริโส-อ.บุรุษ,. คจฺฉติ-ย่อมไป, มคฺคํ-สู่หนทาง.

ปุริโส-อ.บุรุษ, คจฺฉติ-ย่อมไป, มคฺเค-สู่หนทาง ท.

ปุริโส-อ.บุรุษ, คจฺฉติ-ย่อมถึง, ตํ-ซึ่งท่าน.

ปุริโส-อ.บุรุษ, คจฺฉติ-ย่อมถึง, ตุมฺเห-ซึ่งท่าน ท.

ปุริโส-อ.บุรุษ, คจฺฉติ-ย่อมถึง, มํ-ซึ่งเรา.

ปุริโส-อ.บุรุษ, คจฺฉติ-ย่อมถึง, อมฺเห-ซึ่งเรา ท.

มคฺโค-อ.หนทาง, ปุริเสน-อันบุรุษ, คจฺฉียเต-ไปอยู่.

มคฺโค-อ.หนทาง, ปุริเสหิ-อันบุรุษ, ท., คจฺฉียเต-ไปอยู่.

มคฺโค-อ.หนทาง, ตยา-อันท่าน, คจฺฉียเต-ไปอยู่.

มคฺโค-อ.หนทาง, ตุมฺเหหิ-อันท่าน ท., คจฺฉียเต-ไปอยู่.

มคฺโค-อ.หนทาง, มยา-อันเรา, คจฺฉียเต-ไปอยู่.

มคฺโค-อ.หนทาง, อมฺเหหิ-อันเรา ท., คจฺฉียเต-ไปอยู่.

นามโยค พหุวจนะ

กล่าวกัตตา ๖ วากฺย	**กล่าวกรรม ๖ วากฺย**
ปุริสา มคฺคํ คจฺฉนฺติ.	ปุริเสน มคฺคา คจฺฉียนฺเต.
ปุริสา มคฺเค คจฺฉนฺติ.	ปุริเสหิ มคฺคา คจฺฉียนฺเต.
ปุริสา ตํ คจฺฉนฺติ.	ตยา มคฺคา คจฺฉียนฺเต.
ปุริสา ตุมฺเห คจฺฉนฺติ.	ตุมฺเหหิ มคฺคา คจฺฉียนฺเต.
ปุริสา มํ คจฺฉนฺติ.	มยา มคฺคา คจฺฉียนฺเต.
ปุริสา อมฺเห คจฺฉนฺติ.	อมฺเหหิ มคฺคา คจฺฉียนฺเต.

นักศึกษาพึงสังเกตว่า จะต้องลงพหุวจนะวิภัติ, ปฐมบุรุษ, ในกริยาคือ คจฺฉนฺติ และ คจฺฉียนฺเต เพราะ วุตฺตกัตตา คือ ปุริสา และวุตฺตกรรมคือ มคฺคา เป็นนามศัพท์ ฝ่ายพหุวจนะ., ลง ปฐมาวิภัติ ในวุตฺตกัตตา และ วุตฺตกรรม., เมื่อลง ตติยา และทุติยาวิภัติ ในอวุตฺตกัตตาและอวุตฺต-กรรมแล้วสับเปลี่ยนกันระหว่างศัพท์ ๓ วจนะ ๒.

(ปุริสา-อ.บุรุษ ท., คจฺฉนฺติ-ย่อมไป, มคฺคํ-สู่หนทาง. มคฺคา-อ.หนทาง ท., ปุริเสน-อันบุรุษ, คจฺฉียนฺเต-ไปอยู่. แปลอย่างนี้เป็นต้น.)

ตุมฺหโยค เอกวจนะ

กล่าวกัตตา ๖ วากฺย	**กล่าวกรรม ๖ วากฺย**
ตฺวํ มคฺคํ คจฺฉสิ.	ปุริเสน ตฺวํ คจฺฉียเส.
ตฺวํ มคฺเค คจฺฉสิ.	ปุริเสหิ ตฺวํ คจฺฉียเส.
ตฺวํ ตํ คจฺฉสิ.	ตยา ตฺวํ คจฺฉียเส.
ตฺวํ ตุมฺเห คจฺฉสิ.	ตุมฺเหหิ ตฺวํ คจฺฉียเส.
ตฺวํ มํ คจฺฉสิ.	มยา ตฺวํ คจฺฉียเส.
ตฺวํ อมฺเห คจฺฉสิ.	อมฺเหหิ ตฺวํ คจฺฉียเส.

นักศึกษาพึงสังเกตว่า จะต้องลงเอกวจนวิภัติ มัชฌิมบุรุษ ในกริยาคือ คจฺฉสิ, คจฺฉียเส ด้วย สูตร ตุมฺเห มชฺฌิโม เพราะวุตฺตกัตตา และวุตฺตกรรมคือ ตฺวํ เป็นตุมฺหศัพท์ ฝ่ายเอกวจนะ., ลง ปฐมาวิภัติใน ตฺวํ อันเป็น วุตฺตกัตตา และวุตฺตกรรม., แล้วลงทุติยาวิภัติมี มคฺคํ เป็นต้น ในอวุตฺต-กรรม., ลงตติยาวิภัติ มี ปุริเสน เป็นต้น ในอวุตฺตกัตตา และการสับเปลี่ยนกันระหว่างศัพท์ ๓ และ วจนะ ๒. (ตฺวํ-อ.ท่าน คจฺฉสิ-ย่อมไป มคฺคํ-สู่หนทาง., ตฺวํ-อ.ท่าน, ปุริเสน-อันบุรุษ, คจฺฉียเส -ถึงอยู่. แปลอย่างนี้เป็นต้น.)

ตุมฺหโยค พหุวจนะ

กล่าวกัตตา ๖ วากฺย	กล่าวกรรม ๖ วากฺย
ตุมฺเห มคฺคํ คจฺฉถ.	ปุริเสน ตุมฺเห คจฺฉียวฺเห.
ตุมฺเห มคฺเค คจฺฉถ.	ปุริเสหิ ตุมฺเห คจฺฉียวฺเห.
ตุมฺเห ตํ คจฺฉถ.	ตยา ตุมฺเห คจฺฉียวฺเห.
ตุมฺเห ตุมฺเห คจฺฉถ.	ตุมฺเหหิ ตุมฺเห คจฺฉียวฺเห.
ตุมฺเห มํ คจฺฉถ.	มยา ตุมฺเห คจฺฉียวฺเห.
ตุมฺเห อมฺเห คจฺฉถ.	อมฺเหหิ ตุมฺเห คจฺฉียวฺเห.

นักศึกษาพึงสังเกตว่า จะต้องลงพหุวจนะวิภัติ มัชฌิมบุรุษ ในกริยาคือ คจฺฉถ และคจฺฉียวฺเห เพราะวุตตกัตตา และวุตตกรรม คือ ตุมฺเห เป็นตุมฺหศัพท์ ฝ่ายพหุวจนะ., ลงปฐมาวิภัติในวุตตกัตตา และวุตตกรรม แล้วลงทุติยา ในอวุตตกรรม คือ มคฺคํ เป็นต้น., ลงตติยาวิภัติในอวุตตกัตตา คือ ปุริเสน เป็นต้น, แล้วสับเปลี่ยนกันระหว่าง ศัพท์ ๓ และวจนะ ๒. (ตุมฺเห อ.ท่าน ท. คจฺฉถ ย่อมไป, มคฺคํ สู่หนทาง., ตุมฺเห-อ.ท่าน ท. ปุริเสน อันบุรุษ คจฺฉียวฺเห ย่อมถึง.)

อมฺหโยค เอกวจนะ

กล่าวกัตตา ๖ วากฺย	กล่าวกรรม ๖ วากฺย
อหํ มคฺคํ คจฺฉามิ.	ปุริเสน อหํ คจฺฉีเย.
อหํ มคฺเค คจฺฉามิ.	ปุริเสหิ อหํ คจฺฉีเย.
อหํ ตํ คจฺฉามิ.	ตยา อหํ คจฺฉีเย.
อหํ ตุมฺเห คจฺฉามิ.	ตุมฺเหหิ อหํ คจฺฉีเย.
อหํ มํ คจฺฉามิ.	มยา อหํ คจฺฉีเย.
อหํ อมฺเห คจฺฉามิ.	อมฺเหหิ อหํ คจฺฉีเย.

นักศึกษาพึงสังเกตว่า จะต้องลงเอกวจนะวิภัติ อุตตมบุรุษ ด้วยสูตร "อมฺเห อุตฺตโม" เพราะวุตตกัตตา และวุตตกรรม คือ อหํ เป็น อมฺหศัพท์ ฝ่ายเอกวจนะ เป็นต้น.

อมฺหโยค พหุวจนะ

กล่าวกัตตา ๖ วากฺย	กล่าวกรรม ๖ วากฺย
มยํ มคฺคํ คจฺฉาม.	ปุริเสน มยํ คจฺฉียามฺเห.
มยํ มคฺเค คจฺฉาม.	ปุริเสหิ มยํ คจฺฉียามฺเห.
มยํ ตํ คจฺฉาม.	ตยา มยํ คจฺฉียามฺเห.
มยํ ตุมฺเห คจฺฉาม.	ตุมฺเหหิ มยํ คจฺฉียามฺเห.
มยํ มํ คจฺฉาม.	มยา มยํ คจฺฉียามฺเห.
มยํ อมฺเห คจฺฉาม.	อมฺเหหิ มยํ คจฺฉียามฺเห.

นักศึกษาพึงสังเกต จะต้องลงวิภัติ ฝ่ายพหุวจนะ อุตตมบุรุษ เพราะวุตตกัตตา และวุตตกรรม คือ มยํ เป็น อมฺหศัพท์ ฝ่ายพหุวจนะ เป็นต้น.

ปัญหาทดสอบความเข้าใจ

๑. ใน วุตต และ อวุตต ทั้งสองนั้น วุตตกัตตาจะต้องเรียงด้วยวิภัติอะไร และในอวุตตกัตตา และอวุตตกรรม จะต้องเรียงด้วยวิภัติอะไร.

๒. ถ้าวุตตกัตตาและวุตตกรรม เป็นนามศัพท์ จะต้องเรียงด้วยบุรุษ(วิภัติ)อะไร ในนามโยคกฺริยา.

๓. ถ้าวุตตกัตตาและวุตตกรรม เป็น อมฺหศัพท์ จะต้องเรียงด้วยบุรุษ(วิภัติ)อะไร ในอมฺหโยคกฺริยา.

๔. ปุริโส มคฺคํ คจฺฉติ-ในประโยคนี้ บทไหนเป็นวุตต.

๕. ในอวุตตของประโยคข้อที่ ๔ นั้น สามารถตั้งศัพท์ได้กี่อย่าง, จงตั้งให้ได้ ๖ ประโยค.

๖. ปุริเสน มคฺโค คจฺฉียเต - ในประโยคนี้ บทใดเป็น อวุตต, ใน อวุตต จงแบ่งเป็น ๖ ประโยค เท่าที่สับเปลี่ยนได้.

๗. คจฺฉติ, คจฺฉสิ, คจฺฉามิ ในกริยาทั้ง ๓ นี้ ถ้ายังมีกัตตาและกรรมว่า "ตฺวํ มคฺคํ" อยู่ จะต้องเรียงด้วยกริยาตัวไหน การที่ต้องเรียงเช่นนั้น จะใช้สูตรไหนเป็นข้ออ้างในบรรดาสูตรทั้งหลาย มี "นามมฺหิ ปยุชฺชมาเนปิ เป็นต้น."

๘. "คจฺฉียเต, คจฺฉียเส, คจฺฉียเย" ในกริยาทั้ง ๓ นี้ ถ้ายังมีกัตตาและกรรม คือ "ปุริเสน ตฺวํ" จะต้องเรียงด้วยกริยาตัวไหน.

๘. กาเล.

อยं-อ. สูตรกาเลนี้, อธิกาโร-เป็นสูตรอันไปตามสูตรข้างหลัง.

อธิบาย วิธีการตามไปของสูตร กาเล นี้จะปรากฏในสูตรต่อ ๆ ไป. (แม้ในนามกัณฑ์ก็มีสูตร กาเล แล้วเช่นกัน, การต่างระหว่าง กาเล ๒ สูตรนี้ดูใน รูปสิทธิภาสาฏีกา.)

๙. วตฺตมานา ปจฺจุปฺปนฺเน.

วตฺตมานา-อ. วัตตมานาวิภัติ, โหติ-ย่อมลง, กาเล-ในกาล วา-ในกฺริยา, ปจฺจุปฺปนฺเน-อันเป็นปัจจุบัน., อุ. คจฺฉติ, คจฺฉนฺติ เป็นต้น.

อธิบาย ในคัมภีร์อื่น ๆ กล่าวกาลว่า เวลา, ในรูปสิทธิ เป็นต้นนั้น ต่างพรรณนา กาล ได้แก่กฺริยา โดยถือเป็นสภาพว่า "กฺริยา คืออรรถของธาตุ แม้วิภัติทั้งหลายมี ติ อนฺติ เป็นต้น อันลงในเบื้องหลังธาตุ ก็ควรจะเป็นไปในอรรถของกฺริยานั้น."

ปจฺจุปฺปนฺน. ปติ + อุปฺปนฺน. ปติ-เฉพาะหน้า, อุปฺปนฺน-กฺริยากำลังเกิดขึ้นอยู่. สมมติ-รถไฟออกจากกรุงเทพฯ ไปเชียงใหม่ ตั้งแต่เริ่มออกจากสถานีหัวลำโพงไปจนถึงเชียงใหม่ ในขณะที่ไปอยู่เรียกว่ากำลังไป การไปกฺริยานั้น เป็น ปจฺจุปฺปนฺนกฺริยา.

วตฺตตีติ วตฺตมาโน, วตฺตมาเน ภวา วตฺตมานา" วตฺตติ-ย่อมเป็นไป, อิติ-เพราะเหตุนั้น, วตฺตมาโน-ชื่อวัตตมานา, ภวา-อ. วิภัติอันเกิดขึ้น, วตฺตมาเน-ในกฺริยากำลังเป็นไปอยู่, วตฺตมานา-ชื่อวัตตมานาวิภัติ., วัตตมานา มี ๔ ประการ มี "นิจฺจปฺปวตฺติ" เป็นต้น พึงดูใน กัจจายนะภาสาฏีกา.

๑๐. อาณตฺยาสิฏฺเฐสนุตฺตกาเล ปญฺจมี.

ปญฺจมี-อ. ปญฺจมีวิภัติ, โหติ-ย่อมลง, อาณตฺยาสิฏฺเฐ-ในอรรถสั่งการและความปรารถนา, อวุตฺตกาเล-ในสามัญกาล อันไม่กล่าวว่าอดีต อนาคต และปัจจุบัน., อุ. กโรตุ กุสลํ, สุขं เต โหตุ เป็นต้น.

อุทาหรณ์ลง ตุ ปัญจมีวิภัติ ในอรรถ อาณตฺติ. กโรตุ-จงกระทำ, กุสลं-ซึ่งกุศล.

อุทาหรณ์ ตุ ปญฺจมีวิภัติ ในอรรถ อาสิฏฺฐ (อาลีส). สุขं-อ. ความสุข, โหตุ-จงมี, เต-แก่ท่าน.

อนุตฺตกาเล. น + อวุตฺตกาโล, อนุตฺต กาโล. อวุตฺตกาโล-อ. กาลอันกล่าวแล้ว, น-หามิได้, อวุตฺตกาโล-มิใช่กาลอันกล่าวแล้ว., หมายความว่า ไม่ใช่กาลที่กล่าวชื่อออกมาโดยตรงว่า เป็นปัจจุบัน เช่นสูตร "วตฺตมานา ปจฺจุปฺปนฺเน" บ้าง, เป็น อดีต เช่นสูตร "อปฺปจฺจกฺเข ปโรกฺขาตีเต" บ้าง, เป็น อนาคต เช่นสูตร "อนาคเต ภวิสฺสนฺตี" บ้าง จะต้องลงปัญจมีวิภัติ ในสามัญกาลอันเนื่องกับกาลทั้งปวง.

แม้กล่าวว่า "ลงในสามัญกาล" แต่ก็มิได้เกี่ยวข้องกับอดีตกาลที่ล่วงไปแล้ว, ลงเฉพาะในปัจจุบันที่กำลังเกิดขึ้น และอนาคตที่จะเกิดขึ้นมาเท่านั้น, มีอธิบายว่า การสั่งการว่า "กโรตุ-จงกระทำ" หากล่วงไปแล้วก็ไม่จำเป็นต้องสั่งการ, สามารถสั่งการได้เฉพาะในปัจจุบันว่า "จงกระทำเดี๋ยวนี้" แม้อนาคตที่จะทำในโอกาสต่อไปก็สามารถสั่งการได้. (ยังมีการพรรณนาว่า อวุตฺตกาล เป็นปัจจุบันกาล, การพรรณนาเช่นนั้นคงไม่เป็นไปตามมติของคัมภีร์เดิม.) กาเลศัพท์ที่เกิดมาในที่นี้ยังมีอรรถที่ควรจะได้อีก ดูใน รูปสิทธิ.

๑๑. อนุมติ ปริกปฺปตฺเถสุ สตฺตมี.

สตฺตมี-อ.สัตตมีวิภัติ, โหติ-ย่อมลง, อนุมติ ปริกปฺปตฺเถสุ-ในอรรถอนุมัติและความดำริ ท., อวุตฺตกาเล-ในสามัญกาลอันไม่กล่าวว่าปัจจุบัน อดีต หรือ อนาคต., อุ. ตฺวํ คามํ คจฺเฉยฺยาสิ, กิมหํ กเรยยามิ เป็นต้น.

อธิบาย อุทาหรณ์ของอนุมัติ คือ ตฺวํ คามํ คจฺเฉยฺยาสิ., อนุมัติ กับ อนุญฺญา มีความหมายเป็นอันเดียวกัน ตฺวํ-อ.ท่าน, คจฺเฉยฺยาสิ-พึงไป, คามํ-สู่บ้าน., **อุทาหรณ์ของปริกปฺป คือ** กิมหํ กเรยฺยามิ. อหํ-อ.เรา, กเรยฺยามิ-พึงกระทำ, กึ-ซึ่งกรรมอะไร.

ความดำริเพื่อตนเองว่า "เราจะทำอะไรดี" เป็น ปริกปฺป, การอนุญาตแก่ผู้อื่นว่า "อยากทำก็ทำ" เป็นต้น เป็น อนุมัติ., เพราะแม้สัตตมีวิภัตินี้ตามมาจากบท อนุตฺตกาเล จึงต้องลงในสามัญกาล, หากกล่าวว่า "อนุมติ ปริกปฺเปสุ สตฺตมี" ก็สำเร็จได้โดยดีอยู่แล้ว แต่ที่กล่าว อตฺถศัพท์เกินมาว่า "ปริกปฺปตฺเถสุ" ด้วย อตฺถศัพท์ที่เกินมา อรรถอันพึงได้ยังมีอยู่ ดูใน รูปสิทธิ.

เหตุที่ได้ตั้งชื่อว่า ปญฺจมี, สตฺตมี มีความคิดต่าง ๆ กัน แต่ในที่นี้ (หนังสือเล่มนี้) จะไม่พูดถึง เพราะไม่มีความสำคัญเท่าที่ควร นักศึกษาพึงทราบแต่เพียงว่า ปญฺจมี, สัตตมี เป็นชื่อของ รุฬฺหี (อันคัมภีราจารย์ตั้งไว้) ที่เข้าถึงเหนือวิภัติ ทั้งหลายมี ติ-อนฺติ และ เอยฺย, เอยฺยุ วิภัติเป็นต้น.

๑๒. อปฺปจฺจกฺเข ปโรกฺขาตีเต.

ปโรกฺข-อ.ปโรกฺขาวิภัติ, โหติ-ย่อมลง, กาเล-ในกาล, วา-ในกฺริยา, อตีเต-อันเป็นอดีต, อปฺปจฺจกฺเข-อันมิใช่เฉพาะหน้าของอินทรีย์ท. วา-อันเป็นที่ลับ., อุ. สุปิเน อาห กิล, เอวํ กิร โปราณา เป็นต้น.

อธิบาย กิร-ได้ยินว่า, โปราณา-อ.โบราณาจารย์ท., อาห-กล่าวแล้ว, เอวํ-อย่างนี้, อาหกิล-ได้กล่าวแล้ว, สุปิเน-ในความฝัน., กิร เป็นสิ่งที่ตนได้ยินได้ฟังต่อ และไม่พึงพอใจ จะต้องใส่ กิล ศัพท์เข้ามา.

อปฺปจฺจกฺข อ + ปติ + อกฺข. อกฺข = อินทรีย์ (ตา หู เป็นต้น) + ปติ = เฉพาะหน้า, อ - ไม่ใช่.,

มีอธิบายว่า ไม่ใช่เฉพาะหน้าของอินทรีย์ทั้งหลาย มีตาและหูเป็นต้น หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าที่ลับ.

ปโรกฺขา. ปร + อกฺข. อกฺข - ของอินทรีย์ ท., ปร - กฺริยาอันเป็นไปในที่ลับ., ปโรกฺเข + ภวา + ปโรกฺขา. ภวา-วิภัติอันเป็นไป, ปโรกฺเข-ในกฺริยาอันเป็นไปในที่ลับของอินทรีย์.

อตีเต. อติ + อิต. อติ-ล่วงไปแล้ว, อิต-กฺริยาอันเป็นไป., กาลกฺริยาอันเกิดขึ้นแล้วล่วงปัจจุบันไป เรียกว่า อดีต, ปโรกขาวิภัติกล่าวกฺริยาอันเป็นไปในอดีต และเป็นที่ลับ.

๑๓. หิยฺโยปภุติ ปจฺจกฺเข หิยฺยตฺตนี.

หิยฺยตฺตนี-อ. หิยฺยตฺตนีวิภัติ, โหติ-ย่อมลง, กาเล-ในกาล, วา-ในกริยา, อตีเต-อันเป็นอดีต, ปจฺจกฺเขจ-อันเป็นไปเฉพาะหน้าของอินทรีย์ด้วย, อปฺปจฺจกฺเขจ-อันเป็นไปในที่ลับของอินทรีย์ด้วย, หิยฺโยปภุติ-ตั้งแต่เมื่อวันวาน., อุ. โส อคมา มคฺคํ., เต อคมู มคฺคํ. เป็นต้น.

อธิบาย โส-อ. บุรุษนั้น, อคมา-ได้ไปแล้ว, มคฺคํ-สู่หนทาง., เต-อ. บุคคล ท. เหล่านั้น, อคมู-ได้ไปแล้ว, มคฺคํ-สู่หนทาง. "อปฺปจฺจกฺเข อตีเตกาเล" เป็นอรรถที่ให้ตามมาแต่สูตรก่อน เพราะกล่าวถึงกฺริยาในอดีต เวลาแปลจะต้องมีคำว่า "แล้ว".

หิยฺยตฺตนี. หิยฺโยปภุติ + ภวา หิยฺยตฺตนี. ภวา-วิภัติอันเป็นไป, หิยฺโยปภุติ-ในอดีตกฺริยาเท่าที่ล่วงมาแล้วตั้งแต่เมื่อวันวาน, หิยฺยตฺตนี-ชื่อหิยยัตตนี. (ลบ ปภุติ ศัพท์ด้วยสูตร กฺวจิธาตุ, ลง ตฺตน ปัจจัยในอรรถ ภว ในเบื้องหลัง หิยฺยศัพท์ ด้วยสูตรใหญ่คือ ปจฺจยาทนิฏฺฐานิปาฏนา, แม้ปัจจัยนี้อันแสดงความเป็น อิตถีลิงค์ ก็ลงด้วยสูตร นทาทิโตวาอี สำเร็จรูปเป็น หิยฺยตฺตนี.)

๑๔. สมีปชฺชตนี.

อชฺชตนี-อ. อัชชตนีวิภัติ, โหติ-ย่อมลง, กาเล-ในกาล, วา-ในกฺริยา, อตีเต-อันเป็นอดีต, ปจฺจกฺเขจ-อันเป็นเฉพาะหน้าของอินทรีย์ด้วย, อปฺปจฺจกฺเขจ-อันเป็นที่ลับของอินทรีย์ด้วย, สมีเป-ในที่ใกล้, อุ. โส อคมี มคฺคํ. เป็นต้น.

อธิบาย โส-อ. บุรุษนั้น, อคมี-ได้ไปแล้ว, มคฺคํ-สู่หนทาง.

อชฺชตนี. อชฺชปภุติ + ภวา - อชฺชตนี. ภวา-อ. วิภัติอันเป็นไป, อชฺชปภุติ-ในอดีตกฺริยาเท่าที่ล่วงมาแล้วตั้งแต่วันนี้, อชฺชตนี-ชื่ออัชชตนี. อัชชตนีวิภัติ กล่าวถึงกฺริยาในอดีต เท่าที่ล่วงไปแล้วนับแต่วันนี้, ส่วนหิยฺยัตตนีวิภัติ กล่าวถึงกฺริยาในอดีตเท่าที่ล่วงไปแล้วนับแต่เมื่อวันวาน, ส่วนปโรกขาวิภัตินั้นถึงจะเป็นอดีตกาล ก็กล่าวเฉพาะ ๓ ฐานะ ที่กำหนดไว้เท่านั้น เพราะฉะนั้น แม้ปโรกขาวิภัติเป็นอดีต ก็แบ่งฐานะด้วยตัวของตัวเองอยู่แล้ว ส่วนข้อแตกต่างกันระหว่าง อัชชตนีวิภัติ กับ หิยฺยัตตนีวิภัติ ก็น่าคิดอยู่.

๑๕. มาโยเค สพฺพกาเลจ.

หิยฺยตฺตนชฺชตนิโยจ-อ. หิยยัตตนี และ อัชชตนีวิภัติ ท. ด้วย, โหนฺติ-ย่อมลง, สพฺพกาเล-ในกาลทั้งปวง, มาโยเค-อันประกอบด้วยบทนิบาต คือ มา., อุ. มา คมา., มา คมี. เป็นต้น., ด้วย จ ศัพท์ ลงปัญจมีวิภัติ มีรูปเป็น มา คจฺฉาหิ อีกด้วย.

อธิบาย บทนิบาต คือ "มา" กล่าวอรรถปฏิเสธ(ห้าม) เพราะฉะนั้น ปฏิเสธกฺริยาการไปว่า "มา คมา - อย่าไป" (อุทาหรณ์ หิยยัตตนี.) "มา คมี - อย่าไปแล้ว" (อุทาหรณ์ อัชชตนี.) "มา คจฺฉาหิ-จงอย่าไป" (อุทาหรณ์ ปญฺจมี.) เพราะกล่าวว่า สพฺพกาเล ต่างแสดงอธิบายว่า "ในอดีต-ไม่ไปแล้ว. ในปัจจุบัน-ไม่ไปอยู่, ในอนาคต-จะไม่ไป, ไม่ไปแต่กาลไหน ๆ" ส่วนอาจารย์สัททนีติไม่มีความพึงพอใจที่กล่าวว่า สพฺพกาเล นี, ดูรายละเอียดใน กัจจายนภาสาฏีกา.

๑๖. อนาคเต ภวิสฺสนฺตี.

ภวิสฺสนฺตี-อ. ภวิสฺสันตีวิภัติ, โหติ-ย่อมลง, กาเล-ในกาล, วา-ในกฺริยา, อนาคเต-อันเป็นอนาคต, อุ. โส มคฺคํ คมิสฺสติ, เต มคฺคํ คมิสฺสนฺติ. เป็นต้น.

อธิบาย โส-อ. บุรุษนั้น, คมิสฺสติ-จักไป, มคฺคํ-สู่หนทาง., เต-อ. บุรุษ ท. เหล่านั้น, คมิสฺสนฺติ-จักไป, มคฺคํ-สู่หนทาง.

อนาคต. น + อาคต. อาคต-มาแล้ว, น-หามิได้., กฺริยาที่จะเกิดขึ้นแน่นอนหากพร้อมด้วยเหตุอันอยู่เฉพาะหน้าเพื่ออันจะเกิดขึ้น เรียกว่า อนาคต, ในอนาคตกาลนี้ ลง ภวิสสันตีวิภัติ.

๑๗. กฺริยาติปนฺเนตีเต กาลาติปตฺติ.

กาลาติปตฺติ-อ.กาลาติปัตติวิภัติ, โหติ-ย่อมลง, กาเล-ในกาล, วา-ในกฺริยา, อตีเต-อันเป็นอดีต, กฺริยาติปนฺเน-อันกล่าวว่าการล่วงไปของกฺริยา., อุ. โส เจ ปฐมวเย ปพฺพชิสฺส., อรหา อภวิสฺสา. เป็นต้น.

อธิบาย โส-อ. บุตรของเศรษฐีนั้น, เจ ปพฺพชิสฺส-หากบวชแล้ว, ปฐมวเย-ในปฐมวัย, อรหา-จักเป็นพระอรหันต์, อภวิสฺสา-จักได้เป็นแล้ว.

กฺริยาติปนฺน. กฺริยา + อติปนฺน. อติปนฺน-การล่วงไป, กฺริยา-ของกฺริยา., เหตุบกพร่องไปก็ดี, พบกับความเป็นตรงกันข้ามหรืออุปสรรค ก็ดี ความไม่เป็น ไม่เกิดขึ้น ของกฺริยาที่ควรเป็นควรเกิดขึ้นก็ดี เรียก "กฺริยาติปนฺน", ความไม่เป็นหรือไม่เกิดขึ้นในปัจจุบันใช้สำนวนว่า ล่วง (ผ่าน) ไปแล้ว เช่น "เดี๋ยวนี้ไม่เป็นแล้ว ล่วง(ผ่าน)ไปแล้ว", อรรถของกฺริยาติปนฺน นอกจากอดีตแล้วยังควรได้อรรถอันเป็นอนาคตอีกด้วย, รายละเอียดดูใน รูปสิทธิภาสาฏีกา.

กาลาติปตฺติ. กาล + อติปตฺติ. อติปตฺติ–การล่วงไป, กาล–ของกฺริยา. (กฺริยาติปนฺน กับ กาลาติปตฺติ มีอรรถเหมือนกัน คือ กฺริยากล่าวถึงกาล, อติปนฺน กล่าวถึงอติปตฺติ.)

๑๘. วตฺตมานา ติ อนฺติ, สิ ถ, มิ ม, เต อนฺเต, เส วฺเห, เอ มฺเห.

ติ อนฺติ สิ ถ มิ ม เต อนฺเต เส วฺเห เอ มฺเห–อ. ติ อนฺติ เป็นต้น ๑๒ ตัว ท. เหล่านี้, วตฺตมานา–ชื่อวัตตมานาวิภัติ.

อธิบาย ปจธาตุ กล่าวในอรรถว่า หุง นักศึกษาพึงแจกเป็น กัตตุรูป โดยเลียนแบบ ภูธาตุ ที่แสดงแล้วในอาขยาตคณะ ดังนี้ ปจติ ปเจ, ปจนฺติ, ปจสิ, ปจถ, ปจามิ ปเจ, ปจาม, ปจเต, ปจนฺเต ปจเส, ปจวฺเห, ปเจ, ปจามฺเห. (แปลว่า ปจติ–ย่อมหุง เป็นต้น.)

๑๙. ปญฺจมี ตุ อนฺตุ, หิ ถ, มิ ม, ตำ อนฺตำ, สฺสุ วฺโห, เอ อามฺเส.

ตุ อนฺตุ หิ ถ มิ ม ตำ อนฺตำ สฺสุ วฺโห เอ อามฺเส–อ. ตุ อนฺตุ เป็นต้น ๑๒ ตัว ท. เหล่านี้, ปญฺจมี–ชื่อปัญจมีวิภัติ.

อธิบาย ลภธาตุ กล่าวในอรรถว่า "ได้" พึงแจกเป็นกัตตุรูป เช่น ลภตุ ลเภ, ลภนฺตุ เป็นต้น.

๒๐. สตฺตมี เอยฺย เอยฺยุ, เอยฺยาสิ เอยฺยาถ, เอยฺยามิ เอยฺยาม, เอถ เอรำ, เอโถ เอยฺยาวฺโห, เอยฺยุ เอยฺยามฺเห.

เอยฺย เอยฺยุ, เอยฺยาสิ เอยฺยาถ, เอยฺยามิ เอยฺยาม, เอถ เอรำ, เอโถ เอยฺยาวฺโห, เอยฺยุ เอยฺยามฺเห–อ. เอยฺย เอยฺยุ เป็นต้น ๑๒ ตัว ท. เหล่านี้, สตฺตมี–ชื่อสัตตมีวิภัติ.

คำสั่ง. พึงแจกเป็น กัตตุรูป เช่น คจฺเฉยฺย คจฺเฉ, คจฺเฉยฺยุ เป็นต้น.

๒๑. ปโรกฺขา อ อุ, เอ ตฺถ, อำ มฺห, ตฺถ เร, ตฺโถ วฺโห, อึ มฺเห.

อ อุ, เอ ตฺถ, อำ มฺห, ตฺถ เร, ตฺโถ วฺโห, อึ มฺเห–อ. อ อุ เป็นต้น ๑๒ ตัว ท. เหล่านี้, ปโรกฺขา–ชื่อปโรกขาวิภัติ.

คำสั่ง. พึงแจกด้วย คมุธาตุ ในกัตตุรูป ดังนี้ – ชคาม ชคมุ, ชคเม, ชคมิตฺถ, ชคม ชคมิมฺห, ชคมิตฺถ, ชคมิเร, ชคมิตฺโถ, ชคมิวฺโห, ชคมิ, ชคมิมฺเห. จะทำตัวในโอกาสต่อไป.

๒๒. หิยฺยตฺตนี อา อู, โอ ตฺถ, อำ มฺหา, ตฺถ ตฺถุ, เส วฺหำ, อึ มฺหเส.

อา อู, โอ ตฺถ, อำ มฺหา, ตฺถ ตฺถุ, เส วฺหำ, อึ มฺหเส–อ. อา อู เป็นต้น ๑๒ ตัว ท. เหล่านี้, หิยฺยตฺตนี–ชื่อหิยยัตตนีวิภัติ.

คำสั่ง. พึงแจกเป็น กัตตุรูป เช่น อคมา คมา, อคม คม, อคมู คมู, อคมุ คมุ เป็นต้น.

๒๓. **อชฺชตนี อี อุ, โอ ฏฺฐ, อึ มฺหา, อา อู, เส วฺหํ, อํ มฺเห.**

อี อุ, โอ ฏฺฐ, อึ มฺหา, อา อู, เส วฺหํ, อํ มฺเห-อ. อี อุ เป็นต้น ๑๒ ตัว ท. เหล่านี้, อชฺชตนี-ชื่ออัชชตนีวิภัติ.

คำสั่ง. พึงแจกเป็น กัตตุรูป เช่น อคมี คมี, อคมิ คมิ ฯเปฯ.

๒๔. **ภวิสฺสนฺตี สฺสติ สฺสนฺติ, สฺสสิ สฺสถ, สฺสามิ สฺสาม, สฺสเต สฺสนฺเต, สฺสเส สฺสวฺเห, สฺสึ สฺสามฺเห.**

สฺสติ สฺสนฺติ, สฺสสิ สฺสถ, สฺสามิ, สฺสาม, สฺสเต สฺสนฺเต, สฺสเส สฺสวฺเห, สฺสึ สฺสามฺเห -อ. สฺสติ สฺสนฺติ เป็นต้น ๑๒ ตัว ท. เหล่านี้, ภวิสฺสนฺตี-ชื่อภวิสสันตีวิภัติ.

คำสั่ง. พึงแจกเป็น กัตตุรูป เช่น คจฺฉิสฺสติ คจฺฉิสฺสนฺติ, คจฺฉิสฺสเร เป็นต้น.

๒๔. **กาลาติปตฺติ สฺสา สฺสึสุ, สฺเส สฺสถ, สฺสึ สฺสามฺหา, สฺสถ สฺสึสุ, สฺสเส สฺสวฺเห, สฺสึ สฺสามฺหเส.**

สฺสา สฺสึสุ, สฺเส สฺสถ, สฺสึ สฺสามฺหา, สฺสถ สฺสึสุ, สฺสเส สฺสวฺเห, สฺสึ สฺสามฺหเส-อ. สฺสา สฺสึสุ เป็นต้น ๑๒ ตัว ท. เหล่านี้, กาลาติปตฺติ-ชื่อกาลาติปัตติวิภัติ.

คำสั่ง. พึงแจกเป็น กัตตุรูป เช่น อคมิสฺสา คมิสฺสา, อคมิสฺส คมิสฺส เป็นต้นบ้าง, อคจฺฉิสฺสา คจฺฉิสฺสา, อคจฺฉิสฺส คจฺฉิสฺส เป็นต้นบ้าง.

๒๖. **หิยฺยตฺตนี สตฺตมี ปญฺจมี วตฺตมานา สพฺพธาตุกํ.**

หิยฺยตฺตนี สตฺตมี ปญฺจมี วตฺตมานา-อ. วิภัติ ท. สี่ มี หิยฺยตฺตนี เป็นต้น, สพฺพธาตุกํ-ชื่อสัพพธาตุวิภัติ.

อิติ อาขฺยาตกปฺเป ฉโม กณฺโฑ.

อธิบาย ตั้งวิภัติทั้ง ๔ มี หิยฺยัตตนี เป็นต้น ชื่อว่า สัพพธาตุวิภัติ ด้วยสูตรนี้, วิภัติที่เหลืออีก ๔ คือ ปโรกขา, อัชชตนี, ภวิสสันตี และ กาลาติปัตติ ชื่อว่า อสัพพธาตุ โดยพฺยติเรกนัย(นัยที่ต้องถือเอากลับกัน) ชื่อเช่นนี้มีประโยชน์ใช้เรียก ๔ วิภัติที่เหลือว่า "อสัพพธาตุ" ในสูตร "อิการาคโม อสพฺพธาตุกมฺหิ". สพฺพธาตุก-วิภัติที่สามารถลงได้ ในเบื้องหลังธาตุทั้งปวง. อสพฺพธาตุก-วิภัติที่ไม่ลงในเบื้องหลังของธาตุทั้งปวง แต่สามารถลงได้ในเบื้องหลังธาตุเพียงบางตัวเท่านั้น. ชื่อ สัพพธาตุ และอสัพพธาตุ เหล่านี้เป็นชื่อที่มาใน สันสกฤต ในพระไตรปิฎก มิได้มีการแบ่งแยกเช่นนี้ ไม่ว่าในเบื้องหลังของธาตุอะไร ก็สามารถลงวิภัติทั้งปวงได้ตามความเหมาะสม.

——— อาขฺยาต กณฺฑที่ ๑ จบ. ———

๒๑. ธาตุลิงฺเคหิ ปรา ปจฺจยา.

ปรา-อ.ศัพท์อันเป็นเบื้องหลัง, ธาตุลิงฺเคหิ-จากธาตุ และลิงค์ท., เวทิตพฺพา-พึงทราบ, ปจฺจยา-ว่าเป็นปัจจัย.

อธิบาย สูตรนี้เป็นปริภาสาสูตร อันกำหนดปัจจัยว่า ปัจจัยและวิภัติ ที่อยู่หลังธาตุและลิงค์ เรียกว่า ปัจจัยบ้าง, กำหนดที่ที่ลงของปัจจัยนั้นบ้าง, ปจฺจยศัพท์ ในที่อื่นจะกล่าวถึงเฉพาะปัจจัยอย่างเดียวเท่านั้น ในสูตรนี้กล่าวถึงทั้งปัจจัยและวิภัติ., **อรรถของสูตรมิได้แปลแบบสมัยเก่า อธิบายที่ได้แปลเช่นนั้น ดูใน กัจจายนภาสาฏีกา.**

๒๔. ติช คุป กิต มาเนหิ ข ฉ สาวา.

ข ฉ สา-อ.ข ฉ ส ปัจจัยท., โหนฺติ-ย่อมลง, ติช คุป กิต มาเนหิ-ในเบื้องหลังจาก ติชธาตุ คุปธาตุ, กิตธาตุ และมานธาตุท., วา-โดยการกำหนด., อ. ติติกฺขติ, ชิคุจฺฉติ, วิจิกิจฺฉติ, ติกิจฺฉติ, วีมสติ เป็นต้น.

อธิบาย และคำแปล ติติกฺขติ-ย่อมอดกลั้น, (อุทาหรณ์ลง ข ปัจจัยเบื้องหลัง ติชธาตุ) ชิคุจฺฉติ-ย่อมรังเกียจ, ย่อมนินทา. (อุทาหรณ์ลง ฉ ปัจจัยในเบื้องหลัง คุปธาตุ.) วิจิกิจฺฉติ-ย่อมสงสัย, ติกิจฺฉติ-ย่อมเยียวยา, ย่อมกำจัด(ซึ่งโรค). (๒ อุทาหรณ์นี้ลง ฉ ปัจจัยเบื้องหลัง กิตธาตุ.) วีมสติ-ย่อมพิจารณา, ย่อมสอบสวน. (อุทาหรณ์ลง ส ปัจจัยเบื้องหลัง มานธาตุ) จะมีการทำตัวในกัณฑ์ที่ ๓, ข้อกำหนด วาศัพท์ อันมาในสูตรนี้ดูใน รูปสิทธิ.

๒๔. ภุช ฆส หร สุ ปาทีหิ ตุมิจฺฉตฺเถสุจ.

ข ฉ สา-อ.ข ฉ ส ปัจจัยท., โหนฺติ-ย่อมลง, ภุช ฆส หร สุ ปาทีหิจ-แม้ในเบื้องหลังจากธาตุท. มี ภุช ฆส หร สุ และ ปาธาตุเป็นต้น, ตุมิจฺฉตฺเถสุ-ในอรรถของ ตุ๋ปัจจัย และ อิจฺฉาศัพท์ ท. อุ. พุภุกฺขติ, ชิฆจฺฉติ, ชิคีสติ, สุสฺสูสติ, ปิวาสติ เป็นต้น.

อธิบาย อรรถของ ตุ๋ปัจจัยใน ตุมิจฺฉตฺเถสุ หมายเอาอรรถ ตุมตฺถสมฺปทาน ที่ถูกกล่าวว่า "เพื่อ" เช่น "โภตฺตุ-เพื่ออันบริโภค" เป็นต้น, อรรถของอิจฺฉาศัพท์ หมายเอาอรรถที่ถูกกล่าวว่า "ปรารถนา, ต้องการ", อรรถของ ตุ๋ปัจจัย และ อิจฺฉาศัพท์ทั้งสองนี้สามารถกล่าว ข ฉ ส ปัจจัยเพราะฉะนั้น(เวลาแปล) จะต้องมีอรรถว่า "เพื่อ" และ "ปรารถนา" ด้วย เช่น พุภุกฺขติ-ย่อมปรารถนาเพื่อจะบริโภค (นี้คืออุทาหรณ์ ภุชธาตุ ข ปัจจัย.)

ชิฆจฺฉติ-ย่อมปรารถนาเพื่อจะกิน, ย่อมหิว. (อุทาหรณ์ของ ฆสธาตุ). ชิคีสติ-ย่อมปรารถนาเพื่อจะนำมา (อุทาหรณ์ของ หรธาตุ), สุสฺสูสติ-ย่อมปรารถนาเพื่อจะฟัง (อุทาหรณ์ของ สุธาตุ) ด้วยอาทิศัพท์ ในสุปาทีหิ รวมเอา ชิธาตุ แล้วมีอุทาหรณ์เป็น "วิชิคีสติ-ย่อมปรารถนาเพื่อจะชนะ".

๓๐. อาย นามโต กตฺตุปมานา ทาจาเร.

อาย-อ. ปัจจัย, โหติ-ย่อมลง, อาจาเร-ในอรรถว่า ความประพฤติโดยเอื้อเฟื้อ, มานโต-ในเบื้องหลังจากนาม, กตฺตุปมานา-อันเป็นอุปมานาของกัตตา., อุ. ปพฺพตายติ เป็นต้น.

อธิบาย ปพฺพตายติ-ย่อมประพฤติโดยเอื้อเฟื้อเพียงดังภูเขา. (ท ในทาจาเร เป็นอักษรที่เกินมา, ในที่นี้ต้องการเพียง อาจาเร เท่านั้น). จะอธิบายสูตรนี้ด้วยการยกประโยคนี้ขึ้นมาอธิบาย "สโฆ ปพฺพโต อิว อตฺตานํ อาจรติ" สโฆ-อ. สงฆ์, อาจรติ-ย่อมประพฤติโดยเอื้อเฟื้อ, อตฺตานํ-ซึ่งตน, ปพฺพโต อิว-เพียงดังภูเขา (เพื่อให้ศีล สมาธิ ปัญญา มั่นคงดังภูเขา), บทกัตตาในประโยคนี้ คือ สโฆ อุปมาศัพท์ (เหตุที่ใช้เปรียบเทียบ) ของกัตตาคือ ปพฺพโต, ปพฺพตศัพท์นั้นไม่ใช่ธาตุ แต่เป็นนามธรรมดา ๆ ที่ได้มาด้วยการแจกนามคณะ เช่น ปพฺพโต ปพฺพตา เป็นต้น ลง อายปัจจัยในสูตรนี้ ในอรรถของกฺริยาคือ อาจรติ เบื้องหลังนามอันเป็นอุปมานของบทกัตตาเช่นนี้ หมายความว่า "อายปัจจัยกล่าวอรรถของกฺริยา คือ อาจรติ".

การทำตัว ปพฺพตายติ ตั้ง ปพฺพต, ลง อายปัจจัย หลังปพฺพตนาม ด้วยสูตร "อาย นามโต กตฺตุปมานา ทาจเร" แยก ตฺ, ลบ, รวม, (ปพฺพตาย) ลง ติ วัตตมานาวิภัติในอรรถปัจจุบัน ด้วยสูตร วตฺตมานาปจฺจุปฺปนฺเน สำเร็จรูปเป็น ปพฺพตายติ.

บทนามธาตุนี้ ในพระไตรปิฎกมีเป็นอันมาก, ลง อายปัจจัยเบื้องหลังนามบท คือ สมุทฺท ในอรรถว่า "สโฆ สมุทฺโท อิว อตฺตานํ อาจรติ" แล้วมีรูปเป็น สมุทฺทายติ, สโฆ-อ. สงฆ์, อาจรติ-ย่อมอยู่ประพฤติโดยเอื้อเฟื้อ, สมุทฺโท อิว-เพียงดังสมุทร, (สมุทรไม่ล้นฝั่งฉันใด ฝั่งคือศีลก็ไม่ให้ล้นฉันนั้น) สมุทฺทายติ-ย่อมประพฤติเพียงดังสมุทร.

๓๑. อียูปมานา จ.

อีย-อ. อียปัจจัย, โหติ-ย่อมลง, อาจาเร-ในอรรถความประพฤติโดยเอื้อเฟื้อ, นามโต-ในเบื้องหลังจากนาม, อุปมานา-อันเป็นอุปมานาของกรรม., อุ. ฉตฺตียติ เป็นต้น.

อธิบาย ฉตฺตียติ-ย่อมประพฤติโดยเอื้อเฟื้อเพียงดังร่ม, (นักศึกษาพึงแยกว่า สูตรก่อน เป็น กตฺตุปมาน, สูตรนี้เป็น กมฺมุปมาน.) แม้อธิบายของสูตรนี้ก็จะต้องชี้แจกด้วยการยกประโยคมาเป็นตัวอย่าง "อฉตฺตํ ฉตฺตมิว อาจรติ" วนกมฺปิโก-อ.ชาวเขาผู้กระทำซึ่งกรรมคือป่า, อาจรติ-ย่อมประพฤติโดยเอื้อเฟื้อ, อฉตฺตํ-ซึ่งกิ่งไม้อันมิใช่ร่ม, ฉตฺตมิว-เพียงดังร่ม.

ในประโยคนี้ กรรมคือ "อฉตฺตํ" ฉตฺตํ ใน ฉตฺตมิว เป็นอุปมานของบทกรรมนั้น, ฉตฺตศัพท์ อันเป็นอุปมานนั้นเป็นบทนามที่สามารถแจกเป็นคณะได้ "ฉตฺตานิ" เป็นต้น, ลง อียปัจจัยในสูตรนี้เบื้องหลัง ฉตฺตศัพท์ อันเป็นอุปมานของบทกรรมและเป็นทั้งนามด้วย, แม้ ฉตฺตศัพท์ ที่ถูกประกอบเข้ากับ อียปัจจัยนี้ **ละสภาพของนามแล้วตั้งอยู่ในสภาพของธาตุ** เพราะ อียปัจจัยนั้นกล่าวอรรถของจรธาตุ อันมี อา เป็นเบื้องหน้า.

จรธาตุ อันมี อา เป็นเบื้องหน้า.

การทำตัว ฉฑฺตียติ ตั้ง ฉฑฺต, ลง อียปัจจัยในอรรถ อาจาร เบื้องหลัง ฉฑฺต บทนาม ด้วยสูตร "อียูปมานาจ" แยก ฑฺต, ลบ, รวม, (ฉฑฺตีย) ลง ติวัตตมานาวิภัติ ด้วยสูตร วตฺตมานา ปจฺจุปฺปนฺเน, สำเร็จรูปเป็น ฉฑฺตียติ. (แม้รูป ปุฏฺตียติ(ประพฤติเพียงดังบุตร)ตั้ง ปุฏฺต แล้วทำตัว).

๓๒. นามมฺหาตฺติจฺฉตฺเถ.

อีย-อ.อียปัจจัย, โหติ-ย่อมลง, อตฺติจฺฉตฺเถ-ในอรรถความปรารถนาเพื่อตน, นามมฺหา-ในเบื้องหลังจากบทนามอันไม่ใช่อุปมาน., อุ. ปตฺตียติ เป็นต้น.

อธิบาย อตฺติจฺฉตฺถ-อตฺตุ + อิจฺฉ + อตฺถ. อตฺต-เพื่อตน, อิจฺฉา-ความปรารถนา, อตฺถ-อรรถ., อรรถอันปรารถนาเพื่อตน เรียก อตฺติจฺฉตฺถ, ลง อีย ปัจจัยในอรรถนั้น. (ปตฺตียติ-ย่อมปรารถนาซึ่งบาตร).

จะอธิบายสูตรนี้ด้วยการวางประโยคบาฬีนี้ "อตฺตโน ปตฺตํ อิจฺฉติ" ภิกฺขุ-อ.ภิกษุ, อิจฺฉติ-ย่อมปรารถนา, ปตฺตํ-ซึ่งบาตร, อตฺตโน-เพื่อตน, (บาตรในที่นี้) มิใช่บาตรที่ตนมีอยู่(แต่)ปรารถนาบาตรใหม่เพื่อตน เรียก อตฺติจฺฉตฺถ ที่เรียก ปตฺตีย ว่านามธาตุ เพราะลง อีย ปัจจัยในอรรถของอิสุธาตุ หลังนาม คือ ปตฺต.

การทำตัว ปตฺตียติ ตัวตั้งคือ ปตฺต, ลง อีย ปัจจัยเบื้องหลังนามคือ ปตฺต ด้วยสูตร นามมฺหาตฺ-ตติจฺฉตฺเถ แยก ฑฺต, ลบ, รวม, (ปตฺตีย) ลง ติ วัตตมานาวิภัติด้วยสูตร วตฺตมานา ปจฺจุปฺปนฺเน, สำเร็จรูปเป็น ปตฺตียติ.

๓๓. ธาตูหิ เณณยณาเปณาปยา การิตานิ เหตุวตฺเถ.

เณณยณาเปณาปยา อ.เณ ณย ณาเป และ ณาปย ปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง เหตุวตฺเถ ในอรรถว่า เหตุแห่งกริยา ธาตูหิ(ในเบื้องหลัง)จากธาตุ ท. การิตานิ ชื่อว่าการิตะด้วย. อุ.ปาเจติ, ปาจยติ, ปาจาเปติ, ปาจาปยติ เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้ เป็นสูตรที่ลงการิตะปัจจัย ฯ นั้นมีความสำคัญอย่างยิ่งในพระไตรปิฎก, ปาเจติ ปาจยติ ปาจาเปติ ปาจาปยติ ย่อมให้หุง, ปาเจติ ลง ปจ ธาตุ เณ ปัจจัย ติ วิภัติ ปจ ธาตุใน ปาเจติ กล่าวอรรถว่า "หุง" เณ ปัจจัยกล่าวอรรถว่า "ให้" ติ วิภัติกล่าวอรรถว่า "ย่อม"

ควรพิจารณาถึงอรรถว่า "ให้" ในอุทาหรณ์นี้ "เจ้านายใช้บ่าวให้หุงข้าว, บ่าวหุงข้าวเพราะเจ้านายใช้" ในประโยคนี้ การใช้เป็นเหตุ การหุงเป็นผล คำว่า "การใช้" ได้แก่การทำอาการกิริยาอย่างใดอย่างหนึ่ง มีการแสดงมือเป็นต้น เพื่อใช้บ่าวให้หุงข้าว และอาการกิริยาทางวาจาเช่นพูดว่า "หุงข้าวเถอะ" อาการกิริยาการใช้นั้นเป็นเหตุของการหุงด้วย เป็นกริยาอย่างหนึ่ง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า "เหตุวตฺเถ ในอรรถว่าเหตุแห่งกริยา" (กิริยาคืออาการที่ใช้นั้น ในคัมภีร์เรียกว่า

"ปโยชกพฺยาปาร" (พฺยาปาร ความเพียร, ปโยชก ของผู้ใช้) คือ กายปโยค ได้แก่การแสดงมือเป็นต้น วจีปโยค ได้แก่การใช้ด้วยคำพูด อย่างอื่น ๆ ใช้ มโนปโยค)

การิตานิ. การิต ศัพท์นี้กล่าวอรรถว่า "ให้ทำ" แม้คำว่า "ทำ" ก็มีความสัมพันธ์กับกริยาเป็นอันมาก สามารถนับเข้าในกริยาว่า "ทำ" ได้ ในกริยาทั้งปวง เช่น หุง ไป นอน กิน และ เจริญภาวนาเป็นต้น ฉะนั้น จึงต้องตั้ง เณ ปัจจัยว่า การิตะ เพราะสามารถนับเข้าในกริยาในการให้ทำในอรรถ "การใช้"ทั้งปวงได้

ในการิตะปัจจัยนี้ แยกที่ลงไว้เป็น ๒ ปัจจัยบ้าง ๔ ปัจจัยบ้าง ตามแต่ความเหมาะสม ตามที่มีการจำแนกไว้แล้วใน รูปสิทธิ ในที่นี่ จะแสดงไว้เพียงย่อ ๆ เท่านั้น.

> เณ และ ณย ลงหลัง อุ วรรณะ, ณาเป และ ณาปย ลงหลัง จุราทิคณะ อิ วรรณะ อา โอ และ เอ, ส่วนหลังอเนกสรธาตุบางตัว ลงได้ทั้ง ๔ ปัจจัย บางตัวลงได้เพียง ๒ ปัจจัย เพราะ วา ศัพท์ที่ตามมาเหมือนกบ.

กรรม และ กัตตา เมื่อประกอบเข้ากับการิตะปัจจัยเหล่านี้แล้ว มีอธิบายกว้างขวางยิ่ง ยังไม่เหมาะสมกับภูมิปัญญาของนักเรียนในระดับนี้ จะกล่าวรายละเอียดในการกัณฑ์ แม้รูปก็พึงทำตัวในโอกาสต่อไป

๓๔. ธาตุรูเป นามสฺมา ณโย จ.

ธาตุรูเป ครั้นเมื่อรูปของธาตุ, สติ มีอยู่, ณโย จ อ.ณย ปัจจัยด้วย, โหติ ย่อมลง, นามสฺมา จากเบื้องหลังจากนาม, การิโต จ ชื่อว่าการิตด้วย., อุ. ทฬฺหยติ เป็นต้น.

อธิบาย ทฬฺหยติ ย่อมกระทำให้มั่น. (ธาตุ = ธาตุ, รูป = รูป.) คำว่า "ธาตุรูป" เป็นนามธาตุประเภทหนึ่ง เริ่มมีตั้งแต่สูตร "อาย นามโต กตฺตูปมานาทาจเร" มาแล้ว บทว่า ทฬฺห ใน ทฬฺหยติ เป็นนาม, เมื่อลง ณย ปัจจัยในอรรถของ กรธาตุ เบื้องหลังของนามนั้นแล้ว นามคือ ทฬฺห ก็ย่อมเข้าถึงรูปของธาตุ, คำว่า "เข้าถึงรูปของธาตุ" หมายความว่า เมื่อลงวิภัติอาขยาต และกิต ปัจจัยแล้วสามารถมีกรรมและกัตตาปรากฏเป็น ทฬฺหยติ, ทฬฺหยนฺโต

เพื่อให้กรรมและกัตตามีปรากฏจะได้วางประโยคบาลีไว้ดังต่อไปนี้-- "ปุริโส วีริยํ ทฬฺหยติ" ปุริโส อ.บุรุษ, วีริยํ ยังความเพียร, ทฬฺหยติ ย่อมให้มั่น, ในอุทาหรณ์นี้ ปุริโส และ วีริยํ เป็นกัตตา และกรรมของกริยา คือ ทฬฺหยติ.

ด้วย จ ศัพท์ใน ณโย จ ในกัจจายนวุตติยังลง อารและอาลปัจจัย มีอุทาหรณ์เป็น "สนฺตารติ, อุปกฺกมาลติ" (สนฺตารติ)ส + อนฺตรํ + กโรติ) ย่อมกระทำซึ่งระหว่าง (สมัยเก่าแปลว่า ย่อมกระทำซึ่งความสงบ)) ปัจจัยทั้งปวงนับแต่สูตร ติชคุปกิตมาเนหิ ขฉสา วา มาจนถึงสูตรนี้ เรียกว่า "ธาตุ-ปจฺจย" (ปัจจัยอันกล่าวอรรถของธาตุ) ธาตุปจฺจย เหล่านั้นมี ๑๑ ตัว (นัยทั้ง อาร และ อาล) ตาม

มติของกัจจายนะ คือ ข ฉ ส อาย อีย เณ ณย ณาเป ณาปย.

การทำตัว. ทฬฺหยติ ตั้ง ทฬฺห, ลง ณย ปัจจัยและตั้งชื่อการิตด้วย ด้วยสูตร ธาตุรูเป นามสฺมา ณโย จ, ลบ ณ์ อนุพันธ์ด้วยสูตร การิตานำ โณ โลปำ, (คงเหลือ อย) แยก ฬฺห, ลบ, รวม, (ทฬฺหย) ลง ติ วัตตมานาวิภัติด้วยสูตร วตฺตมานาปจฺจุปฺปนฺเน, สำเร็จรูปเป็น ทฬฺหยติ.

๓๕. ภาวกมฺเมสุ โย.

โย อ.ย ปัจจัย, โหติ ย่อมลง, ภาวกมฺเมสุ ในอรรถภาวและกรรมท., อุ. ภูยเต, ปจฺจเต เป็นต้น.

อธิบาย. ภาวอรรถ มิใช่อรรถอย่างใดอย่างหนึ่งที่เกินมาโดยเฉพาะ ทว่าเป็นอรรถของธาตุเอง ฉะนั้น ภูยเต จะต้องแปลว่า "เกิดขึ้น" เพราะ ภูธาตุ กล่าวอรรถในความเกิดขึ้น แม้ในบางครั้งจะแปล ภูยเต "เกิดขึ้นอยู่" แต่เป็นการแปลเพื่อให้อรรถตัวสุดท้ายของกิริยา (คือ เต วิภัติ) ปรากฏเท่านั้น. ปจฺจเต = หุง, หุงอยู่"

แม้อรรถของกรรม ก็เป็นอรรถอันเกินมาในอรรถของธาตุนั้นเอง ฉะนั้น ปจฺจเต จึงต่างแปลว่า "หุงอยู่" กิริยาคือ หุง ในคำว่า "หุงอยู่" หมายความว่า มีความเกี่ยวพันอยู่กับข้าวแล้ว, กิริยา ไปในคำว่า "ไปอยู่" ก็หมายความว่าเดินไปอยู่บนถนนแล้ว.

คำสั่งในการทำตัว. ในการทำตัวกริยาอาขยาต อรรถของธาตุนั้น ๆ เป็นกริยาอย่างหนึ่ง ๆ เพื่อให้กริยาอันกล่าวอรรถนั้นปรากฏ สมัยก่อนเรียกกันว่า "บอกธาตุ" หมายความว่า บอกอรรถของธาตุนั้น ๆ ฉะนั้น เมื่อตั้งธาตุนั้น ๆ แล้วจะต้องชี้แจงหรือบอกอรรถของธาตุด้วย ในการชี้แจงหรือบอกอรรถของธาตุเช่นนั้นจะใช้บาฬีอย่างเดียว หากบอกทั้งคำแปลด้วยแล้วจะทำให้หนังสือกว้างออกไปเกินสมควร เพราะจะต้องแปลอรรถของธาตุที่พบอยู่บ่อย ๆ เมื่อเป็นเช่นนั้นจึงได้เรียงอรรถของธาตุตามลำดับอักษรไว้ต่อจาก อุณาทิ.

การทำตัว. ภูยเต **ตัวตั้ง คือ ภู,** ตั้ง ภู ชื่อธาตุด้วยสูตร ภูวาทโยธาตโว ในอรรถว่า "ภู-สตฺตายำ" ลง เต วัตตมานาวิภัติด้วยสูตร วตฺตมานา ปจฺจุปฺปนฺเน, ลง ย ปัจจัยด้วยสูตร ภาว-กมฺเมสุ โย, สำเร็จรูปเป็น ภูยเต. (ในคำว่า "ในอรรถว่า ภู-สตฺตายำ เวลาสอนนักเรียนพึงกล่าวโดยพิศดารอย่างนี้ คือ "ภู อ.ภูธาตุ, วตฺตติ ย่อมเป็นไป, สตฺตายำ ในอรรถความมีปรากฏ, อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้.)

๓๖. ตสฺส จวคฺคยการวการตฺตำ สธาตฺวนฺตสฺส.

จวคฺคยการวการตฺตำ อ.ความเป็น จ วรรค ย อักษร และ ว อักษร ตสฺส แห่ง ย ปัจจัย อันกล่าวภาวะและกรรมนั้น ๆ สธาตฺวนฺตสฺส อันเป็นไปพร้อมกับที่สุดธาตุ โหติ ย่อมลง วา โดยการกำหนด., อุ. ปจฺจเต, ยุชฺชเต, พุชฺฌเต, หญฺญเต, กยฺยเต, สิพฺพเต เป็นต้น.

อธิบาย. ปจฺจเต หุง (อรรถของภาว), หุงอยู่ (อรรถของกรรม), ยุชฺชเต ประกอบ, ประกอบอยู่, พุชฺฌติ รู้, ย่อมรู้, หญฺเต การฆ่า, ย่อมฆ่า, เพื่อความสมบูรณ์ตามคำกล่าวของสูตร จึงได้แสดงอุทาหรณ์ไว้มากเช่นนี้.

จะต้องอาเทส ย ปัจจัยพร้อมกับ จ วรรค และ ต วรรค อันเป็นที่สุดธาตุ เป็น จ วรรค ตามลำดับ (ของอักษรในวรรค) เพราะการกำหนดของ สีหคติก อธิการ วาศัพท์ อันตามมาเหมือนราชสีห์เหลียวหลังจากสูตรหลัง คือ อิวณฺณาคโม วา, (หมายความว่า จ ต เป็น จ, ฉ ถ เป็น ฉ, ช ท เป็น ช, ฆ ธ เป็น ฆ, ฆ น เป็น ฆ) อาเทส ร เป็น ย, ว เป็น ว ซ้ำ. (ธาตฺวนฺต = ธาตุ + อนฺต, ธาตุ = ของธาตุ, อนฺต = พยัญชนะที่สุด.)

(ในการทำตัว คือ ข ฉ ส เป็นต้นให้ลงก่อนวิภัติ เรื่องนี้ได้แสดงการทำตัวไว้แล้ว, วิกรณปัจจัยมี อ เป็นต้นกับปัจจัย คำว่า ทั้งหลาย - เป็นต้น หมายเอาอะไรอีก ? มี ย เป็นต้น เมื่อลงวิภัติแล้วจึงจะลงได้ ดูในสูตร "ธาตุปจฺจเยหิ วิภตฺติโย".)

การทำตัว. ปจฺจเต ตัวตั้งคือ ปจ, ตั้ง ปจ ชื่อธาตุด้วยสูตร ภูวาทโย ธาตโว ในอรรถว่า "ปจ-ปาเก" ลบสระอันเป็นที่สุดของ ปจธาตุ ด้วยสูตร ธาตุสนฺโต โลโปเนกสฺสรสฺส. (ปจฺ) ลง เต วิภัติ ด้วยสูตร วตฺตมานา ปจฺจุปฺปนฺเน. (ปจฺ เต) ลง ย ปัจจัยด้วยสูตร ภาวกมฺเมสุ โย, (ปจฺ ย เต) อาเทส ย ปัจจัยพร้อมกับ จฺ ที่สุดธาตุเป็น จ ด้วยสูตร ตสฺส จวคฺคยการวการตฺตำ, (ปจเต) ลง จฺ สทิสเทฺวภาว ด้วยสูตร ปร เทฺวภาโว ธาเน, สำเร็จรูปเป็น ปจฺจเต.

(ในสูตร ธาตุสฺสนฺโต โลโปเนกสฺสรสฺส มิได้ลบสระของธาตุที่มีสระเพียงตัวเดียว เช่น ภู-หู-สี-นี เป็นต้น แต่ลบเฉพาะสระที่สุดของธาตุที่มีสระมาก ๆ เช่น ปจ, คม เป็นต้น นักศึกษาพึงดูตามสูตรนั้น ๆ เมื่อลบสระอันมีที่สุดของ ปจ ธาตุแล้วสระ อ ที่ จ จะหายไป เมื่ออาเทส ย พร้อมกับ จฺ ที่สุดธาตุ เป็น จ ด้วยสูตร ตสฺส จวคฺคยการวการตฺตำ จะมีสระ อ ติดตามมาใน จ.)

การทำตัว. ยุชฺชเต ตั้งธาตุด้วยสูตร ภูวาทโย ธาตโว ในอรรถว่า "ยุช-โอเค", ลบสระอันเป็นที่สุดของธาตุด้วยสูตร ธาตุสฺสนฺโต โลโปเนกสฺสรสฺส, (ยุชฺ) ลง เต วิภัติ, ลง ย ปัจจัย, (ยุชฺ ย เต) อาเทส ย ปัจจัยพร้อมกับ ชฺ ที่สุดธาตุเป็น ช ด้วยสูตร ตสฺส จวคฺคยการวการตฺตำ, ลง ชฺ สทิสเทฺวภาว, สำเร็จรูปเป็น ยุชฺชเต.

พุชฺฌเต ตั้ง พุธธาตุ ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "พุธ-อวคมเน", ลบสระอันเป็นที่สุดของธาตุ, ลง เต วิภัติ, ลง ย ปัจจัย, อาเทส ย พร้อมกับ ธฺ ที่สุดธาตุเป็น ฌ ด้วยสูตร ตสฺส จวคฺคยการวการตฺตำ, ลง ฌ สทิสเทฺวภาว, สำเร็จรูปเป็น หญฺเต.

หญฺเต ตั้ง หน, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "หน-หึสาคตีสุ", ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง เต วิภัติ, ลง ย ปัจจัย, อาเทส ย พร้อมกับ นฺ ที่สุดธาตุเป็น ญ ด้วยสูตร ตสฺส จวคฺคยการวการตฺตำ, ลง ญ สทิสเทฺวภาว, สำเร็จรูปเป็น หญฺเต.

กยฺยเต ตั้ง กรตั้งชื่อธาตุในอรรถ "กร-กรเณ", ลบสระอันมีที่สุด, ลง เต วิภัติ, ลง ย ปัจจัย, อาเทส ย พร้อมกับ รฺ ที่สุดธาตุเป็น ย ด้วยสูตร ตสฺส จวคฺคยการวการตฺตํ, ลง ยฺ สทิสเทฺวภาว, สำเร็จรูปเป็น กยฺยเต.

สิพฺพเต ตั้ง สิวุตั้งชื่อธาตุในอรรถ "สิวุ-ตนฺตสนฺตาเน", ลบสระ อุ อันมีที่สุด, ลง เตวิภัติ, ลง ยปัจจัย, อาเทส ย ปัจจัยพร้อมกับ วฺ ที่สุดธาตุเป็น ว ซ้ำ ด้วยสูตร ตสฺส จวคฺคยการวการตฺตํ, ลง วฺ สทิสเทฺวภาว, อาเทส ว ทั้งสองตัวเป็น ท ทั้งสองตัวด้วยสูตร โท ธสฺส จ, สำเร็จรูปเป็น สิพฺพเต.

(คำว่า "ตั้งชื่อธาตุ" ต้องตั้งชื่อด้วยสูตร "ภูวาทโย ธาตโว" เสมอไป, คำว่า "ลบสระอันเป็นที่สุด" ต้องลบด้วยสูตร "ธาตุสฺสนฺโต โลโป เนกสฺสรสฺส" เสมอไป, ในการลงวิภัติลงด้วยสูตร วตฺตมานา ปจฺจุปฺปนฺเน เป็นต้นตามแต่ความเกี่ยวข้อง, แม้ในการทำตัวในช่วงต่อ ๆ ไปถ้าไม่ระบุชื่อสูตรขึ้นมา นักศึกษาพึงใช้สูตรเหล่านั้น กล่าวทำตัว.

๓๗. อิวณฺณาคโม วา.

อิวณฺณาคโม อ.การมาของ อิ วรรณะ, โหติ ย่อมมี, ยมฺหิ ในเพราะ ย ปัจจัยอันกล่าวภาวและกรรม, วา โดยการวิกัป., อุ. ปจียเต, ปจิยฺยเต, คมียเต, คมิยฺยเต เป็นต้น.

อธิบาย. (ปจียเต, ปจิยฺยเต=หุง, หุงอยู่, คมียเต, คมิยฺยเต=ไป, ไปอยู่.) สูตรนี้เป็น อาคมวิธิสูตร อันลง อิ วรรณะ (อิ, อี) เข้ามา ในเพราะ ย ปัจจัยอันกล่าวภาวและกรรม, เพราะ วา ศัพท์ เมื่อไม่ลง อิ, อี แต่ทำตัวด้วยสูตรก่อนจะสำเร็จรูปเป็น ปจฺจเต เป็นต้น)

ย ปัจจัย ๒ ประเภท. ย ปัจจัยมี ๒ ประเภท คือ ย ปัจจัยที่ลงด้วยสูตร "ทิวาทิโต โย", และ ย ปัจจัยที่ลงด้วยสูตร "ภาวกมฺเมสุ โย", เพราะมีความประสงค์จะถือเอา ย ปัจจัยตัวหลังจึงกล่าวอรรถว่า "ยมฺหิ ในเพราะ ย ปัจจัยอันกล่าวภาวและกรรม."

ในอิวรรณะ ๒ ตัวเหล่านั้นมีกฎอยู่ว่า ถ้าลง อีอาคมแล้ว จะลงเทฺวภาวไม่ได้ จะมีรูปเป็น ปจียเต ถ้าลง อิอาคมแล้ว ให้ลงเทฺวภาวได้จะมีรูปเป็น ปจิยฺยเต, แต่ในคัมภีร์เป็นอันมากได้พบรูป ปจียฺยเต ด้วยการลง ยฺ เทฺวภาวทั้งที่ลง อี อาคม.

การทำตัว. ปจียเต ตั้ง ปจ, ตั้ง ปจ ชื่อธาตุด้วยสูตร ภูวาทโย ธาตโว ในอรรถ "ปจ-ปาเก", ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง เต วิภัติ, ลง ย ปัจจัย, (ปจฺ ยเต) ลง อี อาคมในเพราะ ย ปัจจัย ด้วยสูตร อิวณฺณาคโม วา, สำเร็จรูปเป็น ปจียเต. (ปจิยฺยเต เพียงลง อิอาคม แล้วลง ยฺ เทฺวภาว ด้วยสูตร ปร เทฺวภาโว ฐาเน เท่านั้น.)

คมิยฺยเต ตั้ง คมุ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "คมุ-คติมฺหิ", ลบสระอันมีที่สุด, ลง เต วิภัติ, ลง ย ปัจจัย, (คมฺ ย เต) ลง อิอาคม ในเพราะ ย ปัจจัย ด้วยสูตร อิวณฺณาคโม วา, (คมิยเต) ลง

ยฺ สทิสเทฺวภาว ของ ย ด้วยสูตร ปร เทฺวภาโว ฐาเน, สำเร็จรูปเป็น คมิยฺยเต. (นักศึกษาพึงทำตัว ด้วย, สูตรนี้มีคำอธิบายกว้างขวางยิ่งนัก.)

๓๘. ปุพฺพรูปญฺจ.

โส อ.ปัจจัยนั้น, อาปชฺชเต ย่อมถึง, ปุพฺพรูปญฺจ ซึ่งรูปของอักษรเบื้องหน้า คือ ที่สุดธาตุด้วย, วา โดยการวิกัป., อุ. สกฺกเต, คมฺมเต, ทมฺมเต เป็นต้น.

อธิบาย. สกฺกเต อาจฺ, ย่อมอาจ, (ธาตุบางตัวไม่อาจกล่าวกรรมได้ด้วยตัวของตัวเอง) คมฺมเต ไป, ไปอยู่, ทมฺมเต สั่งสอน, ย่อมสั่งสอน.

ปุพฺพรูป-- ปุพฺพ = ของอักษรเบื้องหน้า, รูป = รูป, สัญฐาน. มีอธิบายว่า จะต้องแปลง ย ปัจจัยให้มีรูปเหมือนกับอักษร อันเป็นที่สุดของธาตุซึ่งอยู่เบื้องหน้าของปัจจัยนั้น., สมมติ-ถ้าลง ย ปัจจัยเบื้องหลัง สก ธาตุ จะมีรูปเป็น "สกฺย" แล้วแปลง ย ให้มีรูปเหมือนกับ กฺ ธาตวันต์ที่อยู่เบื้องหน้าก็จะเป็นรูป "สกฺก" (เมื่อแลง ย ปัจจัยให้มีรูปเหมือนกับธาตวันต์เบื้องหน้าแล้ว กฺ พยัญชนะที่ถูกแปลงจากเบื้องหลังก็จะไปประกอบอยู่ในสระนั้นเสมอไป เพราะ ย มีสระ อ อยู่ในตัวแล้ว การแปลงให้เหมือนกับธาตวันต์เบื้องหน้านี้ในเวลาทำตัวจะต้องกล่าวว่า "ทำเป็น ปุพพรูป")

สูตร ปุพฺพรูปญฺจ นี้หมายเอา ย ปัจจัยที่ไม่สามารถทำตัวด้วยสูตรก่อน คือ ตสฺส จวคฺคย-การวการตฺตำ สามารถแปลงเป็น ปุพพรูป ได้ และอักษรที่สูตรก่อนไม่สามารถทำได้ก็ได้แก่ ๓ วรรค เหล่านี้คือ ก ฏ ป และ กลุ่มอักษร ย ล ส. (ห ฬ และ อำ นั้น ไม่มีอุทาหรณ์อันเกี่ยวข้องกับสูตรนี้.)

การทำตัว. สกฺกเต ตั้ง สก, ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "สก-สามตฺเถ", ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง เตวิภัติ, ลง ย ปัจจัย, (สกฺ ย เต) แปลง ย ปัจจัยเป็นปุพพรูป ด้วยสูตร "ปุพฺพรูปญฺจ", นำ กฺ ไปประกอบกับ ก สำเร็จรูปเป็น สกฺกเต.

คมฺมเต ตั้ง คมุ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "คมุ-คติมฺหิ" เป็นต้น แล้วทำเป็นปุพพรูป (ม) สำเร็จรูปเป็น คมฺมเต. (นอกจาก คมียเต, คมฺมเต แล้วยังมีรูป "คมฺยเต" อีกด้วย รูปนี้ไม่จำเป็นต้องทำตัวด้วยสูตรไหน ๆ เพียงลง เต วิภัติ และ ย ปัจจัย หลัง คมุ แล้วนำ มฺ ไปประกอบกับ ย ก็สำเร็จรูปเป็น คมฺยเต.)

ทมฺมเต ตั้ง ทมุ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "ทมุ-ทมเน" เป็นต้น.

๓๙. ตถา กตฺตริ จ.

อาเทโส อ.การอาเทสเป็น จ วรรค, ย, ว และปุพพรูป, ยสฺส ของทิวาทิ ย ปัจจัย, โหติ ย่อมเป็น, กตฺตุนิ จ ในอรรถกัตตาด้วย, ตถา ตามการจัดทำในสูตร ตสฺส จวคฺค ฯ และ ปุพฺพรูปญฺจ นั้น., อุ. ตุสฺสติ เป็นต้น.

อธิบาย. (พุชฺฌติ รู้, ย่อมรู้, ตุสฺสติ ยินดี, ย่อมยินดี.) สูตรนี้มีอธิบายว่า อาเทส ย ปัจจัยอันกล่าวกัตตาในสูตร ตถา กตฺตริ จ นี้เป็น จ วรรค, ย, ว และแปลงเป็นปุพพรูป ในทำนองเดียวกับการอาเทส ย ปัจจัยอันกล่าวภาวและกรรมพร้อมกับธาตวันต์เป็น จวรรค, ย และ ว และแปลงเป็นปุพพรูป ในสูตร ตสฺส จวคฺค ฯ และ ปุพฺพรูปญจ, นักศึกษาพึงทราบว่า ในสองสูตรนั้นอาเทส ย ปัจจัยอันกล่าวภาวและกรรม ส่วนสูตรนี้อาเทส ย ปัจจัยอันกล่าวกัตตา.

ย ปัจจัยกล่าวกัตตานี้เป็น ย ปัจจัยที่ลงด้วยสูตร ทิวาทิโต โย ฉะนั้น จึงกล่าวว่า "ยสฺส ของ ทิวาทิ ย ปัจจัย" (แม้ในหนังสืออื่น ๆ จะมีว่า ยถา กตฺตริ จ แต่ในมติของอาจารย์ทั้งหลาย กับฉบับสีหฬ ให้มีเพียง "ตถา กตฺตริ จ" เท่านั้น.)

การทำตัว. พุชฺฌติ ตั้ง พุธ, ตั้ง พุธ ชื่อธาตุในอรรถ "พุธ-อวคมเน" ด้วยสูตร ภูวาทโย ธาตโว, ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ติ วิภัติ, (พุธฺ ติ) ลง ย ปัจจัยด้วยสูตร "ทิวาทิโต โย", (พุธฺ ย ติ) อาเทส ย ปัจจัยพร้อมกับ ธฺ ธาตวันต์เป็น ฌ ด้วยสูตร ตถา กตฺตริ จ, (พุฌติ) ลง ชฺ อสทิสเทฺว-ภาวของ ฌ ด้วยสูตร วคฺเค โฆสาโฆสานำ ตติยปญฺจมา, สำเร็จรูปเป็น พุชฺฌติ. ถ้าลง ย ปัจจัยกล่าวกรรมจะได้รูปเป็น พุชฺฌเต (ย่อมรู้) ถ้าลง ย ปัจจัยกล่าวกัตตาจะได้รูปเป็น พุชฺฌติ (ย่อมรู้)

ตุสฺสติ ตั้ง ตุส, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ตุส-ปีติมฺหิ", ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ติ วิภัติ, ลง ทิวาทิ ย ปัจจัย (ตุสฺยติ) แปลง ย ปัจจัยเป็นปุพพรูป (ส) ด้วยสูตร ตถา กตฺตริ จ, (ตุสฺสติ), นำ สฺ ไปประกอบกับ ส สำเร็จรูปเป็น ตุสฺสติ.

๔๐. ภูวาทิโต อ.

อ อ.อ ปัจจัย, โหติ ย่อมลง, ภูวาทิโต แต่เบื้องหลัง ภูวาทิคณิกธาตุ, วิหิเตสุ ในเพราะวิภัติและปัจจัย ท. อันจัดทำแล้ว, กตฺตริ ในอรรถกัตตา., อุ. ภวติ, ปจติ, ลภติ, คจฺฉติ เป็นต้น.

อธิบาย. (ภวติ ย่อมเป็น, ปจติ ย่อมหุง, ลภติ ย่อมได้, คจฺฉติ ย่อมไป.) สูตรเหล่านี้ คือ นับแต่ "ภูวาทิโต อ" ไปจนถึง "จุราทิโต เณยฺยา" เป็นสูตรที่ลง วิกรณปัจจัย, เมื่อลง อ ปัจจัยด้วยสูตร ภูวาทิโต อ แล้วเรียกหมวดของธาตุที่สำเร็จรูปว่า ภูวาทิคณิกธาตุ บ้าง, เมื่อลงนิคคหิตอาคมด้วยสูตร รุธาทิโต นิคฺคหีตปุพฺพญจ และลง อ ปัจจัยแล้ว เรียกหมวดของธาตุที่สำเร็จรูปว่า รุธาทิคณิกธาตุ บ้าง, วิภัติและปัจจัยอันถูกกำหนดด้วยอาการอย่างนี้ เรียกว่า วิกรณปัจจัย.

การได้ชื่อวิกรณ. (วิ + กรณ, วิ = ต่างกัน (เพื่อให้ต่างกัน) + กรณ = ปัจจัยที่กระทำ.) มีอธิบายว่า "ปัจจัยที่ทำให้ธาตุแตกต่างกันออกไปเป็นอย่าง ๆ ด้วยคณะ", วิกรณปัจจัยเหล่านี้ ต่างเรียกกันว่า "ปัจจัยเป็นที่จดจำหรือเป็นเครื่องหมายของคณะ" เพราะเมื่อดูวิกรณปัจจัยเหล่านี้แล้วจะต้องจดจำหรือทำเครื่องหมายไว้ว่า "เป็นธาตุที่นับเข้าในคณะอะไร".

วิกรณปัจจัยจะลงได้เมื่อลงวิภัติแล้ว. วิกรณปัจจัยทั้งหลายมี อ เป็นต้นเหล่านี้มิใช่ ปัจจัยที่สำคัญ เพราะไม่กล่าวแม้อรรถอย่างใดอย่างหนึ่ง ความจริง ในรูปสิทธิ ว่าไว้ในเรื่องของ อปัจจัยในปัจจัยตัวอื่น ๆ ไม่ได้ว่าไว้โดยตรง เพราะวิกรณปัจจัยตัวอื่น ๆ ลงในอสัพพธาตุกวิภัติ ก็มี เช่น คณฺหิณฺฌติ ถ้าจะเอาปัจจัยหลาย ๆ ตัว ก็น่าจะหมายเอาเฉพาะพวกวิกรณปัจจัย ที่เป็นสระ เช่น อ โอ วิภัติทั้งหลายมี ติ เป็นต้นเท่านั้นเป็นสำคัญ เพราะต่างกล่าวอรรถมีกัตตาเป็นต้น ฉะนั้น ในขั้นแรกจะต้องลงวิภัติอันเป็น ตัวสำคัญ ก่อนจึงลงปัจจัยอันเป็น ตัวไม่สำคัญทีหลัง นอกจากนี้ ปัจจัยเหล่านี้จะลงได้เฉพาะวิภัติที่เป็น สัพพธาตุ อยู่เบื้องหลังเท่านั้น ในรูปสิทธิ ไม่ประสงค์จะให้ลงในเมื่อ วิภัติที่เป็นอสัพพธาตุอยู่เบื้องหลัง.

การทำตัว. ปจติ ตั้ง ปจ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ปจ-ปาเก", ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ติ วิภัติ, (ปจฺ ติ) ลง อ ปัจจัยด้วยสูตร ภูวาทิโต อ, นำ จฺ ไปประกอบกับ อ, สำเร็จรูปเป็น ปจติ. (ลภติ ตั้ง ลภ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ลภ-ลาเภ" เป็นต้น, ภวติ และ คจฺฉติ จะมีมาในโอกาสต่อ ๆ ไป.)

๔๑. รุธาทิโต นิคฺคหีตปุพฺพญฺจ.

อ อ.อ ปัจจัย, โหติ ย่อมลง รุธาทิโต แต่เบื้องหลังรุธาทิคณิกธาตุ, วิหิเตสุ ในเพราะวิภัติและปัจจัย ท. อันจัดทำแล้ว, กตฺตริ ในอรรถกัตตา, อาคโม อ.การมา, นิคฺคหีตญฺจ ซึ่งนิคคหิตด้วย โหติ ย่อมมี ปุพฺพ ในเบื้องหน้า., อุ. รุนฺธติ เป็นต้น.

อธิบาย. รุนฺธติ ย่อมปิดกั้น., ๒ บทว่า นิคฺคหีตปุพฺพญฺจ น่าจะเป็น นิคฺคหีตํ ปุพฺพญฺจ ซึ่งต่างก็พรรณนาว่าที่เป็นเช่นนั้นเพราะลบนิคคหิตที่ ตํ นั่นเอง, ด้วย จ ศัพท์ในบทว่า นิคฺคหีตปุพฺพญฺจ ยังลง อิ, อี, เอ และ โอ ปัจจัยอีกด้วย มีอุทาหรณ์ใน กัจจายนวุตติ รูปสิทธิว่า "รุนฺธิติ, รุนฺธีติ, รุนฺเธติ, และ รุนฺโธติ (ย่อมปิดกั้น.)

การทำตัว. รุนฺธติ ตั้ง รุธ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "รุธ-อาวรเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ติ วิภัติ, (รุธฺ ติ) ลง อ ปัจจัยด้วยสูตร รุธาทิโต นิคฺคหีตปุพฺพญฺจ, ลงนิคคหีตอาคมในเบื้องหน้า, (รุธฺ อ ติ) นำ ธฺ ไปประกอบกับ อ, อาเทสนิคคหีตอันมีอยู่เบื้องหลัง รุ เป็น นฺ ตวัคคันตะ, นำ นฺ ไปประกอบ ธ สำเร็จรูปเป็น รุนฺธติ. (รุนฺธิติ เป็นต้นเมื่อลงอิ ปัจจัยเป็นต้นด้วย จ ศัพท์แล้ว ลงนิคคหีตอาคมด้วยสูตรเดิม)

ท่องจำ

สุมฺภติ ฉินฺทติ เจว, ภินฺทติ ยุญฺชติ ตถา,
ภุญฺชติ มุญฺจติ จาปิ, รุธาทิ กตฺตุวาจิโน.
นิรุชฺฌเต สุพฺพเต จ, ฉิชฺชเต ภิชฺชเต ตถา,
ยุชฺชเต ภุชฺชเต จาปิ, มุจฺจเต กมฺมวาจิโน.

สุมฺภติ ย่อมกล่าวตู่, ฉินฺทติ ย่อมตัด, ภินฺทติ ย่อมทำลาย, ยุญฺชติ ย่อมประกอบ, ภุญฺชติ ย่อม

กิน, มุญฺชติ ย่อมปล่อย, รุธาทิ กตฺตุวาจิโน รูปรุธาทิ ท. อันกล่าวกัตตา, นิรุชฺฌเต ย่อมปิดกั้น, สุมฺภเต ย่อมกล่าวตู่ นักศึกษาพึงกล่าวอรรถของกรรมดังนี้เป็นต้น, กมฺมวาจิโน รูป ท. อันกล่าวกรรม. (ควรให้นักศึกษาแจกรูปเหล่านั้นด้วยวิภัติอาขยาตตาม ปทมาลา.)

๔๒. ทิวาทิโต โย.

โย อ. ย ปัจจัย, โหติ ย่อมลง, ทิวาทิโต แต่เบื้องหลังทิวาทิคณิกธาตุ, วิหิเตสุ ในเพราะวิภัติและปัจจัย ท. อันจัดทำแล้ว, กตฺตริ ในอรรถกัตตา., อุ. ทิพฺพติ, ยุชฺฌติ เป็นต้น.

อธิบาย. ทิพฺพติ ย่อมเล่น, ยุชฺฌติ ย่อมรบ. แม้อรรถว่า โคชนกัน ควายชวิดกัน ไก่ชนกัน การทุบกำปั้น และการทุบตีเป็นต้น ก็เป็นอรรถของ ยุชธาตุ เช่นกัน.)

การทำตัว. ทิพฺพติ ตั้ง ทิวุ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ทิวุ-กีฬา วิชิคีสา พฺยวหาร ชุติ ถุติ กนฺติ คตีสุ" ลบสระ อุ อันเป็นที่สุด, ลง ติวิภัติ, ลง ย ปัจจัยด้วยสูตร ทิวาทิโต โย, อาเทส ย ปัจจัยพร้อมกับ วุ ธาตวันต์ เป็น ว ด้วยสูตร ตถา กตฺตริ จ, ลง วุ สทิสเทฺวภาว, อาเทส ว ทั้งสองตัวเป็น ท ทั้งสองตัว ด้วยจ ศัพท์ในสูตร โท ธสฺส จ, สำเร็จรูปเป็น ทิพฺพติ.

ยุชฺฌติ ตั้ง ยุธ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ยุธ-สมฺปหาเร" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ติวิภัติ, ลง ย ปัจจัย, อาเทส ย พร้อมกับ ธ ธาตวันต์เป็น ฒ, ลง ชฺ อสทิสเทฺวภาว, สำเร็จรูปเป็น ยุชฺฌติ.

ท่องจำ **อุปฺปชฺชติ อาปชฺชติ, กุชฺฌติ ตุสฺสติ ตถา,**
วิชฺฌติ มญฺญติ เจว, สมาทิยติ ปจฺจาติ,
มุจฺจติ ฉิชฺชติ เจว, ภิชฺชติ จ ทิวาทโย.

อุปฺปชฺชติ ย่อมเกิดขึ้น, อาปชฺชติ ย่อมเข้าถึง, กุชฺฌติ ย่อมโกรธ, ตุสฺสติ ย่อมยินดี, วิชฺฌติ ย่อมแทง, ย่อมผ่า, มญฺญติ ย่อมรู้, สมาทิยติ ย่อมถือเอาดี, ย่อมตั้งมั่น (สำ, อา บทหน้า ทาธาตุ ติวิภัติ ย ปัจจัย อาเทส อา ของ ทา เป็น อิ ด้วยสูตรใหญ่คือ กุวจิธาตุ, อาเทสนิคคหิตอันมีอยู่หลัง สำ เป็น มฺ) **ปจฺจติ ย่อมสุก, ย่อมร้อนรน (ถ้าแปลว่า ย่อมถูกหุง เป็น ภูวาทิ),** มุจฺจติ ย่อมพ้น (ถ้าแปลว่า ปล่อย เป็น รุธาทิ), ฉิชฺชติ ย่อมขาด, ภิชฺชติ ย่อมแตก (ถ้าแปลว่า ตัด, ผ่า เป็น รุธาทิ), ทิวาทิโย เป็น ทิวาทิเล. (กัมมรูป ในทิวาทิคณะนี้ไม่สำคัญ หากลง ย ปัจจัยด้วยสูตร ภาวกมฺเมสุ โย ก็จะเป็นกัมมรูป นักศึกษาพึงแจกกัตตุรูปด้วยวิภัติที่สมควรตามปทมาลา.)

๔๓. สฺวาทิโต ณุณา อุณา จ.

ณุณา อ. ณุ และ ณาปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง, สฺวาทิโต ในเบื้องหลังจากสฺวาทิคณิกธาตุ, วิหิเตสุ ในเพราะวิภัติและปัจจัย ท. อันจัดทำแล้ว, กตฺตริ ในอรรถ กัตตา, อุณา จ อ.อุณาปัจจัยด้วย, โหติ ย่อมลง., อุ. อภิสุโณติ, อภิสุณาติ, ปาปุณาติ เป็นต้น.

อธิบาย. อภิสุโณติ, อภิสุณาติ ย่อมฟังยิ่ง, ปาปุณาติ ย่อมเข้าถึง., สูตรนี้เป็นสูตรที่ลง

ปัจจัยทั้ง ๓ คือ ณุ, ณา และ อุณา ในเบื้องหลังธาตุมี สุ เป็นต้น, (เพราะ จ ศัพท์รวมเอาปัจจัย ๒ ตัวเบื้องหน้า จึงกล่าวอรรถโดยแยก อุณา ไว้โดยเฉพาะ, ที่ได้นำอุทาหรณ์อีกอย่างหนึ่ง คือ ปาปุณาติ ออกมาเพราะไม่สามารถลง อุณา ปัจจัยในเบื้องหลัง สุธาตุ ได้.)

การทำตัว. อภิสุโณติ ตั้ง สุ อันมี อภิ เป็นบทหน้า, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "สุ–สวเน", ลง ติวิภัติ, ลง ณุ ปัจจัยด้วยสูตร สฺวาทิโต ณุ ณา อุณา จ, (อภิ สุ ณุ ติ) อาเทส อุ ของ ณุ เป็น โอ ด้วย จ ศัพท์ในสูตร อญฺเญสุ จ, สำเร็จรูปเป็น อภิสุโณติ. (อภิสุณาติ เพียงแค่ลง ณา ปัจจัยเท่านั้น.)

ปาปุณาติ ตั้ง อป อันมี ป เป็นบทหน้า, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "อป–ปาปุณเน", ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ติ วิภัติ, (ป อปฺ ติ) ลง อุณา ปัจจัยด้วยสูตร "สฺวาทิโต ณุณา อุณา จ" นำ ปฺ ไปประกอบกับ อุ (ป อปุณาติ) แยก ปฺ ลบสระหน้าด้วยสูตร สรา สเร โลปฺ, ทีฆะสระ อ หลังเป็น อา ด้วยสูตร ที่ฆ์, นำ ปฺ ไปประกอบกับ อา, สำเร็จรูปเป็น ปาปุณาติ.

ท่องจำ **ปหิณาติ มิโนติ จ, สกฺกุณาติ จ สฺวาทโย,**
สูยเต ปาปียเต จ, ปหียเต จ สกฺกเต.

ปหิณาติ ย่อมส่งไป, มิโนติ ย่อมใส่, สกฺกุณาติ ย่อมอาจ, สฺวาทโย เป็นสวาทิธาตุ ท.อันกล่าวกัตตา, สูยเต (อันเขา) ฟังอยู่ (อาเทส อุ ใน สุ เป็น อู ทีฆะ ด้วยสูตร กฺวจิธาตุ), ปาปียเต ถึงอยู่, ปหียเต (อันเขา) สั่งไปอยู่, สกฺกเต อาจ, เหล่านี้เป็นอุทาหรณ์อันกล่าวกรรมและภาวะ. (นักศึกษาพึงแจกตัวรูปเหล่านี้ด้วยวิภัติที่สมควรตามปทมาลา.)

๔๔. กิยาทิโต นา.

นา อ.นาปัจจัย, โหติ ย่อมลง, กิยาทิโต ในเบื้องหลังจากกิยาทิคณิกธาตุ, วิหิเตสุ ในเพราะวิภัติและปัจจัย ท. อันจัดทำแล้ว, กตฺตริ ในอรรถของกัตตา อุ. กิณาติ, วิกฺกิณาติ เป็นต้น.

อธิบาย. (กิณาติ ย่อมขาย, วิกฺกิณาติ ย่อมซื้อ.) สูตรนี้เป็นสูตรที่ลง นา ปัจจัย เบื้องหลังกิยาทิคณิกธาตุ ในสันสกฤตกล่าว กีธาตุ เป็น กฺรีธาตุ เพราะมี ร อักษรอยู่ใน กฺรี จะต้องแปลง น เป็น ณ ตามกฎที่ว่า รหาทิโต ณ แม้ในบาฬีที่ตามแบบอย่างสันสกฤตเป็น ณ ก็มี อุทาหรณ์ คือ กิณาติ.

การทำตัว. กิณาติ ตั้ง กี, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "กี–ทพฺพวินิมเย" ลง ติวิภัติ, ลง นา ปัจจัยด้วยสูตรกิยาทิโต นา, (กี นา ติ) อาเทส อี ที่สุดของ กี เป็น อิ รัสสะด้วยสูตรใหญ่ คือ กฺวจิธาตุ, แปลง น เป็น ณ, สำเร็จรูปเป็น กิณาติ. (วิกฺกิณาติ ตั้ง กี อันมี วิ เป็นบทหน้า, เมื่อสำเร็จรูปเป็น วิกิณาติ แล้วลง กฺ เทฺวภาว ของ ก เท่านั้น.)

ท่องจำ **ชินาติ จ จินาติ จ, ชานาติ จ ปญฺญายติ,**
มินาติ ลุนาติ เจว, ธุนาติ จ กิยาทโย.
วิกฺกียเต กียเต จ, ชียเต จียเตปิ จ,
ญายเต มียเต เจว, ลูยเต ธูยเต ตถา.

ชินาติ ย่อมชนะ, จินาติ ย่อมสั่งสม, ชานาติ ย่อมรู้, ปญฺญายติ ย่อมปรากฏ, มินาติ ย่อมตวง, ลุนาติ ย่อมตัด, ธุนาติ ย่อมหวั่นไหว, กิยาทโย เป็นกิยาทิธาตุอันกล่าวกัตตา.

วิกุกียเต (อันเขา) สั่งสมอยู่, ญายเต (อันเขา) รู้อยู่, มียเต (อันเขา) ตวงอยู่, ลูยเต (อันเขา) ตัดอยู่, ธูยเต ย่อมหวั่นไหว, ตถา เป็นกิยาทิกัมมรูปนั่นแล. (นักศึกษาพึงนำรูปเหล่านี้แจกด้วยวิภัติที่สมควรตามปทมาลา การที่แจกรูปได้ดี ย่อมดีกว่าทำตัวได้.)

๔๕. คหาทิโต ปุ ณฺหา.

ปุ ณฺหา อ.ปุ และ ณฺหา ปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง, คหาทิโต ในเบื้องหลังจากคหาทิคณิกธาตุ วิหิเตสุ ในเพราะวิภัติและปัจจัย ท. อันจัดทำแล้ว, กตฺตริ ในอรรถของกัตตา., อุ. เฆปฺปติ, คณฺหาติ เป็นต้น.

อธิบาย. (เฆปฺปติ, คณฺหาติ ย่อมถือเอา.) สูตรนี้เป็นสูตรที่ลง ปุ และ ณฺหา ปัจจัย ในเบื้องหลังธาตุอันนับเข้าใน คหาทิคณะ, ส่วนการทำตัวจะทำในสูตร "คหสฺส เฆปฺเป และ หโลโป-ณฺหามฺหิ".

๔๖. ตนาทิโต โอยิรา.

โอยิรา อ.โอปัจจัยและ ยิรปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง, ตนาทิโต ในเบื้องหลังจากตนาทิ-คณิกธาตุ วิหิเตสุ ในเพราะวิภัติและปัจจัย ท. อันจัดทำแล้ว, กตฺตริ ในอรรถของกัตตา., อุ. ตโนติ, กโรติ, กยิรติ เป็นต้น.

อธิบาย. (ตโนติ ย่อมแผ่ไป, กโรติ, กยิรติ ย่อมกระทำ) สูตรนี้เป็นสูตรที่ลง โอ และ ยิรปัจจัย ในเบื้องหลัง ตนาทิคณิกธาตุ.

การทำตัว. ตโนติ ตั้ง ตนุ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ตนุ-วิตฺถาเร" ลบสระ อุ อันเป็นที่สุดของ นุ, ลง ติวิภัติ, ลง โอ ปัจจัยด้วยสูตร ตนาทิโต โอยิรา, นำ นุ ไปประกอบกับ โอ สำเร็จรูปเป็น ตโนติ.

กยิรติ ตั้ง กร, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "กร-กรเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ติวิภัติ, ลง ยิร ปัจจัยด้วยสูตร ตนาทิโต โอยิรา, (กรุ ยิร ติ) ลบ รุ ด้วยสูตรใหญ่คือ กุวจิธาตุ, สำเร็จรูปเป็น กยิรติ. (กโรติ ตั้ง กร, แล้วทำตัวเหมือน ตโนติ.)

ท่องจำ **สกุโกติ ปปุโปติ เจว, ชาคโรติ ตนาทโย,**
ปตายเต ปตฺถเต, กรียเต จ กยฺยเต,
สกุกเต ปาปียเต จ, ชาครียเต จ กมฺมกา.

สกุโกติ ย่อมอาจ, ปปุโปติ ย่อมถึง, ชาคโรติ ย่อมตื่น, ตนาทโย เป็นตนาทิคณิกธาตุแล,

ปตายเต, ปตฺฌเต ย่อมแผ่ไป ฯเปฯ. (พึงให้นักศึกษาแจกรูปตามปทมาลาด้วยวิภัติที่สมควร)

๔๗. จุราทิโต เณยฺยา.

เณ ณย อ. เณ และ ณย ปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง, จุราทิโต ในเบื้องหลังจากจุราทิคณิกธาตุ, วิหิเตสุ ในเพราะวิภัติและปัจจัย ท. อันจัดทำแล้ว, กตฺตริ จ ในอรรถของกัตตาด้วย, ภาเว จ ในอรรถของภาวะด้วย, กมฺมนิ จ ในอรรถของกรรมด้วย, การิตานิ จ ชื่อว่าการิตด้วย., อุ. โจเรติ, โจรยติ เป็นต้น.

อธิบาย. (โจเรติ, โจรยติ ย่อมขโมย.) สูตรนี้ เป็นสูตรที่ลง เณ และ ณย ปัจจัย ในเบื้องหลัง จุราทิคณิกธาตุ., ปัจจัยที่ลงด้วยสูตร ภูวาทิโต อ จะลงได้ในเพราะวิภัติและปัจจัยอันกล่าวกัตตาเท่านั้น ส่วน เณ และ ณยปัจจัยเหล่านี้ ใน รูปสิทธิพรรณาว่าลงได้ในเพราะวิภัติและปัจจัยอันกล่าวกัตตา กรรมและภาวะ ทั้ง ๓ นั้นอย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้, ส่วนที่ได้ชื่อว่าการิตะ มีไว้สำหรับ ลบ ณ อักษร ด้วยสูตร การิตานำ โณโลปำ.

การทำตัว. โจเรติ ตั้ง จุร, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "จุร-เถยฺเย" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ติวิภัติ, ลง เณ ปัจจัยด้วยสูตร จุราทิโต เณ ณยา, ตั้ง เณ ปัจจัยชื่อการิตะ, (จุร์ เณ ติ) อาเทส อุ ของ จุ เป็น โอวุทธิ ด้วยสูตร อสโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต. (โจร์ เณ ติ) ลบ ณ์ อนุพันธ์ด้วยสูตร การิตานำ โณ โลปำ, นำ ร์ ไปประกอบกับ เอ สำเร็จรูปเป็น โจเรติ. (โจรยติ ลง ณย ปัจจัย.)

ท่องจำ **จินฺเตติ มนฺเตติ เจว, ปาเลติ ฆาเฏติ ตถา,**
เวเทติ คเณติ จาปิ, อิเม จุราทิธาตโว.

จินฺเตติ ย่อมคิด, มนฺเตติ ย่อมปรึกษา, ปาลยติ ย่อมรักษา, ฆาเฏติ, ฆาฏยติ ย่อมพยายาม, เวเทติ, เวทยติ ย่อมเสวย, คเณติ, คณยติ ย่อมนับ, อิเม อ.ธาตุ ท. เหล่านี้, จุราทิธาตโว คือ จุราทิคณิกธาตุ. (นักศึกษาพึงทราบว่าในรูปของกรรม จะเป็น โจรียเต, จินฺตียเต เป็นต้น ควรให้นักศึกษาแจกรูปตามปทมาลาด้วย.)

๔๘. อตฺตโนปทานิ ภาเว จ กมฺมนิ.

อตฺตโนปทานิ อ.วิภัติ ท. ฝ่ายอัตตโนบท, โหนฺติ ย่อมลง, ภาเว จ ในอรรถภาวะด้วย, กมฺมนิ จ ในอรรถกรรมด้วย., อุ. อุจฺจเต เป็นต้น.

อธิบาย. (อุจฺจเต กล่าว, กล่าวอยู่.) สูตรนี้ เป็น ปริภาสาสูตร อันบอกให้รู้ว่า วิภัติฝ่ายอัตตโนบท ลงในอรรถของภาวะและกรรม, เพื่อให้สอดคล้องต้องกันกับสูตรนี้จึงต้องแจกกรรมรูปด้วยวิภัติฝ่ายอัตตโนบท ในอาขยาตคณะ เช่น "อภิภูยเต" เป็นต้น.

การทำตัว. อุจฺจเต ตั้ง อุจ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "อุจ-วิยตฺติยำ วาจายำ" ลบสระอันเป็นที่สุด,

ลง เต วิภัติ, ลง ย ปัจจัย, (อุจฺ ย เต) อาเทส ย ปัจจัยพร้อมกับ จฺ ธาตวันต์เป็น จ ด้วยสูตร ตสฺส จวคฺคยการวการตฺตํ ลง จฺ สทิสเทฺวภาว สำเร็จรูปเป็น อุจฺจเต.

การวางกรรม, กัตตา ของกริยาอันกล่าวกรรม. กริยาอันเป็นอรรถของธาตุเรียกว่า "ภาวะ" ถ้ากล่าว "ปจฺจเต" อรรถของ ปจธาตุ เป็นกริยาอันกล่าวว่า "หุง" เต วิภัติ ใน ปจฺจเต นั่นเองที่กล่าวกริยาว่า "หุง" นั้น, มิได้กล่าวกัตตา กรรมก็มิได้กล่าว ฉะนั้น จึงต้องวางกัตตาด้วย ตติยาวิภัติ และวางกรรมด้วยทุติยาวิภัติ ตามกฎที่ว่า "ไม่กล่าวกัตตา ตติยา, กรรมทุติยา", ยังสามารถสับเปลี่ยน ศัพท์ทั้ง ๓ อันมีนาม เป็นต้นกับวจนะทั้ง ๒ ได้อีกด้วย ตามกฎที่ว่า "ไม่กล่าวในอวุตต สับเปลี่ยนกันระหว่าง ศัพท์ ๓ วจนะ ๒ เป็นขั้น ๆ".

เพราะไม่กล่าวศัพท์ทั้ง ๓ คือ นาม, ตุมฺห และ อมฺห จึงไม่จำเป็นต้องลงบุรุษต่าง ๆ คือ นามโยค, ตุมฺหโยค และ อมฺหโยค แต่รูปสิทธิถือมติว่า ควรลงปฐมบุรุษ เฉพาะฝ่ายเอกวจนะอย่างเดียว เพราะการไม่ลงวิภัติอะไรเลยนั้นคงเป็นไปไม่ได้ ตามคำที่กล่าวมาแล้วนี้ นักศึกษาพึงทราบด้วยว่า ในกริยาตัวหนึ่งว่า ปจฺจเต (อันเขาหุงอยู่) สามารถสับเปลี่ยน อวุตตกัตตา ได้ ๖ ประเภทคือ สูเทน, สูเทหิ, ตยา, ตุมฺเหหิ, มยา, อมฺเหหิ" และสับเปลี่ยนเป็น อวุตตกรรมได้ ๖ ประเภทคือ "โอทนํ, โอทเน, ตํ, ตุมฺเห, มํ, อมฺเห".

๔๔. กตฺตริ จ.

อตฺตโนปทานิ อ.วิภัติ ท.ฝ่ายอัตตโนบท, โหนฺติ ย่อมลง, กตฺตริ จ ในอรรถของกัตตาด้วย., อุ. มญฺญเต เป็นต้น.

อธิบาย. (มญฺญเต ย่อมรู้.) ด้วย จ ศัพท์ใน กตฺตริ จ รวมเอาอรรถของภาวะและกรรมที่กล่าวไว้แล้วในสูตรก่อน., ในการแจกรูปจะต้องใช้วิภัติฝ่ายอัตตโนบท ตามคำกล่าวของสูตรนี้.

การทำตัว. มญฺญเต ตั้ง มน, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "มน–ญาเณ." ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง เต วิภัติ, ลง ย ปัจจัยด้วยสูตร ทิวาทิโต โย, (มนฺ ย เต) อาเทส ย ปัจจัยพร้อมกับ นฺ ธาตวันต์เป็น ญ ด้วยสูตร ตถา กตฺตริ จ ลง ญ สทิสเทฺวภาว สำเร็จรูปเป็น มญฺญเต. (มญฺญเต ถ้าแปลว่า "อันเขา รู้อยู่" ลง ย ปัจจัยอันกล่าวกรรม.)

๔๐. ธาตุปจฺจเยหิ วิภตฺติโย.

วิภตฺติโย อ.วิภัติ ท. โหนฺติ ย่อมลง, ธาตุปจฺจเยหิ ในเบื้องหลังจากธาตุปัจจัย ท. มี ข เป็นต้น., อุ. ติติกฺขติ เป็นต้น.

อธิบาย. (ได้แสดงธาตุปัจจัยไปแล้วในสูตรเป็นต้นว่า "ติชคุปกิตมาเนหิ ขฉสา วา.) สูตรนี้ เป็นปริภาสาสูตร อันแสดงให้รู้ว่า วิภัติทั้งหลายเมื่อประกอบเข้ากับธาตุปัจจัยแล้ว ให้ลงหลังธาตุปัจจัย.

มีคำอธิบายว่า--ถ้าเป็นอาขยาตบทและกิตบทแท้จริงแล้ว จะมีธาตุเท่านี้ที่เป็นฐานเดิม ส่วนธาตุปัจจัยเหล่านี้มีสภาพเสมอกันกับธาตุ สามารถกล่าวกริยาเหมือนธาตุได้ ฉะนั้นจึงต้องลงก่อนวิภัติ เพราะธาตุปัจจัยเป็นฐานเดิม ส่วนวิกรณปัจจัยมี อ เป็นต้นและ ย ปัจจัยนั้นมิใช่ฐานเดิมของบท เป็นเพียงตัวประกอบที่ลงไปก็เพื่อสำเร็จรูปเท่านั้น ฉะนั้น จึงต้องลงภายหลังจากการลงวิภัติแล้ว.

๕๑. กตฺตริ ปรสฺสปทำ.

ปรสฺสปทำ อ.วิภัติ ฝ่ายปรัสสบท, โหติ ย่อมลง, กตฺตริ ในอรรถของกัตตา., อุ. ภวติ เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นปริภาสาสูตร อันแสดงให้รู้ว่า วิภัติฝ่ายปรัสสบทนั้นลงในอรรถของกัตตา นักศึกษาพึงจำว่าคำกล่าวของสูตรเหล่านี้คือ สูตรที่ ๔๘ และ ๔๙ ว่า "วิภัติฝ่ายปรัสสบท ลงในอรรถของกัตตาเท่านั้น ส่วนวิภัติฝ่ายอัตตโนบทนั้นลงได้ทั้ง ๓ ฐานะคือ กัตตา, กรรม และ ภาวะ" ตามคำกล่าวของสูตรเหล่านี้ เมื่อแจกกัตตุรูป จะต้องแจกวิภัติให้ครบทั้งฝ่ายปรัสสบทและอัตตโนบท เมื่อแจกกัมมรูป จะต้องแจกด้วยวิภัติฝ่ายอัตตโนบทเท่านั้น, ส่วนภาวะนั้นแจกได้เฉพาะปจมบุรุษ ฝ่ายเอกวจนะ รูปเดียวเท่านั้น.

๕๒. ภูวาทโย ธาตโว.

ภูวาทโย อ.ศัพท์ ท. มีภู เป็นต้น, ธาตโว ชื่อว่าธาตุ.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นสัญญาสูตร อันตั้ง ภู ศัพท์เป็นต้นชื่อว่าธาตุ. (ภูวาทโย ตัดบทเป็น ภู + อาทโย, ส่วน ว ศัพท์เป็น วา อาคม.)

ทธาตีติ ธาตุ. ทธาติ "ย่อมทรงไว้" อิติ เพราะเหตุนั้น, ธาตุ ชื่อว่าธาตุ, ธาตุ = ธาธาตุ ตุปัจจัย ที่มีวิเคราะห์ว่า "ธาเรตีติ ธาตุ" เป็นธาตฺวตฺถวิคฺคห คำวิเคราะห์ "ธร"ธาตุ เพื่อให้อรรถของธา ธาตุปรากฏ, ในคำว่า "ย่อมทรงไว้" มีอธิบายว่า "สามารถกล่าวอรรถของกริยาอันมีความเกี่ยวเนื่องกับตน", ส่วนลิงค์ของคำว่า ธาตุ นั้นในคัมภีร์มีกล่าวต่าง ๆ กัน ดังนี้.

ธาตุสทฺโท ชินมเต, อิตฺถิลิงฺคตฺตเน มโต,
สตฺเถ ปุลฺลิงฺคภาวสฺมึ, กจฺจายนมเต ทฺวิสุ.

ธาตุสทฺโท อ.ธาตุศัพท์ ปณฺฑิเตน อันบัณฑิต มโต รู้แล้ว อิตฺถิลิงฺคตฺตเน ในความเป็นอิตถีลิงค์ ชินมเต ในมติของพระพุทธเจ้า(ในพระไตรปิฎก), มโต รู้แล้ว ปุลฺลิงฺคภาวสฺมึ ในความเป็นปุลลิงค์ สตฺเถ ในปทานุกรมศัพท์ของสันสกฤต, มโต รู้แล้ว, ทฺวีสุ ในอิตถีลิงค์ และปุลลิงค์ ท. ทั้งสอง กจฺจายน-มเต ในมติของกัจจายนาจารย์. (ใน "ภูวาทโย ธาตโว" เป็นปุลลิงค์, ใน "ธาตุยา กมฺมาทิมฺหิ โณ" เป็นอิตถีลิงค์.)

อิติ อาขฺยาตกปฺเป ทุติโย กณฺโฑ.

อาขยาตกัณฑ์ที่ ๒ จบ.

๔๓. กฺวจาทิวณฺณานเมกสฺสรานํ เทฺวภาโว.

เทฺวภาโว อ.เทวภาวะ โหติ ย่อมลง, กฺวจิ ในบางแห่ง, อาทิวณฺณานํ ของวรรณะ ท. อัน เป็นเบื้องต้นของธาตุ, เอกสฺสรานํ อันมีสระอันเสมอกัน., อุ. สุสฺสูสติ, พภูว, ททาติ เป็นต้น.

อธิบาย. สุสฺสูสติ ย่อมต้องการฟัง, พภูว เป็นแล้ว, ททาติ ย่อมให้. (ในรูปสิทธิกล่าวว่า กฺวจิศัพท์ มีอรรถว่า ววตฺถิตวิภาสา.)

เอกสฺสรานํ--เมื่อลงเทฺวภาวมาแล้วจะต้องลงให้สระเสมอกัน หรือเป็นสระเดียวกันกับ วรรณะเบื้องต้นของธาตุนั้น ตัวอย่างเช่น - วรรณะเบื้องต้นใน สุธาตุ คือ สฺ พยัญชนะ เมื่อลงเทฺวภาว ของ สฺ พยัญชนะนั้นจะต้องลงพร้อมกับสระ อุ ว่า "สุ" เพราะกล่าวแล้วว่า "จะต้องลงให้มีสระ เหมือนกัน".

ถาม ทั้งที่ในสนธิกัณฑ์ก็มีสูตร "ปรเทฺวภาโว" อยู่แล้ว มีประโยชน์อะไรหรือ ? ท่านจึงกล่าวสูตร นี้อีก ?

ตอบ เทฺวภาวในสนธิกัณฑ์เป็นเทฺวภาวที่ไม่มีสระ ฉะนั้น เพื่อประโยชน์การลงเทฺวภาวพร้อมกับสระ จึงกล่าวสูตรนี้ไว้ในอาขยาต.

อธิบายใจความ ในสนธิกัณฑ์ อปฺปมาโท ตัดบทว่า "อ + ปมาโท" เมื่อลงสทิสเทฺวภาว ต้อง ลง ปฺ พยัญชนะอย่างเดียวโดยไม่มีสระ ส่วนในที่นี้เมื่อลงเทฺวภาวของ สุ จะต้องลงพร้อมกับสระว่า "สุ" .

การทำตัว. สุสฺสูสติ ตั้ง สุ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "สุ-สวเน" ลง ส ปัจจัยด้วยสูตร "ภุช มส หร สุ ปาทีหิ ตุมิจฺฉตฺเถสุ" ลง สุ เทฺวภาวของ สุ ด้วยสูตร กฺวจาทิวณฺณานเมกสฺสรานํ เทฺวภาโว, (สุสฺส) ลง สฺ สทิสเทฺวภาวของ ส ด้วยสูตร ปรเทฺวภาโว ฯาเน, (สุสฺสุส) อาเทส อุ ที่สุดของ สุ เป็น อู ทีฆะด้วยสูตรใหญ่ "กฺวจิธาตุ", (สุสฺสูส) ลง ติวิภัติ ด้วยสูตร วตฺตมานา ปจฺจุปฺปนฺเน, สำเร็จ รูปเป็น สุสฺสูสติ.

๔๔. ปุพฺโพพฺภาโส.

ปุพฺโพ อ.ศัพท์ตัวหนึ่งเบื้องหน้า, อพฺภาโส ชื่อว่าอัพภาสะ., อุ. พภูว, ททาติ เป็นต้น.

อธิบาย. อัพภาสะ เป็นชื่อที่มาจากสันสกฤต สำเร็จรูปมาจาก อาบทหน้า ภาสธาตุ ลง พฺ เทฺวภาว อาเทส อา เป็น อ รัสสะ ต่างคิดกันว่า "อา = อันเกินมา + ภาส = อักษรอันกล่าวแล้ว" ในขณะยังเป็น ทาทา ทาตัวหน้าได้ชื่อว่า อัพภาสะ เพราะใส่เกินมา.

๔๔. รสฺโส.

รสฺโส อ.การอาเทสเป็นรัสสะ, วตฺตมานสฺส ของทีฆะสระอันเป็นไปอยู่, โหติ ย่อมมี, อพฺภาเส ในอัพภาสะ., อุ. ททาสิ เป็นต้น.

อธิบาย. อักษรตัวหน้าที่ได้ชื่อ อัพภาสะ อักษรนั้นมีสระอยู่ ถ้าสระนั้นเป็นทีฆะ, อาเทสทีฆะนั้นให้เป็นรัสสะด้วยสูตรนี้.

การทำตัว. ททาติ ตั้ง ทา, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ทา-ทาเน" ลง ติวิภัติ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร ภูวาทิโต อ, (ทา อ ติ) ลง ทา เทฺวภาวของ ทา ด้วยสูตร กฺวจาทิวณฺณานเมกสฺสรานำ เทฺวภาโว, (ทา ทา อ ติ) ตั้ง ทาตัวหน้าชื่อ อัพภาสะ ด้วยสูตร ปุพฺโพพฺภาโส, อาเทส อา อันเป็นไปในอัพภาสะเป็น อ รัสสะด้วยสูตร รสฺโส, (ท ทา อ ติ) ลบ อ ปัจจัยด้วยสูตร โลปญฺเจตฺถมกาโร, สำเร็จรูปเป็น ททาติ.

๕๖. ทุติยจตุตฺถานำ ปฐมตติยา.

ปฐมตติยา อ.การอาเทสเป็น ปฐมอักษรและตติยอักษร ท.ตามลำดับ, ทุติยจตุตฺถานำ ของทุติยอักษรและจตุตถอักษร อพฺภาสคตานำ อันเข้าถึงอัพภาสะ โหนฺติ ย่อมมี., อุ.จิจฺเฉท, ทธาติ เป็นต้น.

อธิบาย. (จิจฺเฉท ตัดแล้ว, ทธาติ ย่อมทรงไว้.) สูตรนี้ เป็นสูตรที่อาเทส ทุติยอักษรเป็น ปฐมอักษร และอาเทสจตุตถอักษร เป็น ตติยอักษร ในกรณีที่เป็นอัพภาสะ.

การทำตัว. จิจฺเฉท ตั้ง ฉิทิ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ฉิทิ-ทฺวิธากรเณ" ลบสระ อิ อันเป็นที่สุด, ลง อ ปโรกขาวิภัติด้วยสูตร อปจฺจกฺเข ปโรกฺขาตีเต, (ฉิทฺ อ) ลง ฉิ เทฺวภาวของ ฉิ ด้วยสูตร ปุพฺโพพฺภาโส, อาเทส ฉ ทุติยอักษร เป็น จ ปฐมอักษร ด้วยสูตร ทุติยจตุตฺถานำ ปฐมตติยา, (จิฉิทฺ อ) ลง จ อสทิสเทฺวภาวของ ฉ ด้วยสูตร วคฺเค โฆสาโฆสานำ เป็นต้น, (จิจฺฉิทฺ อ) อาเทส อิ ของ จฺฉิ เป็น เอวุทธิ ด้วยสูตร อญฺเญสุ จ, นำ ทฺ ไปประกอบกับ อ สำเร็จรูปเป็น จิจฺเฉท.

ทธาติ ตั้ง ธา, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ธา-ธารเณ" ลง ติวิภัติ ลง อ ปัจจัย, ลง ธา เทฺวภาวของ ธา ด้วยสูตร กฺวจาทิวณฺณานเมกสฺสรานำ เทฺวภาโว, ตั้ง ธา ตัวหน้าชื่ออัพภาสะ ด้วยสูตร ปุพฺโพพฺภาโส, อาเทส ธ จตุตถอักษร เป็น ท ตติยอักษร ด้วยสูตร ทุติยจตุตฺถานำ ปฐมตติยา, (ทา ธา อ ติ) อาเทส อา อันเข้าถึงในอัพภาสะ เป็น อ รัสสะด้วยสูตร รสฺโส, ลบ อ ปัจจัยด้วยสูตร โลปญฺเจตฺถมกาโร, สำเร็จรูปเป็น ทธาติ.

๕๗. กวคฺคสฺส จวคฺโค.

จวคฺโค อ.การอาเทสเป็น จวรรค, กวคฺคสฺส ของ กวรรค, อพฺภาสคตสฺส อันเข้าถึงในอัพภาสะ โหติ ย่อมมี., อุ. จิกิจฺฉติ, ชิคุจฺฉติ, ชิฆจฺฉติ, ชิคีสติ เป็นต้น.

อธิบาย. จิกิจฺฉติ ย่อมเยียวยา., ส่วนอรรถของ ชิคุจฺฉติ เป็นต้นแสดงไว้แล้วในกัณฑ์ที่ ๒.

การทำตัว. จิกิจฺฉติ ตั้ง กิต, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "กิต-โรคาปนยเน" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ฉ ปัจจัยหลัง กิต ธาตุด้วยสูตร ติชคุปกิตมาเนหิ ขฉสา วา, ลง กิ เทฺวภาวของ กิ ด้วยสูตร

กฺวจาหิวณฺณานเมกสฺสรานำ เทฺวภาโว, (กิกิตฺ ฉ) ตั้ง กิ ตัวหน้าชื่ออัพภาสะด้วยสูตร ปุพฺโพพฺภาโส, อาเทส กฺ เป็น จฺ ด้วยสูตร กวคฺคสฺส จวคฺโค, (จิกิตฺ ฉ) อาเทส ตฺ ธาตวันต์เป็น จฺ ด้วยสูตร พฺยญฺชนนฺตสฺส โจ ฉปฺปจฺจเยสุ จ นำ จฺ ไปประกอบกับ ฉ (จิกิจฺฉ) ลง ติวิภัติ ด้วยสูตร วตฺตมานา ปจฺจุปฺปนฺเน, สำเร็จรูปเป็น จิกิจฺฉติ. (แม้ วิจิกิจฺฉติ ตั้ง วิบทหน้า กิตธาตุ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "กิต-สสเย" แล้วทำตัวโดยนัยนี้, ส่วน ชิคุจฺฉติ เป็นต้นนั้นจะทำตัวในโอกาสต่อไป.)

๕๘. มานกิตานำ วตฺตุ วา.

วตฺตุ อ.การอาเทสเป็น ว และ ต ตามลำดับ, มานกิตานำ ของมานธาตุและกิตธาตุ ท., อพฺภาสคตานำ อันเข้าถึงซึ่งอัพภาสะ โหติ ย่อมมี, วา โดยการวิกัป., อุ. วีมำสติ, ติกิจฺฉติ เป็นต้น.

อธิบาย. ได้แสดงอรรถไว้แล้วในกัณฑ์ที่ ๒., สูตรนี้เป็น อาเทสวิธิสูตร อาเทส ม อันเข้าถึง อัพภาสะของมานธาตุ เป็น ว และ กฺ อันเข้าถึงอัพภาสะ ของ กิตธาตุ เป็น ต.

การทำตัว. ติกิจฺฉติ ตั้ง กิต, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "กิต-โรคาปนยเน" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ฉ ปัจจัย, ลง กิ เทฺวภาวของ กิ, (กิ กิตฺ ฉ) ตั้งชื่ออัพภาสะ, อาเทส กฺ อันเข้าถึง อัพภาสะ เป็น ตฺ ด้วยสูตร มานกิตานำ วตฺตุ วา, อาเทส ตฺ ธาตวันต์เป็น จฺ ด้วยสูตร พฺยญฺชนนฺตสฺส โจ ฉปฺปจฺจเยสุ จ, (ติกิจฺฉ) ลง ติวิภัติ, สำเร็จรูปเป็น ติกิจฺฉติ.

๕๙. หสฺส โช.

โช อ.การอาเทสเป็น ช, หสฺส ของ ห, อพฺภาสคตสฺส อันเข้าถึงในอัพภาสะ, โหติ ย่อมมี., อุ. ชหาติ เป็นต้น.

อธิบาย. ชหาติ ย่อมสละ. ชหาติ ตั้ง หา ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "หา-จาเค" ลง ติวิภัติ, ลง อ ปัจจัย ลง หา เทฺวภาวของ หา (หา หา อ ติ) ตั้งชื่ออัพภาสะ อาเทส หฺ อันเข้าถึงอัพภาสะเป็น ช ด้วยสูตร หสฺส โช, อาเทส อา อันเข้าถึงในอัพภาสะเป็น อ รัสสะ ด้วยสูตร รสฺโส, ลบ อ ปัจจัยด้วยสูตร โลปญฺเจตฺถมกาโร, สำเร็จรูปเป็น ชหาติ.

(ชุหฺวติ, ชุโหติ ย่อมบูชา, ชหาร นำมาแล้ว อุทาหรณ์ที่กล่าวมาแล้วนี้ก็ทำตัวด้วยสูตรนี้เช่นกัน, แต่จะทำตัวในโอกาสต่อไป.)

๖๐. อนฺตสฺสิวณฺณาคาโร วา.

อิวณฺโณ อ.การอาเทสเป็น อิวรรณะ ก็ดี, อกาโร อ.การอาเทสเป็น อ ก็ดี, อนฺตสฺส ของสระอันเป็นที่สุด, อพฺภาสคตสฺส อันเข้าถึงในอัพภาสะ, โหติ ย่อมมี, วา โดยการวิกัป., อุ. ชิคุจฺฉติ, ชิฆจฺฉติ, ชิคีสติ, วีมำสติ, พภูว เป็นต้น.

อธิบาย. อรรถของอุทาหรณ์ได้แสดงไว้แล้วในสูตรก่อน ๆ, สูตรนี้เป็นอาเทสวิธิสูตร อัน

อาเทสสระอันเป็นที่สุด อันตั้งอยู่ในอัพภาสะ เป็น อิวรรณะ และ อ วรรณะ.

การทำตัว. ชิคุจฺฉติ ตั้ง คุป ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "คุป-นินฺทายํ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ฉ ปัจจัยด้วยสูตร ติชคุปกิตมาเนหิ ขฉสา วา, (คุปฺ ฉ) ลง คุ เทฺวภาวของ คุ ด้วยสูตร กฺวจาทิ-วณฺณานเมกสฺสรานํ เทฺวภาโว ตั้งชื่ออัพภาสะ อาเทส คุ เป็น ชุ ด้วยสูตร กวคฺคสฺส จวคฺโค (ชุคุปฺ ฉ) อาเทส อุ อันเป็นที่สุดของอัพภาสะ เป็น อิ ด้วยสูตร อนฺตสฺสิวณฺณาคาโร วา (ชิคุปฺ ฉ) อาเทส ปฺ ธาตวันต์เป็น จฺ ด้วยสูตร พฺยญฺชนนฺตสฺส โจ ฉปฺปจฺจเยสุ จ นาํ จฺ ไปประกอบกับ ฉ (ชิคุจฺฉ) ลง ติวิภัติ ด้วยสูตร วตฺตมานา ปจฺจุปฺปนฺเน, สำเร็จรูปเป็น ชิคุจฺฉติ.

ชิฆจฺฉติ ตั้ง ฆส ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ฆส-อทเน" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ฉ ปัจจัย, ลง ฆ เทฺวภาวของ ฆ, ตั้งชื่ออัพภาสะ, อาเทส ฆ จตุตถอักษรเป็น ค ตติยอักษร ด้วยสูตร ทุติยจตุตฺถานํ ปฐมตติยา, อาเทส ค เป็น ช ด้วยสูตร กวคฺคสฺส จวคฺโค อาเทส อ อันเป็นที่สุดของอัพภาสะเป็น อิ ด้วยสูตร อนฺตสฺสิวณฺณาคาโร วา (ชิฆสฺ ฉ) อาเทส สฺ ธาตวันต์เป็น จฺ ด้วยสูตร พฺยญฺชนนฺตสฺส โจ ฉปฺปจฺจเยสุ จ นาํ จฺ ไปประกอบกับ ฉ (ชิฆจฺฉ) ลง ติวิภัติ, สำเร็จรูปเป็น ชิฆจฺฉติ. (ชิคีสติ เป็นต้นจะทำตัวในโอกาสต่อไป.)

๖๑. นิคฺคหีตญฺจ.

นิคฺคหีตญฺจ อ.การมาของนิคคหิตด้วย โหติ ย่อมมี อพฺภาสนฺเต ในที่สุดของอัพภาสะ., อุ. จงฺกมติ เป็นต้น.

อธิบาย. จงฺกมติ ย่อมจงกรม. จงฺกมติ ตั้ง กมุ ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "กมุ-ปทวิกฺเขเป" ลบสระ อุ อันเป็นที่สุด, ลง ติวิภัติ, ลง อ ปัจจัย, ลง ก เทฺวภาวของ ก, ตั้งชื่ออัพภาสะ, อาเทส กฺ เป็น จฺ ด้วยสูตร กวคฺคสฺส จวคฺโค, นาํ มฺ ไปประกอบกับ อ, (จกม ติ) ลงนิคคหิตอาคมในที่สุดของอัพภาสะ ด้วยสูตร นิคฺคหีตญฺจ, (จกมฺติ) อาเทสนิคคหิตเป็น งฺ ด้วยสูตร วคฺคนฺตํ วา วคฺเค นาํ งฺ ไปประกอบกับ ก สำเร็จรูปเป็น จงฺกมติ.

(จญฺจลติ ย่อมหวั่นไหว, ชงฺคมติ ย่อมไป. อุทาหรณ์ดังที่กล่าวมาแล้วนี้ก็ทำตัวด้วยสูตรนี้เช่นกัน จล และ คมฺธาตุ จะสำเร็จรูปในโอกาสต่อไป.)

๖๒. ตโต ปามานานํ วามํ เสสุ.

วามํ อ.การอาเทสเป็น วา และ มํ ตามลำดับ, ปามานานํ ของปาธาตุและมานธาตุ ท., ปเรสํ อันเป็นเบื้องหลัง, ตโต จากอัพภาสะนั้น, โหติ ย่อมเป็น, เสสุ ในเพราะ ส ปัจจัย ท. ทั้งสอง., อุ. ปิวาสติ, วีมํสติ เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นอาเทสวิธิสูตร อาเทส ปาธาตุเป็น วา, มานธาตุเป็น มํ หลังอัพภาสะ ในเพราะ ส ปัจจัยทั้งสองตัวอันลงด้วย ๒ สูตรเหล่านี้คือ ติชคุปกิตมาเนหิ ขฉสา วา และ

ภุชฆสหรสุปาทีหิ ตุมิจฺฉตฺเถสุ เป็นเบื้องหลัง.

การทำตัว. ปิวาสติ ตั้ง ปา, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ปา-ปาเน" ลง ส ปัจจัยด้วยสูตร "ภุชฆส หร สุ ปาทีหิ ตุมิจฺฉตฺเถสุ, ลง ปา เทฺวภาวของ ปา ด้วยสูตร กฺวจาหิวณฺณานเมกสฺสรานำ เทฺวภาโว, (ปา ปา ส) ตั้งชื่ออัพภาสะ, อาเทส ปา อันเป็นเบื้องหลังจากอัพภาสะเป็น วา ด้วยสูตร ตโต ปามานานำ วามำ เสสุ, อาเทส อา อันเป็นที่สุดของอัพภาสะเป็น อิ ด้วยสูตร อนฺตสฺสิวณฺณาคาโร วา, (ปิวาส) ลง ติวิภัติ ด้วยสูตร วตฺตมานา ปจฺจุปฺปนฺเน, สำเร็จรูปเป็น ปิวาสติ.

วีมำสติ ตั้ง มาน, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "มาน-วีมำสายำ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลบ ส ปัจจัยด้วยสูตร ติชคุปกิตมาเนหิ ขฉวา วา, ลง มา เทฺวภาวของ มา, ตั้งชื่ออัพภาสะ, อาเทส มานธาตุ เป็น มำ ด้วยสูตร ตโต ปามานานำ วามำ เสสุ, (มามำส) อาเทส อา อันเป็นที่สุดของอัพภาสะเป็น อี ด้วยสูตร อนฺตสฺสิวณฺณาคาโร วา และอาเทส ม ที่เป็นอัพภาสะเป็น ว ด้วยสูตร มานกิตานำ วตฺตำ วา, (วีมำส) ลง ติวิภัติ, สำเร็จรูปเป็น วีมำสติ.

รูปที่แสดงมาแล้วนี้นักศึกษาคงเข้าใจได้ยาก เพื่อความชำนาญของนักศึกษาจะได้นำบทฝึกหัดออกมาใช้บ้าง นักศึกษาพึงทำตัวตามอุทาหรณ์ดังต่อไปนี้-

(ก) ชิคุจฺฉติ	(ข) ติกิจฺฉติ	(ค) วีมำสติ	(ฆ) ชิฆจฺฉติ
(ง) สุสฺสูสติ	(จ) ปิวาสติ	(ฉ) จิจฺเฉทติ	(ช) ททาติ
(ซ) ทธาติ	(ฌ) ชหาติ	(ฏ) จงฺกมติ	

๖๓. จา ติฏฺโฐ.

จา อ.จาธาตุ, ติฏฺโฐ เป็น ติฏฺฐ, โหติ ย่อมเป็น., อุ. ติฏฺฐติ เป็นต้น.

อธิบาย. (ติฏฺฐติ ย่อมตั้งอยู่, ย่อมยืนอยู่) นักศึกษาพึงแจกให้เป็นกัตตุรูป เป็นต้นว่า ติฏฺฐติ, ติฏฺฐนฺติ, ติฏฺฐตุ ฯเปฯ

การทำตัว. ติฏฺฐติ ตั้ง จา, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "จา-คตินิวตฺติมฺหิ" ลง ติวิภัติ, ลง อ ปัจจัย, อาเทส จาธาตุ เป็น ติฏฺฐ ด้วยสูตร "จา ติฏฺโฐ" ลบ อ ปัจจัยด้วยสูตร โลปญฺเจตฺตมกาโร, สำเร็จรูปเป็น ติฏฺฐติ.

๖๔. ปา ปิโว.

ปา อ.ปาธาตุ, ปิโว เป็น ปิว, โหติ ย่อมเป็น., อุ. ปิวติ เป็นต้น.

อธิบาย. ปิวติ ย่อมดื่ม., นักศึกษาพึงแจกให้เป็นกัตตุรูป ปิวติ, ปิวนฺติ เป็นต้น. ปิวติ ตั้ง ปา, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ปา-ปาเน" ลง ติวิภัติ, ลง อ ปัจจัย, อาเทส ปาธาตุเป็น ปิว ด้วยสูตร "ปา ปิโว" ลบ อ ปัจจัยด้วยสูตร โลปญฺเจตฺตมกาโร สำเร็จรูปเป็น ปิวติ.

๖๕. ญาสฺส ชาขนา.

ชาขนา อ.การอาเทสเป็น ชา, ข และ นา ท. ญาสฺส ของญาธาตุ, โหนฺติ ย่อมมี, วา โดยการวิกัป., อุ. ชานาติ, ชญฺญา, นายติ เป็นต้น.

อธิบาย. (ชานาติ, นายติ ย่อมรู้, ชญฺญา พึงรู้) วาศัพท์ ตามมาจากสูตร "อนฺตสฺสิวณฺณา-กาโร วา" ข้อกำหนดของ วาศัพท์นั้น ดูใน รูปสิทธิ ส่วนในที่นี้จะกล่าวเพียงย่อ ๆ-

ด้วยวาศัพท์ที่ตามมา อาเทสเป็น ชา เพราะ นา, เป็น ข เพราะ ญา, เป็น นา ในเพราะ ย อยู่เบื้องหลัง.

การทำตัว. ชานาติ ตั้ง ญา, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ญา-อวโพธเน" ลง ติวิภัติ, ลง นา ปัจจัยด้วยสูตร กิยาทิโต นา, อาเทส ญา เป็น ชา ด้วยสูตร ญาสฺส ชาขนา, สำเร็จรูปเป็น ชานาติ.

(นักศึกษาพึงทราบว่า ญาธาตุนี้ เป็นกิยาทิคณิกธาตุ โดยมีการที่ต้องลง นา ปัจจัยเป็นหลักอ้าง, พึงแจกเป็น "ชานาติ, ชานนฺติ, ชานาสิ, ชานาถ" เป็นต้น., ส่วนการทำตัวของ ชญฺญา และ นายติ จะปรากฏในโอกาสต่อไป.)

๖๖. ทิสสฺส ปสฺสทิสฺสทกฺขา วา.

ปสฺสทิสฺสทกฺขา อ.การอาเทสเป็น ปสฺส, ทิสฺส และ ทกฺข ท. ทิสสฺส ของ ทิสธาตุ, โหนฺติ ย่อมเป็น, วา โดยการวิกัป., อุ. ปสฺสติ, ทิสฺสติ, ทกฺขติ เป็นต้น.

อธิบาย. ปสฺสติ, ทกฺขติ ย่อมเห็น, ทิสฺสติ ย่อมปรากฏ. (ในรูปสิทธิกล่าวว่า ทิสฺสติ กล่าวกรรมเสมอ.)

การทำตัว. ปสฺสติ ตั้ง ทิส, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ทิส-เปกฺขเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ติวิภัติ, ลง อ ปัจจัย, อาเทส ทิส เป็น ปสฺส ด้วยสูตร ทิสสฺส ปสฺสทิสฺสทกฺขา วา, แยก สฺสฺ, ลบ, รวม. (ทิสฺสติ, ทกฺขติ เพียงอาเทสเป็น ทิสฺส และ ทกฺข ตามลำดับเท่านั้น, พึงแจกให้เป็นกัตตุรูปดังนี้ คือ ปสฺสติ, ปสฺสนฺติ, ปสฺสเร, ทิสฺสติ, ทิสฺสนฺติ, ทิสฺสเร, ทกฺขติ, ทกฺขนฺติ, ทกฺขเร เป็นต้นบ้าง, แจกให้เป็นกัมมรูปว่า ปสฺสียเต เป็นต้นบ้าง.)

๖๗. พฺยญฺชนนฺตสฺส โจ ฉปฺปจฺจเยสุ จ.

โจ อ.การอาเทสเป็น จ, พฺยญฺชนนฺตสฺส ของพยัญชนะที่สุด, โหติ ย่อมเป็น, ฉปฺปจฺจเยสุ จ ในเพราะ ฉ ปัจจัย ท.ด้วย., อุ. ชิคุจฺฉติ, ติกิจฺฉติ, จิวิจฺฉติ, ชิฆจฺฉติ เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นอาเทสวิธิสูตร อันอาเทสพยัญชนะที่สุดเป็น จฺ ในเพราะ ฉ ปัจจัย, ส่วนการทำตัวนั้นได้ทำไปแล้ว.

๖๘. โก เข จ.

โก อ.การอาเทสเป็น ก, พฺยญฺชนนฺตสฺส ของพยัญชนะที่สุด, โหติ ย่อมเป็น, เข จ ในเพราะ ข ปัจจัยด้วย., อุ. ติติกฺขติ, พุภุกฺขติ เป็นต้น.

การทำตัว. ติติกฺขติ ตั้ง ติช, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ติช-ขนฺติยำ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ข ปัจจัยด้วยสูตร ติชคุปกิตมาเนหิ ขฉสา วา, ลง ติ เทฺวภาวของ ติ ด้วยสูตร กฺวจาทิวณฺณานเมกสฺสรานำ เทฺวภาโว อาเทส ชฺ ธาตวันต์เป็น กฺ ด้วยสูตร โก เข จ, นำ กฺ ไปประกอบกับ ข (ติติกฺข) ลง ติวิภัติ ด้วยสูตรวตฺตมานา ปจฺจุปฺปนฺเน, สำเร็จรูปเป็น ติติกฺขติ.

พุภุกฺขติ ตั้ง ภุช, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ภุช-ปาลน พฺยวหรเณสุ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ข ปัจจัยด้วยสูตร ภุช ฆส หร สุ ปาทีหิ ตุมิจฺฉตฺเถสุ, ลง ภุ เทฺวภาวของ ภุ, (ภุภุชฺ ข) ตั้งชื่ออัพภาสะ, อาเทส ภุ จตุตถอักษรเป็น พฺ ตติยอักษร ด้วยสูตร ทุติยจตุตฺถานำ ปฐมตติยา, อาเทส ชฺ ธาตวันต์เป็น กฺ ด้วยสูตร โก เข จ, นำ กฺ ไปประกอบกับ ข, ลง ติวิภัติ, สำเร็จรูปเป็น พุภุกฺขติ.

๖๙. หรสฺส คี เส.

คี อ.การอาเทสเป็น คี, หรสฺส ของ หร ธาตุ, โหติ ย่อมเป็น, เส ในเพราะ ส วิภัติ., อุ. ชิคีสติ เป็นต้น, ด้วย ทฺวิธากรณโยควิภาค คือ "คี เส" ยังอาเทส ชิธาตุ เป็น คี มีรูปเป็น "วิชิคีสติ" เป็นต้น.

อธิบายและทำตัว. (ชิคีสติ ย่อมปรารถนาจะนำไป, วิชิคีสติ ย่อมปรารถนาจะชนะ) ชิคีสติ ตั้ง หร, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "หร-หรเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ส ปัจจัยด้วยสูตร "ภุช ฆส หร สุ ปาทีหิ ตุมิจฺฉตฺเถสุ" อาเทส หรธาตุ เป็น คี ด้วยสูตร หรสฺส คี เส, ลง คี เทฺวภาวของ คี ด้วยสูตร กฺวจาทิวณฺณานเมกสฺสรานำ เทฺวภาโว, ตั้งชื่ออัพภาสะ, อาเทส คฺ เป็น ชฺ ด้วยสูตร กวคฺคสฺส จวคฺโค, (ชีคีส) อาเทส อี อันเข้าถึงในอัพภาสะเป็น อิ ด้วยสูตร รสฺโส, ลง ติวิภัติ, สำเร็จรูปเป็น ชิคีสติ.

วิชิคีสติ ตั้ง "วิ + ชิ" ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ชิ-ชเย" ลง ส ปัจจัย ด้วยอาทิศัพท์ใน "ภุช ฆส หร สุ ปาทีหิ ตุมิจฺฉตฺเถสุ" ลง ชิ เทฺวภาวของ ชิ, อาเทส ชิธาตุเป็น คี ด้วยโยควิภาคคือ "คี เส" ในสูตร หรสฺส คี เส, ลง ติวิภัติ, สำเร็จรูปเป็น วิชิคีสติ.

๗๐. พฺรูภูนมาหภูวา ปโรกฺขายำ.

อาหภูวา อ.การอาเทสเป็น อาห และ ภูว ท. พฺรูภูนำ ของพฺรูธาตุ และ ภูธาตุ ท., โหนฺติ ย่อมเป็น, ปโรกฺขายำ ในเพราะปโรกขาวิภัติ., อุ. อาห, พภูว เป็นต้น.

อธิบายและการทำตัว. (อาห กล่าวแล้ว, พภูว เป็นแล้ว.) อาห ตั้ง พฺรู, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "พฺรู-วิยตฺติยำ วาจายำ" ลง อ ปโรกขาวิภัติ ด้วยสูตร อปจฺจกฺเข ปโรกฺขาตีเต, อาเทส พฺรูธาตุ เป็น อาห ด้วยสูตร พฺรูภูนมาหภูวา ปโรกฺขายำ, นำ หฺ ไปประกอบกับ อ สำเร็จรูปเป็น อาห.

(ถ้าลงด้วย อุ ปโรกขาวิภัติ จะมีรูปเป็น อาหุ เพราะเมื่อใช้ว่า "ก็มี" แสดงว่าเป็นอย่างอื่น ก็มี อาห, อาหุ ยังลงด้วย วัตตมานาวิภัติ คือ ติ-อนฺติ ก็มี ดูในสูตร กฺวจิธาตุ ในรูปสิทธิ.)

พภูว ตั้ง ภู, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ภู-สตฺตายํ" ลง อ ปโรกขาวิภัติ, ลง ภู เทฺวภาวของ ภู, (ภูภู อ) ตั้ง ภู ตัวหน้าชื่ออัพภาสะ, อาเทส อู ของอัพภาสะเป็น อ ด้วยสูตร อนฺตสฺวิญฺญากาโร วา, อาเทส ภฺ จตุตถอักษรเป็น ทฺ ตติยอักษร ด้วยสูตร ทุติยจตุตฺถานํ ปฐมตติยา, (พภู อ) อาเทส ภูธาตุ เป็น ภูว ด้วยสูตร พฺรูภูนมาหภูวา ปโรกฺขายํ, นำ วฺ ไปประกอบกับ อ, สำเร็จรูปเป็น พภูว.

๗๑. คมิสฺสนฺโต จฺโฉ วา สพฺพาสุ.

อนฺโต อ.ม อันเป็นที่สุด, คมิสฺส ของ คมุ ธาตุ, จฺโฉ เป็น จฺฉ, โหติ ย่อมเป็น, สพฺพาสุ ในเพราะวิภัติและปัจจัย ท. ทั้งปวง., อุ. คจฺฉติ, คจฺฉนฺโต, คจฺฉมาโน เป็นต้น.

อธิบาย. (คจฺฉติ ย่อมไป, คจฺฉนฺโต, คจฺฉมาโน ไปอยู่.) สูตรนี้เป็นอาเทสวิธิสูตร อาเทส มฺ อันเป็นที่สุดของ คมุ เป็น จฺฉ ในเพราะวิภัติอาขยาตมี ติ เป็นต้นและปัจจัยทั้งหลายมี อนฺต, มาน และ ย เป็นต้น.

การทำตัว. คจฺฉติ ตั้ง คมุ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "คมุ-คติมฺหิ" ลบสระ อุ อันเป็นที่สุด, ลง ติวิภัติ, อาเทส มฺ ธาตวันต์เป็น จฺฉ ด้วยสูตร คมิสฺสนฺโต จฺโฉ วา สพฺพาสุ, ลง อ ปัจจัยด้วยสูตร ภูวาทิโต อ, นำ จฺฉ ไปประกอบกับ อ, สำเร็จรูปเป็น คจฺฉติ. (คจฺฉนฺโต และ คจฺฉมาโน จะทำตัวในสูตร วตฺตมาเน มานนฺตา.)

๗๒. วจสฺสชฺชตนิมฺหิ มกาโร โอ.

อกาโร อ.อ อักษร, วจสฺส ของ วจ ธาตุ, โอ เป็น โอ, โหติ ย่อมเป็น, อชฺชตนิมฺหิ ในเพราะอัชชตนีวิภัติ. อุ. อโวจี, อโวจุ๋ เป็นต้น.

อธิบาย. (อโวจี, อโวจุ๋ ได้กล่าวแล้ว.) สูตรนี้เป็นอาเทสวิธิสูตร อันอาเทส อ ของ วจธาตุ เป็น โอ ในเพราะอัชชตนีวิภัติ, มฺ อักษรใน มกาโร เป็นอักษรที่เพิ่มเข้ามาตามสูตร ยวมทน ฯ

การทำตัว. อโวจี ตั้ง วจ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "วจ-วิยตฺติยํ วาจายํ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง อีวิภัติด้วยสูตร สมีเปชฺชตนี, (วจฺ อี) ลง อ อาคม เบื้องต้นของธาตุด้วยสูตร อการาคโม หิยฺยตฺตนี อชฺชตนี กาลาติปตฺตีสุ (อวจฺ อี) อาเทส อ ของ วจธาตุ เป็น โอ ด้วยสูตร วจสฺสชฺชตนีมฺหิ, (อโวจ อี) นำ จฺ ไปประกอบกับ อี สำเร็จรูปเป็น อโวจี.

(แม้จะกล่าวเพียงสามัญธรรมดาว่า "อ ของ วจธาตุ" แต่สระ อ ก็ไม่มีอยู่ใน จฺ คงมีอยู่ใน ว เท่านั้น ฉะนั้น พึงทราบว่าเป็น อ ของ ว, อโวจุ๋ เพียงลง อุ๋ พหุวจนะวิภัติเท่านั้น พึงแจกรูปดังนี้- "อโวจี, อโวจุ๋, อโวโจ, อโวจ, อโวจิ (อาเทส โอ เป็น อิ), อโวจิตฺถ, อโวจึ, อโวจิมฺหา,

อโวจุมฺหา, อโวจิมฺห, อโวจุมฺห, อโวจา, อโวจู, อโวจิเส, อโวจิวฺหํ, อโวจ, อโวจํ, อโวจิมฺเห" บ้างที่ไม่อาเทสเป็น โอ ด้วยสูตรนี้จะมีรูปเป็น "อวจี, วจี, อวจุ, วจุ" เป็นต้นบ้าง.)

๑๓. อกาโร ทีฆํ หิมิเมสุ.

อกาโร อ.อ อักษร, อาปชฺชเต ย่อมถึง, ทีฆ ชื่งความเป็นทีฆะ, หิมิเมสุ ในเพราะ หิ วิภัติ, มิวิภัติ และ ม วิภัติ ท., อุ. คจฺฉาหิ, คจฺฉามิ, คจฺฉาม, คจฺฉามฺเห เป็นต้น.

อธิบาย. (คจฺฉาหิ จงไป, คจฺฉามิ, คจฺฉาม, คจฺฉามฺเห ย่อมไป, ไปอยู่) คจฺฉาหิ ตั้ง คมุ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "คมุ-คติมฺหิ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง หิ วิภัติด้วยสูตร อาณตฺยาสิฏฺเ-นุตฺตกาเล ปญฺจมี, อาเทส มฺ ธาตวันต์เป็น จฺฉ ด้วยสูตร คมิสฺสนฺโต จฺโฉ วา สพฺพาสุ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร ภูวาทิโต อ, อาเทส อ เป็น อา ทีฆะ ด้วยสูตร "อกาโร ทีฆํ หิมิเมสุ", นำ จฺฉ ไปประกอบ กับ อา สำเร็จรูปเป็น คจฺฉาหิ.

(คจฺฉามิ, คจฺฉาม, คจฺฉามฺเห เพียงลง มิ, ม อันเกี่ยวข้องกับวิภัติทั้งสองหมวด คือ วัตตมานา และปัญจมี และ มฺเห วัตตมานาวิภัติ เท่านั้น นอกนั้นเหมือน คจฺฉาหิ., ม อักษร ใน เม ใน มิเมสุ ได้แก่ ม ใน มฺเห วิภัติด้วย.)

๑๔. หิ โลปฺ วา.

หิ อ.หิวิภัติ, อาปชฺชเต ย่อมถึง, โลปฺ ชื่งการลบ, วา โดยการวิกัป., อุ. คจฺฉ เป็นต้น.

อธิบายและการทำตัว. (คจฺฉ จงไป.) คจฺฉ ตั้ง คมุ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "คมุ-คติมฺหิ", ลบสระ อุ อันเป็นที่สุด ลง หิวิภัติ, อาเทส มฺ ธาตวัตน์เป็น จฺฉ ด้วยสูตร คมิสฺสนฺโต จฺโฉ วา สพฺพาสุ, ลง อ ปัจจัยด้วยสูตร ภูวาทิโต อ, นำ จฺฉ ไปประกอบกับ อ, ลบ หิ วิภัติด้วยสูตร หิ โลปฺ วา, สำเร็จรูปเป็น คจฺฉ.

๑๕. โหติสฺสเรโหเห ภวิสฺสนฺติมฺหิ สฺสสฺส จ.

โหติสฺสโร อ.สระ อู อันเป็นที่สุดของ หู ธาตุ, อาปชฺชเต ย่อมถึง, เอโหเห เป็น เอห, โอห และ เอห. ภวิสฺสนฺติมฺหิ ในเพราะภวิสสันตีวิภัติ วา โดยการวิกัป, โลโป อ.การลบ, สฺสสฺส จ ของ สฺส ด้วย, โหติ ย่อมมี, วา โดยการวิกัป., อุ. เหหิติ, โหหิติ, เหติ เป็นต้น.

อธิบาย. (โหติสฺสเรโหเห ตัดบทเป็น "โหติสฺสโร + เอโหเห", เอโหเห ตัดบทเป็น เอห + โอห + เอ") อาเทส อู ของ หู ธาตุเป็น เอห + โอห + เอ ในเพราะภวิสสันตีวิภัติเบื้องหลัง แล้ว ลบ สฺส จาก สฺสติ เป็นต้นด้วย. (เหหิติ, โหหิติ, เหหิ จักเป็น.)

การทำตัว. เหหิติ ตั้ง หู, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "หู-สตฺตายํ" ลง สฺสติ วิภัติด้วยสูตร "อนาคเต ภวิสฺสนฺตี" อาเทส อู อันเป็นที่สุดของ หู เป็น เอห และลบ สฺส ด้วยสูตร โหติสฺสเรโหเห

ภวิสฺสนฺติมฺหิ สฺสสฺส จ, นำ หฺ ไปประกอบกับ เอ, ลง อิอาคม ด้วยสูตร อิการาคโม อสพฺพธาตุกมฺหิ, นำ หฺ ไปประกอบกับ อิ, สำเร็จรูปเป็น เหหิติ.

(ในสูตร อิการาคโม อสพฺพธาตุกมฺหิ ลง อิอาคม ในเพราะวิภัติที่เป็นอสัพพธาตุเบื้องหลัง, ในรูปสิทธิกล่าวว่า "เมื่อลง อิอาคมมาแล้ว ก็จะมีสระเป็นที่ประกอบอยู่แล้ว ฉะนั้น จึงไม่จำเป็นต้องลง อ ภูวาทิปัจจัย ในเพราะวิภัติที่เป็นอสัพพธาตุนี้เป็นเบื้องหลังอีก" ในอุทาหรณ์ว่า โหหิติ อาเทส เป็น โอห, เหติ อาเทส อู ของ หู เป็น เอ, เมื่อไม่ลบ สฺส แล้วอาเทส อู เป็น เอห, โอห และ เอ ยังมีรูปเป็น เหหิสฺสติ, โหหิสฺสติ, เหสฺสติ อีกด้วย.)

๗๖. กรสฺส สปฺปจฺจยสฺส กาโห.

กาโห อ.การอาเทสเป็น กาห กรสฺส ของ กร ธาตุ **สปฺปจฺจยสฺส** อันเป็นไปพร้อมกับปัจจัย โหติ ย่อมมี ภวิสฺสนฺติมฺหิ ในเพราะภวิสสันตีวิภัติ วา โดยการวิกัป, โลโป อ.การลบ สฺสสฺส จ ของ สฺส ด้วย โหติ ย่อมมี., อุ. กาหติ, กาหิติ เป็นต้น.

อธิบาย. กาหติ, กาหิติ จักกระทำ.

กรสฺส สปฺปจฺจยสฺส-- สฺส อันเป็นเบื้องต้นของภวิสสันตีวิภัติ ในที่นี้เรียกว่า ปัจจัย, อาเทส กร ธาตุอันเป็นไปพร้อมกับ สฺส ปัจจัยนั้นเป็น กาห.

สฺสสฺส จ-- บท สฺสสฺส จ นี้ตามมาจากสูตรก่อน คือ "โหติสฺสเรโหเห ภวิสฺสนฺติมฺหิ, สฺสสฺส จ" มีอธิบายว่า ลบ สฺส จาก สฺสติ ด้วย ถ้าเช่นนั้น สปฺปจฺจยศัพท์ ใน "กรสฺส **สปฺปจฺจยสฺส**" ก็เป็นส่วนเกินมาเพราะเหตุไร เพราะสามารถสำเร็จได้โดยไม่อาเทส กร พร้อมกับ สฺส ปัจจัยเป็น กาห คงอาเทสเฉพาะ กร แล้วลบ สฺส ทิ้งไป, ด้วย สปฺปจฺจยศัพท์อันเกินมานั้นอาเทส สฺส หลัง วจ มุจ ภุช วิสธาตุ เป็น ข, อาเทส สฺส หลัง วส ลภ ฉิท ภิท รุทธาตุ เป็น ฉ, อุทาหรณ์ คือ-- วกฺขติ (จักกล่าว), โมกฺขติ (จักพ้น) โภกฺขติ (จักกิน) ปเวกฺขติ (จักเข้าไป) วจฺฉติ (จักอยู่) ลจฺฉติ (จักได้) เฉจฺฉติ (จักตัด) เภจฺฉติ (จักผ่า) รุจฺฉติ (จักร้องไห้).

การทำตัว. กาหติ ตั้ง กร, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "กร-กรเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง สฺสติวิภัติ ด้วยสูตร อนาคเต ภวิสฺสนฺตี, อาเทส กร เป็น กาห และลบ สฺส ด้วย ด้วยสูตร "กรสฺส **สปฺปจฺจยสฺส**", สำเร็จรูปเป็น กาหติ. (กาหิติ เมื่ออาเทส เป็น กาห แล้วลง อิอาคม ในที่สุดของธาตุด้วยสูตร "อิการาคโม อสพฺพธาตุกมฺหิ", แยก หฺ, ลบ, รวม.)

รูปที่ได้มาด้วย **สปฺปจฺจยศัพท์** ที่เกินมาจะสำเร็จรูปเองในโอกาสต่อ ๆ ไป ในที่นี้จะทำตัวโดยย่อเท่านั้น-

วกฺขติ ตั้ง วจ ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "วจ-วิยตฺติยำ วาจายำ" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง สฺสติวิภัติ (วจฺ สฺสติ) อาเทส สฺส เป็น ข เมื่ออยู่เบื้องหลัง วจ ธาตุ ด้วย สปฺปจฺจยศัพท์ในสูตร กรสฺส

สปฺปจฺจยสฺส–กาโห อาเทส จฺ ธาตวันต์เป็น กฺ ในเพราะ ข เบื้องหลังด้วยสูตร "โก เข จ" นำ กฺ ไปประกอบกับ ข สำเร็จรูปเป็น วกฺขติ.

(กลุ่มคำอธิบายที่ได้แสดงมาแล้วนั้น เป็นคำอธิบายตามมติของกัจจายนวุตติ และ รูปสิทธินยาสะ, ส่วนมติของ กัจจายนะชั้นพื้นฐาน นี้ ปจฺจย ได้แก่ โอ ปัจจัยอันลงหลัง กร ธาตุเป็นประจำ, หมายความว่า "เพราะภวิสสันตีวิภัติ อาเทส กร ธาตุพร้อมกับ โอปัจจัย เป็น กาห และลบ สฺส ด้วย".)

อิติ อาขยาตกปฺเป กณฺโห.

——— กัณฑ์ที่ ๓ จบ. ———

๑๖. ทาทนฺตสฺสำ มิเมสุ.

อำ อ.การอาเทสเป็น อำ ทาทนฺตสฺส ของ อา อันเป็นที่สุดของ ทา ธาตุ โหติ ย่อมเป็น มิเมสุ ในเพราะ มิ และ มวิภัติ ท., อุ. ทมฺมิ, ทมฺม.

อธิบาย. ทาทนฺตสฺสำ ตัดบทเป็น ทาทนฺตสฺส + อำ, แม้ ทาทนฺตสฺส ก็ตัดบทเป็น ทา + อนฺตสฺส, ทฺ ใน ทนฺต เป็นอาคม, "ทมฺมิ, ทมฺม ย่อมให้"

การทำตัว. ทมฺมิ ตั้ง ทา, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ทา-ทาเน" ลง มิวิภัติ ด้วยสูตร "วตฺตมานา ปจฺจุปฺปนฺเน" อาเทส อา อันเป็นที่สุดของธาตุเป็น อำ ด้วยสูตร ทาทนฺตสฺสำ มิเมสุ, (ทำ มิ) ลง อ ปัจจัยด้วยสูตร ภูวาทิโต อ, ลบ อ ปัจจัยด้วยสูตร โลปญฺเจตฺตมกาโร, อาเทสนิคคหิตเป็น มฺ ด้วย สูตร วคฺคนฺตำ วา วคฺเค, นำ มฺ ไปประกอบกับ มิ สำเร็จรูปเป็น ทมฺมิ.

(ทมฺม เพียงแต่ลง มวิภัติเท่านั้น, เมื่อไม่ทำตัวด้วยสูตรนี้ก็อาเทส อ ปัจจัยเป็น เอ ด้วยสูตร โลปญฺเจตฺตมกาโร, แยก ทฺ, ลบ, รวม จะสำเร็จรูปเป็น "เทมิ, เทม", ถ้าลงเทฺวภาวของ ทา แล้วอาเทสเป็นรัสสะ จะได้รูปเป็น "ททามิ, ททาม", พึงแจกเป็นกัตตุรูปดังนี้ "เทติ เทนฺติ, เทสิ เทถ, เทมิ ทมฺมิ, เทม ทมฺม" บ้าง, "ททาติ ททนฺติ, ททาสิ ททาถ, ททามิ ททาม" บ้าง.)

๑๘. อสโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต.

วุทฺธิ อ.การอาเทสเป็น อา, เอ และ โอ วุทธิ, อสโยคนฺตสฺส ของธาตุอันไม่มีสังโยค เป็นที่สุด, โหติ ย่อมเป็น, การิเต ในเพราะการิตปัจจัย., อุ. กาเรติ, สยาเปติ, ภาเวติ, โจเรติ เป็นต้น.

อธิบาย. กาเรติ ย่อมให้กระทำ, สยาเปติ ย่อมให้นอน, ภาเวติ ย่อมให้เกิดขึ้น, โจเรติ ย่อมลักเอา.

อสโยคนฺตสฺส-- สโยค + อนฺตสฺส. สโยค = อักษร ๒ ตัวซ้อนกันอยู่, อนฺต = ที่สุด., อักษร ๒ ตัวซ้อนกันอยู่ในที่สุด เช่น นฺต ใน จินฺตธาตุ, มนฺตธาตุ เรียกว่า สังโยคันตศัพท์, สโยคนฺต = ธาตุอันมีสังโยคเป็นที่สุด + อ = หามิได้, กร-สี-ภู-จุร ธาตุเป็นต้น ไม่มีสังโยคเป็นที่สุดเหมือน จินฺตธาตุ เรียกว่า อสโยคนฺตธาตุ.

ปัจจัยที่มี ณ อักษร เช่น เณ, ณย เป็นต้นชื่อว่า "การิต", สูตรนี้เป็นอาเทสวิธิสูตร อัน อาเทสสระอันมีในเบื้องต้นของ อสโยคนฺตธาตุ เป็น อา, เอ และ โอวุทธิ ตามแต่ความเหมาะสม ในเพราะการิตปัจจัยนั้นอยู่เบื้องหลัง, ในตัทธิต อาเทส อ เป็น อา, อิ อี เป็น เอ, อุ อู เป็น โอวุทธิ ในสูตร "อยุวณฺณานญฺจาโย วุทฺธิ".

การทำตัว. กาเรติ ตั้ง กร, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "กร-กรเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง เณ ปัจจัยด้วยสูตร ธาตูหิ เณ ณย ณาเป ณาปย การิตานิ เหตฺวตฺเถ, ตั้ง เณ ปัจจัยชื่อการิตด้วย,

ลบ ญ อนุพันธ์ด้วยสูตร การิตานำ โณ โลปำ, นำ รฺ ไปประกอบกับ เอ, อาเทส อ ที่ ก เป็น อา ด้วยสูตร อสำโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต, (กาเร) ลง ติวิภัติ ด้วยสูตร วตฺตมานา ปจฺจุปฺปนฺเน, สำเร็จรูปเป็น กาเรติ.

การยติ ลง ณย ปัจจัย, การาเปติ ลง ณาเปปัจจัย, การาปยติ ลง ณาปยปัจจัย แล้วทำตัว, สยาเปติ และ ภาเวติ นั้นจะทำตัวในสูตร "เต อาวายา การิเต" ส่วน โจเรติ ได้ทำตัวไปแล้วในสูตร จุราทิโต และ ณยา.

๗๔. ฆฏาทีนำ วา.

วุทฺธิ อ.การอาเทสเป็นวุทธิ, ฆฏาทีนำ ของธาตุ ท. อันเหมือน ฆฏ, โหติ ย่อมเป็น, การิเต ในเพราะการิตปัจจัย, วา โดยการวิกัป., อุ. ฆาเฏติ, ฆาฏยติ, ฆเฏติ, ฆฏยติ เป็นต้น.

อธิบาย. (ฆาเฏติ ย่อมสืบต่อ, ย่อมพยายาม.) สูตรนี้เป็นปฏิเสธสูตรอันกล่าวมาแล้วว่า "แม้ ฆฏธาตุ เป็นต้น เป็น อสำโยคนฺต แต่ไม่อาเทสเป็นวุทธิเสมอไป คงอาเทสเพียงในบางครั้งเท่านั้น", อาทิศัพท์ ใน ฆฏาทีนำ มีอรรถว่า "เหมือน" หมายเอา คมุ-คณ ธาตุเป็นต้น อันมีการสำเร็จรูปเหมือนกับ ฆฏธาตุ.

การทำตัว. ฆาเฏติ ตั้ง ฆฏ, ตั้ง ฆฏ ชื่อธาตุในอรรถ "ฆฏ-อีหายำ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ติ วิภัติ, ลง เณ ปัจจัยและตั้งชื่อการีต ด้วยสูตร จุราทิโต เณ ณยา, ลบ ญ อนุพันธ์ด้วยสูตร การิตานำ โณ โลปำ, นำ กฺ ไปประกอบกับ เอ, อาเทส อ ที่ ฆ เป็น อาวุทธิ ด้วยสูตร "ฆฏาทีนำ วา", สำเร็จรูปเป็น ฆาเฏติ. (ฆาฏยติ ลง ณย ปัจจัย, ฆเฏติ, ฆฏยติ เป็นอุทาหรณ์ที่สำเร็จโดยไม่ต้องทำเป็นวุทธิ เพราะมี วา ศัพท์ห้ามไว้)

๘๐. อญฺเญสุ จ.

วุทฺธิ อ.การอาเทสเป็นวุทธิ, อสำโยคนฺตานำ ของธาตุอันไม่มีสังโยคเป็นที่สุด, โหติ ย่อมเป็น, อญฺเญสุ จ ในเพราะปัจจัยอื่น จากการีตด้วย., อุ. เชติ, เนติ เป็นต้น, ด้วย จ ศัพท์ รวมการอาเทสเป็นวุทธิของ ญ ปัจจัยด้วย อุ. สุโณติ เป็นต้น.

อธิบาย. (เชติ ย่อมชนะ, เนติ ย่อมนำไป.) ๒ สูตรก่อนอาเทสเป็นวุทธิ ในเพราะการีตเบื้องหลัง, ส่วนสูตรนี้ อาเทสธาตุทั้งปวงที่ไม่มีสังโยคเป็นที่สุดเป็นวุทธิ ในเพราะปัจจัยอื่น จากการีต, ด้วย จ ศัพท์ใน อญฺเญสุ จ ยังอาเทส ญ ปัจจัยที่ไม่ใช่ธาตุเป็นวุทธิอีกด้วย วิธีการของสูตรนี้มีมาก พึงสังเกต ใส่ใจ.

การทำตัว. เชติ ตั้ง ชิ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ชิ-ชเย" ลง ติ วิภัติ ลง อ ปัจจัย อาเทส อิ ใน ชิ เป็น เอวุทธิ ด้วยสูตร อญฺเญสุ จ ลบ อ ปัจจัยด้วยสูตร โลปญฺเจตฺตมกาโร สำเร็จรูปเป็น เชติ.

เมื่อมี ปรา อันเป็นบทอุปสรรคอยู่เบื้องหน้าจะมีรูปเป็น "ปราเชติ ย่อมแพ้" ความพ่ายแพ้ทั้งปวง เช่น แพ้สงคราม แพ้คดี แพ้ในการตอบปัญหา ล้วนเป็นอรรถของ ชิ ธาตุ (ที่มี ปรา นำหน้า) ทั้งสิ้น.

การทำตัว. เนติ ตั้ง นี ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "นี-นเย" เป็นต้น ทำตัวเหมือน เชติ, สุโณติ มีการทำตัวเหมือน อภิสุโณติ ในสูตร สฺวาทิโต ณฺวาอุณา จ.

๘๑. คุหทุสานำ ทีฆำ.

สโร อ.สระอันเป็นที่สุด คุหทุสานำ ของ คุห และ ทุส ธาตุ ท. อาปชฺชเต ย่อมถึง ทีฆำ ซึ่งความเป็นทีฆะ การิเต ในเพราะการิตปัจจัยด้วย, อญฺเญสุ จ ในเพราะปัจจัยอื่นนอกจากการีต ท., อุ. คูหติ, คูหยติ เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็น ปฏิเสธวิธิสูตร อันห้ามการอาเทสเป็นวุทธิของสูตรเหล่านี้ คือ อสโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต และ อญฺเญสุ จ, ถ้าไม่ทีฆะด้วยสูตรนี้ ก็จะอาเทสเป็นวุทธิด้วยสูตรทั้งสองนั้นจะมีรูปเป็น "โคหติ, โคหยติ" เพื่อจะได้ไม่เป็นรูปเช่นนั้นจึงอาเทสเป็นทีฆะล่วงหน้าเสีย.

ใน นฺยาส และ รูปสิทธิ ต่างพรรณนาเพื่ออาเทสเป็นทีฆะในเพราะการีตเบื้องหลังเท่านั้น แต่ยังมีอุทาหรณ์ที่ทำเป็นทีฆะโดยไม่มีการีตเบื้องหลัง เช่น คูหติ ใน คุห ธาตุเป็นต้น, ทุส ธาตุนั้นทำเป็นทีฆะไม่ได้ เพราะเป็น ทุสฺสติ ทุสฺสนำ โดยไม่มีการีตเป็นเบื้องหลังอยู่แล้ว. (คูหติ ย่อมปิดบัง, คูหยติ ย่อมให้ปิดบัง, ทูสยติ ย่อมทำลาย, ย่อมให้พินาศ.)

การทำตัว. คูหติ ตั้ง คุห, ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "คุห-สำวรเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง ติ วิภัติ ลง อ ภูวาทิปัจจัย อาเทส อุ ของ คุห ธาตุเป็น อู ทีฆะด้วยสูตร คุหทุสานำ ทีฆำ นำ หฺ ไปประกอบกับ อ สำเร็จรูปเป็น คูหติ. (คูหยติ ลง ณย-การิตปัจจัย แล้วทำตัว.)

ทูสยติ ตั้ง ทุส, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ทุส-อปฺปีติมฺหิ" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง ณย ปัจจัยด้วยสูตรธาตูหิ เณณย เป็นต้น, ตั้งชื่อการีต, ลบ ณฺ อนุพันธ์ด้วยสูตร การิตานำ โณ โลปำ, อาเทส อุ, ของทุส ธาตุ เป็น อู ทีฆะด้วยสูตร คุหทุสานำ ทีฆำ, นำ สฺ ไปประกอบกับ อ,(ทูสย) ลง ติ วิภัติ, สำเร็จรูปเป็น ทูสยติ.

๘๒. วจวสวหาทีนมุกาโร วสฺส เย.

อุกาโร อ.การอาเทสเป็น อุ. วสฺส ของ อ อันเป็นที่สุดของ ว, วจวสวหาทีนำ ของธาตุ ท. มี วจ วส และ วห เป็นต้น, โหติ ย่อมเป็น, เย ในเพราะ ย ปัจจัยอันกล่าวภาวะและกรรม., อุ. อุจฺจเต, วุจฺจเต, วุสฺสเต, วุยฺหเต เป็นต้น.

อธิบาย. อุจฺจเต, วุจฺจเต (ย่อมกล่าว), วุสฺสเต (อยู่, อีกนัยหนึ่ง-ย่อมประพฤติ),

วุยฺหเต (ย่อมถูกนำไป), ด้วย อาทิ ศัพท์ใน วหาทีนำ รวมเอา วหฺ ธาตุด้วย มีรูปเป็น วุหฺเต (เจริญ).

วสฺส-- ในรูปสิทธิพรรณนาว่า "ว" ในบทนี้ได้แก่ ว พยัญชนะบ้าง สระ อ ของ ว บ้าง, ในกรณีที่อาเทส ว เป็น อุ ไม่มีสระ อ ของ ว ฉะนั้นจึงต้องลบสระ อ อีกต่างหาก, ในนยาสะกล่าวว่า เมื่ออาเทส ว เป็น อุ นั้นได้อาเทส ว พร้อมกับสระไปแล้ว ฉะนั้น จึงไม่ต้องลบสระอีกต่างหาก, แม้จะเกินมติของรูปสิทธิไปบ้าง ก็จะทำตัว "อุจฺจเต" ตามมติของ รูปสิทธิ.

อุจฺจเต ตั้ง วจ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "วจ-วิยตฺติยำ วาจายำ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง เต วิภัติ, ลง ย ปัจจัยด้วยสูตร ภาวกมฺเมสุ โย, (วจฺ ย เต) อาเทส ว พยัญชนะเป็น อุ ด้วยสูตร วจวสวหาทีนมุกาโร วสฺสเย, (อุ อจฺ ย เต) ลบสระ อ ด้วยสูตร กฺวจิธาตุ, (อุจฺ ย เต) อาเทส ย ปัจจัยพร้อมกับ จฺ ที่สุดธาตุเป็น จ ด้วยสูตร ตสฺส จวคฺคยการวการตฺตำ, ลง จฺ สทิสเทฺวภาว, สำเร็จรูปเป็น อุจฺจเต. (ได้ทำตัวอีกแบบหนึ่ง ด้วย อุจธาตุ แล้วในสูตร ตสฺส จวคฺคยการวการตฺตำ, วุจฺจเต เป็นต้น เป็นอุทาหรณ์อันอาเทส อ ของ ว เป็น อุ)

วุจฺจเต ตั้ง วจ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "วจ-วิยตฺติยำ วาจายำ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง เต วิภัติ และ ย ปัจจัย, อาเทส อ ของ ว เป็น อุ ด้วยสูตร วจวสวหาทีนมุกาโร วสฺส เย, (วุจฺ ย เต) อาเทส ย พร้อมกับ จฺ ที่สุดธาตุเป็น จ ด้วยสูตร ตสฺส จวคฺคยการวการตฺตำ, ลงเทฺวภาว, สำเร็จรูปเป็น วุจฺจเต. (ในนยาสะ ทำตัวอีกแบบหนึ่ง)

วุสฺสเต ตั้ง วส, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "วส-นิวาเส" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง เต วิภัติ และ ย ปัจจัย, อาเทส อ ของ ว เป็น อุ ด้วยสูตร วจวสวหาทีนมุกาโร วสฺส เย, (วุสฺ ย เต) อาเทส อ เป็น ส ปุพพรูป ด้วยสูตร ปุพฺพรูปญฺจ, นำ สฺ ไปประกอบกับ ส สำเร็จรูปเป็น วุสฺสเต.

๘๓. หวิปริยโย โล วา.

หวิปริยโย อ.การสับที่กันของ ห กับ ย, โหติ ย่อมมี, เย ในเพราะ ย ปัจจัย, โล วา อ.การอาเทสเป็น ล วิกัป, ยสฺส ของ ย ปัจจัย, โหติ ย่อมมี., อุ. วุลฺหเต, วุยฺหเต เป็นต้น.

อธิบาย. (วุลฺหเต, วุยฺหเต ย่อมนำไป, ย่อมพัดไป.) สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อันทำการสับที่กันของ ห กับ ย เป็น วุยฺหเต, บางครั้งอาเทส ย เป็น ล มีรูปเป็น วุลฺหเต.

การทำตัว. วุลฺหเต ตั้ง วห, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "วห-ปาปเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง เต วิภัติ และ ย ปัจจัย, อาเทส อ ของ ว เป็น อุ ด้วยสูตร วจวสวหาทีนมุกาโร วสฺส เย. (วุหฺ ย เต) สับ ห ไว้ข้างหลัง สับ ย ไว้ข้างหน้าและอาเทส ย เป็น ล ด้วยสูตร โล วา, สำเร็จรูปเป็น วุลฺหเต. (ฬ = วุฬฺหเต)

(วุยฺหเต ต่างกันกับ วุลฺหเต ตรงที่ไม่ต้องอาเทส ย เป็น ล เท่านั้น, ใน "ยฺห" ย อยู่หน้า

ห อยู่หลัง ฉะนั้น ใน วุหฺยเต จึงต้องสับ ห มาไว้หน้า สับ ย มาไว้หลัง.)

๘๔. คหสฺส เฆ ปฺเป.

เฆ อ.การอาเทสเป็น เฆ, คหสฺส ของ คห ธาตุ, โหติ ย่อมเป็น, ปฺเป ในเพราะ ปฺป ปัจจัย., อุ. เฆปฺปติ เป็นต้น.

อธิบาย. เฆปฺปติ ย่อมถือเอา. (พึงแจกรูปเป็น เฆปฺปติ เฆปฺปนฺติ เป็นต้น.) เฆปฺปติ ตั้ง คห, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "คห-อุปาทาเน" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ปฺป ปัจจัยด้วยสูตร คหาทิโต ปฺปณฺหา, อาเทส คห ธาตุเป็น เฆ ด้วยสูตร คหสฺส เฆ ปฺเป, สำเร็จรูปเป็น เฆปฺปติ.

๘๕. หโลโป ณฺหามฺหิ.

หโลโป อ.การลบ ห, คหสฺส ของ คห ธาตุ, โหติ ย่อมมี, ณฺหามฺหิ ในเพราะ ณฺหา ปัจจัย., อุ. คณฺหาติ เป็นต้น.

การทำตัว คณฺหาติ ตั้ง คห, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "คห-อุปาทาเน" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ติ วิภัติ, ลง ณฺหา ปัจจัย, ลบ หฺ ด้วยสูตร หโลโป ณฺหามฺหิ, สำเร็จรูปเป็น คณฺหาติ.

๘๖. กรสฺส กาสตฺตมชฺชตนิมฺหิ.

กาสตฺตํ อ.การเป็น กาส, กรสฺส ของ กร ธาตุ, โหติ ย่อมเป็น, อชฺชตนิมฺหิ ในเพราะ อัชชตนีวิภัติ., อุ. อกาสิ, อกาสุ์ เป็นต้น., ด้วยภาวนิทเทส คือ กาสตฺตํ ลง ส อาคมในเบื้องหลัง ธาตุอื่น นอกจาก กร ธาตุ ในเพราะอัชชตนีวิภัติ มีรูปเป็น อโหสิ, อทาสิ เป็นต้น.

อธิบาย. อกาสิ, อกาสุ์ (ได้กระทำแล้ว), อโหสิ (ได้เป็นแล้ว), อทาสิ (ได้ให้แล้ว).

กาสตฺตํ-- ในที่นี้ถ้าจะกล่าวว่า "การสฺส กาสมชฺชตนิมฺหิ" ก็สำเร็จโดยดีแล้ว แต่ที่กล่าวด้วย ตฺต ปัจจัย อันกล่าวภาวะว่า "กาสตฺตํ" ฉะนั้น ตฺต ปัจจัยจึงเกินมา, ด้วย ตฺต ปัจจัยอันเป็นภาวนิทเทส นั้นยังลง ส อาคม หลังธาตุอื่นด้วย.

การทำตัว. อกาสิ ตั้ง กร, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "กร-กรเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง อี วิภัติด้วยสูตร สมีเปชฺชตนี, อาเทส กร ธาตุเป็น กาส ด้วยสูตร กรสฺส กาสตฺตมชฺชตนิมฺหิ, ลง อ อาคมในเบื้องต้นของธาตุด้วยสูตร อการาคโม หิยฺยตฺตนีกาลาติปตฺตีสุ, (อกาสุ์ อี) ลง โอ ปัจจัย ด้วยสูตร ตนาทิโต โอยิรา, ลบ โอ ปัจจัยด้วยสูตรใหญ่ คือ กฺวจิธาตุ, อาเทส อี เป็น อิ รัสสะ, นำ สฺ ไปประกอบกับ อิ, สำเร็จรูปเป็น อกาสิ.

(การทำตัวโดยมากจะไม่มีการลง โอ ปัจจัย, ควรลงตามลำดับปกติจึงจะถูกต้อง, ใน "อกตฺถ" รูปสิทธิฏีกา มีการลบ โอ ปัจจัย, อกาสุ์ เพียงลง อุ์ วิภัติเท่านั้น, คือ "อกาสิ, อกาสุ์, อกาโส, อกาสิ, อกาสิตฺถ, อกาสึ, อกาสิมฺห" เป็นต้น.)

อโหสิ ตั้ง หู, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "หู-สตฺตายํ" ลง อี วิภัติ, ลง อ ปัจจัยด้วยสูตร ภูวาทิโต อ, อาเทส อู ของ หู เป็น โอ วุทธิ ด้วยสูตร อฌฺเญสุ จ, ลบ อ ปัจจัยด้วยสูตร โลปญฺเจตฺตมกาโร, ลง อ อาคม ในเบื้องต้นของธาตุด้วยสูตร อการาคโม หิยฺยตฺตนีอชฺชตนีกาลาติปตฺตีสุ, ลง ส อาคมด้วยภาวนิทเทสคือ กาสตฺตํ ในสูตร กรสฺส กาสตฺตมชฺชตนิมฺหิ, อาเทส อี เป็น อิรัสสะ ด้วยสูตรใหญ่ คือ กฺวจิธาตุ, นำ สฺ ไปประกอบกับ อิ, สำเร็จรูปเป็น อโหสิ. อทาสิ ทาธาตุ, อี วิภัติ, อ ปัจจัย, ลง อ อาคม, ลงสฺ อาคม, ลบ อ ปัจจัย ด้วยสูตร โลปญฺเจตฺตมกาโร.)

๘๗. อสสฺมา มิมานํ มฺหิมฺหานฺตโลโป จ.

มฺหิมฺหา อ.การอาเทสเป็น มฺหิ และ มฺห ท. มิมานํ ของ มิ และ ม วิภัติ ท. ปเรสํ อันเป็นเบื้องหลัง อสสฺมา จาก อส ธาตุ โหนฺติ ย่อมเป็น, อนฺตโลโป จ อ.การลบที่สุดของธาตุด้วย โหติ ย่อมมี., อุ. อมฺหิ, อมฺห, อสฺมิ, อสฺม.

อธิบาย. (อมฺหิ, อสฺมิ, อมฺห, อสฺม ย่อมเป็น.) สูตรนี้เป็น อาเทสวิธิสูตร และ โลปวิธิ-สูตร อันอาเทส มิ เป็น มฺหิ, ม เป็น มฺห เมื่ออยู่เบื้องหลังธาตุ และลบตัวท้ายธาตุด้วย เมื่อไม่อาเทสเป็น มฺหิ และ มฺห ก็จะมีรูปเป็น อสฺมิ, อสฺม.

อมฺหิ ตั้ง อส, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "อส-ภุวิ", ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง มิ วิภัติด้วยสูตร วตฺตมานา ปจฺจุปฺปนฺเน, ลง อ ปัจจัย, ลบ อ ปัจจัย, อาเทส มิ เป็น มฺหิ และลบ สฺ ที่สุดของธาตุด้วย ด้วยสูตร อสสฺมา มิมานํ มฺหิมฺหานฺตโลโป จ, สำเร็จรูปเป็น อมฺหิ. (อมฺห เพียงอาเทส ม เป็น มฺห เท่านั้น, อสฺมิ อสธาตุ, ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง มิ วิภัติ และ อ ปัจจัย, ลบ, นำ สฺ ไปประกอบกับ มิ สำเร็จรูปเป็น อสฺมิ, ถ้าลง ม วิภัติก็เป็น อสฺม.)

๘๘. ถสฺส ตฺถตฺตํ.

ตฺถตฺตํ อ.การเป็น ตฺถ, ถสฺส ของ ถ วิภัติ, ปรสฺส อันเป็นเบื้องหลัง, อสสฺมา จาก อส ธาตุ, โหติ ย่อมเป็น, อนฺตโลโป จ อ.การลบที่สุดของธาตุด้วย, โหติ ย่อมมี., อุ. อตฺถ.

อธิบายและการทำตัว. (อตฺถ = ย่อมเป็น) อตฺถ ตั้ง อส, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "อส-ภุวิ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ถ วิภัติ, ลง ย ปัจจัย, ลบ, อาเทส ถ วิภัติเป็น ตฺถ และลบ สฺ ที่สุดของธาตุด้วย ด้วยสูตร ถสฺส ตฺถตฺตํ, สำเร็จรูปเป็น อตฺถ.

๘๙. ทิสฺส ตฺถิตฺตํ.

ตฺถิตฺตํ อ.การเป็น ตฺถิ, ทิสฺส ของ ติ วิภัติ, ปรสฺส อันเป็นเบื้องหลัง, อสสฺมา จาก อส ธาตุ, โหติ ย่อมเป็น, อนฺตโลโป จ อ.การลบที่สุดของธาตุด้วย, โหติ ย่อมมี., อุ. อตฺถิ.

อธิบายและการทำตัว. (อตฺถิ = มีอยู่.) อตฺถิ ตั้ง อส, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "อส-ภุวิ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ติ วิภัติ, ลง อ ปัจจัย, ลบ ส (อสฺ ติ) อาเทส ติ เป็น ตฺถิ และลบ สฺ ที่สุด

ของธาตุด้วย ด้วยสูตร ติสฺส ตฺถิตฺตํ, สำเร็จรูปเป็น อตฺถิ.

(บท อตฺถิ นี้แยกเป็น ๓ ประเภท คือ บทอาขยาต, บทนิบาต และบทนาม, อตฺถิ แปลว่า มีอยู่ เป็น บทอาขยาต, ถ้าแปลออกสำเนียงพหุวจนะ เป็น บทนิบาต, "อตฺถิยา ใน อตฺถิ ปัจจัย" อย่างนี้ เป็น บทนาม เพราะอาเทส สฺมึ เป็น ยา.)

๔๐. ตุสฺส ตฺถุตฺตํ.

ตฺถุตฺตํ อ.การเป็น ตฺถุ, ตุสฺส ของ ตุ วิภัติ, ปรสฺส อันเป็นเบื้องหลัง, อสสฺมา จาก อส ธาตุ, โหติ ย่อมเป็น, อนฺตโลโป จ อ.การลบที่สุดของธาตุด้วย, โหติ ย่อมมี., อุ. อตฺถุ.

อธิบายและการทำตัว. (อตฺถุ = จงเป็น.) อตฺถุ ตั้ง อส, ตั้งชื่อธาตุ, ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ตุ วิภัติด้วยสูตร อาณตฺยาสิฏฺเ ฐนุตฺตกาเล ปญฺจมี, ลง อ ปัจจัย, ลบ, อาเทส ตุ วิภัติเป็น ตฺถุ และ ลบ สฺ ที่สุดของธาตุด้วย ด้วยสูตร ตุสฺส ตฺถุตฺตํ, สำเร็จรูปเป็น อตฺถุ.

๔๒. สิมฺหิ จ.

อนฺตโลโป อ. การลบที่สุดของธาตุ, อสสฺส ของ อส ธาตุ, โหติ ย่อมมี, สิมฺหิ จ ในเพราะ สิ วิภัติด้วย., อุ. อสิ.

อธิบาย. (อสิ ย่อมเป็น.) สูตรนี้เป็นโลปวิธิสูตร อันลบ สฺ ที่สุดของธาตุ, ส่วน สิ วิภัตินั้นไม่ทำเป็นอะไรแม้อย่างใดอย่างหนึ่ง., ด้วย จ ศัพท์ใน สิมฺหิ จ รวมเอา หิ วิภัติแล้วมีรูปเป็น "อหิ" (อหิ จงเป็น.)

การทำตัว. อสิ ตั้ง อส, ตั้งชื่อธาตุ, ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง สิ วัตตมานาวิภัติ, ลง อ ปัจจัย, ลบ, ลบ สฺ ที่สุดของธาตุ ด้วยสูตร สิมฺหิ จ, สำเร็จรูปเป็น อสิ.

๔๒. ลภสฺมา อีอนฺนํ ตฺถตฺถํ.

ตฺถตฺถํ อ.การอาเทสเป็น ตฺถ และ ตฺถํ, อีอินฺนํ ของ อี และ อึ วิภัติท. ปเรสํ อันเป็นเบื้องหลัง, ลภสฺมา จาก ลภ ธาตุ, โหติ ย่อมเป็น, อนฺตโลโป จ อ.การลบที่สุดของธาตุด้วย, โหติ ย่อมมี., อุ. อลตฺถ, อลตฺถํ.

อธิบายและการทำตัว. อลตฺถ เขาได้แล้ว, อลตฺถํ ข้าพเจ้าได้แล้ว. อลตฺถ ตั้ง ลภ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ลภ-ลาเภ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง อี วิภัติด้วยสูตร สมีเปชฺชตนี, ลง อ ปัจจัย, ลบ, ลง อ อาคมในเบื้องต้นของธาตุด้วยสูตร อการาคโม หิยฺยตฺตนี ฯ, (อลภฺ อี) อาเทส อี วิภัติเป็น ตฺถ และลบ ภฺ ที่สุดของธาตุด้วย ด้วยสูตร ลภสฺมา อีอินฺนํ ตฺถตฺถํ, สำเร็จรูปเป็น อลตฺถ.

(อลตฺถํ มีแตกต่างกันกับ อลตฺถ ก็ตรงที่ต้องลง อึ อัชชตนีวิภัติแล้วอาเทสเป็น ตฺถํ เท่านั้น, เมื่อไม่อาเทสเป็น ตฺถ, ตฺถํ ด้วยสูตรนี้ จะมีรูปเป็น "อลภึ, ลภึ, อลภิ, ลภิ, อลภึ, ลภึ".)

๔๓. กุสสฺมา ที จฺฉิ.

อี อ.อี วิภัติ, ปรฺ อันเป็นเบื้องหลัง, กุสสฺมา จาก กุส ธาตุ, จฺฉิ เป็น จฺฉิ โหติ ย่อมเป็น, อนฺตโลโป จ อ.การลบที่สุดของธาตุด้วย, โหติ ย่อมมี., อุ. อกฺโกจฺฉิ.

อธิบายและการทำตัว. อกฺโกจฺฉิ ได้ค่าแล้ว. (ในฉบับภาษาพม่า เป็น กุธสฺมา, ในฉบับสีหฬ เป็น กุสสฺมา, "กุสสฺมา" เท่านั้นเป็นปาฐะที่ถูก เพราะในรูปสิทธิใช้สูตรนี้แสดง ในเรื่อง กุส ธาตุ, ทั้งในอัฏฐกถาพรรณนา "อกฺโกจฺฉี" ด้วย กุส ธาตุว่า "อกฺโกสิ".)

อกฺโกจฺฉิ ตั้ง กุส, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "กุส-อกฺโกเส" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง อี วิภัติด้วยสูตร สมีเปชฺชตนี, ลง อ ปัจจัย, อาเทส อุ ของ กุ เป็น โอวุทธิ ด้วยสูตร อฌฺเญสุ จ, ลบ อ ปัจจัยด้วยสูตร โลปญฺเจตฺตมกาโร, อาเทส อี วิภัติเป็น จฺฉิ และลบ สฺ ที่สุดของธาตุด้วย ด้วยสูตร กุสสฺมา ที จฺฉิ, (โกจฺฉิ) ลง อ อาคมในเบื้องต้นของธาตุด้วยสูตร อการาคโม หิยฺยตฺตนี ฯ, ลง กฺ สทิสเทฺวภาวของ ก ด้วยสูตร ปร เทฺวภาโว ฯาเน, สำเร็จรูปเป็น อกฺโกจฺฉิ.

๔๔. ทาธาตุสฺส ทชฺชำ.

ทชฺชำ อ.การอาเทสเป็น ทชฺช, ทาธาตุสฺส ของ ทา ธาตุ, โหติ ย่อมมี., อุ. ทชฺชติ, ทชฺชนฺติ เป็นต้น.

อธิบายและการทำตัว. ทชฺชติ ย่อมให้., พึงแจกรูปเป็น "ทชฺชติ, ทชฺชนฺติ, ทชฺชสิ, ทชฺชถ, เทติ, เทนฺติ" เป็นต้น.

ทชฺชติ ตั้ง ทา, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ทา-ทาเน" ลง ติ วิภัติ, ลง อ ปัจจัย, ลบ อ ปัจจัย, อาเทส ทา ธาตุเป็น ทชฺช ด้วยสูตร ทาธาตุสฺส ทชฺชำ, สำเร็จรูปเป็น ทชฺชติ.

๔๕. วทสฺส วชฺชำ.

วชฺชำ อ.การอาเทสเป็น วชฺช, วทสฺส ของ วท ธาตุ, โหติ ย่อมเป็น., อุ. อชฺเชติ, วชฺเชนฺติ เป็นต้น.

อธิบายและการทำตัว. วชฺเชติ ย่อมกล่าว., พึงแจกรูปดังนี้ "วชฺเชติ, วชฺเชนฺติ, วชฺเชสิ, วชฺเชถ, วชฺเชมิ, วชฺเชม", แจกด้วยวิภัติฝ่ายอัตตโนมบทว่าดังนี้ "วชฺชเต, วชฺชนฺเต" เป็นต้น, เมื่อไม่อาเทสเป็น วชฺช ด้วยสูตรนี้จะมีรูปเป็น "วทติ, วเทติ, วทนฺติ, วเทนฺติ, วทสิ" เป็นต้น อุทาหรณ์เหล่านี้ อาเทส อ ปัจจัยเป็น เอ และไม่เป็น เอ ก็มี.

วชฺเชติ ตั้ง วท, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "วท-วิยตฺติยำ วาจายำ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ติ วิภัติ, ลง อ ปัจจัย, อาเทส วท ธาตุเป็น วชฺช ด้วยสูตร วทสฺส วชฺชำ, อาเทส อ ปัจจัยเป็น เอ ด้วยสูตร โลปญฺเจตฺตมกาโร, แยก ชฺช, ลบ, รวม. (วชฺเชนฺติ ลบ อ ใน อนฺต วิภัติ ด้วยสูตร

กฺวจิธาตุ, นอกนั้นเหมือนกัน.)

๔๖. คมิสฺส ฆมฺมํ.

ฆมฺมํ อ.การอาเทสเป็น ฆมฺม, คมิสฺส ของ คมุ ธาตุ, โหติ ย่อมเป็น., อุ. ฆมฺมติ, ฆมฺมนฺติ เป็นต้น.

อธิบายและการทำคัว. ฆมฺมติ ย่อมไป., พึงแจกรูปดังนี้ ฆมฺมติ, ฆมฺมนฺติ, ฆมฺมเร เป็นต้น. ฆมฺมติ ตั้ง คมุ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "คมุ-คติมฺหิ" ลบสระ อุ อันเป็นที่สุด, ลง ติ วิภัติ, ลง อ ปัจจัย, อาเทส คมุ ธาตุเป็น ฆมฺม ด้วยสูตร คมิสฺส ฆมฺมํ, นำ มฺม ไปประกอบกับ อ สำเร็จรูปเป็น ฆมฺมติ.

๔๗. ยมฺหิ ทาธามาจาหาปามหมถาทีนมี.

อนฺโต อ.สระอันเป็นที่สุด, ทาธามาจาหาปามหมถาทีนํ ของธาตุท. มี ทา ธา มา จา หา ปา มห และ มถ เป็นต้น, อี เป็น อี, โหติ ย่อมเป็น, ยมฺหิ ในเพราะ ย ปัจจัย., อุ. ทียเต, ธียเต, มียเต, จียเต, ปหียเต, ปียเต, มหียเต, มถียเต เป็นต้น.

อธิบาย. ทียเต (ให้, ย่อมให้), ธียเต (ทรงไว้, ย่อมทรงไว้), มียเต (ประมาณ, ย่อมประมาณ), จียเต (ตั้งอยู่-ไม่มีกรรมใน จาธาตุ), ปหียเต (ละ, ย่อมละ), ปียเต (ดื่ม, ย่อมดื่ม), มหียเต (บูชา, ย่อมบูชา), มถียเต (รวม, ย่อมรวม.)

การทำคัว. ทียเต ตั้ง ทา, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ทา-ทาเน" ลงเต วิภัติ ด้วยสูตร วตฺตมานา ปจฺจุปฺปนฺเน ลง ย ปัจจัย, อาเทส อา อันเป็นที่สุดของ ทา เป็น อี ด้วยสูตร ยมฺหิ ทาธามาจา ฯเปฯ, สำเร็จรูปเป็น ทียเต.

ธียเต ตั้ง ธา, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ธา-ธารเณ" เป็นต้น, มียเต ตั้ง มา, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "มา-มาเน" เป็นต้น, จียเต ตั้ง จา, ตั้งชื่อในอรรถ " จา-คตินิวตฺติมฺหิ" เป็นต้น, ปหียเต ตั้ง ป + หา, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "หา-จาเค" เป็นต้น, ปียเต ตั้ง ปา, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ปา-ปาเน" เป็นต้น, มหียเต ตั้ง มห, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "มห-ปูชายํ" (ลบสระเป็นที่สุดไม่ได้) ลง เต วิภัติ และ ย ปัจจัย, มถียเต ตั้ง มถ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "มถ-วิโลลเน" เป็นต้น.

๔๘. ยชสฺสาทิสฺสิ.

อิ อ.การอาเทสเป็น อิ, อาทิสฺส แห่ง ย อันเป็นเบื้องต้น ยชสฺส ของ ยชธาตุ, โหติ ย่อม เป็น, ยมฺหิ ในเพราะ ย ปัจจัย อันกล่าวภาวะและกรรม., อุ. อิชฺชเต เป็นต้น.

อธิบาย. อิชฺชเต ย่อมบูชา, บูชา. (ยชสฺสาทิสฺสิ ตัดบทเป็น ยชสฺส + อาทิสฺส + อิ.) อิชฺชเต ตั้ง ยช, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ยช-เทวปูชาสงฺคติกรณทาเนสุ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง เต วิภัติ, ลง ย ปัจจัยด้วยสูตร ภาวกมฺเมสุ โย, อาเทส ย ของ ยช ธาตุ เป็น อิ ด้วยสูตร ยชสฺสาทิสฺสิ,

"โลโป จ" ห้ามว่า **เมื่อ**ลบสระ อ แล้วห้ามทำการอย่างใดอย่างหนึ่งต่ออีก.)

สิยา ตั้ง **อส**, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "อส-ภุวิ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง เอยฺย วิภัติด้วยสูตร "อนุมติปริกปฺปตฺเถสุ สตฺตมี" ลง อ ปัจจัย, ลบ อ ของ อส ธาตุด้วยสูตร สพฺพตฺถาสสฺสาทิโลโป จ, ลบ อ ปัจจัยด้วย**สูตร** โลปญฺเจตฺตมกาโร, อาเทส เอยฺย เป็น อิยา ด้วยสูตรใหญ่ คือ กฺวจิธาตุ, นำ สฺ ไปประกอบ**กับ** อิ สำเร็จรูปเป็น สิยา.

ถ้าอาเทส **เอยฺยุ**ำ วิภัติเป็น อิยุ ด้วยสูตรใหญ่แล้วจะสำเร็จรูปเป็น "สิยุ พึงเป็น", สนฺติ ลง อนฺติ วิภัติแล้วลบ **อ** ของ อส ธาตุ., สนฺโต, สมาโน จะสำเร็จรูปในสูตร วตฺตมาเน มานนฺตา.

๑๐๒. อสพฺพธาตุเก ภู.

ภู อ.การอาเทสเป็น ภู, อสสฺส ของ อส ธาตุ, โหติ ย่อมเป็น, อสพฺพธาตุเก ในเพราะวิภัติที่เป็นอ**สัพพ**ธาตุ., อุ. ภวิสฺสติ, อภวิสฺสา เป็นต้น.

อธิบาย. ภวิสฺสติ จักเป็น, อภวิสฺสา ได้เป็นแล้ว. (วิภัติที่เป็นอสัพพธาตุมีถึง ๔ หมวด คือ ปโรกขา, **อัชชตนี**, ภวิสสันติ และกาลาติปัตติ แต่ก็ไม่ได้นำอุทาหรณ์ออกมาแสดงให้ครบทุกหมวด แม้ไม่มีสูตร**นี้ก็**สามารถสำเร็จรูปเป็น ภวิสฺสติ ด้วย ภู ธาตุธรรมดา ๆ ได้.)

การทำตัว. ภวิสฺสติ ตั้ง อส, ชื่อธาตุในอรรถ "อส-ภุวิ" ลบสระอันมีที่สุด, ลง สฺสติ วิภัติด้วยสูตร **อนาคเต** ภวิสฺสนฺตี, ลง อิ อาคมในที่สุดของธาตุด้วยสูตร อิการาคโม อส**พฺพ**ธาตุกมฺหิ, อาเทส **อส** ธาตุเป็น ภู ด้วยสูตร อสพฺพธาตุเก ภู, อาเทส อู อันมีที่สุดของ ภู เป็น โอ วุทธิด้วยสูตร อญเญสุ **จ**, อาเทส โอ เป็น อา ด้วยสูตร โอ อว สเร, นำ วฺ ไปประกอบกับ อิ, สำเร็จรูปเป็น ภวิสฺสติ. (อภวิสฺสา ลง สฺสา กาลาติปัตติวิภัติ, ลง อ อาคมในที่สุดธาตุด้วยสูตร อการาคโม หิยฺยตฺต**นี** อชฺชตฺตนี กาลาติปตฺตีสุ.)

๑๐๓. เอยฺยสฺส ฆาโต อิยาฆา.

อิยาฆา อ.การอาเทสเป็น อิยา และ ฆา ท. เอยฺยสฺส ของ เอยฺย วิภัติ, ปรสฺส อันเป็นเบื้อ**งหลัง**, ฆาโต จาก ฆา ธาตุ, โหนฺติ ย่อมมี., อุ. วิชานิยา, ชญฺญา เป็นต้น.

อธิบาย. (วิชานิยา, ชญฺญา พึงรู้.) สูตรนี้เป็นอาเทสวิธิสูตร อาเทส เอยฺย วิภัติเป็น อิยา **และ** ฆา ในเพราะ ฆา ธาตุเบื้องหลัง, ดูสูตร ฆาสฺส ชาชำนา ประกอบด้วย.

วิชานิยา ตั้ง วิ + ฆา, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ฆา-อวโพธเน" ลง เอยฺย วิภัติด้วยสูตร "อนุมติ **ปริก**ปฺปตฺเถสุ สตฺตมี" ลง นา ปัจจัยด้วยสูตร กิยาทิโต นา, (วิฆา นา เอยฺย) อาเทส เอยฺย เป็น อิยา ด้วยสูตร เอยฺยสฺส ฆาโต อิยาฆา, อาเทส ฆา เป็น ชา ด้วยสูตร ฆาสฺส ชาชำนา, แยก นฺ, ลบ, รวม.

๑๐๔. นาสฺส โลโป ยการคฺคิ.

โลโป อ.การลบด้วย, ยการตฺตำ อ.ความเป็น ย ด้วย, นาสฺส ของ นา ปัจจัย, ปรสฺส อันเป็น

อาเทส ย ปัจจัย พร้อมกับ ชฺ ที่สุดของธาตุเป็น ช ด้วยสูตร ตสฺส จวคฺคยการวการตฺตํ, ลง ชฺ สทิสเทฺวภาว, สำเร็จรูปเป็น อิชฺชเต.

๙๙. สพฺพโต อุ อีสุ.

อุ อ.อุ วิภัติ, อีสุ เป็น อีสุ, โหติ ย่อมเป็น, สพฺพโต จากเบื้องหลังธาตุทั้งปวง., อุ. อุปสงฺกมีสุ, นิสีทีสุ เป็นต้น.

อธิบายและการทำตัว. อุปสงฺกมีสุ เข้าไปหาแล้ว, นิสีทีสุ นั่งแล้ว. อุปสงฺกมีสุ ตั้ง อุป + กมุ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "กมุ-ปทวิกฺเขเป" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง อุ วิภัติ ด้วยสูตร สมีเปชฺชตนี, อาเทส อุ วิภัติเป็น อีสุ ด้วยสูตร สพฺพโต อุ อีสุ, นำ มฺ ไปประกอบกับ อี, อาเทสนิคคหิตอันมีในเบื้องหลัง ส เป็น งฺ ด้วยสูตร วคฺคนฺตํ วา วคฺเค, สำเร็จรูปเป็น อุปสงฺกมีสุ. (นิสีทีสุ จะทำตัวในสูตร สทสฺส สีทตฺตํ.)

โยควิภาค. ด้วยทฺวิธากรณโยควิภาค คือ สพฺพโต อุ ยังสามารถอาเทส อุ เป็น อสุ และ อาสุ แล้วมีรูปเป็น อคมสุ, อคมาสุ.

๑๐๐. ชรมรานำ ชีรชิยฺยมิยฺยา วา.

ชีรชิยฺยมิยฺยา อ.การอาเทสเป็น ชีร, ชิยฺย และ มิยฺย ท. ชรมรานำ ของ ชร ธาตุและ มร ธาตุ ท. โหนฺติ ย่อมเป็น, วา โดยการวิกัป., อุ. ชีรติ, ชิยฺยติ, มิยฺยติ เป็นต้น.

อธิบาย. ชีรติ, ชิยฺยติ ย่อมผุพัง, ย่อมแก่หง่อม, มิยฺยติ ย่อมตาย. (ในฉบับสีหฬมี ย เพียงตัวเดียว คือ ชีย, มีย แม้ในบาฬีโดยมากก็มี "ชียติ, มียติ" เป็นต้น.)

ชีรติ ตั้ง ชร, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ชร-วโยหานิมฺหิ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ติ วิภัติ ลง อ ปัจจัย อาเทส ชร เป็น ชีร ด้วยสูตร ชรมรานำ ชีรชิยฺยมิยฺยา วา, นำ รฺ ไปประกอบกับ อ, สำเร็จรูปเป็น ชีรติ. (แม้ ชิยฺยติ เพียงอาเทส ชร เป็น ชิยฺย เท่านั้น, ในกรณีที่มีรูปเป็น ชียติ ในรูปสิทธิ ลบ ย ตัวหนึ่งเสียด้วยสูตรใหญ่ คือ กฺวจิธาตุ.)

มิยฺยติ ตั้ง มร, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "มร-ปาณจาเค" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ติ วิภัติ, ลง อ ปัจจัย, อาเทส มรฺ เป็น มิยฺย ด้วยสูตร ชรมรานำ ชีรชิยฺยมิยฺยา วา, นำ ยฺย ไปประกอบกับ อ, สำเร็จรูปเป็น มิยฺยติ.

๑๐๑. สพฺพตฺถาสสฺสาทิโลโป จ.

อาทิโลโป จ อ.การลบ อ เบื้องต้นเท่านั้น, อสสฺส ของ อส ธาตุ, โหติ ย่อมมี, สพฺพตฺถ ในเพราะวิภัติและปัจจัย ท. ทั้งปวง., อุ. สิยา, สนฺติ, สนฺโต, สมาโน เป็นต้น.

อธิบาย. สิยา พึงมี, พึงเป็น, สนฺติ, สนฺโต, สมาโน มีอยู่, เป็นอยู่. (ด้วย จ ศัพท์ใน

เบื้องหลัง, ณาโต จาก ณา ธาตุ, โหติ ย่อมมี., อุ. วิชฺชณา, นายติ เป็นต้น.

อธิบาย. (วิชฺชณา พึงรู้, นายติ ย่อมรู้.) สูตรนี้เป็น อาเทสวิธิสูตร และ โลปวิธิสูตร ถ้าจะลบ นา ปัจจัย เพราะ ณา ธาตุอยู่เบื้องหลังก็ลบได้ ถ้าไม่ลบก็อาเทสเป็น ย.

วิชฺชณา ตั้ง วิ + ณา, ชื่อธาตุในอรรถ "ณา-อวโพธเน" ลง เอยฺย วิภัติ, นา ปัจจัย, ลบ นา ปัจจัยด้วยสูตร นาสฺส โลโป ยการตฺตํ, (วิณา เอยฺย) อาเทส เอยฺย เป็น ณา ด้วยสูตร "เอยฺยสฺส ณาโต อิยาณา" (วิณา ณา) อาเทส ณา เป็น **ชฺ** ด้วยสูตร ณาสฺส ชาชนา อาเทสนิคคหิตเป็น ญ, นำ ญ ไปประกอบกับ ณา, สำเร็จรูปเป็น วิชฺชณา.

นายติ ตั้ง ณา, ชื่อธาตุ, ลง ติ วิภัติ, นา ปัจจัย, อาเทส นา ปัจจัยเป็น ย ด้วยสูตร นาสฺส โลโป ยการตฺตํ, อาเทส ณา เป็น นา ด้วยสูตร ณาสฺส ชาชนา, สำเร็จรูปเป็น นายติ.

๑๐๕. โลปญฺเจตฺตมกาโร.

อกาโร อ.อ ปัจจัย อาปชฺชเต ย่อมถึง โลปญจ ซึ่งการลบด้วย เอตฺตํ ซึ่งความเป็น เอ ด้วย วา โดยการวิกัป., อุ. ชุโหติ, อนุโภติ, วชฺเชติ, วเทติ เป็นต้น.

อธิบาย. ชุโหติ ย่อมบูชา, อนุโภติ ย่อมเสวย, วชฺเชติ, ย่อมกล่าว. (โลปญฺเจตฺตมกาโร ตัดบทเป็น โลปญ จ + เอตฺตํ + อกาโร).

วา ศัพท์ติดตามมาจากสูตร ชรมานํ ชีรชิยฺยมิยฺยา วา (ตามรูปสิทธิ จากสูตร เอยฺยสฺส ณาโต อิยาณา วา) ข้อกำหนด วา ศัพท์นั้นดูใน รูปสิทธิ, ในที่นี้จะกล่าวเพียงย่อ ๆ-

เพราะ วา ศัพท์ที่ตามมา พึงลบ อ ปัจจัยหลัง ชุโหตฺยาทิธาตุ เช่น ชุโหติ เป็นต้น และ หุวาทิธาตุ เช่น โหติ เป็นต้นอันทำเป็นวุทธิแล้ว แต่วุทธินั้นอยู่โดยไม่เสียไป เป็นนิจ (นิจฺจวิธิ), ในกรณีปัจจัยที่ แม้จะทำเป็นวุทธิแล้ว แต่วุทธิเหล่านั้นหายไป เช่น ภวติ ก็ดี ใน ตุทาติธาตุ เช่น ตุทติ เป็นต้นก็ดี ลบ ไม่ได้ (อสนฺตวิธิ), ส่วนรูปที่ไม่ลบไปเช่นนั้น แล้วได้อาเทส อ ปัจจัยเป็น เอ มีรูปเป็น วชฺเชติ, วเทติ เป็นต้นมีจำนวนน้อยมาก.

ชุโหติ ตัวตั้งคือ หุ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "หุ-ทานาทน หพฺยปฺปทาเนสุ" ลง ติ วิภัติ, ลง อ ปัจจัย, ลง หุ เหฺวภาวของ หุ ด้วยสูตร กฺวจาหิวณฺณานเมกรสฺสานํ ฯลฯ, ตั้ง หุ ตัวหน้าชื่ออัพภาสด้วย สูตร ปุพฺโพพฺภาโส, อาเทส หุ อันเป็นไปในอัพภาสเป็น ชุ ด้วยสูตร หสฺส โช, (ชุหุ อ ติ) อาเทส อุ ของ หุ เป็น อ วุทธิ ด้วยสูตร อญฺเญสุ จ, (ชุโห อ ติ) ลบ อ ปัจจัยด้วยสูตร โลปญฺเจตฺตมกาโร, สำเร็จรูปเป็น ชุโหติ.

อนุโภติ ตัวตั้งคือ **อนุ** + ภู, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ภู-สตฺตายํ" ลง ติ วิภัติ, ลง อ ปัจจัย, อาเทส อู ของ ภู เป็น โอ **วุทธิ**, ลบ อ ปัจจัย, สำเร็จรูปเป็น อนุโภติ. (วชฺเชติ และ วเทติ ได้ทำตัวแล้วในสูตร วทสฺส วชฺชํ.)

๑๐๖. อุตฺตโมกาโร.

โอกาโร. อ. โอ ปัจจัย, อาปชฺชเต ย่อมถึง, อุตฺตํ ซึ่งความเป็น อุ., อุ. ตนุเต, กุรุเต เป็นต้น.

อธิบาย. (ตนุเต แผ่ไปอยู่, กุรุเต กระทำอยู่.) สูตรนี้เป็น อาเทสวิธิสูตร อันอาเทส โอ ปัจจัยที่ลงด้วยสูตร ตนาทิโต โอยิรา เป็น อุ ในบางครั้ง, เมื่อไม่อาเทสเป็น อุ ก็จะเป็นรูป ตโนติ, กโรติ เป็นต้น.

ตนุเต ตัวตั้งคือ ตนุ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ตนุ-วิตฺถาเร" ลบสระ อุ อันเป็นที่สุด, ลง เต วิภัติด้วยสูตร วตฺตมานาปจฺจุปฺปนฺเน, ลง โอ ปัจจัยด้วยสูตร ตนาทิโต โอยิรา, อาเทส โอ ปัจจัยเป็น อุ ด้วยสูตร "อุตฺตโมกาโร" นำ นฺ ไปประกอบกับ อุ, สำเร็จรูปเป็น ตนุเต.

๑๐๗. กรสฺสากาโร จ.

อกาโร จ อ.อ อักษรด้วย, กรสฺส แห่ง กร ธาตุ, อาปชฺชเต ย่อมถึง, อุตฺตํ ซึ่งความเป็น อุ., อุ. กุพฺพนฺติ, กุรุพฺพนฺติ, กุรุเต เป็นต้น.

อธิบาย. กุพฺพนฺติ, กุรุพฺพนฺติ ย่อมกระทำ

กุพฺพนฺติ ตัวตั้งคือ กร, ตั้งชื่อธาตุ, ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง อนฺติ วิภัติ, ลง โอ ปัจจัยด้วยสูตร จนาทิโต โอยิรา, อาเทส โอ ปัจจัยเป็น อุ ด้วยสูตร อุตฺตโมกาโร, อาเทส อ ของ ก เป็น อุ ด้วยสูตร กรสฺสากาโร จ, (กุรุ อุ อนฺติ) ตั้ง อุ ชื่อ ล, อาเทส อุ เป็น วฺ ด้วยสูตร ยวการา จ, นำ วฺ ไปประกอบกับ อ ลบ รฺ ด้วยสูตรใหญ่ กฺวจิธาตุ, ลง วฺ สทิสเทฺวภาว ของ ว, อาเทส ว สองตัวเป็น พ สองตัวด้วย จ ศัพท์ในสูตร โท ธสฺส จ, สำเร็จรูปเป็น กุพฺพนฺติ. (ถ้าอาเทส กุ เป็น กุรุ ด้วยสูตรใหญ่ กฺวจิธาตุ จะเป็นรูป กุรุพฺพนฺติ.)

กุรุเต ตัวตั้งคือ กร, ตั้งชื่อธาตุ, ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง เต วิภัติ, ลง โอ ปัจจัย, อาเทส โอ เป็น อุ, อาเทส อ ที่สุดของ ก เป็น อุ ด้วยสูตร กรสฺสากาโร จ, นำ รฺ ไปประกอบกับ อุ, สำเร็จรูปเป็น กุรุเต.

๑๐๘. โอ อว สเร.

โอ อ. โอ ที่สุดธาตุ, อว เป็น อว, โหติ ย่อมเป็น, สเร ในเพราะสระ., อุ. ภวติ, จวติ เป็นต้น.

อธิบายและทำตัว. ภวติ ย่อมเกิดขึ้น, จวติ ย่อมเคลื่อน.

ภวติ ตัวตั้งคือ ภู, ตั้งชื่อธาตุ, ลง ติ วิภัติ, ลง อ ปัจจัย, อาเทส อู ของ ภู เป็น โอ วุทธิด้วยสูตร อญฺเญสุ จ, อาเทส โอ เป็น อว ด้วยสูตร โอ อว สเร, นำ ภฺ ไปประกอบกับ อ, นำ วฺ ไปประกอบกับ อ ด้วย, สำเร็จรูปเป็น ภวติ.

จวติ ตัวตั้งคือ จุ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "จุ-จวเน" ลง ติ วิภัติ, ลง อ ปัจจัย, อาเทส อุ ของ จุ เป็น โอ วุทธิ, อาเทส โอ เป็น อว, นำ จุ ไปประกอบกับ อ, นำ วุ ไปประกอบกับ อ ด้วย, สำเร็จรูปเป็น จวติ.

๑๐๙. เอ อย.

เอ อ. เอ ที่สุดธาตุ, อย เป็น อย, โหติ ย่อมเป็น, สเร ในเพราะสระ, อุ. สยติ, นยติ, ชยติ เป็นต้น.

อธิบาย. (สยติ ย่อมนอน, นยติ ย่อมนำไป, ชยติ ย่อมชนะ.) ในสูตรก่อนอาเทส โอ ที่สุดธาตุ เป็น อว ส่วนสูตรนี้อาเทส เอ ที่สุดธาตุเป็น อย ในเพราะสระ, วิธีการของสูตรทั้งสองนี้ มีกว้างมาก, เข้าใจว่าเมื่ออาเทสเป็น อวุ และ อยุ แล้วไม่ควรจะมีสระอยู่ที่ วุ และ ยุ เพราะอาเทสเฉพาะสระเท่านั้น, สรูปสิทธิ นั้น มีสระอยู่ใน ว-ย, นักศึกษาควรพิจารณา.

สยติ ตัวตั้งคือ สิ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "สี-สยเน" ลง ติ วิภัติ, ลง อ ปัจจัย, อาเทส อี อัน เป็นที่สุด ของ สิธาตุ เป็น เอ วุทธิ ด้วยสูตร อญฺเญสุ จ, อาเทส เอ เป็น อย ด้วยสูตร เอ อย, นำ สุ ไปประกอบกับ อ, นำ ยุ ไปประกอบกับ อ ด้วย, สำเร็จรูปเป็น สยติ.

นยติ ตัวตั้งคือ นี, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "นี-ปาปเณ" เป็นต้น แล้วอาเทส อี ที่สุดของ นี ธาตุเป็น เอ วุทธิ เท่านั้น, ชยติ ตัวตั้งคือ ชิ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ชิ-ชเย" เป็นต้น.

๑๑๐. เต อาวายา การิเต.

เต อ. โอ และ เอ ท. เหล่านั้น, อาวายา เป็น อาว และ อาย, โหนฺติ ย่อมเป็น, การิเต ในเพราะ การีตปัจจัย., อุ. สาเวติ, นายาเปติ เป็นต้น, ด้วย ทุวิธากรณโยควิภาค คือ เต อาวายา ถึงไม่ใช่ในเพราะการีตปัจจัยเบื้องหลังก็อาเทส เอ ที่สุดธาตุเป็น อาย ได้ มีรูปเป็น ฌายติ เป็นต้น.

อธิบาย. (สาเวติ ย่อมให้ฟัง, นายาเปติ ย่อมให้นำไป, ฌายติ ย่อมไหม้.) ๒ สูตรนี้คือ "โอ อว สเร กับ เอ อย" อาเทส โอ เป็น อว, เอ เป็น อย ไม่ใช่ในเพราะการีตปัจจัยเบื้องหลัง ส่วนสูตรนี้อาเทส โอ เป็น อาว, เอ เป็น อาย ในเพราะการีตปัจจัยเบื้องหลัง.

สาเวติ ตัวตั้งคือ "สุ", ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "สุ-สวเน" ลง เณ ปัจจัยและตั้งชื่อการีต ด้วยสูตร ธาตูหิ เณ ณย ณาเป ณาปย การิตานิ เหตฺวตฺเถ, ลบ ณ อนุพันธ์ด้วยสูตร การิตานำ โณ โลปำ, อาเทส อุ ของ สุ เป็น โอ วุทธิ ด้วยสูตร อสโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต, อาเทส โอ เป็น อาว ด้วยสูตร เต อาวายา การิเต, นำ สุ ไปประกอบกับ อา, นำ วุ ไปประกอบกับ เอ ด้วย, ลง ติ วัตตมานาวิภัติ, สำเร็จรูปเป็น สาเวติ. (นายาเปติ ตัวตั้งคือ "นี", ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "นี-ปาปเณ" เป็นต้น ลง ณาเป ปัจจัย, อาเทส อี ของ นี เป็น เอ วุทธิ เป็นต้น.)

ณายติ ตัวตั้งคือ "เณ", ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "เณ-ทหเน" ลง ติ วิภัติ, ลง อ ปัจจัย, อาเทส เอ ที่สุดของ เณ เป็น อาย ด้วย ทฺวิธากรณโยควิภาคคือ เต อาวายา ในสูตร เต อาวายา การิเต, นำไปประกอบกับ อ, สำเร็จรูปเป็น ณายติ. (แม้รูปว่า "คายติ-ย่อมขับ" ตัวตั้งคือ "เค", ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "เค-สทฺเท")

๑๑๑. อิการาคโม อสพฺพธาตุกมฺหิ.

อิการาคโม อ.การมาของ อิ อักษร, โหติ ย่อมมี, กฺวจิ ในบางแห่ง, อสพฺพธาตุกมฺหิ ในเพราะ วิภัติ ท. อันเป็นอสัพพธาตุ ๔ หมวดคือ ปโรกขา, อัชชัตตนี, ภวิสสันติ และกาลาติปัตติ., อุ. พภูวิตฺถ, ภวิตฺถ, ภวิสฺสติ, อภวิสฺสา เป็นต้น.

อธิบาย. พภูวิตฺถ เป็นแล้ว (อุทาหรณ์ในเพราะปโรกขาวิภัติเบื้องหลัง), ภวิตฺถ เป็นแล้ว (อุทาหรณ์ อัชชัตตนีวิภัติ), ภวิสฺสติ จักเป็น (อุทาหรณ์ ภวิสสันติวิภัติ), อภวิสฺสา ได้เป็นแล้ว (อุทาหรณ์ กาลาติปัตติวิภัติ), ส่วนการทำตัวนักศึกษาคงจะสามารถทำด้วยตัวเองได้แล้ว.

แม้จะกล่าวเพียงพื้น ๆ ว่า "ในเพราะวิภัติที่เป็นอสัพพธาตุทั้ง ๔ หมวด" แต่สำหรับกรณี ในเพราะวิภัติที่มีพยัญชนะเป็นเบื้องต้น เช่น ตฺถ, มฺหา เป็นต้นนั้นไม่มีที่จะประกอบ ฉะนั้น จึงต้องลง อิ อาคม, ส่วนวิภัติ (ที่มี) อ อุ เป็นต้น ไม่จำเป็นต้องลง อิ อาคม เพราะสามารถประกอบเข้ากับสระของวิภัติเหล่านั้นได้ ฉะนั้น จึงต้องนำ กฺวจิ ศัพท์ จากสูตรใหญ่ กฺวจิธาตุ ตามมาอีก.

๑๑๒. กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปจฺจยานำ ทีฆาวิปรีตาเทสโลปาคมา จ.

ทีฆวิปรีตาเทสโลปาคมา จ อ.การเป็นทีฆะของรัสสะ การกลับเป็นรัสสะของทีฆะ การอาเทส การลบ และการมา (อาคม) ท. ด้วย, ธาตุวิภตฺติปจฺจยานำ ของ ธาตุ วิภัติ และปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมมี, กฺวจิ ในบางแห่ง., อุ. สูยติ เป็นต้น.

อธิบาย. (สูยติ ย่อมฟัง.) ในกัจจายนะ มีสูตร ๔ สูตรเพื่อใช้ทำตัวรูปที่ไม่สามารถสำเร็จรูปได้ด้วยสูตรอื่น ๆ ให้สำเร็จรูปลงไปได้ สูตรเหล่านี้ คือ-

มหา สุตฺตา เตสุวุทฺธิ, กฺวจิธาตุจ ปจฺจยา,
ทนิฏฺฐา ยทนุปาทิ, จตฺตาริปิ นิปาตนา.

(๑-เตสุวุทฺธิโลปาคม วิการ วิปรีตาเทสา จ, ๒-กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปจฺจยานำ ทีฆวิปรีตาเทส-โลปาคมา จ, ๓-ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ, ๔-ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ) สูตรใหญ่เหล่านั้นจะต้องรับหน้าที่ทำตัวรูป อันอยู่ในความรับผิดชอบของตน ให้สำเร็จรูปให้ได้ ในกรณีที่รูปเหล่านั้นไม่สามารถสำเร็จได้ด้วยสูตรอื่น ๆ, ธาตุ วิภัติ และปัจจัย ที่มาในอาขยาต อยู่ในความรับผิดชอบของสูตรใหญ่ คือ กฺวจิ ธาตุ ฯเปฯ นี้.

การิยะ ๕. การทำอย่างใดอย่างหนึ่ง เรียกว่า การิยะ, การิยะ ในสูตรนี้มี ๕ ประการ คือ ทีฆะ ๑, วิปรีต ๑, อาเทสะ ๑, โลปะ ๑, อาคมะ ๑, ต่อไปเป็นข้อกำหนดโดยย่อ ๕ ประการนั้น ตามลำดับ-

๑. "สุ" ธาตุที่มี อุ (รัสสะ) เป็นที่สุด เมื่ออาเทสเป็นทีฆะ เพราะ ย ปัจจัย จะมีรูปเป็น "สูยติ", เพราะ ปโรกขาวิภัติ จึงอาเทส อ ของ ค เบื้องหลัง ใน "ค ค ม" อันมิใช่อัพภาสะเป็น (อา) ทีฆะ (อาเทส "ค" อันเป็นไปในอัพภาสะเป็น "ช" ด้วยสูตร กวคฺคสฺส จวคฺโค) จะมีรูปเป็น ชคาม, สูตรใหญ่นี้จัดทำ ทีฆการิยะ ในเพราะ ย ปัจจัยบ้าง, สระอันมิใช่อัพภาสะบ้าง อย่างนี้.

๒. กี, ลู เป็นต้น เป็นธาตุที่มีทีฆะเป็นที่สุด จะต้องทำเป็นรัสสะให้มีรูปเป็น "กินาติ, ลุนาติ" ในเพราะ กิยาทินา ปัจจัย, แม้ ทา ธาตุ และ จา ธาตุเป็นต้นก็จะต้องให้สำเร็จรูปเป็น "ทสฺสติ, ทตฺวา, จสฺสติ, จตฺวา" เป็นต้น ในเพราะสังโยค คือ สฺสติ, สฺวา เป็นต้น, แม้ อา อี อู มฺหา อันเป็นหิยฺยัตตนี และอัชชัตตนีวิภัติก็จะต้องทำเป็นรัสสะให้มีรูป "อคม, อคมิ, อคมุ, อคมิมฺห" เป็นต้น, การทำเป็นรัสสะจากทีฆะ เช่นนี้ เรียกว่า วิปรีตะ, สูตรนี้จัดทำ วิปรีตการิยะ คือการทำเป็นรัสสะ ในเพราะ นา ปัจจัยบ้าง, สังโยคบ้าง อย่างนี้.

๓. เพราะอัชชัตตนีวิภัติ อาเทส คม เป็น คา มีรูปเป็น อชฺฌคา, อาคุ (อุ วิภัติ), อาคู (อู วิภัติฝ่ายอัตตโนบท), อาเทส จฺฉ เป็น ฌฺฉ มีรูปเป็น อคณฺฉิ, รูปว่า "อชฺฌคา, อคณฺฉิ" ดูในรูปสิทธิ (ตอน คมุ ธาตุ อัชชัตตนีวิภัติ).

อาเทส ตฺถ หิยฺยัตตนี เป็น ถ มีรูปเป็น "ตุมฺเห อภวถ", อา อัชชัตตนี ทำเป็นเทวภาวะ คือ ตฺถ, วิภัติ ๘ ตัวเหล่านี้ คือ "ติ,มิ วัตตมานาวิภัติ, ตุ,มิ ปัญจมีวิภัติ, เอยฺย,เอยฺยาสิ,เอยฺยามิ, เอยฺยุ" ให้อาเทสเป็น เอ, อาเทส นฺติ, นฺเต จาก อนฺติ, อนฺเต ใน "คจฺฉนฺติ, คจฺฉนฺเต" เป็น เร มีรูปเป็น "คจฺฉเร", อาเทส เอ ของ สฺเส กาลาติปัตติวิภัติ เป็น อ จะมีรูปเป็น อภวิสฺเส = อภวิสฺส. อาเทส โอ หิยฺยัตตนี และ อัชชัตตนีวิภัติ เป็น อ, อิ มีรูปเป็น "อภโว, อภว, อภวิ"., อาเทส พฺรู เป็น อาห ติ เป็น อ, อนฺติ เป็น อุ มีรูปเป็น "อาห, อาหุ".

๔. ลบสระ อ อันเป็นเบื้องหลังจากสระ เอ และ โอ ใน "วชฺเช + อนฺติ, โห + อนฺติ, ทเม + อนฺต, โห + อนฺโต" เป็นต้น มีรูปเป็น "วชฺเชนฺติ" เป็นต้น.

๕. ลง อุ อาคม เพราะ ตฺถ และ มฺหา อันเป็นหิยฺยัตตนีและอัชชัตตนีวิภัติ มีรูปเป็น "อคมุตฺถ, อคมุมฺหา" เป็นต้น.

๑๑๓. อตฺตโนปทานิ ปรสฺสปทตฺตํ.

อตฺตโนปทานิ อ. วิภัติ ท. ฝ่ายอัตตโนบท อาปชฺชนฺเต ย่อมถึง ปรสฺสปทตฺตํ ซึ่งความเป็นรัสสบท, กฺวจิ ในบางแห่ง., อุ. วุจฺจติ เป็นต้น.

อธิบาย. (วุจฺจติ ย่อมกล่าว) สูตรนี้เป็นสูตรที่กลับวิภัติฝ่ายอัตตโนบท ให้เป็นฝ่ายรัสสบท, ในกรณีที่กล่าวภาวะและกรรม จะต้องลงวิภัติฝ่ายอัตตโนบทเป็นขั้นแรก ตามสูตร "อตฺตโนปทานิ ภาเว จ กมฺมนิ" เสียก่อน หลังจากนั้น ถ้ามีรูปที่จะประกอบด้วยวิภัติฝ่ายรัสสบท ก็ให้กลับวิภัติฝ่ายอัตตโนบทเป็น ปรัสสบทด้วยสูตรนี้.

วุจฺจติ พึงทำตัวโดยนัยของ วุจฺจเต ในสูตร วจวสวหาทีนมุกาโร วสฺส เย เมื่อสำเร็จรูปเป็น วุจฺจเต แล้วให้อาเทส(กลับ)เต เป็น ติ ก็จะสำเร็จรูปเป็น วุจฺจติ, แม้ อภิภูยเต ก็สามารถเป็น อภิภูยติ ได้เช่นกัน.

๑๑๔. อการาคโม หิยฺยตฺตนีอชฺชตนีกาลาติปตฺตีสุ.

อการาคโม อ.การมาแห่ง อ อักษร ในเบื้องต้นของธาตุ, โหติ ย่อมลง, หิยฺยตฺตนีอชฺชตนี-กาลาติปตฺตีสุ ในเพราะวิภัติ ท. อันเป็นหิยฺยัตตนี, อัชชตนี และกาลาติปัตติ, กฺวจิ ในบางแห่ง., อุ. อภวา, อภวิ, อภวิสฺสา เป็นต้น.

อธิบาย. เมื่อไม่ลง อ อาคมด้วยสูตรนี้จะเป็นรูป "ภวา, ภวี, ภวิสฺสา" เป็นต้น, ธาตุทั้งปวงสามารถลง อ อาคมเช่นนี้ หรือไม่ลงก็ได้เช่นกัน.

ในการลง อ อักษรนั้นเข้าใจว่า "จะต้องลงท้ายธาตุ ติดอยู่กับเบื้องหน้าของวิภัติ" เพราะกล่าวว่า ลง อ อาคม เพราะวิภัติอันเป็นอัชชตนีเป็นต้น, แต่ในการลงวิภัติมี อา อู เป็นต้น สามารถนำพยัญชนะที่เกี่ยวข้องประกอบกับวิภัติเหล่านั้นได้ แม้ในเพราะวิภัติมี ตฺถ, มฺหา เป็นต้นก็มีพยัญชนะเป็นที่ประกอบแล้ว เพราะลง อิ อาคม ไว้แล้วด้วยสูตร อิการาคโม อสพฺพธาตุกมฺหิ ฉะนั้น เมื่อลง อ อักษรมาในเบื้องหน้าวิภัติอันเป็นที่สุดของธาตุไม่มีประโยชน์ จึงต้องลง (อ อักษร) ในเบื้องต้นของธาตุ เพื่อให้เหมาะสมกับพระไตรปิฎก.

๑๑๕. พฺรูโต อี ติมฺหิ.

อี อ.การมาของ อี โหติ ย่อมลง พฺรูโต(ในเบื้องหลัง)จาก พฺรู ธาตุ ติมฺหิ ในเพราะ ติ วิภัติ., อุ. พฺรวีติ.

อธิบายและทำตัว. (พฺรวีติ ย่อมกล่าว) พฺรวีติ ตัวตั้งคือ พฺรู, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "พฺรู-วิยตฺติยำวาจายำ" ลง ติ วิภัติ, ลง อ ปัจจัย, ลบ อ ปัจจัย, ลง อี อาคมในเบื้องหลัง พฺรู ธาตุด้วยสูตร พฺรูโต อี ติมฺหิ, (พฺรู อี ติ) อาเทส อู ของ พฺรู เป็น โอ วุทธิ ด้วยสูตร อฌเณสุ จ, อาเทส โอ เป็น อว ด้วยสูตร โอ อว สเร, นำ วฺ ไปประกอบกับ อี, สำเร็จรูปเป็น พฺรวีติ.

๑๑๖. ธาตฺวสฺสนฺโต โลโปเนกสฺสรสฺส.

อนฺโต อ.สระอันเป็นที่สุด ธาตฺวสฺส ของธาตุ อเนกสฺสรสฺส อันมีสระเป็นเอนก โลโป อ.การลบ โหติ ย่อมมี กฺวจิ ในบางแห่ง., อุ. คจฺฉติ เป็นต้น.

อธิบาย. ธาตุมี ๒ ประเภท คือ ประเภทที่หนึ่ง เป็น เอกัสสรธาตุ คือธาตุที่มีสระเพียงตัวเดียว เช่น ภู-หู-สี-นี เป็นต้น, ประเภทที่สอง เป็น อเนกัสสรธาตุ คือธาตุที่มีสระหลาย ๆ ตัว ตั้งแต่ ๒ ตัวขึ้นไป เช่น คมุ-ปจ-ลภ-กิลิส เป็นต้น., ในสระ ๒ ประเภทนั้น สูตรนี้ลบเฉพาะสระอันเป็นที่สุดของ อเนกัสสรธาตุ.

ธาตุสฺสนฺโต- อนฺต ในบทนี้กล่าวกันว่า ได้แก่ "ส่วนหนึ่ง" เท่านั้น ถ้ากล่าวว่า "ส่วนหนึ่ง" ยังมีข้อที่น่าสงสัยว่าจะลบ อ อันเป็นส่วนหนึ่งของ ค ใน "คมุ" หรือว่าลบ อุ อันเป็นส่วนหนึ่งของ มุ ฉะนั้น จึงคิดกันอีกนัยหนึ่งว่า "อนฺโต อ.สระอันเป็นที่สุด" ถ้ากล่าวที่สุดก็ไม่มีที่น่าสงสัย คงหมายถึง จะต้องลบ อุ ของ มุ แน่นอน.

ประโยชน์ของ กฺวจิ ศัพท์. เพราะ กฺวจิ ศัพท์อันตามมาจากสูตร "กฺวจิ ธาตุ ฯเปฯ" แม้จะเป็น อเนกัสสรธาตุ ก็ตามจะลบสระ เอ เป็นต้นอันเป็นที่สุดของธาตุทั้งหลายมี "เกเล" เป็นต้น มิได้, อธิบายว่า "เกเล" เป็นอุทาหรณ์ที่จะต้องมีรูปว่า "เกลายติ" ถ้าลบ เอ ใน เกเล เสียแล้ว จะไม่มีสระที่จะอาเทสเป็น อาย ฉะนั้น จึงลบ เอ ไม่ได้, อุทาหรณ์ที่จะต้องมีรูปว่า "มหียติ" ถ้าลบ อ ใน มห ธาตุเสียแล้ว จะอาเทส อ เป็น อี ด้วยสูตร ยมฺหิ ทาธามาฐา ไม่ได้ ฉะนั้น จึงลบ อ ไม่ได้,

เกเล คิเล มิเล โอมา, จิเน หรเจ สสเก,
กฺวจิปฺผลา อลุตฺตนฺตา, ยปราจ มหาหโย.

เกเล เกเล ธาตุก็ดี, คิเล คิเล ธาตุก็ดี, ฯเปฯ.. ยปรา อันมี ย อักษร
มหาหโย จ อ.มห,มถ ธาตุ ท.ด้วย (ถือเอา สม ธาตุใน สมถ ด้วย),
อลุตฺตนฺตา อันไม่พึงลบสระอันเป็นที่สุด, กฺวจิปฺผลา คือประโยชน์ของ กฺวจิ ศัพท์.

๑๑๗. อิสุยมูนมนฺโต จฺโฉ วา.

อนฺโต อ.ที่สุด อิสุยมูนํ ของ อิสุ และ ยมุ ธาตุ ท. จฺโฉ เป็น จฺโฉ โหติ ย่อมเป็น วา โดยการวิกัป., อุ. อิจฺฉติ, นิยจฺฉติ เป็นต้น., ด้วยทวิธากรณโยควิภาค คือ อนฺโต จฺโฉ วา ยังอาเทส ส อันเป็นที่สุดของ อาส ธาตุเป็น จฺฉ ด้วยมีรูปเป็น อจฺฉติ.

อธิบายและหำตัว. อิจฺฉติ ย่อมปรารถนา, นิยจฺฉติ ย่อมเว้น, อจฺฉติ ย่อมอยู่.

อิจฺฉติ ตัวตั้งคือ อิสุ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "อิสุ-อิจฺฉากนฺตีสุ" ลบสระ อุ อันเป็นที่สุดด้วยสูตร "ธาตุสฺสนฺโต โลโป'เนกสฺสรสฺส", ลง ติ วิภัติ, ลง อ ปัจจัย, อาเทส สฺ อันเป็นที่สุดของธาตุที่เป็น จฺฉ ด้วยสูตร อิสุยมูนมนฺโต จฺโฉ วา, นำ จฺฉ ไปประกอบกับ อ, สำเร็จรูปเป็น อิจฺฉติ. (พึงทราบใน กัมมรูป จะมีรูป อิจฺฉียเต, อาเทสเป็น เอ วุทธิ มีรูปเป็น เอสียเต เป็นต้นด้วย.)

นิยจฺฉติ ตัวตั้งคือ นิ + ยมุ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ยมุ-อุปรเม" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ติ วิภัติ, ลง อ ปัจจัย, อาเทส มฺ อันเป็นที่สุดของธาตุเป็น จฺฉ.

อจฺฉติ ตัวตั้งคือ อาส, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "อาส-อุปวสเน" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ติ วิภัติ, ลง อ ปัจจัย, อาเทส สฺ อันเป็นที่สุดของธาตุเป็น จฺฉ ด้วยโยควิภาคคือ "อนฺโต จฺโฉ วา" ในสูตร อิสุยมูนมนฺโต จฺโฉ วา, นำ จฺฉ ไปประกอบกับ อ, (อาจฺฉติ) อาเทส อา เป็น อ รัสสะด้วยสูตรใหญ่ กฺวจิ ธาตุ, สำเร็จรูปเป็น อจฺฉติ.

๑๑๘. การิตานำ โณ โลปำ.

โณ อ. ณ อนุพันธ์ การิตานำ ของ มุขยการิตะ และ รุฬหีการิตะปัจจัย ท. อาปชฺชเต ย่อมถึง โลปำ ซึ่งการลบ., อุ. โจเรติ เป็นต้น.

อธิบาย. มุขยการิตะ, รุฬหีการิตะ. การีตปัจจัยอันลงด้วยสูตร ธาตูหิ เณ ณย ณาเป ณาปย การิตานิ เหตฺวตฺเถ กล่าวอรรถว่า "การใช้" ฉะนั้น จึงชื่อว่า มุขยการิตะ, หมายความว่า เป็นปัจจัยอันคล้อยตามชื่อที่ว่า "การีต ย่อมให้กระทำ"., ปัจจัยที่ลงด้วยสูตร ธาตุรูเป นามสฺมา ณโย จ, จุราทิโต เณ ณยา เป็นต้นนั้นไม่กล่าวอรรถ "การใช้" ฉะนั้น จึงชื่อว่า รุฬหีการิตะ, เพราะประสงค์จะทำวิธีอันเกี่ยวข้องกับการีตปัจจัย จึงตั้งชื่อแทนว่า "การิเต" หมายความว่า ความจริงแล้วไม่สามารถกล่าวอรรถ "การใช้" ได้ ฉะนั้น **โจเรติ** ต้องแปลว่า **ย่อมลัก** จะแปลว่า ย่อมให้ลัก ไม่ได้, สูตรนี้ ลบ ณ อนุพันธ์อันรวมอยู่ในการิตปัจจัย ๒ ประเภทนั้น.

อนุพันธ์. อนุพันธ์ มาจากคำบาฬีว่า อนุพนฺธ, อนุ = ตาม + พนฺธ = อักษรประกอบ, ในการลงเณ ปัจจัยนั้นสระ เอ เท่านั้นที่ต้องการ ส่วน ณ อักษรนั้นเป็นอักษรที่ประกอบเกินมา, ณ ตัวนี้ไม่มีอรรถอะไร ๆ ฉะนั้น จึงต้องลบไป.

ถาม ในเมื่อ ณ อนุพันธ์ ไม่มีอรรถอะไร ๆ แล้วใส่เข้ามาเพื่ออะไร

ตอบ ใส่ ณ อนุพันธ์เข้ามา เพราะต้องการรวมความสำคัญ หรือวิธีการของสูตรโดยย่อ.

อิติ อาขฺยาตกปฺเป จตุตฺโถ กณฺโฑ.

อาขยาต กัณฑ์ที่ ๔ จบ.

——— อาขยาต จบ. ———

คำนำกิตกัณฑ์

****

ที่เรียกว่า กิต. "กิรตีติ กิโต" โย อ.ปัจจัยใดอันมี ณ เป็นต้น, กิรติ ย่อมกำจัด, สิสฺสกงขำ ซึ่งความสงสัยของศิษย์, อิติ เพราะเหตุนั้น โส อ.ปัจจัยอันมี ณ เป็นต้นนั้น กิโต ชื่อว่า กิต., ถ้าตั้งธาตุไว้เพียงอย่างเดียวโดยไม่ลง กิตปัจจัย อาจจะมีข้อสงสัยว่า "ธาตุนี้กล่าวกัตตาหรือกรรม" เป็นต้น เมื่อประกอบเข้ากับปัจจัยแล้วจึงจะรู้ได้ ฉะนั้น ณ ปัจจัยเป็นต้นเหล่านี้สามารถกำจัดความสงสัยเหล่านั้นได้ ฉะนั้น ณ ปัจจัยเป็นต้นย่อมชื่อว่า กิต โดยตรง แม้ธาตุที่ถูกประกอบเข้ากับกิตปัจจัยเหล่านั้นก็ได้ชื่อว่า กิต ตามไปโดยอ้อม.

สาธนะ ๗. อรรถของกิตปัจจัยนั้นจำแนกเป็น ๗ ประเภทคือ กัตตุสาธนะ ๑ กัมมสาธนะ ๑ กรณสาธนะ ๑ สัมปทานสาธนะ ๑ อปาทานสาธนะ ๑ อธิกรณสาธนะ ๑ และ ภาวสาธนะ ๑., วิคฺคหวากฺย "สาเธตีติ สาธนำ" "สาเธติ (ยังกริยา) ย่อมให้สำเร็จ อิติ เพราะเหตุนั้น สาธนำ ชื่อว่า สาธนะ" โดยนัยนี้ สัตติอันยังกริยาให้สำเร็จชื่อว่าสาธนะ., อีกนัยหนึ่ง สาธียเตติ สาธนำ "สาธียเต ย่อมให้สำเร็จ อิติ เพราะเหตุนั้น สาธนำ ชื่อว่าสาธนะ" แม้กัตตายังกริยาให้สำเร็จ ก็ชื่อว่าสาธนะ ฉะนั้น สาธนะ จึงมี ๒ ประเภทคือ สัตติสาธนะ และ กริยาสาธนะ., สาธนะเบื้องต้น ๖ ประเภท เป็นสัตติสาธนะ, ภาวสาธนะ เป็น กริยาสาธนะ., พึงทราบตามลำดับคำนี้ว่า ชื่อว่าสาธนะ เฉพาะอรรถของสัตติและอรรถของกริยา ที่กล่าวโดยปัจจัยนั้น ๆ เท่านั้น, ส่วนปัจจัยที่กล่าวอรรถนั้น และธาตุที่ถูกประกอบกับปัจจัยนั้น ปรารภถึงอรรถแล้ว ชื่อว่า บทกัตตุสาธนะ เป็นต้น โดยการณฺปจาร.

เสียงหรือสำเนียงอรรถของสาธนะ. เพราะเรียก สัตติ กับ กริยา ว่าเป็น สาธนะโดยตรง ฉะนั้น เมื่อแปล สาธนะ เบื้องต้น ๖ ประเภทจะต้องแปลให้มีสำเนียงสัตติออกมาด้วย ในการแปลว่า "ผู้ทำ, ผู้หุง" เป็นต้น อรรถว่า ผู้ เป็นอรรถของ กัตตุสัตติ, ในการแปลว่า "อันเขาหุง, อันเขาทำ" อรรถว่า "อันเขา" เป็นอรรถของ กัมมสัตติ, ในการแปลว่า "เป็นเครื่องทำ" เป็นต้น อรรถว่า "เป็นเครื่อง" เป็นอรรถของ กรณสัตติ, ในการแปลว่า "เป็นที่ไป" เป็นต้น อรรถว่า "เป็นที่" เป็นอรรถของ อปาทานสัตติ, สัมปทานสัตติ และ อธิกรณสัตติ, ในการแปลว่า "ความเป็น,การเป็น" อรรถว่า "การ, ความ" เป็นอรรถของ ภาวะ.

เรื่องเคราะห์. ถึงเวลาแล้วที่จะต้องทำวิเคราะห์ โดยเริ่มจากกิตกัณฑ์นี้เป็นต้นไป "นิปฺผนฺนสฺส อตฺโถ วิเสเสน คยฺหตีติ วิคฺคโห" อตฺโถ อ.อรรถ นิปฺผนฺนสฺส ของบทอันให้สำเร็จด้วยธาตุ และปัจจัยเป็นต้น คยฺหติ อันท่านย่อมถือเอา วิเสเสน โดยวิเศษ เพื่อจะได้ไม่ปะปนกับอรรถที่ไม่ต้องการ อิติ เพราะเหตุนั้น วิคฺคโห ชื่อว่าวิเคราะห์, มีอธิบายว่า คำว่า "วิเคราะห์" เป็นวากยะอย่างหนึ่งที่แสดง

การทำวิเคราะห์นี้ ไม่ใช่เรื่องยากสำหรับนักศึกษาแต่อย่างใด ถ้าเข้าใจรูปแบบหรือการวางรูปของอาขยาตแล้ว จะสามารถทำได้โดยง่าย ตัวอย่างเช่น ในบทว่า "ปาจโก ผู้หุง" อรรถว่า หุง กล่าวกริยาอาขยาตว่า ปจติ ฉะนั้น จะต้องทำวิเคราะห์ว่า "ปจตีติ ปาจโก" (ในประโยคนี้ รูปวิเคราะห์ คือ ปจติ เท่านั้น ส่วน อิติ เป็นบทชี้แจงอรรถของกัตตุสัตติว่า "หุง" ปาจโก เป็นบทนิปผันนะ (ให้สำเร็จด้วยธาตุและปัจจัย) มีอรรถเหมือน ปจติ, ส่วนวิธีทำวิเคราะห์อื่น ๆ จะรู้ในโอกาสต่อ ๆ ไป, กิตบทเหล่านี้เป็นบทนามประเภทหนึ่ง ฉะนั้น บทที่ได้พบจะจัดเข้าในนามคณะ.

จบคำนำของกิต

****

กิตกัณฑ์

๑. ธาตุยา กมฺมาทิมฺหิ โฌ.

กมฺมาทิมฺหิ ครั้นเมื่อบทกรรมเบื้องต้น สติ มีอยู่ โฌ อ.ณ ปัจจัย โหติ ย่อมลง ธาตุยา (ในเบื้องต้น) จากธาตุ., อุ. กุมฺภกาโร เป็นต้น.

อธิบาย. กาโร ใน กุมฺภกาโร เป็น กร ธาตุ กุมฺภ มีในเบื้องต้น(เบื้องหน้า)ของ กร ธาตุนั้นเมื่อทำรูปวิเคราะห์จะเป็นบทกรรมมีทุติยาวิภัติเป็นที่สุด แล้ว ลง ณ ปัจจัยในสูตรนี้ในเบื้องหลังธาตุที่มีบทกรรมในเบื้องต้นเช่นนั้น.

กาล ที่ลง ณ ปัจจัย. ณ ปัจจัยเป็นต้นนี้สามารถแสดงในกาลทั้ง ๓ ได้คือ ปัจจุบัน, อดีต และอนาคต ตามที่กล่าวว่า "ณาทโย เต กาลิกา" ฉะนั้น สามารถทำได้ ๓ วิเคราะห์ คือทำด้วย ติ วัตตมานาวิภัติ กล่าวปัจจุบันกาลว่า "กุมฺภํ กโรตีติ กุมฺภกาโร" บ้าง, ทำด้วย อี อัชชตนีวิภัติกล่าวอดีตกาลว่า "กุมฺภํ อกาสีติ กุมฺภกาโร" บ้าง, ทำด้วย สฺสติ ภวิสสันตีวิภัติ กล่าวอนาคตกาลว่า "กุมฺภํ กริสฺสตีติ กุมฺภกาโร" บ้าง

(กโรติ ย่อมกระทำ, อกาสิ ได้กระทำแล้ว, กริสฺสติ จักกระทำ, กุมฺภํ ซึ่งหม้อ อิติ เพราะเหตุนั้น กุมฺภกาโร ชื่อกุมภการะ (ผู้ทำหม้อ, ช่างหม้อ))

การนับเข้าในคณะ. บท กุมฺภการ นี้นับเข้าในปุริสาทิคณะ เพราะแจกเหมือน ปุริส ได้พึงแจกดังนี้ "กุมฺภกาโร, กุมฺภการา, โภ กุมฺภการ, กุมฺภการา, โภนฺโต กุมฺภการา" เป็นต้น, ถ้ากล่าวถึงตระกูลผู้เทินหม้อ (ไว้ บนศีรษะในการตักน้ำมาจากบ่อ) นับเข้าใน จิตฺตาทิคณะ นปุสกลิงค์ แจกรูปเป็น "กุมฺภการํ, กุมฺภการา, กุมฺภการานิ" เป็นต้น, ถ้ากล่าวถึงหญิงผู้เทินหม้อ(ไว้บนศีรษะ) ลง อี ปัจจัยด้วยสูตร ณวณิกเณยฺยณฺณฺตฺหิ แล้วนับเข้าใน นทาทิคณะ แจกรูปตาม อิตฺถี เป็น "กุมฺภการ, กุมฺภการี, กุมฺภการิโย" เป็นต้น.

(นักศึกษาจะได้พบสูตร "การิตํ วิย ณานุพนฺโธ" ในโอกาสต่อ ๆ ไป สูตรที่เกี่ยวข้องกับการทำตัวมีมากพอแล้ว บัดนี้ถึงเวลาที่จะใช้สูตรเหล่านั้นแล้ว อธิบายของสูตรดังกล่าวนักศึกษาเปิดไปดูลำดับที่ ๙๘.)

การทำตัว. กุมฺภกาโร ตัวตั้งคือ กุมฺภสทฺทูปปท "กร", ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "กร-กรเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด, (กุมฺภกรฺ) ลง เณ ปัจจัยด้วยสูตร ธาตุยา กมฺมาทิมฺหิ โณ, ตั้ง ณ ปัจจัยชื่อการิตะด้วยสูตร การิตํ วิย ณานุพนฺโธ, ลบ ณ อนุพันธ์ด้วยสูตร การิตานิ โณ โลปโ, (กุมฺภกรฺ อ) อาเทส อ ของ ก เป็น อา วุทธิด้วยสูตร อสโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต, นำ รฺ ไปประกอบกับ อ, (กุมฺภการ) กำหนดกิตบทคือ กุมฺภการ เป็นนามด้วยสูตร ตทฺธิต สมาส ฯเปฯ, ลง สิ ปฐมาวิภัติ ฝ่ายเอกวจนะ, เอา สิ เป็น โอ, แยก รฺ, ลบสระ อ ด้วยสูตร สรโลโป ฯเปฯ, นำ รฺ ไปประกอบกับ โอ สำเร็จรูปเป็น กุมฺภกาโร.

มาลากาโร ผู้กระทำระเบียบ (นายมาลาการ), มาลาการี หญิงผู้ทำระเบียบ (ตัวตั้งคือ มาลาสทฺทูปปท "กร") กฏฺฐกาโร ผู้ทำฟืน, กฏฺฐการี หญิงผู้ทำฟืน, หตฺถคฺคาโห ผู้จับมือ (ตัวตั้งคือ หตฺถสทฺทูปปท "คห"), ปตฺตคฺคาโห ผู้ถือบาตร, ธมฺมกาโม ผู้ใคร่ในธรรม (ตัวตั้งคือ ธมฺมสทฺทูปปท "กมฺ"), รูปที่เหมือนกันดังกล่าวมาแล้วนี้ นักศึกษาจะเข้าใจเองในโอกาสต่อ ๆ ไป

(ในคำว่า สทฺทูปปท = บทใกล้ธาตุ (เบื้องหน้าธาตุ) เรียกว่า อุปบท ปท = บท, อุป = กล่าวที่ใกล้ธาตุ ฉะนั้น กุมฺภสทฺทูปปท ตัดบทเป็น กุมฺภสทฺท + อุปปท ธาตุที่มี กุมฺภ ศัพท์อยู่ใกล้ เรียกว่า กุมฺภสทฺทูปปท.)

๒. สญฺญายมนุ.

กมฺมาทิมฺหิ ครั้นเมื่อบทกรรมเบื้องต้น สติ มีอยู่ อ อ. อปัจจัยด้วย นุ อ. การมาของ นุ อักษรในที่สุดของบทกรรมด้วย โหติ ย่อมลง ธาตุยา (ในเบื้องหลัง) จากธาตุ สญฺญายฺ ในการเป็นที่กล่าวชื่อ., อุ. อรินฺทโม เป็นต้น.

อธิบาย. "อรึ ทเมตีติ อรินฺทโม" โย อ. พระราชาพระองค์ใด ทเมติ ย่อมฝึก อรึ ซึ่งศัตรู อิติ เพราะเหตุนั้น โส อ. พระราชาพระองค์นั้น อรินฺทโม ชื่อ อรินทมะ, คำว่า อรินทมะ เป็นพระนามของพระราชาพระองค์หนึ่ง, อรึ ใน อรินฺทโม เป็นบทกรรมที่มีในเบื้องต้นของธาตุ.. ในการกล่าวถึงชื่อเช่นนี้ สูตรนี้จึงลง อ ปัจจัยหลังธาตุที่มีบทกรรมเป็นเบื้องต้นด้วย ล ลง นุ อาคมในที่สุดของบทกรรมด้วย

บทว่า "อรินฺทม" พึงทำรูปวิเคราะห์ ด้วยอดีตกาลและอนาคตกาล ดังนี้ "อรึ อทมินฺติ อรินฺทโม, อรึ ทมิสฺสตีติ อรินฺทโม" แปลว่า อทมี ได้ฝึกแล้ว, ทมิสฺสติ จักฝึก, ความจริงรูปเหล่านี้ควรทำตัวในสูตร นุ นิคฺคหีตํ ปทนฺเต แต่วิธีการทำตัวในสูตรนั้นไม่ยาก ฉะนั้น จะทำตัวเสียในบัดนี้ อธิบายของสูตรนั้นดูเลขลำดับที่ ๑๔.

การทำตัว. อรินฺทโม ตัวตั้งคือ อริสทฺทูปปท "ทมฺ" ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ทม-ทมเน" ลบสระ อุ อันเป็นที่สุด (อริทมฺ) ลง อ ปัจจัยด้วยสูตร สญฺญายมนุ ลง นุ อาคมที่สุดของบทกรรม (อริ นุ ทมฺ อ) อาเทส นุ เป็น นิคคหิต ด้วยสูตร นุ นิคฺคหีตํ ปทนฺเต (อรึทมฺ อ) อาเทส นิคคหิต เป็น นฺ ด้วยสูตร วคฺคนฺตํ วา วคฺเค นา นฺ ไปประกอบกับ ท, นา มฺ ไปประกอบกับ อ (อรินฺทม) กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ แยก มฺ, ลบ, รวม. (อรินฺทม พึงแจกรูปตามปุริสาทิคณะ, ส่วนอิตถีลิงค์นั้นไม่ปรากฏ (ไม่ควรกล่าวว่า ไม่มี)

ทีปงฺกโร ทีปังกรพระพุทธเจ้า, สรณงฺกโร สรณังกรพระพุทธเจ้า, ตณฺหงฺกโร ตัณหังกรพระพุทธเจ้า, (กร ธาตุในบท ตณฺหงฺกร นี้มิได้กล่าวอรรถ "การกระทำ" (แต่) กล่าวอรรถว่า "ความเบียดเบียน" ฉะนั้น ตณฺหงฺกโร มีอรรถว่า "พระพุทธเจ้าพระองค์ทรงเบียดเบียนตัณหา") เมธงฺกโร เมธังกรพระพุทธเจ้า, เวสฺสนฺตโร พระเวสสันดร.

รูปที่กล่าวมาแล้วนี้ เป็นบทที่กล่าวถึงพระนามของพระพุทธเจ้ามี ทีปังกรพระพุทธเจ้า เป็นต้น สำเร็จรูปด้วยการลง อ ปัจจัยและลง นุ อาคม, ในรูปสิทธิ ได้ทำตัวเป็นรูปสมาสไว้จนนักศึกษาไม่เข้าใจ แต่ในโอกาสต่อ ๆ ไปนักศึกษาจะค่อย ๆ เข้าใจเอง. (ทีปงฺกร เป็นต้น ตัวตั้งคือ ทีป-สรณ-ตณฺหา-เมธาสทฺทูปปท "กร", ส่วน ตณฺหา และ เมธา นั้นเป็นอิตถีลิงค์จึงต้องตั้งตัวรูปมี อา เป็นที่สุด อาเทส อา ปัจจัยนั้นเป็น อ รัสสะ ด้วยสูตร กฺวจาทิมชฺฌตฺตรานํ ฯเปฯ, เวสฺสนฺตโร ตัวตั้งคือ เวสฺสสทฺทูปปท "ตร")

๓. **ปุเร ททา จ อึ.**

ปุเร ครั้นเมื่อ ปุร ศัพท์ในเบื้องต้น สติ มีอยู่ อ อ. อ ปัจจัย โหติ ย่อมลง ททา (ในเบื้องหลัง) จาก ทท ธาตุ อึ จ อ. การอาเทส อ ของ ปุร ศัพท์เป็น อึ ด้วย โหติ ย่อมเป็น., อุ. ปุรินฺทโท.

อธิบาย. ปุรินฺทโท เป็น ปุรสทฺทูปปท "ทท" ธาตุ สูตรนี้ เป็นสูตรที่ลง อ ปัจจัยในเบื้องหลัง ทท ธาตุ มี ปุร ศัพท์เป็นเบื้องต้น แล้วอาเทส อ ของ ร ใน ปุร เป็น อึ, ปุร ศัพท์กล่าวอรรถว่า "ก่อน" จึงสมควรจะได้เฉพาะอรรถอดีตกาลเท่านั้น ว่า "เคยให้แล้ว" โดยถือเอาอรรถของ ปุร ศัพท์เป็นหลักอ้าง ไม่สมควรกับอรรถที่เป็นปัจจุบันและอนาคต เช่น "ให้อยู่, จักให้" ฉะนั้น พึงทำรูปวิเคราะห์เป็นอดีตกาลเพียงอย่างเดียว ดังนี้ "ปุเร ทานํ อททีติ ปุรินฺทโท"

โย อ.พระอินทร์ใด อททิ เคยได้ให้แล้ว ทานํ ซึ่งทาน ปุเร ในกาลก่อน อิติ เพราะเหตุนั้น โส อ.พระอินทร์นั้น ปุรินฺทโท ชื่อปุรินททะ (ผู้เคยให้ทานในกาลก่อน) ก่อนที่จะมาเป็นพระอินทร์ เคยเป็น มฆมุรุษ ในชาติก่อน เพราะเคยให้ทานอันยิ่งใหญ่เมื่อเป็นพระอินทร์จึงได้นามว่า "ปุรินททะ"

การทำตัว. ปุรินฺทโท ตัวตั้งคือ ปุรสทฺทูปปท "ทท" ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ทท-ทาเน" ลบ สระ อ อันเป็นที่สุด, ลง อ ปัจจัยด้วยสูตร ปุเร ททา จ อึ, อาเทส อ ที่สุดของ ปุร เป็น อึ, (ปุรีททฺ อ) อาเทสนิคคหิตเป็น นฺ ด้วยสูตร วคฺคนฺตํ วา วคฺเค, นำ นฺ ไปประกอบกับ ท, นำ ทฺ ไปประกอบกับ อ, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น โอ, แยก ทฺ, ลบ, รวม. (รูปที่เหมือนในสูตรนี้ ไม่มี.)

๔. **สพฺพโต ณฺวุตฺวาวี วา.**

อ อ. อ ปัจจัยก็ดี ณฺวุตฺวาวี วา อ. ณฺวุ, ตุ และ อาวี ปัจจัย ท. ก็ดี โหนฺติ ย่อมลง สพฺพโต (ในเบื้องหลัง) จากธาตุทั้งปวง., อุ. ตกฺกโร, วินโย, รถการโก, การโก, ตกฺกตฺตา, ภตฺตา, ภยหสฺสาวี เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นสูตรที่ลงปัจจัย ๔ ตัวคือ อ, ณฺวุ, ตุ และ อาวี ได้ในเบื้องหลังธาตุทั้งปวง จะมีบทกรรมเป็นเบื้องต้นหรือไม่มีก็ได้ ฉะนั้น จะได้นำอุทาหรณ์มาแสดงทั้งที่มีบทกรรมและไม่มีบทกรรมในเบื้องต้นเป็นตัวอย่าง

วา ศัพท์คิดว่าดึงเอา อ ปัจจัยจากสูตร สณฺณายมนุ ส่วนในรูปสิทธิคิดไปอีกแบบหนึ่ง, "ตุ

กโรตีติ ตกฺกโร" กโรติ ย่อมกระทำ ตं ซึ่งกรรมนั้น อิติ เพราะเหตุนั้น ตกฺกโร ชื่อ ตักกระ

ตกฺกโร ตัวตั้งคือ ตสทฺทูปปท "กร" ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "กร-กรเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง อ ปัจจัยด้วยสูตร สพฺพโต ณฺวุตฺวาวี วา, นำ รฺ ไปประกอบกับ อ, (ตกร) ลง กฺ สทิสเทฺวภาวะด้วยสูตร ปรเทฺวภาโว ฯาเน, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น โอ, แยก รฺ, ลบ, รวม. ในการประกอบเข้าเป็นบทสมาส ย ก็ดี ต ก็ดี ถ้าประกอบไว้ในบทหน้า จะต้องลงเทฺวภาวะในบทหลัง ถ้าไม่ลงเทฺวภาวะ นิยมลงนิคคหิตอาคมในเบื้องหลังของบท ย, ต ที่มีอยู่ในเบื้องหน้าด้วยสูตร "นิคฺคหีตญฺจ"

วิเคราะห์ของ วินโย, รถการโก นักศึกษาจะทำตัวรูปในโอกาสต่อ ๆ ไป, **วินโย** เป็นอุทาหรณ์ อ ปัจจัยที่ไม่มีบทกรรมในเบื้องต้น, **รถการโก** เป็นอุทาหรณ์ ณฺวุ ปัจจัยที่มีบทกรรมในเบื้องต้น, **การโก** เป็นอุทาหรณ์ ณฺวุ ปัจจัยที่ไม่มีบทกรรมในเบื้องต้น

วินโย ตัวตั้งคือ วิ + นี ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "นี-ปาปเณ" (ลบสระอันเป็นที่สุดไม่ได้ เพราะมีธาตุเพียงตัวเดียว) ลง อ ปัจจัยด้วยสูตร สพฺพโต ณฺวุตฺวาวี วา, อาเทส อี ของ นี เป็น เอ วุทธิ ด้วยสูตร อญฺเญสุ จ, อาเทส เอ เป็น อย ด้วยสูตร เอ อย, (วินย) กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น โอ, แยก ยฺ, ลบ, รวม. (พึงกลับดูสูตร อญฺเญสุ จ และ เอ อย ด้วย)

การโก ตัวตั้งคือ กร, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "กร-กรเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ณฺวุ ปัจจัยด้วยสูตรนี้, กำหนดปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์เป็น การิตะ ด้วยสูตร การิตำ วิย ณานุพนฺโธ, อาเทส อ ของ ก เป็น อา วุทธิ ด้วยสูตร อสโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต, (การฺ ณฺวุ) อาเทส ณฺวุ เป็น อก ด้วยสูตร อนกายุ ณฺวูนำ, นำ รฺ ไปประกอบกับ อ, กำหนดเป็นนามเป็นต้น. (รถการโต ตัวตั้งคือ รถสทฺทูปปท "กร" แล้วทำตัว.)

การโก เป็น ปุริสาทิคณะ ในนปุสกลิงค์นับเข้าใน จิตตาทิคณะ เป็น การกำ, ในอิตถีลิงค์นั้น เมื่อเป็น การก แล้วจะต้องอาเทส อ ที่สุดของ ร เป็น อิ ด้วยสูตรใหญ่คือ เตสุ วุทฺธิ แล้วลง อา ปัจจัยด้วยสูตร อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย จะมีรูปเป็น "การิกา" จึงจะนับเข้าใน กัญญาทิคณะ ได้, ในอิตถีลิงค์ถ้ามี ก ปัจจัย และ ก อักษรที่อาเทส ณฺวุ เป็น อก จะต้องอาเทส อ เป็น อิ ด้วยสูตร เตสุ วุทฺธิ, อุทาหรณ์ คือ- ทายิกา, อุปาสิกา, สิสฺสิกา (ศิษย์หญิง), ปุตฺตีกา (บุตรี) เป็นต้น

ตं กโรตีติ ตกฺกตฺตา = ผู้กระทำกรรมนั้น, "ภรตีติ" ภตฺตา" ภรติ ย่อมเลี้ยง อิติ เพราะเหตุนั้น ภตฺตา ชื่อภัตตา (สามี, เจ้านาย), ที่กล่าวมาแล้วนี่เป็นอุทาหรณ์ของ ตุ ปัจจัย จะทำตัวในสูตร "กรสฺส จ ตตฺตำ ตุสฺมึ"., "ภยं ปสฺสตีติ ภยทสฺสาวี" (อุทาหรณ์ของ อาวี ปัจจัย) ปสฺสติ ย่อมเห็น ภยं ซึ่งภัย อิติ เพราะเหตุนั้น ภยทสฺสาวี ชื่อว่า ภยทัสสาวี (ผู้เห็นภัย)

ภยทสฺสาวี ตัวตั้งคือ ภยสทฺทูปปท "ทิส" ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ทิส-เปกฺขเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง อา ปัจจัยด้วยสูตรนี้, อาเทส ทิสฺ เป็น ทสฺสฺ ด้วยสูตรใหญ่ กฺวจิ ธาตุ, นำ สฺสฺ ไปประกอบกับ อา, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, ลบ สิ ด้วยสูตร เสสโต โลปำ คสิปิ, สำเร็จรูปเป็น ภยทสฺสาวี

แจกรูปเหมือน ทณฺฑี ในปุลิงค์, ในอิตถีลิงค์เหมือน ทณฺฑินี เป็น "ภยทสฺสาวินี", ใน นปุสกลิงค์ แจกเหมือน สุขการิ เป็น "ภยทสฺสาวิ", ทำรูปวิเคราะห์ไว้แล้วด้วย ติ วิภัติในปัจจุบันกาล แต่ยังสามารถทำรูปวิเคราะห์ เป็น อดีตและอนาคต ได้เช่นกัน. (สาธนะที่ลงปัจจัย อันมาในสูตรนี้ ดูใน รูปสิทธิ.)

๕. วิสรุชปทาทิโต ณ.

ณ อ.ณ ปัจจัย โหติ ย่อมลง วิสรุชปทาทิโต (ในเบื้องหลัง) จาก วิส, รุช และ ปท ธาตุ เป็นต้น., อุ. ปเวโส, โรโค, อุปฺปาโท, ผสฺโส เป็นต้น.

อธิบาย. ในสูตร ธาตุยา กมฺมาทิมฺหิ โณ ลง ณ ปัจจัยในเบื้องหลัง**ธาตุที่มีบทกรรม**อยู่ในเบื้องต้น ส่วนในสูตร วิสรุปทาทิโต ณ นี้ลง ณ ปัจจัยในเบื้องหลัง**ธาตุที่ไม่มีบทกรรม**อยู่เบื้องต้น, การวินิจฉัยลิงค์ของบทที่ลง ณ ปัจจัยเหล่านี้ ดูใน รูปสิทธิภาสาฏีกา

"ปวิสตีติ ปเวโส" ปวิสติ ย่อมเข้าไป อิติ เพราะเหตุนั้น ปเวโส ชื่อว่าปเวสะ (ผู้เข้าไป) นี่คืออุทาหรณ์ของ วิส ธาตุ, ในการทำตัว ธาตุที่มีบทอุปสรรค คือ ป ปรา นิ นี เป็นต้นอยู่เบื้องหน้า (เช่น วิส ธาตุนี้) ให้ตั้งว่า ป + วิส (ป บทหน้า วิส ธาตุ) เป็นต้น

ปเวโส ตัวตั้งคือ ป + วิส, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "วิส-ปเวสเน" ลบสระ อ อันเป็นที่สุด, ลง ณ ปัจจัยด้วยสูตร วิสรุปทาทิโต ณ, กำหนด ณ ปัจจัยเป็นการิตะด้วยสูตร การิตํ วิย ณานุพนฺโธ, ลบ ณ อนุพันธ์ด้วยสูตร การิตานำ โณ โลปำ, นำ สฺ ไปประกอบกับ อ, (ปวิส) อาเทส อิ ของ วิ เป็น เอ วุทธิ ด้วยสูตร อสำโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต, กำหนดเป็นนาม เป็นต้น

รุชตีติ โรโต (อุทาหรณ์ของ รุช ธาตุ) รุชติ ย่อมเสียดแทง อิติ เพราะเหตุนั้น โรโค ชื่อว่า โรค นักศึกษาพึงเปิดย้อนดูอธิบายของสูตร "กตา จชานำ" ในลำดับที่ ๑๐๐

โรโค ตัวตั้งคือ รุช, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "รุช-โรเค" ลบสระ อ อันเป็นที่สุด, ลง ณ ปัจจัยด้วยสูตรนี้, กำหนดเป็นการิตะ, ลบ ณ อนุพันธ์, (รุชฺ อ) อาเทส ชฺ เป็น ตฺ ด้วยสูตร กคา จชานำ, นำ คฺ ไปประกอบกับ อ, อาเทส อุ แห่ง รุ เป็น โอ วุทธิ ด้วยสูตร อสำโยคนฺตสฺส ฯเปฯ, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น โอ, แยก คฺ, ลบ, รวม.

อุปฺปชฺชตีติ อุปฺปาโท = ธรรมที่เกิดขึ้น (อุทาหรณ์ของ ปท ธาตุ)

อุปฺปาโท ตัวตั้งคือ อุ + ปท, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ปท-คติมฺหิ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ณ ปัจจัยด้วยสูตรนี้, กำหนดเป็นการิตะ, ลบ ณ อนุพันธ์, นำ ทฺ ไปประกอบกับ อ, อาเทส อ ของ ป เป็น อา วุทธิด้วยสูตร อสำโยคนฺตสฺส ฯเปฯ, (อุปาท) ลง ปฺ สทิสเทฺวภาวด้วยสูตร ปรเทฺวภาโว ฐาเน, กำหนดเป็นนาม เป็นต้น

ผุสฺสตีติ ผสฺโส = ธรรมที่ถูกต้องได้ อาทิ ศัพท์ใน วิสรุชปทาทิโต มีอุทาหรณ์มากมาย

ผสฺโส ตัวตั้งคือ ผุส, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ผุส-ผุสเน" ลบสระ อ อันเป็นที่สุด, ลง ณ ปัจจัย, กำหนดเป็นการิตะ, ลบ ณฺ อนุพันธ์, นำ สฺ ไปประกอบกับ อ, อาเทส ผุส เป็น ผสฺส ด้วยสูตรใหญ่ กฺวจิ ธาตุ, กำหนดเป็นนาม เป็นต้น.

๖. ภาเว จ.

ณ อ.ณ ปัจจัย โหติ ย่อมลง สพฺพธาตูหิ (ในเบื้องหลัง) จากธาตุ ท.ทั้งปวง ภาเว จ ในอรรถภาวะด้วย., อุ. ภาโว, ปาโก เป็นต้น.

อธิบาย. เพราะสูตรนี้ลง ณ ปัจจัยในอรรถภาวะ ที่เรียกว่า ภาวสาธนะ ให้ถือว่าในสูตรก่อน ๆ ลงในสาธนะอื่น ๆ มี กัตตุสาธนะ กัมมสาธนะ เป็นต้น ตามมติของกัจจายนะที่กล่าวว่า ลงได้เฉพาะใน กัตตุสาธนะเท่านั้น ยังไม่เป็นการเพียงพอ, พึงใช้มติของรูปสิทธิในสูตร "ณมฺหิ รนฺชสฺส โช ภาวกรเณสุ" เป็นหลักอ้างอีกด้วย

การแตกต่างกันระหว่างการลง ณ ปัจจัยและ อ ปัจจัย. นักศึกษาคงไม่สามารถแยกออกได้ว่าในบทเช่นไร จะต้องลง อ ปัจจัย หรือในบทเช่นไร จะต้องลง ณ ปัจจัย มีหลักให้สังเกตุว่า ถ้าดูการวางบทแล้วไม่เห็นการทำเป็น วุทธิ ปรากฏอย่างแจ่มแจ้ง พึงทราบว่านั่นคือ อ ปัจจัย (หมายความว่าแม้ทำเป็น วุทธิด้วยสูตร อฺเณสุ จ แล้วก็ตาม วุทธิดังกล่าวไม่มีปรากฏต้องมีอันเปลี่ยนชื่อไปเป็นอย่างอื่น เช่นบท "วินโย", และที่ไม่ได้ทำเป็นวุทธิเลย เช่นในบท "ตกฺกโร" นั่นคือ อ ปัจจัย) ในบทที่มีสังโยคในเบื้องหลัง และมี วุทธิ ปรากฏ นั่นเป็น ณ ปัจจัย (อธิบายว่า ปเวโส ก็ดี ภาโว ก็ดี มี เอ, อา วุทธิ ปรากฏอยู่ไม่หายไป เพราะ "มีวุทธิปรากฏ", ในบทที่มีสังโยค เช่น ผสฺโส แม้การทำเป็นวุทธิไม่ปรากฏก็เป็น ณ ปัจจัยอยู่นั่นเอง นี่เป็นกฎเพื่อจดจำ เพราะมีศัพท์เป็นจำนวนมาก ในบางแห่งจึงไม่มีความแน่นอนเสมอไป)

"ภูยเต ภาโว" ภูยเต เป็น, ภาโว ความเป็น, แม้กิตบทอย่างเดียวกันก็ทำรูปวิเคราะห์ได้ฉะนั้น พึงทำรูปวิเคราะห์ดังนี้ "ภวนํ ภาโว" ภวนํ เป็น, ภาโว ความเป็น, ปจฺจเต ปจนํ วา ปาโก, ปจฺจเต อันเขาย่อมหุง วา อีกอย่างหนึ่ง ปจนํ การหุง ปาโก การหุง, ในการทำรูปวิเคราะห์ภาวสาธนะ ไม่ต้องการแนะ กัตตุสัตติและกัมมสัตติ เป็นต้น จึงไม่ต้องใส่ อิติ ศัพท์เพื่อแนะสัตตินั้น ๆ รูปที่เหมือนและเกี่ยวข้องกับสูตรนี้มีเป็นอันมาก

ภาโว ตัวตั้งคือ ภู ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ภู-สตฺตายํ" ลง ณ ปัจจัยด้วยสูตร ภาเว จ กำหนดเป็นการิตะ ลบ ณฺ อนุพันธ์ อาเทส อู ของ ภู เป็น โอ วุทธิ ด้วยสูตร อสโยคนฺตสฺส ฯเปฯ (โภ อ) อาเทส โอ เป็น อาวฺ ด้วยสูตร เต อาวายา การิเต นำ วฺ ไปประกอบกับ อ กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ แยก วฺ, ลบ, รวม.

ปาโก ตัวตั้งคือ ปจ ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ปจ-ปาเก" ลบสระ อ อันเป็นที่สุด ลง ณ ปัจจัย

ด้วยสูตรนี้กำหนดเป็นการิตะ ลบ ณ อนุพันธ์ (ปจฺ อ) อาเทส อ ของ ป เป็น อา วุทธิ อาเทส จฺ เป็น กฺ ด้วยสูตร กคา จชานำ นำ กฺ ไปประกอบกับ อ กำหนดเป็นนาม เป็นต้น.

๗. กฺวิ จ.

กฺวิ จ อ.กฺวิ ปัจจัยด้วย โหติ ย่อมลง สพฺพธาตูหิ (ในเบื้องหลัง) จากธาตุ ท.ทั้งปวง., อุ. สมฺภู, สยมฺภู เป็นต้น.

อธิบาย. สมฺภวตีติ สมฺภู = สภาพที่เกิดขึ้นโดยดี, "สยำ ภวตีติ สยมฺภู" ภวติ ย่อมเป็น สยำ เอง อิติ เพราะเหตุนั้น สยมฺภู ชื่อว่าผู้เป็นเอง (พระพุทธเจ้า), แจกเหมือน อุ การันตบท ปุลิงค์ ใน รตฺตาทิคณะ

สมฺภู ตัวตั้งคือ สำ + ภู ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ภู-สตฺตายำ" ลง กฺวิ ปัจจัยด้วยสูตร กฺวิ จ ปัจจัยด้วยสูตร กฺวิโลโป จ, (สำภู) อาเทสนิคคหิต เป็น มฺ ด้วยสูตร วคฺคนฺตำ วา วคฺเค นำ มฺ ไปประกอบกับ ภู กำหนดเป็นนาม ลง สิ ลบ สิ ด้วยสูตร เสสโต โลปำ สำเร็จรูปเป็น สมฺภู (แม้ สยมฺภู ตัวตั้งคือ สยำสทฺทูปปท "ภู" แล้วทำตัว.)

๘. ธราทีหิ รมฺโม.

รมฺโม อ.รมฺม ปัจจัย โหติ ย่อมลง ธาราทีหิ (ในเบื้องหลัง) จาก ธร ธาตุเป็นต้น., อุ. ธมฺโม, กมฺมำ เป็นต้น.

วิเคราะห์. "ธาเรตีติ ธมฺโม" ธาเรติ ย่อมทรงไว้ ซึ่งสัตว์ทั้งหลายผู้ประพฤติอยู่ไม่ให้ตกไปในอบาย อิติ เพราะเหตุนั้น ธมฺโม ชื่อว่าธรรม., กรียเต กมฺมำ = การงานที่พึงทำ, นักศึกษาโปรดเปิดดูอธิบายของสูตร รมฺหิ รนฺโต ราทิโน.

ธมฺโม ตัวตั้งคือ ธร ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ธร-ธรเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง รมฺม ปัจจัยด้วยสูตร ธราทีหิ รมฺโม (ธรฺ รมฺม) ลบ รฺ ที่สุดธาตุพร้อมกับ รฺ อนุพันธ์ด้วยสูตร รมฺหิ รนฺโต ราทิโณ (ธ อ มฺม) แยก ธฺ (ธฺ อ อ มฺม) ลบสระ อ ด้วยสูตร สรโลโป ฯเปฯ นำ ธฺ ไปประกอบกับ อ กำหนดเป็นนาม เป็นต้น. (กมฺมำ ตัวตั้งคือ กร แล้วทำตัว.)

๙. ตสฺสีลาทีสุ ณีตฺวาวี จ.

ณีตฺวาวี อ.ณี, ตุ และ อาวี ปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง ตสฺสีลาทีสุ จ ในอรรถ ท. มี ตัสสีละ เป็นต้นด้วย., อุ. พฺรหฺมจารี, ปสยฺหปวตฺตา, ภยหสฺสาวี เป็นต้น.

อธิบาย. ด้วย อาทิ ศัพท์ใน ตสฺสีลาทีสุ ได้แก่ ตทฺสาธุการี., ด้วย ต ศัพท์ใน ตสฺสีล เป็นต้น ย่อมระบุอรรถของธาตุที่เกี่ยวข้อง สมมติ-อรรถของ จร ธาตุ ใน พฺรหฺมจารี คือ "จรเณ = ในความประพฤติ" อรรถของ กร ธาตุใน ปาปการี คือ "กรเณ = ในการทำ" อรรถของธาตุหนึ่ง ๆ ที่เกี่ยวข้องอย่างนี้ ต ศัพท์ย่อมระบุว่า "ประพฤติอย่างนั้น, ทำอย่างนั้น" เป็นต้น.

คำว่า สีละ เป็นจริตหรือความประพฤติเป็นปกติของบุคคลท่านหนึ่ง, คำว่า ธมฺม เป็นประเพณีที่ใช้ร่วมกันทั้งคณะ ทั้งตระกูล ทั้งหมู่บ้าน หรือทั้งประเทศ, คำว่า สาธุการิตา คือการทำตามจริตของตนแต่โดยดี หรือตามประเพณีนิยมของคนส่วนมาก (เช่น การทำความเคารพนอบน้อม ฯลฯ)

พฺรหฺมํ จริตุ สีลํ ยสฺสาติ พฺรหฺมจารี (วิเคราะห์ ตัสสีละ),
พฺรหฺมํ จริตุ ธมฺโม ยสฺสาติ ธมฺมจารี (วิเคราะห์ ตัทธัมมะ),
พฺรหฺมํ จริตุ สาธุการิตา ยสฺสาติ พฺรหฺมจารี (วิเคราะห์ สาธุการิตา)

จริตุ อ.การประพฤติ พฺรหฺมํ ซึ่งพรหมจรรย์ สีลํ เป็นปรกติ ยสฺส ของบุคคลใด อิติ เพราะเหตุนั้น โส อ.บุคคลนั้น พฺรหฺมจารี ชื่อพฺรหฺมจารี (ความประพฤติพรหมจรรย์อันประเสริฐเป็นปรกติ ชื่อว่า สีละ)

แปลวิเคราะห์ที่ ๒- "ธมฺโม อ.ประเพณีธรรมดา จริตุ เพื่อประพฤติ พฺรหฺมํ ซึ่งพรหมจรรย์ อตฺถิ มีอยู่ ยสฺส แก่บุคคลใด การที่พระภิกษุและสามเณร ตลอดจนอุบาสกอุบาสิกา รักษา "อพฺรหฺมจริยะ สิกขาบท" ซึ่งเป็นความประพฤติอันประเสริฐเป็นประเพณีธรรมดานั้น ชื่อว่า ธรรมะ

แปลวิเคราะห์ที่ ๓- "สาธุการิตา ความเป็นผู้กระทำโดยดี จริตุ เพื่อประพฤติ พฺรหฺมํ ซึ่งพรหมจรรย์ อตฺถิ มีอยู่" การประพฤติปฏิบัติ ในพรหมจรรย์แต่โดยดี (คือการประพฤติโดยเคารพ ไม่ให้บกพร่อง) นั้นชื่อว่า สาธุการิตา

ตามอธิบายนี้เมื่อเป็น ตัสสีละ แล้วจะไม่เป็น ตัทธัมมะ ถ้าเป็นประเพณีนิยมจึงจะเป็น ตัทธัมมะ แม้เมื่อเป็น ตัทธัมมะ แล้วจะไม่เป็น ตัสสีละ เช่นกัน ถ้าเป็นจริตของตนจึงจะเป็น ตัสสีละ, แม้เมื่อเป็น ตัสสีละและตัทธัมมะ แล้วจะไม่เป็น ตัสสาธุการิตา ถ้าทำด้วยศรัทธา จริงใจ และเคารพนอบน้อม จึงจะเป็น ตัสสาธุการี, ส่วนวิเคราะห์ของ ปสยฺหปวตฺตา เป็นต้นจะได้รู้ในโอกาสต่อ ๆ ไป., ปสยฺหปวตฺตา = ผู้ครอบงำเป็นไปโดยปรกติ, ภยทสฺสาวี = ผู้เห็นภัยเป็นปรกติ

พฺรหฺมจารี ตัวตั้งคือ พฺรหฺมสทฺทูปปท "จร" ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "จร-จรเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ณี ปัจจัยด้วยสูตร ตสฺสีลาทีสุ ณีตฺวาวี จ, กำหนดเป็นการิตะ, ลบ ณ อนุพันธ์, อาเทส อ ของ จ เป็น อา วุทธิ, นำ รฺ ไปประกอบกับ อี, กำหนดเป็นนามเป็นต้น (ถ้าลง อินี ปัจจัย ในอิตถีลิงค์ ก็จะเป็นรูป "พฺรหฺมจารินี" ให้แจกเหมือน ทณฺฑินี.)

ปสยฺหปวตฺตา ตัวตั้งคือ ปสยฺหสทฺทูปปท "ป + วตุ" ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "วตุ-วตฺตเน" ลบสระอุ อันเป็นที่สุด, ลง ตุ ปัจจัยด้วยสูตรนี้, (ปสยฺหปวตฺ ตุ) นำ ตุ ไปประกอบกับ ตุ, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ วิภัติ, อาเทส อุ ของ ตุ เป็น อา วุทธิ และลบ สิ ด้วย ด้วยสูตร สตฺถุปิตาทีนมา สิสฺมึ สิโลโป จ, สำเร็จรูปเป็น ปสยฺหปวตฺตา. (แจกรูปเหมือน วตฺถุ ใน สตฺถาทิคณะ) ภยทสฺสาวี ได้ทำตัวไว้แล้วในสูตร สพฺพโต ณฺวุตฺวาวี วา, ต่างกันเฉพาะที่ได้ลง อาวี ปัจจัยด้วยสูตรนี้ เท่านั้น)

๑๐. สทฺทกุธจลมณฺฑตฺถรุจาทีหิ ยุ.

ยุ อ.ยุ ปัจจัย โหติ ย่อมลง สทฺทกุธจลมณฺฑตฺถรุจาทีหิ (ในเบื้องหลัง) จากธาตุที่มีอรรถการทำ

เสียง, อรรถความโกรธ, อรรถความหวั่นไหว, อรรถการประทับ, และ รุจ ธาตุเป็นต้น ตสฺสีลาทีสุ ในอรรถ ท. มี ตัสสีละ เป็นต้น., อุ. โฆสโน, โกธโน, จลโน, มณฺฑโน, โรจโน เป็นต้น.

อธิบาย. อตฺถ ศัพท์จาก มณฺฑตฺถ ให้ตามไปถึงบทหน้ามีรูปเป็น สทฺทตฺถ กุธตฺถ จลตฺถ, สทฺทตฺถ ได้แก่ ฆุส, ภาส ธาตุเป็นต้นที่มีอรรถการทำเสียง, กุธตฺถ ได้แก่ กุธ และ รุส ธาตุเป็นต้นที่มีอรรถความโกรธ, จลตฺถ ได้แก่ จล, กปิ และ ผทิ ธาตุเป็นต้นที่มีอรรถความหวั่นไหว, มณฺฑตฺถ ได้แก่ มทิ และ ภูส ธาตุเป็นต้นที่มีอรรถการประดับ, น่าจะกล่าวว่า รุจตฺถ แต่กล่าวว่า รุจาทีหิ ฉะนั้น นอกจากถือเอา รุจ ธาตุแล้ว ด้วย อาทิ ศัพท์ยังถือเอา ชุต และ วฑฺฒ ธาตุเป็นต้นอีกด้วย., โฆสโน ผู้มีการป่าวร้องเป็นปรกติ, คำว่า ป่าวร้อง ในที่นี้เป็นการใช้เสียง จึงแสดงไว้เพื่อ สทฺทตฺถ

โฆสโน ตัวตั้งคือ ฆุส, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ฆุส-สทฺเท" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง อุ ปัจจัย ด้วยสูตร สทฺทกุธจลมณฺฑตฺถรุจาทีหิ ยุ, อาเทส อุ ของ ฆุ เป็น โอ, (โฆสฺ ยุ) อาเทส ยุ ปัจจัย เป็น อน ด้วยสูตร อนกายุ ญุนฺ, นำ สฺ ไปประกอบกับ อ, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น โอ, แยก นฺ, ลบ, รวม. (ภาสโน ผู้มีการกล่าวเป็นปรกติ, แม้ ภาส ธาตุนี้ก็มีอรรถ การทำเสียง เช่นกัน ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ภาส-วิยตฺติยำวาจายำ" แล้วทำตัว.)

โกธโน ผู้มีความโกรธเป็นปรกติ ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "กุธ-โกเป" แล้วทำตัว, โรสโน ผู้มีความเกรี้ยวกราดเป็นปรกติ คำว่า เกรี้ยวกราด เป็นความโกรธชนิดหนึ่ง ฉะนั้น จึงนับเข้าใน กุธตฺถ ให้ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "รุส-โรเส".

จลโน ผู้มีความหวั่นไหวเป็นปรกติ ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "จล-กมฺปเน", กมฺปโน, ผนฺทโน ผู้มีความหวั่นไหวเป็นปรกติ ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "กปิ-จลเน" ลบสระ อิ อันเป็นที่สุด, ลง ยุ ปัจจัย, (กปฺ ยุ) ลงนิคคหิตอาคมหลัง ก ด้วยสูตร นิคฺคหีตญฺจ, อาเทส ยุ เป็น อน, นำ ปฺ ไปประกอบกับ อ, อาเทส นิคคหิต เป็น ม, นำ มฺ ไปประกอบกับ ป, กำหนดเป็นนาม เป็นต้น

ผนฺทโน ก็นัยเดียวกัน ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ผทิ-กิญฺจิจลเน", กปิ และ ผทิ ธาตุเหล่านี้ดูเหมือนจะนับเข้าใน รุธาทิคณะ แท้จริงนับเข้าใน ภูวาทิคณะ, ธาตุที่นับเข้าใน ภูวาทิคณะ ถ้ามี อิ อักษรเป็นที่สุด เช่น "กปิ, ผทิ" จะต้องลงนิคคหิตอาคม เสมอไป

มณฺฑโน ผู้มีการประดับเป็นปรกติ ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "มทิ-ภูสาสำ" ลงนิคคหิตอาคม แล้วอาเทสเป็น ณ., วิภูสโน ผู้มีการประดับเป็นปรกติ ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "วิปุพฺพภูส-อลงฺกาเร"., โรจโน ผู้มีความรุ่งโรจน์เป็นปรกติ ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "รุจ-ทิตฺติมฺหิ"., โชตโน ผู้มีความสว่างเป็นปรกติ ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ชุต-ทิตฺติมฺหิ"., วฑฺฒโน ผู้มีความเจริญเป็นปรกติ ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "วฑฺฒ-วฑฺฒเน" แล้วทำตัว.

๑๑. ปาราทิคมิมฺหา รู.

รู อ.รู ปัจจัย โหติ ย่อมลง ปาราทิคมิมฺหา (ในเบื้องหลัง) จาก คมุ ธาตุอันมี ปาร ศัพท์เป็นต้น

ในเบื้องหน้า ตสฺสีลาทีสุ ในอรรถ ท. มี ตัสสีละ เป็นต้น., อุ. ภวปารคู, อนฺตคู เป็นต้น.

อธิบาย. ด้วย อาทิ ศัพท์ใน ปาราทิ ได้แก่ อนฺต เป็นต้น, สูตรนี้ลง รู ปัจจัยเป็นอรรถ ตัสสีละ เป็นต้นเบื้องหลัง คมุ ธาตุที่มี ปาร และ อนฺต ศัพท์เป็นต้น อยู่เบื้องหน้า

"ภวปารํ คนฺตุ สีลํ ยสฺสาติ ภวปารคู" คนฺตุ อ.การไป ภวปารํ สู่ฝั่งของภพ (หมายเอาพระ-นิพพาน) สีลํ เป็นปรกติ ยสฺส ของบุคคลใด อตฺถิ มีอยู่ โส อ.บุคคลนั้น ภวปารคู ชื่อว่าภวปารคู, พึงทำรูปวิเคราะห์โดยเพิ่ม ธมฺโม และ สาธุการิตา ด้วย, ในการทำตัวนั้นความสำคัญมิได้อยู่ที่บท ภว บทภวเป็นเพียงบทที่ใส่ประกอบเข้ามาเท่านั้น นอกจากนี้เมื่อพบ รฺ อนุพันธ์ไม่ว่าที่ไหน ๆ โปรดนึกถึงสูตร รมฺหิ รนฺโต ราทิโน

ภวปารคู ตัวตั้งคือ ภวปารสทฺทูปปท "คมุ" ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "คมุ-คติมฺหิ" ลบสระ อุ อันเป็นที่สุด, ลง รู ปัจจัยด้วยสูตร ปาราทิตมิมฺหา รู, (ภวปาร คมฺ รู) ลบ มฺ ที่สุดธาตุพร้อมกับ รฺ อนุพันธ์ด้วยสูตร รมฺหิ รนฺโต ราทิโน, (ภวปาร ค อู) แยก คฺ, ลบ, นำ คฺ ไปประกอบกับ อู, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, ลบ สิ, สำเร็จรูปเป็น ภวปารคู

อนฺตํ คจฺฉติ สีเลนาติ อนฺตคู = ผู้ถึงที่สุดเป็นปรกติ, ตัวตั้งคือ อนฺตสทฺทูปปท "คมุ" แล้วทำตัว. เวทคู = ผู้เข้าถึงพระนิพพานด้วยมรรคญาณปรกติ, ตัวตั้งคือ เวทสทฺทูปปท "คมุ" แล้วทำตัว.

๑๒. ภิกฺขาทิโต จ.

รู อ. รู ปัจจัย โหติ ย่อมลง ภิกฺขาทิโต จ (ในเบื้องหลัง) จาก ภิกฺข ธาตุเป็นต้นด้วย, ตสฺสีลาทีสุ ในอรรถ ท.มี ตัสสีละ เป็นต้น., อุ. ภิกฺขุ, วิญฺญู เป็นต้น.

อธิบาย. "ภิกฺขติ สีเลนาติ ภิกฺขุ" โย อ.ภิกษุใด ภิกฺขติ ย่อมขอ สีเลน โดยปรกติ อิติ เพราะเหตุนั้น โส อ.ภิกษุนั้น ภิกฺขุ ชื่อว่าภิกษุ, ด้วย อาทิ ศัพท์ใน ภิกฺขาทิโต หมายเอา ญา และ วิท ธาตุเป็นต้นด้วย "วิชานาติ สีเลนาติ วิญฺญู" โย อ.ผู้มีปัญญาใด วิชานาติ ย่อมรู้ สีเลน โดยปรกติ อิติ เพราะเหตุนั้น วิญฺญู ชื่อวิญญู., วิทติ สีเลนาติ วิทู = ผู้รู้เป็นปรกติ

ภิกฺขุ ตัวตั้งคือ ภิกฺข, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ภิกฺข-ยาจเน" ลบสระ อ อันเป็นที่สุด, ลง รู ปัจจัยด้วยสูตร ภิกฺขาทิโต จ, ลบ รฺ อนุพันธ์ด้วยสูตร รมฺหิ รนฺโต ราทิโน, อาเทส อู เป็น อุ รัสสะด้วยสูตรใหญ่ กฺวจิ ธาตุ, นำ กฺข ไปประกอบกับ อุ, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, ลบ สิ, สำเร็จรูปเป็น ภิกฺขุ (แจกรูปด้วย)

วิญฺญู ตัวตั้งคือ วิ + ญา, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ญา-อวโพธเน" ลง รู ปัจจัย, ลบ อา ที่สุดธาตุพร้อมกับ รฺ อนุพันธ์ด้วยสูตร รมฺหิ รนฺโต ราทิโน, นำ ญ ไปประกอบกับ อู, (วิญฺญู) ลง ญ สทิสเทฺวภาวะ, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, ลบ สิ, สำเร็จรูปเป็น วิญฺญู, (สพฺพญฺญู = ผู้รู้ทั้งปวงเป็นปรกติ, มตฺตญฺญู = ผู้รู้ประมาณเป็นปรกติ, สพฺพ, มตฺต, ญา ธาตุ, วิทู วิท ธาตุ.)

๑๓. หนฺตฺยาทีนํ ณุโก.

ณุโก อ.ณุก ปัจจัย โหติ ย่อมลง หนฺตฺยาทีนํ (ในที่สุด) แห่งธาตุมี หน เป็นต้น ตสฺสีลาทีสุ ในอรรถ ท.มี ตัสสีละ เป็นต้น., อุ. อาฆาตุโก, การุโก เป็นต้น.

อธิบาย. อาหนนสีโล ผู้มีความเบียดเบียนเป็นปรกติ, อาฆาตุโก ชื่อว่า อาฆาตุกะ, กรณ-สีโล ผู้ทำเป็นปรกติ การโก ชื่อว่าการกะ (ดูในสูตร หนสฺส ฆาโต)

อาฆาตุโก ตัวตั้งคือ อา + หน, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "หน-หึสาคตีสุ" ลบสระ อุ อันเป็นที่สุด, ลง ณุก ปัจจัยด้วยสูตร หนฺตฺยาทีนํ ณุโก, กำหนดเป็นการิตะ, ลบ ณ อนุพันธ์, อาเทส หนฺ ธาตุเป็น ฆาต ด้วยสูตร หนสฺส ฆาโต, นำ ตุ ไปประกอบกับ อุ, ลง สิ เป็นต้น

การุโก ตัวตั้งคือ กร, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "กร-กรเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ณุก ปัจจัย กำหนดเป็นการิตะ, ลบ ณ, อาเทส อ ของ ก เป็น อา วุทธิด้วยสูตร อสโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต.

๑๔. นุ นิคฺคหีตญฺ ปทนฺเต.

นุ อ.นุ อักษร ปทนฺเต ในที่สุดของบทหน้า อาปชฺชเต ย่อมถึง นิคฺคหีตญ ซึ่งความเป็นนิคคหิต., อุ. อรินฺทโม เป็นต้น.

อธิบาย. (อรินฺทโม) ตัวตั้งคือ อริสทฺทูปปท "ทมุ" ลง อ ปัจจัยด้วยสูตร สญฺญายมนุ, อาเทส นุ อักษร ที่ลงในที่สุดของบทหน้า คือ อริ เป็น นิคคหิต ด้วยสูตรนี้, ส่วนการทำตัวกลับไปดูในสูตร สญฺญายมนุ.

๑๕. สหนาญฺญาย วา โร โฆ.

โร อ.ร ปัจจัย โหติ ย่อมลง สหนา วา (ในเบื้องหลัง) จาก สปทหน้า หน ธาตุบ้าง อญฺญาย วา (ในเบื้องหลัง) จากธาตุอื่นบ้าง โฆ อ.การอาเทสเป็น ฆ ของ หน ธาตุด้วย โหติ ย่อมมี., อุ. สโฆ, ปติโฆ, ปริกฺขา เป็นต้น.

อธิบาย. สหนาญฺญาย ตัดบทเป็น สหนา + อญฺญาย, แม้แสดงไว้เฉพาะ สปทหน้า หน ธาตุ เท่านั้น แท้จริงแล้ว หน ธาตุที่ไม่มี สํ เป็นบทหน้าก็ลง ร ปัจจัยเช่นกัน (ทั้งนี้เพื่อให้เหมาะสมกับบาฬี) ยังอาเทส หน เป็น ฆ ด้วยมีรูปเป็น "ปติโฆ", อญฺญาย หมายถึง ขนุ และ กร ธาตุเป็นต้นอื่นจาก หน ธาตุ.

หน ธาตุมีอรรถเป็น ๒ อย่างคือ ๑. หึสา (ความเบียดเบียน) และ ๒. คติ (การเข้าถึง) เฉพาะที่นี่ ถือเอาอรรถว่า คติ ทำรูปวิเคราะห์ดังนี้ "สหนติ (สมฺปคจฺฉตี) ติ สโฆ" โย อ.หมู่ของภิกษุ ใด สหนติ (สมฺปคจฺฉติ) ย่อมเข้าถึง กมฺมํ ซึ่งสังฆกรรม สมคฺคํ พร้อมเพรียงกัน อิติ เพราะเหตุนั้น โส อ.หมู่ของภิกษุนั้น สโฆ ชื่อว่า สังฆะ

ถือเอาอรรถ หึสา ของ หน ธาตุแล้วทำรูปวิเคราะห์ดังนี้ "ปติหญฺญตีติ ปติโฆ" ปติหญฺญติ ย่อม

เบียดเบียน, อิติ เพราะเหตุนั้น ปติโฆ ชื่อว่าปติฆะ, ปริ ศัพท์ใน ปริกฺขา กล่าวอรรถว่า "รอบ" ฉะนั้น ทำวิเคราะห์ดังนี้ "สมนฺตโต ขณฺฑตีติ ปริกฺขา" ปริกฺขา นี้เป็นอุทาหรณ์ของธาตุอื่น, ขณฺฑติ ย่อมขุด พหิ ในภายนอก นครสฺส ของพระนคร สมนฺตโต โดยรอบ อิติ เพราะเหตุนั้น ปริกฺขา ชื่อ ปริกขา, หลุมที่ขุดภายนอกพระนคร

สโฆ ตัวตั้งคือ สํ + หน, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "หน-หึสาคตีสุ" ลบสระอันมีในที่สุด, ลง ร ปัจจัย และอาเทส หน เป็น ฆ ด้วย ด้วยสูตร สหนาณฺณาย วา โร โฆ, (สํฆ ร) ลบ อ ของ ฆ พร้อมกับ ร อนุพันธ์ ด้วยสูตร รมฺหิ รนฺโต ราทิโน, นำ ฆ ไปประกอบกับ อ, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น โอ, แยก ฆ, ลบ, รวม. (ปติโฆ ตัวตั้งคือ ปติ + หน แล้วทำตัว.)

ปริกฺขา ตัวตั้งคือ ปริ + ขนุ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ขนุ-อวทารเณ" ลบสระ อุ อันเป็นที่สุด, ลง ร ปัจจัยด้วยสูตรนี้, ลบ นฺ พร้อมกับ ร อนุพันธ์สูตร รมฺหิ รนฺโต ราทิโน, (ปริข อ) แยก ข, ลบ, รวม, (ปริข) ลง กฺ อสทิสเทฺวภาวด้วยสูตร วคฺเค โฆสาโฆสานํ เป็นต้น, ลง อา ปัจจัยด้วยสูตร อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย เป็นต้น.

๑๖. รมฺหิ รนฺโต ราทิโน.

อนฺโต อ.ที่สุดของธาตุ ราทิ มี ร อนุพันธ์เป็นกำหนด รมฺหิ ในเพราะปัจจัยมี ร อนุพันธ์., อุ. อนฺตโก, ปารคู, สตฺถา, ทิฏฺโฐ เป็นต้น.

อธิบาย. ร ใน รนฺโต เป็นอาคม, รมฺหิ ได้แก่ปัจจัยที่มี ร อนุพันธ์คือ ร, รู, รตฺถุ, ริตุ, ราตุ ปัจจัยและการอาเทสเป็น ริฏฺโฐ เป็นต้น, อาทิ ศัพท์ใน ราทิ กล่าวอรรถว่า "กำหนด" หมายความว่า ในการลบที่สุดธาตุนั้นจะต้องลง ร อนุพันธ์ที่กำหนดไว้ในเบื้องหลัง พึงทราบด้วยว่าเมื่อลบ ร อนุพันธ์แล้วยังมี อ, อู, อตฺถุ ปัจจัยเหลืออยู่ ในการลบที่สุดธาตุบางแห่งลบพยัญชนะที่สุดของธาตุ (ดู ปารคู เป็นตัวอย่าง) ถ้าไม่มีพยัญชนะก็ให้ลบสระ (เช่น วิญฺญู)

"อนฺตํ กโรตีติ อนฺตโก" โย อ.ยมบาลใด กโรติ ย่อมกระทำ อนฺตํ ซึ่งที่สุดแห่งภพ อิติ เพราะเหตุนั้น โส อ.ยมบาลนั้น อนฺตโก ชื่ออันตกะ

อนฺตโก ตัวตั้งคือ อนฺตสทฺทูปปท "กร" ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "กร-กรเณ" ลบสระ อ อันเป็นที่สุด, ลง ร ปัจจัยด้วยสูตร สหนาณฺณาย วา โร โฆ, (กรฺ ร) ลบ รฺ ที่สุดธาตุพร้อมกับ รฺ อนุพันธ์ด้วยสูตร รมฺหิ รนฺโต ราทิโน, (ก อ) แยก กฺ, ลบ, รวม, (อนฺตก) ลง สิ, เอา สิ เป็น โอ, สำเร็จรูปเป็น อนฺตโก. (ปารคู ดูในสูตร ปาราทิคมิมฺหา, สตฺถา และ ทิฏฺโฐ ทำตัวในสูตร สาสาทีหิ รตฺถุ, สาสทิสโต ตสฺส ริฏฺโฐ จ)

๑๗. ภาวกมฺเมสุ ตพฺพานียา.

ตพฺพานียา อ.ตพฺพ และ อนีย ปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง ภาวกมฺเมสุ ในอรรถภาวะและกรรม ท., อุ. กตฺตพฺพํ, กรณียํ เป็นต้น.

อธิบาย. คำว่า อรรถภาวะ หมายเอาอรรถของ ภาวสาธนะ อรรถกรรม หมายเอาอรรถของ กัมมสาธนะ, ตพฺพ และ อนีย ปัจจัยเหล่านี้มีที่ลงกว้างขวางมาก นอกจากลงในอรรถของภาวะและกรรมแล้ว ด้วยทฺวิธากรณโยควิภาค คือ "ตพฺพานีย" ยังสามารถลงได้ในอรรถของ กัตตา และกรณะ เป็นต้นด้วย, ว่าโดยลิงค์ลงได้ทั้ง ๓ ลิงค์ ตามความเหมาะสม. (กิตกา อ.กิตปัจจัย ท. อภิเธยฺยลิงฺคา มีลิงค์ของอรรถอันกล่าวแล้ว, "หมายความว่า ไปตามลิงค์ของบทที่กล่าวแล้ว")

ตพฺพ และ อนีย ปัจจัยเหล่านี้ ยังสามารถแสดงอรรถที่เกินมาของอรรถภาวะและกรรม นั่นคือ อรรถของ "อรห" ศัพท์ที่แปลว่า "ควร" และอรรถของ "สกฺก" ศัพท์ที่แปลว่า "อาจ" เป็นต้นได้อีกด้วย อรรถเหล่านั้นจะได้ใช้ตามโอกาสที่เหมาะสม สมมติ-"กตฺตพฺพำ พึงกระทำ, อาจกระทำ" เป็นต้น, จะทำตัวในสูตรต่อ ๆ ไป.

๑๘. ณฺโย จ.

ณฺโย จ อ.ณฺย ปัจจัยด้วย โหติ ย่อมลง ภาวกมฺเมสุ ในอรรถภาวะและกรรม ท., อุ. การิยำ, ภาริยำ เป็นต้น, ด้วย จ ศัพท์รวมเอา เตยฺย ปัจจัยแล้วมีรูปเป็น ฌาเตยฺยำ.

วิเคราะห์. "กรียเต กตฺตพฺพำ วาติ การิยำ" กรียเต อันเขากระทำอยู่ วา อีกอย่างหนึ่ง กตฺตพฺพำ พึงกระทำ อิติ เพราะเหตุนั้น การิยำ ชื่อว่าการิยะ

"ภรียเต ภริตพฺพำ วาติ ภาริยำ" ภรียเต อันเขานำไปอยู่ วา อีกอย่างหนึ่ง ภริตพฺพำ พึงนำไป อิติ เพราะเหตุนั้น ภาริยำ ชื่อภาริยะ (ภารกิจที่จะต้องนำไป) ทุกครั้งที่จะต้องลง อิ อาคมในเพราะกิต ปัจจัย โปรดนึกถึงสูตร "ยถาคมมิกาโร"

การิยำ ตัวตั้งคือ กร, ตั้งชื่อธาตุ, ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ณฺย ปัจจัยด้วยสูตร ณฺโย จ, กำหนดเป็น การิตะ, ลบ ณฺ อนุพันธ์, (กรฺ ย) อาเทส อ ของ ก เป็น อา วุทธิด้วยสูตร อสฺโยคนฺตสฺส ฯเปฯ, ลง อิ อาคม เพราะ ย ปัจจัยด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น อำ, สำเร็จรูปเป็น การิยำ. (ภาริยำ ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ภร-กรเณ" แล้วทำตัว.)

"ญายเต ญาตพฺพำ วาติ ญาเตยฺยำ อันท่านพึงรู้" ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ญา-อวโพธเน" ให้สำเร็จรูปด้วยการลง เตยฺย ปัจจัย ด้วย จ ศัพท์ในสูตร ณฺโย จ, "ทิฏฺเ ธยฺยำ พึงเห็น, ปตฺเตยฺยำ พึงถึง" เป็นต้น พึงทำตัวเช่นเดียวกัน

๑๙. กรมฺหา ริจฺจ.

ริจฺจ อ.ริจฺจ ปัจจัย โหติ ย่อมลง ภาวกมฺเมสุ ในอรรถภาวะและกรรม ท., อุ. กิจฺจำ เป็นต้น, ด้วยโยควิภาคคือ ริจฺจ ยังลง ริจฺจ ปัจจัยเบื้องหลัง ภร ธาตุเป็นต้นอีกด้วย มีรูปเป็น ภจฺโจ เป็นต้น.

วิเคราะห์. "กรียเต กตฺตพฺพำ วาติ กิจฺจำ = กิจที่พึงกระทำ" "ภ ตติ ภจฺโจ" ภรียเต อันท่านเลี้ยงอยู่ อิติ เพราะเหตุนั้น ภจฺโจ ชื่อว่าภัจจะ (บุตรที่เลี้ยงดูอยู่)

กิจฺจำ ตัวตั้งคือ กร, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "กร-กรเณ", ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ริจฺจ ปัจจัย ด้วยสูตร กรมฺหา ริจฺจ, (กรฺ ริจฺจ) ลบ รฺ ที่สุดธาตุพร้อมกับ รฺ อนุพันธ์ด้วยสูตร รมฺหิ รนฺโต ราทิโน, (ก อิจฺจ) แยก กฺ, ลบล รวม, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น อำ, สำเร็จรูปเป็น กิจฺจำ

ภจฺโจ ตัวตั้งคือ ภร, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ภร-ภรเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ริจฺจ ปัจจัย ด้วยทุวิธากรณโยควิภาคคือ ริจฺจ ในสูตร กรมฺหา ริจฺจ, ลบ รฺ ที่สุดธาตุพร้อมกับ รฺ อนุพันธ์, (ภ อิจฺจ) ลง อิ ด้วยสูตรใหญ่คือ กฺวจิ ธาตุ, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น โอ, สำเร็จรูปเป็น ภจฺโจ. (เพราะไม่ใช่การต่อแบบสนธิ จึงไม่ต้องลบ อิ ด้วยสูตร วาปโร แต่รูปสิทธิใช้ลบด้วยสูตรใหญ่ คือ กฺวจิ ธาตุ)

๒๐. ภูโตพฺพ.

อพฺพ อ.การอาเทสเป็น อพฺพ พร้อมกับ อู ที่สุดธาตุ ญฺยสฺส ของ ญฺย ปัจจัย ปรสฺส อันเป็นเบื้องหลัง ภูโต จาก ภู ธาตุ, โหติ ย่อมมี., อุ. ภพฺโพ เป็นต้น.

วิเคราะห์. "ภวิตพฺโพติ ภพฺโพ" ภวิตพฺโพ พึงเป็น อิติ เพราะเหตุนั้น ภพฺโพ ชื่อว่าภัพพะ (อรรถนี้กล่าวกันว่าเป็นอรรถของ กัตตา แม้ ญฺย ปัจจัยในบทนี้ก็กล่าวอรรถของ กัตตา เช่นกัน.)

ภพฺโพ ตัวตั้งคือ ภู, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ภู-สตฺตายำ" ลง ญฺย ปัจจัยด้วยสูตร ญฺโย จ, อาเทส ญฺย ปัจจัยพร้อมกับ อู ที่สุดธาตุเป็น อพฺพ ด้วยสูตร ภูโตพฺพ, แยก ตฺ, ลบ, รวม, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น ภพฺโพ (ถ้าลง อา ปัจจัยในอิตถีลิงค์เป็น ภพฺพา, ในนปุสกลิงค์เป็น ภพฺพำ, การที่ได้แจก ภพฺโพ,ภพฺพา,ภพฺพำ ตามลิงค์เช่นนี้เป็นการไปตาม "อภิเธยยลิงค์")

๒๑. วทมทคมุยุชครหาการาทีหิ ชุชฺมฺมคฺคยฺเหยฺยาคาโร วา.

ชุชฺมคฺคยฺเหยฺยา อ.การอาเทสเป็น ชุช มฺม คฺค ย และ เอยฺย ท. อนฺเต ในพยัญชนะที่สุดธาตุ ญฺยสฺส ของ ญฺย ปัจจัย ปรสฺส อันเป็นเบื้องหลัง วทมทคมุยุชครหาการาทีหิ จาก วท, มท, คมุ, ยุช, ครห และ อาการนฺต ธาตุ ท. โหนฺติ ย่อมเป็น, วา อีกอย่างหนึ่ง คาโร อ.การอาเทสเป็น คาร ของ คร ศัพท์ด้วย โหติ ย่อมมี., อุ. วชฺชำ, มชฺชำ, คมฺมำ, โยคฺคำ, คารยฺหำ, เหยฺยำ เป็นต้น.

อธิบาย. อุทาหรณ์ที่แสดงแล้วนั้นเป็นการแสดงตามลำดับธาตุ พึงทราบตามลำดับดังนี้ หลัง ธาตุที่มี ท เป็นที่สุด เช่น วท, มท ให้อาเทส ญฺย พร้อมกับที่สุดธาตุเป็น ชุช, หลัง คมุ ธาตุให้อาเทส ญฺย พร้อมกับ มฺ ที่สุดธาตุเป็น มฺม เป็นต้น. (ในที่นี้ แม้จะถือเอาธาตุที่มี ท เป็นที่สุด เช่น วท ธาตุ แต่โดยปรกติแล้ว ญฺย ปัจจัยจะลงในภาวะและกรรมเท่านั้น ส่วนที่กล่าวไว้ในที่นี้อีกมีจุดมุ่งหมายว่า แม้เบื้องหลัง มท ธาตุก็สามารถลงได้ในกรณสาธนะ)

"วชฺชเตติ วชฺชำ" วชฺชเต กล่าวอยู่ อิติ เพราะเหตุนั้น วชฺชำ ชื่อว่าวัชชะ, "มชฺชติ เอเตนาติ มชฺชำ" มชฺชติ ย่อมเมา เอเตน ด้วยสุรานี้ อิติ เพราะเหตุนั้น **มชฺชำ** ชื่อว่ามัชชะ

วชฺชำ ตัวตั้งคือ วท, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "วท-วิยตฺติยำวาจายำ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลบ ณฺย ปัจจัยด้วยสูตร ณฺโย จ, อาเทส ณฺย ปัจจัยพร้อมกับ ทฺ ที่สุดธาตุเป็น ชฺช ด้วยสูตร "วทมท ฯเปฯ คาโร วา", กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น อำ, สำเร็จรูปเป็น วชฺชำ. (ใน รูปสิทธิ เพราะปัจจัยที่มี ณฺ อนุพันธ์เป็นเบื้องหลัง เมื่ออาเทส อ ของ ว เป็น อา วุทธิแล้วจึงทำเป็นรัสสะนั้นไม่มีประโยชน์, แม้ มชฺชำ ก็ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "มท-อุมฺมาเท" แล้วทำตัว.)

คจฺฉียเต คนฺตพฺพำ วาติ คมฺมำ (ที่พึงไปถึง), ถือเอา คมุ ธาตุแล้วกล่าวโดยอุปลักขณนัย ฉะนั้น คมุ ธาตุได้แก่ธาตุทั้งปวงที่มี ม เป็นที่สุด แม้ธาตุตัวหลัง ๆ ก็นับเป็นพวกเดียวกัน, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "คมฺคติมฺหิ" อาเทส ณฺย พร้อมกับ มฺ ที่สุดธาตุเป็น มม ด้วยสูตรนี้, แม้ ทมฺมำ ก็ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ทมฺทมเน" ได้รูปเป็น ทมฺโม (ผู้ควรฝึก)

ยุช ธาตุได้แก่ธาตุทั้งปวงที่มี ช เป็นที่สุด, ยุชฺชเต ยุญฺชิตพฺพำ วาติ โยคฺคำ = (ยานมีเกวียนเป็นต้น อันควรประกอบ) ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ยุช-โยเค" แล้วลง ณฺย ปัจจัย, กำหนดเป็นการิตะ, อาเทส อุ ของ ยุ เป็น โอ วุทธิด้วยสูตร อสำโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต, อาเทส ณฺย ปัจจัยพร้อมกับ ชฺ ที่สุดธาตุ เป็น คฺค ด้วยสูตรนี้, แม้ โภคฺคำ ก็ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ภุช-ปาลนพฺยวหรเณสุ" จะได้รูปเป็น โภคฺคำ (สมบัติที่พึงบริโภค)

ครห ธาตุได้แก่ธาตุทั้งปวงที่มี ห เป็นที่สุด, การอาเทสเป็น คาร ใน คาโร วา กล่าวถึง ครห ธาตุ เพียงธาตุเดียวเท่านั้น ฉะนั้น จะต้องอาเทส คร จาก ครห เป็น คาร, มีวิเคราะห์ว่า "ครหียเต ครหิตพฺพำ วาติ คารยฺหำ (โทษอันพึงนินทา) ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ครห-นินฺทายำ" อาเทส ณฺย ปัจจัยพร้อม กับ ห ที่สุดธาตุเป็น ยฺห และอาเทส คร เป็น คาร ด้วย ด้วยสูตรนี้ (คารยฺห) กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น อำ.

อาการ ได้แก่ อาหารนฺตธาตุ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ทา-ทาเน" อาเทส ณฺย ปัจจัยพร้อมกับ อา ที่สุดธาตุเป็น เอยฺย (เทยฺย) กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น อำ, มีรูปเป็น เทยฺยำ = วัตถุพึงให้, แม้ เปยฺยำ ก็ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ปา-ปาเน" จะมีรูปเป็น เปยฺยำ (น้ำปานะพึงดื่ม)

ปเมยฺยำ (วัตถุที่ควรประมาณ) ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ป ปุพฺพ มา = มาเน", สงฺเขยฺยำ (วัตถุที่ควรนับ) ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "สำ ปุพฺพ ขฺยา = ปกถเน", เญยฺยำ (ธรรมที่ควรรู้) ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ญา = อวโพธเน" ดังรูปที่กล่าวมาแล้วนี้เป็นต้นเป็นอันมาก

๒๒. เต กิจฺจา.

เต อ. ปัจจัย ท.ห้า คือ ตพฺพ, อนีย, ณฺย, เตยฺย, และ ริจฺจ, กิจฺจา ชื่อว่า กิจจะ.

อธิบาย. สูตรนี้ เป็นสัญญาสูตร ตั้งปัจจัยทั้ง ๕ มี ตัพพะ เป็นต้นดังที่แสดงไว้แล้วเบื้องต้น ชื่อว่า กิจจะ ฉะนั้น ตามมติของกัจจายนะ กิจจะ ปัจจัยมี ๕ ตัว ส่วนมติของคัมภีร์อื่น ๆ ยังต้องการจะให้ลง ตพฺย ปัจจัย ใน "ภูตคาม ปาตพฺยตาย" เป็นต้น ด้วย จ ศัพท์ใน ญฺโย จ, รูปสิทธิกล่าวว่า เมื่อกำหนดบทที่มีปัจจัยเหล่านี้เป็นที่สุดว่าเป็นนาม จะต้องกำหนดว่าเป็นนามด้วย จ ศัพท์ เพราะ กิจจะ ปัจจัยไม่มีโดยตรงอยู่ในสูตร "ตทฺธิต สมาส ฯเปฯ" เข้าใจว่าเป็นความคิดที่เกินขอบเขต คัมภีร์มีมติว่า ถ้าเป็นกิตบทจริง ๆ ควรจะกำหนดเป็นนามด้วยสูตรของตัวเองตามบทที่ว่า "กิตกา".

๒๓. อญฺเญ กิต.

อญฺเญ อ.ปัจจัย ท. อื่น นอกจาก กิจจะ ปัจจัย กิต ชื่อว่า กิตะ.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นสัญญาสูตร ตั้งปัจจัยที่มาในกิตกัณฑ์ทั้งหมด เว้นกิจจะปัจจัย ๕ ตัว ชื่อว่า กิตะ, สูตรลำดับที่ ๒๒-๒๓ นี้พึงทราบว่ามีชื่อปัจจัยอยู่ ๒ ชื่อ คือ "กิจจะปัจจัย และ กิตะปัจจัย" การที่ได้ชื่อเช่นนั้นมีประโยชน์การใช้ ในสูตร "กตฺตริ กิตฺ, ภาวกมฺเมสุ กิจฺจ ตฺต ขตฺถา"

๒๔. นนฺทาทีหิ ยุ.

ยุ อ.ยุ ปัจจัย โหติ ย่อมลง นนฺทาทีหิ (ในเบื้องหลัง) จาก นนฺท ธาตุเป็นต้น ภาวกมฺเมสุ ในอรรถภาวะและกรรม ท., อุ. นนฺทนํ เป็นต้น.

อธิบาย. อาทิ ศัพท์ใน นนฺทาทีหิ ได้แก่ธาตุทั้งปวงที่ควรสำเร็จด้วยการลง ยุ ปัจจัย ในอรรถภาวะและกรรม, มีวิเคราะห์ว่า "นนฺทียเต นนฺทนํ" นนฺทียเต อันเขาย่อมยินดี นนฺทนฺ ความยินดี (อรรถของภาวะ), นนฺทียเต นนฺทิตพฺพํ วาติ นนฺทนฺ = นนฺทียเต ยินดีอยู่ วา อีกอย่างหนึ่ง นนฺทิตพฺพ์ พึงยินดี อิติ เพราะเหตุนั้น นนฺทนฺ ชื่อนันทนะ

นนฺทนฺ ตัวตั้งคือ นนฺท, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "นนฺท-สมิทฺธิมฺหิ" ลบสระ อ อันเป็นที่สุด, ลง ยุ ปัจจัยด้วยสูตร นนฺทาทีหิ ยุ, อาเทส ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกายุ ญฺวุนฺ, นำ นฺ ไปประกอบกับ อ, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น อำ, สำเร็จรูปเป็น นนฺทนำ.

รูปที่จะกล่าวต่อไปนี้ยังมีอีกเป็นอันมาก เช่น ภวนฺ ความเป็น, จรณฺ ความประพฤติ, และ อาลมฺพนฺ อารมณ์ที่กำหนด เป็นต้น. (ดูการทำตัว ใน รูปสิทธิ)

๒๕. กตฺตุกรณปเทเสสุ จ.

ยุ อ.ยุ ปัจจัย โหติ ย่อมลง กตฺตุกรณปเทเสสุ จ ในอรรถของกัตตา กรณะ และ อธิกรณะ ท. ด้วย., อุ. รโชหรณฺ, กรณฺ, ฐานนฺ เป็นต้น.

อธิบาย. การกล่าว กัตตุสาธนะ เป็นต้นนั้นว่าเป็นอรรถของ กัตตา เป็นต้น, ปเทส ศัพท์มีอรรถเหมือนอธิกรณะ เพราะกล่าวที่เป็นที่ตั้ง, อธิกรณะ, โอภาส และ ปเทส ๓ ประการนี้เป็นชื่อสาธนะอันเดียวกัน

วิเคราะห์. "รชํ หรตีติ รโชหรณ์" ยํ อ.น้ำใด หรติ ย่อมนำไป รชํ ซึ่งโคลนตม = ธุลี อิติ เพราะเหตุนั้น ตํ อ.น้ำนั้น รโชหรณ์ ชื่อรโชหรณะ (น้ำเป็นที่นำโคลนตมไป), ในบท รโชหรณ์ เฉพาะหรณะเท่านั้นเป็นบทเดิม ส่วน รโช นั้นเป็นบทที่ประกอบเข้ามา การที่วางด้วยสระ โอ ว่า "รโช" เพราะนับเข้าใน มโนคณาทิคณะ

"กโรติ เอเตนาติ กรณ์" กโรติ ย่อมกระทำ เอเตน ด้วยวัตถุนี้ อิติ เพราะเหตุนั้น ตํ อ.วัตถุนั้น กรณ์ ชื่อกรณะ, "ติฏฺฐติ เอตฺถาติ ฐานํ" ติฏฺฐาติ ย่อมตั้งอยู่ เอตฺถ ในที่นี้ อิติ เพราะเหตุนั้น ฐานํ ชื่อฐานะ,

หรณ์ ตัวตั้งคือ หร, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "หร-หรเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ยุ ปัจจัยด้วยสูตร กตฺตุกรณปเทเสสุ จ, อาเทส ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกายุ ญวุนํ, นำ รฺ ไปประกอบกับ อ, (หรน) อาเทส น เป็น ณ ด้วยสูตร รหาทิโต ณ, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น อ์, สำเร็จรูปเป็น หรณ์. (กรณ์ ตัวตั้งคือ กร แล้วทำตัว.)

ฐานํ ตัวตั้งคือ ฐา, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ฐา-คตินิวตฺติมฺหิ" ลง ยุ ปัจจัย, อาเทสเป็น อน, (ฐา อน) ลบ อ ด้วยสูตรใหญ่ กฺวจิ ธาตุ, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น อ์, สำเร็จรูปเป็น ฐานํ. (ในกรณีนี้ แม้ควรจะลบด้วยโยควิภาคคือ วาปโร ในสูตร วาปโร อสรูปา แต่เพราะไม่ใช่สนธิจึงลบไม่ได้, แม้ควรจะลบ อา ของ ฐา แล้วทีฆะ อ เบื้องหลังเป็น อา โดยอาศัยวิธีการลบ ในรูปสิทธิฏีกา ในสูตร ๔๔๗ ด้วยสูตรใหญ่ กฺวจิ ธาตุ ก็ตาม เพราะไม่ใช่สนธิบ้าง กลัวธาตุเดิมจะหายไปบ้าง จึงต้องลบ อ เบื้องหลังเท่านั้น, พึงดูการทำตัว ฐานํ ในรูปสิทธิ ด้วย.)

ถ้านับสูตรนี้รวมกับสูตร นนฺทาทีหิ ยุ สามารถลง ยุ ปัจจัยได้ในสาธนะ ๕ ประเภทคือ กัตตุ, กัมมะ, กรณะ, อธิกรณะ, และ ภาวะ., ด้วย จ ศัพท์ในสูตร กตฺตุกรณปเทเสสุ จ ยังสามารถลง ยุ ปัจจัยใน สัมปทานสาธนะ และ อปาทานสาธนะ ได้ด้วยจึงครบเป็นสาธนะ ๗ ประเภท ในบรรดาสาธนะทั้งหมด ยุ ปัจจัยที่ลงใน กัตตุสาธนะเป็นได้ทั้ง ๓ ลิงค์ ถ้าเป็นอิตถีลิงค์ลงด้วยสูตร อิตฺถิยมติโย วา, ในสาธนะที่เหลือเป็นนปุสกลิงค์ทั้งสิ้น

๒๖. รหาทิโต ณ.

ณ อ.การอาเทสเป็น ณ นสฺส ของ น ปรสฺส อันเป็นเบื้องหลัง รหาทิโต จากธาตุที่มี ร และ ห อักษรเป็นต้นเป็นที่สุด โหติ ย่อมเป็น., อุ. กรณ์, อารมณ์, คหณ์ เป็นต้น.

อิติ กิตฺตพฺพิธานกปฺเป ปฐโม กณฺโฑ.

กณฺโฑ อ.กัณฑ์ ปฐโม ที่หนึ่ง กิตฺตพฺพิธานกปฺเป ในกัณฑ์เป็นที่จัดทำกิตปัจจัย อิติ จบแล้ว.

อธิบาย. สูตรนี้เป็น อาเทสวิธิสูตร.น เบื้องหลังธาตุที่มี ร เป็นที่สุดเช่น กร, ธาตุที่มี ห เป็นที่สุดเช่น คห ธาตุเป็นต้น เป็น ณ, รูปสิทธิกล่าวว่า แม้จะกล่าวเพียงสามัญธรรมดาว่า "น(น-หนู)"แต่เพราะไม่มี น ตัวอื่นนอกจาก น ของ อน ที่อาเทสมาจาก ยุ ปัจจัยในเบื้องหลังของธาตุกับ น ของ อนีย ปัจจัยและ น ที่เป็น นา ปัจจัยของ กิณาติ ฉะนั้น จึงต้องกลับ "น(น-หนู)" เหล่านั้น เป็น "ณ(ณ-เณร)" ส่วนการทำตัวได้มีไว้แล้วในตอนแรก ๆ แม้ในตอนต่อไปก็จะได้พบอยู่

อาทิ ศัพท์ในคำ รหาทิโต ได้แก่ธาตุเหล่านี้คือ รมุ, อิกฺข, รกฺข, ลกฺข, ปิส, อป, ตา และ ญา มีอุทาหรณ์ดังต่อไปนี้ "อารมฺมณ-อารมณ์, อิกฺขณ-การเห็น, รกฺขณ-การรักษา, ลกฺขณ-ลักษณะ, ปิสณ-การบด, ปาปณ-การให้เข้าถึง, ตาณ-การคุ้มครอง, ญาณ-การรู้, ข้อที่ต้องจำนอกเหนือจากนี้ดูในภาษาฎีกา

กิตพฺพิธาน- (วิธาน เป็นที่จัดทำ, กิต กิตปัจจัย.) เป็น กิตพฺพิธาน สำเร็จมาจากการทำ ว เทฺวภาวะ อาเทส ว ๒ ตัวเป็น ท ๒ ตัว, ในบทว่า กิต แม้น่าจะได้แก่กลุ่มของ กิต ปัจจัยแต่ไปตาม เยภุเยนนัย ได้แก่ กิจจะ ปัจจัย.

——— **กิต กัณฑ์ที่ ๑ จบ.** ———

๒๗. ณาทโย เต กาลิกา.

ณาทโย อ.ปัจจัย ท.มี ณ เป็นต้น ย เป็นที่สุด เต กาลิกา ประกอบในกาลทั้ง ๓ โหนฺติ ย่อม มี., อุ. กุมฺภกาโร อกาสิ กริสฺสตีติ กุมฺภกาโร เป็นต้น.

อธิบาย. ปัจจัยทั้งหลายที่แสดงมาแล้วในกัณฑ์ที่ ๑ เริ่มแต่ ณ ปัจจัยที่ลงด้วยสูตร "ธาตุยา กมฺมาทิมฺหิ โณ" มาจนถึง ยุ ปัจจัยที่ลงด้วยสูตร "กตฺตุกรณปเทเสสุ จ" เป็นปัจจัยที่ลงในกาลทั้ง ๓ ฉะนั้น จึงต้องทำรูปวิเคราะห์ของ กุมฺภกาโร ถึง ๓ ประเภทในสูตร "ธาตุยา กมฺมาทิมฺหิ โณ" พึงกลับไปดูในสูตรนั้น แม้ด้วย ยุ ปัจจัยก็ต้องทำรูปวิเคราะห์ถึง ๓ ประเภทคือ "กโรตีติ กรณ์, อกาสีติ กรณ์, กริสฺสตีติ กรณ์" แม้ปัจจัยที่เหลือก็นัยเดียวกัน

ณาทโย ได้แก่ ณ ปัจจัยเป็นต้น รวมถึงปัจจัยที่มีสภาพเดียวกันได้ปัจจัย ๑๗ ตัวเป็นอย่างน้อย มีวิธีการนับดังนี้ ณ ปัจจัยในสูตร ธาตุยา กมฺมาทิมฺหิ โณ, อ ปัจจัยในสูตร สณฺณายมนุ, ณฺวุ, ตุ และ อาวี (ไม่รวม อ ปัจจัย) ในสูตร สพฺพโตณฺวุตฺวาวี วา เป็นต้น

ณ อ ณฺวุ ตุ อาวี กฺวิ, รมฺม ณี รู ณฺก ยุ รา.
ตพฺพ อนีย ณฺย เตยฺย, ริจฺจา เต กาลิกา มตา.

๒๘. สณฺณายํ ทาธาโต อิ.

อิ อ.อิ ปัจจัย โหติ ย่อมลง ทาธาโต (ในเบื้องหลัง) จาก ทา และ ธา ธาตุ สณฺณายํ ในการเป็นที่กล่าวชื่อ., อุ. อาทิ, สนฺธิ, อุทธิ เป็นต้น.

อธิบาย. ในการที่กล่าวถึงชื่อ ลง อิ ปัจจัยในเบื้องหลัง ทา และ ธา ธาตุ, มีรูปวิเคราะห์ดังนี้ "ปฐมํ อาทียตีติ อาทิ" ยํ อ.วัตถุใด อาทียติ อันท่านย่อมถือเอา ปฐมํ ก่อน อิติ เพราะเหตุนั้น ยํ อ.วัตถุนั้น อาทิ ชื่อว่า อาทิ

"สมฺมา ธียตีติ สนฺธิ" ธียติ ย่อมทรงไว้ สมฺมา โดยดี อิติ เพราะเหตุนั้น สนฺธิ ชื่อว่าสันธิ. (ชื่อของบทสนธิ) "อุทกํ ทธาตีติ อุทธิ" ทธาติ ย่อมทรงไว้ อุทกํ ซึ่งน้ำ อิติ เพราะเหตุนั้น อุทธิ ชื่อว่า อุทธิ, (ชื่อของทะเล), รูปที่กล่าวมาแล้วนี้แจกเหมือน อคฺคิ ศัพท์ใน รัตตาทิคณะ

อาทิ ตัวตั้งคือ อา + ทา, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ทา-ทาเน" ลง อิ ปัจจัยด้วยสูตร สณฺณายํ ทาธาโต อิ, แยก ทฺ, ลบ อา, นำ ทฺ ไปประกอบกับ อิ, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, ลบ สิ, สำเร็จรูปเป็น อาทิ.

สนฺธิ ตัวตั้งคือ สํ + ธา, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ธา-ธารเณ" ลง อิ ปัจจัย, แยก ธฺ, ลบ, รวม, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, ลบ สิ, สำเร็จรูปเป็น สนฺธิ. (อุทธิ ตัวตั้งคือ อุทกสทฺทูปปท "ธา" เมื่อเป็นรูปอุทกธ แล้วอาเทส อุทก เป็น อุท ด้วยสูตรใหญ่ เตสุ วุทฺธิ, รูปนี้ก็เป็น ปุลิงค์ รัตตาทิคณะ

คัมภีร์ไวยากรณ์ประสงค์จะถือเอา อิ ปัจจัยที่ลงด้วยสูตรนี้เป็นปุลิงค์ จะเป็นรูป สมาธิ (สं + อา + ธา ธาตุ) สมาธิธรรม, จะเป็นรูป วิธิ (วิ + ธา ธาตุ) วิธี, แม้จะกล่าวว่า สญฺญายं ก็ยังมีการลง อิ ปัจจัยในบทที่ไม่ได้กล่าวถึงชื่อตัดบท สญฺญายं ออกไปแล้วลงด้วยโยควิภาคคือ "ทาธาโต อิ" ก็ควร.

๒๔. ติกิจฺจาสิฏฺเ จ.

ติ อ.ติ ปัจจัยด้วย กิจฺจ อ.กิตะ ปัจจัยด้วย โหติ ย่อมลง อาสิฏฺเ ในอรรถความปรารถนา สญฺญายं ในการกล่าวชื่อ., อุ. พุทฺธิ, ธนภูติ, นนฺทโก, ชีวโก เป็นต้น.

อธิบาย. อุทาหรณ์ที่แสดงในสูตรนี้เป็นชื่อของผู้ใดผู้หนึ่ง, สูตรนี้เป็นสูตรที่ลง ติ และ กิต ปัจจัย ในการกล่าวถึงชื่อ เพราะมีอรรถ "ความปรารถนา" รวมอยู่ด้วย, ในสูตรกล่าวว่า กิจฺจ นักศึกษาอาจจะเข้าใจผิดคิดว่าเป็น กิจจะ ปัจจัยก็ได้ ควรระวัง, ทั้งที่น่าจะเป็น "กิตฺจาสิฏฺเ" แต่เพราะอาเทส ตฺ เป็น จฺ จึงมีรูปเป็น กิจฺจาสิฏฺเ, ปัจจัยทั้งปวงเว้น กิจจะ ปัจจัยทั้ง ๕ ชื่อว่า กิตะ ฉะนั้น จะต้องลง กิต ปัจจัยคือ ต, ญฺวุ, ตุ เป็นต้น ด้วยสูตรนี้ ส่วนวิธีการที่มี "ความปรารถนา" รวมอยู่ด้วยนั้นรู้ได้ด้วยการดูรูปวิเคราะห์

"ชิโน เอตं พุชฺฌตูติ ชินพุทฺธิ" ชิโน อ.พระชินเจ้า เอนं ยังบุคคลนี้ พุชฺฌตุ จงให้รู้ อิติ เพราะเหตุนั้น โส อ.บุคคลนั้น ชินพุทฺธิ ชื่อชินพุทธิ. (เข้าใจกันว่า แม้ไม่กล่าวกรรมในประโยค เมื่อสำเร็จรูปแล้วก็เป็น อวุตตกัมมสาธนะ เพราะได้บุคคลคือ เอนं เป็นอรรถของบทอวุตตกัมมะ ส่วนมติของคัมภีร์นี้ดูใน กัจจายนภาสาฏีกา, ชินพุทฺธิ ตัวตั้งคือ ชินสทฺทูปปท" "ทุธ" ลง ติ ปัจจัยด้วยสูตรนี้ จะสำเร็จรูปเหมือนบท พุทฺโธ)

"ธนं อสฺส ภวตูติ ธนภูติ" ธนं อ.ทรัพย์ ภวตุ จงเจริญ อสฺส แก่บุคคลนั้น อิติ เพราะเหตุนั้น โส อ.บุคคลนั้น ธนภูติ ชื่อธนภูติ, ต่างเข้าใจในบทนี้ว่าเป็น สัมปทานสาธนะ เพราะได้อรรถของบทสัมปทานะ คือ อสฺส ในประโยค, ธนภูติ ตัวตั้งคือ ธนสทฺทูปปท "ภู" ลง ติ ปัจจัยด้วยสูตรนี้

"นนฺทตูติ นนฺทโก" โย อ.บุคคลใด นนฺทตุ จงยินดี อิติ เพราะเหตุนั้น โส อ.บุคคลนั้น นนฺทโก ชื่อนันทกะ., "ชีวตูติ ชีวโก" ชีวตุ จงเป็นอยู่, ต่างเข้าใจว่า ๒ บทนี้เป็นกัตตุสาธนะ เพราะได้กัตตาคือ โย โส อันได้แก่ผู้ยินดี และผู้เป็นอยู่, นนฺทโก ตัวตั้งคือ นนฺท, ชีวโก ตัวตั้งคือ ชีว, ลง ญฺวุ ปัจจัยด้วยสูตรนี้ อาเทส ญฺวุ เป็น อก ด้วยสูตร อนกายุ ญฺวุนं, ตามสูตร ฆฏาทีนं วา จะทำเป็นวุทธิใน ชี ไม่ได้

๓๐. อิตฺถิยมติยโว วา.

อติยโว อ.อ, ติ, และ ยุ ปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง อิตฺถิยं ในอิตถีลิงค์ วา โดยการวิกัป., อุ. ชรา, มติ, เวทนา เป็นต้น.

อธิบาย. กิตบท ที่นับเข้าใน กัญญาทิคณะในนาม เมื่อลง อ และ ยุ ปัจจัยด้วยสูตรนี้แล้วจะต้องลง อา ปัจจัยซ้ำด้วยสูตร อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย จึงจะสำเร็จรูปได้ แม้ใน อิ การันตบท อิตถีลิงค์ รัตตาทิคณะ ก็ลง ติ ปัจจัยในสูตรนี้ ฉะนั้น พึงระวังการลงปัจจัยในสูตรนี้ ในอิตถีลิงค์

"ชีรตีติ ชรา" ชีรติ ย่อมเก่าแก่ อิติ เพราะเหตุนั้น ชรา ชื่อว่าชรา, ทำรูปวิเคราะห์เป็นภาวสาธนะด้วยว่า "ชีรณ์ ชรา", "มญฺญตีติ มติ" มญฺญติ ย่อมรู้., "เวทยตีติ เวทนา" เวทยติ ย่อมเสวย, เป็นเจตสิกเจตนา

ชรา ตัวตั้งคือ ชร, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ชร-วโยหานีมฺหิ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง อ ปัจจัยด้วยสูตร อิตฺถิยมติยโว วา, นำ รฺ ไปประกอบกับ อ, ลง อา ปัจจัยด้วยสูตร อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย, แยก รฺ, ลบ, รวม, (ชรา) กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, ลบ สิ, สำเร็จรูปเป็น ชรา. (ปญฺญา ป บทหน้า ญา ธาตุ อ ปัจจัย แยก ญ, ลบ, รวม, ลง ญ สทิสเทฺวภาวะ (ปญฺญ) ลง อา ปัจจัย.

มติ ตัวตั้งคือ มน, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "มน-ญาเณ" ลง ติ ปัจจัยด้วยสูตรนี้, เมื่อเป็น (มนฺติ) แล้วลบ นฺ ที่สุดธาตุด้วยสูตร คมขนหนรมาทีนมนฺโต, รูปนี้เป็น รัตตาติ อิการันตะ อิตถีลิงค์. (หานิ (ความหายนะ) ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "หา-จาเค" ลง ติ ปัจจัยเบื้องหลังธาตุ เมื่อเป็น หาติ แล้ว อาเทส ติ เป็น นิ ด้วยสูตรใหญ่ กฺวจิ ธาตุ.

เวทนา ตัวตั้งคือ วิท, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "วิท-อนุภวเน" อาเทส อิ ที่สุดของ วิ เป็น เอ วุทธิ ด้วยสูตรนี้, ลง อา ปัจจัย, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, ลบ สิ, สำเร็จรูป เวทนา.

๓๑. กรโต ริริย.

รริย อ.ริริย ปัจจัย โหติ ย่อมลง กรโต (ในเบื้องหลัง) จาก กร ธาตุ., อุ. กิริยา, กิริยํ เป็นต้น.

วิเคราะห์. "กรียเต กตฺตพฺพา วาติ กิริยา" (วัตถุ อันบุคคล กระทำอยู่ อีกอย่างหนึ่ง พึงกระทำ), "กรณ์ กิริยา" กรณ์ กระทำ กิริยา การกระทำ, แม้ "กิริยํ" ก็นัยเดียวกัน ยังสามารถมีรูปเป็นนปุสลิงค์ได้อีกด้วย เช่น กิริโย

กิริยา ตัวตั้งคือ กร, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "กร-กรเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ริริย ปัจจัยด้วยสูตร กรโต ริริย, (กรฺ ริริย) ลบ รฺ ที่สุดธาตุพร้อมกับ รฺ อนุพันธ์ด้วยสูตร รมฺหิ รนฺโต ราทิโน, (ก อิริย) แยก กฺ, ลบ, รวม, (กิริย) ลง อา ปัจจัยด้วยสูตร อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย, แยก ยฺ, ลบ, รวม, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, ลบ สิ, สำเร็จเป็นรูป กิริยา

กิริยํ ไม่ต้องลง อา ปัจจัย, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น อำ, ในรูปว่า "กิริย" ถ้าลบ อิ ที่สุดของ ก ด้วยสูตรใหญ่ แล้วนำ กฺ ไปประกอบกับ ริ จะเป็นรูป "กฺริย" พึงระวังข้อนี้ด้วย

๓๒. อตีเต ตตวนฺตุตาวี.

ตตวนฺตุตาวี อ.ต, ตวนฺตุ, และ ตาวี ปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง อตีเต ในอดีตกาล., อุ. หุโต, หุตฺวา, หุตาวี เป็นต้น.

วิเคราะห์. ""อหวีติ หุโต, หุตฺวา, หุตาวี" อหวี ได้บูชาแล้ว (ซึ่งไฟเป็นต้น) อิติ เพราะเหตุนั้น หุโต ชื่อหุตะ, หุตฺวา ชื่อหุตวะ, หุตาวี ชื่อหุตาวี, ที่ต้องทำรูปวิเคราะห์ด้วยอัชชตนีวิภัติว่า อหวี ที่เป็นอดีตกาลเพราะกล่าวว่า อตีเต, หุโต ให้แปลว่า บูชาแล้ว

หุโต ตัวตั้งคือ หุ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "หุ-ทานาทนหพฺยปฺปทาเนสุ" ลง ต ปัจจัยด้วยสูตร อตีเต ตตวนฺตุตาวี, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น โอ, สำเร็จรูปเป็น หุโต

หุตฺวา ลง ตวนฺตุ ปัจจัย (หุตวนฺตุ) กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, อาเทส นฺตุ พร้อมกับ สิ วิภัติเป็น อา ด้วยสูตร อาสิมฺหิ, แจกรูปเหมือน คุณวา., หุตาวี ลง ตาวี ปัจจัย แจกรูปเหมือน ทณฺฑี. (ลง ต ปัจจัยในเบื้องหลัง ภู ธาตุจะมีรูปเป็น ภูโต (เป็นแล้ว) รูปนี้เห็นมีใช้กันมาก ยังมีรูปที่เป็นอิตถีลิงค์คือ ภูตา และ นปุสกลิงค์คือ ภูตๆ อีกด้วย)

๓๓. ภาวกมฺเมสุ ต.

ต อ.ต ปัจจัย โหติ ย่อมลง ภาวกมฺเมสุ ในอรรถภาวะและกรรม ท. อตีเต ในอดีตกาล., อุ. หสิตๆ, สยิตๆ, อภิภูตๆ เป็นต้น.

วิเคราะห์. "หสนๆ หสิตๆ" หสนๆ หัวเราะ หสิตๆ การหัวเราะ., สยนๆ สยิตๆ = การนอน, อภิภูยิตฺถาติ อภิภูตๆ = วัตถุอันถูกครอบงำแล้ว

หสิตๆ ตัวตั้งคือ หส, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "หส-หสเน" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ต ปัจจัยด้วยสูตร ภาวกมฺเมสุ ต, (หสฺ ต) ลง อิ อาคมด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร, (หสิต) กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น อๆ, สำเร็จรูปเป็น หสิตๆ

สยิตๆ ตัวตั้งคือ สี, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "สี-สเย" ลง ต ปัจจัย, อาเทส อี ของ สี เป็น เอ วุทธิ, อาเทส เอ เป็น อย, ลง อิ อาคม, (สยิต) กำหนดเป็นนาม เป็นต้น., อภิภูตๆ ตัวตั้งคือ อภิ + ภู, ลง ต ปัจจัย.

๓๔. พุธคมาทีหฺเ กตฺตริ.

อตฺเ ครั้นเมื่ออรรถของธาตุนั้น คมฺยมาเน อันท่านรู้อยู่ ต อ.ต ปัจจัย โหติ ย่อมลง พุธ-คมาทีหิ (ในเบื้องหลัง) จาก พุธ และ คม ธาตุเป็นต้น กตฺตริ ในอรรถกัตตา สพฺพกาเล ในกาลทั้งปวง., อุ. พุทฺโธ, สุคโต เป็นต้น.

อธิบาย. ในที่นี้ ประสงค์จะกล่าวว่า "พุธคมาทีหฺยตฺเ" เพราะลบ หิ ไว้ด้วย นิรุตตินัย จึง

เป็น พุธคมาหิตุเถ., อาทิ ศัพท์ใน พุธคมาทีหิ ได้แก่ธาตุทั้งปวงที่ควรสำเร็จด้วย ต ปัจจัยในสูตรนี้. (ต ปัจจัยในสูตร อตีเต ตตวนฺตุตาวี กล่าวอรรถเพราะ อดีตกาล เท่านั้น ส่วน ต ปัจจัยในสูตรนี้กล่าวอรรถในกาลทั้งปวง คือทั้ง อดีต ปัจจุบัน และอนาคตกาล.)

"สพฺพธมฺเม พุชฺฌติ อพุชฺฌิ พุชฺฌิสฺสตีติ พุทฺโธ" โย ภควา อ.พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์ใด พุชฺฌติ ย่อมตรัสรู้, อพุชฺฌิ ได้ตรัสรู้แล้ว, พุชฺฌิสฺสติ จักตรัสรู้ อิติ เพราะเหตุนั้น โส ภควา อ.พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น พุทฺโธ ชื่อว่า พุทธะ

"สุนฺทรํ คจฺฉตีติ สุคโต" (รูปนี้ก็ทำวิเคราะห์ได้ทั้ง ๓ กาล) คจฺฉติ ย่อมเสด็จไป สุนฺทรํ สู่พระนิพพานอันดี อิติ เพราะเหตุนั้น สุคโต ชื่อว่าสุคตะ., พุทฺโธ จะสำเร็จรูปในสูตร ธมฺมเหหิ ธมฺมา จ, สุคโต จะสำเร็จรูปในสูตร คมฆนหนรมาทีนมนฺโต.

๓๕. ชิโต อิน สพฺพตฺถ.

อิน อ.อิน ปัจจัย โหติ ย่อมลง ชิโต (ในเบื้องหลัง) จาก ชิ ธาตุ กตฺตริ ในอรรถกัตตา สพฺพตฺถ ในกาลทั้งปวง., อุ. ชิโน.

วิเคราะห์. "ปาปเก ชินาติ อชินิ ชินิสฺสตีติ ชิโน" โย ภควา อ.พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์ใด ชินาติ ย่อมชนะ อชินิ ได้ชนะแล้ว ชินิสฺสติ จักชนะ ปาปเก ซึ่งบาป ท. อิติ เพราะเหตุนั้น โส ภควา อ.พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ชิโน ทรงนามว่าชินะ. (เพราะกล่าวแล้วว่า สพฺพตฺถ จึงต้องทำวิเคราะห์ทั้งอดีต ปัจจุบัน และอนาคต)

ชิโน ตัวตั้งคือ ชิ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ชิ-ชเย" ลง อิน ปัจจัยด้วยสูตร ชิโต อิน สพฺพตฺถ, แยก ชฺ, ลบ อิ, นำ ชฺ ไปประกอบกับ อิ, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น โอ, สำเร็จรูปเป็น ชิโน.

๓๖. สุปโต จ.

อิน อ.อิน ปัจจัย โหติ ย่อมลง สุปโต จ (ในเบื้องหลัง) จาก สุป ธาตุด้วย., อุ. สุปินํ.

วิเคราะห์. "สุปียเต สุปนํ วา สุปินํ" สุปียเต อันเขาย่อมนอน วา อีกอย่างหนึ่ง สุปนํ นอน สุปินํ การนอน (เพราะเป็นภาวสาธนะจึงได้แก่กริยาคือการนอน), สุปตีติ สุปิโน ได้แก่ผู้นอน, สุปิน ศัพท์ไม่อาจทำเป็นรูปวิเคราะห์ฝ่ายกัมมสาธนะได้ เพราะไม่มีกรรม

สุปินํ ตัวตั้งคือ สุป, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "สุป-สเย" ลง อิน ปัจจัยด้วยสูตร สุปโต จ, แยก ปฺ, ลบ, รวม, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น อำ, สำเร็จรูปเป็น สุปินำ (สุปิโน เพียงเอา สิ เป็น โอ เท่านั้น)

๓๗. อีสกฺกรํ ทุสฺสีลฺยาทีหิ ข.

ข อ.ข ปัจจัย โหติ ย่อมลง อีสกฺกรฺ (ในเบื้องหลัง) จากธาตุที่มี อีสฺ นิบาต และ ทุ สุ อุปสรรค เป็นบทหน้า., อุ. อีสกฺกรฺ, ทุกฺกรฺ, สุกรฺ เป็นต้น.

อธิบาย. ลง ข ปัจจัยในเบื้องหลังธาตุที่มี อีสฺ นิบาต และ ทุ, สุ อุปสรรคเป็นบทหน้า, คำว่า อีสฺ ในฉบับสีหลเป็น อีส, ในคำว่า ข ปัจจัย เป็น ขฺ อนุพันธ์ (ตามมา) ฉะนั้น จะต้องลบด้วยสูตรใหญ่ กฺวจิ ธาตุ เพื่อให้เหลือเพียง อ ปัจจัยเท่านั้น ข ปัจจัยนี้ลงในอรรถภาวะและกรรม เพราะจักกล่าวว่า ภาวกมฺเมสุ กิจฺจตฺถ ขตฺถา

วิเคราะห์. "อีสฺ กรียเตติ อีสกฺกรฺ" กรียเต อันเขากระทำอยู่ อีสฺ ไม่เศร้าหมอง หรือไม่เหนื่อยหน่าย อิติ เพราะเหตุนั้น อีสกฺกรฺ ชื่อว่าอีสักกระ., "ทุกฺเขน กรียเตติ ทุกฺกรฺ" กรียเต อันเขากระทำอยู่ ทุกฺเขน ด้วยความลำบาก., "สุเขน กรียเตติ สุกรฺ" กรียเต อันเขากระทำอยู่ สุเขน ด้วยความสบาย

อีสกฺกรฺ ตัวตั้งคือ อีสฺสทฺทูปปท "กร", ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "กร-กรเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ข ปัจจัยด้วยสูตร อีสฺทุสฺหิ ข, ลบ ขฺ อนุพันธ์ ด้วยสูตรใหญ่ กฺวจิธาตุ, (อีสฺ กรฺ อ) นำ รฺ ไปประกอบกับ อ, ลง กฺ สทิสเทฺวภาวะ, ลบนิคคหิตที่ สฺ ด้วยสูตร พฺยญฺชเน จ, (อีสกฺกร) กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น อำ, สำเร็จรูปเป็น อีสกฺกรฺ. (ทุกฺกรฺ และ สุกรฺ ง่ายแล้ว วิธีการลงเทฺวภาวะหลัง ทุ ดูสนธิเทฺวภาวะ)

๓๘. อิจฺฉตฺเถสุ สมานกตฺตุเกสุ ตเวตุ วา.

อิจฺฉตฺเถสุ ครั้นเมื่อธาตุมีอรรถว่าเป็นไปในความปรารถนา สมานกตฺตุเกสุ อันมีกัตตาเสมอกัน สนฺเตสุ มีอยู่ ตเวตุ อ.ตเว และ ตุ ปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง วา โดยการวิกัป., อุ. โส ปุญฺญานิ กาตเว อิจฺฉติ, โส ปุญฺญานิ กาตุ อิจฺฉติ เป็นต้น.

อธิบาย. โส อ.บุคคลนั้น อิจฺฉติ ย่อมปรารถนา กาตเว เพื่อกระทำ ปุญฺญานิ ซึ่งบุญ ท., ในอุทาหรณ์ตัวหลัง กาตุ แปลว่า เพื่อกระทำ

อิจฺฉตฺถ- (อิจฺฉา + อตฺถ) อิจฺฉา = ความปรารถนา อตฺถ = อรรถ, ธาตุทั้งปวงที่มีอรรถเป็นไปในความปรารถนา เรียกว่า อิจฺฉตฺถ, อิจฺฉติ เป็น อิสุ ธาตุ, กาเมติ (ย่อมใคร่) เป็น กมุ ธาตุ, อากงฺขามิ (ย่อมปรารถนา) เป็น อา บทหน้า กงฺข ธาตุ เป็นต้น

สมานกตฺตุก- กาตุ กับ อิจฺฉติ ล้วนเป็นบทกริยา "โส" คือกัตตาของกริยาทั้งสองนั้น มีอธิบายว่า กาตุ ได้แก่ผู้กระทำ ก็ผู้นั้นนั่นแลกระทำ อิจฺฉติ ได้แก่ผู้ปรารถนา ก็ผู้นั้นนั่นแลปรารถนา กริยา ๒ ตัว มีกัตตาตัวเดียวกันกล่าวได้ว่า "มีกัตตาเสมอกัน" ในกรณีที่มีกัตตาเสมอกันเช่นนี้ จะต้องลง ตเว และ ตุ ปัจจัยในกริยาบทที่ประกอบด้วย อิจฺฉตฺถ ธาตุ (ในคัมภีร์อื่น ๆ ยังลง ตุเย และ ตาเย ปัจจัยอีกด้วย)

กาตเว และ กาตุ จะทำตัวในสูตร ตเวตินาทีสุกา เบื้องหลัง ตเว และ ตุ ปัจจัยนี้มีวาทะเป็น ๒ อย่างคือ วาทะที่กำหนดเป็นนาม และไม่กำหนดเป็นนาม ส่วนในหนังสือนี้จะแสดงการทำตัว ปจิตุ ลง จตุตถีวิภัติ เอกวจนะ มีอรรถว่า "เพื่อ" โดยไม่กำหนดเป็นนาม (ให้เข้าใจว่ามีสภาพเป็นนิบาต)

ปจิตุ ตัวตั้งคือ ปจ, ตั้ง**ชื่อธาตุในอรรถ "ปจ-ปาเก"** ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ตุ ปัจจัยด้วยสูตร อิจฺฉตฺเถสุ สมานกตฺตุเกสุ ตเวตุ วา, ลง อิ อาคมด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร, ลง ส จตุตถีวิภัติ เอกวจนะ, ลบ ส ด้วยสูตร สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ, สำเร็จรูปเป็น ปจิตุ.

๓๙. อรหสกฺกาทีสุ จ.

อรหสกฺกาทีสุ จ ครั้นเมื่อ อรห ศัพท์เป็นต้นด้วย สนฺเตสุ มีอยู่ ตุ อ.ตุ ปัจจัย โหติ ย่อมลง., อุ. โก ตำ นินฺทิตุ อรหติ, สกฺกา เชตุ ธเนน เป็นต้น.

อธิบาย. โก อ.ใคร อรหติ ย่อมควร นินฺทิตุ เพื่อการนินทา ตำ ซึ่งผู้นั้น (มีอธิบายว่า ใครเป็นผู้ควรนินทาผู้นั้น), สกฺกา อาจ ชิตุ เพื่อการชนะ ธเนน ด้วยทรัพย์ (มีอธิบายว่า สามารถชนะด้วยการให้ทรัพย์), อาทิ ศัพท์ใน อรหสกฺกาทิ ได้แก่บทเหล่านี้ คือ (ยกเว้นอรรถ "ความปรารถนา" ที่เกี่ยวข้องอยู่กับสูตรก่อน) ภพฺพ (ควร), อนุจฺฉวิก (สมควร), อนุรูป (สมควร), วฏฺฏติ (ย่อมควร), กปฺปติ (ย่อมควร), ปโหติ (ย่อมสามารถ), และ กาล, สมย ที่กล่าวอรรถ เวลา

นินฺทิตุ ตัวตั้งคือ นินฺท, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "นินฺท-ครหายำ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ตุ ปัจจัยเบื้องหลัง นินฺท ธาตุด้วยสูตร อรหสกฺกาทีสุ จ, ลง อิ อาคมด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร, ลง ส, ลบ ส, สำเร็จรูปเป็น นินฺทิตุ. (เชตุ ตัวตั้งคือ ชิ อาเทส อิ ของ ชิ เป็น เอ วุทธิเท่านั้น.)

๔๐. ปตฺตวจเน อลมตฺเถสุ จ.

อลมตฺเถสุ จ ครั้นเมื่ออรรถของ อลำ ศัพท์ ปตฺตวจเน กล่าวอรรถว่า ควร มีอยู่ ตุ อ.ตุ ปัจจัย โหติ ย่อมลง., อุ. อลเมว ทานานิ ทาตุ เป็นต้น.

อธิบาย. อลเมว ควรนั่นเทียว ทาตุ เพื่อการให้ ทานานิ ซึ่งทาน ท., ลง ตุ ปัจจัยใน อลำ ศัพท์ ที่กล่าวอรรถว่า ควร

ทาตุ ตัวตั้งคือ ทา, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ทา-ทาเน" ลง ตุ ปัจจัยด้วยสูตร ปตฺตวจเน อลมตฺเถสุ จ, ลง ส, ลบ ส, สำเร็จรูปเป็น ทาตุ

๔๑. ปุพฺพกาเลกกตฺตุกานำ ตุนตฺวานตฺวา วา.

ตุนตฺวานตฺวา อ.ตุน, ตฺวาน และ ตฺวา ปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง ปุพฺพกาเล ในกริยาตัวหน้าเอกกตฺตุกานำ ของกริยาตัวหน้า-หลัง อันมีกัตตาเสมอกัน วา โดยการวิกัป., อุ. โส กมฺมำ กาตุน กตฺวาน วา กตฺวา คจฺฉติ เป็นต้น.

อธิบาย. โส อ.บุคคลนั้น กาตุน กระทำแล้ว (วา อีกอย่างหนึ่ง กตฺวาน กระทำแล้ว วา อีกอย่างหนึ่ง กตฺวา กระทำแล้ว) กมฺมํ ซึ่งกรรม คจฺฉติ ย่อมไป., กัตตาของ กาตุน และ คจฺฉติ คือ "โส" ฉะนั้น จึงกล่าวว่า "เอกกตฺตุก" จะทำตัวในสูตรต่อ ๆ ไป, ตฺวาปจฺจยนฺต บทเหล่านี้ในรูป-สิทธินับเข้าเป็นบทนิบาต ฉะนั้น เพียงลง สิ วิภัติ ตามกฎของนิบาตนามบท แล้วลบด้วยสูตรใหญ่ คือ สพฺพาสมาวุโส ฯเปฯ

ปุพฺพกาเล. กาล ศัพท์ในที่นี่กล่าวอรรถว่า กริยา ถ้ามีกริยา ๒ ตัวทั้งหน้าและหลัง เช่น ในอุทาหรณ์ว่า "โส กมฺมํ กาตุน คจฺฉติ" จะต้องลง ตุน ปัจจัยเป็นต้นในกริยาตัวหน้า

ในการแปลนั้น ถ้าเป็นกรณีที่อยู่หน้ากริยาจริง ๆ จะต้องแปลว่า "แล้ว" เช่น ในอุทาหรณ์ว่า "ปจิตฺวา ภุญฺชติ (หุงแล้ว + ย่อมกิน)" ในกรณีนี้กริยาหุงจะจะต้องขึ้นก่อนกริยากิน นอกจากนั้นแล้ว ปจิตฺวา กับ ภุญฺชติ ภุญฺชติเป็นกริยาตัวสรุป ส่วนปจิตฺวา เป็นเพียงกริยาวิเสสนะที่แสดงกริยากินว่า "หุงแล้วจึงกิน" เท่านั้น ฉะนั้น กริยาประเภท ปจิตฺวา นี้เรียกว่า "ปุพฺพกาลกริยาวิเสสน"

อปรกาล. ถ้าเป็นไปในเบื้องหลังอรรถของกริยาที่มี ตฺวา ปัจจัยเรียกว่า "อปรกาลกริยา-วิเสสนะ" เช่น ทฺวารํ ปิทหิตฺวา นิกฺขมิ (ครั้นปิดประตูแล้วออกไป)

สมานกาล. ในกรณีที่กริยา ๒ ตัวมาพร้อมกัน เรียก ตฺวาปจฺจยนฺตบท ว่า "สมานกาลกริยา-วิเสสนะ" เช่น ทณฺโฑ ธกฺกจฺจ ปตติ (ไม้เท้าตกไปเสียงดังแก๊ก ๆ)

ลกฺขณ. ตฺวาปจฺจยนฺต บทเหล่านี้ยังแปลแม้อรรถของ ลักษณะ อีกด้วย เช่น สุตฺวา ชานิสฺสาม (ฟังแล้ว จักได้ยิน)

อรรถของเหตุ. ยังมีกรณีที่ถูกแปลเป็นอรรถของ เหตุ ด้วย เช่น "ฆตํ ปิตฺวา พลํ โหติ" พลํ อ.กำลัง โหติ ย่อมมี ปิตฺวา เพราะดื่ม ฆตํ ซึ่งเนย

ในกรณีที่ที่กล่าวมานี้ กัตตา ของ ปิตฺวา คือผู้ดื่ม กัตตา ของ โหติ คือ พลํ เพราะกัตตาไม่เสมอกันเช่นนี้ไม่เรียกว่า เอกกตฺตุก จะต้องลง ตฺวา ปัจจัยด้วยทุวิธากรณโยควิภาคคือ "ตุนตฺวานตฺวา" (อรรถเบื้องต้น ๔ อรรถสามารถลงด้วยสูตรเดิมได้ เพราะเป็น เอกกตฺตุก) ในกรณีที่แปลอรรถของเหตุ เช่นนี้ถ้าต้องการให้ กัตตา ของ ตฺวาปจฺจยนฺตบท เป็น ปฐมา จะต้องลงในอรรถสัมพันธ์ แปลว่า "โส ของผู้นั้น"

๔๒. วตฺตมาเน มานนฺตา.

มานนฺตา อ.มาน และ อนฺต ปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง วตฺตมาเน ในปัจจุบันกาล., อุ. คจฺฉมาโน, คจฺฉนฺโต, คณฺหาติ เป็นต้น.

อธิบาย. คจฺฉมาโน, คจฺฉนฺโต ไปอยู่, คณฺหาติ ย่อมถือเอา., แม้จะกล่าวว่า ไปอยู่ แต่ไม่ใช่อรรถอนาทร ที่มาในการกะ หว่าเป็นการแปลเพื่อกิริยาที่เป็นปัจจุบันปรากฏขึ้น ว่า "ไปอยู่,

กำลังไป" แม้จะกล่าวว่าต้องลง มาน และ อนฺต ปัจจัยในอรรถอันเป็นปัจจุบันในสูตรนี้ ในคัมภีร์อื่น ๆ ยังลงในอรรถอันเป็นอนาคตได้ด้วย ทำรูปวิเคราะห์ว่า "คจฺฉติ คจฺฉิสฺสตีติ คจฺฉมาโน คจฺฉนฺโต"

คจฺฉมาโน ตัวตั้งคือ คมุ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "คมุ-คติมฺหิ" ลบสระ อุ อันเป็นที่สุด, ลง มาน ปัจจัยด้วยสูตร วตฺตมาเน มานนฺตา, ลง อ ปัจจัยด้วยสูตร ภูวาทิโต อ, (คณ อ มาน) อาเทสที่สุดธาตุ เป็น จฺฉ ด้วยสูตร คมิสฺสนฺโต จฺโฉ วา สพฺพาสุ, นำ จฺฉ ไปประกอบกับ อ, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น โอ, แยก, ลบ, รวม.

คจฺฉนฺโต ตัวตั้งคือ คมุ, ตั้งชื่อธาตุ, ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง อนฺต ปัจจัย, ลง อ ปัจจัย, อาเทส มฺ เป็น จฺฉ, ลบสระ อ หน้าด้วยสูตร สรโลโป ฯเปฯ, นำ จฺฉ ไปประกอบกับ อ, กำหนดเป็นนาม เป็นต้น, มาน ปัจจัยนับเข้าใน ปุริส, จิตฺต และกณฺฑาทิคณะ, อนฺต ปัจจัยนับเข้าใน คจฺฉนฺตาทิคณะ

๔๓. สาสาทีหิ รตฺถุ.

รตฺถุ อ.รตฺถุ ปัจจัย โหติ ย่อมลง สาสาทีหิ (ในเบื้องหลัง) จาก สาส ธาตุเป็นต้น., อุ. สตฺถา เป็นต้น.

วิเคราะห์. "สาสตีติ สตฺถา" สาสติ ย่อมสอน อิติ เพราะเหตุนั้น สตฺถา ชื่อว่าสัตถา (พระศาสดา) อาทิ ศัพท์ใน สาสทีหิ ได้แก่ สสุ และ วส ธาตุ

สตฺถา ตัวตั้งคือ สาส, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "สาส-อนุสิฏฺิมฺหิ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง รตฺถุ ปัจจัยด้วยสูตร สาสาทีหิ รตฺถุ, ลบ สฺ ที่สุดธาตุพร้อมกับ รฺ อนุพันธ์ด้วยสูตร รมฺหิ รนฺโต ราทิโน, (สา อ อตฺถุ) แยก สฺ, ลบ อา, นำ สฺ ไปประกอบกับ อ, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, อาเทส อุ ที่สุดของ สตฺถุ ศัพท์เป็น อา และลบ สิ ด้วย ด้วยสูตร สตฺถุปิตาทีนมา สิสฺมึ สิโลโป จ, สำเร็จรูปเป็น สตฺถา

๔๔. ปาทิโต ริตุ.

ริตุ อ.ริตุ ปัจจัย โหติ ย่อมลง ปาทิโต (ในเบื้องหลัง) จาก ปา ธาตุเป็นต้น., อุ. ปิตา เป็นต้น.

วิเคราะห์. "ปาตีติ ปิตา" ปาติ ย่อมรักษาซึ่งบุตรและธิดา อิติ เพราะเหตุนั้น บิดา ชื่อว่า ปิตา (บิดา), อาทิ ศัพท์ใน ปาทิโต ได้แก่ ธา และ ทุห ธาตุ.

ปิตา ตัวตั้งคือ ปา, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ รมฺหิ รนฺโต ราทิโน, นำ ปฺ ไปประกอบกับ อิ, กำหนดเป็นนามเป็นต้น

๔๕. มานาทีหิ ราตุ.

ราตุ อ.ราตุ ปัจจัย โหติ ย่อมลง มานาทีหิ (ในเบื้องหลัง) จาก มาน ธาตุเป็นต้น., อุ. มาตา เป็นต้น

วิเคราะห์. "มาเนตีติ มาตา" มาเนติ ย่อมนับถือซึ่งบุตรและธิดา อิติ เพราะเหตุนั้น มาตา ชื่อมาตา (มารดา), อาทิ ศัพท์ใน มานาทีหิ ได้แก่ ภาส ธาตุมีรูปวิเคราะห์ดังนี้ "ภาสตีติ ภาตา" ภาสติ ย่อมกล่าว อิติ เพราะเหตุนั้น ภาตา ชื่อว่าภาตา (พี่ชาย)

มาตา ตัวตั้งคือ มาน, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "มาน-มาเนติ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ราตุ ปัจจัยด้วยสูตร มานาทีหิ ราตุ, ลบ นุ ที่สุดธาตุพร้อมกับ รฺ อนุพันธ์, แยก มฺ, ลบ, รวม, กำหนดเป็นนาม (ภาตา ตัวตั้งคือ ภาส, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ภาส-วิยตฺติยำ วาจายำ" เมื่อเป็นรูป (ภา อาตุ) แล้ว แยก ภฺ, ลบ, รวม, (ภาตุ) กำหนดเป็นนาม เป็นต้น

๔๖. อาคมา ตุโก.

ตุโก อ.ตุก ปัจจัย โหติ ย่อมลง อาคมา (ในเบื้องหลัง) จาก อา บทหน้า คมุ ธาตุ., อุ. อาคนฺตุโก.

อธิบาย. อาคจฺฉติ ย่อมมาถึง อิติ เพราะเหตุนั้น อาคนฺตุโก ชื่อว่าคันตุกะ (แขก) จะสำเร็จรูปในสูตร คมขนหนทีนำ ตุตพฺพาทีสุน.

๔๗. ภพฺเพ อิก.

อิก อ.อิก ปัจจัย โหติ ย่อมลง ภพฺเพ ในอรรถว่า "สมควร"., อุ. คมิโก.

วิเคราะห์. "คนฺตุ ภพฺโพติ คมิโก" ภพฺโพ เป็นผู้สมควร คนฺตุ เพื่อการไป อิติ เพราะเหตุนั้น คมิโก ชื่อว่าคมิกะ (ผู้จะเดินทาง)

คมิโก ตัวตั้งคือ คมุ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "คมุ-คติมฺหิ" ลบสระ อุ อันเป็นที่สุด, ลง อิก ปัจจัยด้วยสูตร ภพฺเพ อิก, นำ มฺ ไปประกอบกับ อิ, (คมิก) กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น โอ, สำเร็จรูปเป็น คมิโก.

อิติ กิตพฺพิธานกปฺเป ทุติโย กณฺโฑ.

กณฺโฑ อ.กัณฑ์ ทุติโย ที่ ๒ กิตพฺพิธานกปฺเป ในกิต อิติ จบแล้ว.

****

๔๘. ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ.

อนิฏฺฐา อ.ศัพท์ ที่ยังไม่สำเร็จ ท. ปจฺจยา เพราะปัจจัย สิชฺฌนฺติ ย่อมสำเร็จ นิปาตนา ด้วยสูตรใหญ่นี้สามารถให้สำเร็จ., อุ. นจฺจ, นฏฺฏ เป็นต้น.

วิเคราะห์. "นจฺจนํ นจฺจ นฏฺฏ" (ภาวสาธนะ) นจฺจนํ ฟ้อน นจฺจ นฏฺฏ การฟ้อน, รูปไหนทำตัวแล้วยังไม่สำเร็จ จะทำให้สำเร็จได้ด้วยสูตรใหญ่นี้

นจฺจ ตัวตั้งคือ นต, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "นต-คตฺตวินาเม" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ต ปัจจัยด้วยสูตร ภาวกมฺเมสุ ต, อาเทส ต ปัจจัยพร้อมกับ ตฺ ที่สุดธาตุเป็น จฺจ ด้วยสูตรใหญ่คือ ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น อ, สำเร็จรูปเป็น นจฺจ. (นฏฺฏ ตัวตั้งคือ นต, ลง ต ปัจจัย แล้วอาเทสเป็น ฏฺฏ)

สูตรใหญ่ ๔ สูตรได้แสดงไว้แล้วในสูตร กฺวจิ ธาตุ ในอาขยาตกัณฑ์ เหมือนรัฐมนตรี ๔ ท่าน มีอำนาจจัดทำภารกิจทั้งหมดที่ตนรับผิดชอบอยู่ให้สำเร็จเสร็จสิ้นไป ฉันใด แม้สูตรใหญ่ ๔ สูตรก็มีอำนาจทำตัวรูปที่ตนรับผิดชอบอยู่ให้สำเร็จไปได้ ฉันนั้น

๔๙. สาสทิสโต ตสฺส ริฏฺโฐ จ.

ริฏฺโฐ จ อ.การอาเทสเป็น ริฏฺฐ ด้วย ตสฺส ของ ต ปัจจัย ปรสฺส อันเป็นเบื้องหลัง สาสทิสโต จาก สาส และ ทิส ธาตุ ท. โหติ ย่อมมี., อุ. อนุสิฏฺโฐ, ริฏฺฐ เป็นต้น.

อธิบาย. อนุสาสียิตฺถ ตามสอนแล้ว อิติ เพราะเหตุนั้น อนุสิฏฺโฐ ชื่ออนุสิฏฺฐะ (ผู้ตามสอน) ปสฺสียติ ย่อมเห็น อิติ เพราะเหตุนั้น ทิฏฺโฐ ชื่อว่าทิฏฺฐ (อารมณ์อันเห็นแล้ว) (ในรูปสิทธิ ตั้งรูปวิเคราะห์เป็นอดีตกาลดังนี้ "อทสฺสียิตฺถ ได้เห็นแล้ว") ปัจจัยที่พึงได้ด้วย จ ศัพท์ใน ริฏฺโฐ จ ดูในรูปสิทธิ.

อนุสิฏฺโฐ ตัวตั้งคือ อนุ + สาส, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "สาส-อนุสิฏฺริมฺหิ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ต ปัจจัยด้วยสูตร ภาวกมฺเมสุ ต, อาเทส ต ปัจจัยเป็น ริฏฺฐ ด้วยสูตร สาสทิสโต ตสฺส ริฏฺโฐ จ, (อนุสาสฺ ริฏฺฐ) ลบ สฺ ที่สุดธาตุพร้อมกับ ร อนุพันธ์ด้วยสูตร รมฺหิ รนฺโต ราทิโน, (อนุสา อิฏฺฐ) แยก สฺ, ลบ, รวม, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น โอ, สำเร็จรูปเป็น อนุสิฏฺโฐ (ทิฏฺฐ ตัวตั้งคือ ทิส, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ทิส-ทกฺขเณ" แล้วทำตัวโดยนัย อนุสิฏฺโฐ)

๕๐. สาทิสนฺตปุจฺฉภนฺชหสาทีหิ ฏฺโฐ.

ฏฺโฐ อ.การอาเทสเป็น ฏฺฐ ตสฺส ของ ต ปัจจัย ปรสฺส อันเป็นเบื้องหลัง สนฺตปุจฺฉภนฺชหสาทีหิ จากธาตุ ท. มี ส เป็นที่สุด ปุจฺฉ ภนฺช และ หส ธาตุเป็นต้น สาทิ พร้อมกับที่สุดธาตุในเบื้องหน้า โหติ ย่อมมี., อุ. ตุฏฺโฐ, ปุฏฺโฐ, ภฏฺฐ, หฏฺโฐ เป็นต้น.

อธิบาย. (แสดงอุทาหรณ์ตามลำดับธาตุ) ตุสียติ ย่อมยินดี อิติ เพราะเหตุนั้น ตุฏฺโ ชื่อ ตุฏฺะ(ผู้ยินดี) ปุฏฺโ ผู้อันเขาถามแล้ว, ภฏฺ วัตถุอันบดแล้ว, หฏฺโ ผู้ร่าเริงแล้ว, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกมฺเมสุ ต ในอรรถของกรรมส่วนบท หฏฺโ ที่กล่าวกัตตาลง ต ปัจจัยด้วยสูตร อตีเต ตตวนฺตุตาวี

ตุฏฺโ ตัวตั้งคือ ตุส, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ตุส-ปีติมฺหิ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ต ปัจจัย อาเทส ต ปัจจัยพร้อมกับ ส ที่สุดธาตุเป็น ฏฺ ด้วยสูตร สาทิสนฺตปุจฺฉภนฺชหสาทีหิ ฏฺโ, กำหนดเป็น นาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น โอ, สำเร็จรูปเป็น ตุฏฺโ. (สนฺต ใน ตุฏฺโ นี้ได้แก่ ธาตุที่มี ส เป็นที่สุด เมื่อเป็นรูป "ตุส ต" แล้วอักษรที่อยู่ใกล้เบื้องหน้าของ ต ปัจจัยคือ ส อาเทส ต ปัจจัยพร้อมกับอักษร ที่สุดธาตุอันเป็นไปในที่ใกล้นั้นเป็น ฏฺ)

ปุฏฺโ ตัวตั้งคือ ปุจฺฉ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ปุจฺฉ-ปุจฺฉเน" อาเทส ต ปัจจัยพร้อมกับ จฺฉ ที่สุดธาตุเป็น ฏฺ, ภฏฺ ตัวตั้งคือ ภนฺช, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ภนฺช-อวมทฺทเน" อาเทส ต ปัจจัย พร้อมกับ นฺช ที่สุดธาตุเป็น ฏฺ

หฏฺโ ตัวตั้งคือ หส, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "หส-ปีติมฺหิ" อาเทส ต ปัจจัยพร้อมกับ ส ที่สุด ธาตุเป็น ฏฺ, ลบนิคคหิตด้วยสูตร พฺยญฺชเน จ, หส ธาตุนี้เป็นธาตุที่มี ส เป็นที่สุด ฉะนั้น น่าจะนับ เข้าใน สนฺต ที่กล่าวอีกโดยเฉพาะมีประโยชน์ให้รู้ว่า อาเทสเป็น ฏฺ ใน หฏฺโ นั้นแน่นอน ใน สนฺตธาตุ อื่น ๆ นั้นไม่แน่นอน รูปที่เหมือนกันมีมาก

๕๑. วสโต อุฏฺ.

อุฏฺ อ.การอาเทสเป็น อุฏฺ ตส ของ ต ปัจจัย ปรส ส อันเป็นเบื้องหลัง วสโต จาก วส ธาตุ สาทิ พร้อมกับที่สุดธาตุในเบื้องหน้า โหติ ย่อมมี., อุ. วุฏฺโ.

อธิบายและรูปวิเคราะห์. อวสี ได้อยู่แล้ว อิติ เพราะเหตุนั้น วุฏฺโ ชื่อว่าวุฏฺะ(ผู้อยู่ แล้ว), ในบทว่า "วสฺสำ วุฏฺโ, ปริวุฏฺปริวาโส" เป็นต้น ก็เป็น วุฏฺ นี่แล, ในรูปสิทธิเป็น "วสโต อุตฺถ" แต่ถ้านำเอาการทำตัว อุฏฺโ ของ นฺยาสะ ในสูตร "วสวาวุ" คู่กับการรจนาตามลำดับสูตร ของกัจจายนะ เป็นหลักอ้างแล้วควรจะเป็น "วสโต อุฏฺ"

วุฏฺโ ตัวตั้งคือ วส, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "วส-นิวาเส" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ต ปัจจัย อาเทส ต ปัจจัยพร้อมกับ ส ที่สุดธาตุเป็น อุฏฺ ด้วยสูตร วสโต อุฏฺ, (ว อุฏฺ) แยก วุ, ลบ, รวม, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น วุฏฺโ

(อธิวตฺถา ตัวตั้งคือ อธิ + วส, ต ปัจจัย., วตฺตพฺพำ ตัวตั้งคือ วส, ตพฺพ ปัจจัย., นิวตฺถำ ตัวตั้งคือ นิ + วส, ต ปัจจัย, อาเทส ต ปัจจัยพร้อมกับ ส ที่สุดธาตุเป็น ตฺถ ด้วยสูตรใหญ่คือ กฺวจิ ธาตุ, อธิวตฺถา = เทวดาสิงแล้ว (กัญญาทิคณะ), วตฺตพฺพำ พึงอยู่, นิวตฺถำ ผ้าอันนุ่งห่มแล้ว

๕๒. วสฺส วา วุ.

อุ อ.การอาเทสเป็น อุ วสฺส ของ ว อักษร วสสฺส ของ วส ธาตุ โหติ ย่อมมี วา โดยการวิกัป., อุ. อุสิโต, วุสิโต.

อธิบาย. อุสิโต, วุสิโต อยู่ประพฤติแล้ว. (การประพฤติพรหมจรรย์ เรียกว่า อยู่ประพฤติ) ยังมีการกล่าวกรรมอีกด้วยว่า "วุสิตํ อันเขาอยู่ประพฤติแล้ว" เป็นต้น ในสูตรนี้ แม้ฎีกาจะพรรณาต่าง ๆ กันก็เขียนแบบง่ายที่สุด (วุ ตัดบทเป็น ว + อุ)

อุสิโต ตัวตั้งคือ วส, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "วส-นิวาเส" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ต ปัจจัยด้วยสูตร อตีเต ตตวนฺตุตาวี, อาเทส ว ของ วส ธาตุเป็น อุ ด้วยสูตร วสฺส วา วุ, (อุสฺ ต) ลง อิ อาคมด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น โอ, สำเร็จรูปเป็น อุสิโต. (วุสิโต ในฎีกา นิยมลง ว อาคมด้วยสูตรใหญ่คือ เตสุ วุทฺธิ เพราะไม่ใช่การต่อแบบสนธิ)

๕๓. ธฆภาเหหิ ธฆา จ.

ธฆา จ อ.การอาเทสเป็น ธ และ ฆ ท.ด้วย ตสฺส ของ ต ปัจจัย ปรสฺส อันเป็นเบื้องหลัง ธฆภาเหหิ จากธาตุ ท. มี ธ, ฆ, ภ และ ห เป็นที่สุด โหนฺติ ย่อมมี., อุ. พุทฺโธ, วุทฺโฆ, ลทฺธํ, วทฺฆํ เป็นต้น.

อธิบาย. อุทาหรณ์ในสูตรนี้จะต้องทำรูปวิเคราะห์เป็น วิเคราะห์ของอดีตกาล, วิเคราะห์ของกาลทั้ง ๓, วิเคราะห์ที่กล่าวกัตตา และ วิเคราะห์ที่กล่าวกรรม ตามความเหมาะสมแก่อรรถ ส่วน ต ปัจจัยก็ต้องลงด้วยสูตร พุธคมาทิตฺเถ กตฺตริ, อตีเต ตตวนฺตุตาวี, ภาวกมฺเมสุ ต ตามแต่จะสมควร เมื่อได้พื้นฐานการจำแนกอย่างนั้นแล้วจะมีความเข้าใจเอง (เหตุที่ต้องอาเทสเป็น ธ ฆ ในเบื้องหลังธาตุที่มีอักษรอะไรเป็นที่สุด นั้นดูใน ภาสาฎีกา) สำหรับในที่นี้ จะกล่าวเพียงย่อ ๆ-

๑. อาเทส ต ที่มี ธ + ภ อยู่เบื้องหลัง เป็น ธ
๒. อาเทส ต ที่มี ฆ + ห อยู่เบื้องหลัง เป็น ฆ
๓. บางครั้งอาเทส ต ที่มี ห อยู่เบื้องหลัง เป็น ธ

พุทฺโธ พระพุทธเจ้า (ลง ต ปัจจัยด้วยสูตร พุธคมาทิตฺเถ กตฺตริ), วุทฺโฆ ผู้เจริญ (ลง ต ปัจจัยด้วยสูตร อตีเต ตตวนฺตุตาวี), ลทฺธํ อันเขาได้แล้ว, ทฆฺทฺธํ อันไฟไหม้แล้ว (ลง ต ปัจจัยด้วยสูตร ภาวกมฺเมสุ ต) จะทำตัวในสูตร หจตุตฺถานมนฺตานำ โทเธ, โฆ ฆกาเร.

๕๔. ภนฺชโต คฺโค จ.

คฺโค จ อ.การอาเทสเป็น คฺค ด้วย ตสฺส ของ ต ปัจจัย ปรสฺส อันเป็นเบื้องหลัง ภนฺชโต จาก ภนฺช ธาตุ สาทิ พร้อมกับที่สุดธาตุในเบื้องหน้า โหติ ย่อมมี., อุ. ภคฺโค.

รูปวิเคราะห์และทำตัว. อภญฺชียิตฺถ ได้หักแล้ว อิติ เพราะเหตุนั้น ภคฺโค ชื่อว่าภัคคะ (ผู้หักแล้ว) (หาสูตรที่จะต้องลง ต ปัจจัยด้วยการสังเกตุสำเนียงคำแปล)

ภคฺโค ตัวตั้งคือ ภนฺช, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ภนฺช–อวมทฺทเน" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ต ปัจจัยด้วยสูตร ภาวกมฺเมสุ ต, อาเทส ต ปัจจัยพร้อมกับที่สุดธาตุเป็น คฺค ด้วยสูตร ภนฺชโต คฺโค จ, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น โอ, สำเร็จรูปเป็น ภคฺโค

๕๕. ภุชาทีนมนฺโต โน ทฺวิ จ.

อนฺโต อ.พยัญชนะอันเป็นที่สุด ภุชาทีนำ แห่งธาตุ ท.มี ภุช ธาตุเป็นต้น โน หายไป ทฺวิ จ อ. เทฺวภาวะด้วย ตสฺส ของ ต ปัจจัย โหติ ย่อมลง., อุ. ภุตฺโต, ภุตฺตวา, ภุตฺตาวี เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็น โลปวิธิ และ เทฺวภาวคมนสูตร ลบ ชฺ เป็นต้นที่เป็นที่สุดของ ภุช ธาตุ เป็นต้น และลง ตฺ เทฺวภาวะ ในคำว่า "ต ปัจจัย" ได้แก่ ปัจจัยที่มี ต อักษรเป็นเบื้องต้น เช่น ต ตวนฺตุ ตาวี ตพฺพ และ ตุ๋, "อภุญฺชีติ ภุตฺโต" อภุญฺชี ได้กินแล้ว อิติ เพราะเหตุนั้น ภุตฺโต ชื่อว่าภุตตะ, แม้รูป ภุตฺตวา (คุณวาทิ) และ ภุตฺตาวี (ทณฺฑาทิ) ก็นัยเดียวกัน

ภุตฺโต ตัวตั้งคือ ภุช, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ภุช–ปาลนพฺยวหรเณสุ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ต ปัจจัยด้วยสูตร อตีเต ตตวนฺตุตาวี, (ภุชฺ ต) ลบ ชฺ ที่สุดธาตุ และลง ตฺ เทฺวภาวะของ ต ด้วย ด้วยสูตร ภุชาทีนมนฺโต โน ทฺวิ จ, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น โอ, สำเร็จรูปเป็น ภุตฺโต (ภุตฺตวา ลง ตวนฺตุ ปัจจัย, ภุตฺตาวี ลง ตาวี ปัจจัยแล้วทำตัว.)

๕๖. วจ วา วุ.

อุ อ.การอาเทสเป็น อุ ว ของ ว อักษร วจ ของ วจ ธาตุ วา โหติ ย่อมเป็นวิกัป อนฺโต อ.พยัญชนะอันเป็นที่สุด โน หายไป ทฺวิ จ อ.เทฺวภาวะด้วย ตสฺส ของ ต ปัจจัย โหติ ย่อมลง., อุ. อุตฺตำ, วุตฺตำ.

อธิบาย. (อุตฺตำ, วุตฺตำ กล่าวแล้ว) ในอุทาหรณ์ "วตฺตพฺพำ พึงกล่าว" เป็นต้น แม้เป็น วจ ธาตุเหมือนกัน แต่เพราะไม่ได้ทำตัวด้วยสูตรนี้จึงกล่าวว่า "วา โดยการวิกัป" ถ้าลบ จฺ ที่สุดธาตุด้วยสูตร ภุชาทีนมนฺโต โน ทฺวิ จ แล้วลง ต เทฺวภาวะ จะเป็นรูป วตฺตพฺพำ

การรจนาสูตรนี้กับสูตร วส วา วุ เหมือนกัน ในสูตรนั้น อาเทส ว ของ วส ธาตุเป็น อุ ส่วนสูตรนี้ อาเทส จฺ ของ วจ ธาตุเป็น อุ ฉะนั้น คัมภีราจารย์ทั้งหลายต่างมีความเห็นว่า การลบที่สุดธาตุก็ดี การลงเทฺวภาวะก็ดี ควรจัดทำด้วยสูตร "ภุชาทีนมนฺโต โน ทฺวิ จ" เท่านั้น แต่จะได้แสดงด้วยสูตรนี้ตามที่เคยปฏิบัติมาก่อน ฯ

อุตฺตำ ตัวตั้งคือ วจ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "วจ–วิยตฺติยำ วาจายำ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ต ปัจจัยด้วยสูตร ภาวกมฺเมสุ ต, อาเทส ว เป็น อุ และลบ จฺ ที่สุดธาตุด้วย ลง ต เทฺวภาวะ ของ ตฺ ด้วย สูตร วจ วา วุ, (อุตฺต) กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น อำ, สำเร็จรูปเป็น อุตฺตำ (วุตฺตำ ลง วุ

อาคมด้วยสูตรใหญ่คือ กฺวจิ ธาตุ เหมือน วสิตุ)

๕๗. ตุปาทีนญฺจ.

อนฺโต อ.พยัญชนะอันเป็นที่สุด ตุปาทีนญฺจ ของธาตุ ท.มี ตุป เป็นต้นด้วย โน ย่อมหายไป ทฺวิ จ อ.เทฺวภาวะด้วย ตสฺส ของ ต ปัจจัย โหติ ย่อมลง., อุ. สุตุตฺโต เป็นต้น.

อธิบาย. (อุทาหรณ์ของสูตรนี้กับสูตร ภุชาทีนมนฺโต โน ทฺวิ จ สับสนกัน ฉะนั้น กล่าวกันว่าสูตรนี้เป็นสูตรเกิน) "สุโตปียิตฺถ อันเขารักษาดีแล้ว อิติ เพราะเหตุนั้น สุตุตฺโต ชื่อสุตุตตะ (ผู้รักษาดีแล้ว) ลง ต ปัจจัยด้วยสูตร ภาวกมฺเมสุ ต, "สุโตปิ มิตชิตดีแล้ว อิติ เพราะเหตุนั้น สุตุตฺโต ชื่อสุตุตตะ ผู้รักษาดีแล้ว) "ในกรณีที่แปลอดีตกัตตาเช่นนี้ลง ต ปัจจัยด้วยสูตร อตีเต ตตวนฺตุตาวี

สุตุตฺโต ตัวตั้งคือ ตุป, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ตุป-โตปเน" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ต ปัจจัย ลบ ป ที่สุดธาตุ และลง ต เทฺวภาวะของ ต ด้วยสูตร ตุปาทีนญฺจ, กำหนดเป็นนาม เป็นต้น

๕๘. ตราทีหิ อิญฺโญ.

อิญฺโญ อ.การอาเทสเป็น อิญฺ ตสฺส ของ ต ปัจจัย ปรสฺส อันเป็นเบื้องหลัง ตราทีหิ จากธาตุ ท. มี ตร เป็นต้น โหติ ย่อมเป็น อนฺโต จ อ.พยัญชนะที่สุดธาตุด้วย โน ย่อมหายไป., อุ. ติญฺโญ, ตุญฺโญ เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็น อาเทสวิธิและโลปวิธิสูตร อาเทส ต ปัจจัยอันเป็นเบื้องหลังของธาตุที่มี รการันตะอย่างเดียวกัน เป็น ตร และ อิญฺ และลบที่สุดธาตุ, ติญฺโญ ข้ามพ้นแล้ว, ตุญฺโญ ผู้เร็วพลัน

ติญฺโญ ตัวตั้งคือ ตร, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ตร-ตรเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ต ปัจจัย อาเทส ต ปัจจัย เป็น อิญฺ และลบ ร ที่สุดธาตุ ด้วยสูตร ตราทีหิ อิญฺโญ, (ต อิญฺ) แยก ตุ, ลบ, รวม, กำหนดเป็นนาม เป็นต้น

ตุญฺโญ ตัวตั้งคือ ตุร, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ตุร-เวเค" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ต ปัจจัย อาเทส ต ปัจจัย เป็น อิญฺ และลบ ร ที่สุดธาตุ ด้วยสูตร ตราทีหิ อิญฺโญ, (ตุ อิญฺ) ลบสระ อิ ด้วยสูตร วาปโร อสรูปา, กำหนดเป็นนาม เป็นต้น

๕๙. ภิทาทิโต อินฺนอนฺนอีฌา วา.

อินฺนอนฺนอีฌา อ.การอาเทสเป็น อินฺน, อนฺน และ อีฌา ท. ตสฺส ของ ต ปัจจัย ปรสฺส อันเป็นเบื้องหลัง ภิทาทิโต จาก ภิท ธาตุเป็นต้น โหนฺติ ย่อมเป็น วา โดยการวิกัป อนฺโต จ อ.พยัญชนะที่สุดธาตุด้วย โน ย่อมหายไป. อุ. ภินฺโน, ฉนฺโน, ขีโณ เป็นต้น.

อธิบาย. ภินฺโน แตกแล้ว, ฉนฺโน ปิดแล้ว, ขีโณ สิ้นไปแล้ว, สูตรนี้เป็นอาเทสวิธิสูตร อาเทส ต ปัจจัยอันเป็นเบื้องหลังของธาตุที่มี ท เป็นที่สุด เช่น ภิท เป็น อินฺน และ อนฺน ส่วนการอาเทส

เป็น อีณ โดยมากจะเป็นเบื้องหลังธาตุที่มีอักษรตัวเดียวโดด ๆ เช่น ชี

ภินฺโน ตัวตั้งคือ ภิท, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ภิท–วิทารเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ต ปัจจัย, อาเทส ต ปัจจัยเป็น อินฺน และลบ ทฺ ที่สุดธาตุ ด้วยสูตร ภิทาทิโต อินฺนอนฺนอีณา วา, แยก ภฺ, ลบ, รวม, (ภินฺน) กำหนดเป็นนาม เป็นต้น

ฉนฺโน ตัวตั้งคือ ฉท, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ฉท–อวปารเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด, อาเทส ต ปัจจัยเป็น อนฺน และลบ ทฺ ที่สุดธาตุด้วย, ขีโณ ตัวตั้งคือ ขี, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ขี–ขเย" อาเทส ต ปัจจัยเป็น อีณ และลบ อี ที่สุดธาตุด้วย, นำ ขฺ ไปประกอบกับ อี, (ขีณ) กำหนดเป็นนาม เป็นต้น, ใน ขีณา ชาติ ลง อา อิตถีโชตกะปัจจัย.

๖๐. สุสปจสกโต กฺขกฺกา จ.

กฺขกฺกา จ อ.การอาเทสเป็น กฺข และ กฺก ท. ตสฺส ของ ต ปัจจัย ปรสฺส อันเป็นเบื้องหลัง สุสปจสกโต จ จาก สุส, ปจ และ สก ธาตุ โหนฺติ ย่อมเป็น อนฺโต จ อ.พยัญชนะที่สุดธาตุด้วย โน หายไป., อุ. สุกฺโข, ปกฺกํ, สกฺโก.

อธิบายและทำตัว. สุกฺโข ต้นไม้แห้ง, ปกฺกํ ผลไม้สุก, สกฺโก ท้าวสักกะ.

สุกฺโข ตัวตั้งคือ สุส, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "สุส–โสสเน" ลบสระ, ลง ต ปัจจัยด้วยสูตร อตีเต ตตวนฺตุตาวี, อาเทส ต ปัจจัยเป็น กฺข และลบ สฺ ที่สุดธาตุด้วย ด้วยสูตร สุสปจสกโต กฺขกฺกา จ, กำหนดเป็นนาม เป็นต้น

ปกฺกํ ตัวตั้งคือ ปจ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ปจ–ปาเก" เป็นต้น อาเทส ต ปัจจัยเป็น กฺก และลบ จฺ ที่สุดธาตุ, สกฺโก ตัวตั้งคือ สก, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "สก–สามตฺเถ"

๖๑. ปกฺกมาทีหิ นฺโต จ.

นฺโต จ อ.การอาเทสเป็น นฺต ด้วย ตสฺส ของ ต ปัจจัย ปรสฺส อันเป็นเบื้องหลัง ปกฺกมาทีหิ จากธาตุ ท. มี ป บทหน้า กมฺ ธาตุเป็นต้น อนฺโต จ อ.พยัญชนะที่สุดด้วย โน หายไป., อุ. ปกฺกนฺโต เป็นต้น, ด้วย จ ศัพท์รวมการอาเทสเป็น นฺติ ของ ติ ปัจจัยแล้วมีรูปเป็น สกฺกนฺติ เป็นต้น

อธิบาย. ปกฺกมี หลีกไปแล้ว อิติ เพราะเหตุนั้น ปกฺกนฺโต ชื่อปักกันตะ (ผู้หลีกไปแล้ว)., อาท ศัพท์ได้แก่ธาตุที่มี ม เป็นที่สุดเหมือนกันกับ กมฺ ธาตุเช่น ภมฺขมฺ และ สมฺ เป็นต้น (แม้ กนฺ ธาตุ ก็ถือเอาได้ด้วย) สงฺกนฺติ การเคลื่อนย้าย

ปกฺกนฺโต ตัวตั้งคือ ป + กมฺ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "กมฺ–ปทวิกฺเขเป" ลบสระ, ลง ต ปัจจัยด้วยสูตร อตีเต ตตวนฺตุตาวี, อาเทส ต ปัจจัยเป็น นฺต และลบ มฺ ที่สุดธาตุด้วย ด้วยสูตร ปกฺกมาทีหิ นฺโต จ. (ปก นฺต) ลง กฺ สทิสเทฺวภาวะ, กำหนดเป็นนาม เป็นต้น

สงฺกนฺติ ตัวตั้งคือ สํ + กมุ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "กมุ-ปทวิกฺเขเป", ลง ติ ปัจจัยด้วยสูตร อิตฺถิยมติย โว วา, อาเทส ติ เป็น นฺติ และลบ มฺ ที่สุดธาตุ ด้วย จ ศัพท์ในสูตร ปกฺกมาทีหิ นฺโต จ, กำหนดเป็นนาม เป็นต้น (เหมือนกันกับ รตฺตาทิ ปตฺติ)

๖๒. ชนาทีนมา ติมฺหิ จ.

อนฺโต อ.พยัญชนะที่สุด ชนาทีนํ แห่งธาตุ ท. มี ชน เป็นต้น อา เป็น อา โหติ ย่อมเป็น ตมฺหิ จ ในเพราะ ต ปัจจัยด้วย ติมฺหิ จ ในเพราะ ติ ปัจจัยด้วย., อุ. ชาโต, ชาติ เป็นต้น, ด้วยโยค-วิภาคคือ ชนมาทีนมา ยังอาเทสเป็น อา ในเพราะปัจจัยอื่น ๆ นอกจาก ต และ ติ ปัจจัย มีรูปเป็น ชายติ.

อธิบาย. อชนี ได้เกิดแล้ว อิติ เพราะเหตุนั้น ชาโต ชื่อว่าชาตะ (ผู้เกิดแล้ว), ชาติ การเกิด, ชายติ ย่อมเกิด (ชน ธาตุ ติ วิภัติ ทิวาทิ ย ปัจจัย)

ชาโต ตัวตั้งคือ ชน, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ชน-ชนเน" ลบสระ, ลง ต ปัจจัยด้วยสูตร อตีเต ตตวนฺตุตาวี, อาเทสที่สุดธาตุเป็น อา ด้วยสูตร ชนาทีนมา ติมฺหิ จ, แยก ชฺ, ลบ, รวม, กำหนดเป็น นาม เป็นต้น (ถ้าลง ติ ปัจจัยด้วยสูตร อิตฺถิยมติย โว วา จะเป็นรูป ชายติ (เป็นอิตถีลิงค์ นับเข้าในรัตตาทิคณะ)

๖๓. คมชนหนรมาทีนมนฺโต.

อนฺโต อ.พยัญชนะที่สุด คมชนหนรมาทีนํ แห่งธาตุ ท. มี คม ชน หน และ รม เป็นต้น โน โหติ ย่อมหายไป ตมฺหิ จ ในเพราะ ต ปัจจัยด้วย ติมฺหิ จ ในเพราะ ติ ปัจจัยด้วย., อุ. สุคโต, สุคติ, ขโต ขติ, หโต หติ, รโต รติ.

อธิบาย. สุคโต พระพุทธเจ้า พระองค์เสด็จไปสู่พระนิพพานดีแล้ว, สุคติ คติดี (มนุษยโลก เทวโลก และ พรหมโลก), ขโต ขุดแล้ว, ขติ การขุด, หโต ตัดแล้ว, หติ การตัด, รโต ยินดีแล้ว, รติ ความยินดี

สุคโต ตัวตั้งคือ สุ + คมุ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "คมุ-คติมฺหิ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุธคมาทิตฺ-เถ กตฺตริ, ลบ มฺ ที่สุดธาตุด้วยสูตร คมชนหนรมาทีนมนฺโต, กำหนดเป็นนาม เป็นต้น

ขโต ตัวตั้งคือ ขนุ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ขนุ-อวธารเณ" ลง ต ปัจจัยด้วยสูตร ภาวกมฺเมสุ ต เพราะเป็นอรรถของกรรม, หโต ตัวตั้งคือ หน, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "หน-หึสาคตีสุ" ลง ต ปัจจัย ในอรรถของกรรม, รโต ตัวตั้งคือ รมุ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "รมุ-กีฬายํ" ลง ต ปัจจัยด้วยสูตร พุธคมาทิตฺเถกตฺตริ, จ ศัพท์ "นิยโต แน่นอนแล้ว" ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "นิปุพฺพ ยมุ-อุปรเม", สุคติ เป็นต้นนั้นเพียงลง ติ ปัจจัยด้วยสูตร อิตฺถิยมติย โว วา ("ภุตฺวา กินแล้ว" เป็นต้นนั้น ยังต้องลบที่สุด

ธาตุในเพราะ ตฺวา ปัจจัยที่มี ต อักษรเป็นเบื้องหลัง)

๖๔. รกาโร จ.

รกาโร จ อ.ร อักษรที่สุดธาตุด้วย โน โหติ ย่อมหายไป ตมฺหิ จ ในเพราะ ต ปัจจัยด้วย ติมฺหิ จ ในเพราะ ติ ปัจจัย., อุ. ปกโต, ปกติ เป็นต้น.

อธิบาย. ปกรียิตฺถ กระทำปการะแล้ว อิติ เพราะเหตุนั้น ปกโต ชื่อปกตะ (ผู้ทำปการะ), กรียติ ย่อมกระทำ ปฺวมฺ ก่อน อิติ เพราะเหตุนั้น ปกติ ชื่อปกติ

ปกโต ตัวตั้งคือ ป + กร, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "กร-กรเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ต ปัจจัยด้วยสูตร ภาวกมฺเมสุ ต, ลบ รฺ ที่สุดธาตุด้วยสูตร รกาโร จ, กำหนดเป็นนาม เป็นต้น (ปกติ เพียงลง ติ ปัจจัยเท่านั้น)

๖๕. ฐาปานมิอี จ.

อนฺโต อ. สระ อา อันเป็นที่สุด ฐาปานำ ของ ฐา และ ปา ธาตุ ท. อิอี เป็น อิ และ อี ตามลำดับ โหนฺติ ย่อมเป็น ตมฺหิ จ ในเพราะ ต ปัจจัยด้วย ติมฺหิ จ ในเพราะ ติ ปัจจัยด้วย., อุ. ฐิโต, ฐิติ, ปีโต, ปีติ เป็นต้น.

อธิบาย. อาเทส อา ของ ฐา ธาตุเป็น อิ, อา ของ ปา ธาตุเป็น อี, ฐิโต ยืนอยู่แล้ว, ฐิติ การยืน, ปีโต น้ำอันบุคคลดื่มแล้ว, ปีติ การดื่ม

ฐิโต ตัวตั้งคือ ฐา, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ฐา-คตินิวตฺติมฺหิ" ลง ต ปัจจัยด้วยสูตร อตีเต ตตวนฺตุตาวี, อาเทส อา ที่สุดของ ฐา เป็น อิ ด้วยสูตร ฐาปานมิอี จ, กำหนดเป็นนาม เป็นต้น, ปีโต ตัวตั้งคือ ปา, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ปา-ปาเน" ลง ต ปัจจัยด้วยสูตร ภาวกมฺเมสุ ต, อาเทส อา ที่สุดของ ปา เป็น อี ด้วยสูตรนี้ (ฐิติ และ ปีติ เพียงลง ติ ปัจจัยเท่านั้น)

จ ศัพท์ในสูตรนี้ ยังรวมการอาเทสเป็น อิ, อี ในเพราะสูตรทั้งหลายมี ตฺวาตวี เป็นต้น จะเป็นรูป อธิฏฺฐิตฺวา ตั้งใจแล้ว, อธิษฐานแล้ว, ปิตฺวา ดื่มแล้ว เป็นต้น

๖๖. หนฺเตหิ โห หสฺส โฬ วา อทฺทนหานำ.

โห อ.การอาเทสเป็น ห ตสฺส ของ ต ปัจจัย ปรสฺส อันเป็นเบื้องหลัง หนฺเตหิ จากธาตุ ท. อันมี ห เป็นที่สุด อทฺทนหานำ อันเป็นอื่นนอกจาก ทฺท และ นห ธาตุ ท. โหติ ย่อมเป็น โฬ อ.การอาเทสเป็น ฬ หสฺส ของ ห ที่สุดธาตุ โหติ ย่อมเป็น วา โดยการวิกัป., อุ. อารุฬฺโห, คาฬฺโห, พาฬฺโห, คุฬฺโห, วฺฬฺโห เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นอาเทสวิธิสูตร อาเทส ต ปัจจัยหลัง หการันตธาตุเป็น ห และอาเทส ห ที่สุดธาตุเป็น ล แต่ยกเว้น ทฺท และ นห ธาตุเพราะกล่าวแล้วว่า อทฺทนหานำ, สูตรนี้ห้ามการอาเทส ต

ปัจจัยหลังธาตุที่มี ห เป็นที่สุด เป็น ฒ ในสูตร ฒธกเหหิ ธฒา จ ที่กล่าวว่า จะต้องอาเทส ต ปัจจัยหลังธาตุที่มี ห เป็นที่สุด เป็น ฒ ของสูตรนั้น

อารุฬฺโห เป็นต้นนั้นในสันสกฤตมีด้วยทีฆะว่า อารูฬฺโห, มูฬฺโห, วูฬฺโห เป็นต้น ส่วนในหนังสือบาฬีในปัจจุบันพบเห็นมีใช้ทั้งสองแบบ คือ รุฬฺหึ, รูฬฺหึ, มุฬฺโห, มูฬฺโห เป็นต้น, อารุฬฺโห (อารูฬฺโห) งอกขึ้นแล้ว, คาฬฺโห เข้าไปแล้ว, พาฬฺโห ยิ่งใหญ่, มุฬฺโห (มูฬฺโห) มัวเมา, คุฬฺโห (คูฬฺโห) ปกปิด, วุฬฺโห (วูฬฺโห) ลอยไป.

อารุฬฺโห ตัวตั้งคือ อา + รุห, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "รุห-ชนเน" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ต ปัจจัยด้วยสูตร อตีเต ตตวนฺตุตาวี, (อา รุหฺ ต) อาเทส ต เป็น ห แล้วอาเทส ห ที่สุดธาตุเป็น ฬ ด้วยสูตร หนฺเตหิ โห หสฺส โฬ วา อหหนหานำ, นำ ฬฺ ไปประกอบกับ ห, (อารุฬฺห) กำหนดเป็นนาม เป็นต้น. (รุฬฺหึ งอกขึ้น, ตั้งขึ้น, รุห ธาตุ ต ปัจจัย เมื่อเป็นรูป รุฬฺห แล้วลง อี ปัจจัยด้วยสูตร นทาทิโต วา อี ก็จะเป็นรูป รุฬฺหึ, ในรูปสิทธิ เหมือนจะลง ต ปัจจัย, รูฬฺหึ ให้อาเทสเป็นทีฆะ)

คาฬฺโห ตัวตั้งคือ คาหู, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "คาหู-วิโลฬเน" ลบสระ อู อันเป็นที่สุด, ลง ต ปัจจัย, (ยังมีการทำตัวอีกแบบหนึ่งคือ ตัวตั้งคือ คห อาเทส อ ของ ค เป็น อา ทีฆะด้วยสูตรใหญ่ กฺวจิ ธาตุ) แม้ในบท "อชฺฌคาฬฺโห เข้าไป, จมลง" ก็เป็น อว + คาหู ธาตุเหมือนกัน อาเทส อว เป็น โอ ด้วยสูตร โอ อว สเร, อาเทส อธิ เป็น อชฺฌ ด้วยสูตร อชฺโฌ อธิ.

พาฬฺโห ตัวตั้งคือ พห, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "พห-วุทฺธิมฺหิ" มูฬฺโห ตัวตั้งคือ มุห. ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "มุห-เวจิตฺเต", คูฬฺโห ตัวตั้งคือ คุห ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "คุห-สำวรเณ", วูฬฺโห ตัวตั้งคือ วห ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "วห-ปาปเณ" ต ปัจจัย อาเทส อ ของ ว เป็น อุ ด้วยทฺวิธากรณโยค-วิภาคคือ วจวสวหาทีนมุกาโร วสฺส, ใน พา มู คู วู ทำเป็นทีฆะด้วยสูตรใหญ่คือ กฺวจิ ธาตุ.

อิติ กิตฺตฺหิธานกปฺเป ตติโย กณฺโฑ.

กณฺโฑ อ.กัณฑ์ ตติโย ที่ ๓ กิตฺตฺหิธานกปฺเป ในกิต อิติ จบแล้ว.

****

๖๗. ณมฺหิ รนฺชสฺส โช ภาวกรเณสุ.

โช อ.การอาเทสเป็น ช รนฺชสฺส ของ นฺช อันเป็นที่สุดของ รนฺช ธาตุ โหติ ย่อมเป็น ภาว-กรเณสุ ในอรรถภาวะและกรณะ ท. ณมฺหิ ในเพราะปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์., อุ. ราโค เป็นต้น.

วิเคราะห์. "รนฺชนฺติ อเนนาติ ราโค" (กรณสาธนะ) รนฺชนฺติ ย่อมยินดี อเนน ด้วยธรรมนั้น อิติ เพราะเหตุนั้น โส อ.ธรรมนั้น ราโค ชื่อราคะ, ทำรูปวิเคราะห์ของภาวสาธนะ ดังนี้ "รชนํ ราโค"

ราโค ตัวตั้งคือ รนฺช, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "รนฺช-ราเค" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง ณ ปัจจัย ตั้งชื่อการิตะด้วยสูตร การิตํ วิย ณานุพนฺโธ ลบ ณ อนุพันธ์ด้วยสูตร การิตานํ โณ โลปํ อาเทส นฺช ของ รนฺช ธาตุเป็น ชฺ ด้วยสูตร ณมฺหิ รนฺชสฺส โช ภาวกรเณสุ อาเทส อ อันเป็นที่สุดของ ร เป็น อา วุทธิด้วย สูตร อสโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต อาเทส ชฺ ที่สุดธาตุเป็น คฺ ด้วยสูตร กคา จ ชานํ นำ คฺ ไปประกอบกับ อ ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น ราโค.

ในกรณีที่ทำรูปวิเคราะห์กัตตุสาธนะ ว่า "รญฺชตีติ ราโค" ลง ณ ปัจจัยในอรรถกัตตา, ด้วย ทุวิธากรณโยควิภาคคือ "ณมฺหิ รนฺชสฺส โช" อาเทส นฺช ของ รนฺช เป็น ช. (เพราะไม่ใช่ ณ ปัจจัย ที่ลงในอรรถภาวะและกรณะ จึงไม่สามารถทำตัวด้วยสูตรเดิมได้ ในกรณี รนฺช ธาตุเป็น รญฺช เช่นใน "รญฺชติ" ดูในสูตร นิคฺคหีต สโยคาทิโน)

๖๘. หนสฺส ฆาโต.

ฆาโต อ.การอาเทสเป็น ฆาต หนสฺส ของ หน ธาตุ โหติ ย่อมเป็น ณมฺหิ ในเพราะปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์., อุ. ฆาโต, ปาณฆาตี, โคฆาตโก เป็นต้น.

วิเคราะห์. หนนํ ฆาโต, หนนํ ฆ่า, ฆาโต การฆ่า (ลง ณ ปัจจัยด้วยสูตร ภาเว จ), "ปาณํ หนติ สีเลนาติ ปาณฆาตี" หนติ ย่อมฆ่า ปาณํ ซึ่งสัตว์มีลมปราณ สีเลน โดยปกติ อิติ เพราะเหตุนั้น ปาณฆาตี ชื่อว่าปาณฆาตี (ผู้ฆ่าสัตว์มีลมปราณโดยปกติ) (ณี ปัจจัย), คาโว หนตีติ โคฆาตโก = ผู้ฆ่าโค (ณฺวุ ปัจจัย)

ฆาโต ตัวตั้งคือ หน ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "หน-หึสาคตีสุ" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง ณ ปัจจัย ตั้งชื่อการิตะ ลบ ณ อนุพันธ์ อาเทส หน เป็น ฆาต ด้วยสูตร หนสฺส ฆาโต (ฆาตฺ อ) นำ ตฺ ไปประกอบ กับ อ กำหนดเป็นนาม เป็นต้น. (ปาณฆาโต ตัวตั้งคือ ปาณสทฺทูปปท "หน")

โคฆาตโก ตัวตั้งคือ โคสทฺทูปปท "หน" ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "หน-หึสาคตีสุ" อาเทส ณฺวุ เป็น อก, ยังมีรูปที่ลงด้วยวิภัตติอาขยาต ว่า "ฆาเตติ ฆาตยติ" อีกด้วย ตัวตั้งคือ หน, ลง ติ วิภัติ, ตั้งชื่อการิตะ, ลง ณ-ณย ปัจจัย ลบ ณ อนุพันธ์ อาเทสเป็น ฆาต ด้วยสูตรนี้.

๖๔. วโธ วา สพฺพตฺถ.

วโธ อ.การอาเทสเป็น วธ หนสฺส ของ หน ธาตุ โหติ ย่อมเป็น สพฺพตฺถ ในเพราะวิภัติและปัจจัยทั้งปวง วา โดยการวิกัป. อุ. วโธ, วธโก เป็นต้น.

อธิบาย. เพราะกล่าวว่า "สพฺพตฺถ" ฉะนั้น นอกจากอาเทส หน ธาตุเป็น วธ ในเพราะปัจจัยที่มี ร อนุพันธ์เป็นเบื้องหลังแล้ว แม้ในเพราะวิภัติอาขยาตและปัจจัยอื่น ๆ ก็อาเทส หน ธาตุเป็น วธ ได้เช่นกัน ฉะนั้น ยังมีรูปว่า "วเธติ(ย่อมฆ่า), วธิตฺวา ฆ่าแล้ว, วโธ, วธโก ผู้ฆ่า

วโธ ตัวตั้งคือ หน, ตั้งชื่อธาตุ, ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ณ ปัจจัยด้วยสูตร วิสรุชปทาทิโต ณ, (ถ้าเป็นรูปที่กล่าวภาวะลงด้วยสูตร ภาเว จ) ตั้งชื่อการิตะ, ลบ ณ อนุพันธ์, อาเทส หนฺ เป็น วธฺ ด้วยสูตร วโธ วา สพฺพตฺถ นำ ธ ไปประกอบกับ อ, กำหนดเป็นนาม เป็นต้น. (วธโก เพียงลง ณฺวุ ปัจจัยเท่านั้น, ถ้าลบสระใน หน ธาตุจะเป็น "หนฺ" แม้เมื่ออาเทส หนฺ เป็น วธฺ ก็ให้อาเทสโดยไม่มีสระ, วโธ นั้นควรจะลง อ ปัจจัยจะเหมาะที่สุด เพราะทำเป็นวุทธิไม่ได้)

๖๐. อาการนฺตานมาโย.

อาโย อ.การอาเทสเป็น อาย อาการนฺตานำ แห่งธาตุที่มี อา อักษรเป็นที่สุด ท. โหติ ย่อมเป็น ณมฺหิ ในเพราะปัจจัยอันมี ณ อนุพันธ์, อุ. ทานทาโย, ธญฺญมาโย, ทายโก, ทายิกา เป็นต้น.

อธิบาย. เพราะกล่าวว่า ปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์ ฉะนั้น นอกจากถือเอา ณ ปัจจัยโดยตรงแล้ว ปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์ เช่น ณฺวุ เป็นต้น ก็ถือเอาได้ด้วย แม้ที่อื่น ๆ ก็ถือเอาโดยนัยนี้, ทานำ ททาตีติ ทานทาโย = ผู้ให้ทาน, ธญฺญำ มินาตีติ ธญฺญมาโย = ผู้ตวงข้าวเปลือก, ททาตีติ ทายโก = ผู้ให้(ทายก), ทายิกา = หญิงผู้ให้

ทานทาเย ตัวตั้งคือ ทานสทฺทูปปท "ทา", ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ทา-ทาเน" ลง ณ ปัจจัยด้วยสูตร วิสรุชปทาทิโต ณ, ตั้งชื่อการิตะ, ลบ ณ อนุพันธ์, อาเทส อา ของ ทา เป็น อาย ด้วยสูตร อาการนฺตานมาโย, นำ ย ไปประกอบกับ อ, (ทานทาย) กำหนดเป็นนาม เป็นต้น. (ในการอาเทสเป็น อาย ไม่ต้องมีสระอยู่ใน ย)

ธญฺญมาโย ตัวตั้งคือ ธญฺญสทฺทูปปท "มา", ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "มา-ปริมาเณ" ลง ณ ปัจจัย, อาเทส อา ที่สุดของ มา เป็น อาย, ทายโก ตัวตั้งคือ ทา, ลง ณฺวุ ปัจจัยแล้วอาเทสเป็น อก, ทายิกา เมื่อสำเร็จรูปเป็น ทายก แล้วอาเทส อ ของ ย เป็น อิ ด้วยสูตรใหญ่คือ เตสุ วุทฺธิ, ให้สำเร็จรูปด้วยการลง อา ปัจจัยด้วยสูตร อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย. (การสำเร็จรูปด้วยการอาเทส ณฺวุ เป็น อก อย่างในกรณีนี้ กลับไปดูอธิบายในสูตรที่ ๔)

๖๑. ปุรสมฺปปรีหิ กโรติสฺส ขขรา วา ฑปฺปจฺจเยสุ จ.

ขขรา อ.การอาเทสเป็น ข และ ขร ท. กโรติสฺส ของ กร ธาตุ ปรสฺส อันเป็นเบื้องหลัง

ปุรสมุปปรีหิ จากปุร, สํ, อุป, และ ปริ ศัพท์ ท. โหนฺติ ย่อมเป็น ตปฺปจฺจเยสุ จ ในเพราะ ต ปัจจัย ด้วย ณมฺหิ จ ในเพราะ ณ ปัจจัยด้วย วา โดยการวิกัป. อุ. ปุรกฺขโต, ปุรกฺขตฺวา เป็นต้น.

อธิบาย. ตปฺปจฺจเยสุ ได้แก่ปัจจัยทั้งหลายที่มี ต อักษร เช่น ตุ ตฺวา เป็นต้น เพราะกล่าว ด้วย สุ ศัพท์ พหุวจนะ, เพราะปัจจัยที่มี ต อักษร เช่นนั้น และ เพราะ ณ ปัจจัยจึงอาเทส กร ธาตุอัน มี ปุร เป็นต้นเป็นบทหน้า เป็น ข และ ขร, "กรียิตฺถ กระทำแล้ว ปุเร ในกาลก่อน อิติ เพราะเหตุ นั้น ปุรกฺขโต, ปุรกฺขาโร ชื่อปุรักขตะ, ปุรักขระ, ถ้ากล่าวว่า "กระทำแล้ว ในกาลก่อน" ก็เหมือน กันกับที่กล่าวว่า "ตั้งไว้แล้วในเบื้องหน้า, กระทำให้เป็นเบื้องหน้า" ปุรกฺขตฺวา กระทำให้เป็น เบื้องหน้าแล้ว. (บท ปุรกฺขตฺวา นี้ในหนังสือส่วนมากจะเป็น ปุรกฺขิตฺวา ดูการวินิจฉัยใน รูปสิทธิ ภาสาฏีกา)

ปุรกฺขโต ตัวตั้งคือ ปุรสทฺทูปปท "กร" ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "กร-กรเณ" ลบสระ, ลง ต ปัจจัยด้วยสูตร ภาวกมฺเมสุ ต, อาเทส กร เป็น ข ด้วยสูตร ปุรสมุปปรีหิ กโรติสฺส ขขรา วา ตปฺปจฺจเยสุ จ, (ปุรขตา) ลง กฺ อสทิสเทฺวภาวะของ ข, กำหนดเป็นนาม เป็นต้น

ปุรกฺขาโร ลง ณ ปัจจัยด้วยสูตร วิสรุชปทาทิโต ณ, กำหนดเป็นการิตะ, ลบ ณฺ อนุพันธ์, อาเทสเป็น ขร ด้วยสูตรนี้, อาเทสเป็น อา วุทฺธิด้วยสูตร อสโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต, นำ รฺ ไป ประกอบกับ อา, "ปุรกฺขตฺวา" ลง ตฺวา ปัจจัย, อาเทสเป็น ข เท่านั้น, ธาตุที่มี สํ เป็นบทหน้า ได้แก่ "สงฺขโต, สงฺขาโร ธรรมอันปรุงแต่งแล้ว" ธาตุที่มี อุป เป็นบทหน้าได้แก่ "อุปกฺขโต เข้าไปกระทำ แล้ว" ธาตุที่มี ปริ เป็นบทหน้าได้แก่ "ปริกฺขาโร สัมภาระอันกระทำโดยรอบ, ปริขาร" เป็นต้น

๗๒. ตเวตุนาทีสุ กา.

กา อ.การอาเทสเป็น กา กโรติสฺส ของ กร ธาตุ โหติ ย่อมเป็น ตเวตุนาทีสุ ในเพราะ ปัจจัย ท. มี ตเว และ ตุน เป็นต้น. อุ. กาตเว, กาตุน เป็นต้น.

อธิบาย. (กาตเว เพื่ออันทำ, กาตุน กระทำแล้ว) ด้วยอาทิ ศัพท์ใน ตเวตุนาทีสุ อาเทส เป็น กา ในเพราะ ตุ และ ตพฺพ ปัจจัยและมีรูปเป็น "กาตุ เพื่ออันทำ, กาตพฺพ พึงกระทำ"

กาตเว ตัวตั้งคือ กร, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "กร-กรเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ตเว ปัจจัย ด้วยสูตร อิจฺฉตฺเถสุ ตเวตุ วา, อาเทส กร ธาตุเป็น กา ด้วยสูตร ตเวตุนาทีสุ กา, ลง ส จตุตถีวิภัติ เอกวจนะ ด้วยสูตร สมฺปทาเน จตุตฺถี, ลบ ส วิภัติด้วยสูตร สพฺพาสมาวุโส ฯเปฯ,สำเร็จรูปเป็น กาตเว

กาตุน ลง ตุน ปัจจัยด้วยสูตร ปุพฺพกาเลกกตฺตุกานำ ตุนตฺวานตฺวา วา, เมื่อสำเร็จรูปเป็น กาตุน แล้วลง สิ ลบ สิ, กาตุ ลง ตุ ปัจจัย, ลง ส, ลบ ส, กาตพฺพ ลง ตพฺพ ปัจจัยด้วยสูตร ภาวกมฺเมสุ ตพฺพานียา, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น อำ, เหตุที่ไม่ต้องกำหนดเป็นนามใน ตเว ปัจจัย เป็นต้นนั้น ได้แสดงไปแล้ว

๗๓. คมขนหนาทีนำ ตุตพฺพาทีสุ น.

น อ.การอาเทสเป็น น คมขนหนาทีนำ แห่งธาตุอันมี ม และ น อักษร ท. มี คม ขน และ หน เป็นต้น โหติ ย่อมเป็น ตุตพฺพาทีสุ ในเพราะปัจจัย ท. มี ตุ และ ตพฺพ เป็นต้น วา โดยการวิกัป. อุ. คนฺตุ, คนฺตพฺพำ, ขนฺตุ, ขนฺตพฺพำ, หนฺตุ, หนฺตพฺพำ เป็นต้น.

อธิบาย. (คนฺตุ เพื่ออันไป, คนฺตพฺพำ พึงไป, ขนฺตุ เพื่ออันขุด, ขนฺตพฺพำ พึงขุด, หนฺตุ เพื่อฆ่า, หนฺตพฺพำ พึงฆ่า) ด้วยอาทิ ศัพท์ใน ตพฺพาทีสุ ได้แก่ปัจจัยที่มี ต อักษรตามลำดับ เช่น ตเว, ตุน, ตฺวาน, และ ตฺวา มีรูปเป็น คนฺตเว, คนฺตุน, คนฺตฺวาน, คนฺตฺวา เป็นต้น, ด้วย อาทิ ศัพท์ ใน คมขนหนาทีนำ ได้แก่ มน ธาตุอันมี ม อักษรเป็นที่สุด มีรูปเป็น มนฺตุ, มนฺตพฺพำ, มนฺตฺวา เป็นต้น (มนฺตุ เพื่อรู้ ฯเปฯ)

คนฺตุ ตัวตั้งคือ คมุ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "คมุ-คติมฺหิ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ตุ ปัจจัยด้วย สูตร อิจฺฉตฺเถสุ สมานกตฺตุเกสุ ตเวตุ วา, อาเทส มฺ ที่สุดธาตุเป็น นฺ ด้วยสูตร คมขนหนาทีนำ ตุตพฺพาทีสุ น, นำ นฺ ไปประกอบกับ ตุ, ลง ส, ลบ ส, สำเร็จรูปเป็น คนฺตุ. (เมื่อไม่ทำตัวด้วยวิธีของสูตรนี้ ลง อิ อาคมด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร จะเป็นรูป คมิตุ)

ขนฺตุ ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ขนุ-อวทารเณ" อาเทส นุ ที่สุดธาตุเป็น นฺ, หนฺตุ ตั้งชื่อธาตุใน อรรถ "หน-หึสาคตีสุ", มนฺตุ ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "มน-ญาเณ", คนฺตพฺพำ เป็นต้นนั้นเพียงลง ตพฺพ ปัจจัยเท่านั้น, คนฺตเว ลง ตเว ปัจจัยด้วยสูตร อิจฺฉตฺเถสุ สมานกตฺตุเกสุ ตเวตุ วา, คนฺตุน เป็นต้น นั้นเพียงลง ตุน, ตฺวาน และ ตฺวา ปัจจัยด้วยสูตร ปุพฺพกาเลกกตฺตุกานำ ตุนตฺวานตฺวา วา, มนฺตฺวา ก็ลง ตฺวา ปัจจัยนั่นเหมือนกัน

๗๔. สพฺเพหิ ตุนาทีนำ โย.

โย อ.การอาเทสเป็น ย ตุนาทีนำ ของปัจจัย ท. มี ตุน เป็นต้น ปเรสำ อันเป็นเบื้องหลัง สพฺเพหิ จากธาตุ ท. ทั้งปวง โหติ ย่อมเป็น วา โดยการวิกัป, อุ. อภิวนฺทิย, อภิวาทิย, วิภชฺช, ปวิสฺส เป็นต้น.

อธิบาย. ด้วย อาทิ ศัพท์ใน ตุนาทีนำ ได้แก่ ตฺวาน และ ตฺวา ปัจจัย, อภิวนฺทิย กราบไหว้แล้ว, อภิวาทิย กราบไหว้แล้ว (ให้กล่าวคำอันเป็นมงคล), วิภชฺช แบ่งแล้ว, ปวิสฺส เข้าไปแล้ว

อภิวนฺทิย ตัวตั้งคือ อภิ + วนฺท, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "วนฺท-อภิวนฺทเน" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ตุน ปัจจัยด้วยสูตร ปุพฺพกาเลกกตฺตุกานำ ตุนตฺวานตฺวา วา, (ลง ตฺวาน และ ตฺวา ตามที่ต้องการ) อาเทส ตุน ปัจจัยเป็น ย ด้วยสูตร สพฺเพหิ ตุนาทีนำ โย, ลง อิ อาคมด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร, ลง สิ, ลบ สิ, สำเร็จรูปเป็น อภิวนฺทิย (ในคัมภีร์ที่ว่าด้วยเรื่องธาตุ เข้าใจเป็น วทิ ธาตุ ถ้าเป็นเช่นนั้น จริงก็เป็น อิการันตธาตุ จะต้องลงนิคคหิตอาคมก่อน จึงอาเทสเป็น นฺ)

อภิวาทิย ตัวตั้งคือ อภิ + วที, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "วที-วนฺทเน" ลบสระ อี อันเป็นที่สุด, อาเทส ตุนปัจจัยเป็น ย, อาเทส อ ของ ว เป็น อา วุทธิด้วยสูตร อญฺเญสุ จ, ลง อิ อาคม, ในกรณีที่แปลว่า "ให้กล่าวคำอันเป็นมงคล" อภิ บทหน้า วท ธาตุ ณ ปัจจัย ตั้งชื่อการิตะ ลบ ณ อนุพันธ์ อาเทส อ ของ ว เป็น อา วุทธิ นำ ทฺ ไปประกอบกับ เอ (อภิวาเท) ลง ตุน ปัจจัย อาเทสเป็น ย (อภิวาเทย) อาเทส เอ เป็น อิ ด้วยสูตรใหญ่ กฺวจิ ธาตุ สำเร็จรูปเป็น อภิวาทิย

วิภชฺช ตัวตั้งคือ วิ + ภช, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ภช-วิภาเค" อาเทส ตุน ปัจจัยเป็น ย (วิภชฺ ย) อาเทส ชฺย เป็น ช ด้วย การ ศัพท์ใน ยวตฺตลนฑการานำ พฺยญฺชนานิ จลญฺชการตฺตำ ลง ชฺ สทิสเทฺวภาวะ สำเร็จรูปเป็น วิภชฺช

ปวิสฺส ตัวตั้งคือ ป + วิส, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "วิส-ปเวสเน" อาเทส ตุน เป็น ย (ปวิสฺ ย) อาเทส สฺย เป็น ส ด้วย การ ศัพท์ในสูตร ยวตฺตลนฑการานำ ฯเปฯ ลง สฺ สทิสเทฺวภาวะ สำเร็จรูปเป็น ปวิสฺส (อุทฺทิสฺส อุทิศแล้ว ตัวตั้งคือ อุ + ทิส ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ทิส-เปกฺขเณ", เมื่อไม่อาเทสเป็น ย ด้วยสูตรนี้จะเป็นรูป อภิวนฺทิตฺวา, อภิวาเทตฺวา เป็นต้น)

๗๕. จนนฺเตหิ รจฺจำ.

รจฺจำ อ.การอาเทสเป็น รจฺจ ตุนาทีนำ ของปัจจัย ท.มี ตุน เป็นต้น ปเรสำ อันเป็นเบื้องหลัง จนฺนเตหิ จากธาตุ ท.อันมี จ และ น อักษรเป็นที่สุด โหติ ย่อมเป็น วา โดยการวิกัป. อุ. วิวิจฺจ, อาหจฺจ เป็นต้น, ด้วยทฺวิธากรณโยควิภาคคือ รจฺจำ อาเทสเป็น รจฺจ เบื้องหลังธาตุอื่น ๆ มีรูปเป็น ปติจฺจ, สกฺกจฺจ เป็นต้น.

อธิบาย. วิวิจฺจ ว่างแล้ว, อาหจฺจ กระทบแล้ว, ปติจฺจ เข้าถึงเฉพาะหน้าแล้ว, สกฺกจฺจ ทำดีแล้ว (ทำความเคารพแล้ว)

วิวิจฺจ ตัวตั้งคือ วิ + วิจ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "วิจ-วิเวจเน" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ตุน ปัจจัย (ลง ตฺวาน และ ตฺวา ปัจจัยด้วย) อาเทส ตุน ปัจจัยเป็น รจฺจ ด้วยสูตร จนนฺเตหิ รจฺจำ, (วิวิจฺ รจฺจ) ลบ จฺ ที่สุดธาตุพร้อมกับ รฺ อนุพันธ์ด้วยสูตร รมฺหิ รนฺโต นาทิโน, (วิวิ อ จฺจ) ลบสระ อ เบื้องหลังด้วยสูตร วาปโร อสรูปา, ลง สิ, ลบ สิ, สำเร็จรูปเป็น วิวิจฺจ, (ในการลบสระ อ เบื้องหลัง รูปสิทธิไม่ประสงค์จะลบด้วยสูตร วาปโร อสรูปา เพราะไม่ใช่กรณีที่ต่อแบบสนธิ แต่ประสงค์จะลบด้วยสูตรใหญ่)

อาหจฺจ ตัวตั้งคือ อา + หน, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "หน-หึสาคตาสุ" อาเทส ตุน ปัจจัยเป็น รจฺจ, ลบ นฺ ที่สุดธาตุพร้อมกับ รฺ อนุพันธ์, (อาห อ จฺจ) แยก หฺ, ลบ, รวม, ลง สิ, ลบ สิ. (การสำเร็จรูปของปติจฺจ (ปฏิจฺจ) เป็นต้น ดูใน รูปสิทธิภาสาฏีกา)

๗๖. ทิสา สฺวานสฺวานฺตโลโป จ.

สฺวานสฺวา อ.การอาเทสเป็น สฺวาน และ สฺวาท. ตุนาทีนำ ของปัจจัย ท.มี ตุน เป็นต้น ปเรสำ อันเป็นเบื้องหลัง ทิสา จาก ทิส ธาตุ โหนฺติ ย่อมเป็น วา โดยการวิกัป, อนฺตโลโป จ อ.การลบที่สุดธาตุด้วย โหติ ย่อมมี. อุ. ทิสฺวาน, ทิสฺวา เป็นต้น.

อธิบายและการทำตัว. (ทิสฺวาน, ทิสฺวา เห็นแล้ว) ทิสฺวาน ตัวตั้งคือ ทิส, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ทิส-เปกฺขเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ตุน ปัจจัยด้วยสูตร ปุพฺพกาเลกกตฺตุกานำ ตุนตฺวาน-ตฺวา วา, (ลง ตฺวาน และ ตฺวา ปัจจัยด้วย) อาเทส ตุน เป็น สฺวาน และลบ สฺ ที่สุดธาตุ ด้วยสูตร ทิสา สฺวานสฺวานฺตโลโป จ, ลง สิ, ลบ สิ, สำเร็จรูปเป็น ทิสฺวาน. (ทิสฺวา อาเทส ตุน เป็น สฺวา)

๑๗. มหเภหิ มฺม ยฺห ชฺช พฺภ ทฺธา จ.

มฺม ยฺห ชฺช พฺภ ทฺธา อ.การอาเทสเป็น มฺม ยฺห ชฺช พฺภ และ ทฺธา ท. ตุนาทีนำ ของปัจจัย ท. มี ตุน เป็นต้น ปเรสำ อันเป็นเบื้องหลัง มหเภหิ จากธาตุ ท. มี ม ห ห และ ภ เป็นที่สุด โหนฺติ ย่อมเป็น วา โดยการวิกัป, อนฺตโลโป จ อ.การลบที่สุดธาตุด้วย โหติ ย่อมมี. อุ. อาคมฺม, ปคฺคยฺห, อุปฺปชฺช, อารพฺภ, ลทฺธา เป็นต้น.

อธิบาย. หลังธาตุที่มี ม เป็นที่สุด อาเทส ตุน เป็นต้นเป็น มฺม, หลังธาตุที่มี ห เป็นที่สุด อาเทสเป็น ยฺห, หลังธาตุที่มี ท เป็นที่สุด อาเทสเป็น ชฺช, หลังธาตุที่มี ภ เป็นที่สุด อาเทสเป็น พฺภ และ ทฺธา ทั้งสองอย่าง. (กล่าวตามฉบับสีหลว่า อาเทสเป็น ทฺธา) อาคมฺม มาแล้ว, ปคฺคยฺห ยกย่องแล้ว, อุปฺปชฺช เกิดขึ้นแล้ว, อารพฺภ ปรารภแล้ว, ลทฺธา ได้แล้ว

อาคมฺม ตัวตั้งคือ อา + คมุ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "คมุ-คติมฺหิ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ตุน ปัจจัย, อาเทส ตุน เป็น มฺม และลบ มฺ ที่สุดธาตุด้วยสูตร มหเภหิ มฺม ยฺห ชฺช พฺภ ทฺธา จ, ลง สิ, ลบ สิ, สำเร็จรูปเป็น อาคมฺม

ปคฺคยฺห ตัวตั้งคือ ป + คห, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "คห-อุปาทาเน" อาเทส ตุน ปัจจัยเป็น ยฺห และลบ หฺ ที่สุดธาตุด้วย, ลง คฺ เทฺวภาวะ, อุปฺปชฺช ให้กล่าวว่า "อุ ปุพฺพ ปท = คติมฺหิ" อาเทส ตุน ปัจจัยเป็น ชฺช แล้วลบ ทฺ ที่สุดธาตุด้วย, ลง ปฺ เทฺวภาวะ (ในกรณีที่มี อุป + สำ เป็นบทหน้าจะเป็นรูป อุปสมฺปชฺช) อารมฺภ ให้กล่าวว่า "อา ปุพฺพ = อารมฺเภ" อาเทส ตุน ปัจจัยเป็น พฺภ แล้วลบ ภฺ ที่สุดธาตุด้วย, ลทฺธา ให้กล่าวว่า "ลภ = ลาเภ" อาเทส ตุน ปัจจัยเป็น ทฺธา แล้วลบ ภฺ ที่สุดธาตุด้วย ลง สิ วิภัติทุกอุทาหรณ์แล้วลบทิ้ง

๑๘. ตทฺธิตสมาสกิตกา นามำ วาตเวตุนาทีสุ จ.

ตทฺธิตสมาสกิตตา จ อ.บท ท.ที่มีตัทธิตปัจจัย บทสมาส และกิตปัจจัยเป็นที่สุด ทฏฺฐพฺพา พึงทราบ นามำว เพียงดังนาม อตเวตุนาทีสุ ในเพราะปัจจัย ท.มี ตเว ตุน เป็นต้นกำหนดเป็นนามไม่ได้. อุ. วาสิฏฺโฐ, ราชปุตฺโต, กุมฺภกาโร เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้ เป็นสูตรที่กำหนดเป็นนาม คำว่า "กำหนดเป็นนาม" คือ การตั้งชื่อว่า "นาม" นั่นเอง มีอธิบายว่า ตั้ง ตัทธิต สมาส และกิต ชื่อว่า "นาม" วาสิฏฺโ บุตรของวาสิฏฺจะ (บทตัทธิต), ราชปุตฺโต ราชบุตร (บทสมาส), ส่วนการทำตัวจะได้ทำในกัณฑ์นั้น ๆ ส่วน "กุมฺภกาโร" ได้ทำตัวไปแล้ว

อตเวตุนาทีสุ. ด้วย อาทิ ศัพท์นี้ได้แก่ ตฺวาน ตฺวา และ ตุ ปัจจัย ในบทที่มีปัจจัยเหล่านั้นเป็นที่สุด กำหนดเป็นนามไม่ได้ เพราะเป็นบทนิบาต จึงลงวิภัติได้โดยไม่กำหนดเป็นนาม ด้วย จ ศัพท์ ในสูตร ตโต จ วิภตฺติโย ประโยชน์ที่ได้กำหนดเป็นนาม แสดงไว้แล้วในรูปสิทธิ ในที่นี่ จะกล่าวเพียงย่อ ๆ–

> ถ้าเป็นตัทธิต สมาส หรือกิตล้วน ๆ โดยไม่มีสภาพของนามรวมอยู่ด้วย ไม่ชื่อว่าลิงค์ ก็ไม่อาจที่จะลงวิภัตินั้นวิภัตินี้ได้ แม้เมื่อไม่มีวิภัติก็ไม่เป็นบท ฉะนั้น เพื่อการมีวิภัติตามลำดับในพระไตรปิฎก จึงต้องกำหนดเป็นนาม.

๗๙. ทุมฺหิ ครุ.

ปุพฺโพ อ.อักษรเบื้องหน้าที่เป็นรัสสะ ครุ ชื่อครุ ทุมฺหิ ในเพราะหมวดแห่งอักษร ๒ ตัว. อุ. ทตฺวา, ฉิตฺวา, สุตฺวา เป็นต้น.

อธิบาย. (ทตฺวา ให้แล้ว, ฉิตฺวา ตัดแล้ว, สุตฺวา ฟังแล้ว) ศัพท์ว่า ตฺวา มีอักษร ๒ ตัว ประกอบกันอยู่คือ ต กับ ว ถ้ามีอักษร ๒ ตัวประกอบกันอยู่เช่นนั้นเบื้องหลัง อักษรที่อยู่เบื้องหน้า เช่น "ท–ฉิ–สุ" พึงทราบว่าเป็น ครุ หมายความว่า เมื่ออ่านต้องอ่านออกเสียงหนัก ๆ สั้น ๆ ว่า "ทัต–ฉิต–สุต"

ทตฺวา ตัวตั้งคือ ทา ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ทา–ทาเน" ลง ตฺวา ปัจจัย, อาเทส อา ของ ทา เป็น อ รัสสะ ด้วยสูตร กฺวจาทิมชฺฌตฺตรานำ, ลง สิ, ลบ สิ, ฉิตฺวา ตัวตั้งคือ ฉิทิ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ฉิทิ–ทฺวิธากรเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง ตฺวา ปัจจัย ลบ ทฺ ที่สุดธาตุด้วย อาทิ ศัพท์ในสูตร คมฆน–หนรมาทีนมนฺโต, สุตฺวา สุ ธาตุ ตฺวา ปัจจัย (ภุช ในรูปสิทธิ ลงด้วย ตฺวา ปัจจัยเป็นรูป ภุตฺวา ลบ ชฺ)

๘๐. ทีโฆ จ.

ทีโฆ จ อ.ทีฆะอักษรด้วย ครุ ชื่อว่าครุ. อุ. นาวา, นที, วธู, เทฺว, ตโย เป็นต้น.

อธิบาย. นาวา เรือ, นที แม่น้ำ, วธู หญิงสะใภ้, เทฺว (ชน ท.) สอง, ตโย (ชน ท.) สาม, อุทาหรณ์ทีฆสระ ๕ ตัวคือ "วา–ที–ธู–เทฺว–โย" รูปเหล่านั้นเป็นนามรูป ทีฆสระเช่นนี้พึงทราบว่าชื่อครุ (ในการแยก ครุ และ ลหุ ในคัมภีร์ฉันท์ พึงระวัง ๒ สูตรนี้)

๘๑. อกฺขเรหิ การ.

การ อ.การ ปัจจัย โหติ ย่อมลง อกฺขเรหิ (ในเบื้องหลัง) จากศัพท์ ท. อันกล่าวอักษร. อุ.

กกาโร, อกาโร เป็นต้น.

อธิบาย. "กกาโร ก อักษร, อกาโร อ อักษร" ลง การ ปัจจัยในเบื้องหลังศัพท์ที่กล่าว อักษร ๔๑ ตัว มี ก ข เป็นต้นอย่างนี้

กกาโร ตัวตั้งคือ ก (เพราะไม่ใช่ธาตุจึงตั้งชื่อธาตุไม่ได้) ลง การ ปัจจัยในเบื้องหลัง ก อักษรด้วยสูตร อกฺขเรหิ การ, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น กกาโร. (แม้ อกาโร เป็นต้น ก็นัยเดียวกัน ส่วน "เอวกาโร" ทำรูปวิเคราะห์ กัมมธารยะ ดังนี้ "เอว อิติ กาโร เอวกาโร")

๘๒. ยถาคมมิกาโร.

อิกาโร อ.การมาของ อิ อักษรในเบื้องหลังธาตุ โหติ ย่อมมี ยถาคมๆ โดยสมควรต่อบาฬีของพระพุทธเจ้า. อุ. ภวิตพฺพๆ, คมิโต, ลภิตฺวา เป็นต้น.

อธิบาย. อาคม ศัพท์ใน ยถาคม กล่าวถึงบาฬีของพระพุทธเจ้า เพื่อให้สอดคล้องกับบาฬีที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง ลง อิ อาคม ในเพราะ กิต และ อุณาทิ ปัจจัยอันมีพยัญชนะในเบื้องต้นเป็นเบื้องหลัง (เช่นในสูตร อิการาคโม อสพฺพธาตุกมฺหิ) ส่วนการทำตัวได้ทำไปแล้วในสูตรนั้น ๆ

๘๓. ทธนฺตโต โย กฺวจิ.

โย อ.การมาของ ย อักษร โหติ ย่อมมี ทธนฺตโต (ในเบื้องหลัง) จากธาตุ ท. อันมี ท และ ธ เป็นที่สุด กฺวจิ ในบางแห่ง ยถาคมๆ โดยสมควรต่อบาฬีของพระพุทธเจ้า. อุ. อุปฺปชฺชิตฺวา, พุชฺฌิตฺวา เป็นต้น.

อธิบายและทำตัว. (อุปฺปชฺชิตฺวา เกิดขึ้นแล้ว, พุชฺฌิตฺวา รู้แล้ว)

อุปฺปชฺชิตฺวา ตัวตั้งคือ อุ + ปท, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ปท-คติมฺหิ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ตฺวา ปัจจัยด้วยสูตร ปุพฺพกาเลกกตฺตุกานำ ตุนตฺวานตฺวา วา ลง ย อาคมในเบื้องหลัง ปท ธาตุด้วยสูตร ทธนฺตโต โย กฺวจิ อุ ปท ย ตฺวา) อาเทส ย พร้อมกับที่สุดธาตุเป็น ชฺ ด้วยสูตร ตถากตฺตริ จ ลง อิ อาคมด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร นำ ชฺ ไปประกอบ อิ ลง ปฺ สทิสเทฺวภาวะ และ ชฺ เทฺวภาวะ ด้วยสูตร ปรเทฺวภาโว จาเน ลง สิ ลบ สิ

พุชฺฌิตฺวา ตัวตั้งคือ พุธ, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "พุธ-อาคมเน" ลง ตฺวา ปัจจัย ลง ย อาคม (พุธ ย ตฺวา) อาเทส ย พร้อมกับ ธ ที่สุดธาตุเป็น ฌ ด้วยสูตร ตถากตฺตริ จ ลง อิ อาคม นำ ฌ ไปประกอบกับ อิ ลง ชฺ อสทิสเทฺวภาวะ, รูปที่กล่าวมาแล้วนี้เป็นรูปที่กล่าวกัตตา จะไม่ทำตัวด้วยสูตร ตสฺส จวคฺค แต่ทำตัวด้วยสูตร ตถากตฺตริ จ. (ในนฺยาสะ และ รูปสิทธิ นั้น ในอุทาหรณ์ อุปฺปชฺชิตฺวา อาเทส ทฺย เป็น ช ด้วยสูตร ยวตๆ เพราะอุทาหรณ์ทั้ง ๒ ในที่นี้ มีสภาพเสมอกัน จึงทำตัวด้วยสูตร ตถากตฺตริ จ ล้วน ๆ แม้ตามวิธีการของ นฺยาสและรูปสิทธิ ก็ย่อมสำเร็จได้เช่นกัน)

อิติ กิตฺตฺพิธานกปฺเป จตุตฺโถ กณฺโฑ.

กณฺโฑ อ.กัณฑ์ จตุตฺโถ ที่ ๔ กิตฺตฺพิธานกปฺเป ในกิตกัณฑ์ อิติ จบแล้ว.

****

๘๔. นิคฺคหีตํ สโยคาทิโน.

โน อ.น อักษร สโยคาทิ อันเป็นเบื้องต้นในสังโยค อาปชฺชเต ย่อมถึง นิคฺคหีตํ ซึ่งความเป็นนิคคหิต. อุ. รงฺโค, ภงฺโค เป็นต้น.

อธิบาย. (นฺช ใน รนฺช เป็นสังโยค ฉะนั้น จึงกล่าวว่า "สโยคาทิ อันเป็นเบื้องต้นในสังโยค") รงฺโค มหรสพ, ภงฺโค การแตกหัก

รงฺโค ตัวตั้งคือ รนฺช, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "รนฺช-ราโค" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสรฺชปทาทิโต ณ กำหนดเป็นการิตะ ลบ ณ อนุพันธ์ อาเทส นฺ เป็นนิคคหิตด้วยสูตร นิคฺคหีตํ สโยคาทิ โน (รชฺ อ) อาเทส ชฺ เป็น คฺ ด้วยสูตร กคา จ ชานำ นำ คฺ ไปประกอบกับ อ อาเทสนิคคหิต เป็น งฺ นำ งฺ ไปประกอบกับ ค กำหนดเป็นนาม เป็นต้น (ภงฺโค ตัวตั้งคือ ภนฺช ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ภนฺช-อวมทฺทเน", สงฺโค สนฺช ธาตุ ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "สนฺช-สงฺเค" (ในการข้องอยู่))

๘๕. สพฺพตฺถ เค คี.

เค อ. เค ธาตุ คี เป็น คี โหติ ย่อมเป็น สพฺพตฺถ ในเพราะ ต ปัจจัยและ ติ ปัจจัย ท. ทั้งปวง. อุ. คีตํ, คีติ เป็นต้น.

วิเคราะห์. "คายนํ คีตํ" คายนำ ขับร้อง คีตำ การขับร้อง, "คายิตพฺพนฺติ คีตำ = การขับที่ควรขับร้อง, คีติ = ขับร้อง

คีตำ ตัวตั้งคือ เค ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "เค-สทฺเท" ลง ต ปัจจัยด้วยสูตร ภาวกมฺเมสุ ต อาเทส เค ธาตุเป็น คี ด้วยสูตร สพฺพตฺถ เค คี กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น อำ สำเร็จรูปเป็น คีตำ (คีติ เพียงลง ติ ปัจจัยเท่านั้น)

๘๖. สทสฺส สีทตฺตำ.

สีทตฺตำ อ.ความเป็น สีท สทสฺส ของ สท ธาตุ โหติ ย่อมเป็น สพฺพตฺถ ในเพราะวิภัติและปัจจัยทั้งปวง. อุ. นิสินฺโน, นิสีทติ เป็นต้น.

อธิบายและทำทัว. นิสินฺโน ผู้นั่งแล้ว, นิสีทติ ย่อมนั่ง นิสินฺโน ตัวตั้งคือ นิ + สท, ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "สท-วิสรณคตฺยาวสาเทสุ" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง ต ปัจจัยด้วยสูตร อตีเต ตตวนฺตุตาวี อาเทส สท ธาตุเป็น สีทฺ ด้วยสูตร สทสฺส สีทตฺตำ อาเทส ต ปัจจัยเป็น อินฺน และลบ ทฺ ที่สุดธาตุด้วยด้วยสูตร ภิทาทิโต อินฺนอนฺนอีณา วา แยก สฺ ลบ รวม (นิสินฺน) กำหนดเป็นนาม เป็นต้น

๘๗. ยชสฺส สรสฺสิฏฺเฐ.

อิ อ.การอาเทสเป็น อิ สรสฺส ของสระ ยชสฺส ของ ยช ธาตุ โหติ ย่อมเป็น ฏฺเฐ ในเพราะการอาเทสเป็น ฏฺฐ. อุ. ยิฏฺโฐ, นิฏฺฐา เป็นต้น.

อธิบายและทำตัว. ยิฏฺโฐ, ยิฏฺฐา บูชาแล้ว (ยัญ (อันบุคคล) บูชาแล้ว) ยิฏฺโฐ ตัวตั้งคือ ยช ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ยช-เทวบูชาสงฺคติกรณทาเนสุ" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง ต ปัจจัยด้วยสูตร ภาวกมฺเมสุ ต อาเทส ต ปัจจัยพร้อมกับ ช ที่สุดธาตุเป็น ฏฺฐ ด้วยสูตร สาทิ สนฺตปุจฺฉภนฺชหสาทีหิ ฏฺโฐ (ยฏฺฐ) อาเทส อ ที่สุดของ ย เป็น อิ ด้วยสูตร ยชสฺส สรสฺสิฏฺเฐ (ยิฏฺฐ) กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น ยิฏฺโฐ. (ยิฏฺฐา ลง โย วิภัติแล้วอาเทสเป็น อา)

๘๘. หจตุตฺถานมนฺตานำ โท เธ.

โท อ.การอาเทสเป็น ท หจตุตฺถานำ ของ ห จตุตถอักษร ท. อนฺตานำ อันเป็นที่สุดของธาตุ โหติ ย่อมเป็น เธ ในเพราะการอาเทสเป็น ธ. อุ. สนฺนทฺโธ, วุทฺโธ, ลทฺโธ เป็นต้น.

อธิบายและทำตัว. สนฺนยฺหิตฺถ ผูกไว้ดีแล้ว, ผูกไว้มั่นแล้ว, อิติ เพราะเหตุนั้น สนฺนทฺโธ ชื่อสันนัทธะ, อวทฺธี ได้เจริญแล้ว อิติ เพราะเหตุนั้น วุทฺโธ ชื่อวุทธะ, พุทฺโธ พระพุทธเจ้าพระ-องค์ทรงตรัสรู้แล้ว, ลทฺโธ ได้แล้ว

สนฺนทฺโธ ตัวตั้งคือ สำ + นห ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "นห-พนฺธเน" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง ต ปัจจัยด้วยสูตร ภาวกมฺเมสุ ต อาเทส ต ปัจจัยเป็น ธ ด้วยสูตร ธฆาเทหิ ธฆา จ อาเทส ทฺ ที่สุดธาตุ เป็น ทฺ ด้วยสูตร หจตุตฺถานมนฺตานำ โท เธ นำ ทฺ ไปประกอบกับ ธ กำหนดเป็นนาม เป็นต้น

วุทฺโธ ตัวตั้งคือ วทฺธ ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "วทฺธ-วทฺธเน" ลบสระอันเป็นที่สุด อาเทส ต ปัจจัยเป็น ธ อาเทส ทฺธ ที่สุดธาตุเป็น ท อาเทส อ ของ ว เป็น อุ ด้วยสูตรใหญ่ กฺวจิ ธาตุ. (วุทฺธิ = ความเจริญ (การทำเป็นวุทธิ) ลง ติ ปัจจัย อาเทส ต จาก ติ เป็น ธ)

พุทฺโธ ตัวตั้งคือ พุธ ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "พุธ-อวคมเน" ลง ต ปัจจัยด้วยสูตร พุธคมาทิตฺเถ กตฺตริ อาเทสเป็น ธ เป็นต้น, กุทฺโธ กุธ-โกเป, ยุทฺโธ ยุธ-สมฺปหาเร, สิทฺโธ สิทฺธ-สำสิทฺธิมฺหิ, ลทฺโธ ลภ-ลาเภ, ลง ต ปัจจัยที่กล่าวกรรม, อารทฺโธ พยายามแล้ว อา ปุพฺพ รภ-อารมฺเภ.

๘๙. โห ฒกาเร.

โห อ.การอาเทสเป็น ฑ หจตุตฺถานำ ของ ห จตุตถอักษร ท. อนฺตานำ อันเป็นที่สุดของธาตุ โหติ ย่อมเป็น ฒกาเร ในเพราะ ฒ อักษร. อุ. ทฑฺโฒ, วุทฺโฒ เป็นต้น.

อธิบายและทำตัว. ทยฺหิตฺถ (อันไฟ) ไหม้แล้ว อิติ เพราะเหตุนั้น ทฑฺโฒ ชื่อทัฑฒะ, อวุทฺฒิ ได้เจริญแล้ว อิติ เพราะเหตุนั้น วุทฺโฒ ชื่อวุทฒะ ผู้สูงอายุ (วุทฺโฒ ความเจริญ)

ทฑฺโฒ ตัวตั้งคือ ทห ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ทห-ภสฺมีกรเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง ต ปัจจัย ที่กล่าวกรรม อาเทส ต ปัจจัยเป็น ฒ ด้วยสูตร ธฆาเทหิ ธฆา จ อาเทส ทฺ ที่สุดธาตุเป็น ฑ ด้วยสูตร โห ฒกาเร นำ ฑ ไปประกอบกับ ฒ ทฑฺฒ) กำหนดเป็นนาม เป็นต้น. (ยังมีปาฐะว่า ทฑฺโฒ แต่มี อรรถเหมือนกัน ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ทห-ทาเห")

วุทฺโฒ ตัวตั้งคือ วทฺฒ ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "วทฺฒ–วทฺฒเน" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง ต ปัจจัยด้วยสูตร อตีเต ตตวนฺตุตาวี อาเทส ต เป็น ฒ อาเทส ทฺฒ ที่สุดธาตุเป็น ท ด้วยสูตรนี้ นำ ทฺ ไปประกอบกับ ฒ อาเทส อ ของ ว เป็น อุ ด้วยสูตรใหญ่ กฺวจิ ธาตุ กำหนดเป็นนาม เป็นต้น. (วุทฺฒ เพียงลง ติ ปัจจัย เท่านั้น)

๔๐. คหสฺส ฆร เณ วา.

ฆร อ.การอาเทสเป็น ฆร คหสฺส แห่ง คห ธาตุ โหติ ย่อมเป็น เณ ในเพราะ ณ ปัจจัย วา โดยการวิกัป. อุ. ฆรำ, ฆรานิ เป็นต้น.

อธิบาย. บางแห่งมีปาฐะเป็น "คหสฺส ฆรำ เณ วา" กลัวจะมีความเข้าใจผิดว่า "ฆรำ อ. การอาเทสเป็น ฆรำ" จึงควรจะมี "ฆร" ซึ่งไม่มีนิคคหิตเพียงปาฐะเดียวเท่านั้นเป็นการดี ในที่ที่ชี้แนะโดยไม่มีวิภัติเช่นนี้ ในกัจจายนสูตรนี้มีเป็นอันมาก ในกรณีนี้เรียกว่า "อวิภตฺติก นิทฺเทส = ศัพท์ที่ชี้แนะโดยไม่มีวิภัติ" (ฆรำ เรียน (เอกวจนะ), ฆรานิ เรือน ท. (พหุวจนะ)) คณฺหาติ ย่อมถือเอา ทพฺพ–สมฺภารำ ซึ่งสัมภาระคือเครื่องเรือน (ที่ถือเอาเครื่องเรือนเพราะต้องใช้มาก) อิติ เพราะเหตุนั้น ฆรำ ชื่อว่าฆระ (เรือน)

ฆรำ ตัวตั้งคือ คห ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "คห–อุปาทาเน" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง ณ ปัจจัยด้วยสูตร วิสรุชปทาทิโต ณ กำหนดเป็นการิตะ ลบ ณ อนุพันธ์ (คหฺ อ) อาเทส คหฺ เป็น ฆรฺ ด้วยสูตร คหสฺส ฆร เณ วา นำ รฺ ไปประกอบกับ อ กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น อำ สำเร็จรูปเป็น ฆรำ. (ฆรานิ เหมือน จิตฺตานิ)

๔๑. ทหสฺส โห ฬำ.

โห อ. ท ทหสฺส ของ ทห ธาตุ อาปชฺชเต ย่อมถึง ฬำ ซึ่งความเป็น ฬ วา โดยการวิกัป. อุ. ปริฬาโห เป็นต้น.

อธิบายและทำตัว. ปริฬาโห ความเร่าร้อน. ปริฬาโห ตัวตั้งคือ ปริ + ทห ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ทห–ภสฺมีกรเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง ณ ปัจจัยด้วยสูตร ภาเว จ กำหนดเป็นการิตะ ลบ ณ อนุพันธ์ (ปริทหฺ อ) อาเทส ท เป็น ฬ ด้วยสูตร ทหสฺส โห ฬำ อาเทส อ ที่สุดของ ฬ เป็น อา วุทธิด้วยสูตร อสำโยคนฺตสฺส ฯเปฯ นำ หฺ ไปประกอบกับ อ กำหนดเป็นนาม เป็นต้น. (เมื่อไม่ทำตัวด้วยสูตรนี้ จะเป็นรูป ปริทาโห, ทาโห)

๔๒. ธาตฺวนฺตสฺส โลโป กฺวิมฺหิ.

โลโป อ.การลบ ธาตฺวนฺตสฺส ของพยัญชนะที่สุดธาตุ โหติ ย่อมมี กฺวิมฺหิ ในเพราะ กฺวิ ปัจจัย. อุ. ภุชโค, สงฺโค เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้ เป็น โลปวิธิสูตร ลบพยัญชนะที่สุดของธาตุ ในเพราะ กฺวิ ปัจจัยเบื้องหลัง, คจฺฉติ ย่อมไป ภุเชน ด้วยกาย อิติ เพราะเหตุนั้น ภุชโค ชื่อว่าภุชคะ (งู, พญานาค) ขนติ ย่อมขุด สุฏฺฐุ โดยดี อิติ เพราะเหตุนั้น สงฺโค ชื่อว่าสังคะ (สัตว์ที่เรียกว่า สังค์)

ภุชโค ตัวตั้งคือ ภุชสทฺทูปปท "คมุ" ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "คมุ-คติมฺหิ" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง กฺวิ ปัจจัยด้วยสูตร กฺวิ จ ลบ มฺ ที่สุดธาตุด้วยสูตร ธาตฺวนฺตสฺส โลโป กฺวิมฺหิ ลง กฺวิ ปัจจัยด้วยสูตร กฺวิ โลโป จ กำหนดเป็นนาม เป็นต้น

อุเรน คจฺฉตีติ อุรโค (งู, พญานาค ที่ไปด้วยอก) ตัวตั้งคือ อุรสทฺทูปปท "คมุ", ตุรํ คจฺฉตีติ ตุรโค (ม้าตัวอันไปเร็ว) ตัวตั้งคือ ตุรสทฺทูปปท "คมุ", (ในกัจจายนะมีว่า ตุริต, ตุริโต (โดยเร็ว) นั่นเป็นเพียงการพรรณาอรรถของบท ตุร เท่านั้น)

สงฺโค ตัวตั้งคือ สํ + ขนุ ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "สํปุพฺพ ขนุ-อวทารเณ" ลง กฺวิ ปัจจัย ลบ นฺ ที่สุดธาตุ (แม้บท "ปริกฺขา" ที่อยู่ในสูตร สำหนาณฺณาย วา โร โฆ ก็ตั้ง ปริสทฺทูปปท "ขนุ" แล้วสามารถสำเร็จรูปด้วย กฺวิ ปัจจัยโดยนัยนี้อีกนัยหนึ่ง)

๔๓. วิทนฺเต อู.

อู อ.การมาของ อู อักษร โหติ ย่อมมี วิทนฺเต ในที่สุดของ วิท ธาตุ กฺวิมฺหิ ในเพราะ กฺวิ ปัจจัย. อุ. โลกวิทู เป็นต้น.

วิเคราะห์. "โลกํ อเวทีติ โลกวิทู" อเวที ได้ทรงทราบแล้ว โลกํ ซึ่งโลก อิติ เพราะเหตุนั้น โลกวิทู ชื่อโลกวิทู, โลก ศัพท์เป็นเพียงศัพท์ประกอบเท่านั้น เฉพาะศัพท์ วิทู เท่านั้นที่ต้องการในที่นี้

วิทู ตัวตั้งคือ วิท ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "วิท-ญาเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง กฺวิ ปัจจัย ลง อู อาคม ในที่สุดของ วิท ธาตุด้วยสูตร วิทนฺเต อู (วิทฺ อู กฺวิ) ลบ กฺวิ ปัจจัย นำ ทฺ ไปประกอบกับ อู กำหนดเป็นนาม ลง สิ ลบ สิ สำเร็จรูปเป็น โลกวิทู (แจกรูปตาม อู การันตะ รัตตาทิคณะ ปุลิงค์)

๔๔. น ม ก รานมนฺตานํ นิยุตฺตตมฺหิ.

โลโป อ.การลบ น ม ก รานํ ของ น ม ก และ ร อักษร ท. อนฺตานํ อันเป็นที่สุดของ ธาตุ น โหติ ย่อมไม่มี อิยุตฺตตมฺหิ ในเพราะ ต ปัจจัยอันประกอบด้วย อิ อาคม. อุ. หนิตุํ, คมิโต, สกิโต, สริตฺวา เป็นต้น.

อธิบาย. "อิ" ใน อิยุตฺตตมฺหิ เป็น อิ อาคมที่มาในสูตร ยถาคมมิกาโร, บทว่า ตมฺหิ นอกจากได้แก่ ต ปัจจัยแล้วยังถือเอาปัจจัยที่มี ต อักษรด้วย เช่น ตุ และ ตฺวา, หนิตุ เพื่ออันฆ่า, คมิโต ไปแล้ว, สกิโต บูชาแล้ว, สริตฺวา ระลึกแล้ว.

สูตรนี้เป็น ปฏิเสธวิธิสูตร ห้ามวิธีการของสูตร คมขนหนรมาทีนมนฺโต รกาโร จ, ในสูตรนั้น

แม้กล่าวว่า "จะต้องลบ นฺ มฺ รฺ ที่สุดธาตุในเพราะ ต ปัจจัยเบื้องหลัง แต่ไม่ลบเฉพาะใน คโต คติ รโต กโต ที่มี ต ปัจจัยล้วน ๆ โดยไม่มี อิ อาคมเป็นเบื้องหลังเท่านั้น อย่าลบในกรณีที่มี ต ปัจจัยมี อิ อาคมเป็นเบื้องหลัง เช่น หนิตุ, ดูการวินิจฉัยใน รูปสิทธิภาสาฏีกา

หนิตุ ตัวตั้งคือ หน ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "หน-หึสาคตีสุ" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง ตุ ปัจจัยด้วยสูตร อิจฺฉตฺเถสุ ฯเปฯ ลง อิ อาคมด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร (หนฺ อิ ตุ) แม้ควรจะลบ นฺ ที่สุดธาตุด้วยสูตร คมขนหนรมาทีนมนฺโต แต่ลบไม่ได้ เพราะสูตร นมกรานมนฺตานำ นิยุตฺตตมฺหิ ห้ามไว้ นำ นฺ ไปประกอบกับ อิ ลง ส ลบ ส ด้วยสูตร สพฺพาสมาวุโส ฯเปฯ สำเร็จรูปเป็น หนิตุ

คมิโต คมฺ ธาตุ ลง ต ปัจจัยด้วยสูตร พุธคมาทิตฺเถ กตฺตริ แล้วทำตัวโดยนัยของ หนิตุ, สริตฺวา สร ธาตุ ตฺวา ปัจจัย ลง อิ อาคม แม้ควรจะลบ รฺ ที่สุดธาตุด้วยสูตร รกาโร จ แต่ก็ไม่ลบ เป็นต้น

สกิโต ตัวตั้งคือ สก ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "สก-ปูชายำ" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง ต ปัจจัยที่กล่าวกรรม ลง อ อาคม (สกฺ อิ ต) อาเทส ต ปัจจัยเป็น กฺก ด้วยสูตร สุสปจสกโต กฺขกฺกา จ แม้ควรลบ กฺ ที่สุดธาตุ แต่ลบไม่ได้ เพราะถูกห้ามไว้ด้วยสูตร นมกรานมนฺตานำ นิยุตฺตตมฺหิ นำ กฺ ไปประกอบกับ อิ กำหนดเป็นนาม เป็นต้น

๔๕. น กคตฺตำ จชา ญวุมฺหิ.

จชา อ.จ และ ช อักษรที่สุดธาตุ ท. น ไม่เข้าถึง กคตฺตำ ซึ่งความเป็น ก และ ค ญวุมฺหิ ในเพราะ ญวุ ปัจจัย. อุ. ปาจโก, ยาจโก เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็น ปฏิเสธวิธิสูตร ห้ามวิธีการของสูตร กคา จ ชานำ และ (สจชานำ กคาณานุพนฺเธ ที่มาใน อุณาทิ) แม้ในสูตรนั้น ๆ กล่าวว่า จะต้องอาเทส จ, ช ที่สุดธาตุเป็น ก, ค ในเพราะปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์เป็นเบื้องหลัง แต่อย่าอาเทส จ, ช ที่สุดธาตุเป็น ก, ค ในเพราะ ญวุ ปัจจัย (แม้จะมี ณ อนุพันธ์เป็น ญวุ อยู่ก็ตาม) เป็นเบื้องหลัง. ปาจโก ผู้หุง, ยาชโก ผู้บูชา

ปาจโก ตัวตั้งคือ ปจ ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ปจ-ปาเก" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง ญวุ ปัจจัยด้วยสูตร สพฺพโต ญวุตฺวาวี วา ตั้งชื่อการิตะ ลบ ณ อนุพันธ์ แม้ควรจะอาเทส จฺ ที่สุดธาตุเป็น ก ด้วยสูตร อสโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต แต่อาเทสไม่ได้ เพราะถูกห้ามไว้ด้วยสูตร นกคตฺตำ จชา ญวุมฺหิ อาเทส ญวุ เป็น อก ด้วยสูตร อนกา ยุ ญวุนำ นำ จฺ ไปประกอบกับ อ กำหนดเป็นนาม เป็นต้น

ยาชโก ตัวตั้งคือ ยช ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ยช-เทวปูชาสงฺคติกรณทาเนสุ" แม้ควรอาเทส ชฺ ที่สุดธาตุเป็น คฺ ด้วยสูตร กคา จ ชานำ เป็นต้น.

๔๖. กรสฺส จ ตตฺตำ ตุสฺมึ.

ตตฺตำ อ.ความเป็น ต กรสฺส จ ของ ร อักษรอันเป็นที่สุดของ กร ธาตุด้วย โหติ ย่อมเป็น ตุสฺมึ

ในเพราะ ตุ ปัจจัย. อุ. กตฺตา, ภตฺตา เป็นต้น.

อธิบาย. ด้วย จ ศัพท์ใน กรสฺส จ รวมเอา ภร ธาตุเป็นต้นด้วย, กตฺตา ผู้กระทำ, ภตฺตา ผู้นำไป, เจ้านาย, สามี (สัตถาทิคณะ)

กตฺตา ตัวตั้งคือ กร ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "กร-กรเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด, ลง ตุ ปัจจัยด้วยสูตร สพฺพโต ณฺวุตฺวาวี วา (กรฺ ตุ) อาเทส รฺ ที่สุดธาตุเป็น ตฺ ด้วยสูตร กรสฺส ตตฺตำ ตุสฺมึ นำ ตฺ ไปประกอบกับ ตุ (กตฺตุ) กำหนดเป็นนาม ลง สิ อาเทส อุ ที่สุดของ ตฺตุ เป็น อา และลบ สิ ด้วย ด้วยสูตร สตฺถุปิตาทีนมาสิสฺมึ สิโลโป จ สำเร็จรูปเป็น กตฺตา. (ภตฺตา ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ภร-หรเณ" แล้วทำตัว)

๔๗. ตุ์ตุนตพฺเพสุ วา.

ตตฺตำ อ.ความเป็น ต กรสฺส ของ ร อักษรอันเป็นที่สุดของ กร ธาตุ โหติ ย่อมเป็น ตุ์ตุนสพฺเพสุ ในเพราะ ตุ์ ตุน และ ตพฺพ ปัจจัย ท. วา โดยการวิกัป. อุ. กตฺตุ, กตฺตุน, กตฺตพฺพ เป็นต้น.

อธิบาย. เพราะสูตรนี้กล่าวว่า จะต้องอาเทส รฺ ที่สุดธาตุเป็น ต โดยการวิกัป(บางครั้ง) ในเพราะ ตุ์, ตุน และ ตพฺพ ปัจจัยอยู่เบื้องหลัง ฉะนั้น สูตรก่อนก็ย่อมเข้าถึงสูตรที่อาเทส รฺ ที่สุดธาตุเป็น ต เสมอไป (กตฺตุ์ เพื่ออันทำ, กตฺตุน กระทำแล้ว, กตฺตพฺพ์ พึงกระทำ) เมื่อไม่ทำด้วยวิธีการของสูตรนี้ ก็ทำด้วยสูตร ตเวตุนาทีสุ กา จะเป็นรูป "กาตุ์, กาตุน, กาตพฺพ์"

กตฺตุ์ ตัวตั้งคือ กร ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "กร-กรเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง ตุ์ ปัจจัยด้วยสูตร อิจฺฉตฺเถสุ สมานกตฺตุเกสุ ตเวตุ์ วา อาเทส รฺ ที่สุดธาตุเป็น ตฺ ด้วยสูตร ตุ์ตุนตพฺเพสุ วา นำ ตฺ ไปประกอบกับ ตุ์ ลง ส วิภัติ ลบ ส วิภัติด้วยสูตร สพฺพาสมาวุโส ฯเปฯ (กตฺตุน ลง ตุน ปัจจัย, กตฺตพฺพ์ ลง ตพฺพ ปัจจัย)

๔๘. การิตำ วิย ณานุพนฺโธ.

ณานุพนฺโธ อ.ปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์ ทฏฺฐพฺโพ พึงทราบ การิตำ วิย ราวกะว่าการิตปัจจัย. อุ. ทาโห เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็น สัญญาสูตร ตั้ง ณ, ณฺวุ และ ณี ปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์ชื่อว่าการิตะ เช่นเดียวกับปัจจัยในสูตร ธาตูหิ เณณฺยณาเปณาปย แม้จะตั้งชื่อว่าการิตะแล้วก็ไม่สามารถกล่าวอรรถว่า "ให้" เช่น "ย่อมให้ทำ" เป็นต้นได้เหมือนมุขยการิตะ (การิตะโดยตรง) ตั้งชื่อว่าการิตะเพียงเพื่อจะได้จัดทำด้วยสูตร อสโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต เป็นต้นเท่านั้น กลับไปดูในสูตร การิตานำ โณ โลปำ, ทาโห = เร่าร้อน, ได้ทำตัวไปแล้วตามสูตรที่เกี่ยวข้อง

๔๙. อนกา ยุณฺวุนำ.

อนกา อ.การอาเทสเป็น อน และ อก ท.ตามลำดับ ยุณฺวุนำ ของ ยุ และ ณฺวุ ปัจจัย ท.

โหนฺติ ย่อมเป็น. อุ. นนฺทนํ, การโก เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็น อาเทสวิธิสูตร อาเทส ยุ ปัจจัยเป็น อน, ณฺวุ ปัจจัย เป็น อก ส่วนอุทาหรณ์นั้นเคยพบมาแล้ว, นนฺทนํ ความยินดี, การโก ผู้กระทำ.

๑๐๐. กคา จชานํ.

กคา อ.การอาเทสเป็น ก และ คท.ตามลำดับ จชานำ ของ จ และ ช อักษรที่สุดธาตุ ท. โหนฺติ ย่อมเป็น ณานุพนฺเธ ในเพราะปัจจัยที่มี ณ อนุพันธ์. อุ. ปาโก, โยโค เป็นต้น.

อธิบาย. ปาโก การหุง, การต้ม (ปจ ธาตุ ณ ปัจจัย), โยโค ความประกอบ, ความเพียร (ยุช ธาตุ ณ ปัจจัย) ส่วนการทำตัวเคยพบมาแล้ว.

อิติ กิตฺตพฺพิธานกปฺเป ปญฺจโม กณฺโฑ.

กณฺโฑ อ.กัณฑ์ ปญฺจโม ที่ ๕ กิตฺตพฺพิธานกปฺเป ในกิตกัณฑ์ อิติ จบแล้ว.

———— กิตกัณฑ์จบ. ————

บทนำของสมาส

"สมสนฺ สมาโส" สมสนฺ การย่อ สมาโส ชื่อว่าสมาส (สำ บทหน้า อส ธาตุ ณ ปัจจัย อาเทส อ เป็น อา วุทธิ อาเทส นิคคหิต เป็น มฺ จึงมีรูปเป็น สมาส) การย่อบทตั้งแต่ ๒ บทขึ้นไปเข้าเป็นบทเดียวกันเรียกว่าสมาส แม้ในภาษาไทยก็มีคำที่เป็นสมาสอยู่เป็นจำนวนมาก ส่วนคำที่ไม่มีการย่อเลยนั้น บาฬีเรียกว่า วากยะ

วากยะบาฬี = "รญฺโญ + ปุตฺโต" วากยะไทย = "บุตร + ของพระราชา"

สมาสบาฬี = "ราชปุตฺโต" วากยะไทย = "ราชบุตร, บุตรของพระราชา"

ในอุทาหรณ์ที่แสดงมาแล้วนี้ จะเห็นว่า เมื่อเป็นวากยะอยู่คำจะยาว พอย่อเข้าเป็นสมาสแล้ว คำจะสั้นลง ส วิภัตติใน รญฺโญ หรือวิภัตติไทยว่า "ของ" ในคำว่า "ของพระราชา" เมื่อเข้าเป็นสมาสแล้วจะหายไป แม้ในวากยะจะแบ่งวิภัตติของตัวเองเป็น ๒ บท คือ รญฺโญ บทหนึ่งและ ปุตฺโต อีกบทหนึ่ง เมื่อเข้าเป็นสมาสแล้ว ส วิภัตติจะหายไป กลายเป็นบทเดียวกัน คือ "ราชปุตฺโต" โดยอรรถก็เช่นเดียวกัน แม้จะได้อรรถเป็น ๒ อย่างในวากยะ คือ อรรถว่า พระราชา ๑ อรรถว่า บุตร ๑ เมื่อเข้าเป็นสมาสแล้วจะเหลือเพียง ราชบุตร เพียงคนเดียวเท่านั้น การที่ได้อรรถอย่างนั้นก็เป็นการย่อแล้วประกอบกันเข้านั่นเอง โดยสรุปแล้วการย่ออรรถของ ๒ บทแล้วประกอบเข้าเป็นบทเดียวกัน และวิภัตติก็หายไป สภาพดังกล่าวมาแล้วนี้ คือ สภาพของสมาส

การต่างกันระหว่างการประกอบแบบสนธิและการประกอบแบบสมาส. การประกอบบท ๒ บทเข้าด้วยกันแม้ในสนธิก็มี แต่นอกจากประกอบบทหน้ากับบทหลังให้มีอรรถเป็นเนื้อเดียวกันไม่ได้แล้ว ยังไม่อาจประกอบให้เป็นบทเดียวกันได้โดยที่วิภัตินั้นหายไป เมื่อประกอบเป็นสนธิแล้วอ่านได้ไพเราะเพียงอย่างเดียวเท่านั้น สมมุติ–เมื่อประกอบ ๒ บทคือ ยสฺส + อินฺทฺริยานิ เข้าเป็นบทเดียวกันว่า ยสฺสินฺทฺริยานิ แล้วเมื่อไม่ลบ ส วิภัตติใน ยสฺส สนฺธิ คือ ยสฺสินฺทฺริยานิ จะถือเป็นบทเดียวกันไม่ได้ ยังเป็น ๒ บทอยู่ตามปรกติ แม้ว่าจะประกอบเข้าเป็นสนธิแล้ว แต่เวลาแปลจะต้องแยกกันแปลดังนี้ "อินฺทฺริยานิ อ.อินทรีย์ ท. ยสฺส ของ บุคคลใด" แม้อรรถก็ไม่สัมพันธ์กัน ฉะนั้น พึงกำหนดว่า "การย่อบทและอรรถประกอบเข้าเป็นบทเดียวกัน และวิภัตติก็หายไป เป็นการประกอบแบบสมาส, การประกอบแบบ อรรถก็ไม่สัมพันธ์กัน วิภัตติก็ไม่หายไป แต่อ่านไพเราะเพียงอย่างเดียวเท่านั้น นั่นเป็นการประกอบแบบสนธิ

การจำแนกลิงค์ กับ สมาส ๖ ประเภท. สมาสมี ๖ ประเภทคือ อัพยยีภาวะ ๑ กัมมธารยะ ๑ ทิคุ ๑ ตัปปุริสะ ๑ พหุพพีหิ ๑ และ ทวันทะ ๑ ลักษณะของสมาส ๖ ประเภทเหล่านั้นและการแตกต่างกันของลิงค์ จะปรากฏในสูตรที่เกี่ยวข้องในโอกาสต่อ ๆ ไป.

๑. นามานำ สมาโส ยุตฺตตฺโถ.

ยุตฺตตฺโถ อ.อรรถที่ประกอบแล้ว นามานำ ของนามบท ท. สมาโส ชื่อว่าสมาส. อุ. กถินทุสฺสำ เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็น สัญญาสูตร ตั้ง อัพยยีภาวะ เป็นต้นชื่อสมาส ฉะนั้น จะต้องตั้งบทสมาสทั้งปวง "ชื่อว่าสมาส" ด้วยสูตรนี้, กถินทุสฺสำ ผ้าเพื่อกถิน.

นามานำ - คำว่า นาม ในบทนี้ได้แก่ นามนาม สัพพนาม สมาสนาม ตัทธิตนาม และนามกิต พร้อมกับบทอุปสรรคและนิบาต, คำว่า นามนาม คือบทนามธรรมดา ๆ ที่ไม่มีสมาส ตัทธิต และ กิต เป็นสภาพรวมอยู่ด้วย และจะทำเป็นรูปวิเคราะห์ไม่ได้ เช่น ติสฺส ทตฺต เป็นต้น, บทสัพพนาม คือ สพฺพ กตร กตม เป็นต้น แม้บทอุปสรรคและนิบาตก็นับเข้าเป็นนาม เพราะเป็นบทที่ต้องลงด้วยนามวิภัติ, สรุปแล้ว นามานำ ได้แก่บททั้งปวงเว้นอาขยาต บทนามกับบทนามอย่างเดียวกันเท่านั้นที่จะประกอบเข้าเป็นสมาสได้ โดยมีบทว่า นามานำ เป็นหลักอ้าง ไม่สามารถประกอบอาขยาตบทเข้าเป็นสมาสได้

ยุตฺตตฺโถ - (ยุตฺต ประกอบ, อตฺถ อรรถ) ในที่นี้ แม้กล่าวว่า "อรรถที่ประกอบแล้ว" แต่ไม่ได้เรียกอรรถนั้นว่าเป็นสมาส เฉพาะศัพท์ที่กล่าวอรรถที่ประกอบแล้วเท่านั้น เรียกว่าสมาส.

ขยายความ. "นามานำ ยุตฺตตฺโถ" แปลว่า "อรรถที่ประกอบแล้วของนาม" เป็นคำแปลที่เหมาะสมที่สุด ถ้าแปลว่า "ศัพท์ที่ประกอบแล้วของนาม" ย่อมมีการสับสนทั้งเบื้องหน้าและเบื้องหลัง เพราะคำว่า นามานำ ก็ได้แก่ศัพท์แม้ ยุตฺตตฺถ ก็ได้แก่ศัพท์เหมือนกัน ฉะนั้น แม้จะกล่าวสืบต่อไปเพื่อให้เหมาะสมยิ่งขึ้นว่า "อรรถที่ประกอบแล้วของนามเท่านั้นจึงจะเรียกว่า สมาส โดยเอาอรรถเป็นเหตุ

อีกนัยหนึ่ง. เมื่อ ยุตฺตตฺโถ ได้แก่ ศัพท์ โดยตรงและมีความเหมาะสมทั้งเบื้องหน้าและเบื้องหลัง ถ้าเปลี่ยนอรรถของสูตรเป็นอีกแบบหนึ่ง ดังนี้ "ยุตฺตตฺโถ อ.หมวดของศัพท์มีอรรถประกอบแล้ว นามานำ ในนาม ท. สมาโส ชื่อว่าสมาส" มีอธิบายว่า "หมวดของบทนามที่มีอรรถประกอบแล้วในบทนามทั้งปวง เรียกว่า สมาส"

๒. เตสำ วิภตฺติโย โลปา จ.

โลปา จ อ.การลบด้วย วิภตฺติโย ซึ่งวิภัติ ท. เตสำ ของสมาสที่เป็นยุตตัตถะ ท. เหล่านั้น โหนฺติ ย่อมมี. อุ. กถินทุสฺสำ เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็น โลปวิธิสูตร วิภัติใดที่ลงไว้ด้วยบทของตนเองก่อนที่จะประกอบเข้าเป็นสมาส มีอยู่ สูตรนี้ เป็นสูตรที่ลบวิภัตินั้นในเวลาที่ประกอบเข้าเป็นสมาสแล้ว ลบอย่างไรจะปรากฏในเวลาทำตัว

ต ศัพท์ใน เตสำ วิภตฺติโย ระบุถึง "สมาโส ยุตฺตตฺโถ" ในสูตรก่อน ในการชี้แจงเช่นนั้นสมควรชี้แจงด้วย เอกวจนะว่า "ตสฺส ของยุตตัตถสมาสนั้น" เพราะ สมาโส เป็นเอกวจนะ แต่ที่ใช้ชี้แจง

ด้วยพหุวจนะว่า "เตสๆ" นั้นเป็นส่วนเกิน ด้วย ต ศัพท์ที่เกินมา ในรูปสิทธิ นฺยาสะ ลบเฉพาะวิภัตินาม ที่เกี่ยวข้องอยู่กับตัทธิต, อาขยาตและกิต ส่วนบทนิบาตมี จ เป็นต้นและ ส อาคมเป็นต้นลบด้วยปริภาสา คือ "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"

(อปฺปโยโค อ.การไม่ประกอบ วุตฺตตฺถานๆ ของศัพท์มีอรรถอันกล่าวแล้ว ท. โหติ ย่อมมี, หมายความว่า บทใดเมื่อกล่าวอรรถที่เกี่ยวข้องแล้ว บทนั้นไม่ต้องใช้อีก ให้ลบทิ้งไป)

จ ศัพท์ใน โลปา จ ห้ามลบวิภัติในบางตัว เช่น อๆ วิภัติใน ปภๆ ในอุทาหรณ์ว่า "ปภงฺกโร" เป็นต้น สมาสประเภทนี้เรียกว่า "อลุตตสมาส = สมาสที่ไม่ลบวิภัติ"

๓. ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส.

วิภตฺตีสุ ครั้นเมื่อวิภัติ ท. ลตฺตาสุ ถูกลบไปแล้ว ปกติ อ.ความเป็นปรกติ อสฺส ของบทยุตตัตถสมาสนั้น สรนฺตสฺส จ อันมีสระเป็นที่สุดด้วย โหติ ย่อมมี. อุ. จกฺขุโสตๆ, ราชปุตฺโต เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็น ปกติวิธิสูตร ทำบทสมาสให้เป็นปรกติภายหลังที่ลบวิภัติแล้วด้วยสูตร "เตสๆ วิภตฺติโย โลปา จ", ด้วย จ ศัพท์ที่ย้ายไปอยู่หลัง สรนฺต เป็น สรนฺตสฺส จ รวมเอาการทำบทพยัญชนันตะ (มีพยัญชนะเป็นที่สุดกล่าวคือนิคคหิต) เช่น กึ, อิทๆ ให้เป็นปรกติด้วย

ถาม การทำเป็นปรกติมีประโยชน์อย่างไร ?

ตอบ มีประโยชน์ให้สระหรือพยัญชนะในวิภัติเบื้องหลังที่ลบหายไปให้มีปรากฏขึ้นเป็นปรกติ.

ขยายความ. หินมีชื่อว่า จนฺทรกานฺต ย่อมซับน้ำออกมาเมื่อถูกแสงพระจันทร์ส่อง น้ำที่เกิดขึ้นมาเพราะหินจันทรกานต์นั้นจะตั้งอยู่เป็นปรกติตลอดไป แม้ละหินนั้นไปแล้ว ฉันเดียวกัน เมื่อลง ส วิภัติใน กึ เป็นต้นเมื่อ กึ เป็น ก เพราะ สิ วิภัติแล้วสระ อิ กับนิคคหิตย่อมหายไป แม้ลบ สิ วิภัติแล้วด้วยสูตร "เตสๆ วิภตฺติโย โลปา จ" สระ อิ กับนิคคหิตที่ถูกลบไปเพราะ สิ วิภัตินั้นก็ยังลบหายไปเหมือนเดิม (หิน เหมือน วิภัติ, น้ำออกเพราะหิน เหมือนสระและพยัญชนะหายไปเพราะวิภัติ, แม้ละหินไปแล้วน้ำที่ออกไปก็ไม่เหือดหาย เหมือน แม้ลบวิภัติไปแล้ว อักษรที่ลบหายไปก็คงลบหายไปเหมือนเดิม)

เมื่อสระและพยัญชนะที่ลบไปแล้วเช่นนั้นกลับปรากฏเป็นปรกติ โดยอำนาจของสูตรว่า "ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส" นี้ ถึงในบทที่มีปรกติไม่เสียไปแม้จะลงวิภัติแล้ว เช่น จกฺขุ ก็จะต้องทำเป็นปรกติเพื่อให้มั่นคงยิ่ง ๆ ขึ้น (จนฺท = พระจันทร์, + กานฺต = หินที่พอใจ น้ำออกเพราะถูกแสงจันทร์ ฉะนั้น จึงให้ความหมายว่า หินที่ชอบแสงจันทร์ ยังมีหินอีกชนิดหนึ่ง เรียกว่า "สูริยกานฺต ไฟลุกเพราะถูกแสงแดด จึงเป็นหินที่ชอบแสงแดด)

๔. อุปสคฺคนิปาตปุพฺพโก อพฺยยีภาโว.

อุปสคฺคนิปาตปุพฺพโก อ.ศัพท์มีอุปสรรคและนิบาตเป็นเบื้องต้น สมาโส เป็นสมาส อพฺยยีภาโว

ชื่อว่า อัพยยีภาวะ. อุ. อุปนครํ เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นสูตรที่มีอุปสรรคและนิบาตเป็นเบื้องต้นให้เป็นสมาส และตั้งชื่อว่า อัพยยี-ภาวะ หมายความว่า สูตรนี้ประกอบบทอุปสรรคและนิบาตเข้ากับบทหลังให้เป็นสมาส และเมื่อประกอบแล้วตั้งชื่อว่า อัพยยีภาวะ รายละเอียดดู มติของนยาสรูปสิทธิ

พูดกันเมื่อก่อน. มีการกล่าวว่าสูตร "นามานำ สมาโส ยุตฺตตฺโถ" เป็นสามัญญสัญญาสูตร ที่ตั้งสมาสทั้ง ๖ ประเภทชื่อสมาส ส่วนสูตร "อุปสคฺคนิปาตปุพฺพโก" นี้เป็นวิเสสสัญญาสูตร ที่ตั้งชื่อว่าอัพยยีภาวสมาส อธิบายดังกล่าวมาแล้วนั้นไม่สอดคล้องกับนยาสรูปสิทธิพรรณนา

อุปสคฺคนิปาตปุพฺพโก. อุปสคฺค ได้แก่อุปสรรค ๒๐ ตัวมี ป ปรา นิ นี เป็นต้น, นิปาต ได้แก่บทที่แจกด้วยวิภัตินามไม่ได้ เช่น อนฺโต ติโร อโธ เหฏฺฐา อุปริ โอร สห (ส) ยถา ยาว ยาวตา เป็นต้น, ปุพฺพก ศัพท์กล่าวอรรถว่า "เบื้องต้น" ปุพฺพก ศัพท์กล่าวอรรถว่า "ประธาน" นำเอา ๒ บทคือ อุปสคฺคนิปาตปุพฺพก และ อุปสคฺคนิปาตปุพฺพก ทำเป็นเอกเสส (ลบบทหนึ่งคงเหลือบทหนึ่ง) จะต้องแปลให้ได้ ๒ แบบคือ แปลว่า "อุปสคฺคนิปาตปุพฺพโก = ศัพท์มีอุปสรรคและนิบาตเป็นเบื้องต้นเป็นประธาน" ตามอรรถนี้ มีบทอุปสรรคและนิบาตเป็นเบื้องต้นเพียงอย่างเดียวก็ไม่อาจเป็น อัพยยี-ภาวสมาส ได้ พึงทราบว่าการที่จะเป็น อัพยยีภาวสมาส ได้นั้นจะต้องมีบทอุปสรรคและนิบาต เป็นเบื้องต้นด้วย เป็นประธานด้วย (ทำไมจึงได้ชื่อว่า อัพยยีภาวะ ดูในรูปสิทธิ)

ลักษณะของอัพยยีภาวสมาส. สมาสที่บริบูรณ์ด้วยลักษณะ ๒ ประการดังที่จะกล่าวต่อไปนี้เป็น อัพยยีภาวสมาส

ลักษณะ ๒ ประการนั้นคือ

๑. บทหน้า ลบปฐมาวิภัติ ส่วนบทหลังลบวิภัติใดวิภัติหนึ่งในวิภัติทั้ง ๗ หมวด
๒. มีบทอุปสรรคและนิบาตที่ได้ชื่อว่าอัพยยี เป็นเบื้องต้นและเป็นประธาน

สมาส ๒ ประเภทและรูปวิเคราะห์. สมาสมี ๒ ประเภทคือ นิจจสมาส ๑ และ อนิจจสมาส ๑ บท ๒ บทที่ประกอบติดกันอยู่เป็นนิจ จะแยกออกจากกันไม่ได้ เรียกว่า นิจจสมาส, สมาสที่ถึงความเป็นสมาสไม่แน่นอน เพราะเป็นทั้งสมาสและวากยะ เช่น "รญฺโญ + ปุตฺโต ราชปุตฺโต" เรียกว่า อนิจจ-สมาส, อัพยยีภาวสมาส มี อุปนคร เป็นต้นเป็นนิจจสมาส เมื่อทำรูปวิเคราะห์ อุป กับ นคร จะแยกออกจากกันไม่ได้ แม้จะแยกออกจากกันไม่ได้ จะให้บทอุปสรรคคือ อุป อยู่ตัวเดียวโดด ๆ เป็น "อุป, อุปา, อุปำ" ก็อยู่ไม่ได้ ฉะนั้น จึงต้องประกอบอยู่กับ นคร, นคร ศัพท์นั้นอยู่ด้วยตัวของตัวเองได้ เมื่อ อุป กับ นคร แยกออกจากกันไม่ได้อย่างนี้จึงทำรูปวิเคราะห์ไม่ได้

ถ้าอยากทำรูปวิเคราะห์ จะต้องประกอบด้วยบทปริยาย (บทที่ ใช้แทน) ที่สามารถกล่าวอรรถของบทเหล่านั้น สมมุติ - เมื่อ อุป กล่าวอรรถว่า "ที่ใกล้" ก็พึงทำรูปวิเคราะห์ด้วยบท "สมีป" ซึ่งมี

อรรถอย่างเดียวกันกับ อุป, ส่วน "นคร" นั้น ไม่ต้องหาบทที่เป็นปริยาย (บทที่ ใช้แทน) เพราะอยู่ได้ด้วยตัวของตัวเอง ทำรูปวิเคราะห์ดังนี้ "นครสฺส สมีปำ = อุปนครำ สมีปำ ในที่ใกล้ นครสฺส ของพระนคร อุปนครำ ที่ใกล้พระนคร"

เวลาทำตัวจะต้องแยกเป็น ๒ บทคือ อุป + นคร เพื่อจะได้เข้าใจว่าเป็นวิภัติอะไร ? อยู่เบื้องหลังบทไหน ? คำว่า "ทำตัว" เป็นการเขียนรูปให้ดูเท่านั้น อย่าได้ถือว่าแยก อุปนคร ตัวจริงเป็นการแยก อุปนคร จำลองเท่านั้น แม้คำว่า "จะต้องทำรูปวิเคราะห์กับบทอื่น (อัญญบท)" ก็เป็นการพูดไปตามส่วนใหญ่เท่านั้น ส่วนอัพยยีภาวสมาส เช่น "นครสฺส+ อนฺโต = อนฺโตนครำ" เป็นต้น สามารถทำรูปวิเคราะห์ได้ด้วยบทของตัวเอง, การทำตัวจะทำในโอกาสต่อไป

๕. โส นปุสกลิงฺโค.

โส อ.อัพยยีภาวสมาสนั้น นปุสกลิงฺโค เป็นนปุสกลิงค์เท่านั้น ทฏฺจพฺโพ พึงทราบ. อุ. อธิกุมาริ เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็น ปริภาสาสูตร บอกให้รู้ว่าอัพยยีภาวสมาสเป็นนปุสกลิงค์, ที่ต้องบัญญัติสูตรนี้ เพราะกลัวนักศึกษาจะเข้าใจผิดคิดว่าเป็น อลิงค์ (ไม่มีลิงค์) เหมือนอุปสรรคและนิบาต เพราะอุปสรรคและนิบาตเป็นประธานอยู่ อีกอย่างหนึ่งกลัวเข้าใจผิดว่าเป็นได้ทั้ง ๓ ลิงค์ เหมือน กัมมธารยะ

อธิกุมาริ. (อธิ + กุมาริ) อธิ ศัพท์กล่าวอรรถว่า "อาศัยเป็นไป" ฉะนั้น อาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า จะต้องทำรูปวิเคราะห์ด้วยบท อธิกิจฺจา ซึ่งเป็นปริยายของ อธิ แล้วยังสามารถทำรูปวิเคราะห์ตามกัจจายนวุตติได้ด้วยว่า "อธิกิจฺจ ปวตฺตติ" (อธิกิจฺจา ปวตฺตา อธิกิจฺจิกา = อธิกิจฺจ อาศัยแล้ว ปวตฺตา คำอันเป็นไป อาธิกิจฺจิกา คำอันอาศัยเป็นไป, บทนี้ไม่ใช่บทสมาส ทว่าเป็นบทตัทธิซึ่งเป็นปริยายของบท อธิ) "กุมารีสุ อาธิ กิจฺจิกา อธิกุมารี" อาธิกิจฺจิกา คำอันอาศัยเป็นไป กุมารีสุ ในหญิงสาว ท. อธิกุมารี คำอันอาศัยเป็นไปในพวกหญิงสาว

๖. ทิคุสฺเสกตฺตำ.

เอกตฺตำ อ.ความเป็นเอกวจนะด้วย นปุสกลิงฺคตฺตญฺจ อ.ความเป็นนปุสกลิงค์ด้วย ทิคุสฺส ของทิคุสมาส โหติ ย่อมมี. อุ. ติโลกำ เป็นต้น.

อธิบาย. ทิคุสมาสมี ๒ ประเภทคือ สมาหารทิคุ ๑ และ อสมาหารทิคุ ๑ ส่วนสูตรนี้เป็นสูตรที่จัดทำสมาหารทิคุ, ยังกล่าวกันอีกว่าสูตรนี้เป็น "อติเทสสูตร" ที่กำหนดให้เป็นนปุสกลิงค์เอกวจนะ, โปรดดูในกัจจายนภาสาฏีกา

สมาหาร. สมาสที่รวมหลาย ๆ อรรถเข้าเป็นอรรถเดียวกันเรียกว่า สมาหาร เช่น "ตโย โลกา ติโลกำ = โลกา อ.โลก ท. ตโย สาม ติโลกำ ชื่อว่าโลกสาม" โลก ในสมาสนี้ได้แก่สัตว์โลกทั้งสามคือ มนุษยโลก ๑ เทวโลก ๑ และ พรหมโลก ๑ ฉะนั้นในวากยะจึงกล่าวด้วยพหุวจนะว่า "ตโย

โลกา" เมื่อสำเร็จรูปสมาสแล้วโลกทั้งสามจะต้องรวมเป็นอันเดียวกันเป็นเอกวจนะว่า "ติโลกํ"

ขยายความ. ไม่ว่าสิ่งใด ๆ ถ้าแยกเป็นอย่าง ๆ จะมีมาก จะต้องใช้พหุวจนะ ถ้ารวมกันเข้าแม้จะมีเป็นหมื่น ๆ แสน ๆ หรือเป็นล้าน ๆ ก็จะเหลือเพียงอันเดียว เช่น เงิน ๑ ล้านบาท ถ้าแยกไว้เป็นถุง ๆ จะมีหลายถุงที่เดียว ถ้ารวมเข้าด้วยกันจะเหลือเพียงถุงเดียว ฉะนั้น ในสมาหารสมาสต้องใช้เฉพาะเอกวจนะ เมื่อเกี่ยวข้องกันมาก ๆ ส่วนมากจะเป็นนปุสกลิงค์ ในสมาหารทิคุนี้เมื่อทำรูปวิเคราะห์มักจะมีการเติมบท "สมาหฏา" (อันท่านประมวลมา) เข้ามาด้วยเพื่อความเป็นสมาหารปรากฏชัดเจนยิ่งขึ้น เช่น "ตโย โลกา สมาหฏา ติโลกํ" เป็นต้น แม้จะทำรูปวิเคราะห์โดยไม่มีบทสมาหฏา ก็ไม่มีโทษแต่อย่างใด วิธีการทำตัวกับลักษณะของทิคุจะแสดงในสูตร "สงฺขฺยาปุพฺโพ ทิคุ"

๗. ตถา ทฺวนฺเท ปาณิตูริยโยคฺคเสนงฺคขุทฺทชนฺตุกวิวิธวิรุทฺธวิสภาคตฺถาทีนญฺจ.

เอกตฺตํ อ.ความเป็นเอกวจนะด้วย นปุสกลิงฺคตฺตญฺจ อ.ความเป็นนปุสกลิงค์ด้วย ปาณิตูริยโยคฺค-เสนงฺคขุทฺทชนฺตุกวิวิธวิรุทฺธวิสภาคตฺถาทีนญฺจ ของศัพท์ที่มีอรรถว่า ต่างกันโดยลักษณะเหมือนกันโดยกิจ, อวัยวะของสัตว์มีลมปราณ, ชิ้นส่วนของดนตรี, ชิ้นส่วนของเครื่องประกอบอาชีพ, กลุ่มของกองทัพ, สัตว์ตัวเล็ก ๆ, การตรงข้ามที่มีประการต่าง ๆ เป็นต้นด้วย โหติ ย่อมมี ทฺวนฺเท แม้ในทวันทสมาส ตถา เหมือนสมาหารทิคุสมาสนั้น, อุ. จกฺขุโสตํ เป็นต้น.

อธิบาย. ทวันทสมาสก็มี ๒ ประเภทเหมือนทิคุสมาสเช่นกัน คือ สมาหารทวันทะ ๑ และอสมาหารทวันทะ ๑ ส่วนสูตรนี้เป็นสูตรที่ชี้แนะความเป็นนปุสกลิงค์ เอกวจนะ ในสมาหารทวันทะ, "จกฺขุโสตํ" แยกเป็น จกฺขุ + โสต มีอรรถเป็น ๒ อย่างคือ ตา + หู ในกรณีนี้แม้ควรจะกล่าวด้วยพหุวจนะ แต่ถูกรวมเข้าเป็นอันเดียวกันเป็นสมาหาร จึงกล่าวด้วยเอกวจนะว่า จกฺขุโสตํ เพราะเป็นการรวมธรรมดาปุลิงค์และอิตถีลิงค์จึงไม่ปรากฏ ฉะนั้น จะต้องเป็นนปุสกลิงค์

องฺค ศัพท์จาก เสนงฺค ในสูตรให้ตามไปในบท ปาณิ ตูริย โยคฺค แล้วมีรูปเป็น ปาณฺยงฺค ตูริยงฺค โยคฺคงฺค เสนงฺค, แม้ อตฺถ ศัพท์จาก วิสภาคตฺถ ในสูตรให้ตามไปในบทข้างหน้าทั้งหมดมีรูปเป็น ปาณฺยงฺคตฺถ ตูริยงฺคตฺถ โยคฺคงฺคตฺถ เสนงฺคตฺถ ขุทฺทชนฺตุกตฺถ วิวิธวิรุทฺธตฺถ วิสภาคตฺถ

ปาณฺยงฺคตฺถ. (ปาณิ + องฺค + อตฺถ. อตฺถ = ศัพท์ที่มีอรรถ องฺค = อวัยวะน้อยใหญ่ ปาณิ = ของสัตว์) ศัพท์ที่กล่าวอรรถอวัยวะน้อยใหญ่มี ตา หู เป็นต้นของสัตว์ชื่อว่า ปาณฺยงฺคตฺถ ศัพท์ประเภทนั้นกำหนดเป็น นปุสกลิงค์ เอกวจนะในสูตรนี้, "จกฺขุ จ โสตญฺจ จกฺขุโสตํ" (จกฺขุ จ โสตญฺจ เป็นวิเคราะห์ของทวันทสมาส, จกฺขุโสตํ เป็นบททวันทสมาส) จกฺขุ จ อ.ตาด้วย โสตญฺจ อ.หูด้วย จกฺขุโสตํ ตาและหู

ตูริยงฺคตฺถ. (ตูริย + องฺคตฺถ. ตูริย = ของดนตรี องฺคตฺถ = ศัพท์ที่กล่าวอรรถชิ้นส่วน) เครื่องตีเป่าทุกชนิดเรียกว่า ดุริยางค์ ศัพท์ที่กล่าวอรรถชิ้นส่วนของดุริยางค์ชื่อว่า ตูริยงฺคตฺถ,

คีตญฺจ วาทิตญฺจ คีตวาทิตํ = คีตญฺจ อ.การขับด้วย วาทิตญฺจ อ.การดีดสีตีเป่าด้วย คีตวาทิตํ การขับและการดีดสีตีเป่า

โยคฺคงฺคตฺถ. (โยคฺค = เครื่องประกอบอาชีพ องฺคตฺถ = ศัพท์ที่กล่าวองค์ประกอบ) เกวียน, ไถและอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องนับเข้าใน โยคฺค, ผาลญฺจ ปาชนญฺจ ผาลปาชนํ = ผาลญฺจ อ.ผาลด้วย ปาชนญฺจ อ.ปฏักด้วย ผาลปาชนํ ชื่อว่าผาลและปฏัก

เสนงฺคตฺถ. (เสนา = กองทัพ องฺค = ส่วนประกอบ) ทหารทั้งหมดผู้ที่ต้องใช้สอยชื่อว่า เสนงฺค,ศัพท์ที่กล่าวอรรถส่วนประกอบของกองทัพชื่อว่า เสนงฺคตฺถ, หตฺถี จ อสฺสา จ หตฺถิอสฺสํ = หตฺถี จ อ.ทัพช้างด้วย อสฺสา จ อ.ทัพม้าด้วย หตฺถิอสฺสํ ทัพช้างและทัพม้า

ขุทฺทชนฺตุกตฺถ. (ขุทฺท = เล็กน้อย ชนฺตุก = สัตว์ อตฺถ = ศัพท์ที่กล่าวอรรถ) ในอุ้งมือเพียงข้างเดียว อาจจะมีสัตว์ที่ไม่มีกระดูกจริง ๆ จัง ๆ เช่นแมลงตัวเล็ก ๆ เป็นจำนวนมากตั้งอยู่ นั่นชื่อว่า ขุทฺทชนฺตุก, ฑสา จ มกสา จ ฑสมกสํ = ฑสา จ อ.ริ้นท.ด้วย มกสา จ อ.ยุงท.ด้วย ฑสมกสํ ริ้นและยุง (ตามมติของสันสกฤต ยังมีบทว่า มกส ในบางแห่งแปล "ฑสมกส = ยุงและริ้น ก็มี)

วิวิธวิรุทฺธตฺถ. (วิวิธ = มีประการต่าง ๆ วิรุทฺธ = สัตว์ตรงกันข้าม) สัตว์ที่เป็นศัตรูซึ่งกันและกัน เป็นสภาพศัตรูของโลกชื่อว่า วิวิธวิรุทฺธ, อหิ จ นกุโล จ อหินกุลํ = อหิ จ อ.งูด้วย นกุโล จ อ.พังพอนด้วย อหินกุลํ งูและพังพอน

วิสภาคตฺถ. (วิ = ต่างกัน + สภาค = มีสภาพเสมอกัน + อตฺถ = ศัพท์ที่กล่าวอรรถ) วิ = คือต่างกัน เพราะมีสภาวลักษณะไม่เหมือนกัน, ต่างกัน สภาค = คือเสมอกัน เพราะมีกิจที่ต้องการเหมือนกัน, "สีลญฺจ ปญฺญา จ สีลปญฺญํ = สีลญฺจ อ.ศีลด้วย ปญฺญา จ อ.ปัญญาด้วย สีลปญฺญํ ศีลและปัญญา" ศีล ในอุทาหรณ์ดังกล่าวมาแล้วนี้ลักษณะสงบเย็น ปัญญามีลักษณะ "รู้" ฉะนั้น มีลักษณะต่างกัน แต่มีกิจเหมือนกันคือการละกิเลส ดังนี้เป็นต้น, บทที่พึงถือเอาได้ด้วย อาทิ ศัพท์ ดูในกัจจายนภาสาฏีกา และรูปสิทธิ

สมาหารทวันทสมาสนี้กับทิคุสมาส เป็นไปในนปุสกลิงค์ เอกวจนะ ฉะนั้น เวลาแจกรูปจะต้องแจกด้วย เอกวจนะล้วน ๆ ลักษณะของทวันทสมาสพร้อมกับการทำตัวจะแสดงในสูตร "นามานำ สมุจฺจโย ทฺวนฺโท"

ตัวอย่างการแจกรูปของบท "สมาหารทิคุสมาส" = (ปฐมา) ติโลกำ (ทุติยา) ติโลกำ..(สตติยา) ติโลเกน...(จตุตฺถี) ติโลกสฺส... (ปญฺจมี) ติโลกสฺมา, ติโลกมฺหา, ติโลกา... (ฉฏฺฐี) ติโลกสฺส.. (สตฺตมี) ติโลกสฺมึ, ติโลกมฺหิ, ติโลเก... (อาลปน) โภ ติโลก, ติโลกา...

ตัวอย่างการแจกรูปของบท สมาหารทวันทสมาส = (ปฐมา) จกฺขุโสตำ (ทุติยา) จกฺขุโสตำ... (ตติยา) จกฺขุโสเตน... (จตุตฺถี) จกฺขุโสตสฺส... (ปญฺจมี) จกฺขุโสตสฺมา, จกฺขุโสตมฺหา, จกฺขุ-

โสตา... (ฉฏฺฐี) จกฺขุโสตสฺส... (สตฺตมี) จกฺขุโสตสฺมึ, จกฺขุโสตมฺหิ, จกฺขุโสเต... (อาลปน) โภ จกฺขุโสต, จกฺขุโสตา... อุทาหรณ์ที่เหลือ แจกโดยนัยนี้

๘. วิภาสา รุกฺขติณปสุธนธญฺญชนปทาทีนญฺจ.

เอกตฺตํ อ.ความเป็นเอกวจนะด้วย นปุสกลิงฺคตฺตญฺจ อ.ความเป็นนปุสกลิงค์ด้วย รุกฺขติณ-ปสุธนธญฺญชนปทาทีนญฺจ ของศัพท์ ท.มีต้นไม้, หญ้า, สัตว์เลี้ยง, ทรัพย์, ข้าวเปลือก, ชนบท เป็นต้น โหติ ย่อมมี ทฺวนฺเท ในทวันทสมาส วิภาสา โดยการวิกัป. อุ.อสฺสตฺถกปีตนํ, อสฺสตฺถกปีตนา เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นสูตรที่แสดงว่า ศัพท์ที่กล่าว "ต้นไม้" เป็นต้นเมื่อประกอบคู่กับทวันทะ บางครั้งกำหนดเป็นนปุสกลิงค์ เอกวจนะ ส่วนบางครั้งกำหนดเป็นนปุสกลิงค์ เอกวจนะ ไม่ได้, อสฺสตฺถกปีตนํ เป็นอุทาหรณ์ ที่กำหนดเป็นนปุสกลิงค์ เอกวจนะ, อสฺสตฺถกปีตนา เป็นอุทาหรณ์ที่กำหนดเป็นนปุสกลิงค์ เอกวจนะ ไม่ได้. (อสฺสตฺโถ จ ต้นโพธิ์ด้วย กปีตโน จ ต้นมะสังด้วย อสฺสตฺถกปีตนํ ต้นโพธิ์และต้นมะสัง, อสฺสตฺถกปีตนา ต้นโพธิ์และต้นมะสัง ท.) อุทาหรณ์ที่กล่าวมาแล้วนี้เป็นอุทาหรณ์ของ รุกฺข, ส่วนอุทาหรณ์มี ติณ เป็นต้นนั้นจะแสดงเป็นอย่าง ๆ

ติณ. อุสิรญฺจ อ.แฝกด้วย พีรณญฺจ อ.หญ้าหอมด้วย อุสิรพีรณํ แฝกและหญ้าหอม, อุสิรพีรณา แฝกและหญ้าหอม ท.

ปสุ. อโช จ อ.แพะด้วย เอฬโก จ อ.แกะด้วย อเชฬกํ แพะและแกะ, อเชฬกา แพะและแกะ ท.

ธน. หิรญฺญญฺจ อ.เงินด้วย สุวณฺณญฺจ อ.ทองด้วย หิรญฺญสุวณฺณํ เงินและทอง, หิรญฺญสุวณฺณา เงินและทอง ท.

ธญฺญ. สาลิ จ อ.ข้าวสาลีด้วย ยโว จ อ.ข้าวโพดด้วย สาลิยวํ ข้าวสาลีและข้าวโพด, สาลิยวา ข้าวสาลีและข้าวโพด ท.

ชนปท. กาสี จ อ.แคว้นกาสีด้วย โกสลา จ อ.แคว้นโกศลด้วย กาสิโกสลํ แคว้นกาสีและแคว้นโกศล, "กาสิโกสลา ก็มี" (แคว้นหนึ่ง ๆ ที่หนึ่ง ๆ เรียกว่าชนบท ศัพท์ที่กล่าวชนบทล้วนเป็นนปุสลิงค์ พหุวจนะทั้งสิ้น จึงตั้งไว้ด้วยพหุวจนะว่า "กาสี") อุทาหรณ์ที่พึงถือเอาด้วย อาทิ ศัพท์ในชนปทาทีนำ ดูในกัจจายนภาสาฏีกาและรูปสิทธิ, สำหรับอุทาหรณ์ในสูตรนี้ กรณีที่กำหนดเป็นนปุสกลิงค์ เอกวจนะ ก็ให้แจกรูปด้วยนปุสกลิงค์ เอกวจนะล้วน ๆ ในกรณีที่ไม่กำหนดเป็นนปุสกลิงค์ เอกวจนะ ก็ดูจากลิงค์ของบทหลังแล้วแจกรูปด้วย พหุวจนะ ทั้งสิ้น

๙. ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณ กมฺมธารโย.

ทฺวิปเท ครั้นเมื่อบท ท.สอง ตุลฺยาธิกรเณ มีอรรถเป็นที่ตั้งเสมอกัน สมาโส เป็นสมาส กมฺมธารโย ชื่อกัมมธารยะด้วย. อุ. มหาปุริโส, นีลุปฺปลํ, พฺราหฺมณทาริกา เป็นต้น.

อธิบาย. เมื่อประกอบบท ๒ บทอันมีอรรถเป็นที่ตั้งเสมอกันเข้าเป็นสมาสแล้วให้ชื่อว่า กัมมธารยะ ด้วยสูตรนี้, สูตรนี้นับได้เป็น ๒ ข้อคือ "ที่ประกอบเข้าเป็นสมาส เป็น กัมมธารยวิธิ, ที่ตั้งชื่อ เป็น สัญญาสูตร"

ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณ. "มหนฺโต จ โส ปุริโส จาติ มหาปุริโส = โส ปุริโส จ อ.บุรุษนั้นด้วย มหนฺโต จ ใหญ่ด้วย อิติ เพราะเหตุนั้น มหาปุริโส ชื่อว่ามหาปุริสะ" มหนฺต ผู้ใหญ่ ในอุทาหรณ์นี้ได้แก่ บุรุษ ปุริส บุรุษ ก็ได้แก่ผู้ใหญ่นั่นเอง ในกรณีนี้ศัพท์สองศัพท์คือ มหนฺต และ ปุริส ตั้งอยู่ในอรรถเดียวกันคือตัวบุรุษ เหมือนเจ้าของบ้าน ๒ คนนั่งอยู่บ้านหลังเดียวกัน การที่มีอรรถเป็นที่ตั้งเสมอกันเช่นนี้ กล่าวว่าเป็น ตุลฺยาธิกรณ = มีอรรถเป็นที่ตั้งเสมอกัน. (ตุลฺย = เสมอกัน อธิกรณ = มีอรรถเป็นที่ตั้ง, "ทฺวิปเท" เป็นการกล่าวตามอรรถส่วนมาก ในบางแห่งมีเป็น "ติปท") เหตุที่ได้ชื่อว่ากัมมธารยะดูในรูปสิทธิ

ลักษณะเป็นต้น. ลักษณะของกัมมธารยสมาสคือ บทสมาสมีอรรถเสมอกัน เวลาทำรูปวิเคราะห์บทหน้าและบทหลัง ต้องประกอบด้วยปฐมาวิภัติ ส่วนจะเป็นเอกวจนะหรือพหุวจนะนั้นขึ้นอยู่กับความเหมาะสม แม้ จ ศัพท์และ ต ศัพท์ ก็มีอยู่เป็นจำนวนมาก แต่ถึงไม่มีก็ไม่มีโทษ ด้วย จ ศัพท์ประสงค์จะให้อัญญมัญญสมุจจยะ คือการรวมซึ่งกันและกันปรากฏว่า ผู้ใหญ่ก็คือบุรุษ บุรุษก็คือผู้ใหญ่นั่นเอง ส่วน ต ศัพท์นั้นเป็นการแสดงว่ามีอรรถเสมอกัน เป็นคน ๆ เดียวกันดังนี้ว่า คำว่า มหนฺต ก็เขานั่นเอง คำว่า ปุริส ก็เขานั่นเหมือนกัน เมื่อทำรูปวิเคราะห์ถ้าบทหน้าและบทหลังมีลิงค์ไม่เสมอกันจะต้องประกอบ ต ศัพท์ให้มีลิงค์เสมอกับบทหน้า

ข้อจดจำสำหรับลิงค์. ลิงค์ของบทกัมมธารยสมาสนี้ถือเอาบทที่สุดเป็นเกณฑ์ตัดสิน ฉะนั้น รูปวิเคราะห์ว่า "มหนฺโต จ โส ปุริโส จาติ มหาปุริโส" กำหนดบทหลังคือ ปุริส เป็น ปุลิงค์, "นีลญฺจ ตำ อุปฺปลญฺจาติ นีลุปฺปลำ" กำหนดบทหลังคือ อุปฺปล เป็นนปุสกลิงค์ (ตำ อุปฺปลญฺจ อ.ดอกบัวนั้นด้วย นีลญฺจ เขียวด้วย อิติ เพราะเหตุนั้น นีลุปฺปลำ ชื่อว่านีลุปฺปละ (ดอกบัวเขียว))

พฺราหฺมณี จ สา ทาริกา จาติ พฺราหฺมณีทาริกา" บทหลังคือ ทาริกา เป็นอิตถีลิงค์, สา ทาริกา จ อ.นางทาริกานั้นด้วย พฺราหฺมณี จ เป็นพราหมณีด้วย อิติ เพราะเหตุนั้น พฺราหฺมณีทาริกา ชื่อพฺราหฺมณีทาริกา, **กัมมธารยสมาส เป็นได้ทั้ง ๓ ลิงค์ดังที่ได้แสดงมาแล้ว**

วิเสสนวิเสสย. บทที่ทำให้วิเศษเรียกว่า วิเสสนะ, บทที่ควรทำให้วิเศษเรียกว่า วิเสสยะ, "วิเสสียตีติ วิเสสนำ" ย อ.บทใด วิเสสียติ อันท่านย่อมทำให้วิเศษ อิติ เพราะเหตุนั้น ตำ อ.บทนั้น วิเสสยำ ชื่อวิเสสยะ, ปุริส ใน มหาปุริโส มีบุรุษอยู่ ๒ ประเภทคือ บุรุษเลว ๑ บุรุษประเสริฐ ๑ ฉะนั้น บทว่า "ปุริส" จึงเป็นบทวิเสสยะที่ควรทำให้วิเศษ ส่วนบท มหา(มหนฺต) เป็นบทวิเสสนะ เพราะทำให้วิเศษเพื่อให้บุรุษทั้ง ๒ แยกจากกัน คือ ห้ามบุรุษเลว (ถือเอาเฉพาะ) บุรุษประเสริฐ, ในบรรดาวิเสสนะและวิเสสยะเหล่านั้น วิเสสนะ จะต้องวางไว้ข้างหน้า

คำสั่งเกี่ยวกับการทำตัว

๑. ในบทสมาส มีบทนามรวมอยู่ ๒-๓ บท ฉะนั้น เวลาทำตัวจะต้องตั้งบทเดิมของนามก่อน แล้วลงวิภัติตามที่เกี่ยวข้อง จะต้องทำตัวเพื่อให้เป็นวากยะวิเคราะห์ (กรณีนี้สำหรับทำตัวนาม เมื่อได้วิธีหรือรู้วิธีมาก ๆ จะไม่ทำตัวนาม ควรทำตัววากยะวิเคราะห์ทีเดียว)

๒. หลังจากนั้นแสดงอรรถของวิเคราะห์ตามที่เกี่ยวข้องว่า "อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้" (เพราะไม่สามารถประกอบเป็นสมาส ในอรรถที่พบอยู่แล้ว)

๓. เมื่อกล่าวอรรถของวิเคราะห์เช่นนั้นแล้ว ประกอบเข้าเป็นสมาสด้วยสูตรที่เกี่ยวข้อง จะต้องตั้งชื่ออย่างใดอย่างหนึ่งมี กัมมธารยะ เป็นต้น

๔. จะต้องตั้งชื่อสมาสด้วยสูตร "นามานำ" สมาโส ยุตฺตตฺโถ"

๕. วิภัติที่ลงไว้ในรูปวิเคราะห์นั้นไม่ต้องการในสมาส ให้ลบทิ้งไปด้วยสูตร เตสำ วิภตฺติโย โลปา จ

๖. นอกจากจะต้องลบวิภัติทิ้งไปแล้ว กลุ่มศัพท์ จ-ต-ย เป็นต้นก็จะต้องลบทิ้งไปด้วยปริภาสาว่า "วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค"

๗. จะต้องตั้งให้เป็นปรกติเหมือนตอนที่ตั้งด้วยสูตร ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส (ในการทำเป็นปรกตินั้น แม้จะมีการทำเป็นปรกติรวม ๆ กันว่า "ทำ มหนฺตปุริส ให้เป็น มหนฺตปุริส ปรกติ" แท้จริงแล้วจะต้องทำเป็นปรกติแต่ละศัพท์ไป คือ "ทำ มหนฺต ให้เป็น มหนฺต ปรกติ, ทำ ปุริส ให้เป็น ปุริส ปรกติ", ในอลุตตสมาส เช่น ควัปติ เป็นต้น จะกล่าวว่า "ทำ ควัปติ ให้เป็น ควัปติ ปรกติ" ไม่ได้ จะต้องทำ ปติ เพียงศัพท์เดียวให้เป็นปรกติเท่านั้น)

๘. กำหนดเป็นนามด้วยสูตร ตทฺธิตสมาสกิตกา นามำวา ตเวตุนาทีสุ จ, เมื่อลง สิ หรือ โย วิภัติใดวิภัติหนึ่งแล้ว จะมีวิธีการทำรูปคำตามคำที่วางไว้ในแต่ละสมาสไป

การทำตัว. นีลุปฺปลำ ตัวตั้งคือ "นีล + จ + ต + อุปฺปล + จ" ลง สิ ปฐมาวิภัติ เอกวจนะ ๕ ตัว (นีลสิ, จสิ, ตสิ, อุปฺปลสิ, จสิ) ด้วยสูตร ลิงฺคตฺเถ ปฐมา, อาเทส สิ หลัง นีล, ต, อุปฺปล เป็น อำ ด้วยสูตร สิ, แยก, ลบ, รวม, ลบ สิ ๒ ตัวหลัง จ ๒ ตัวด้วยสูตร สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ อาเทส นิคคหิต หลัง นีลอุปฺปล เป็น ญ ด้วยสูตร วคฺคนฺตำ วา วคฺเค, นำ ญ ไปประกอบกับ จ, สำเร็จรูปวากยะสมาสเป็น นีลญจ ตำ อุปฺปลญจ, ตำ อุปฺปลญจ อ.ดอกบัวนั้นด้วย นีลญจ เขียวด้วย อิติ-อตฺเถ ในอรรถนี้, ประกอบ นีลำ กับ อุปฺปลำ เข้าเป็นบทสมาสและตั้งชื่อว่ากัมมธารยะ ด้วยสูตร ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณ กมฺมธารโย, ตั้งชื่อสมาสด้วยสูตร นามานำ สมาโส ยุตฺตตฺโถ, ลบวิภัติของสมาสด้วยสูตร เตสำ วิภตฺติโย โลปา จ, ลบ จ และ ต ศัพท์ตามปริภาสาคือ วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค, ทำ นีล

อุปฺปล ที่มีสระเป็นที่สุดให้เป็น นีล อุปฺปล ปรกติ ด้วยสูตร ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส, แยก ลฺ, ลบ อ ตัวหน้า, นำ ลฺ ไปประกอบกับ อุ เบื้องหลัง (นีลุปฺปล) กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น อำ, แยก ลฺ, รวม, สำเร็จรูปเป็น นีลุปฺปลำ. (มหาปุริโส กับ พฺราหฺมณีทาริกา จะทำตัวในสูตรต่อ ๆ ไป)

๑๐. สงฺขฺยาปุพฺโพ ทิคุ.

สงฺขฺยาปุพฺโพ อ.กัมมธารยสมาสที่มีสังขยาเป็นเบื้องต้น ทิคุ ชื่อว่าทิคุด้วย. อุ. ติโลกำ เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นกัมมธารยสมาสนั่นเอง เมื่อมีสังขยาอยู่เบื้องต้นตั้งชื่อเพิ่มขึ้นมาอีกอย่างหนึ่งว่า ทิคุ, จุดประสงค์คือ สมาสที่ได้ชื่อว่ากัมมธารยะ เพราะมีบทและบทหลังเสมอกัน เมื่อมีบทสังขยา เช่น เอก ทฺวิ ติ จตุ เป็นต้นเป็นวิเสสนะอยู่เบื้องต้นกลับได้ชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า ทิคุ หมายความว่ามีชื่อเป็น ๒ อย่างคือ กัมมธารยะ ๑ ทิคุ ๑ (เมื่อทำตัวจะต้องตั้งชื่อเป็น ๒ สมาสคือ ชื่อกัมมธารยะ และชื่อทิคุ) เหตุที่ได้ชื่อว่า ทิคุ ดูในรูปสิทธิ

สมาหารทิคุ. ทิคุ มี ๒ ประเภทคือ สมาหารทิคุ ๑ อสมาหารทิคุ ๑ สมาหารทิคุ เป็นนปุ-สกลิงค์ เอกวจนะอย่างเดียวตามสูตร ทิคุสฺเสกตฺตำ, ส่วนขณะตั้งรูปวิเคราะห์นั้น จะตั้งลิงค์ได้ตามแต่ความเหมาะสม เช่น ตโย โลกา ติโลกำ, สตฺต อหานิ สตฺตาหำ = อหานิ อ.วันท. สตฺต เจ็ด สตฺตาหำ เจ็ดวัน (ในรูปวิเคราะห์เป็น นปุสกลิงค์ พหุวจนะ) จตสฺโส ทิสา จตุทฺทิสำ = ทิศทั้งสี่ (ในรูปวิเคราะห์เป็น อิตถีลิงค์ พหุวจนะ) ดังกล่าวมาแล้วนี้เป็น สมาหารทิคุ

อสมาหารทิคุ. อสมาหารทิคุ นั้นกำหนดเป็น นปุสกลิงค์ เอกวจนะ ไม่ได้ ควรจะเป็น ๓ ลิงค์ ๒ วจนะ เช่นเดียวกับกัมมธารยสมาส แต่ต้องถือเอาลิงค์ของบทหลังเป็นเกณฑ์ เช่น เอโก ปุคฺคโล เอกปุคฺคโล = บุคคลคนหนึ่ง (ปุลิงค์ เอกวจนะ) เอกา อิตฺถี เอกิตฺถี (อิตถีลิงค์ เอกวจนะ), "ตโย ภวา ติภวา = ภพ ท. สาม" (ปุลิงค์ พหุวจนะ) "จตสฺโส ทิสา จตุทฺทิสา = ทิศ ท.สี่" (อิตถีลิงค์ พหุวจนะ) จตุทฺทิส ในกัจจายนวุตติ เป็น สมาหาร ในรูปสิทธิ เป็น อสมาหาร ฉะนั้น จึงต้องแสดงไว้ทั้งสองอย่าง "ทสสหสฺสำ จกฺกวาฬานิ ทสสหสฺสกฺกวาฬานิ = หมื่นจักรวาฬ (นปุสกลิงค์ เอกวจนะ) บท ทสสหสฺสำ ต้องตั้งเป็นเอกวจนะเสมอ เพราะเป็นเอกวจนะแน่นอน (ถ้าไม่มีวจนะที่แน่นอนอย่างนี้ จะต้องตั้งลิงค์และวจนะให้ตรงกับลิงค์ของบทหลัง) ในพระไตรปิฎก ส่วนมากจะมี สมาหารทิคุ ส่วน อสมาหารทิคุ นั้นมีเป็นส่วนน้อย

การทำตัว. ติโลกำ ตัวตั้งคือ ติ + โลก ลง โย ปฐมาวิภัติ พหุวจนะ ๒ ตัว (ติโย + โลกโย) ด้วยสูตร ลิงฺคตฺเถ ปฐมา, อาเทส ติ พร้อมกับวิภัติเป็น ตโย ด้วยสูตร ติจตุนฺนำ ติสฺโสจตสฺโส ตโย-จตฺตาโร ตีณิจตฺตาริ, อาเทส โย เป็น อา ด้วยสูตร สพฺพโยนินมาเอ, แยก กฺ, ลบ, รวม, สำเร็จรูปวากยะสมาสว่า "ตโย โลกา" ประกอบ ติ กับ โลก เข้าเป็นสมาสและตั้งชื่อว่ากัมมธารยะ ด้วยสูตร ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณ กมฺมธารโย, ตั้งชื่อว่า ทิคุ ด้วยสูตร สงฺขฺยาปุพฺโพ ทิคุ, ตั้งชื่อสมาสด้วยสูตร นามานำ สมาโส ยุตฺตตฺโถ, ลบวิภัติของสมาสด้วยสูตร เตสำ วิภตฺติโย โลปา จ, ทำ ติ + โลก ที่มี

สระเป็นที่สุดให้เป็น ติ + โลก ปรกติด้วยสูตร ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส, กำหนด ติโลก เป็นนปุสกลิงค์ เอกวจนะ ด้วยสูตร ทิคุสฺเสกตฺตุ, ลง สิ, เอา สิ เป็น อำ แยก กฺ ลบสระ อ นำ กฺ ไปประกอบกับ อำ สำเร็จรูปเป็น ติโลกำ. (มีกล่าวกันว่า สูตร "ทิคุสฺเสกตฺตุ" เป็น อติเทสสูตร จึงต้องกล่าวว่า "กำหนดเป็น นปุสกลิงค์ เอกวจนะ)

สตฺตาหำ ตัวตั้งคือ สตฺต + อห ลง โย ๒ ตัว, อาเทส อ ของ ตฺต พร้อมกับวิภัติเป็น อ, อาเทส โย หลัง อห เป็น นิ ด้วยสูตร อโตนิจฺจำ, อาเทส อ ที่สุดของ ห เป็น อา ทีฆะด้วยสูตร โยสุ กตนิการ-โลเปสุ ทีฆำ, สำเร็จรูปเป็นวากยะสมาสว่า สตฺต+อหานิ, "อหานิ อ. วัน ท. สตฺต เจ็ด" อิติอตฺเถ ในอรรถนี้ แล้วประกอบเป็นสมาสด้วยสูตรที่กล่าวแล้ว ตั้งชื่อกัมมธารยสมาส, ทิคุสมาส และตั้งชื่ออสมาส, ลบวิภัติ, ทำเป็นปรกติ, กำหนดเป็นนปุสกลิงค์ เอกวจนะ, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น อำ, สำเร็จรูปเป็น สตฺตาหำ. (จตุทฺทิสำ จะทำตัวในสูตร สโรรสฺโส นปุสเก)

เอกปุคฺคโล ตัวตั้งคือ เอก + ปุคฺคล, ลง สิ ๒ ตัว, อาเทส สิ เป็น โอ ด้วยสูตร โส, สำเร็จรูปเป็นวากยะสมาสว่า เอโกปุคฺคล, ประกอบเข้าเป็นสมาส, ตั้งชื่อกัมมธารยะ, ทิคุ และตั้งชื่อสมาส, ลบวิภัติ, ทำเป็นปรกติ, กำหนดเป็นนาม, เอา สิ เป็น โอ, สำเร็จรูปเป็น เอกปุคฺคโล. (รูปที่เหลือจะทำตัวในโอกาสต่อไป)

๑๑. อุเภ ฑปุริสา.

อุเภ อ.สมาส ท.สอง คือ กัมมธารยะ และ ทิคุ ฑปุริสา ชื่อว่าตัปปุริสะด้วย. อุ. มหา-ปุริโส, ติโลกำ เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นสัญญาสูตร ตั้งกัมมธารยสมาส และทิคุสมาส ชื่อว่าตัปปุริสะ, รูปที่ทำตัวไปแล้วในสูตร ๒ สูตรเบื้องต้นนั้นจะต้องชื่อว่าตัปปุริสะ อีกครั้งหนึ่ง แต่กลัวว่าจะเป็นการยุ่งยากจึงจะทำตัวโดยไม่ต้องตั้งชื่อในสูตรเบื้องต้น (เหตุที่ได้ชื่อว่าตัปปุริสะ ดูในรูปสิทธิ)

บทหลังเป็นประธาน. บทว่า มหาปุริส ในกัมมธารยสมาส จะถือเอาคำว่า "ใหญ่" ซึ่งเป็นอรรถของบท มหนฺต "คุณ" ไม่ได้ จะต้องถือเอาเฉพาะตัวของบุรุษซึ่งเป็นอรรถของ ปุริส เท่านั้น. ถ้ากล่าวว่า "จงเรียกบุรุษผู้ใหญ่" อย่างนี้ จะเรียกคุณคือใหญ่ไม่ได้ เรียกได้เฉพาะตัวของบุรุษเท่านั้น ในเมื่ออรรถของบทหลังเป็นประธานอยู่เช่นนั้น กัมมธารยสมาสคือ มหาปุริส นั้นเรียกว่า ตัปปุริสะ ด้วย

ใน ทิคุสมาสคือ สังขยาจำนวน "สาม" ซึ่งเป็นอรรถของ ติ ศัพท์ไม่ใช่ประธาน มนุษย์ เทวดา และพรหม ซึ่งเป็นอรรถของ "โลก" เท่านั้นเป็นประธาน ในเมื่ออรรถของบทหลังเป็นประธานอยู่อย่างนี้ แม้ทิคุสมาสคือ ติโลกำ ก็ได้ชื่ออีกว่า ตัปปุริสะ

ตัปปุริส ๒ ประเภท. ฉะนั้น จึงเกิดมีตัปปุริสะ ๒ ประเภทคือ กัมมธารยมิสสกตัปปุริสะ ที่ปะปนกับกัมมธารยตัปปุริส เช่น มหาปุริส ๑ และกัมมธารยทิคุมิสสกตัปปุริส ที่ปะปนกับลักษณะของ

กัมมธารยะและทิคุ เช่น ติโลกं ๑ (ส่วนทิคุมิสสกตัปปุริสะ ซึ่งไม่มีลักษณะของกัมมธารยะนั้นไม่สามารถมีได้) จะได้แสดงการทำตัวของ ติโลกं อีกครั้งหนึ่ง

ติโลกं ตัวตั้งคือ ติ + โลก, ลง โย, สำเร็จรูปเป็นวากยะสมาสว่า "ตโย โลกา" (แปลอรรถวิเคราะห์) อิติอตฺเถ ในอรรถนี้, นำ ติ กับ โลก เข้าเป็นบทสมาสและตั้งชื่อกัมมธารยะ ด้วยสูตร ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณ กมฺมธารโย, ตั้งชื่อ ทิคุ ด้วยสูตร สงฺขฺยาปุพฺโพ ทิคุ, ตั้งชื่อตัปปุริสะด้วยสูตร อุเภ ฑปฺปุริสา, ตั้งชื่อสมาสด้วยสูตร นามานำ สมาโส ยุตฺตตฺโถ, ลบวิภัติด้วยสูตร เตสำ วิภตฺติโย โลปา จ, ทำเป็นปรกติ, กำหนดเป็นนปุสกลิงค์ เอกวจนะ, ลง สิ, เอา สิ เป็น อำ, สำเร็จรูปเป็น ติโลกं. (รูปของ กัมมธารยมิสสกะ จะได้พบเห็นมากมายในโอกาสต่อ ๆ ไป)

๑๒. อมาทโย ปรปเทภิ.

อมาทโย อ.ศัพท์ท.มี อำ วิภัติเป็นต้นเป็นที่สุด ปรปเทภิ พร้อมกับบทหลัง สมสฺสนฺเต ย่ออยู่โส อ.สมาสนั้น ฑปฺปุริโส ชื่อว่าตัปปุริสะ, อุ. ภูมิคโต เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็น สัญญาสูตร ที่ตั้งชื่อตัปปุริส อีกโดยเฉพาะ ไม่ปะปนกับกัมมธารยะ และทิคุ ฉะนั้น ตัปปุริสนี้เรียกว่า สุทธตัปปุริสะ (สุทฺธ = ไม่ปะปนกับลักษณะของกัมมธารยะและทิคุ ฑปฺปุริส = ตัปปุริสะ)

คำว่า อมาทโย ในสุทธตัปปุริสะนี้ มีอธิบายว่า จะต้องลบวิภัติใดวิภัติหนึ่งใน (เอกวจนะ พหุวจนะ ๑๒ ตัว) วิภัติ ๖ ตัวมี อำ เป็นต้นในบทหน้า ส่วนในบทหลังจะต้องลบปฐมาวิภัติเสมอไป ฉะนั้น นำเอาวิภัติที่ลบในบทหน้าเป็นเครื่องหมาย จึงมีสุทธตัปปุริสะ ๖ ประเภทคือ ทุติยาตัปปุริสะ, ตติยา-ตัปปุริสะ, จตุตถีตัปปุริสะ, ปัญจมีตัปปุริสะ, ฉัฏฐีตัปปุริสะ, และ สัตตมีตัปปุริสะ, สุทธตัปปุริสะนี้ยังเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า "อมาทิตัปปุริสะ" ด้วย, ส่วนลิงค์นั้น เป็นไปตามอรรถของบทหลัง คือได้ทั้ง ๓ ลิงค์ ๒ วจนะ (ตัปปุริสะที่ลบ ปฐมาวิภัติ ในบทหน้า ได้แก่ มิสสกตัปปุริสะ)

ทุติยาตัปปุริสะ. ภูมึ คโต ภูมิคโต = คโต ไปแล้ว ภูมึ สู่แผ่นดิน (ปุ.ลิงค์ พหุวจนะ), ภูมิคตา หญิงผู้ไปบนแผ่นดิน (อิตถีลิงค์), ภูมิคตं ตระกูลไปบนแผ่นดิน (นปุสกลิงค์) เป็นได้ทั้งหลายลิงค์หลายวจนะ โดยดูจากการวางของบทหลังดังที่กล่าวมาแล้ว, จะต้องแจกรูปตาม ปุริสาทิ, กัญญาทิ, และจิตตาทิคณะ) สพฺพรตฺตึ โสภโน สพฺพรตฺติ โสภโน = ผู้งามตลอดราตรีทั้งปวง, ปภงฺกโร = พระพุทธ-เจ้าพระองค์ทรงกระทำพระรัศมี (บทว่า ปภำ ใน ปภงฺกโร เป็น อลุตตสมาส เพราะไม่ลบ อำ วิภัติ)

ตติยาตัปปุริสะ. "สลฺเลน วิทฺโธ สลฺลวิทฺโธ" วิทฺโธ เนื้อ (อันบุคคล) แทงแล้ว สลฺเลน ด้วยลูกศร สลฺลวิทฺโธ เนื้ออันบุคคลแทงแล้วด้วยลูกศร

จตุตถีตัปปุริสะ. "กถินสฺส ทุสฺสं กถินทุสฺสं" คำแปลได้แปลไปแล้ว, "อาคนฺตุกสฺส ภตฺตं อาคนฺตุกภตฺตं = ภัต เพื่ออาคันตุกะ (ผู้มาเยือน)

ปัญจมีตัปปุริสะ. "เมฬุนา อเปโต เมฬุนาเปโต" อเปโต ได้เว้นแล้ว เมฬุนา จากเมฬุน

ฉัฏฐีตัปปุริสะ. "รญฺโญ ปุตฺโต ราชปุตฺโต = บุตรของพระราชา, ราชปุริโส = บุรุษของพระ-ราชา, พุทธสาวโก = สาวกของพระพุทธเจ้า

สัตตมีตัปปุริสะ. สสาเร ทุกฺขํ สสารทุกฺขํ = ทุกข์ในสงสาร, วิญฺญาณํ อ.วิญฺญาณ นิสฺสิตํ อาศัยแล้ว จกฺขุสฺมึ ในดวงตา จกฺขุวิญฺญาณํ วิญญาณอาศัยในดวงตา

การทำตัว. ภูมิคโต ตัวตั้งคือ ภูมิ + คต, ลง อำ วิภัตติหลัง ภูมิ, ตั้ง อิ ชื่อ ป ด้วยสูตร เต อิตฺถิยฺยาโป, อาเทส อำ เป็น นิคคหิต ด้วยสูตร อำโมนิคฺคหีตํ ฌลเปหิ, ลง สิ หลัง คต, อาเทส สิ เป็น โอ, สำเร็จรูปเป็นวากยะสมาสว่า "ภูมึคโต" คโต ไปแล้ว ภูมึ สู่แผ่นดิน อิติอตฺเถ ในอรรถนี้, นำ ภูมึ กับ คโต ประกอบเข้าเป็นสมาสและตั้งชื่อตัปปุริสะ ด้วยสูตร อมาทโย ปรปเทภิ, ตั้งชื่อสมาสด้วยสูตร นามานำ สมาโส ยุตฺตตฺโถ, ลบวิภัติของสมาสด้วยสูตร เตสำ วิภตฺติโย โลปา จ, นำบท ภูมิคต ที่มีสระเป็นที่สุดทำ ภูมิคต ให้เป็นปรกติ ด้วยสูตร ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น โอ, สำเร็จรูปเป็น ภูมิคโต

ปภงฺกโร ตัวตั้งคือ ปภา + กร, ลง อ วิภัติหลัง ปภา, แยก ภฺ, ลบ, รวม, ลง สิ หลัง กร, เอา สิ เป็น โอ, สำเร็จรูปเป็นวากยะสมาสว่า "ปภังกโร", กโรติ ย่อมกระทำ ปภำ ซึ่งรัศมี อิติอตฺเถ ในอรรถนี้ ประกอบเข้าเป็นสมาสและตั้งชื่อตัปปุริสะ ลบ โอ ที่เป็นอาเทสของ สิ วิภัติ ใน กร ด้วยสูตร เตสำ วิภตฺติโย โลปา จ, (เพราะเป็น อลุตตสมาส จะลบ อำ วิภัติใน ปภำ ไม่ได้) ทำ กร ให้เป็นปรกติ ด้วยสูตร ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส, (ปภำ ไม่จำต้องทำเป็นปรกติ) อาเทส นิคคหิต เป็น งฺ ด้วยสูตร วคฺคนฺตำ วา วคฺเค, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น โอ, สำเร็จรูปเป็น ปภงฺกโร. (แม้รูปที่เหลือก็ทำตัวโดยนัยนี้เหมือนกัน สำหรับการทำตัวเพื่อให้ได้มาซึ่งวากยะสมาสนั้น เพียงทำตัวแบบที่ทำในนาม)

๑๓. อญฺญปทตฺเถสุ พหุพฺพีหิ.

อญฺญปทตฺเถสุ ครั้นเมื่ออรรถของอัญญบท (บทอื่น) สมสฺสนฺเต ย่ออยู่ นามานิ ซึ่งบทนามท. โส อ.สมาสนั้น พหุพฺพีหิ ชื่อพหุพพีหิ. อุ. ชิตมาโร เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็น สัญญาสูตร ตั้งชื่อว่าพหุพพีหิ, เพราะเป็นสมาสกัณฑ์จึงเรียกบทสมาสว่า "สกปท-บทของตน" ส่วนบทที่ไม่ถูกประกอบเข้าเป็นสมาสนั้นเรียกว่า "อญฺญปท-บทอื่น" มีอธิบายว่า บทอื่นนอกจากบทสมาสนั่นเอง สมาสที่ต้องประกอบเข้าในอรรถของอัญญบทนั้นเรียกว่า พหุพพีหิสมาส เช่น = ชิโต + มาโร เยนาติ ชิตมาโร-ชิโน" มาโร อ.มาร เยน อันพระพุทธเจ้าพระองค์ใด ชิโต ทรงชนะแล้ว อิติ เพราะเหตุนั้น โส ชิโน อ.พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ชิตมาโร ทรงพระนามว่าชิตมาระ

ชิโต กับ มาโร ใน ชิตมาโร เป็นบทสมาสที่ประกอบแล้ว ส่วนบทว่า ชิน กับ เยน นั้นเป็นอัญญบท เมื่อนำ ชิโต กับ มาโร ประกอบเข้าเป็นสมาสแล้วจะประกอบเข้าในอรรถของตนว่า ชนะแล้ว

+ มาร อย่างนี้ไม่ได้ จะต้องประกอบเข้าในอรรถว่า "พระพุทธเจ้า" ซึ่งเป็นอรรถของ ชิโน ฉะนั้น จึงกล่าวว่า "อญฺญปทตฺเถสุ นามานิ สมสฺสฺยนฺเต = ย่อบทนาม เช่น ชิโต มาโร เข้าเป็นสมาสในอรรถของบทอื่นนอกจากบทสมาส"

อัญญบท. ในการประกอบเข้าเป็นบทสมาสว่า "ชิตมาร ชิโน" บทว่า ชิโน ก็ดี บทว่า เยน ก็ดี ที่ไม่ถูกประกอบด้วยทั้งที่ควรจะประกอบเข้าด้วย เรียกว่า "อัญญบท" หากทำวิเคราะห์ว่า "เตน อเนน เอเตน" แม้บทเหล่านั้นก็เป็นอัญญบทอยู่นั่นเอง ในปัจจุบันเรียกบททั้ง ๔ คือ ย-ต-เอต-อิม ว่าเป็นอัญญบท มิได้เรียกบทอภิเธยยะ (บทแสดงอรรถ) ว่าเป็นอัญญบท ถ้าพิจารณาดูอย่างถี่ถ้วนแล้ว บท เช่น ชิโน เท่านั้นน่าจะเป็นอัญญบทที่แท้จริง ส่วน ย-ต-เอต-อิม ซึ่งเป็นสัพพนามอันมีรูป เยน เป็นต้นเป็นเพียงบทสามัญที่ใส่เข้ามาเพื่อเป็นตัวแทนของ ชิโน เป็นต้น อาจเรียกว่าอัญญบทได้โดยไม่เป็นประธานเท่านั้น รายละเอียดดูในกัจจายนภาสาฏีกา

อัญญบทเป็นประธาน. เมื่อทำรูปวิเคราะห์ในพหุพพีหิสมาสนี้ อัญญบท มีความสำคัญมากที่สุด ถ้าประสงค์จะให้เป็นอรรถปุลิงค์ เอกวจนะ จะต้องตั้งอัญญบทด้วยปุลิงค์ เอกวจนะ, ถ้าประสงค์จะให้เป็นอรรถพหุวจนะ จะต้องตั้ง อัญญบท ด้วยพหุวจนะ, ถ้าประสงค์จะให้เป็นอิตถีลิงค์หรือนปุสกลิงค์ จะต้องตั้ง อัญญบท ด้วยอิตถีลิงค์หรือนปุสกลิงค์ ส่วนบทสมาสนั้นมีลิงค์และวจนะไม่เปลี่ยนแปลง เป็นไปตามลิงค์และวจนะของตน

อุทาหรณ์ "ชิโต มาโร เยนาติ ชิตมาโร = พระพุทธเจ้าทรงชนะมารแล้ว" (ตั้ง เยน เป็นปุลิงค์ เอกวจนะ) "ชิโต มาโร เยหีติ ชิตมารา = พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงชนะมารแล้ว" (เพราะประสงค์จะให้เป็นพระพุทธเจ้าหลายพระองค์จึงวางด้วยพหุวจนะว่า เยหิ และ ชิตมารา, ส่วน ชิโต มาโร เป็นไปตามปรกติ)

"ชิตานิ อินฺทฺริยานิ เยนาติ ชิตินฺทฺริโย = อินฺทฺริยานิ อ.อินทรีย์ ท. เยน อันบุคคลใด ชิตานิ ชนะแล้ว อิติ เพราะเหตุนั้น โส อ.บุคคลนั้น ชิตินฺทฺริโย ชื่อชิตินทริยะ (เพราะเป็น ปุลิงค์ เอกวจนะ จึงวางไว้ว่า "เยน-ชิตินฺทฺริโย") ส่วน ชิตานิ อินฺทฺริยานิ นั้นไม่สำคัญ เพราะบท อินฺทฺริย เป็น นปุสกลิงค์ จึงแสดงไว้เป็นนปุสกลิงค์ ที่วางด้วยพหุวจนะเพราะมีหลายอินทรีย์

"ชิตานิ อินฺทฺริยานิ เยหีติ ชิตินฺทฺริยา = อ.อินทรีย์ ท. อันบุคคล ท. เหล่าใด ชนะแล้ว" (เพราะเป็นปุลิงค์ พหุวจนะ จึงวางไว้ว่า เยหิ-ชิตินฺทฺริยา) "ชิตานิ อินฺทฺริยานิ ยายาติ ชิตินฺทฺริยา = อ.อินทรีย์ ท. อันหญิงใดชนะแล้ว เพราะเหตุนั้น อ.หญิงนั้น ชื่อชิตินทฺริยา (เพราะเป็น อิตถีลิงค์ เอกวจนะ จึงวาง ยาย-ชิตินฺทฺริยา) "ชิตานิ อินฺทฺริยานิ ยาหีติ ชิตินฺทฺริยาโย = อ.อินทรีย์ ท. อันหญิง ท. เหล่าใด ชนะแล้ว, เพราะเป็น อิตถีลิงค์ พหุวจนะ จึงวาง ยาหิ-อินฺทฺริยาโย

ชิตานิ อินฺทฺริยานิ เยนาติ ชิตินฺทฺริยํ = อ.อินทรีย์ ท. อันจิตใด ชนะแล้ว (เพราะเป็น นปุสกลิงค์ เอกวจนะ จึงวาง เยน-ชิตินฺทฺริยํ) "ชิตานิ อินฺทฺริยานิ เยหีติ ชิตินฺทฺริยานิ = อ.อินทรีย์ ท. อันจิต ท.

เหล่าใดชนะแล้ว" (เพราะเป็นนปุสกลิงค์ พหุวจนะ จึงวาง เยหิ-ชิตินฺทฺริยานิ)

เพื่อให้ได้อรรถตามที่ต้องการ จะต้องระมัดระวังลิงค์และวจนะของอัญญบทเป็นอย่างดี ในพหุพพีหิ

ปฐมาพหุพพีหิ. "สห วิตกฺเกน เย วตฺตนฺตีติ สวิตกฺกา = เย อ.ธรรมท.เหล่าใด วตฺตนฺติ ย่อมเป็นไป สห กับ วิตกฺเกน ด้วยวิตก อิติ เพราะเหตุนั้น เต อ.ธรรมท.เหล่านั้น สวิตกฺกา ชื่อสวิตักกะ (ลง โย ปฐมาวิภัติ ในอัญญบท คือ ย) กริยาที่คู่กับอัญญบทถ้าถูกประกอบเป็นกัตตา, กัตติ พึงทราบว่าเป็น ปฐมาพหุพพีหิ, เย ใน เย วตฺตนฺติ เป็นกัตตา วตฺตนฺติ เป็น กัตติ(บทที่มีกัตตา)

ทุติยาพหุพพีหิ. ถ้ามีอัญญบทกับบทสมาสบางส่วนถูกประกอบเป็น กมฺม + กมฺมี พึงทราบว่าเป็น ทุติยาพหุพพีหิ, "อาคตา สมณา อิมนฺติ อาคตสมโณ = สมณา อ.สมณะท. อาคตา มาแล้ว อิมํ สู่วิหารนี้ อิติ เพราะเหตุนั้น โส อ.วิหารนั้น อาคตสมโณ ชื่อว่าอาคตสมณ(วิหารมีภิกษุมาถึง) อัญญบทคือ อิมํ กับบทสมาสบางบทคือ อาคตาถูกประกอบเป็น กมฺม + กมฺมี (กรรม + บทที่มีกรรม) ฉะนั้น บทกรรมคือ อิมํ จะต้องแปลให้อรรถของกรรมปรากฏ ว่า "มาถึงแล้ว" (ในปัจจุบันพหุพพิหิ ทุกวิเคราะห์ให้แปลบทหลังว่า "มี" นำหน้า)

ตติยาพหุพพีหิ. ถ้ามีอัญญบทกับบทสมาสบางบท ถูกประกอบเป็น กตฺตา + กตฺตี ก็ดี ถูกประกอบด้วยความเป็นกริยาของ กรณ + กรณ ก็ดี ถูกประกอบด้วย สหาทิโยค ก็ดี พึงทราบว่าเป็น ตติยาพหุพพิหิสมาส, "ชิโต มาโร เยนาติ ชิตมาโร" เยน กับ ชิโต ในวิเคราะห์นี้ ถูกประกอบเป็น กตฺตา + กตฺตี, อุทาหรณ์ของ กรณะ และ สหาทิโยคะ ดูในกัจจายนภาสาฏีกา

จตุตถีพหุพพีหิ. ถ้ามีอัญญบทกับบทสมาสบางบท ถูกประกอบเป็น สมฺปทาน+สมฺปทานี (สัมปทานะ + บทที่มีสัมปทานะ) พึงทราบว่าเป็น จตุตถีพหุพพีหิ, "ทินฺโน สุงฺโก ยสฺสาติ ทินฺนสุงฺโก = สุงฺโก อ.ภาษี ทินฺโน อันชาวเมืองให้แล้ว ยสฺส แก่พระราชาพระองค์ใด อิติ เพราะเหตุนั้น โส อ.พระราชาพระองค์นั้น ทินฺนสุงฺโก ชื่อทินนสุงกะ (พระราชามีภาษีที่ชาวเมืองให้) ในวิเคราะห์นี้ อัญญบทคือ ยสฺส กับบทสมาสบางบทคือ ทินฺน ถูกประกอบเป็น สมฺปทาน + สมฺปทานี เพื่อให้อรรถของสัมปทานะ ปรากฏจะต้องแปลว่า "เป็นที่ให้"

ปัญจมีพหุพพีหิ. ถ้ามี อัญญบทกับบทสมาสบางบท ถูกประกอบเป็น อปาทาน + อปาทานี (อปาทานะ + บทที่มีอปาทานะ) พึงทราบว่าเป็น ปัญจมีพหุพพีหิสมาส, "นิคฺคตา ชนา อสฺมาติ นิคฺคตชโน = ชนา อ.ชนท. นิคฺคตา ออกไปแล้ว อสฺมา จากบ้านนี้ อิติ เพราะเหตุนั้น โส อ.บ้านนั้น นิคฺคตชโน ชื่อนิคคตชนะ (บ้านมีชนออกไปแล้ว) ในวิเคราะห์นี้ อัญญบทคือ อสฺมา กับบทสมาสบางบทคือ นิคฺคต ถูกประกอบเป็น อปาทานะ + อปาทานี, เพื่อให้อรรถของอปาทานะ ปรากฏให้แปลว่า "เป็นที่ออกไป"

ฉัฏฐีพหุพพีหิ. ถ้ามี อัญญบทกับบทสมาสบางบท ถูกประกอบเป็น สมฺพนฺธ + สมฺพนฺธี (สัมพันธ์ + บทที่มีสัมพันธ์) พึงทราบว่าเป็น ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส, "ฉินฺโน หตฺโถ ยสฺสาติ ฉินฺนหตฺโถ = หตฺโถ อ.

มือ ยสฺส ของบุรุษใด ฉินฺโน ขาดแล้ว อิติ เพราะเหตุนั้น โส อ.บุรุษนั้น ฉินฺนหตฺโถ ชื่อฉินนหัตถะ (ผู้มีมืออันขาดแล้ว) ในวิเคราะห์นี้ อัญญบทคือ ยสฺส กับบทสมาสบางบทคือ หตฺถ ถูกประกอบเป็น สมฺพนฺธ + สมฺพนฺธี เพื่อให้ความเป็นเจ้าของปรากฏ ให้แปลว่า "มีมือ" (ความแตกต่างกันระหว่าง จตุตถี กับฉัฏฐี ดูในรูปสิทธิภาสาฏีกา)

สัตตมีพหุพพีหิ. ถ้ามี อัญญบทกับบทสมาสบางบทถูกประกอบเป็น อาธาร + อ (เป็นที่ตั้ง + บทที่ตั้ง) พึงทราบว่าเป็น สัตตมีพหุพพีหิสมาส, "พหโว วีหโย ยสฺมินฺติ พหุพฺพีหิ" ในวิเคราะห์นี้ อัญญบทคือ ยสฺมึ กับบทสมาสบางบทคือ พหโว ถูกประกอบเป็น อาธาร + อา, วีหโย อ.ข้าวเปลือก ท. พหโว มาก สนฺติ มีอยู่ ยสฺมึ ในชนบทใด อิติ เพราะเหตุนั้น พหุพฺพีหิ ชื่อพหุพพีหิ

การทำตัว. สวิตกฺกา ตัวตั้งคือ "สห + วิตกฺก + ย" ลง สิ หลัง สห, ลบ, ลง นา หลัง วิตกฺก, อาเทส นา เป็น เอน, ลง โย หลัง ย, อาเทส โย เป็น เอ ด้วยสูตร สพฺพนามการเต ปจฺโม, แยก ย, ลบ, รวม, สำเร็จรูปเป็นวากยะสมาสว่า "สห วิตกฺเกน เย" (แปลรูปวิเคราะห์) อิติอตฺเถ ในอรรถนี้, นำ สห กับ วิตกฺเกน ประกอบเข้าเป็นสมาสแลตั้งชื่อว่าพหุพพีหิ ด้วยสูตร อญฺญปทตฺเถสุ พหุพฺพีหิ, ตั้งชื่อสมาสด้วยสูตร นามานำ สมาโส ยุตฺตตฺโถ, ลบวิภัติของสมาสด้วยสูตร เตสำ วิภตฺติโย โลปา จ, ลบบท ย ตามปริภาสาคือ วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค, ทำบท สห วิตกฺก อันมีสระเป็นที่สุด ให้เป็น "สห วิตกฺก" เป็นปรกติด้วยสูตร ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส, อาเทส สห เป็น ส ด้วยสูตรใหญ่คือ เตสุ วุทฺธิ กำหนดเป็นนาม, ลง โย, อาเทส โย เป็น อา ด้วยสูตร สพฺพโยนีนมาเอ, แยก กฺก, ลบ, รวม, สำเร็จรูปเป็น สวิตกฺกา. (รูปที่เหลือนั้นนักศึกษาคงพอทำได้เองแล้ว แม้ทำไม่เป็นในขณะนี้ ก็จะเป็นในโอกาสต่อ ๆ ไป)

๑๔. นามานำ สมุจฺจโย ทฺวนฺโท.

สมุจฺจโย อ.การสั่งสม นามานำ ของนาม ท.ที่เหมือนวิภัติ สมาโส เป็นสมาส ทฺวนฺโท ชื่อทวันทะด้วย. อุ. สมณพฺราหฺมณา, จกฺขุโสตำ เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นสัญญาสูตร ที่ตั้งชื่อว่า ทวันทะ

นามานำ สมุจฺจโย. "สมโณ จ พฺราหฺมโณ จ สมณพฺราหฺมณา" บทนาม ๒ บทในวิเคราะห์นี้ คือ สมณ กับ พฺราหฺมณ เป็นปฐมาวิภัติเหมือนกัน ในคำว่า "สมณพฺราหฺมณา อ.สมณะและพราหมณ์ ท. อาคจฺฉนฺติ ย่อมมา" ในกรณีนี้ มิใช่มาเพียงสมณะเท่านั้นพราหมณ์ก็มาด้วย ฉะนั้น สมณะย่อมรวมเอาพราหมณ์ด้วย แม้พราหมณ์รวมเอาสมณะด้วยเช่นกัน การสั่งสมหรือรวมของนามในกิจที่เกี่ยวข้องอย่างนี้เรียกว่า สมุจจยะ เพื่อให้สำเนียงอรรถของ สมุจจยะ ปรากฏ จะต้องทำรูปวิเคราะห์ด้วยการวาง จ ศัพท์

ทฺวนฺท. ทฺวนฺท ศัพท์กล่าวอรรถว่า "เป็นคู่ ๆ" สมาสที่ได้อรรถว่า "เป็นคู่ ๆ" เช่นนั้นชื่อว่าทวันทสมาส, ใน "สมณพฺราหฺมณา" สมณะอย่างเดียวหรือพราหมณ์อย่างเดียวก็ไม่ใช่ จะต้องสมณะ

และพราหมณ์ทั้งคู่ที่เดียว "ทฺวนฺโท วิยาติ ทฺวนฺโท = โย อ.สมาสใด ทฺวนฺโท วิย ราวกะว่าทวันทศัพท์ อิติ เพราะเหตุนั้น โส อ.สมาสนั้น ทฺวนฺโท ชื่อทวันทะ" เพราะส่วนมากมี ๒ บทคู่กันอยู่จึงกล่าวว่า แม้ ๓-๔ บทก็ควรประกอบอยู่

ในสูตร ตถา ทฺวนฺเท แสดงไว้แล้วว่าในทวันทสมาสมี ๒ ประเภทคือ สมาหารทวันทะ ๑ และอสมาหารทวันทะ ๑ แม้อุทาหรณ์ของสมาหารทวันทสมาสก็ได้แสดงไว้แล้วในสูตรนั้นเช่นกัน, ส่วนในอสมาหารทวันทสมาสนั้นกำหนดเป็นนปุสกลิงค์ เอกวจนะ ไม่ได้ จะต้องเป็นพหุวจนะล้วน เพราะบทคู่มีมากเท่าไรอรรถก็ย่อมมีมากเท่านั้น ส่วนลิงค์นั้นเป็นได้ทั้ง ๓ ลิงค์ โดยเอาลิงค์ของบทหลังเป็นเกณฑ์ตัดสิน

สมโณ จ อ.สมณะด้วย พฺราหฺมโณ จ อ.พราหมณ์ด้วย สมณพฺราหฺมณา สมณะและพราหมณ์ ท. (เป็น ปุลิงค์ปุริสาทิคณะ พหุวจนะล้วน) มีการแจกรูปอย่างนี้ (ปฐมา) สมณพฺราหฺมณา (ทุติยา) สมณ-พฺราหฺมเณ (ตติยา) สมณพฺราหฺมเณหิ, สมณพฺราหมเณภิ (จตุตถี) สมณพฺราหฺมณานํ (ปัญจมี) สมณ-พฺราหฺมเณหิ, สมณพฺราหฺมเณภิ (ฉัฏฐี) สมณพฺราหฺมณานํ (สัตตมี) สมณพฺราหฺมเณสุ (อาลปน) โภนฺโต สมณพฺราหฺมณา.

การทำตัว. สมณพฺราหฺมณา ตัวตั้งคือ "สมณ + จ + พฺราหฺมณ + จ" ลง สิ วิภัติ ๔ ตัว อาเทส สิ วิภัติ หลัง สมณ และ พฺราหฺมณ เป็น โอ, แยก, ลบ, รวม, ลบ สิ หลัง จ ด้วยสูตร สพฺพาสมาวุโสฯ สำเร็จรูปเป็นวากยะสมาสว่า "สมโณ จ พฺราหฺมโณ จ" สมโณ จ อ.สมณะด้วย พฺราหฺมโณ จ อ. พราหมณ์ด้วย อิติอตฺเถ ในอรรถนี้, นำ สมโณ กับ พฺราหฺมโณ ประกอบเข้าเป็นสมาสและตั้งชื่อว่า ทวันทะ ด้วยสูตร นามานำ สมุจฺจโย ทฺวนฺโท, ตั้งชื่อสมาสด้วยสูตร นามานำ สมาโส ยุตฺตตฺโถ, ลบวิภัติของสมาสด้วยสูตร เตสำ วิภตฺติโย โลปา จ, ลบบท จ ตามปริภาสาคือ วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค, ทำ สมณ และ พฺราหฺมณ อันมีสระเป็นที่สุดให้เป็นปรกติด้วยสูตร ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส, กำหนดเป็นนาม, ลง โย, อาเทส โย เป็น อา สำเร็จรูปเป็น สมณพฺราหฺมณา

จกฺขุโสตำ ตัวตั้งคือ "จกฺขุ + จ + โสต + จ" ลง สิ วิภัติ ๔ ตัว, ลบ สิ หลัง จกฺขุ ด้วยสูตร เสสโต โลปำ คสิปิ, ลบ สิ หลัง จ ด้วยสูตร สพฺพาสมาวุโส ฯ, อาเทส สิ หลัง โสต เป็น อำ ด้วยสูตร สึ, อาเทส นิคคหิต เป็น ญ ด้วยสูตร วคฺคนฺตำ วา วคฺเค, นำ ญ ไปประกอบกับ จ, สำเร็จรูปเป็นวากยะสมาสว่า "จกฺขุ จ โสตญจ" จกฺขุ จ อ.ตา ด้วย โสตญจ อ.หู ด้วย อิติอตฺเถ ในอรรถนี้, นำ จกฺขุกับโสตำ ประกอบเข้าเป็นสมาสและตั้งชื่อว่าทวันทะ ด้วยสูตร นามานำ สมุจฺจโย ทฺวนฺโท, ตั้งชื่อสมาสด้วยสูตร นามานำ สมาโส ยุตฺตตฺโถ, ลบวิภัติ, ลบบท จ, ทำให้เป็นปรกติ, นำ จกฺขุ โสต กำหนดเป็นนปุสกลิงค์ เอกวจนะ ด้วยสูตร ตถา ทฺวนฺเท ปาณิตูริย ฯ, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น อำ, สำเร็จรูปเป็น จกฺขุโสตำ

สมาหารทวันทสมาสที่เหลืออยู่นักศึกษาจะทำตัวเป็นเองในโอกาสต่อไป ในการลบวิภัติในวากยะนั้นด้วยสูตร สพฺพาสมาวุโสฯ แทนสูตร เสสโต โลปำ คสิปิ เพราะ จ ศัพท์เป็นบทนิบาต ควรระวัง

๑๕. มหตำ มหา ตุลฺยาธิกรเณ ปเท.

มหา อ.การอาเทสเป็น มหา มหตำ ของ มหนฺต ศัพท์ ท. โหติ ย่อมมี ปเท ในเพราะบท ตุลฺยาธิกรเณ อันมีอรรถเป็นที่ตั้งเสมอกัน. อุ. มหาปุริโส, มหาเทวี, มหาธนำ เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นวิธิสูตร อาเทส มหนฺต ศัพท์เบื้องหน้าเป็น มหา ในเพราะบทหลังอันเป็น ตุลยาธิกรณะ เพราะกล่าวด้วย นำ พหุวจนะว่า มหตำ ทั้งที่มี มหนฺต ศัพท์เพียงศัพท์เดียว เหตุนั้นในบางแห่งยังอาเทสเป็น มห ด้วย อุ. มหปฺผลำ, มหพฺภยำ, มหทฺธนำ เป็นต้น การอาเทสเป็น มหา + มห นี้ นอกจากอาเทสในกัมมธารยสมาสแล้ว แม้ในพหุพฺพีหิสมาสก็สามารถอาเทสได้ด้วย, มหาปญฺโญ = ผู้มีปัญญามาก, มหาปุญฺโญ = ผู้มีบุญมาก, มหทฺธโน = ผู้มีทรัพย์มาก เป็นต้น

การทำตัว. มหาปุริโส ตัวตั้งคือ "มหนฺต + จ + ต + ปุริส + จ" ลง สิ วิภัติ ๕ ตัว, อาเทส ต เป็น ส ด้วยสูตร เอตเตสนฺโต, อาเทส สิ หลัง มหนฺต, ส, ปุริส เป็น โอ ด้วยสูตร โส, แยก, ลบ, รวม, สำเร็จรูปเป็นวากยะสมาสว่า "มหนฺโต จ โส ปุริโส จ" โส ปุริโส จ อ.บุรุษนั้นด้วย มหนฺโต จ ใหญ่ด้วย อิติอตฺเถ ในอรรถนี้, นำ มหนฺโต กับ ปุริโส ประกอบเข้าเป็นสมาสและตั้งชื่อว่ากัมมธารยะ ด้วยสูตร ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณ กมฺมธารโย, ตั้งชื่อสมาสด้วยสูตร นามานำ สมาโส ยุตฺตตฺโถ, ลบวิภัติของสมาสด้วยสูตร เตสำ วิภตฺติโย โลปา จ, ลบบท จ และ ต ตามปริภาสาคือ วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค, ทำบท มหนฺต กับ ปุริส อันมีสระเป็นที่สุดให้เป็นปรกติด้วยสูตร ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส, อาเทส มหนฺต ศัพท์เป็น มหา ด้วยสูตร มหตำ มหา ตุลฺยาธิกรเณ ปเท, (มหาปุริส) กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, อาเทส สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น มหาปุริโส

"มหนฺตญจ ตำ ธนญจาติ มหาธนำ" ตำ ธนญจ อ.ทรัพย์นั้นด้วย มหนฺตญจ มากด้วย อิติ เพราะเหตุนั้น มหาธนำ ชื่อว่ามหาธนะ (ทรัพย์มาก), ทำเป็นวากยะสมาสว่า "มหนฺตญจ ตำ ธนญจ" แล้วประกอบเข้าเป็นสมาสเมื่อทำ มหนฺต + ธน ให้เป็นปรกติแล้วอาเทส มหนฺต เป็น มหา ด้วยสูตรนี้, ส่วนรูปที่เหลือนักศึกษาจะเข้าใจเองในโอกาสต่อไป

๑๖. อิตฺถิยำ ภาสิตปุมิตฺถี ปุมาว เจ.

เจ หากว่า อิตฺถี อ.ศัพท์อิตถีลิงค์ ภาสิตปุมา มีปุลิงค์อันเคยกล่าวแล้ว อตฺถิ มีอยู่ไซร้ โส อ. ศัพท์อิตถีลิงค์นั้น ทฏฺพฺโพ อันนักศึกษาพึงทราบ ปุมาว เพียงดังปุลิงค์ ปเท ในเพราะบท ตุลฺยาธิกรเณ มีอรรถเป็นที่ตั้งเสมอกัน อิตฺถิยำ ในอิตถีลิงค์. อุ. ทีฆชงฺโฆ เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็น อติเทสสูตร อธิบายบทหน้าที่เป็นอิตถีลิงค์กำหนดให้เป็นปุลิงค์ "ทีฆา ชงฺฆา ยสฺสาติ ทีฆชงฺโฆ = ชงฺโฆ อ.แข้ง ยสฺส ของบุคคลใด ทีฆา ยาว อิติ เพราะเหตุนั้น ทีฆชงฺโฆ ชื่อทีฆชังฆะ

อิตฺถิยำ วตฺตมาเน ตุลฺยาธิกรเณ ปเท. ทีฆา กับ ชงฺฆา เป็นตุลยาธิกรณะ (ยาว ก็คือ แข้ง ๆ

ก็คือ วัตถุที่มีขนาดยาว) นอกจากเป็นตุลยาธิกรณะแล้วบทหลังคือ ชงฺฆา เป็นอิตถีลิงค์

ภาสิตปุมาอิตฺถี. บทหน้าคือ ทีฆา เคยกล่าวเป็นปุลิงค์ในบาฬีว่า "ทีโฆ สสาโร" ส่วน ทีฆา และ ชงฺฆา ในที่นี้กล่าวอิตถีลิงค์, ในอุทาหรณ์ว่า "ทีฆา ชงฺฆา" อย่างนี้ จะต้องกำหนด ทีฆา ซึ่งเคยกล่าวปุลิงค์ในบาฬีอื่นมาก่อน ในที่นี้กล่าวอิตถีลิงค์กำหนดให้เป็นปุลิงค์ เพราะบทหลังคือ ชงฺฆา เป็นอิตถีลิงค์และเป็นตุลยาธิกรณะ, เมื่อกำหนดเช่นนี้อยู่ อา ปัจจัยใน ทีฆา จะหายไป แล้วจะเป็นรูปปุลิงค์ว่า "ทีฆ"

การทำตัว. ทีฆชงฺโฆ ตัวตั้งคือ "ทีฆา + ชงฺฆา + ย" ลง สิ วิภัติ ๒ ตัวหลัง ทีฆา และ ชงฺฆา, ลบ, ลง ส หลัง ย, ลง สฺ อาคม, สำเร็จรูปเป็นวากยะสมาสว่า "ทีฆา ชงฺฆา ยสฺส" ชงฺฆา อ.แข้ง ยสฺส ของบุคคลใด ทีฆา ยาว อิตฺถิ มีอยู่ อิติอตฺเถ ในอรรถนี้ นำ ทีฆา กับ ชงฺฆา ประกอบเข้าเป็นสมาสและตั้งชื่อว่า พหุพฺพีหิ ด้วยสูตร อญฺญปทตฺเถสุ พหุพฺพีหิ, ตั้งชื่อสมาส, ลบวิภัติ, ลง สฺ อาคม, ทำ ทีฆา กับ ชงฺฆา ให้เป็นปรกติ, กำหนดศัพท์อิตถีลิงค์เบื้องหน้าคือ ทีฆา อันเป็นภาสิตปุมะเป็นปุลิงค์ด้วยสูตร อิตฺถิยำ ภาสิตปุมิตฺถี ปุมาวเจ, (ทีฆาชงฺฆา) อาเทส อา ที่สุดของ ชงฺฆา เป็น อ รัสสะด้วยสูตร กฺวจิทิมชฺญตฺตรานำ ฯ กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น ทีฆชงฺโฆ.

๑๗. กมฺมธารยสญฺเญ จ.

เจ หากว่า อิตฺถี อ.ศัพท์อิตถีลิงค์ ภาสิตปุมา อันเคยกล่าวปุลิงค์แล้ว อตฺถิ มีอยู่ไซร้ โส อ.ศัพท์อิตถีลิงค์นั้น ทฏฺฐพฺโพ อันนักศึกษาพึงทราบ ปุมาว เพียงดังปุลิงค์ ปเท ในเพราะบทหลัง ตุลฺยาธิกรเณ อันมีอรรถเป็นที่ตั้งเสมอกัน วตฺตมาเน เป็นวัตตมานา อิตฺถิยำ ในอิตถีลิงค์ กมฺมธารยสญฺเญ จ ในสมาสที่มีชื่อว่ากัมมธารยะด้วย. อุ. พฺราหฺมณทาริกา เป็นต้น.

อธิบาย. แม้สูตรนี้ก็เป็น อติเทสสูตร อธิบายศัพท์ที่เป็นภาสิตปุมะ ซึ่งกล่าวอิตถีลิงค์อยู่กำหนดให้เป็นปุลิงค์ ในเพราะอิตถีลิงค์บทหลังเป็นตุลยาธิกรณะ, เพราะกล่าวว่า "กมฺมธารยสญฺเญ จ" ในสูตรนี้ซึ่งกำหนดไว้ในกัมมธารยสมาส ส่วนสูตรก่อนกำหนดไว้ในพหุพฺพีหิสมาส

พฺราหฺมณี จ สา ทาริกา จาติ พฺราหฺมณทาริกา = นางทาริกาผู้พราหมณี. ในวิเคราะห์บทหลังคือ ทาริกา เป็นอิตถีลิงค์อันเป็นตุลยาธิกรณะกับบทหน้าคือ พฺราหฺมณี, แม้บทหน้าคือ พฺราหฺมณี ก็เคยกล่าวปุลิงค์ว่า "พฺราหฺมโณ" ส่วนบัดนี้กำลังกล่าวอิตถีลิงค์อยู่ เพราะบทหลังคือ ทาริกา เป็นอิตถีลิงค์ตุลยาธิกรณะเช่นนี้ เมื่อกำหนดบทหน้าคือ พฺราหฺมณี อันเป็นภาสิตปุมเป็น ปุลิงค์ อี ปัจจัยจะหายไปแล้วจะได้รูปเป็น พฺราหฺมณทาริกา, แม้จะมี อา ปัจจัยอยู่ในบทหน้า อา ปัจจัยนั้นจะหายไป, ต่อไปนี้จะได้ทำตัว ขตฺติยกญฺญา"

ขตฺติยกญฺญา ตัวตั้งคือ "ขตฺติยา + จ + สา + กญฺญา + จ" ลง สิ ๕ ตัว, อาเทส ต เป็น ส ด้วยสูตร เอตเต สนฺโต, ลบ สิ ๓ ตัวหลัง ขตฺติยา + สา + กญฺญา ด้วยสูตร เสสโต โลปำ คสิปิ, ลบ สิ ๒ ตัวหลัง จ ๒ ตัว ด้วยสูตร สพฺพาสมาวุโส ฯ สำเร็จรูปเป็นสาวกยะสมาสว่า "ขตฺติยา จ สา กญฺญา

จ" สา กญฺญา จ อ.นางสาวน้อยนั้นด้วย ขตฺติยา จ เป็นกษัตริย์ด้วย อิติอตฺเถ ในอรรถนี้, นำ ขตฺติยา กับ กญฺญา ประกอบเข้าเป็นสมาสและตั้งชื่อว่า กัมมธารยะ ด้วยสูตร ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณ กมฺม-ธารโย, ตั้งชื่อตัปปุริสะ ด้วยสูตร อุเภ ตปฺปุริสา, ตั้งชื่อสมาส, ลบวิภัติ, ลบบท จ, ทำ ขตฺติยา กญฺญา ให้เป็นปรกติ, กำหนดศัพท์อิตถีลิงค์คือ ขตฺติยา เบื้องหน้าอันเป็น ภาสิตปุม เป็น ปุลิงค์ ด้วยสูตร กมฺมธารยสญฺเญ จ, (ขตฺติยกญฺญา) กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, ลบ สิ, สำเร็จรูปเป็น ขตฺติยกญฺญา

๑๘. อตฺตํ นสฺส ตปฺปุริเส.

อตฺตํ อ.ความเป็น อ นสฺส ของ น นิบาต โหติ ย่อมเป็น ตปฺปุริเส ในตัปปุริสสมาส. อุ. อพฺราหฺมโณ เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็น อาเทสวิธิสูตร อาเทสบทนิบาตคือ น เป็น อ ในตัปปุริสสมาส, ด้วยโยควิภาคคือ อตฺตํ นสฺส ยังอาเทส น เป็น อ แม้ในพหุพพีหิสมาส เช่น อตุโล เป็นต้น

"น พฺราหฺมโณ อพฺราหฺมโณ = พฺราหฺมโณ อ.พราหมณ์ น หามิได้ อพฺราหฺมโณ มิใช่พราหมณ์" อพฺราหฺมโณ มิใช่ อสุทธตัปปุริสสมาส เป็น กัมมธารยมิสสกตัปปุริสสมาส

อพฺราหฺมโณ ตัวตั้งคือ "น + พฺราหฺมณ" ลง สิ ๒ ตัว, ลบ สิ หลัง น ด้วยสูตร สพฺพาสมาวุโสฯ อาเทส สิ หลัง พฺราหฺมณ เป็น โอ, สำเร็จรูปเป็นวากยะสมาสว่า "น พฺราหฺมโณ" พฺราหฺมโณ อ. พราหมณ์ น หามิได้ อิติอตฺเถ ในอรรถนี้, นำ น กับ พฺราหฺมณ ประกอบเข้าเป็นสมาสและตั้งชื่อว่า กัมมธารยะด้วยสูตร ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณ กมฺมธารโย, ตั้งชื่อตัปปุริสะด้วยสูตร อุเภ ตปฺปุริสา, ตั้งชื่อสมาส, ลบวิภัติ, ทำเป็นปรกติ, อาเทส น เป็น อ ด้วยสูตร อตฺตํ นสฺส ตปฺปุริเส, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, อาเทส สิ เป็น โอ, สำเร็จรูปเป็น อพฺราหฺมโณ

๑๙. สเร อนฺ.

อนฺ อ.การอาเทสเป็น อนฺ นสฺส ของ น นิบาต โหติ ย่อมเป็น สเร ในเพราะสระหลัง ตปฺปุริเส ในตัปปุริสสมาส. อุ. อนสฺโส เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็น อาเทสวิธิสูตร อาเทส น บทนิบาตเป็น อนฺ ในเพราะสระหลัง, เพราะไม่มีที่จะประกอบในเบื้องต้นของบทหลังในสูตร อตฺตํ นสฺส ตปฺปุริเส ฉะนั้น อาเทสได้เฉพาะ อ ตัวเดียวเท่านั้น โดยไม่อาเทสเป็น อนฺ "น อสฺโส อนสฺโส = อสฺโส อ.ม้า น หามิได้ อนสฺโส มิใช่ม้า" (หมายความว่าสัตว์ตัวมีหางเหมือนม้า)

อนสฺโส ตัวตั้งคือ "น + อสฺส" ลง สิ หลัง น, ลบด้วยสูตร สพฺพาสมาวุโสฯ, ลง สิ หลัง อสฺส อาเทส สิ เป็น โอ, สำเร็จรูปเป็นวากยะสมาสว่า "น อสฺโส" ประกอบเข้าเป็นสมาสและตั้งชื่อ กัมมธารยะ, ลบวิภัติ, ทำเป็นปรกติ, อาเทส น เป็น อนฺ ด้วยสูตร สเร อนฺ, นำ นฺ ไปประกอบกับ อ (อนสฺส) กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, อาเทส สิ เป็น โอ, สำเร็จรูปเป็น อนสฺโส (รูปที่เหลือดูในรูปสิทธิ)

๒๐. กฑฺ กุสฺส.

กฑฺ อ.การอาเทสเป็น กฑฺ กุสฺส ของ กุ นิบาต โหติ ย่อมเป็น สเร ในเพราะสระหลัง ตปฺปุริเส ในตัปปุริสสมาส. อุ. กฑนฺนํ เป็นต้น.

อธิบาย. สมาสนี้เป็น นิจจสมาส จะต้องทำรูปวิเคราะห์ด้วยบทอื่นที่แสดงอรรถของ กุ. "กุจฺฉิตํ อนฺนํ กฑนฺนํ = อนฺนํ อ.ข้าว กุจฺฉิตํ อันบัณฑิตรังเกียจแล้ว กฑนฺนํ ข้าวอันบัณฑิตรังเกียจแล้ว"

กฑนฺนํ ตัวตั้งคือ "กุ + อนฺน" ลง สิ หลัง กุ, ลบ, ลง สิ หลัง อนฺน, อาเทส สิ เป็น อํ, สำเร็จรูปเป็นวากยะสมาสว่า "กุ อนฺนํ" อนฺนํ อ.ข้าว กุจฺฉิตํ อันบัณฑิตรังเกียจแล้ว อิติอตฺเถ ในอรรถนี้, ประกอบเข้าเป็นสมาสและตั้งชื่อว่ากัมมธารยะ, ตั้งชื่อตัปปุริสะ, ตั้งชื่อสมาส, นำ กุ + อนฺน ทำเป็นปรกติ, อาเทส กุ เป็น กฑ ด้วยสูตร กฑ กุสฺส, นำ ฑ ไปประกอบกับ อ (กฑนฺน) กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น อํ, สำเร็จรูปเป็น กฑนฺนํ

๒๒. กาปฺปตฺเถสุ จ.

กา อ.การอาเทสเป็น กา กุสฺส ของ กุ นิบาต วตฺตมานสฺส อันเป็นวัตตมานา โหติ ย่อมเป็น อปฺปตฺเถสุ จ ในอรรถว่าเล็กน้อยด้วย. อุ. กาลวณฺ เป็นต้น.

อธิบาย. กาลวณฺ เป็น นิจจสมาส "อปฺปกํ ลวณฺ กาลวณฺ = ลวณฺ เกลือ อปฺปกํ เล็กน้อย กาลวณฺ เกลืออันเล็กน้อย" ประโยชน์ของพหุวจนะที่เกินมา ดูในกัจจายนะ

กาลวณฺ ตัวตั้งคือ "กุ + ลวณฺ" ให้สำเร็จรูปเป็นวากยะสมาส, ลวณฺ อ.เกลือ กุจฺฉิตํ อันบัณฑิตรังเกียจแล้ว อิติอตฺเถ ในอรรถนี้, ประกอบเข้าเป็นสมาสและตั้งชื่อกัมมธารยะ, ตั้งชื่อตัปปุริสะ, ตั้งชื่อสมาส, ลบวิภัติ, ทำเป็นปรกติ, อาเทส กุ เป็น กา ด้วยสูตร กาปฺปตฺเถสุ จ, กำหนดเป็นนาม เป็นต้น

๒๒. กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต.

อนฺโต อ.สระอันเป็นที่สุด สมาสนฺตคตานํ แห่งบทนาม ท. อันตั้งอยู่ในที่สุดของบทสมาส อกาโร เป็น อ โหติ ย่อมเป็น กฺวจิ ในบางแห่ง. อุ. เทวราโช, เทวราชา เป็นต้น.

อธิบาย. บทว่า ราช ในสมาสว่า เทว + ราช เป็นบทนามที่ตั้งอยู่ในที่สุดของบทสมาส ในที่สุดของบทนามคือ ราช นั้นมีสระ อ อยู่ใน ช สระ อ นั้นนั่นเองในบางแห่งกล่าวว่าอาเทสเป็น อ

ถาม การอาเทส อ เป็น อ มีประโยชน์อะไร ?

ตอบ มีประโยชน์กำจัดคณะของตัวเอง มี "ราชาทิคณะ" เป็นต้น

ถ้าไม่อาเทส อ เป็น อ ตามกฎของ ราชาทิคณะ ก็ทำตามวิธีของสูตร สฺยา ฯ แล้วแจกรูปเป็น "เทวราชา, เทวราชาโน, เทวราชานํ" เป็นต้นเท่านั้นเอง มติของการอาเทส อ เป็น อ นั้น

หมายถึงว่า "พวกเธอไม่ใช่ราชาทิคณะแล้วนะ แต่เป็น อการันตะ ปุริสาทิคณะ ไปแล้ว" เพื่อประโยชน์กำจัดราชาทิคณะอย่างนี้ จึงต้องอาเทส อ เป็น อ แม้รูปก็จะต้องแจกตาม ปุริสาทิคณะ

ราชา อ.พระราชา เทวานำ ของเทวดา ท. เทวราโช = พระราชาของพวกเทวดา (ท้าวสักกะ) เทวานำ สขา เทวสโข = เพื่อนของเทวดา. (กฺวจิ ศัพท์ในสูตรนี้ บางแห่งเมื่อไม่อาเทสเป็น อ จะเป็นรูป เทวราชา, เทวสขา ตามกฎของ ราชาทิคณะ)

เทวราโช ตัวตั้งคือ "เทว + ราช" ลง นำ หลัง เทว อาเทสเป็น อา, ลง สิ หลัง ราช อาเทส สิ เป็น อา ด้วยสูตร สฺยา จ, สำเร็จรูปวากยะสมาสว่า "เทวานำ + ราชา" นำ เทวานำ กับ ราช ประกอบเข้าเป็นสมาสและตั้งชื่อว่าตัปปุริสะ ด้วยสูตร อมาทโย ปรปเทภิ, ลบวิภัติ, ทำ เทว + ราช เป็นปรกติ, อาเทส อ ที่สุดของ ราช เป็น อ ด้วยสูตร กฺวจิ สมาสสนฺตคตานมการนฺโต, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ อาเทส สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น เทวราโช. (เทวสโข ก็นัยเดียวกัน)

ไม่เฉพาะแต่สูตรนี้เท่านั้นที่อาเทส อ เป็น อ แม้ อิ–อี ที่สุดของบท รตฺติ, องฺคุลิ, โคธาวรี ก็อาเทสเป็น อ, เทฺว รตฺติโย ทฺวิรตฺตำ (๒ ราตรี), องฺคุลิโย อ.นิ้ว ท. เทฺว สอง ทฺวงฺคุลำ นิ้ว ๒ นิ้ว, โคธาวรี อ.แม่น้ำ โคธาวรี สตฺต เจ็ด สตฺตโคธาวรี แม่น้ำโคธาวรี ๗ สาย

ทฺวิรตฺตำ ให้สำเร็จรูปเป็นวากยะสมาสว่า "เทฺว + รตฺติโย" ประกอบเข้าเป็นสมาสและตั้งชื่อกัมมธารยะ, ตั้งชื่อ ทิคุ ด้วย, ตั้งชื่อสมาส, ลบวิภัติ, ทำ ทฺวิ รตฺติ ให้เป็นปรกติ, อาเทส อิ ที่สุดของรตฺติ เป็น อ ด้วยสูตร กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต, กำหนดเป็นนปุสกลิงค์ เอกวจนะ, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น อำ, สำเร็จรูปเป็น ทฺวิรตฺตำ

ทฺวงฺคุลำ เมื่อทำ ทฺวิ องฺคุลิ เป็นปรกติแล้วลบ อิ ใน ทฺวิ นำ ทฺว ไปประกอบกับ อ, ส่วนในรูปว่า สตฺตโคธาวรำ เมื่อทำเป็นปรกติแล้วอาเทส อี เป็น อ ด้วยสูตรนี้ (สตฺตโคธาวร) กำหนดเป็นนปุสกลิงค์ เอกวจนะ, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น อำ

น่าจะกล่าวว่า "กฺวจิ สมาสนฺตคตานมนฺโต" แต่ไม่กล่าว กลับกล่าวว่า "มหารนฺโต" ด้วยการ ศัพท์ที่เกินมายังมีอุทาหรณ์เหล่านี้อีก คือ พหุนทิโก, พหุกตฺตุโก ลง ก ปัจจัยในที่สุดบทสมาส และอุทาหรณ์ว่า สุรภิคนฺธิ เป็นต้น อาเทสสระ อ อันเป็นที่สุดเป็น อิ. (ถ้าคิดจะลง ก ปัจจัยในที่ สุดบทสมาส โปรดนึกถึงสูตรนี้) "พหู นทิโย ยสฺมินฺติ พหุนทิโก = นทิโย อ.แม่น้ำ ท. พหุ มาก ยสฺมึ ในชนบทใด อิติ เพราะเหตุนั้น พหุนทิโก ชื่อพหุนทิกะ, พหโว กตฺตาโร ยสฺสาติ พหุกตฺตุโก = กตฺตาโร ให้แปลว่า อ. คนงาน ท.

พหุนทิโก ตัวตั้งคือ "พหุ + นที + ย" ให้สำเร็จรูปเป็นวากยะสมาสว่า "พหู นที ยสฺมึ" ประกอบเข้าเป็นสมาสเป็นต้น ทำ พหุ + นที ให้เป็นปรกติ ลง ก ปัจจัยในที่สุดด้วย การ ศัพท์ที่เกินมาในสูตร สมาสนฺตคตานมการนฺโต อาเทส อี ที่สุดของ นที เป็น อิ รัสสะ ด้วยสูตร กฺวจาทิมชฺฌตฺตรานำ ที่ฆรสฺสา ปจฺจเยสุ จ กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น พหุนทิโก

คนฺโธ อ.กลิ่น สุรภิโน ของดอกไม้หอม สุรภิคนฺธิ กลิ่นดอกไม้หอม, ตัวตั้งคือ "สุรภิ + คนฺธ" ให้สำเร็จรูปวากยะสมาสว่า "สุรภิโน คนฺโธ" ประกอบเข้าเป็นสมาส ตั้งชื่อตัปปุริสะ เป็นต้น, ทำ สุรภิ คนฺธ ให้เป็นปรกติ, อาเทส อ ที่สุดของ คนฺธ เป็น อิ ด้วย การ ศัพท์ในสูตรนี้ กำหนดเป็นนาม ลง สิ ลบ สิ

๒๓. นทิมฺหา จ.

ก อ.ก ปัจจัย โหติ ย่อมลง นทิมฺหา จ (ในเบื้องหลัง)จาก อี อู อักษรอันชื่อว่า นที ด้วย สมาสนฺตคตา อันตั้งอยู่ในที่สุดบทสมาส. อุ. พหุนทิโก, พหุชมฺพุโก เป็นต้น.

อธิบาย. ในสันสกฤต ตั้ง อี อู อักษรชื่อว่า นที ฉะนั้น นทิมฺหา ได้แก่สระ อี อู ใน นที, ชมฺพู เป็นต้นด้วย จ ศัพท์ยังลง ก ปัจจัยในเบื้องหลังสมาสที่มี กตฺตุ เป็นที่สุดอีกด้วย ถ้าไม่มีสูตรนี้ก็สามารถ ลง ก ปัจจัยด้วยสูตร กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต, ส่วนการที่ได้กล่าวสูตรนี้มีประโยชน์ให้รู้ว่าลง ก ปัจจัยในเบื้องหลัง อี อู ที่ชื่อว่า นที เป็นนิจ, อุทาหรณ์ว่า พหุนทิโก, พหุกตฺตุโก ได้ทำตัวไปแล้ว ในสูตรก่อน, ส่วน ก ปัจจัยให้ลงด้วยสูตรนี้เท่านั้น

"พหู ชมฺพุโย ยสฺมินฺติ พหุชมฺพุโก = ชนบทที่มีต้นชมพูมาก" ตัวตั้งคือ "พหุ + ชมฺพู + ย" ให้ สำเร็จรูปวากยะสมาสว่า "พหู + ชมฺพุโย + ยสฺมึ" เป็นต้น, ทำ พหุชมฺพู ให้เป็นปรกติ, ลง ก ปัจจัย เบื้องหลัง อู อักษรอันชื่อว่า นที ด้วยสูตร นทิมฺหา จ, อาเทส อู เป็น อุ รัสสะด้วยสูตร กฺวจาทิ-มชฺฌตฺตรานำฯ (พหุชมฺพุก) กำหนดเป็นนาม, ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น พหุชมฺพุโก

๒๔. ชายาย ตุทฺชานิ ปติมฺหิ.

ทฺชานีตุ อ.การอาเทสเป็น ทฺ และ ชานิ ท. ชายาย ของ ชายาศัพท์ โหนฺติ ย่อมเป็น ปติมฺหิ ใน เพราะ ปติ ศัพท์. อุ. ทฺปตี, ชานิปตี เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็น อาเทสวิธิสูตร อาเทส ชายา ศัพท์เป็น ทฺ และ ชานิ ในเพราะ ปติ ศัพท์ เบื้องหลัง, ด้วย ตุ ศัพท์รวมการอาเทสเป็น ชฺ ด้วย มีรูปเป็น "ชฺปติ" ชายา จ อ.ภรรยาด้วย ปติ จ อ.ผัวด้วย ทฺปติ, ชานิปติ, ชฺปติ = ภรรยาและผัว ที่วางด้วยพหุวจนะเพราะเป็น อสมาหาร-ทวันทสมาส

ทฺปติ ตัวตั้งคือ "ชายา + จ + ปติ + จ" ลง สิ ๔ ตัว, ลบทิ้ง, ให้สำเร็จรูปเป็นวากยะสมาส ว่า "ชายา จ ปติ จ" นำ ชายา กับ ปติ ประกอบเข้าเป็นสมาสและตั้งชื่อทวันทะ ด้วยสูตร นามานำ สมุจฺจโย ทฺวนฺโท, ตั้งชื่อสมาส, (ไม่ต้องลบวิภัติ) ลบ จ ๒ ตัวตามปริภาสาคือ วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค, ทำ ชายา ปติ ให้เป็นปรกติ, อาเทส ชายา เป็น ทฺ ด้วยสูตร ชายาย ตุทฺชานิ ปติมฺหิ, กำหนดเป็นนาม, ลง โย, ตั้งชื่อ อิ ว่า ฌ, ลบ โย, อาเทส อิ เป็น อี, สำเร็จรูปเป็น ทฺปติ. (ถ้าอาเทส นิคคหิต เป็น มฺ จะได้รูปเป็น ทมฺปตี) ในรูป "ชานิปติ" ให้อาเทสเป็น ชานิ, ในรูป "ชฺปติ" ให้อาเทส ชายา เป็น ชฺ ด้วย ตุ ศัพท์ในสูตร ชายาย ตุทฺชานิ ปติมฺหิ

๒๔. ธนุมฺหา จ.

อา อ.อา ปัจจัย โหติ ย่อมลง ธนุมฺหา จ (ในเบื้องหลัง) จาก ธนุ ศัพท์ สมาสนฺตคตา อันตั้งอยู่ในที่สุดของบทสมาส. อุ. คาณฺฑิวธนฺวา, ปจฺจกฺขธมฺมา เป็นต้น.

อธิบาย. ธนุมฺหา ตัดบทว่า ธนุมฺหา + อา, ด้วย จ ศัพท์ยังลง อา ปัจจัยหลัง ธมฺม ศัพท์มีรูปเป็น ปจฺจกฺขธมฺมา

"คาณฺฑีโว ธนุ ยสฺสาติ คาณฺฑิวธนฺวา" = ธนุ อ.ธนู คาณฺฑิโว ผู้มาก ยสฺส ของพระเจ้าอัชชุนะใด อตฺถิ มีอยู่ อิติ เพราะเหตุนั้น โส อ.พระเจ้าอัชชุนะนั้น คาณฺฑิวธนฺวา ชื่อคาณฺฑิวธนฺวา

"ปจฺจกฺโข ธมฺโม ยสฺสาติ ปจฺจกฺขธมฺมา" = ธมฺโม อ.ธรรม ปจฺจกฺโข อันกระทำให้แจ้งแล้ว ยสฺส ของบุคคลใด อตฺถิ มีอยู่ อิติ เพราะเหตุนั้น ปจฺจกฺขธมฺมา ชื่อปัจจักขธัมมา

คาณฺฑิวธนฺวา ตัวตั้งคือ คาณฺฑีว + ธนุ + ย ให้สำเร็จรูปเป็นวากยะสมาสว่า "คาณฺฑีโว + ธนุ + ยสฺส" ประกอบเข้าเป็นสมาสและตั้งชื่อพหุพพีหิ เป็นต้น, ทำ คาณฺฑีว + ธนุ ให้เป็นปรกติ ลง อา ปัจจัยหลัง ธนุ ศัพท์ด้วยสูตร ธนุมฺหา จ, ตั้ง อุ อันเป็นที่สุดของ นุ ชื่อ ล, อาเทส อุ เป็น ว ด้วยสูตร ยวการา จ, นำ ว ไปประกอบกับ อา, (คาณฺฑีวธนฺวา) กำหนดเป็นนาม, ลง สิ ลบทิ้ง, สำเร็จรูปเป็น คาณฺฑีวธนฺวา

ปจฺจกฺข ธมฺมา เมื่อทำ ปจฺจกฺขธมฺม เป็นปรกติแล้วลง อา ปัจจัยด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ สำเร็จรูปเป็น ปจฺจกฺขธมฺมา, เมื่อไม่ทำด้วยวิธีของสูตรนี้จะมีรูปเป็น ปจฺจกฺขธมฺโม, คาณฺฑีวธนฺวา กับ ปจฺจกฺขธมฺมา เหล่านี้เป็นศัพท์ อาการันตะปุลิงค์ นับเข้าใน รัตตาทิคณะ แต่การแจกรูปไม่เหมือนกับ "สา" ศัพท์ในคณะนั้น ฉะนั้นดูการแจกรูปใน สัททนีติ

๒๖. อำ วิภตฺตีนมการนฺตา อพฺยยีภาวา.

อำ อ.การอาเทสเป็น อำ วิภัตตินำ ของวิภัติ ท. ปราสำ อันเป็นเบื้องหลัง อพฺยยีภาวา จากอัพยยีภาวสมาส อการนฺตา อันมี อ อักษรเป็นที่สุด โหติ ย่อมเป็น. อุ. อุปนครำ, อธิจิตฺตำ เป็นต้น.

อธิบาย. ร กับ ตฺต ใน อุปนคร, อธิจิตฺต มีสระ อ เป็นที่สุดอยู่, สูตรนี้จึงเป็นสูตรที่อาเทสวิภัติทั้ง ๑๖ ตัว เอกวจนะ พหุวจนะ พร้อมกับอาลปนะ เบื้องหลังอัพยยีภาวสมาสที่เป็น อการันตะ เช่นนั้นเป็น อำ ในบางแห่ง

อุปนครำ	อุปนครำ, อุปนครา, อุปนครานิ
อุปนครำ	อุปนครำ, อุปนคเร, อุปนครานิ
อุปนครำ, อุปนคเรน	อุปนครำ, อุปนคเรหิ, อุปนคราภิ
อุปนครำ, อุปนครสฺส	อุปนครำ, อุปนครานำ

อุปนครำ, อุปนครสฺมา, อุปนครมฺหา, อุปนครา	อุปนครำ, อุปนคเรหิ, อุปนคเรภิ
อุปนครำ, อุปนครสฺส	อุปนครำ, อุปนครานำ
อุปนครำ, อุปนครสฺมึ, อุปนครมฺหิ, อุปนคเร	อุปนครำ, อุปนคเรสุ
โภ อุปนครำ, อุปนคร, อุปนครา	ภวนฺตานิ อุปนครำ, อุปนครา, อุปนครานิ

อุปนครำ ตัวตั้งคือ "อุป + นคร" ลง สิ หลัง อุป, ลบด้วยสูตร สพฺพาสมาวุโส ฯ ลง ส หลัง นคร, ลง สุ อาคม, สำเร็จรูปเป็นวากยะสมาสว่า "อุป + นครสฺส" สมีปี ในที่ใกล้ นครสฺส แห่ง พระนคร อิติอตฺเถ ในอรรถนี้ นำ อุป กับ นคร ประกอบเข้าเป็นสมาสและตั้งชื่ออัพยยีภาวะ ด้วยสูตร อุปสคฺคนิปาตปุพฺพโก อพฺยยีภาโว, ตั้งชื่อสมาสด้วยสูตร นามานำ สมาโส ยุตฺตตฺโถ, ลบวิภัติของสมาส ด้วยสูตร เตสำ วิภตฺติโย โลปา จ, ทำ อุป + นคร อันมีสระเป็นที่สุดให้เป็นปรกติ ด้วยสูตร ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส, กำหนด อุปนคร เป็นนปุสกลิงค์ ด้วยสูตร โส นปุสกลิงฺโค, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, อาเทส สิ เป็น อำ ด้วยสูตร อำ วิภตฺตีนมการนฺตา อพฺยยีภาวา, "แยก รฺ, ลบ, รวม.

(แม้ลงด้วย โย-อำ-โย-นา-หิ วิภัติเป็นต้น ก็อาเทสเป็น อำ ด้วยสูตรนี้จะสำเร็จรูปเป็น ภวนฺตานิ อุปนครำ เป็นต้น, รูปที่เหมือนดูใน กัจจายนรูปสิทธิ)

๒๗. สโร รสฺโส นปุสเก.

สโร อ.สระอันเป็นที่สุด วตฺตมานสฺส ของสมาสอันเป็นไปอยู่ นปุสเก ในนปุสกลิงค์ รสฺโส เป็น รัสสะ โหติ ย่อมเป็น. อุ. อธิกุมาริ เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็น อาเทสวิธิสูตร อาเทสสระอันมีที่สุดของบทสมาสเป็นรัสสะ ในกัจจายน-วุตติกล่าวว่า อาเทสเป็นรัสสะเฉพาะในกรณีที่เป็นอัพยยีภาวสมาสเท่านั้น โดยให้ อพฺยยีภาว ศัพท์ตามมาจากสูตรก่อน ส่วนในรูปสิทธิ ไม่ให้ อพฺยยีภาว ศัพท์ตามมาและอาเทสเป็นรัสสะแม้ใน ทิคุ ทวันทะ และ พหุพพีหิสมาส

อธิกุมาริ ตัวตั้งคือ "อธิ + กุมารี" ลง สิ หลัง อธิ, ลบทีฆ, ลง สุ หลัง กุมารี, สำเร็จรูป เป็นวากยะสมาสว่า "อธิกุมารีสุ" กถา อ.กถา ปวตฺตติ ย่อมเป็นไป อธิกิจฺจ อาศัยแล้ว กุมารีสุ ใน หญิงสาว ท. อิติอตฺเถ ในอรรถนี้ นำ อธิ กับ กุมารีสุ ประกอบเข้าเป็นสมาสและตั้งชื่ออัพยยีภาวะ ด้วย สูตร อุปสคฺคนิปาตปุพฺพโก อพฺยยีภาโว, ตั้งชื่อสมาส, ลบวิภัติ, ทำ อธิ + กุมารี เป็นปรกติ, กำหนด อธิกุมารี เป็นนปุสกลิงค์ ด้วยสูตร โส นปุสกลิงฺโค, อาเทส อี ของ รี เป็น อิ รัสสะด้วยสูตร สโร รสฺโส นปุสเก, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, ลบ สิ ด้วยสูตร อญฺญสฺมา โลโป จ, สำเร็จรูปเป็น อธิกุมาริ

๒๘. อญฺญสฺมา โลโป จ.

โลโป จ อ.การลบด้วย วิภตฺตินำ ของวิภัติ ท. ปราสำ อันเป็นเบื้องหลัง อญฺญสฺมา จากอัพยยีภาวะ อื่นนอกจาก อการันตอัพยยีภาวะ โหติ ย่อมมี. อุ. อธิตฺถิ, อุปวธุ เป็นต้น.

อธิบาย. ในสูตร อำ วิภตฺตีนมการนฺตา อพฺยยีภาวา อาเทสวิภัติทั้งหลายเบื้องหลังอการันต-อัพยยีภาวะเป็น อำ ส่วนในสูตรนี้ ลบวิภัติทั้งหลายเบื้องหลังอัพยยีภาวะ อันเป็น อิ-อุการันตะ นอกจากอการันตะ

ใน อุปคงฺคำ เป็นต้นแม้เป็นอาการันตะอยู่ในตัวแล้วว่า "คงฺคา" แต่เมื่อทำเป็นรัสสะด้วยสูตร สโร รสฺโส นปุสเก แล้วจะเป็น อการันตะ ไป จึงต้องอาเทสวิภัติทั้งหลายเป็น อำ ส่วนในรูป "อธิตฺถิ, อุปวธุ, และ อุปคุ" แม้จะเป็น อี อู และ โอการันตะอยู่ในตัว แต่เมื่อทำเป็นรัสสะแล้วจะเป็น อิ-อุ ฉะนั้น พึงทราบว่าจะต้องลบวิภัติหลัง อิ-อุการันตะ ด้วยสูตร อณฺณสฺมา โลโป จ, แม้จะลบวิภัติทั้งปวงไว้แล้วก็ตามจะมีรูป อธิตฺถิ ได้เพียงรูปเดียวในวิภัติทั้ง ๗ คือ "อธิตฺถิ = อ.คำ-ซึ่งคำ-ด้วยคำ-แก่คำ-จากคำ-ของคำ-ในคำ อันเกิดขึ้นอาศัยในผู้หญิง" ตัวตั้งคือ "อธิ + อิตฺถี" แล้วทำตัวเหมือน อธิกุมารี

อุปวธุ = คำ อันเกิดขึ้นในที่ใกล้ของหญิงลูกสะใภ้, ตัวตั้งคือ "อุป + วธู" ลง ส หลัง วธู ตั้ง อู ซื่อ ป, อาเทส อู เป็น อุ รัสสะด้วยสูตร อโฆรสฺสำ ฯ อาเทส ส เป็น ยา ด้วยสูตร ปโต ยา, สำเร็จรูปเป็นวากยะสมาสเป็นต้น, ทำ อุปวธู ให้เป็นปรกติ, กำหนดเป็นนปุสกลิงค์, อาเทสเป็นรัสสะ, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, ลบ สิ ด้วยสูตร อณฺณสฺมา โลโป จ, สำเร็จรูปเป็น อุปวธุ (รูปที่เหลือกับข้อที่ต้องจำ ดูใน รูปสิทธิ)

วินิจฉัยบทสมาส. ถ้าเห็นบทอย่างน้อย ๒ บทรวมกันอยู่ในวิภัติเดียว จงวางใจว่าใช่ "บทสมาส" แน่นอน แม้กิตบท เช่น กุมฺภกาโร เป็นต้นก็เป็นสมาสเช่นกัน มีสมาสประกอบอยู่แต่ลงด้วย กิต ปัจจัย เรียว่า **กิตนฺตสมาส,** คโต ใน ภูมิคโต แม้จะเป็นกิตบทแต่ไม่ได้ประกอบด้วยสมาสและลงด้วย ต ปัจจัย จะเรียกว่า กิตนฺตสมาส ไม่ได้ เพราะ คต สามารถอยู่บทเดี่ยว ๆ ได้ เมื่อวินิจฉัยว่าเป็นบทสมาสแล้วดูลักษณะว่า ควรเป็นสมาสอะไร ? ในสมาสทั้ง ๖ จงวินิจฉัยบาฬีดังที่จะกล่าวต่อไปนี้ ว่าบทไหน ? เป็นสมาสอะไร ?

โลกนาโถ มหาปญฺเ เทวมนุสฺเส ปญฺจจตฺตาลีส

วสฺสานิ อนูนิ ธมฺมนาวาย ติวฏฺฏา อุตฺตาเรสิ.

โลกนาโถ อ.พระพุทธเจ้าพระองค์ผู้เป็นที่พึ่งของโลก เทวมนุสฺเส ยังเทวดาและมนุษย์ท. มหาปญฺเ ผู้มีปัญญามาก อุตฺตาเรสิ ให้ข้ามพ้นแล้ว ติวฏฺฏา จากวัฏฏะสาม ธมฺมนาวาย ด้วยพระธรรมอันเช่นกับเรือ อนูนิ ทุก ๆ วัน ปญฺจจตฺตาลีสวสฺสานิ สิ้น ๔๕ พรรษา.

อิติ สมาสกปฺโป.

สมาสกปฺโป อ.ตอนว่าด้วยสมาส อิติ จบแล้ว.

สมาส จบ.

บทนำตัทธิต

"เตสำ หิตำ ตทฺธิตำ = หิตำ อ.บทอันเป็นประโยชน์เกื้อกูล เตสำ แก่บทนาม ท. เหล่านั้น ตทฺธิตำ แปลว่าบทอันเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่บทนามเหล่านั้น" บทตัทธิตนี้รู้ได้โดยอาศัยวิเคราะห์นี้ว่า ปัจจัยทั้งหลายมี ณ เป็นต้นอันเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่บทนาม (อันกระทำให้อรรถเจริญขึ้นเหมือนกับมีประโยชน์เกิดขึ้นในนาม) ชื่อตัทธิต แม้บทที่ประกอบเข้ากับปัจจัยเหล่านั้นก็ได้ชื่อว่าบทตัทธิตไปโดยอวินาภาวนัย (นัยอันหลีกเลี่ยงไม่ได้)

ประโยชน์เกื้อกูลเกิดขึ้นในบทนาม. บทนามว่า วสิฏฺ ธ กล่าวถึงผู้มีชื่อว่า วสฏฺฐะ เมื่อลง ณ ตัทธิตปัจจัยหลัง วสิฏฺ ธ จะเป็นรูป วาสิฏฺโ ธ กล่าวอรรถว่า "ลูกของวสิฏฺฐะ" อรรถว่า ของ และ ลูก ในบทนี้เป็นประโยชน์เกื้อกูลที่เจริญขึ้นมาจาก ณ ปัจจัย เพราะทำบทนามเช่นนี้ให้มีอรรถเจริญขึ้นมาจึงเรียก เตสำ + หิตำ ว่า ตทฺธิตำ = ตัทธิต

(ตทฺธิต ตัวตั้งคือ "ต + หิต" ให้สำเร็จรูปวากยะว่า "เตสำ หิตำ" ประกอบเข้าเป็นสมาสและตั้งชื่อตัปปุริสะ เป็นต้น, ทำ ต + หิต ให้เป็นปรกติ, อาเทส ห เป็น ธ ด้วย จ ศัพท์ในสูตร โท ธสฺส จ, (ในกรณีที่สมาสคู่กับ ย-ต แม้จะเป็นบทหลังก็จะต้องซ้อนเทฺวภาวะ ถ้าไม่ซ้อนก็จะต้องลง นิคคหิต ในเบื้องหน้าเสมอไป) ฉะนั้น ลง ทฺ เทฺวภาวะในเบื้องหลังบ้าง หรือลงนิคคหิตในเบื้องหน้าแล้วอาเทส นิคคหิตเป็น ทฺ บ้าง สำเร็จรูปเป็น ตทฺธิต)

ตัทธิตปัจจัย เหมือนการหาบ่วงคล้อง. เมื่อจะต้องวิเคราะห์ตัทธิตว่า "วสิฏฺธสส + อปจฺจำ" เมื่อจะลง ณ ปัจจัย จะต้องลงในท่ามกลางบททั้ง ๒ เพื่อสามารถกล่าวอรรถได้ทั้ง ๒ ฝ่ายคือ อรรถของ ส วิภัตติใน วสิฏฺธสฺส กับอรรถของ อปจฺจ จะมีรูปเป็น "วสิฏฺธสฺส + ณ + อปจฺจำ" กล่าวกันว่าการลงปัจจัยตัทธิตนั้นเหมือนการหาบวงฆ้อง หมายความว่า การหาบ่วงคล้องนั้นเวลาหาบจะต้องเข้าไปอยู่ในท่ามกลางแล้วจึงหาบจึงจะยกขึ้นได้ทั้ง ๒ ข้าง การลงปัจจัยตัทธิต ก็จะต้องลงในท่ามกลางบททั้ง ๒ (ปัจจัยบางตัวไม่เป็นไปตามนัยนี้ก็มี จะได้พบในโอกาสต่อ ๆ ไป)

คำสั่งในการทำตัว. ในสมัยก่อน ๆ เวลาทำตัว วาสิฏฺโ ธ ตั้ง "วสิฏฺธ ศัพท์, อปจฺจ ศัพท์" ลงวิภัตติที่เกี่ยวข้อง ทำตัวเพื่อตั้งวิเคราะห์ว่า "วสิฏฺธสฺส + อปจฺจำ" รูปนั้นไม่ใช่รูปของตัทธิตยังเป็นนามรูปที่เกี่ยวข้องกับนามกัณฑ์อยู่ แม้ในรูปวิเคราะห์ว่า "ทกฺขิณำ อรหตีติ ทกฺขิเณยฺโย" เป็นต้นก็ตั้ง "ทกฺขิณ + อรห" แล้วทำตัวเพื่อให้เป็นตัทธิตวากยะว่า "ทกฺขิณำ + อรหติ" รูปวากยะนั้นยังเป็นนามรูปและอาขยาตอยู่

การทำตัวนามและอาขยาตในตัทธิตกัณฑ์นี้ เป็นความเบื่อหน่ายและก่อให้เกิดความง่วงเหงาหาวนอนอย่างมาก โดยเฉพาะผู้ที่ยังทำตัวนามและอาขยาตยังไม่คล่อง แม้ในนยาสรูปสิทธิก็ไม่เอาวากยะเหล่านั้นทำตัว คงทำเฉพาะวากยะวิเคราะห์พร้อมกันทันทีว่า "วสิฏฺธสฺส + อปจฺจำ" ฉะนั้น ในหนังสือเล่มนี้ก็จะทำตัวตามแบบนั้น

นอกจากนั้น เมื่อลบวิภัติที่เกี่ยวข้องแล้วยังมีการทำ "วสิฏฺฐ อปจฺจ" เป็นปรกติด้วย ด้วยสูตร ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส ในนยาสะไม่มีการทำเป็นปรกติ ส่วนในรูปสิทธิได้แสดงให้ทำตัทธิตเป็นปรกติด้วย สูตร ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส สรุปแล้วการทำเป็นปรกติก็ไม่มีโทษ ไม่ทำก็ไม่เสียประโยชน์ ฉะนั้น จะทำตัวตาม นยาสะ โดยไม่ทำเป็นปรกติ

จบบทนำตัทธิต.

****

ตัทธิตกัณฑ์

อปัจจตัทธิต (โคตรตัทธิต)

๑. วา ณปจฺเจ.

ณ อ.ณ ปัจจัย โหติ ย่อมลง อปจฺเจ ในอรรถว่า อปจฺจ วา โดยการวิกัป. อุ. วาสิฏฺโ, วาสิฏฺี, วาสิฏฺ เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นสูตรที่ลง ณ ปัจจัยในอรรถ อปจฺจ, "น ปตติ วโส เอเตนาติ อปจฺจ = วโส อ.วงศ์ ตระกูล น ปตติ ย่อมไม่ตกไป เอเตน ด้วยการสืบตามลำดับของบุตรและธิดานี้ อิติ เพราะเหตุนั้น ตำ อ.การสืบตามลำดับของบุตรและธิดานั้น อปจฺจ ชื่อว่าอปัจจะ

(น บทหน้า ปต ธาตุ ลง ณฺย ปัจจัยด้วยสูตร ณฺโย จ, ตั้งชื่อการิตะ, ลบ ณฺ อนุพันธ์, นำ ตฺ ไปประกอบกับ ย (น ปตฺย) อาเทส ตฺย เป็น จ ด้วยสูตร ยวตำ ตลน ฯ ลง จฺ สทิสเทฺวภาวะ (น ปจฺจ) อาเทส น เป็น อ ด้วยสูตร อตฺตำ นสฺส ตปปุริเส, (อปจฺจ) กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, อาเทสเป็น อำ สำเร็จรูปเป็น อปจฺจำ, ปจฺจ ศัพท์ นั้นเมื่อประกอบเข้ากับ น กิตบทแล้วจะเป็น บทสมาส มี กัมมธารยะ และตัปปุริสะเป็นลักษณะ)

วงศ์ตระกูล ฯ หนึ่งเกิดขึ้นมาโดยอาศัยคน ฯ หนึ่ง ซึ่งมีชื่อเสียงโด่งดังมากในอดีต เพราะการสืบตามลำดับของบุตรและธิดาเพื่อไม่ให้วงศ์ตระกูลนั้นศูนย์หายไป จึงได้ชื่อว่า อปจฺจ ฉะนั้น อปจฺจ ศัพท์จึงหมายถึงบุตรด้วยธิดาด้วย และวงศ์ตระกูลด้วย เพราะเกี่ยวข้องกันทั้งตระกูลเช่นนั้น เวลาทำตัวจะต้องใช้นปุสกลิงค์ การตั้งหลาย ฯ สิ่งเป็นนปุสกลิงค์นั้นเป็นกฎของศัพท์ เมื่อถึงตอนจบจะต้องวางลิงค์ตามที่เหมาะสม เช่น วาสิฏฺโ, วาสิฏฺี, วาสิฏฺ เป็นต้น อาจารย์ทั้งหลายมุ่งเอาคำอธิบายนี้แล้วบัญญัติว่า "ตทฺธิตาภิเธยฺย ลิงฺคา = ตทฺธิตา อ.ตัทธิต ท. อภิเธยฺยลิงฺคา มีลิงค์ของอรรถอันกล่าวแล้ว หรือเป็นไปตามลิงค์ของอรรถที่กล่าวแล้ว

วสิฏฺสฺส อปจฺจำ วาสิฏฺโ = อปจฺจำ อ.บุตร วสิฏฺสฺส ของวสิฏฺ ะ วาสิฏฺโ ชื่อว่าวาสิฏฺโ (บุตรของวสิฏฺ ะ) (ปุลิงค์) วสิฏฺสฺส อปจฺจำ วาสิฏฺี = อปจฺจ อ.ธิดา วสิฏฺสฺส ของวสิฏฺ ะ วาสิฏฺี ชื่อว่าวาสิฏฺี (ธิดาของวสิฏฺ ะ) (อิตถีลิงค์) วสิฏฺสฺส อปจฺจำ วาสิฏฺำ = อปจฺจำ อ.เหล่ากอ วสิฏฺสฺส ของวสิฏฺ ะ วาสิฏฺำ ชื่อว่าวาสิฏฺำ (เหล่ากอของวสิฏฺ ะ) (นปุสกลิงค์) คำว่า ตัทธิต เป็นบทที่ได้ชื่อมาด้วยการอาศัยบทที่ถูกลบไปแล้ว เช่นในที่นี้ เพราะบท อปจฺจ ถูกลบไป"วาสิฏฺโ"จึงเป็น อปัจจตัทธิต

ในกิตกัณฑ์ลบ ณฺ อนุพันธ์ด้วยสูตร "การิตานำ โณ โลปำ" ส่วนในตัทธิตกัณฑ์นี้ลบ ณฺ อนุพันธ์ด้วยสูตร "เตสำ โณ โลปำ" ในอาขยาตและกิตทำเป็นวุทธิด้วยสูตร "อสำโยคนฺตสฺส วุทฺธิการิเต" ส่วนในตัทธิตกัณฑ์นี้ทำเป็นวุทธิด้วยสูตร "วุทฺธาทิสรสฺส วา สำโยคนฺตสฺส วุทฺธิการิเต" สูตรเหล่านั้นจะปรากฏ

ในตอนท้าย ๆ และจะได้นำมาใช้ในเร็ว ๆ นี้

การทำตัว. วาสิฏฺโ ตัวตั้งคือ "วสิฏฺสฺส + อปจฺจ" ลง ณ ปัจจัยหลัง วสิฏฺสฺส ด้วยสูตร "วา ณ ปจฺเจ" (วสิฏฺสฺส+ณ+อปจฺจ) ลบวิภัติของตัทธิตด้วย เตสํ ศัพท์ในสูตร เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ, (วสิฏฺสฺส + ณ + อปจฺจ) ลบบท อปจฺจ และ สฺ อาคม ตามปริภาสาคือ วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค, ลบ ณ อนุพันธ์ด้วยสูตร เตสํ โณ โลปฺ, (วสิฏฺส อ) แยก ฏฺส, ลบ, รวม, (วสิฏฺส) อาเทส อ ที่สุดของ ว เป็น อา วุทธิด้วยสูตร วุทฺธาทิสรสฺส วา สโยคนฺตสฺส สเณ จ, (วาสิฏฺส) นำบทตัทธิตคือ วาสิฏฺส กำหนดเป็นนาม ด้วยสูตร ตทฺธิตสมาสกิตกานามฺ วา ตเวตุนาทีสุ จ, ลง สิ, อาเทส สิ เป็น โอ ด้วยสูตร โส, แยก ฏฺส, ลบ, รวม, สำเร็จรูปเป็น วาสิฏฺโ.

วาสิฏฺี เมื่อได้รูปเป็น วาสิฏฺส แล้วลง อี ปัจจัยด้วยสูตร ณวณิกเณยฺยณฺตุหิ (เพราะมี ณ ปัจจัยเป็นที่สุด) แล้วจึงกำหนดเป็นนาม, ลง สิ, ลบ สิ, จะต้องแจกรูปตาม นทาทิคณะ, วาสิฏฺโ และ วาสิฏฺ์ เป็นรูป ปุริสาทิคณะ และจิตตาทิคณะ ตามลำดับ เพราะ วา ศัพท์ใน วา ณปจฺเจ วิกัปไว้ ยังสามารถมิปาฐะวากยะว่า "วสิฏฺสฺส อปจฺจ" ได้โดยไม่เป็นตัทธิต

๒. ณายนณานา วจฺฉาทิโต.

ณายนณานา อ.ณายน และ ณาน ปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง วจฺฉาทิโต (ในเบื้องหลัง) จากหมาวดแห่งศัพท์มี วจฺฉ เป็นต้น อปจฺเจ ในอรรถอปัจจะ วา โดยการวิกัป. อุ. วจฺฉายโน เป็นต้น.

อธิบาย. วา ศัพท์จากสูตร "วา ณปจฺเจ" ย่อมติดตามไปสู่สูตรต่อ ๆ ไปอันเกี่ยวข้องกับตัทธิต ฉะนั้น พึงทราบว่า ไม่ว่าจะเป็นตัทธิตอะไรควรมีวากยะอยู่ตามปรกติ ส่วนบท อปจฺจ นั้นจะตามไปจนถึงสูตร "เณรวิธวาทิโต" เท่านั้น

บทว่า วจฺฉ เป็นคน ๆ หนึ่งที่เลื่องลือมากในอดีต ตระกูลของผู้นั้นได้ชื่อว่า "วจฺฉายน วจฺฉาน, วจฺฉายนี วจฺฉานี ตามวิเคราะห์ว่า "วจฺฉสฺส อปจฺจ" เป็นได้ทั้ง ๓ ลิงค์คือ ปุลิงค์ อิตถีลิงค์ และนปุสกลิงค์

วจฺฉายโน ตัวตั้งคือ "วจฺฉสฺส + อปจฺจ" ลง ณายน ปัจจัยหลัง วจฺฉสฺส ด้วยสูตร ณายนณานา วจฺฉาทิโต, ลบวิภัติของตัทธิตด้วย เตสํ ศัพท์ในสูตร เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ, ลบบท อปจฺจ และ สฺ อาคม ตามปริภาสาว่า วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค, ลบ ณ อนุพันธ์ด้วยสูตร เตสํ โณ โลปฺ, แยก จฺฉ, ลบ, รวม (วจฺฉายน) กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น โอ, สำเร็จรูปเป็น วจฺฉายโน (ในรูป วจฺฉาโน เพียงลง ณาน ปัจจัยเท่านั้น)

๓. เณยฺโย กตฺติกาทีหิ.

เณยฺโย อ.เณยฺย ปัจจัย โหติ ย่อมลง กตฺติกาทีหิ (ในเบื้องหลัง)จากศัพท์อิตถีลิงค์ ท. อันเหมือน กตฺติกา อปจฺเจ ในอรรถอปัจจะ. อุ. กตฺติเกยฺโย เป็นต้น.

อธิบาย. อาทิ ศัพท์ใน กตฺติกาทีหิ กล่าวอรรถว่า เหมือน ฉะนั้น จะต้องลง เณยฺย ปัจจัย หลังศัพท์ทั้งหลายมี วินตา-คงฺคา-ภคินี เป็นต้น ที่เป็นอิตถีลิงค์เหมือนกับ กตฺติกา

อปจฺจํ อ.บุตร กตฺติกาย ของหญิงชื่อกัตติกา กตฺติเกยฺโย บุตรของกัตติกา, วินตาย อปจฺจํ เวนเตยฺโย = บุตรของหญิงชื่อวินตา. คงฺคาย อปจฺจํ คงฺเคยฺโย = บุตรของหญิงชื่อคงคา, ภคินิยา อปจฺจํ ภคิเนยฺโย = บุตรของน้องหญิง, โรหินิยา อปจฺจํ โรหิเณยฺโย = บุตรของหญิงชื่อโรหิณี, ในกรณีที่ต้องการธิดาจะเป็นรูป กตฺติเกยฺยีเวนเตยฺยี เป็นต้น ยังมีรูปในนปุสกลิงค์ว่า "กตฺติเกยฺยํ" เป็นต้น

กตฺติเกยฺโย ตัวตั้งคือ "กตฺติกาย + อปจฺจ" ลง เณยฺย ปัจจัยหลัง กตฺติกาย ด้วยสูตร เณยฺโย กตฺติกาทีหิ, ลบวิภัติของตัทธิต, ลบบท อปจฺจ, (กตฺติกา เณยฺย) ลบ ณฺ อนุพันธ์, แยก กฺ, ลบ อา, นำ กฺ ไปประกอบกับ เอ, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น โอ, สำเร็จรูปเป็น กตฺติเกยฺโย. (เวนเตยฺโย เป็นต้นก็ทำตัวเหมือนกัน)

โยควิภาค. ตัดบท กตฺติกาทีหิ ใน เณยฺโย กตฺติกาทีหิ ออกไปบ้าง เว้นบทที่ตามมาคือ อปจฺจ บ้าง กระทำเป็นโยควิภาคว่า "เณยฺโย" ยังลง เณยฺย ปัจจัยในอรรถทั้ง ๕ เหล่านี้คือ อรรถ อสฺส-ทียเต, อรรถ หิต, อรหติ, วสติ, และอรรถ ชาต, ดูอุทาหรณ์ในรูปสิทธิ เป็นต้น

๔. อโต ณิ วา.

ณิ วา อ.ณิ ปัจจัยบ้าง โหติ ย่อมลง อโต (ในเบื้องหลัง) จาก อการันตะ อปจฺเจ ในอรรถ อปัจจะ, อุ. สกฺยปุตฺติ เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นสูตรที่ลง ณิ ปัจจัยหลัง อการันตะ เช่น สกฺยปุตฺต ในอรรถ อปจฺจ, "สกฺยปุตฺตสฺส อปจฺจํ สกฺยปุตฺติ = บุตรของสักยบุตร์, ทาสปุตฺติ = บุตรของทาส, นาฏปุตฺติ = บุตรของนาฏบุตตะ, วารุณิ = บุตรของวรุณะ, เชนทตฺติ = บุตรของชินทัตตะ, อนุรุทฺธิ = บุตรของอนุรุทธะ, สุทฺโธธนิ = บุตรของสุทโธธนะ,

สกฺยปุตฺติ ตัวตั้งคือ "สกฺยปุตฺตสฺส + อปจฺจ" ลง ณิ ปัจจัยหลัง สกฺยปุตฺตสฺส ด้วยสูตร อโต ณิ วา, ลบวิภัติของตัทธิต, ลบบท อปจฺจ และ สฺ อาคม, ลบ ณฺ อนุพันธ์, นำ ตฺต ไปประกอบกับ อิ, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, ลบ สิ, สำเร็จรูปเป็น สกฺยปุตฺติ. (พึงแจกรูปโดยอาศัย อคฺคิ ศัพท์ใน ปุลิงค์) รูปที่เหลือง่ายแล้ว

วา ศัพท์ สมุจจยะ. ทั้งที่ วา ศัพท์ที่ตามมาจากสูตร วา ณปจฺเจ มีอยู่ก่อนแล้ว แต่มากล่าว วา ศัพท์อีกทีว่า "อโต ณิ วา" ในคัมภีร์นั้น ฯ พรรณาว่า รวมเอาปัจจัยเหล่านี้คือ ณิก-ณิย-ณฺย-พฺย-ณ-อุสฺส-อุสณฺ มีอธิบายว่า เพื่อรวมเอาปัจจัยทั้งหลายมี ณิก เป็นต้นเหล่านั้นจึงกล่าว วา ศัพท์ที่มีอรรถสมุจจยะ นั้นอีก เพราะ วา ศัพท์ที่ตามมาจากสูตร "วา ณปจฺเจ" มีอรรถเป็นวิกัป, จะแสดงเฉพาะอุทาหรณ์ อุสฺส กับ อุสณฺ ส่วนอุทาหรณ์ที่เหลือจะได้รู้ในโอกาสต่อไป

มนุโน อปจฺจํ มนุสฺโส = อปจฺจํ อ. เหล่ากอ มนุโน ของพระเจ้านามว่า มนู ในเริ่มแรกของโลก มนุสฺโส ชื่อว่ามนุสสะ, ลง อุสฺส ปัจจัยในอรรถ อปจฺจ, ลบ ณ อนุพันธ์ใน อุสฺส ปัจจัย, อาเทส อ ของ ม เป็น อา วุทธิ จะมีรูปเป็น มานุส, พระราชาในเริ่มแรกของโลกมีพระนามว่า มนุ คนทั้งปวงที่อยู่อาศัยและเชื่อฟังตามพระดำรัสของพระราชาพระองค์นั้นถูกเรียกว่า "มนุสฺส-มานุส เพราะตั้งอยู่ในฐานะบุตรและธิดา มีอีกนัยหนึ่งได้แสดงไว้แล้วในสูตร "มนุปุรสุณาทีหิ อุสฺสนุสิสา"

๕. ณโวปกฺวาทีหิ.

ณโว อ.ณว ปัจจัย โหติ ย่อมลง อุปกฺวาทีหิ (ในเบื้องหลัง) จาก อุการันตะ ศัพท์อันเหมือนกับ อุปกุ, อปจฺเจ ในอรรถอปัจจะ. อุ. โอปกโว, มานโว เป็นต้น.

อธิบาย. อาทิ ศัพท์ อุปกฺวาทีหิ ได้แก่ มนุ-ปณฺฑุ-ภคฺคุ เป็นต้นที่เป็น อุการันตะ เหมือนกันกับ อุปกุ, "อุปกุสฺส อปจฺจํ โอปกโว = บุตรของอุปกุ, มนุโน อปจฺจํ มานโว = บุตรของพระเจ้ามนุ (ในปทานุกรมสันสกฤตเป็น ณ ว่า มาณว) ปณฺฑุโน อปจฺจํ ปณฺฑโว = บุตรของปัณฑุ, ภคฺคุโน อปจฺจํ ภคฺคโว = บุตรของภัคคุ

โอปกโว ตัวตั้งคือ "อุปกสฺส + อปจฺจ" ลง ณว ปัจจัยหลัง อุปกุสฺส ด้วยสูตร ณโวปกฺวาทีหิ, ลบ ส วิภัติ, ลบบท อปจฺจ, ลบ ณ อนุพันธ์ (อุปกุ อว) อาเทส อุ เป็น โอ วุทธิด้วยสูตร วุทฺธาทิสรสฺส วา ฯ แยก กุ, ลบ, รวม (โอปกว) กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น โอ, สำเร็จรูปเป็น โอปกโว. (ใน อิตถีลิงค์ เป็นรูป โอปกวี, มานวี, ปณฺฑวี)

๖. เณร วิธวาทิโต.

เณร อ.เณร ปัจจัย โหติ ย่อมลง วิธวาทิโต (ในเบื้องหลัง) จากศัพท์มี วิธวา เป็นต้น อปจฺเจ ในอรรถ อปัจจะ. อุ. เวธเวโร, สามเณโร เป็นต้น.

รูปวิเคราะห์. วิธวาย อปจฺจํ เวธเวโร = อปจฺจํ อ.บุตรของหญิงหม้าย เวธเวโร บุตรของหญิงหม้าย. สมณสฺส อปจฺจํ สามเณโร = อปจฺจ อ.บุตร สมณสฺส ของสมณะ (แม้ไม่ใช่บุตรจริง ๆ แต่เป็นผู้เชื่อฟังตามคำสอนของอุปัชฌาย์อาจารย์เหมือนลูก ๆ) สามเณโร บุตรของสมณะ

เวธเวโร ตัวตั้งคือ "วิธวาย + อปจฺจ" ลง เณร ปัจจัยหลัง วิธวาย ด้วยสูตร เณร วิธวาทิโต. ลบวิภัติ, ลบบท อปจฺจ, ลบ ณ อนุพันธ์, (วิธวา เอร) แยก วฺ, ลบ อา, นำ วฺ ไปประกอบกับ เอ, (เวธเวร) กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น โอ, สำเร็จรูปเป็น เวธเวโร. (แม้รูป สามเณโร ก็คงทำได้เองแล้ว)

——— จบ อปัจจตัทธิต. ———

อเนกัตถตัทธิต

๑. เยน วา สัสฏฺโ ตรติ จรติ วหติ ณิโก.

สัสฏฺโ ระคนแล้ว ตรติ ย่อมข้ามไป จรติ ย่อมเที่ยวไป วหติ ย่อมนำไป เยน วา แม้ด้วยวัตถุใด ณิโก อ.ณิก ปัจจัย โหติ ย่อมลง สัสฏฺาทีสุ ในอรรถ ท.มี สังสัฏฐะ เป็นต้น ตโต (ในเบื้องหลัง) จากตติยันตลิงค์นั้น. อุ. เตลิกำ, นาวิโก, สากฏิโก, สีสิโก เป็นต้น.

อธิบาย. บทว่า "เยน วา" นอกจากประกอบกับ สัสฏฺ แล้วให้ตามประกอบ ตรติ จรติ วหติ ด้วยเป็น "เยน วา ตรติ, เยน วา จรติ, เยน วา วหติ" เพราะกล่าวเพียงสามัญธรรมดาว่า "เยน โดยไม่ระบุว่าวัตถุอะไร ฉะนั้น สามารถถือเอาได้ในวัตถุทั้งปวง ในเรื่องที่ ระคนกัน ข้ามไป เที่ยวไป และนำไป

"ติเลน สัสฏฺโ เตลิกำ = สัสฏฺโ โภชนะระคนแล้ว ติเลน ด้วยงา" ในอุทาหรณ์นี้ลง ณิก ปัจจัย ในเบื้องหลังบท ตติยันตะ คือ ติเลน, บุตรและธิดาย่อมได้รับมรดกของบิดามารดา เมื่อท่านเหล่านั้นล่วงลับไปแล้ว ฉันใด ตัทธิตปัจจัยก็ได้รับมรดก คือการกล่าวอรรถของบทที่ถูกลบไปแล้ว ฉันนั้น ฉะนั้น จึงต้องแปลอรรถของสูตรว่า "สัสฏฺาทีสุ ในอรรถ ท.มี สังสัฏฐะ เป็นต้น ตโต (ในเบื้องหลัง) จากตติยันตลิงค์นั้น" อาศัยบทที่ถูกลบไปแล้วนั้นตั้งเป็นชื่อตัทธิตว่า สังสัฏฐตัทธิต, ตรติตัทธิต, จรติตัทธิต, วหติตัทธิต ส่วนตัทธิตที่แสดง ณ บัดนี้เรียกว่า "อเนกัตถตัทธิต" เพราะมีอรรถเป็นอันมาก เช่น อรรถของสังสัฏฐะ, อรรถของตรติ เป็นต้น

เตลิกำ ตัวตั้งคือ "ติเลน + สัสฏฺโ" สัสฏฺโ ระคนแล้ว ติเลน ด้วยงา อิติอตฺเถ ในอรรถนี้, ลง ณิก ปัจจัยหลัง ติเลน ด้วยสูตร เยน วา สัสฏฺโ ตรติ จรติ วหติ ณิโก, ลบวิภัติของตัทธิต, ลบบท สัสฏฺโ, ลบ ณ อนุพันธ์, อาเทส อิ ของ ติ เป็น เอ วุทธิด้วยสูตร วุทฺธาทิสรสฺส วา ฯ แยก ลฺ, ลบ, รวม, (เตลิก) กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น อำ, สำเร็จรูปเป็น เตลิกำ. กำหนดเอา "โภชนำ" เป็นนปุสกลิงค์จึงวางเป็น จิตตาทิคณะ ว่า "เตลิกำ" ถ้ากำหนดเอา "โอทโน" ก็จะเป็น ปุริสาทิคณะ คือ "ติเลน สัสฏฺโ เตลิโก = ข้าวระคนแล้ว ด้วยงา" ถ้ากำหนดเอา "ยาคุ" จะเป็น กัญญาทิคณะ ว่า "ติเลน สัสฏฺา เตลิกา = ข้าวยาคู ระคนแล้วด้วงา"

นาวาย ตรตีติ นาวิโก = ผู้ข้ามไปด้วยเรือ, ถ้าลง อี ปัจจัยหลัง ณิกปัจจยันตะ จะเป็นรูปอิตถีลิงค์ว่า "นาวิกี" เพราะกล่าวว่า ณวณิกเณยฺยณฺตุหิ, เพราะปัจจัยนี้ไม่แน่นอน รูปสิทธิจึงแสดงไว้ด้วย อา ปัจจัยว่า "เตลิกา" ในนปุสกลิงค์มีรูปเป็น นาวิกำ = ตระกูลข้ามไปด้วยเรือ, ให้ตั้ง "นาวาย + ตรติ" ลง ณิกปัจจัย แล้วลบที่ควรลบ.

สกเฏน จรตีติ สากฏิโก = ผู้เที่ยวไปด้วยเกวียน, ให้ตั้ง "สกเฏน + จรติ" แล้วทำตัว ที่มีข้อพิเศษอยู่บ้างตรงที่ต้องอาเทส อ ของ ส เป็น อา วุทธิเท่านั้น. สีเสน วหตีติ สีสิโก = ผู้นำไปด้วยศีรษะ,

ให้ตั้ง "สีเสน + วหติ" แล้วทำตัว, ยังมีอรรถเป็นจำนวนมากที่ควรได้มาด้วย วา ศัพท์ใน "เยน วา" ดูในรูปสิทธิ

๘. ตมธีเต เตน กตาทิสนฺนิธานนิโยคสิปฺปภณฺฑชีวิกตฺเถสุ จ.

อธีเต ย่อมอ่าน ตำ ซึ่งคัมภีร์นั้น ณิโก อ.ณิก ปัจจัย โหติ ย่อมลง อิติอตฺเถ ในอรรถนี้ด้วย เตน กตาทิสนฺนิธานนิโยคสิปฺปภณฺฑชีวิกตฺเถสุ จ ในอรรถ ท. คือในอรรถว่า กระทำแล้วด้วยนั้น อรรถว่าการตั้งอยู่ในนั้น อรรถว่าความประกอบในนั้น อรรถว่าศิลปะของผู้นั้น อรรถว่าภัณฑะสิ่งของของผู้นั้น อรรถว่าการเลี้ยงชีวิตของผู้นั้น ด้วย. อุ. เวนยิโก, กายิโก, สารีริกา, โทวาริโก, เวณิโก, คนฺธิโก, โอรมฺภิโก เป็นต้น.

อธิบาย. เวนยิโก เป็นอุทาหรณ์ของ ตมธีเต, อธีเต ย่อมอ่าน วินยำ ซึ่งวินัยปิฎก อิติ เพราะเหตุนั้น เวนยิโก ชื่อเวนยิกะ, อภิธมฺมำ อธีเต อาภิธมฺมิโก = ผู้อ่านอภิธรรม, สุตฺตนฺตำ อธีเต สุตฺตนฺติโก = ผู้อ่านพระสูตร มีอธิบายว่า เป็นผู้ทรงพระวินัย พระอภิธรรม และพระสูตร (อธีเต อธิ บทหน้า อิ ธาตุ เต วิภัติ, อธิ บทหน้า อิ ธาตุกล่าวอรรถว่า การอ่าน การสาธยาย, ส่วนอรรถที่ว่า "อธีเต ย่อมเรียนเอา" นั่นเป็นอรรถของอธิบาย)

เวนยิโก ตัวตั้งคือ "วินยำ + อธีเต" ลง ณิก ปัจจัยหลัง วินย ด้วยสูตร ตมธีเต เตน กตาทิ ฯ ลบวิภัติ, ลบบท อธีเต, ลบ ณฺ อนุพันธ์, อาเทส อิ ของ วิ เป็น เอ วุทธิด้วยสูตร วุทฺธาทิสรสฺส วา สโยคนฺตสฺส สเณ จ, แยก ยุ, ลบ, รวม, กำหนดเป็นนาม, ลง สิ, เอา สิ เป็น โอ, สำเร็จรูปเป็น เวนยิโก

กายิโก เป็นอุทาหรณ์ของ เตน กตาทิ. กาเยน กโต กายิโก = ปโยคะ อันกระทำแล้วด้วยกาย, กายิกำ = กิจ อันกระทำแล้วด้วยกาย, วจสา กตำ วาจสิกำ = กิจ กระทำแล้วด้วยวาจา, มานสิกำ = กิจ กระทำแล้วด้วยใจ, การทำตัว กายิโก ง่ายแล้ว

อรรถที่พึงถือเอาได้ด้วย อาทิ ศัพท์. มีอรรถเป็นจำนวนมากที่พึงถือเอาได้ด้วย อาทิ ศัพท์ใน เตน กตาทิ ดูอุทาหรณ์ในรูปสิทธิ, ส่วนอรรถที่มาใน กัจจายนสังเขป มีจำนวน ๒๑ ตัว ล้วนแต่ลงด้วย ณิก ปัจจัยในสูตร ตมธี ฯ ทั้งสิ้น อรรถเหล่านั้นคือ หต, พนฺธ, อาพาธ, อาวุธ, ปริมาณำ, กีตำ, อรหติ, ราสิ, ปสนฺนา, สนฺตกา, ทิพฺพ, อาคต, ชาต, สมฺภู, สีล, วส, วิหิตา, ภตฺติกา, สกตฺถ, สำวตฺถ, ปโยชน

สารีริกา เป็นอุทาหรณ์ สนฺนิธาน แม้ ต ศัพท์ใน เตน กตาทิ ก็ให้ตามไปสู่บทหลัง ๆ มี สนฺนิธาน เป็นต้น และ ต ศัพท์ดังกล่าวจะต้องแปลว่า "ในนั้น" เช่น "การตั้งไว้ในนั้น" สนฺนิธาน เวทนาตั้งอยู่ สรีเร ในสรีระ สารีริกา เวทนาตั้งอยู่ในสรีระ, สารีริกำ = ทุกข์ตั้งอยู่ในสรีระ, มานสิกำ = ทุกข์ เป็นต้นตั้งอยู่ในใจ

สารีริกา ตัวตั้งคือ "สรีเร + สนฺนิธานา" ลง ณิก ปัจจัยหลัง สรีเร ด้วยสูตร ตมฺธีเต เตน กตาทิฯ ลบวิภัติ ลบบท สนฺนิธาน ลบ ณฺ อนุพันธ์ (สรีร อิก) อาเทส อ ของ ส เป็น อา วุทธิด้วยสูตร วุทฺธาทิสรสฺส วาฯ แยก รฺ ลบ รวม (สารีริก) ลง อา ปัจจัยด้วยสูตร อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย แยก กฺ ลบ รวม (สารีริกา) กำหนดเป็นนาม ลง สิ ลบ สิ สำเร็จรูปเป็น สารีริกา. (อิตถีลิงค์ทั้งปวง จะกำหนดเป็นนามได้ต่อเมื่อลง อา อี อินี ปัจจัย ตัวใดตัวหนึ่งแล้ว)

โทวาริกา เป็นอุทาหรณ์นิโยค, ทฺวาเร นิยุตฺโต โทวาริโก = นิยุตฺโต ประกอบแล้ว ทฺวาเร ในประตู โทวาริโก ผู้ประกอบในประตู (นายทวาร) จะทำตัวในสูตร "มายุนมาคโม ฐาเน"

เวณิโก เป็นอุทาหรณ์ สิปฺป, วีณา อสฺส สิปฺปนฺติ เวณิโก = วีณา อ.การดีดพิณ สิปฺปํ เป็นศิลปะ อสฺส ของผู้นั้น อิติ เพราะเหตุนั้น เวณิโก ชื่อเวณิกะ (ผู้ดีดพิณ). (วีณา แม้จะได้แก่ พิณ เพียงอย่างเดียวก็ได้ชื่อว่า การดีดพิณ โดยฐานูปจาระ ด้วยการตั้งชื่อของพิณเป็น ฐานะ ในการดีดคือ ฐานี)

เวณิโก ตัวตั้งคือ "วีณา อสฺส สิปฺปํ" ลง ณิก ปัจจัยหลัง วีณา ด้วยสูตร ตมฺธีเต เตน กตาทิฯ ลบวิภัติ ลบบท อสฺส และ สิปฺปํ ตามปริภาสาคือ วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค ลบ ณฺ อนุพันธ์ (วีณา อิก) อาเทส อี ที่สุดของ วี เป็น เอ วุทธิด้วยสูตร วุทฺธาทิสรสฺส วาฯ แยก ณฺ ลบ อา นำ ณฺ ไปประกอบกับ อิ (เวณิก) กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น เวณิโก

คนฺธิโก เป็นอุทาหรณ์ ภณฺฑ, คนฺโธ อสฺส ภณฺฑนฺติ คนฺธิโก = คนฺโธ อ.ของหอม ภณฺฑ เป็นภัณฑะ สิ่งของ อสฺส ของผู้นั้น อิติ เพราะเหตุนั้น โส อ.ผู้นั้น คนฺธิโก ชื่อคันธิกะ (ผู้มีของหอมเป็นภัณฑะสิ่งของ), คนฺธิโก ตัวตั้งคือ "คนฺโธ อสฺส ภณฺฑ" ลง ณิก ปัจจัยด้วยสูตรนี้ในอรรถ อสฺส ภณฺฑ แล้วทำตัว

โอรมฺภิโก เป็นอุทาหรณ์ ชีวิก, อตฺถ ศัพท์จาก ชีวิกตฺถ จะต้องให้ตามไปแม้ในบทข้างหน้า "อุรพฺภ หนฺตฺวา ชีวตีติ โอรมฺภิโก = โย อ.ผู้ใด หนฺตฺวา ฆ่าแล้ว อุรพฺภ ซึ่งแพะ ชีวติ ย่อมเป็นอยู่ อิติ เพราะเหตุนั้น โส อ.ผู้นั้น โอรมฺภิโก ชื่อโอรัมภิกะ (ผู้ฆ่าแพะเลี้ยงชีพอยู่, ผู้ฆ่าแพะขาย)

โอรมฺภิโก ตัวตั้งคือ "อุรพฺภ หนฺตฺวา ชีวติ" ลง ณิก ปัจจัยหลัง อุรพฺภ ด้วยสูตร ตมฺธีเต เตน กตาทิฯ ลบวิภัติของตัทธิตด้วยสูตร เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ ลบบท หนฺตฺวา และ ชีวติ ตามปริภาสาคือ วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค (อุรพฺภ อิก) อาเทส อุ เป็น โอ วุทธิด้วยสูตร วุทฺธาทิสรสฺส วาฯ แยก พฺภ ลบ รวมกำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น โอรมฺภิโก

๔. ณ ราคา ตสฺเสทมฺเตสุ จ.

ณ อ.ณ ปัจจัย โหติ ย่อมลง ราคา (ในเบื้องหลัง) จากศัพท์ที่กล่าวอรรถน้ำย้อม, รตฺตํ ย้อมแล้ว เตน ด้วยน้ำย้อมนั้น อิติอตฺเถ จ ในอรรถนี้ด้วย อิทํ อ.สมบัตินี้ ตสฺส ของผู้นั้น อิติอตฺเถ ในอรรถนี้ด้วย อญฺเญตฺเถสุ จ ในอรรถ ท.อื่นด้วย. อุ. กาสาวํ, โสกรํ, มาตุโร, จิตฺโต เป็นต้น.

อธิบาย. กาสาวํ เป็นอุทาหรณ์ ราค, ราค ศัพท์ในที่นี้กล่าวอรรถว่า "น้ำย้อม"

ที่ใช้ย้อมผ้าจีวรเป็นต้น "กสาเวน รตฺตํ กาสาวํ = รตฺตํ ย้อมแล้ว กสาเวน ด้วยน้ำฝาด กาสาวํ ผ้า (จีวร)ย้อมแล้วด้วยน้ำฝาด ที่ทำวิเคราะห์ว่า "กสาเยน รตฺตํ กาสายํ" ก็มีบ้าง กสาว ศัพท์ในอุทาหรณ์นี้เป็นศัพท์ที่กล่าวอรรถว่า "น้ำย้อม" ลง ณ ปัจจัยในอรรถ รตฺต หลังศัพท์ที่กล่าวอรรถ "น้ำย้อม" เช่นนั้น

กาสาวํ ตัวตั้งคือ "กสาเวน + รตฺตํ" ลง ณ ปัจจัย ลบวิภัติของตัทธิต ลบบท รตฺต ลบ ณ อนุพันธ์ (กสาว อ) อาเทส อ ที่สุดของ ก เป็น อา วุทธิด้วยสูตร วุทฺธาทิสรสฺส วาฯ แยก ว ลบ รวม (กาสาว) กำหนดเป็นนาม ลง สิ อาเทส สิ เป็น อำ สำเร็จรูปเป็น กาสาวํ (กาสายํ ตัวตั้งคือ กาสาเยน + รตฺตํ แล้วทำตัว)

รตฺตํ (ผ้า)ย้อมแล้ว กุสุมฺเภน ด้วยน้ำดอกคำ โกสุมฺภํ ชื่อโกสุมภะ ในการทำตัวเพียงอาเทส อุ ที่สุดของ กุ เป็น โอ วุทธิเท่านั้น

โสกรํ เป็นอุทาหรณ์ ตสฺเสทำ (ตสฺส + อิทำ) อิทำ อ.สมบัตินี้ สูกรสฺส ของสุกร โสกรำ สมบัติของสุกร (เนื้อ-น้ำ-และกระดูกสุกรทั้งหมด) มหีสสฺส อิทำ มาหีสำ = สมบัติของกระบือ, กจฺจายนสฺส อิทำ กจฺจายนำ = สมบัติของท่านกัจจายนะ (หมายถึงคัมภีร์กัจจายนะเรียกว่า ไวยากรณ์ใหญ่ ที่พระมหากัจจายนะจัดทำขึ้น), โมคฺคลฺลานสฺส อิทำ โมคฺคลฺลานำ = คือคัมภีร์โมคคัลลานะ ที่พระโมคคัลลานะจัดทำขึ้น (พึงทราบบทเหล่านี้เป็น อิทัตถิต)

โสกรำ ตัวตั้งคือ "สูกรสฺส + อิทำ" ลง ณ ปัจจัยหลัง สูกรสฺส ด้วยสูตร ณ ราคา ตสฺเสท-มญฺญตฺเถสุ จ ลบวิภัติ ลบบท อิทำ ลบ ณ อนุพันธ์ อาเทส อู ของ สู เป็น โอ วุทธิ (โสกร) กำหนดเป็นนาม ลง สิ อาเทส สิ เป็น อำ สำเร็จรูปเป็น โสกรำ (มาหีสำ ให้อาเทสเป็น อา วุทธิ ส่วนรูปที่เหลือง่ายแล้ว)

อญฺญตฺเถสุ ได้แก่อรรถอื่น ๆ. ศัพท์ที่จะกล่าวต่อไปนี้ลง ณ ปัจจัยด้วย อญฺญตฺถ ในสูตร "ณ ราคา ตสฺเสทมญฺญตฺเถสุ จ" ศัพท์เหล่านั้นคือ ชาต อาคต นิวาส อิสฺสร ยุตฺตา สมฺหา วิทูรา วิสย วิการ อธีเต ภเว รหา นิพฺพตฺตา ปริมาณ เป็นต้น (อุทาหรณ์ของ ชาต, อาคต เป็นต้นดูใน รูปสิทธิ สำหรับที่นี่จะแสดงเฉพาะอุทาหรณ์ที่มีใช้อยู่มากเท่านั้น)

จิตฺตาย ยุตฺโต จิตฺโต = ยุตฺโต (เดือน) ประกอบแล้ว จิตฺตาย ด้วยจิตตนักษัตฤกษ์ จิตฺโต (เดือน)ประกอบแล้วด้วยจิตตนักษัตฤกษ์ (กล่าวหมายเอาเดือนเมษายน) จิตตนักษัตฤกษ์ในเดือนเมษายน ประกอบกับเดือนที่เรียกว่าจันทร์ แม้ควรจะเรียกพระจันทร์ในเบื้องบนว่า "จิตตะ" ก็นำเอาชื่อจิตตะของพระจันทร์นั้นตั้งไว้ในเดือนเมษายน ที่คนใช้เรียกกันอยู่ทุกวันนี้ ฉะนั้น จึงต้องเรียกเดือนเมษายนว่า "จิตตะ" โดยสหจรณัย, แม้ในเดือนพฤษภาคมก็เรียกว่า "เวสาข" โดยนัยนี้เหมือนกัน

ชื่อ ๑๒ เดือน

จิตฺโต เวสาโข เชฏฺโฐ จ, อาสาฬฺโห สาวโนปิ จ
ปุพฺพุตฺตร ภทฺทปโท, อสฺสยุชฺโช จ กตฺติโก
มาคสิโร ปุสฺโส มาโฆ, ผคฺคุโนติ ทฺเวทส.

จิตฺโต = เดือนเมษายน (ประกอบแล้วด้วยจิตตนักษัตฤกษ์) เวสาโข = เดือนพฤษภาคม (ประกอบแล้วด้วยวิสาขานักษัตฤกษ์) เชฏฺโฐ = เดือนมิถุนายน (ประกอบแล้วด้วยเชฏฐนักษัตฤกษ์) อาสาฬฺโห = เดือนกรกฎาคม (ประกอบแล้วด้วยอาสาฬหะนักษัตฤกษ์) สาวโน = เดือนสิงหาคม (ประกอบแล้วด้วยนักษัตฤกษ์) ปุพฺพุตฺต ภทฺทปโท = เดือนกันยายน (ประกอบแล้วด้วยปุพพภัทรปทะอุตตรภัทรปทะนักษัตฤกษ์) อสฺสยุชฺโช = เดือนตุลาคม (ประกอบแล้วด้วยอัสสยุชชะนักษัตฤกษ์) กตฺติโก = เดือนพฤศจิกายน (ประกอบแล้วด้วยกัตติกานักษัตฤกษ์) มาคสิโร = เดือนธันวาคม (ประกอบแล้วด้วยมาคสิระ (อีกนัยหนึ่ง-มิคสิ) นักษัตฤกษ์) ปุสฺโส = เดือนมกราคม (ประกอบแล้วด้วยปุสสะนักษัตฤกษ์) มาโฆ = เดือนกุมภาพันธ์ (ประกอบแล้วด้วยมาฆะนักษัตฤกษ์) ผคฺคุโน = เดือนมีนาคม (ประกอบแล้วด้วยผัคคุนีนักษัตฤกษ์) อิติ ทฺเวทส = นี่คือ ๑๒ เดือน

๑๐. ชาตาทีนมิมิยา จ.

อิมิยา จ อ.อิม และ อิย ปัจจัย ท.ด้วย โหนฺติ ย่อมลง อตฺเถ ในอรรถ ชาตาทีนำ ของศัพท์ ท. มี ชาต เป็นต้น. อุ. ปจฺฉิโม, มนุสฺสชาติโย เป็นต้น.

รูปวิเคราะห์. "ปจฺฉา ชาโต ปจฺฉิโม = ชาโต เกิดแล้ว ปจฺฉา ในภายหลัง ปจฺฉิโม เกิดในภายหลัง. ในอิตถีลิงค์ = ชนตา หมู่สัตว์ ปจฺฉิมา เกิดภายหลัง, ในนปุสกลิงค์ = ปจฺฉิมำ จิตที่เกิดขึ้นภายหลัง, ชาโต เกิดแล้ว อนฺเต ในที่สุด อนฺติโม เกิดในที่สุด, อุปริ ชาโต อุปริโม = เกิดในเบื้องบน, เหฏฺฐา ชาโต เหฏฺฐิโม = เกิดในเบื้องล่าง (ปจฺฉา, เหฏฺฐา และ อุปริ เป็นบทนิบาต)

ปจฺฉิมา ตัวตั้งคือ "ปจฺฉา + ชาโต" ลง อิม ปัจจัยหลัง ปจฺฉา ด้วยสูตร ชาตาทีนมิมิยา จ ลบวิภัติ ลบบท ชาต (ปจฺฉา อิม) แยก จฺฉ ลบ อา นำ จฺฉ ไปประกอบกับ อิ กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น ปจฺฉิโม แม้รูป อนฺติโม ตัวตั้งคือ "อนฺเต + ชาโต" เมื่อลบที่ควรลบแล้วจะเป็นรูป (อนฺต อิม) พึงทราบการเป็นรูป (เหฏฺฐา อิม และ อุปริ อิม) ด้วย

มนุสฺสชาติโย เป็นอุทาหรณ์ อิย ปัจจัย, ชาโต เกิดแล้ว มนุสฺสชาติยา โดยมนุษย์ชาติ มนุสฺสชาติโย ผู้เกิดโดยมนุษย์ชาติ, โพธิสตฺตชาติยา ชาโต โพธิสตฺตชาติโย = ผู้เกิดโดยชาติเป็นพระโพธิสัตว์, ชาโต เกิดแล้ว โลเก ในโลก ชาติโย ธรรมเกิดแล้วในโลก

มนุสฺสชาติโย ตัวตั้งคือ "มนุสฺสชาติยา + ชาโต" ลง อิย ปัจจัยหลัง มนุสฺสชาติยา ด้วยสูตร

ชาตาทีนมิมิยา จ ลบวิภัติ ลบบท ชาต (มนุสฺสชาติ อิย) แยก ตฺ ลบ อิ นำ ตฺ ไปประกอบกับ อิ กำหนดเป็นนาม เป็นต้น สำเร็จรูปเป็น มนุสฺสชาติโย

ด้วย อาทิ ศัพท์ใน ชาตาทิ ยังลง อิม และ อิย ปัจจัยแม้ในอรรถ นิยุตฺต และอรรถ ภว เป็นต้น อีกด้วย ลง อิย ปัจจัยแม้ในอรรถทั้งหลายดังที่กล่าวมาแล้วด้วย ในรูปสิทธิกล่าวไว้เช่นนี้เป็นต้นเป็นจำนวนมาก พึงดูเอาเอง

๑๑. สมูหตฺเถ กณฺณา.

กณฺณา อ.กณฺ และ ณา **ปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง สมูห**ตฺเถ ในอรรถว่าหมู่. อุ. ราชปุตฺตโก, ราชปุตฺโต, มานุสฺสโก, มานุสฺโส เป็นต้น.

รูปวิเคราะห์. ราชปุตฺตานำ สมูโห ราชปุตฺตโก = สมูห อ.หมู่ ราชปุตฺตานำ ของราชบุตร ท. ราชปุตฺตโก หมู่ราชบุตร, มนุสฺสานำ สมูโห มนุสฺสโก = หมู่ของมนุษย์. (ทฺวินฺนำ สมูโห ทฺวยำ = ๒ หมวด, ติณฺณำ สมูโห ตยำ = ๓ หมวด, รตนานำ ตยำ รตนตฺตยำ = หมู่รัตนะ ๓, จะสำเร็จรูปในโอกาสต่อ ๆ ไป)

ราชปุตฺตโก ตัวตั้งคือ "ราชปุตฺตานำ + สมูโห" ลง กณฺ ปัจจัยหลัง ราชปุตฺตานำ ด้วยสูตร สมูหตฺเถ กณฺณา, ลบวิภัติ, ลบบท สมูห ลบ ณฺ อนุพันธ์ (ราชปุตฺตา) กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น ราชปุตฺตโก, "ราชปุตฺโต" ลง ณ ปัจจัย ลบ ณฺ อนุพันธ์ (ราชปุตฺต อ) แยก ตฺต ลบ รวม, ในรูป มานุสฺสโก และ มานุสฺโส ให้ตั้ง "มนุสฺสานำ + สมูโห" แล้วทำตัว เพียงอาเทส อ ของ ม เป็น อา วุทธิเท่านั้น

๑๒. คามชนพนฺธุสหายาทีหิ ตา.

ตา อ.ตา ปัจจัย โหติ ย่อมลง คามชนพนฺธุสหายาทีหิ (ในเบื้องหลัง) จากศัพท์ ท.มี คาม ชน พนฺธุ และ สหาย เป็นต้น สมูหตฺเถ ในอรรถว่าหมู่. อุ. คามตา เป็นต้น.

รูปวิเคราะห์. คามานำ สมูโห คามตา = หมู่ของบ้าน, ชนานำ สมูโห ชนตา = หมู่ของสัตว์, พนฺธูนำ สมูโห พนฺธุตา = หมู่ของเครือญาติ, สหายานำ สมูโห สหายตา = หมู่ของสหาย. (ดู สฺวัตถตัทธิต ในรูปสิทธิ)

คามตา ตัวตั้งคือ "คามานำ + สมูโห" ลง ตา ปัจจัยหลัง คามานำ ด้วยสูตร คามชนพนฺธุ-สหายาทีหิ ตา ลบวิภัติ ลบบท สมูห (คามตา) กำหนดเป็นนาม ลง สิ ลบ สิ สำเร็จรูปเป็น คามตา, ด้วย อาทิ ศัพท์ใน สหายาทีหิ ได้แก่ นาครานำ สมูโห นาครตา = หมู่ของชาวพระนคร

๑๓. ฑสฺส ฐานมิโย จ.

ตำ อ.วัตถุนั้น ฐานำ เป็นที่ตั้ง อสฺส ของสภาพนั้น อิโย จ อ.อิย ปัจจัยด้วย โหติ ย่อมลง อิติ-อตฺเถ ในอรรถนี้. อุ. มทนิยำ เป็นต้น.

อธิบาย. อรรถของ ตํ อสฺส จะกล่าวให้แน่ชัดว่าวัตถุอะไรไม่ได้ จะต้องกล่าวธรรมดา ๆ เพื่อให้ได้ความหมายทั่วไปว่า "ตํ อ.วัตถุนั้น อสฺส ของสภาพนั้น" กำหนดเอา "อสฺส + ฐานํ" ที่มีอยู่ในสูตรเป็นเกณฑ์จึงทำรูปวิเคราะห์ดังนี้ "มทนสฺส + ฐานํ มทนิยํ = ฐานํ อ.เหตุเป็นที่ตั้ง มทนสฺส ของการเมา มทนิยํ ชื่อมทนิยะ (สุราเป็นที่ตั้งการเมา)

มทนิยํ ตัวตั้งคือ "มทนสฺส + ฐานํ" ลง อิย ปัจจัยของหลัง มทนสฺส ด้วยสูตร ตทสฺส ฐานมิโย จ ลบวิภัติ ลบท ฐาน (มทน อิย) แยก นฺ ลบ รวม กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น อํ สำเร็จรูปเป็น มทนิยํ

ด้วย จ ศัพท์ใน อิโย จ ยังลง อิย ปัจจัยแม้ในอรรถ หิต เป็นต้นแล้วเป็นรูป "อุปาทานํ หิตา อุปาทานิยา" หิตา อ.ประโยชน์เกื้อกูล อุปาทานานํ ของอุปาทานธรรม อุปาทานิยา ประโยชน์เกื้อกูลของอุปาทานธรรม

๑๔. อุปมตฺถายิตตฺตํ.

อายิตตฺตํ อ.อายิตตฺต ปัจจัย โหติ ย่อมลง อุปมตฺเถ ในอรรถอุปมา. อุ. ธูมายิตตฺตํ เป็นต้น.

อธิบาย. ในอรรถว่า ธูโมวิย เป็นรูป ธูมายิตตฺตํ. ทิสฺสติ ย่อมเห็น อหุ วนํ ซึ่งป่านั้น ธูมายิตตฺตํ ราวกะว่าควันไฟ

ธูมายิตตฺตํ ตัวตั้งคือ "ธูโม + วิย" ลง อายิตตฺต ปัจจัยหลัง ธูโม ด้วยสูตร อุปมตฺถายิตตฺตํ ลบวิภัติ ลบบท วิย แยก ม ลบ รวม (ธูมายิตตฺต) กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น อํ สำเร็จรูปเป็น ธูมายิตตฺตํ. (ในสมัยก่อนตั้ง "ธูโม + วิย + ทสฺสติ" แล้วทำตัว)

๑๕. ตนฺนิสฺสิตตฺเถ โล.

โล อ.ล ปัจจัย โหติ ย่อมลง ตนฺนิสฺสิตตฺเถ ในอรรถว่าอาศัยสิ่งนั้น ตํ อ.สิ่งนั้น ฐานํ เป็นที่ตั้ง อสฺส ของสภาพนั้น อิติอตฺเถ ในอรรถนี้ด้วย. อุ. ทุฏฺฐุลฺลํ, เวทลฺลํ เป็นต้น.

อธิบาย. บทว่า ตทสฺสฐาน เป็นบทที่ตามมาจากสูตร ตทสฺส ฐานมิโย จ ฉะนั้น พึงทราบว่าสูตรนี้เป็นสูตรที่ลง ล ปัจจัยในอรรถ นิสฺสิต และ อสฺสฐาน เนื่องจาก ทุฏฺฐุ เป็นบทนิบาตเมื่อลงวิภัติตามที่ต้องการเสร็จแล้วจะถูกลบทิ้งไป นิสฺสิตํ อาศัยแล้ว ทุฏฺฐุ ซึ่งความชั่ว ทุฏฺฐุลฺลํ อาศัยซึ่งความชั่ว อีกนัยหนึ่ง = ฐานํ อ.เหตุเป็นที่ตั้ง ทุฏฺฐุสฺส ของความชั่ว ทุฏฺฐุลฺลํ เหตุเป็นที่ตั้งของความชั่ว

ทุฏฺฐุลฺลํ ตัวตั้งคือ "ทุฏฺฐุ + นิสฺสิตํ" ลง ล ปัจจัยด้วยสูตร ตนฺนิสฺสิตตฺเถ โล ลบวิภัติ ลบบท นิสฺสิต ลง สฺ สทิสเทฺวภาวะ กำหนดเป็นนาม ลง สิ อาเทส สิ เป็น อํ สำเร็จรูปเป็น ทุฏฺฐุลฺลํ. (ตั้งว่า ทุฏฺฐ + ฐานํ ก็ลง ล ปัจจัยในอรรถ ฐาน)

๑๖. อาลุ ตพฺพหุเล.

อาลุ อ.อาลุ ปัจจัย โหติ ย่อมลง ตพฺพหุเล ในอรรถว่า ของผู้นั้น ของธรรม ท.เหล่านั้น. อุ. อภิชฺฌาลุ เป็นต้น.

รูปวิเคราะห์. ตเทว ธรรมนั้นนั่นเทียว พหุลํ มาก ตพฺพหุลํ ธรรมนั้นมาก, อภิชฺฌา อ.อภิชฌา อสฺส ของผู้นั้น พหุลา มาก อิติ เพราะเหตุนั้น อภิชฺฌาลุ ชื่ออภิชฌาลุ (ผู้มีอภิชฌามาก), สีตํ อสฺส พหุลนฺติ สีตาลุ = ผู้มีความเย็นมาก, ทยา อสฺส พหุลาติ ทยาลุ = ผู้มีความเอ็นดูมาก

อภิชฺฌาลุ ตัวตั้งคือ "อภิชฺฌา อสฺส พหุลา" ลง อาลุ ปัจจัยด้วยสูตร อาลุ ตพฺพหุเล ลบวิภัติ ลบบท อสฺส พหุลา แยก ชฺฌ ลบ รวม (อภิชฺฌาลุ) กำหนดเป็นนาม ลง สิ ลบ สิ สำเร็จรูปเป็น อภิชฺฌาลุ. (แจกนามรูปเหมือน ภิกฺขุ พึงทำตัว "สีตาลุ" เป็นต้นด้วย)

———— อเนกัตถศัพทธิต จบ. ————

ภาวศัทธิต

๑๑. ณฺยตฺตตา ภาเว ตุ.

ณฺยตฺตตา ตุ อ.ณฺย ตฺต และ ตา ปัจจัย ท.ด้วย โหนฺติ ย่อมลง ภาเว ในอรรถภาวะ, อุ. ปณฺฑิจฺจํ, ปณฺฑิตฺตํ, ปณฺฑิตา เป็นต้น. ด้วย ตุ ศัพท์ยังลง ตฺตน และ เณยฺย ปัจจัยเป็นต้นแล้วมีรูปเป็น "ปุถุชฺชนตฺตนํ, โสเจยฺยํ เป็นต้น.

อธิบาย. ภาว ในที่นี่มิใช่ภาวะที่กล่าวอรรถว่า "ความเป็น-การเป็น" ดังที่มาในกิตกัณฑ์, เหตุความเป็นไปของศัพท์ ฯ หนึ่งเรียกว่า "สทฺท ปวตฺติ นิมิตฺต" การกล่าวอรรถ "สทฺทปวตฺตินิมิตฺต" นั้นว่าเป็น ภาวะ (สทฺทสฺส + ปวตฺติ สทฺทปวตฺติ = ความเป็นไป + ของศัพท์, สทฺทปวตฺติยา + นิมิตฺตํ = เหตุแห่งความเป็นไปของศัพท์)

ภวนฺติ พุทฺธิ สทฺทา เอเตนาติ ภาโว = พุทฺธิสทฺทา อ.พุทฺธิ ศัพท์ ภวนฺติ ย่อมเกิดขึ้น เอเตน ด้วย ปวัตตินิมิตตะนี้ อิติ เพราะเหตุนั้น โส อ.สัททปวัตตินิมิตตะนั้น ภาโว ชื่อว่าภาวะ (บทว่า พุทฺธิ มิใช่ปัญญาที่รู้ธรรมดา แต่เป็นการรู้ด้วยใจ บทว่า "พุทฺธิ" ที่มาในไวยากรณ์จะหมายเอา "ปัญญา" ทั่วไป มิได้ ในบางแห่งหมายเอา "ใจ" ด้วย)

การรู้กับการเกิดขึ้นของศัพท์. คน ฯ หนึ่งถือไม้เท้ามา ถ้าเห็นเขาแล้วใจจะคิดอย่างไร ? จะต้องคิดหรือรู้ว่า ทณฺฑี (ผู้มีไม้เท้า) เพราะเห็นไม้เท้าที่แปลกกว่าคนอื่น ตามคำนี้ เหตุที่เกิดขึ้นให้รู้ว่า ทณฺฑี ก็คือ ไม้เท้านั่นเอง ถ้าเรียง "ผู้ถือไม้เท้า" เป็นภาษาบาฬีก็จะต้องเรียกว่า "ทณฺฑี" ตามคำนี้ แม้เหตุที่ให้ ทณฺฑี ศัพท์เกิดขึ้นก็คือ ไม้เท้า นั่นเอง ฉะนั้น จึงเรียกไม้เท้าว่า "ทณฺฑิตฺต" ตามวิเคราะห์นี้ คือ "ทณฺฑิโน ภาโว ทณฺฑิตฺตํ = ภาโว ไม้เท้าเป็นเหตุให้เกิดขึ้น ทณฺฑิโน ของ ทณฺฑี ศัพท์หรือของญาณที่รู้ว่า ทณฺฑี"

อรรถของภาวะ ๕ ประเภท. อรรถว่า ไม้เท้า เป็นต้นที่เรียกว่า สัพพปวัตตินิมิตตะ ตามคำนี้ชื่อว่า อรรถของภาวะ พึงทราบด้วยว่าปัจจัยทั้งหลายมี ณฺย ตฺต ตา เป็นต้นกล่าวอรรถของภาวะนั้น และอรรถของภาวะนั้นแบ่งออกเป็น ๕ ประเภทตามธรรมเนียมคือ ชาติ-คุณ-กฺริยา-ทัพพะ-นาม อรรถเหล่านั้นดูในรูปสิทธิ

ปณฺฑิตสฺส ภาโว ปณฺฑิจฺจํ = ภาโว อ.ความเป็น ปณฺฑิตสฺส ของ ปณฺฑิต ศัพท์หรือปัญญาอันรู้ว่า ปณฺฑิต ปณฺฑิจฺจ ชื่อว่าปัณฑิจจะ ฯ ได้แก่ปัญญา เป็นคุณภาวะ

ปณฺฑิจฺจ ตัวตั้งคือ "ปณฺฑิตสฺส + ภาโว" ลง ณฺย ปัจจัยหลัง ปณฺฑิตสฺส ด้วยสูตร ณฺยตฺตตา ภาเว ตุ ลบวิภัติ ลบบท ภาว ลบ ณ อนุพันธ์ (ปณฺฑิตย) แยก ตุ ลบ อ ด้วยสูตร อวณฺโณ เย โลปญฺจ นำ ตุ ไปประกอบกับ ย อาเทส ตฺย เป็น จ ด้วยสูตร ยวตำ ตลนฯ ลง จฺ อาคม กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น อำ สำเร็จรูปเป็น ปณฺฑิจฺจ

ทณฺฑิตฺตำ ตัวตั้งคือ "ทณฺฑิโน + ภาโว" ลง ตฺต ปัจจัยหลัง ทณฺฑิโน เมื่อลบที่จะต้องลบหมดแล้ว จะเป็นรูป ทณฺฑิตฺตำ อาเทส อี เป็น อิ รัสสะด้วยสูตร กุวจาทิมชฺฌตฺตรานำ ทีฆรสฺสา ปจฺจเยสุ จ, ในอุทาหรณ์ว่า "ทณฺฑิตา" เพียงลง ตา ปัจจัยเท่านั้น

ปุถุชฺชนตฺตนำ ตัวตั้งคือ "ปุถุชนสฺส + ภาโว" ลง ตฺตน ปัจจัยด้วย ตุ ศัพท์ในสูตร ญยตฺตตา ภาเว ตุ ปุถุชฺชนตฺตนำ = ความเป็นปุถุชน

โสเจยฺย ตัวตั้งคือ "สุจิโน + ภาโว" ลง เณยฺย ปัจจัยด้วย ต ศัพท์ ลบสิ่งที่จะต้องลบ (สุจิ เอยฺย) อาเทส อุ ของ สุ เป็น โอ วุทธิ แยก จฺ ลบ นำ จฺ ไปประกอบกับ เอ กำหนดเป็นนาม เป็นต้น, โสเจยฺยำ = ความเป็นผู้สะอาด

แยกลิงค์. บทที่มี ญย ตฺต และ ตฺตน ปัจจัยเป็นที่สุด เป็นนปุสกลิงค์ บทที่มี ตา ปัจจัยเป็นที่สุด เป็นอิตถีลิงค์ ส่วนบทที่มี ภาวะ ปัจจัยที่จะมาถึงต่อไปข้างหน้าเป็นที่สุดเป็น ๓ ลิงค์ แล้วแต่ความเหมาะสม

๑๘. ณ วิสมาทีหิ.

ณ อ.ณ ปัจจัย โหติ ย่อมลง วิสมาทีหิ (ในเบื้องหลัง) จากศัพท์ ท.มี วิสม เป็นต้น ภาเว ในอรรถภาวะ. อุ. เวสมำ, คารวำ เป็นต้น.

รูปวิเคราะห์. วิสมสฺส ภาโว เวสมำ = ภาโว อ.ความเป็น วิสมสฺส ของผู้ไม่เสมอ เวสมำ ความเป็นผู้ไม่เสมอ, ครุโน ภาโว คารวำ = ภาโว อ.ความเป็น ครุโน ของผู้ทำความเคารพ คารวำ ความเป็นผู้ทำความเคารพ

เวสมำ ตัวตั้งคือ "วิสมสฺส + ภาโว" ลง ณ ปัจจัยหลัง วิสมสฺส ด้วยสูตร ณ วิสมาทีหิ ลบวิภัติ ลบบท ภาว ลบ ณ อนุพันธ์ อาเทส อิ ของ วิ เป็น เอ วุทธิ แยก มฺ ลบ รวม กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น อำ สำเร็จรูปเป็น เวสมำ

คารวำ ตัวตั้งคือ "ครุโน + ภาโว" ลง ณ ปัจจัย ลบวิภัติ ลบบท ภาวะ ลบ ณ อนุพันธ์ (ครุ อ) อาเทส อ ของ ค เป็น อา วุทธิด้วยสูตร วุทฺธาทิสรสฺส วาฯ (คารุ อ) อาเทส อุ ของ รุ เป็น อว ด้วยสูตร โอ สเร จ นำ วฺ ไปประกอบกับ อ (คารว) กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น อำ สำเร็จรูปเป็น คารวำ

๑๙. รมณียาทิโต กณฺ.

กณฺ อ.กณฺ ปัจจัย โหติ ย่อมลง รมณียาทิโต (ในเบื้องหลัง) จากศัพท์ ท.มี รมณีย เป็นต้น ภาเว ในอรรถภาวะ, อุ. รามณียกำ, มานุกณฺณกำ เป็นต้น.

รูปวิเคราะห์. รมณียสฺส ภาโว รามณียกำ = ภาโว อ.ความเป็น รมณียสฺส ของน่ายินดี รามณียกำ ความเป็นของน่ายินดี, มนุญฺญสฺส ภาโว มานุญฺญกำ = ภาโว อ.ความเป็น มนุญฺญสฺส ของอารมณ์อันยังจิตให้ยินดียิ่ง มานุญฺญกำ ความเป็นอารมณ์อันยังจิตให้ยินดียิ่ง

รามณียกำ ตัวตั้งคือ "รมณียสฺส ภาโว" ลง กณฺ ปัจจัยหลัง รมณียสฺส ด้วยสูตร รมณียาทิโต กณฺ ลบวิภัติ ลบบท ภาว ลบ ณฺ อนุพันธ์ อาเทส อ ของ ร เป็น อา วุทธิ กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น อำ สำเร็จรูปเป็น รามณียำ (พึงทำตัว มานุญฺญกำ ด้วย)

——— ภาวตัทธิต จบ. ———

วิเสสตัทธิต

๒๐. วิเสเส ตรตมิสิกยิฏฺฐา.

ตรตมิสิกิยิฏฺฐา อ.ตร-ตม-อิสิก-อิย-และ อิฏฺฐ ปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง วิเสเส ในอรรถวิเสสะ. อุ. ปาปตโร, ปาปตโม, ปาปิสิโก, ปาปิโย, ปาปิฏฺโฐ เป็นต้น.

อธิบาย. การดีกว่าผู้อื่นด้วยคุณสมบัติที่ดี และ การชั่วร้ายกว่าผู้อื่นด้วยคุณสมบัติที่เลว อย่างนี้เรียกว่า อรรถวิเสสะ ส่วนประเภทที่จะต้องแยกการใช้คำว่า "ดีกว่า-ด้อยกว่า" ได้แสดงไว้แล้วในสูตร อปฺปสกนฺ ในนามกัณฑ์

ปาปานำ วิเสโสติ ปาปตฺโร = ชื่อว่าเป็นคนบาปกว่า เพราะเป็นบาปยิ่งกว่าผู้เป็นคนบาป ท. ส่วน ตม ปัจจัยมีอรรถ วิเศษยิ่งกว่า ตร ปัจจัย ฉะนั้น "ปาปตโม แปลว่า ผู้เป็นคนบาปที่สุด มีรูปวิเคราะห์ว่า ปาปานำ วิเสโสติ ปาปตโม = เป็นคนบาปที่สุด

ส่วนอรรถของ อิสิก, อิย และ อิฏฺฐ ปัจจัยนั้นกล่าวกันไปต่าง ๆ บ้างว่าตัวหนึ่งวิเศษกว่าตัวหนึ่ง บ้างก็ว่าไม่แตกต่างกัน เรื่องนี้วินิจฉัยยาก เพราะไม่ค่อยจะได้พบอุทาหรณ์ ให้ทำรูปวิเคราะห์ดังนี้ "ปาปานำ วิเสโสติ ปาปิสิโก-ปาปิโย-ปาปิฏฺโฐ = ผู้เป็นบาปกว่า

ในสิ่งที่ดีจะเป็นรูป "ปฏูนำ วิเสโสติ ปฏุตโร,-ปฏุตโม-ปฏิสิโก-ปฏิโย-ปฏิฏฺโฐ. วิเสโส เป็นผู้วิเศษ ปฏูนำ กว่าผู้ฉลาด ท. อิติ เพราะเหตุนั้น ปฏุตโร ชื่อว่าผู้ฉลาดกว่า, ปฏุตโม ชื่อว่าผู้ฉลาดที่สุด, ปฏิสิโก-ปฏิโย-ปฏิฏฺโฐ ชื่อว่าผู้ฉลาดกว่า

ปาปตโร ตัวตั้งคือ "วิเสเสน + ปาโป" ลง ตร ปัจจัยหลัง ปาโป ด้วยสูตร วิเสเส ตร-ตมิสิกยิฏฺฐา ลบวิภัติ ลบบท วิเสเสน (ปาป ตร) กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น ปาปตโร. (ในรูป "ปาปตโม" เป็นต้นเพียงลง ตม ปัจจัยเป็นต้นเท่านั้น แม้รูป ปฏุตโร เป็นต้นก็ง่ายแล้ว)

———— วิเสสตัทธิต จบ. ————

อัสสัตถิตัทธิต

๒๑. ตทสฺสตฺถีติ วี จ.

วี จ อ.วี ปัจจัยด้วย โหติ ย่อมลง อตฺเถ ในอรรถ อิติ ว่า ตำ อ.สิ่งนั้น อสฺส ของผู้นั้น อตฺถิ มีอยู่. อุ. เมธาวี, มายาวี เป็นต้น.

รูปวิเคราะห์. เมธา อสฺส อตฺถีติ เมธาวี = เมธา อ.ปัญญา อสฺส ของผู้นั้น อตฺถิ มีอยู่ อิติ เพราะเหตุนั้น เมธาวี ชื่อว่าเมธาวี (ผู้มีปัญญา) ถ้าลง อินี ปัจจัยที่เป็น อีการันตะ ตามสูตร ปติภิกฺขุ-ราชีการนฺเตหิ อินี ในอิตถีลิงค์จะเป็นรูป "เมธาวินี หญิงผู้มีปัญญา" ในนปุสกลิงค์จะเป็นรูป "เมธาวิ ตระกูลผู้มีปัญญา" เหมือน สุขการิ

(เพราะลบบท อสฺส อตฺถิ จึงเรียกตัทธิตนี้ว่า "อัสสัตถิตัทธิต" ที่กล่าวเช่นนี้มี อสฺสตฺถิ ในสูตรเป็นหลักอ้างยังสามารถทำรูปวิเคราะห์ตามความเหมาะสมอย่างนี้คือ "ยสฺส อตฺถิ-ยสฺมึ วิชฺชติ" ก็ได้อีกด้วย ส่วนที่ใช้อรรถสัมปทานว่า "อสฺส-แก่ผู้นั้น" ก็ยังไม่เป็นไปตามกฎของสัมปทาน จะต้องนำ อสฺส ประกอบเข้ากับ เมธา ก็จะได้อธิบายเฉพาะ อรรถสัมพันธ์ ดังนี้คือ "ปัญญา ของผู้นั้น")

เมธาวี ตัวตั้งคือ "เมธา อสฺส อตฺถิ" ลง วี ปัจจัยหลัง เมธา ด้วยสูตร ตทสฺสตฺถีติ วี จ ลบ วิภัติ ลบบท ต อตฺถิ (เมธา วี) กำหนดเป็นนาม ลง สิ ลบ สิ สำเร็จรูปเป็น เมธาวี. (แจกรูปเหมือน ทณฺฑี)

(บทเดิมของ อสฺส คือ ต เมื่อลบ ส วิภัติแล้วจะกลับรูปเป็น ต ฉะนั้น จึงกล่าวว่า "ลบบท ต อตฺถิ") มายา อสฺส อตฺถีติ มายาวี = ผู้มีมายา

อรรถของ จ ศัพท์. ในรูปสิทธิยังลง ส-อิล-ว-และ อาล ปัจจัยเป็นต้นด้วย จ ศัพท์ที่มาในสูตร ตทสฺสตฺถีติ วี จ แล้วมีรูปเป็น "สุเมธโส" เป็นต้น

สุเมธา ยสฺส อตฺถีติ สุเมธโส = ผู้มีปัญญาดี
ชฏา ยสฺส อตฺถีติ ชฏิโล = ฤาษี ผู้มีชฎา
เกสา ยสฺส อตฺถีติ เกสโว = ผู้มีผม (ผู้มีผมสวย)
วาจา ยสฺส อตฺถีติ วาจาโล = ผู้มีวาจา (ผู้พูดมาก)

๒๒. ตปาทิโต สี.

สี อ.สี ปัจจัย โหติ ย่อมลง ตปาทิโต (ในเบื้องหลัง) จากศัพท์ที่เหมือน ตป อตฺเถ ในอรรถ อิติ ว่า ตำ อ.สิ่งนั้น อสฺส ของผู้นั้น อตฺถิ มีอยู่. อุ. ตปสฺสี, ยสสฺสี เป็นต้น.

รูปวิเคราะห์ ตโป อสส อตฺถีติ ตปสฺสี = ฤาษี ผู้มีตะปะ, ด้วย อาทิ ศัพท์ใน ตปาทิโต ได้แก่ ยส, เตช, มน เป็นต้นที่เป็น มโนคณะ เหมือนกันกับ ตป, ยสสฺสี = ผู้มีบริวาร (มากด้วยบริวาร),

เตชสฺสี = ผู้มีเดช, มนสฺสี = ผู้มีใจ (ผู้มีใจสูง)

ตปสฺสี ตัวตั้งคือ "ตโป อสฺส อตฺถิ" ลง สี ปัจจัยหลัง ตโป ด้วยสูตร ตปาทิโต สี, ลบวิภัติ, (ตป สี) ลง สฺ สทิสเทฺวภาวะ กำหนดเป็นนาม ลง สิ ลบ สิ สำเร็จรูปเป็น ตปสฺสี. (แจกรูปเหมือน ทณฺฑี) แม้ในรูป ยสสฺสี เป็นต้นก็ตั้งว่า "ยโส อสฺส อตฺถิ" แล้วทำตัว

๒๓. ทณฺฑาทิโต อิก อี.

อิก อี อ.อิก และ อี ปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง ทณฺฑาทิโต (ในเบื้องหลัง) จาก อ วรรณะเป็นที่สุดเหมือนกับ ทณฺฑ อตฺเถ ในอรรถ อิติ ว่า ตำ อ.สิ่งนั้น อสฺส ของผู้นั้น อตฺถิ มีอยู่. อุ. ทณฺฑิโก, ทณฺฑี เป็นต้น.

รูปวิเคราะห์. ทณฺโฑ อสฺส อตฺถีติ ทณฺฑิโก–ทณฺฑี = ผู้มีไม้เท้า. ในอิตถีลิงค์จะเป็นรูป ทณฺฑินี, อาทิ ศัพท์ใน ทณฺฑาทิโต มีอรรถว่า "เหมือน" ฉะนั้น อาทิ ศัพท์จึงได้แก่บทที่เป็น อวัณณันตะ คือ อ อา เป็นที่สุดที่เหมือนกับ ทณฺฑ เช่น "หตฺโถ ยสฺส อตฺถีติ หตฺถิโก" หตฺถี = ผู้มีมือ, ช้างตัวมีมือคือองวง, "มาลา อสฺส อตฺถีติ มาลิโก" มาลี = ผู้มีดอกไม้ เป็นต้น.

ทณฺฑิโก ตัวตั้งคือ "ทณฺโฑ อสฺส อตฺถิ" ลง อิก ปัจจัยหลัง ทณฺโฑ ด้วยสูตร ทณฺฑาทิโต อิก อี, ลบวิภัติ ลบ บท ต อตฺถิ, แยก ณฺฑ ลบ รวม (ทณฺฑิก) กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น ทณฺฑิโก

ทณฺฑี เพียงลง อี ปัจจัยแล้วลบ สิ เท่านั้น แม้ในรูป หตฺถิโก, มาลิโก เป็นต้นก็เหมือนกัน ญาณี = ผู้มีญาณ, สมี = คณาจารย์ผู้มีหมู่ อย่างนี้เป็นต้นก็มีมาก

๒๔. มธฺวาทิโต โร.

โร อ.ร ปัจจัย โหติ ย่อมลง มธฺวาทิโต (ในเบื้องหลัง) จากศัพท์ที่เหมือน มธุ อตฺเถ ในอรรถ อิติ ว่า ตำ อ.สิ่งนั้น อสฺส ของผู้นั้น อตฺถิ มีอยู่. อุ. มธุโร, กุญฺชโร เป็นต้น.

รูปวิเคราะห์. มธุ อสฺส อตฺถีติ มธุโร = มธุ อ.น้ำหวาน อสฺส ของน้ำอ้อยนั้น อตฺถิ มีอยู่ อิติ เพราะเหตุนั้น โส อ.น้ำอ้อยนั้น มธุโร ชื่อว่า มธุระ ในอิตถีลิงค์จะเป็นรูป "มธุ อสสา อตฺถีติ มธุรา = อ้อยมีรสหวาน", ในนปุสกลิงค์เป็นรูป "มธุรำ = น้ำนมมีรสหวาน"

กุญฺช ศัพท์ใน กุญฺชโร กล่าวอรรถว่า "หาง" "กุญฺโช อสฺส อตฺถีติ กุญฺชโร = กุญฺโช อ.หาง อันยาว อสฺส ของช้างนั้น อตฺถิ มีอยู่ อิติ เพราะเหตุนั้น กุญฺชโร ชื่อว่า กุญฺชระ", "อสฺส มุขำ อตฺถีติ มุขโร = มุขำ อ.คำหยาบ อสฺส ของผู้นั้น อตฺถิ มีอยู่ อิติ เพราะเหตุนั้น มุขโร ชื่อว่ามุขระ (ผู้มีคำหยาบ, ผู้มากด้วยคำพูดอันเป็นที่น่ารังเกียจ)"

มธุโร ตัวตั้งคือ "มธุ อสฺส อตฺถิ" ลง ร ปัจจัยหลัง มธุ ด้วยสูตร มธฺวาทิโต โร ลบวิภัติ

ลบบท ต อตฺถิ กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น มธุโร. (รูปที่เหลือง่ายแล้ว)

๒๕. คุณาทิโต วนฺตุ.

วนฺตุ อ. วนฺตุ ปัจจัย โหติ ย่อมลง คุณาทิโต (ในเบื้องหลัง) จากศัพท์ที่เหมือน คุณ อตฺเถ ใน อรรถ อิติ ว่า ตำ อ.สิ่งนั้น อสฺส ของผู้นั้น อตฺถิ มีอยู่. อุ. คุณวา, คณวา เป็นต้น.

รูปวิเคราะห์. คุโณ อสฺส อตฺถีติ คุณวา = ผู้มีคุณ, คโณ อสฺส อตฺถีติ คณวา = อาจารย์ผู้มีคณะ, กุลํ อสฺส อตฺถีติ กุลวา = ผู้มีตระกูล, ในอิตถีลิงค์มีรูปเป็น คุณวนฺตี, คุณวตี, กุลวตี เป็นต้นเหมือนกับ นทาทิคณะ ในนาม

คุณวา ตัวตั้งคือ "คุโณ อสฺส อตฺถิ" ลง วนฺตุ ปัจจัยหลัง คุโณ ด้วยสูตร คุณาทิโต วนฺตุ ลบวิภัติ ลบบท ต อตฺถิ (คุณ วนฺตุ) กำหนดเป็นนาม ลง สิ อาเทส นฺตุ พร้อมกับ สิ วิภัติเป็น อา ด้วยสูตร อาสิมฺหิ แยก ว ลบ รวม สำเร็จรูปเป็น คุณวา

๒๖. สตฺยาทีหิ มนฺตุ.

มนฺตุ อ.มนฺตุ ปัจจัย โหติ ย่อมลง สตฺยาทีหิ (ในเบื้องหลัง) จากศัพท์ที่เหมือน สติ อตฺเถ ใน อรรถ อิติ ว่า ตำ อ.สิ่งนั้น อสฺส ของผู้นั้น อตฺถิ มีอยู่. อุ. สติมา, พนฺธุมา เป็นต้น.

รูปวิเคราะห์. สติ อสฺส อตฺถีติ สติมา = ผู้มีสติ, พนฺธุ อสฺส อตฺถีติ พนฺธุมา = ผู้มีพวกพ้อง คาโว อสฺส อตฺถีติ โคมา = ผู้มีโค

สตฺยาทีหิ โยควิภาค. ในเบื้องต้นกล่าวแล้วด้วย โต ปัจจัย เอกวจนะ ว่า "คุณาทิโต วนฺตุ" มาเบื้องหลังกล่าวด้วย โต ปัจจัย เอกวจนะ อีกแล้วว่า "สทฺธาทิโต ณ" ในท่ามกลางนี้กล่าวด้วย หิ วิภัติในสูตร "สตฺยาทีหิ มนฺตุ" หากนำเอาการกล่าวในท่ามกลางนี้เป็นหลักอ้างแล้วมีปรากฏคล้ายจะให้ทำเป็น โยควิภาค ว่า "สตฺยาทีหิ มนฺตุ" ฉะนั้น ด้วยโยควิภาคว่า "สตฺยาทีหิ" ยังลง อิมนฺตุ ปัจจัย แล้วมีรูปเป็น "จนฺทิมา = เทพผู้มีวิมานคือพระจันทร์, ปาปิมา = ผู้มีบาป, ปุตฺติมา = ผู้มีบุตร" เป็นต้น

๒๗. สทฺธาทิโต ณ.

ณ อ.ณ ปัจจัย โหติ ย่อมลง สทฺธาทิโต (ในเบื้องหลัง) จากศัพท์ที่เหมือน สทธา อตฺเถ ใน อรรถ อิติ ว่า ตำ อ.สิ่งนั้น อสฺส ของผู้นั้น อตฺถิ มีอยู่. อุ. สทฺโธ, ปญฺโญ, สโต เป็นต้น.

รูปวิเคราะห์. สทฺธา อสฺส อตฺถีติ สทฺโธ = ผู้มีศรัทธา, ปญฺญา อสฺส อตฺถีติ ปญฺโญ = ผู้มีปัญญา สติ อสฺส อตฺถีติ สโต = ผู้มีสติ

สทฺโธ ตัวตั้งคือ "สทฺธา อสฺส อตฺถิ" ลง ณ ปัจจัยหลัง สทฺธา ด้วยสูตร สทฺธาทิโต ณ ลบวิภัติ ลบบท ต อตฺถิ ลบ ณ อนุพันธ์ (สทฺธา อ) แยก ทฺธ ลบ รวม กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น สทฺโธ

๒๘. อายุสฺสุการาส มนฺตุมฺหิ.

อุกาโร อ.อุ อักษร อายุสฺส ของ อายุ ศัพท์ อส เป็น อส โหติ ย่อมเป็น มนฺตุมฺหิ ในเพราะ มนฺตุ ปัจจัย. อุ. อายสฺมา เป็นต้น.

อธิบาย. ในรูปสิทธิ ฉบับสิงหล เป็น อสฺ ในมตินั้นไม่มีสระ อ อยู่ใน ส ถ้าอาเทสเป็น อส จะต้องลบ อ ของ ส แม้ในนยาสรูปสิทธิก็ไม่แสดงเพื่อจะลบเช่นนั้น ฉะนั้น สมควรอาเทสเป็น อสฺ เท่านั้น. อายุ อสฺส อตฺถีติ อายสฺมา = ผู้มีอายุ (อรรถของบัญญัติคือ ท่าน)

อายสฺมา ตัวตั้งคือ "อายุ อสฺส อตฺถิ" อาเทส อุ อันเป็นที่สุดของ อายุ เป็น อสฺ ด้วยสูตร อายุสฺสุการาส มนฺตุมฺหิ (อายสฺ มนฺตุ) นำ สฺ ไปประกอบกับ ม ด้วยสูตร นเย ปรำ ยุตฺเต (อายสฺมนฺตุ) กำหนดเป็นนาม อาเทส นฺตุ พร้อมกับ สิ วิภัติเป็น อา แยก สฺมฺ ลบ รวม สำเร็จรูปเป็น อายสฺมา

อรรถของ อสฺสตฺถิ.

ปหูเต จ ปสำสายำ, นินฺทายำ จาติ สยเน,
นิจฺจโยเค จ สำสคฺเค, โหนฺติเมมนฺตุ อาทโย.

อิเม มนฺตุอาทโย อ.ปัจจัย ท.มี มนฺตุ เป็นต้นเหล่านี้ โหนฺติ ย่อมลง ปหูเต จ ในอรรถว่า มาก ด้วย ปสำสายำ จ ในอรรถว่า ยกย่อง ด้วย นินฺทายำ จ ในอรรถว่า การนินทา ด้วย อติสยเน จ ในอรรถว่า ยิ่ง ด้วย นิจฺจโยเค จ ในอรรถว่า การประกอบเป็นนิจ ด้วย สำสคฺเค จ ในอรรถว่า ระคนกัน ด้วย.

อุทาหรณ์ตามลำดับ. "โคมา = ผู้มีโคมาก, อายสฺมา = ท่านผู้มีอายุ, พุทฺธิมา = ผู้มีปัญญา, สติมา = ผู้มีสติ, ทณฺฑี = ผู้มีไม้เท้า

คาถานี้เป็นคาถาที่มาในคัมภีร์โมคคัลลานะ ที่กล่าวว่า "มนฺตุอาทโย" เพราะในคัมภีร์นั้นได้แสดงในอรรถ อสฺสตฺถิ โดยเริ่มต้นจาก มนฺตุ ปัจจัย แม้ วี ปัจจัยเป็นต้นที่มีอรรถ อสฺสตฺถิ ก็ย่อมลงในอรรถ ปหูต เป็นต้นเช่นกัน ตามแต่ความเหมาะสม

——— อัสสัตถิตัทธิต จบ. ———

ปกติตัทธิต

๒๙. ฑปฺปกติวจเน มโย. ฑปฺปกติวจเน ครั้นเมื่อกล่าวอรรถว่า อันเขาย่อมทำด้วยสิ่งนั้น สนฺเต มีอยู่ มโย อ.มย ปัจจัย โหติ ย่อมลง, อุ. สุวณฺณมโย เป็นต้น.

อธิบาย. ปกรียตีติ ปกติ = ปกรียติ อันเขาย่อมทำ อิติ เพราะเหตุนั้น ปกติ ชื่อว่าปกติ, เตน ปกติ ฑปฺปกติ = ปกติ ย่อมทำ เตน ด้วยทองนั้น ฑปฺปกติ ชื่อตัปปกติ, มีอธิบายว่า วัตถุที่ทำด้วยวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่งเรียกว่า "ปกติ ถ้าประสงค์จะกล่าววัตถุนั้นจะต้องลง มย ปัจจัยในอรรถ ปกติ ถ้ากล่าวว่า "อันเขาทำแล้ว ด้วยนั้น" ยังลง มย ปัจจัยในอรรถ นิพพัตตะ และ นิปผันนะ ได้ด้วย เพราะสมควรได้แม้วัตถุที่เกิดขึ้นเพราะเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง

สุวณฺณ ปกโต สุวณฺณมโย = (รโถ อ.รถ) ปกโต กระทำแล้ว สุวณฺณ ด้วยทอง สุวณฺณมโย (รถ) ทำแล้วด้วยทอง, กำหนดเอา รโถ จึงเป็นปุลิงค์, สุวณฺณ ปกตา สุวณฺณมยา = ภาชนวิกติ ภาชนะพิเศษ ทำแล้วด้วยทอง, สุวณฺณ ปกตๆ สุวณฺณมยๆ = ภาชนๆ ภาชนะทำแล้วด้วยทอง เป็นได้ทั้ง ๓ ลิงค์ดังที่ได้แสดงมาแล้ว แม้ปริยายบทว่า "ปกโต ปกตๆ" ก็ควรทำรูปวิเคราะห์ตามสมควรแก่ลิงค์, อิทฺธิยา นิพฺพตฺตๆ อิทฺธิมยๆ = นิพฺพตฺตๆ เกิดขึ้นแล้ว อิทฺธิยา เพราะฤทธิ์ อิทฺธิมยๆ เกิดขึ้นเพราะฤทธิ์, มนโต นิปฺปนฺนๆ มโนมยๆ = สำเร็จแล้วจากใจ

สุวณฺณมโย ตัวตั้งคือ "สุวณฺณ + ปกโต" ลง มย ปัจจัยหลัง สุวณฺณ ด้วยสูตร ฑปฺปกติวจเน มโย, ลบวิภัติ ลบบท ปกต (สุวณฺณ มย) กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น สุวณฺณมโย (อิทฺธิยๆ ตัวตั้งคือ "อิทฺธิยา + นิปฺผนฺนๆ" ลง มย ปัจจัยในอรรถ นิพพัตตะ)

มโนมยๆ ตัวตั้งคือ "มนโต + นิปฺปนฺนๆ" ลง มย ปัจจัยในอรรถ นิปผันนะ หลัง มนโต ด้วยสูตร ฑปฺปกติวจเน มโย, ลบวิภัติ ลบบท นิปฺปนฺน (มน มย) อาเทส อ ที่สุดของ มน เป็น โอ ด้วยสูตร เอเตสโม โลเป, กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น อๆ สำเร็จรูปเป็น มโนมยๆ. (รูปที่ต้องลงด้วยโยควิภาค ดูในรูปสิทธิ)

——— **ปกติตัทธิต จบ.** ———

สังขยาตัทธิต

๓๐. สงฺขฺยาปูรเณ โม.

โม อ.ม ปัจจัย โหติ ย่อมลง สงฺขฺยาปูรเณ ในอรรถเป็นที่เต็มของสังขยา. อุ. ปญฺจโม, สตฺตโม เป็นต้น.

อธิบาย. ปูรยติ อเนนาติ ปูรโณ, สงฺขฺยาย ปูรโณ สงฺขฺยาปูรโณ = ปูรยติ ย่อมเต็ม อเนน ด้วยอรรถนี้ อิติ เพราะเหตุนั้น ปูรโณ ชื่อว่าปูรณะ, ปูรโณ เป็นที่เต็ม สงฺขฺยาย ของสังขยา สงฺขฺยา-ปูรโณ เป็นที่เต็มของสังขยา, เมื่อได้ ๔ ตัวแล้วจะต้องเข้ามาอีกตัวหนึ่งเพื่อให้เต็ม ๕ ตัว ตัวที่ถูกเติมเข้ามาทีหลังนั้นชื่อ "ปญฺจม เป็นที่ ๕" พึงทราบว่า เป็นที่ ๗ เป็นที่ ๘ ตามทำนองเดียวกันนั้นด้วย

ปญฺจนฺนำ ปูรโณ ปญฺจโม = ปูรโณ เป็นที่เต็ม ปญฺจนฺนำ แห่งชน ท.ห้า ปญฺจโม ชื่อว่าเป็นที่เต็มแห่งชน ๕ สตฺตนฺนำ ปูรโณ สตฺตโม = เป็นที่เต็มแห่งชน ๗ อฏฺฐโม = เป็นที่เต็มแห่งคน ๘ นวโม = เป็นที่เต็มแห่งคน ๙ ทสโม = เป็นที่เต็มแห่งชน ๑๐ เป็นต้น

(รูปที่เกี่ยวข้องกับ เป็นที่ ๒-๓-๔-๖ จะมีมาอีกแบบหนึ่ง เริ่มแรก ๑ เรียกว่า ปฐม จะแสดงในสูตร ปุถสฺส ปุถุ ปฐโม วา ในอุณาทิกัณฑ์, อย่าได้แปล ปฐโม ว่า "เป็นที่ ๑" เพราะยังไม่มีตัวรองรับเพื่อที่จะยกขึ้นให้เป็นที่ให้แปล ปฐโม ว่า "ก่อน, เริ่มต้น")

ปญฺจโม ตัวตั้งคือ "ปญฺจนฺนำ ปูรโณ" ลง ม ปัจจัยหลัง ปญฺจนฺนำ ด้วยสูตร สงฺขฺยาปูรเณ โม, ลบวิภัติ ลบบท ปูรณ (ปญฺจม) กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น ปญฺจโม

ปารมี บารมีธรรม ปญฺจมี เป็นที่เต็มของบารมีที่ ๕, จิตฺตำ จิต ปญฺจมำ เป็นที่เต็มของจิตที่ ๕ เป็นได้ทั้ง ๓ ลิงค์ดังที่ได้แสดงมาแล้วอย่างนี้ สตฺตมา, สตฺตมี, สตฺตมำ ก็เหมือนกัน

๓๑. ส ฉสฺส วา.

ส อ.การอาเทสเป็น ส ฉสฺส ของ ฉ ฺ โหติ ย่อมเป็น สงฺขฺยาเน ในสังขยา วา โดยวิกัป. อุ. สาหำ, ฉาหำ, สฬายตนำ เป็นต้น.

รูปวิเคราะห์. ฉ อหานิ สาหำ, ฉาหำ = อหานิ อ.วัน ท. ฉ หก สาหำ, ฉาหำ = หกวัน ฉ อายตนานิ สฬายตนำ = อายตนะ ๖

สาหำ ตัวตั้งคือ ฉาหำ อาเทส ฉ เป็น ส ด้วยสูตร ส ฉสฺส วา สำเร็จรูปเป็น สาหำ. (รูปสมาสโดยพิศดาร พึงทำตามวิธีการของ สมาหารทิคุ, ในรูป "ฉาหำ" อาเทสเป็น ส ไม่ได้เพราะวา ศัพท์) สฬายตนำ ตัวตั้งคือ "ฉ อายตนำ" อาเทส ฉ เป็น ส ฉสฺส วา ลง ฬ อาคมด้วยสูตร ยวมทน-ตรลาจาคมา สำเร็จรูปเป็น สฬายตนำ

๓๒. เอกาทิโต ทสสฺสี.

อี อ.อี ปัจจัย โหติ ย่อมลง อนฺเต ในที่สุด ทสสฺส ของ ทส ศัพท์ ปรสฺส อันเป็นเบื้องหลัง เอกาทิโต จาก เอก ศัพท์เป็นต้น สงฺขฺยาปูรเณ ในอรรถเป็นที่เต็มของสังขยา. อุ. เอกาทสี เป็นต้น.

รูปวิเคราะห์. เอกาทสนฺนำ ปูรณี เอกาทสี = ปูรณี หญิงเป็นที่เต็ม เอกาทสนฺนำ แห่งชน ท. สิบเอ็ด เอกาทสี หญิงเป็นที่เต็มแห่งชน ๑๑ คน, บทที่มี อี ปัจจัยเป็นที่สุดในสูตรนี้เป็น อิตถีลิงค์ ทั้งสิ้น แจกรูปตาม นทาทิ

เอกาทสี ตัวตั้งคือ "เอกาทสนฺนำ + ปูรณี" ลง อี ปัจจัยในที่สุดของ ทส ศัพท์ด้วยสูตร เอกาทิโต ทสสฺสี ลบวิภัติ ลบบท ปูรณี แยก สฺ ลบ รวม (เอกาทสี) กำหนดเป็นนาม ลง สิ ลบ สิ สำเร็จรูปเป็น เอกาทสี

ทฺวาทสนฺนำ ปูรณี ทฺวาทสี = หญิงเป็นที่เต็มแห่งชน ท. ๑๒ คน เตรสนฺนำ ปูรณี เตรสี = หญิงเป็นที่เต็มแห่งชน ท. ๑๓ คน, (ลง ทฺ เทฺวภาวะ, ถ้าอาเทส อ อันเป็นที่สุดของ จ เป็น อา วุทธิด้วยสูตรใหญ่ เตสุวุทฺธิ จะได้รูปเป็นจาตุทฺทสี = ปวารณาเป็นที่เต็มแห่งวันทั้งหลาย ๑๔, ปนฺนรสี = ปวารณาเป็นที่เต็มแห่งวันทั้งหลาย ๑๕ เป็นต้น ถ้าลง อ ปัจจัยด้วยสูตรใหญ่ "ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ" ในอรรถปูรณ หลัง จตุทฺทส จะเป็นรูป "จาตุทฺทโส = วันอุโบสถ เป็นที่เต็มแห่งวันทั้งหลาย ๑๔"

๓๓. ทเส โส นิจฺจญฺจ.

โส อ.การอาเทสเป็น โส ฉสฺส ของ ฉ สังขยาศัพท์ โหติ ย่อมเป็น ทเส ในเพราะ ทส ศัพท์ นิจฺจญฺจ เป็นนิจ. อุ. โสฬส

รูปวิเคราะห์. ฉ จ ทส จ โสฬส = ฉ จ อ.หก ด้วย ทส จ อ.สิบ ด้วย โสฬส สิบหก (ทวันท สมาส)

โสฬส ตั้งสมาสวากยะว่า "ฉ จ ทส จ" นำ ฉ กับ ทส ประกอบเข้าเป็นสมาสและตั้งชื่อทวันทะ ด้วยสูตร นามานำ สมุจฺจโย ทฺวนฺโท, ตั้งชื่อสมาส, (ไม่มีการลบวิภัติ) ลบ จ ๒ ตัว ตามปริภาสาว่า วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค ทำ ฉ + ทส ให้เป็นปกติด้วยสูตร ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส อาเทส ฉ เป็น โส ด้วยสูตร ทเส โส นิจฺจญฺจ, อาเทส ท เป็น ฬ ด้วยสูตร ล ท รานำ กำหนดเป็นนาม ลง โย วิภัติ อาเทส อ พร้อมกับวิภัติเป็น อ ด้วยสูตร ปญฺจาทีนมกาโร, สำเร็จรูปเป็น โสฬส (ในอุทาหรณ์ต่อไปจะไม่ทำตัวรูปสมาส ทำตามวิธีของสูตรที่เกี่ยวข้องอยู่เท่านั้น)

๓๔. อนฺเต นิคฺคหีตญฺจ.

นิคฺคหีตญฺจ อ.การมาของนิคคหิตด้วย โหติ ย่อมมี อนฺเต ในที่สุดของสังขยาศัพท์. อุ. จาตุทฺทสี, ปญฺจทสี.

อธิบาย. สูตรว่า "นิคฺคหีตญจ" แม้ในสนธิและอาขยาตก็มี สูตร "นิคฺคหีตญจ" ในสนธิลง นิคคหิตมาในเพราะสระก็ดี พยัญชนะก็ดี อย่างใดอย่างหนึ่งเบื้องหลัง ส่วนสูตร "นิคฺคหีตญจ" ในอาขยาตนั้นมาในที่สุดของ อัพภาสะ, ส่วนสูตรนี้ลงนิคคหิตในที่สุดของสังขยาศัพท์ เพราะการลงแตกต่างกันเช่นนี้ จึงต้องแสดงสูตร "นิคฺคหีตญจ" เป็น ๓ สูตร เฉพาะสูตรนี้ไม่มีในรูปสิทธิ ในสัททนีติ กล่าวว่า แม้นิคคหิตใน จาตุทฺทสึ ปญฺจทสึ ก็เป็นทุติยาวิภัตติที่ลงในอรรถ อัจจันตสังโยค

จาตุทฺทสึ ตัวตั้งคือ จาตุทฺทสึ อาเทส อี เป็น อิ รัสสะด้วยสูตร กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานำ ฯ ลงนิคคหิตด้วยสูตร นิคฺคหีตญจ, สำเร็จรูปเป็น จาตุทฺทสึ, แม้รูป "ปญฺจทสึ" ก็เหมือนกัน เพราะ จ ศัพท์ใน นิคฺคหีตญจ ห้ามไม่ให้ลง นิคคหิต ในบางแห่ง ฉะนั้นรูปว่า "จาตุทฺทสี, ปญฺจทสี" ตามสูตร เอกาทิโต ทสสฺสี ก็มีด้วย

๓๕. ติ จ.

ติ จ อ.การมาของ ติ อักษรด้วย โหติ ย่อมมี อนฺเต ในที่สุด สงฺขฺยานำ ของสังขยาศัพท์. อุ. วีสติ, ตึสติ.

อธิบาย. แม้กล่าวว่าลง ติ อักษรในที่สุดของสังขยาศัพท์ก็เป็นการลงในเบื้องหลังของ วีส และ ตึส, วีสติ = ๒๐ ตึสติ = ๓๐

วีสติ ตัวตั้งคือ วีสำ ลง ติ อักษรหลัง วีสำ ด้วยสูตร ติ จ, ลบนิคคหิตด้วยสูตร พฺยญฺชเน จ กำหนดเป็นนาม ลง สิ ลบ สิ สำเร็จรูปเป็น วีสติ

เพราะกล่าวว่า "วีสติยาทิ นวุติ อิติฺถิ เอกวจน" จึงมีรูปเป็น "วีสติ, วีสตี (ใน ตติยา จตุตถี ปญฺจมี และ ฉัฏฐี) วีสติยา. (ใน สัตตมี) วีสติยา, วีสติยำ. (ในหนังสือบางเล่มมี อำ ทุติยาวิภัติว่า "วีสติ ด้วย) แม้รูปว่า "ตึสติ" ก็ตั้งว่า ตึส แล้วทำตัว

๓๖. ล ทรานำ.

ล อ.การอาเทสเป็น ล ทรานำ ของ ท และ ร อักษร ท. สงฺขฺยานำ อันเป็นสังขยา โหติ ย่อมเป็น วา โดยการกำหนด. อุ. โสฬส, จตฺตาลีสำ เป็นต้น.

อธิบาย. เพราะ วา ศัพท์ที่ตามมาจากสูตร ส ฉสฺส วา มีอรรถเป็น ววตฺถิตวิภาสา จึง อาเทสเป็น ล เสมอ (นิจจวิธิ) ใน โสฬส, ส่วนใน จตฺตาลีส, เตลส นั้นเพราะยังมี จตฺตารีส, เตรส จึงไม่อาเทสเป็น ล เสมอไป (อนิจจวิธิ), ส่วนใน จุทฺทส, ปนฺนรส เป็นต้นนั้นให้กำหนดว่าไม่มีการอาเทสเป็น ล (อสันตวิธิ)

โสฬส ตัวตั้งคือ โสฬส อาเทส ท เป็น ฬ ด้วยสูตร ล ทรานำ, สำเร็จรูปเป็น โสฬส (แม้จะทำตัวเหมือนครั้งก่อนว่า "ฉ จ ทส จ" ก็ได้) จตฺตาลีสำ = ๔๐ ตัวตั้งคือ จตฺตารีสำ อาเทส ร เป็น ล เตลส = ๑๓ ตัวตั้งคือ เตรส อาเทส ร เป็น ล (มีบาฬีอยู่ว่า "อฑฺฒเตลเสหิ ภิกฺขุสเตหิ", เพราะ

กล่าวว่า ลฬานำ แห่ง ล และ ฬ ท. อวิเสโส ไม่แปลกกัน ฉะนั้น จึงอาเทสเป็น ล-ฬ ได้ตามความเหมาะสม)

๓๗. วีสติทเสสุ พา ทฺวิสฺส ตุ.

พา อ.การอาเทสเป็น พา ทฺวิสฺส ของ ทฺวิ ศัพท์ โหติ ย่อมเป็น วีสติทเสสุ ตุ ในเพราะ วีสติ ศัพท์ และ ทส ศัพท์ ท.ด้วย. อุ. พาวีสติ, พารส. ด้วย ตุ ศัพท์รวมการอาเทสเป็น พา ในเพราะ ตึส ศัพท์จึงมีรูปเป็น "พาตฺตึส" อีกด้วย

อธิบาย. พาวีสติ = ๒๒ พารส = ๑๒ พาตฺตึส = ๓๒ พาวีสติ เป็นต้นเหล่านี้เป็นบทสมาส ทำรูปวิเคราะห์เป็น ทวันทสมาส ว่า "เทฺว จ วีสติ จ พาวีสติ, เทฺว จ ทส จ พารส, เทฺว จ ตึส จ พาตฺตึส" บ้าง และรูปวิเคราะห์เป็น มัชเฌโลปตัปปุริสสมาส ที่ลบบท อธิก ในท่ามกลางว่า "ทฺวีหิ อธิกา ตึส พาตฺตึส" บ้าง แปลวิเคราะห์ดังนี้ เทฺว จ อ.๒ ด้วย วีสติ จ อ.๒๐ ด้วย พาวีสติ = ๒๒, วีสติ อ.๒๐ อธิกา ยิ่ง ทฺวิหิ ด้วย ๒ พาวีสติ ๒๒.

พาวีสติ ตัวตั้งคือ "ทฺวิ + วีสติ" อาเทส ทฺวิ เป็น พา ด้วยสูตร วีสติทเสสุ พา ทฺวิสฺส ตุ, สำเร็จรูปเป็น พาวีสติ, พารส ตัวตั้งคือ "ทฺวิ + ทส" พาตฺตึส ตัวตั้งคือ "ทฺวิ + ตึส" อาเทส ทฺวิ เป็น พา ลง ต เทฺวภาวะ

ในกัจจายนวุตติ นำเอา ตุ ศัพท์ตั้งไว้หลัง พา เป็น "พาตุ = แม้อาเทสเป็น พา" ฉะนั้น ยังมีการอาเทสเป็นอย่างอื่นอีก ยังอาเทสเป็น ทุ-ทิ-โท ด้วย ตุ ศัพท์นั้นแล้วมีรูปเป็น ทุรตฺตำ, ทิรุตฺตำ, ทิคุณำ, โทหฬินี

๓๘. เอกาทิโต ทส ร สงฺขฺยาเน.

ร อ.การอาเทสเป็น ร ทส ของ ทส ศัพท์ ปรสฺส อันเป็นเบื้องหลัง เอกาทิโต จาก เอก ศัพท์เป็นต้น โหติ ย่อมเป็น สงฺขฺยาเน ในเพราะสังขยาศัพท์. อุ. เอการส, พารส, เตรส.

อธิบาย. อาทิ ศัพท์ใน เอกาทิโต ได้แก่ พา และ เต ศัพท์ใน พารส, เตรส, ความจริงต้องการกล่าวว่า "ทสสฺส" แต่ลบฉัฏฐีวิภัติไว้จึงเป็น "ทส"

สงฺขฺยาเน. ศัพท์ที่กล่าวถึงสังขยา เรียกว่า ศัพท์สังขยา บ้าง ศัพท์ที่กล่าวถึงวัตถุที่ถูกนับเรียกว่า สังเขยยศัพท์บ้าง, ทส ใน "เอกาทส, เอกรส = ๑๑" เป็นศัพท์ "สงฺขฺยาน" ส่วน ทส ใน "เอกาทส-กามภูมิ ๑๑" เป็นศัพท์ สงฺเขยฺย ที่กล่าวถึงจำนวนของภูมิ ใน ๒ ประเภทนั้น จะอาเทสเฉพาะ ท ของ ทส หลัง เอก เป็นต้น ในเพราะ ทส ที่เป็น สงฺขฺยาน เป็นเบื้องหลังเท่านั้น ส่วนในเพราะ ทส สงฺเขยฺย เป็นเบื้องหลังนั้นอาเทสไม่ได้. เอการส = ๑๐, พารส = ๑๒, เตรส = ๑๓

เอการส ตัวตั้งคือ "เอกาทส" อาเทส ท หลัง เอก เป็น ร ด้วยสูตร เอกาทิโต ทส ร สงฺขฺยาเน, สำเร็จรูปเป็น เอการส, พารส, เตรส ตัวตั้งคือ พาทส, เตทส แล้วทำตัว. (การ

ทำตัวโดยพิศดารนั้น ทำตัวตั้งดังนี้ "เอโก จ ทส จ" แล้วทำตัว)

๓๙. อฏฺฐาทิโต จ.

ร อ.การอาเทสเป็น ร ทส ของ ทส ศัพท์ ปรสฺส อันเป็นเบื้องหลัง อฏฺฐาทิโต จ จาก อฏฺฐ ศัพท์เป็นต้น ด้วย โหติ ย่อมเป็น สงฺขฺยาเน ในเพราะสังขยาศัพท์. อุ. อฏฺฐารส, สตฺตรส, ปนฺนรส.

อธิบาย. ถ้าไม่มีสูตร "อฏฺฐาทิโต จ" นี้สามารถถือเอาได้จนถึง อฏฺฐ ด้วย อาทิ ศัพท์ใน สูตร เอกาทิโต ทั้งที่ทำเช่นนั้นได้อยู่แล้ว ทำไมจึงต้องมากล่าวสูตรนี้อีก ก็เป็นสิ่งที่น่าคิดอย่างยิ่ง เมื่อได้รูป "เอการส, พารส, เตรส" ตามสูตร เอกาทิโต ทส ร สงฺขาเน แล้วจะไม่มีการอาเทส เป็น ร ใน จุทฺทส ถ้าไม่มีสูตร อฏฺฐาทิโต จ ก็สามารถถือเอาได้จนถึง อฏฺฐ ด้วย อาทิ ศัพท์ใน เอกาทิโต แล้วจะทำตามวิธีเป็น "จุรส, โสรส" ใน จุทฺทส, โสฬส เพื่อจะได้ทราบว่าไม่มีการ อาเทสเป็น ร ในสังขยาที่ ๑๔-๑๖ นั้นจึงต้องตั้งสูตรขึ้นใหม่อีกสูตรหนึ่ง โดยมีสูตร เอกาทิโต เป็น เบื้องต้นแล้วมีสูตร อฏฺฐาทิโต เป็นสูตรที่ปิดท้าย

ด้วย อาทิ ศัพท์ใน อฏฺฐาทิโต ไม่มีสังขยาที่เกี่ยวข้องกับ ทส ที่จะพึงถือเอาส่วนเบื้องสูง ถ้า เป็น ๑๙ ก็เปลี่ยนสังขยาเป็น "เอกูนวีสติ" ฉะนั้น ด้วย อาทิ ศัพท์ใน อฏฺฐาทิโต ถือเอาได้เฉพาะ สังขยาเบื้องต่ำ คือ สตฺตรส ๑๗ ปนฺนรส ๑๕ เท่านั้น (สูตรนี้นับว่าแปลกมาก)

อฏฺฐารส ตัวตั้งคือ "อฏฺฐาทส" อาเทส ท หลัง อฏฺฐ เป็น ร ด้วยสูตร อฏฺฐาทิโต จ สำเร็จ รูปเป็น อฏฺฐารส (แม้รูปว่า สตฺตรส, ปนฺนรส ก็ตั้ง "สตฺตทส, ปนฺนทส" แล้วทำตัว)

๔๐. เทฺวกฏฺฐานมากาโร วา.

อนฺโต อ.สระอันเป็นที่สุด เทฺวกฏฺฐานำ ของ ทฺวิ เอก และ อฏฺฐ ศัพท์ ท. อากาโร เป็น อา โหติ ย่อมเป็น สงฺขฺยาเน ในเพราะสังขยาศัพท์ วา โดยการกำหนด. อุ. ทฺวาทส, เอกาทส, อฏฺฐาทส เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็น อาเทสวิธิสูตร อาเทส อ อันเป็นที่สุดของ เอก, อฏฺฐ และ อิ อันเป็น ที่สุดของ ทฺวิ เป็น อา ในเพราะสังขยาศัพท์เป็นเบื้องหลัง

ทฺวาทส ตัวตั้งคือ ทฺวิทส อาเทส อิ อันเป็นที่สุดของ ทฺวิ เป็น อา ด้วยสูตร เทฺวกฏฺฐานมากาโร วา สำเร็จรูปเป็น ทฺวาทส. (เอกาทส, อฏฺฐาทส ตัวตั้งคือ เอกทส, อฏฺฐทส แล้วทำตัว) ข้อกำหนด วา ศัพท์ที่มาในสูตรนี้ ดูใน รูปสิทธิ)

๔๑. จตุจฺเฉหิ ถจา.

ถจา อ.ถ และ ถ ปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง จตุจฺเฉหิ (ในเบื้องหลัง) จาก จตุ และ ฉ ศัพท์ ท. สงฺขฺยาปูรเณ ในอรรถเป็นที่เต็มของสังขยา. อุ. จตุตฺถ, ฉฏฺฐ.

รูปวิเคราะห์. จตุนฺนํ ปูรโณ จตุตฺโถ = ปูรโณ เป็นที่เต็ม จตุนฺนํ แห่งชน ท.๔ จตุตฺโถ เป็นที่เต็มแห่งชน ๔ คน, ฉนฺนํ ปูรโณ ฉฏฺโฐ = เป็นที่เต็มแห่งชน ๖ คน, ในอิตถีลิงค์สำเร็จรูปด้วยการลง อี ปัจจัยว่า จตุตฺถี, ฉฏฺฐี, ส่วนในนปุํสกลิงค์มีรูปเป็น จตุตฺถํ, ฉฏฺฐํ.

จตุตฺโถ ตัวตั้งคือ "จตุนฺนํ + ปูรโณ" ลง ถ ปัจจัยหลัง จตุนฺนํ ด้วยสูตร จจฺเฉหิ ถฐา ลบวิภัติของตัทธิตด้วย เตสํ ศัพท์ในสูตร เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ ลบบท ปูรณ ตามปริภาสาว่า วุตฺตตฺถาน-มปฺปโยโค (จตุ ถ) ลง ตฺ อสทิสเทฺวภาวะ (จตุตฺถ) กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น จตุตฺโถ

ฉฏฺโฐ ตัวตั้งคือ "ฉนฺนํ + ปูรโณ" เมื่อเป็นรูป (ฉ ฐ) แล้วลง ฏฺ อสทิสเทฺวภาวะ จะเป็นรูป ฉฏฺฐ ในที่นี้ ในสันสกฤตลง ม ปัจจัยหลังบท ฉฐ ด้วยโยควิภาคว่า "โม" ในสูตร สงฺขฺยาปูรเณ โม แล้วจะเป็นรูป ฉฏฺฐโม, ฉฏฺฐมี ทำรูปวิเคราะห์ดังนี้ "ฉฏฺโฐเยว ฉฏฺฐโม" (ในโมคคัลลานะตั้งสูตรขึ้นว่า "ฉา ฐฐมา" แล้วลง ฐ และ ฐม ปัจจัยหลัง ฉ)

๔๒. ทฺวิติหิ ติโย.

ติโย อ.ติย ปัจจัย โหติ ย่อมลง ทฺวิติหิ (ในเบื้องหลัง) จากศัพท์ ท.มี ทฺวิ และ ติ สงฺขฺยาปูรเณ ในอรรถเป็นที่เต็มของสังขยา. อุ. ทุติโย, ตติโย.

รูปวิเคราะห์. ทฺวินฺนํ ปูรโณ ทุติโย = เป็นที่เต็มแห่งชน ๒ คน, ติณฺณํ ปูรโณ ตติโย = เป็นที่เต็มแห่งชน ๓ คน ในอิตถีลิงค์จะเป็นรูป ทุติยา, ตติยา ในนปุํสกลิงค์จะเป็นรูป ทุติยํ, ตติยํ, (การแตกต่างกันระหว่าง ทุติย = ทุตีย, ตติย = ตตีย ดูในรูปสิทธิภาสาฏีกา)

๔๓. ติเย ทุตาปิ จ.

ทุตาปิ จ อ.การอาเทสเป็น ทุ และ ต ท.ด้วย ทฺวิตีนํ ของ ทฺวิ และ ติ ศัพท์ ท. โหนฺติ ย่อมเป็น ติเย ในเพราะ ติย ปัจจัย. อุ. ทุติโย, ตติโย.

การทำตัว. ทุติโย ตัวตั้งคือ "ทฺวินฺนํ + ปูรโณ" ลง ติย ปัจจัยหลัง ทฺวินฺนํ ด้วยสูตร ทฺวิติหิ ติโย, ลบวิภัติ ลบบท ปูรณ (ทฺวิติย) อาเทส ทฺวิ เป็น ทุ ด้วยสูตร ติเย ทุตาปิ จ (ทุติย) กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น ทุติโย. ตติโย ตัวตั้งคือ "ติณฺณํ + ปูรโณ" ลง ติย ปัจจัย ลบที่ต้องลบ เมื่อเป็นรูป (ตติย) แล้วอาเทส ติ เป็น ต ด้วยสูตรนี้ กำหนดเป็นนาม เป็นต้น

๔๔. เตสมฑฺฒูปปเทนาฑฺฒุฑฺฒทิวฑฺฒทิยฑฺฒฑฺฒติยา.

อฑฺฒุฑฺฒทิวฑฺฒทิยฑฺฒติยา อ.การอาเทสเป็น อฑฺฒุฑฺฒ ทิวฑฺฒ ทิยฑฺฒ และ อฑฺฒติย ท. อฑฺฒูปปเทน พร้อมกับบทหน้าคือ อฑฺฒ เตสํ ของ จตุตฺถ ทุติย และ ตติย ท.เหล่านั้น โหนฺติ ย่อมเป็น. อุ. อฑฺฒุฑฺโฒ, ทิวฑฺโฒ, ทิยฑฺโฒ, อฑฺฒติโย.

อธิบาย. ที่แปล เตสํ ว่า "ของ จตุตฺถ ทุติย และ ตติย ศัพท์ ท." ที่แปลเช่นนั้นสืบเนื่องมาจากการเรียงลำดับของสูตรว่า จตุจฺเฉหิ ถจา-ทุวิติหิ ติโย กำหนดเอา จตุ-ทุวิ-ติ ตามลำดับจึงได้แปลเช่นนั้น, อฑฺฒ จตุตฺถํ ยสฺสาติ อฑฺฒจตุตฺโถ = จตุตฺถ อ.ที่ ๔ อฑฺฒ ครึ่งหนึ่ง ยสฺส แห่งวัตถุใด อตฺถิ มีอยู่ อิติ เพราะเหตุนั้น ต อ.วัตถุนั้น อฑฺฒจตุตฺถ ชื่อว่าวัตถุมีที่ ๔ ทั้งครึ่ง (กึ่ง)

เดิมมีเงินอยู่ ๓ บาท ส่วนอีกครึ่งหนึ่งของบาทหลังนั้น แม้จะไม่เต็มบาทแต่ก็เป็นครึ่งหนึ่งของบาทที่ ๔ ที่ ๔ เพียงครึ่งอย่างนี้เรียกว่า อฑฺฒ จตุตฺถ = อฑฺฒจตุตฺถ. อฑฺฒ ทุติย ยสฺสาติ ทิวฑฺโฒ = วัตถุที่มี ๒ เพียงครึ่ง หรือ ๑ ครึ่ง, อฑฺฒ ตติย ยสฺสาติ อฑฺฒติโย = วัตถุมี ๓ เพียงครึ่ง หรือ ๒ ครึ่ง)

ทิวฑฺโฒ, ทิยฑฺโฒ ตัวตั้งคือ "อฑฺฒ ทุติย ยสฺส" เมื่อทำเป็นปรกติว่า อฑฺฒ ทุติย แล้วอาเทส เป็น ทิวฑฺฒ และ ทิยฑฺฒ ด้วยสูตรนี้ ก็จะเป็นรูป ทิวฑฺโฒ, ทิยฑฺโฒ, อฑฺฒติโย ตัวตั้งคือ อฑฺฒ ตติย ยสฺส อาเทส อฑฺฒ ตติย เป็น อฑฺฒติย. (มติของกัจจายนวุตติ ดูใน กัจจายนวุตติภาสาฏีกา)

๔๕. สรูปานเมกเสสฺวสกึ.

เอกเสโส อ.การเหลือบทหนึ่ง สรูปานำ แห่งบทอันเหมือน สุติ โหติ ย่อมมี อสกึ ในที่ไม่ใช่ครั้งเดียว. อุ. ปุริโส จ ปุริโส จ ปุริสา เป็นต้น.

อธิบาย. ปุริโส จ อ.บุรุษด้วย ปุริโส จ อ.บุรุษด้วย ปุริสา อ.บุรุษ ท. "สมานำ รูปำ เยสนฺติ สรูปา = รูป อ.รูป หรือ สุติ สมานำ อันเหมือนกัน เยสำ แห่งศัพท์ ท.ใด อตฺถิ มีอยู่ อิติ เพราะเหตุนั้น เต อ.ศัพท์ ท.เหล่านั้น สรูปา ชื่อว่าสรุปะ (อาเทส สมาน เป็น ส ด้วยสูตรใหญ่คือ เตสุ วุทฺธิ จึงมีรูปเป็น สรูป)

คำว่า ศัพท์ โดยพื้นฐานคือเสียงอันเป็นสัททรูป ฉะนั้น อาศัยที่ได้ยินในหูจึงเรียกว่า สุติ ตาม "สูยตีติ"บ้าง อาศัยรูปที่เขียนไว้จึงเรียกว่า รูป บ้าง ฉะนั้น ถ้ามี ๒ บทว่า ปุริส-ปุริส บทหนึ่งและบทหนึ่งต่างมีสุติเหมือนกัน คือ เหมือนกันโดยเสียงบ้าง รูปสัณฐานบ้าง แล้วยังเป็นสรูปะอีกด้วย

อสกึ. ถ้ากล่าวว่า สรูปานำ แสดงว่าไม่ใช่ครั้งเดียว อย่างน้อยจะต้อง ๒ ครั้งขึ้นไปจึงจะเป็น สรูป ได้ การวางบทเหมือนกันแม้วิภัติของบทหน้าและบทหลังไม่เหมือนกัน เช่น "ปุริสา ปุริสา อเปนฺติ = ปุริสา อ.บุรุษ ท. อเปนฺติ ย่อมหลีกไป ปุริสา จากบุรุษ" ก็ถือเป็น สรูป ได้เหมือนกัน เพื่อจะได้ไม่ถือเอา สรูป ที่มีวิภัติต่างกันเช่นนั้น จึงได้กล่าวว่า อสกึ

ขยายเนื้อความ. คำพูดคำเดียวแต่ถูกใช้บ่อย ๆ บาฬีเรียกว่า อสกึ = ไม่ใช่ครั้งเดียว, หลาย ๆ ครั้ง, บ่อย ๆ ถ้าเปลี่ยนไปใช้คำอื่นไม่เรียกว่า อสกึ ฉะนั้น ที่ได้กล่าวศัพท์ว่า อสกึ อีกก็เพื่อจะได้ถือเอาคำพูดคำหนึ่ง ๆ ที่มีวิภัติเหมือนกันแล้วนำมาใช้ตั้งแต่ ๒ ครั้งขึ้นไปหรือใช้บ่อย ๆ เช่น ปุริโส ปุริโส เรียกว่า สรูป

เอกเสโส. "เอกสฺเสว + เสโส เอกเสโส" การทำให้เหลือเพียงบทเดียว (ลบทหอื่น)จาก

ที่มีอยู่ ๒-๓ บท เรียกว่า เอกเสส การทำตัวนิยมทำแบบทวันทสมาส

ปุริสา ตัวตั้งคือ "ปุริโส จ ปุริโส จ" ประกอบเข้าเป็นสมาสแล้วตั้งชื่อทวันทะ ตั้งชื่อสมาส ลบวิภัติ ลบ จ ทำ ปุริส ปุริส เป็นปรกติ ทำ ปุริส ปุริส ให้เหลือเพียงบทเดียวด้วยสูตร สรูปานเมกเสสฺวสกึ (ปุริส) ลง โย ปฐมา พหุวจนะ อาเทส โย เป็น อาด้วยสูตร สพฺพโยนีนมาเอ แยก สฺ ลบ รวม สำเร็จรูปเป็น ปุริสา

ถ้ากล่าวถึง บุรุษ ๓ คนต้องตั้ง ปุริส ๓ บท ถ้ากล่าวถึง ๑๐๐ คนก็ต้องตั้ง ๑๐๐ บท เป็นต้น แล้วทำให้เหลือเพียงบทเดียว บทอื่น ๆ ให้ลบไป เมื่อทำรูปวิเคราะห์เป็นพหุวจนะว่า "ปุเรนฺตีติ ปุริสา" ก็ไม่เกี่ยวข้องกับสูตรนี้ เพียงตั้ง "ปุริส" ครั้งเดียวรวดแล้วลง โย วิภัติเท่านั้น (ดูในตอนสุดท้ายของอุณาทิ ยังมี วิรูเปกเสส ติดตามดูคัมภีร์ไวยากรณ์ที่เกี่ยวข้องกัน)

๔๖. คณเน ทสสฺส ทฺวิติจตุปญฺจฉสตฺตอฏฺฐนวกานำ วีติจตุตารปญฺญาฉสตฺตาสนวา โยนญฺจีสมาสฺจิริตีตุติ.

วีติจตุตารปญฺญาฉสตฺตาสนวา อ.การอาเทสเป็น วี ติ จตุตาร ปญฺญา ฉ สตฺต อส และ นว ท. ทฺวิติจตุปญฺจฉสตฺตอฏฺฐนวกานำ ของหมวด ๒-๓-๔-๕-๖-๗-๘ และ ๙ ท. ทสสฺส ของ ทส ศัพท์ โหนฺติ ย่อมเป็น โยสุ ในเพราะ โย วิภัติ คณเน ในคณสังขยา อีสมาสฺจิริตีตุติ อ.การอาเทสเป็น อีสำ อาสำ จิ ริ ติ อีติ และ อตุ ท. โยนญฺจ ของ โย วิภัติ ท.ด้วย โหนฺติ ย่อมเป็น. อุ. วีสำ, ตีสำ, จตฺตาลีสำ, ปญฺญาสำ, สฏฺฐิ, สตฺตริ, สตฺตติ, อสีติ, นวุติ เป็นต้น.

อธิบาย. สังขยาทั้งหลายจนถึง อฏฺฐารส (๑๘) ได้จัดทำไปแล้วในสูตรที่แล้ว ๆ มา แม้วิธีการแจกก็แสดงไว้แล้วใน นามคณะ ส่วนนี้เป็นสูตรที่จัดทำรูปของสังขยานับแต่ วีสติ ๒๐ จนถึง นวุติ ๙๐ (๑๙ เรียงเป็นบาฬีว่า เอกูนวีสติ, ๙๙ เรียงเป็นบาฬีว่า นวนวุติ ฉะนั้น สังขยาเหล่านั้นจึงนับเข้าใน วีสติ นวุติ, พึงพิจารณาอรรถว่า "คณเน ในที่มีสังขยาเป็นประธาน" จะใช่ สังขยาเป็นประธาน หรือไม่ ? สูตรนี้เป็นสูตรที่จัดทำ วีสติ เป็นต้น)

ทสสฺส ทฺวิติจตุปญฺจฉสตฺตอฏฺฐนวกานำ. ก อักษรที่มีใน นวกานำ เป็น ก ปัจจัยที่ลงในอรรถปริมาณะ อรรถของ ก นั้นให้รวมอยู่ในบทข้างหน้า ๆ คือ ทฺวิ ติ เป็นต้นแล้วให้แปลว่า "หมวด ท.๒, หมวด ท.๓" เมื่อคู่กับบท ทสสฺส ข้างหน้าจะได้อธิบายว่า "ทสสฺส ทฺวิก = หมวด ๒ ของ ทส" หมายความว่า "ทส จ ทส จ" นั่นเอง ทำตามสมาสที่เกี่ยวข้องแล้วทำ "ทส ทส" ให้เป็นปรกติ ทำ ทส ให้เหลือบทเดียวด้วยสูตร สรูปานเมกเสสฺวสกึ จะเหลือ ทส เพียงบทเดียว, คำว่า "ทสสฺส ทฺวิก = หมวด ๒ ของ ทส" ก็คือ ทส บทเดียวบทนี้ที่ทำเป็นเอกเสสแล้ว, คำว่า "ทสสฺส ติก = หมวด ๓ ของ ทส" ก็คือ ทส บทเดียวบทนี้ที่ทำเป็นเอกเสสแล้ว แม้ "ทสสฺส จตุกฺก" เป็นต้น ก็มีอธิบายเหมือนนัยนี้ คำว่า "ทสสฺส นวก" หมายถึง ทำ ทส ๙ บทให้เหลือบทเดียว

วีติจตุตารปญฺญา ฯเปฯ ริตีตุติ. ถ้าอาเทสหมวด ๒ ของ ทส เป็น วี ในเพราะ โย วิภัติ

เบื้องหลังแล้วอาเทสโย วิภัติเป็น อีสุ แยก วฺ ลบ รวม จะเป็นรูป วีสุ (๒๐) อาเทสหมวด ๓ ของ ทส เป็น ติ อาเทส โย วิภัติเป็น อีสุ แยก ลบ รวม อาเทส อี เป็น อิ รัสสะ ลงนิคคหิตอาคม จะเป็นรูป ตึสุ (๓๐), อาเทสหมวด ๔ ของ ทส เป็น จตฺตาร อาเทส โย วิภัติเป็น อีสุ มีรูปเป็น จตฺตารีสุ, จตฺตาลีสุ (๔๐), อาเทสหมวด ๕ ของ ทส เป็น ปณฺณา อาเทส โย วิภัติเป็น อาสุ มีรูปเป็น ปณฺณาสุ (๕๐), อาเทสหมวด ๖ ของ ทส เป็น ฉ อาเทส โย วิภัติเป็น ริ ลง ฏฺ เทฺวภาวะ อาเทส ฉ เป็น ส สำเร็จรูปเป็น สฏฺฐิ (๖๐), อาเทสหมวด ๗ ของ ทส เป็น สตฺต อาเทส โย วิภัติเป็น ริ อาเทสเป็น ติ สำเร็จรูป สตฺตริ, สตฺตติ (๗๐), อาเทสหมวด ๘ ของ ทส เป็น อส อาเทส โย วิภัติเป็น อีติ สำเร็จรูปเป็น อสีติ (๘๐), อาเทสหมวด ๙ ของ ทส เป็น นว อาเทส โย วิภัติเป็น อุติ สำเร็จรูปเป็น นวุติ

วีสุ ตัวตั้งคือ "ทส จ ทส จ" นำ ทส ๒ บทประกอบเข้าเป็นสมาสแล้วตั้งชื่อทวันทะ ด้วยสูตร นามานำ สมุจฺจโย ทฺวนฺโท ตั้งชื่อสมาสด้วยสูตร นามานำ สมาโส ยุตฺตตฺโถ ลบวิภัติของสมาสด้วยสูตร เตสุ วิภตฺติโย โลปา จ ลบ จ ตามปริภาสาว่า วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค ทำ ทส ทส เป็นปรกติ ด้วยสูตร ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส ทำ ทส ให้เหลือเพียงบทเดียวด้วยสูตร สรูปานเมกเสสฺวสกึ กำหนดเป็นนาม ลง โย วิภัติ อาเทส ทส อันเป็นหมวด ๒ ของ ทส เป็น วี ด้วยสูตร คณเน ทสสฺส ฯเปฯ ริตีตฺติ อาเทส โย วิภัติเป็น อีสุ แยก วฺ ลบ รวม ลบ สิ สำเร็จรูปเป็น วีสุ

วีสุ ที่เป็นทุติยาวิภัติ เมื่อเป็นรูป วีสุ แล้วกำหนดเป็นนาม ลงวิภัติ ลบนิคคหิตที่ สุ ด้วยสูตร กฺวจิ โลปำ แยก สฺ ลบ รวม สำเร็จรูปเป็น วีสุ (ซึ่ง ๒๐), วีสาย เมื่อเป็นรูป วีสุ แล้วลบนิคคหิตด้วยสูตรใหญ่ คือ เตสุ วุทฺธิ ลง อา ปัจจัยด้วยสูตร อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย กำหนดเป็นนาม ลง นา วิภัติ เป็นต้น จะสำเร็จรูปเป็น วีสาย เช่นเดียวกับ กญฺญาย กญฺญายำ

๔๑. จตูปปทสฺส โลโป ตุตฺตรปทาทิจสฺส จุโจปิ นวา.

ตุ อ.ตุ อักษร จตูปปทสฺส แห่งบทอันมีในที่ใกล้คือ จตุ โลโป หายไป โหติ ย่อมมี คณเน ในคณสังขยา จุโจปิ แม้ อ.การอาเทสเป็น จุ และ โจ ท. อุตฺตรปทาทิจสฺส ของ จ อักษรอันมีในเบื้องต้นของบทหลัง โหนฺติ ย่อมเป็น นวา ในบางแห่ง. อุ. จุทฺทส, โจทฺทส.

อธิบาย. (ตุตฺตรปทาทิจสฺส ตัดบทว่า ตุ + อุตฺตรปทาทิจสฺส. อุตฺตรปท = ของบทหลัง อาทิจสฺส = ของ จ อักษรอันมีในเบื้องต้น) จุทฺทส, โจทฺทส, จตุทฺทส = ๑๔ เมื่อเป็นรูป จตุทฺทส แล้วลบ ตุ ศัพท์จาก จตุ อันเป็นบทที่ใกล้เบื้องหน้าของ ทส ด้วย "จตูปปทสฺส โลโป ตุ" ก็จะเป็นรูป จุทฺทส, อุตฺตรปทาทิจสฺส ได้แก่เป็น จ อยู่แล้วในเบื้องต้นของบทหลังคือ ทส, จุโจปิ นวา ได้แก่ อาเทส จ นั้นเป็น จุ จะเป็นรูป "จุทฺทส" อาเทสเป็น โจ จะเป็นรูป "โจทฺทส" เพราะ นวา ศัพท์ห้ามไว้บางครั้งจึงอาเทสเป็นเช่นนั้นไม่ได้ ฉะนั้น จึงยังมีรูปที่ไม่ต้องทำอะไร เช่น จตุทฺทส ในกรณีนี้จะต้องลงเทฺวภาวะด้วย พึงระวัง

จตุทฺทส ตัวตั้งคือ "จตุตาโร จ ทส จ" ประกอบเข้าเป็นสมาสแล้วตั้งชื่อทวันทะ ตั้งชื่อสมาส

ลบ จ บท ทำ จตุ + ทส เป็นปรกติ ลง ทฺ เทฺวภาวะ (จตุทฺทส) กำหนดเป็นนาม ลง โย เป็นต้น

จุทฺทส ตัวตั้งคือ "จตุทส" ลง ทฺ เทฺวภาวะ ลบ ตุ อันมีที่ใกล้เบื้องหน้าคือ จตุ และอาเทส จ เป็น จุ ด้วยสูตร จตูปปทสฺส โลโป ตุตฺตรปทาทิจสฺส จุโจปิ นวา กำหนดเป็นนาม ลง โย วิภัติ อาเทส อ อันเป็นที่สุดของ ส พร้อมกับ โย วิภัติเป็น อ ด้วยสูตร ปญฺจาทีนมกาโร สำเร็จรูปเป็น จุทฺทส (โจทฺทส เพียงอาเทสเป็น โจ เท่านั้น)

ประโยชน์ของ อปิ ศัพท์. ด้วย อปิ ศัพท์ใน จุโจปิ รวมการลบ จ ใน จตฺตาลีสำ อันไม่มีบทที่ใกล้ (อุปบท) ในเบื้องหน้าบ้าง อาเทส จุ เป็น โจ บ้าง จะเป็นรูป "ตาลีสำ, จุตฺตาลีสำ, โจตฺตาลีสำ = ๔๐" ตาลีสำ ตัวตั้งคือ จตฺตาลีสำ ลบ จ ด้วย อปิ ศัพท์ในสูตร จตูปปทสฺส ฯเปฯ จุโจปิ นวา กำหนดเป็นนาม ลง สิ ลบ สิ สำเร็จรูปเป็น ตาลีสำ

๔๘. ยหนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ.

ยำ อ.ศัพท์ ท.เหล่าใด อนุปปนฺนา สำเร็จรูปไม่ได้แล้ว เต อ.ศัพท์ ท.เหล่านั้น สิชฺฌนฺติ ย่อมสำเร็จ นิปาตนา ด้วยสูตรใหญ่นี้อันมีการตกไปเป็นหน้าที่เป็นลักษณะ. อุ. อชฺช, สชฺชุ เป็นต้น.

อธิบาย. (ยำ ให้กำหนดเป็นบทนิบาตให้แปลเป็นพหุวจนะว่า อ.ศัพท์ ท.เหล่าใด) สูตรนี้เป็น ๑ ใน ๔ ของสูตรใหญ่

ลง ชฺช ปัจจัยหลัง อม ศัพท์ในอรรถ กาล อาเทส อิม เป็น อ, ลง ชฺชุ ปัจจัยหลัง สมาน กับ อปร อาเทส สมาน เป็น ส. บทว่า อชฺช กล่าวอรรถทั้ง ๒ คือ อรรถว่าในวันนี้ และ อรรถว่าในกาลนี้, บทเหล่านั้น ทำรูปวิเคราะห์ไม่ได้ แจกรูปก็ไม่ได้ มีสภาพเป็นนิบาต ฉะนั้น อิมสฺมึ กาเล ใน อิมสฺมึ กาเล อชฺช ไม่ใช่วิเคราะห์เป็นประโยคประเภทพรรณนาอรรถของ อชฺช ให้ปรากฏเท่านั้น (อิมสฺมึ อหนิ ในวันนี้ อชฺช ในวันนี้ คำว่า วัน เป็น กาลพิเศษ)

อชฺช ตัวตั้งคือ อิม ลง ชฺช ปัจจัยหลัง อิม ในอรรถกาละ อาเทส อิม เป็น อ ด้วยสูตร ยหนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ สำเร็จรูปเป็น อชฺช, กาเล ในกาล สมาเน อันเสมอ สชฺชุ ในกาลอันเสมอ (มีอธิบายว่า สำหรับวันนี้ก็เสมอกันกับในกาลนี้ ฉะนั้น จึงเรียกว่า สชฺชุ ด้วย) สชฺชุ ตัวตั้งคือ สมาน ลง ชฺชุ ปัจจัยในอรรถกาละ อาเทส สมาน เป็น ส ด้วยสูตรใหญ่นี้ สำเร็จรูปเป็น สชฺชุ (อุทาหรณ์ที่เหลือดูใน รูปสิทธิภาสาฏีกา)

๔๙. ทฺวาทิโต โกเนกตฺเถ จ.

โก อ.ก ปัจจัย โหติ ย่อมลง ทฺวาทิโต (ในเบื้องหลัง) จาก ทฺวิ ศัพท์เป็นต้น อเนกตฺเถ จ ในอรรถเป็นอเนกด้วย. อุ. ทฺวิกำ, ติกำ, จตุกฺกำ เป็นต้น.

อธิบาย. อเนกตฺถ ในสูตรนี้ได้แก่ อรรถสกัตตะและอรรถปริมาณะ เป็นต้น เพราะลงในอรรถเป็นอันมาก จึงเรียกว่า อเนกัตถะ

เทฺว ปริมาณานิ ยสฺสาติ ทฺวิกํ = ปริมาณานิ อ.จำนวน ท. เทฺว สอง ยสฺส ของวัตถุใด สนฺติ มีอยู่ อิติ เพราะเหตุนั้น ตํ อ.วัตถุนั้น ทฺวิกํ ชื่อว่าสอง, ทฺวิกํ = วัตถุอันมีจำนวนเป็น ๒

ทฺวิกํ ตัวตั้งคือ "เทฺว ปริมาณานิ ยสฺส" ลง ก ปัจจัยในอรรถปริมาณะ หลัง ทฺวิ ด้วยสูตร ทฺวาทิโต โกเนกตฺเถ จ ลบวิภัติ ลบบท ปริมาณ ลบบท ย (ทฺวิก) กำหนดเป็นนาม ลง สิ อาเทส สิ เป็น อํ สำเร็จรูปเป็น ทฺวิกํ (นักศึกษาพึงระวังว่า เมื่อลบ โย วิภัติใน เทฺว จะเป็นรูป ทฺวิ)

แม้ในอรรถ สกัตถะ ว่า "เทฺวเยว ทฺวิกํ" ก็ลง ก ปัจจัย แปลว่า "ทฺวิกํ ๒ อัน. ติกํ = วัตถุมีจำนวนเป็น ๓ หรือ ๓ อัน, จตุกฺกํ = วัตถุมีจำนวนเป็น ๔ หรือ ๔ อัน, ปญฺจกํ, ฉกฺกํ, สตฺตกฺกํ, อฏฺฐกฺกํ เป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน นี่เป็นอุทาหรณ์ที่มาจากรูปสิทธิ ส่วนในกัจจายนวุตตินั้น มีอุทาหรณ์ดังนี้ "สตสฺส ทฺวิกํ ทฺวิสตํ" เป็นต้น

๕๐. ทสทสกํ สตํ ทสกานํ สตํ สหสฺสญฺจ โยมฺหิ.

ทสทสกํ อ. ทส ๑๐ ตัวที่ถูกทำให้เป็นเอกเสส (เหลือตัวเดียว) สตํ เป็น สตํ โหติ ย่อมเป็น โยมฺหิ ในเพราะ โย วิภัติ สตํ อ.สต ศัพท์ที่ถูก ทำให้เป็นเอกเสส (เหลือตัวเดียว) ทสกานํ ของ สต ท. อันมีจำนวน ๑๐ ตัว สหสฺสญฺจ เป็น สหสฺส ด้วย โหติ ย่อมเป็น. อุ. สตํ, สหสฺสํ.

อธิบาย. ทสทสกํ สตํ โยมฺหิ = มีอธิบายว่า ตั้ง ทส ศัพท์จำนวน ๑๐ ตัวแล้วทำเป็นเอกเสส (ให้เหลือตัวเดียว) ทส ศัพท์ที่เหลืออยู่ตัวเดียวนั้นจะต้องอาเทสเป็น สตํ, ทสกานํ สตํ สหสฺสญฺจ โยมฺหิ = มีอธิบายว่า ตั้ง สต ศัพท์จำนวน ๑๐ ตัวแล้วทำเป็นเอกเสส (ให้เหลือตัวเดียว) สต ศัพท์ที่เหลืออยู่ตัวเดียวนั้นจะต้องอาเทสเป็น สหสฺสํ (ในรูปสิทธิ อาเทสพร้อมกับนิคคหิตเป็น "สตํ สหสฺสํ" แม้ วีสํ ตีสํ ปญฺญาสํ เป็นต้นก็อาเทสพร้อมกับนิคคหิต ฉะนั้น เวลาทำตัวจะต้องอาเทสเป็น สตํ สหสฺสํ ส่วน โย วิภัติก็ลบด้วยสูตรนี้)

สตํ ตัวตั้งคือ "ทส จ ทส จ" ๑๐ ตัว ประกอบเข้าเป็นสมาสและตั้งชื่อทวันทะ ตั้งชื่อสมาส (ไม่มีการลบวิภัติ เพราะถูกลบไปแล้วตอนที่ทำตัว ทส) ลบ จ ๑๐ ตัว ทำ "ทส ทส" ๑๐ ตัวเป็นปรกติ ทำ ทส ให้เหมือนบทเดียว (ลบบท ทส ๙ ตัว) ด้วยสูตร สรูปานเมกเสสฺวสิกํ กำหนดเป็นนาม ลง โย วิภัติ (ทส โย) อาเทส ทส ที่เหลืออยู่บทเดียวนั้นเป็น สตํ ด้วยสูตร ทสทสกํ สตํ ทสกานํ สตํ สหสฺสญฺจ โยมฺหิ ลบ โย วิภัติด้วย นิปาตน นี้คือ สตํ (สตํ) กำหนดเป็นนาม ลง สิ (สตํ สิ) ลบนิคคหิตด้วยสูตร พฺยญฺชเน จ อาเทส สิ เป็น อํ สำเร็จรูปเป็น สตํ

สหสฺสํ ตัวตั้งคือ "สตํ จ สตํ จ" ๑๐ ตัว ตั้งชื่อสมาสเป็นต้น ทำ "สต สต" เป็นปรกติ ทำ สต ให้เหลือบทเดียว กำหนดเป็นนาม ลง โยวิภัติ อาเทส สต ที่เหลืออยู่บทเดียวเป็น สหสฺสํ ด้วยสูตรนี้ กำหนดเป็นนาม ลง สิ ลบนิคคหิต อาเทส สิ เป็น อํ สำเร็จรูปเป็น สหสฺสํ. (สต และ สหสฺส มีการแจกรูปตาม นปุสกลิงค์ เอกวจนะ ดังนี้ สตํ สตํ สเตน สตสฺส สตสฺมา สตสฺส สตสฺมึ, สหสฺส ก็แจกอย่างนั้นเหมือนกัน)

วคฺคเภท. การแบ่งออกเป็น ๒ ร้อย ๓ ร้อย ๒ พัน ๓ พัน เป็นต้น หรือจะแบ่งออกเป็น ๒ กองร้อย ๒ กองพัน อย่างนี้เรียกว่า วคฺคเภท. (วคฺค = กลุ่ม, กอง, วรรค เภท = การแบ่งออก) เมื่อเป็นวัคคเภทเช่นนั้นไม่เพียงแต่ สต สหสฺส สังขยาเท่านั้นแม้ วีสติ สังขยาเป็นต้นก็สามารถเป็น พหุวจนะได้ อุทาหรณ์คือ เทฺว วีสติโย (อ.วีสติ ท. ๒, ๒๐ + ๒๐) ทฺวีหิ วีสติหิ ทฺวินฺนำ วีสตินำ ทฺวีสุ วีสตีสุ จนถึง นวุติ, เทฺว สตานิ (อ.ร้อย ท. ๒) ทฺวีหิ สเตหิ ทฺวินฺนำ สตานำ ทฺวีสุ สเตสุ, แม้ศัพท์ สหสฺส ก็เหมือนกัน ถ้าแบ่งออกเป็นกอง ฯ ให้กำหนดเป็น พหุวจนะ มติของรูปสิทธิที่กล่าวถึงสูตรนี้ ดูในรูปสิทธิ

๕๑. ยาว ฅทุตฺตริ ทสคุณิตญฺจ.

อ.การคูณด้วย ๑๐ ด้วย กาฅพฺพำ อันบัณฑิตพึงทราบ ทสคุณิตญฺจ ยาว ฅทุตฺตริ เพียงใดแต่อสงไขยเบื้องสูงต่อจาก สหสฺส. อุ. สหสฺสสฺส ทสคุณิตำ ทสสหสฺสำ เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้มิใช่วิธิสูตร แต่เป็นปริภาสาสูตร อันแสดงถึงการคูณในสังขยาเบื้องสูง, "ทส คุณิตำ" มีอธิบายดังนี้ ทสคุณิตำ อ.สังขยาอันถูกคูณด้วย ๑๐ สหสฺสสฺส (ในเบื้องสูง) ของหนึ่งพัน ทสสหสฺสำ หนึ่งหมื่น ถ้าพูดเป็นไทย ฯ ก็ได้ความว่า เอา ๑๐๐๐ คูณด้วย ๑๐ เป็น ๑๐,๐๐๐ ทำนองเดียวกันเอา ๑๐,๐๐๐ คูณด้วย ๑๐ ก็เป็น ๑๐๐,๐๐๐ (สตสหสฺส) เอา แสน คูณด้วย สิบ ก็เป็น ล้าน (ทสสตสหสฺส) เอา ล้าน คูณด้วย สิบ ก็เป็น โกฏิ

ทำเป็นทิคุสมาสดังนี้- "ทส สหสฺสานิ ทสสหสฺสำ = สหสฺสานิ อ.พัน ท. ทส ๑๐ ทสสหสฺสำ สิบพัน หรือหนึ่งหมื่น, ทำเป็น มัชเฌโลปตัปปุริสสมาส ที่ลบบท คุณิต ในท่ามกลางดังนี้ก็ได้ "ทสหิ คุณิตำ สหสฺสำ ทสสหสฺสำ = สหสฺสำ อ.พัน คุณิตำ อันถูกคูณแล้ว ทสหิ ด้วยสิบ ทสสหสฺสำ พันอันถูกคูณแล้วด้วยสิบ หรือหนึ่งหมื่น แล้วทำตัวตามกฎของสมาส. (สตสหสฺส, ทสสหสฺสำ ก็เหมือนกัน)

สังขยาที่สูงกว่า โกฏิ. ๑ โกฏิ สิบโกฏิ ร้อยโกฏิ พันโกฏิ หมื่นโกฏิ แสนโกฏิ ล้านโกฏิ ๑ ปโกฏิ สิบปโกฏิ ร้อยปโกฏิ พันปโกฏิ หมื่นปโกฏิ แสนปโกฏิ ล้านปโกฏิ เป็นต้น จนถึงอสงไขย ฐานะหนึ่งกับฐานะหนึ่งสามารถคูณด้วย ๑๐, ๑ โกฏิ คูณด้วย ๑๐ ก็เป็น สิบโกฏิ ฯ คูณด้วย ๑๐ ก็เป็น ร้อยโกฏิ เป็นต้นบ้าง ล้านโกฏิ คูณด้วย ๑๐ ก็เป็น ปโกฏิ เป็นต้นบ้าง (แสน คูณด้วย ๑๐๐ วิธีนี้ดูได้ใน รูปสิทธิ)

๕๒. สกนาเมหิ.

(รูปสิทฺธิโย อ.รูปสำเร็จ ท.) อนิทฺทิฏฺฐนามเธยฺยานำ ของสังขยาอันไม่แนะนำชื่อ ท.สิชฺฌนฺติ ย่อมสำเร็จ สกนาเมหิ ด้วยชื่อของตัวเอง ท. อุ. โกฏิ, ปโกฏิ, โกฏิปโกฏิ เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้มิใช่วิธิสูตร แต่เป็นปริภาสาสูตร อันแสดงว่าสังขยาเบื้องสูงมี โกฏิ เป็นต้น ยังไม่ได้ชี้แจงสังขยาเหล่านั้นจะสำเร็จรูปด้วยชื่อของตัวเอง เช่น เพื่อให้สำเร็จรูปว่า โกฏิ ก็ไม่จำเป็นต้องทำตัวดังต่อไปนี้ โกฏิ ตัวตั้งคือ "ทสสตสหสฺส" ๑๐ ตัว ทำเป็นเอกเสส (ให้เหลือตัวเดียว) อาเทส ทสสตสหสฺส ที่เหลืออยู่ตัวเดียวนั้น เป็น โกฏิ

ชื่อของสังขยาเบื้องสูง

สตๆ สหสฺสๆ นิยุตๆ, ลกฺขๆ โกฏิ ปโกฏิ จ
โกฏิปโกฏิ นหุตๆ, ตถา นนฺนหุตๆ ปิจ
อกฺโขภินิ(ตฺถิยๆ)พินฺทุ, อพฺพุทๆ จ นิรพฺพุทๆ
อหหๆ อพพๆเจว, อฏฺฏๆ โสคนฺธิ กุมุปลๆ
กุมุทๆ ปุณฺฑริกๆ จ, ปทุมๆ กถานๆ ปิจ
มหากถานๆ อสงฺเขยยๆ, อิติ สงฺขยากฺกโม มโต.

"สตๆ, สหสฺสๆ, นิยุตๆ, ลกฺขๆ" ในคราวนี้เป็นสังขยาที่ถูกใส่เข้ามาตามอภิธานคาถา ไม่เกี่ยวข้องกับสูตรนี้ สังขยาจำนวน ๒๑ ตัวมี โกฏิ เป็นต้นเท่านั้นที่เกี่ยวข้องกับสูตรนี้ ชื่อสังขยาตามชื่อที่เป็นบาฬีพึงทราบได้ด้วยการดูตามลำดับคาถาดังนี้ โกฏิ ปโกฏิ โกฏิปโกฏิ นหุต นินฺนหุต อกฺโขภินี พินฺทุ เป็นต้น สังขยาทั้งหมดเหล่านั้นมีจำนวนนับตั้งแต่ หน่วย สิบ ร้อย พัน หมื่น แสน ตามลำดับ (ล้าน ในคัมภีร์บางเล่ม ไม่มี) ๑ โกฏิ ๑๐ โกฏิ เป็นต้น ๑ อสงไขย ๑๐ อสงไขย เป็นต้น

ว่าด้วยเรื่องของสังขยานี้มีความยุ่งยากมาก อาจารย์ท่านหนึ่งกับท่านหนึ่งก็มีมติไม่ตรงกันทั้งอธิบายของสูตร และการทำตัว ส่วนในหนังสือเล่มนี้นำมาใช้เฉพาะส่วนที่ง่ายที่สุด.

—— สังขยาตัทธิต จบ. ——

๕๓. เตสๆ โณ โลปๆ.

โณ อ.ณ อนุพันธ์ เตสๆ ของตัทธิตปัจจัยนั้น ปปฺโปติ ย่อมถึง โลปๆ ซึ่งการลบ. อุ. วาสิฏฺโฐ เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็น โลปวิธิสูตร ลบ ณ อนุพันธ์เท่าที่มีอยู่ในปัจจัยของตัทธิตทั้งหมด ที่ถูกใส่เข้ามานี้เพื่อประโยชน์การนำเอา ณ อนุพันธ์ทำเป็นวุทธิ, วาสิฏฺโฐ ได้ทำตัวไปแล้วในสูตร วา ณปจฺเจ

อัพยยตัทธิต

๕๔. วิภาเค ธา จ.

ธา จ อ.ธา ปัจจัยด้วย โหติ ย่อมลง วิภาเค ในอรรถว่าส่วน. อุ. เอกธา, ทฺวิธา เป็นต้น.

อธิบาย. ตัทธิตที่มีรูปไม่เสียไป เพราะลิงค์ทั้ง ๓ และวิภัติทั้ง ๗ เรียกว่า อัพยยตัทธิต, เอกธา เป็นต้น นั้นมีรูปไม่แปรเปลี่ยน เพราะลิงค์และวิภัติอันมีประการต่าง ๆ ส่วนอรรถนั้นใช้ได้หลายอย่างโดยคู่กับกริยา เช่น "เอกธา ด้วยส่วนหนึ่ง, ชิ่งส่วนหนึ่ง" เป็นต้น

วิภาค. วิภชียเตติ วิภาโค = วิภชียเต ย่อมแบ่ง อิติ เพราะเหตุนั้น วิภาโค ชื่อวิภาค, ส่วนที่ถูกแบ่งเรียกว่า วิภาค, เอกธา ด้วยส่วนหนึ่ง, ทฺวิธา ด้วยส่วน ท. ๒

เมื่อทำตัว เอกธา เป็นต้น นิยมตั้ง "เอเกน วิภาเคน" ท่านคงเข้าใจว่า เพื่อความถูกต้องตามกฎจะต้องลง (ธา ปัจจัย) ในท่ามกลาง ๒ บทคือ เอเกน + วิภาเคน, ส่วน เอเกน + วิภาเคน นั้นเป็นการพรรณนาเฉพาะอรรถของ เอกธา เท่านั้น ฉะนั้น ในที่นี่จะตั้งว่า "เอก" แล้วทำตัวก็อย่าเพิ่งนึกว่าผิด

เอกธา ตัวตั้งคือ เอก ลง ธา ปัจจัยในอรรถวิภาคด้วยสูตร วิภาเค ธา จ กำหนดเป็นนาม ลง สิ ลบ สิ สำเร็จรูปเป็น เอกธา. เพราะเป็นบทนิบาตจึงต้องลบ สิ ด้วยสูตร สพฺพาสมาวุโสฯ ถ้ามีอรรถว่า ชิ่ง-ให้ลง อำ วิภัติแล้วลบด้วยสูตรนั้น ทฺวิธา ติธา จตุธา ก็ตั้ง "ทฺวิ, ติ" เป็นต้นแล้วทำตัวในกรณีที่เป็น เทฺวธา, เตธา ให้อาเทส อิ เป็น เอ ด้วยสูตรใหญ่คือ เตสุ วุทฺธิฯ

๕๕. สพฺพนาเมหิ ปการวจเน ตุ ถา.

ถา ตุ อ.ถา ปัจจัย โหติ ย่อมลง สพฺพนาเมหิ (ในเบื้องหลัง) จากสัพพนาม ท. ปการวจเน ในการกล่าวอรรถว่า ประการ. อุ. สพฺพถา, ยถา, ตถา เป็นต้น.

อธิบาย. สพฺพถา สามารถแปลได้ด้วยวิภัติทั้ง ๗ เช่น อ.ประการทั้งปวง, ชิ่งประการทั้งปวง, ด้วยประการทั้งปวง เป็นต้น, ยถา อ.ประการใด, ตถา อ.ประการนั้น เป็นต้นก็สามารถแปลได้ด้วยวิภัติทั้ง ๗ ตามความเหมาะสม ลงวิภัติที่ต้องลงแล้วลบทิ้ง

เพราะกล่าวว่า สพฺพนาเมหิ จึงยังมีการลง ถา ปัจจัยหลังสัพพนามอีก เช่น อิตร, อญฺญ, อุภย มีรูปเป็น อิตรถา, อญฺญถา (ด้วยประการอื่น), อุภยถา (ด้วยประการทั้งสอง) เป็นต้น ยังไม่พบว่า ถา ปัจจัยนี้ยังลงในอรรถว่า อาการ อีกด้วย เช่น "ยถา ด้วยอาการใด" เป็นต้น

สพฺพถา ตัวตั้งคือ สพฺพ ลง ถา ปัจจัยด้วยสูตร สพฺพนาเมหิ ปการวจเน ตุ ถา กำหนดเป็นนาม ลง สิ ลบ สิ สำเร็จรูปเป็น สพฺพถา, รูปว่า ยถา เป็นต้นก็ทำตัวเหมือนกัน, ด้วย ตุ ศัพท์ยังลง กตฺตา ปัจจัยในอรรถประการ มีอุทาหรณ์ว่า ยถตฺถา, ตถตฺถา เป็นต้น

๔๖. กิมิเมหิ ถํ.

ปการวจเน ครั้นเมื่อประสงค์จะกล่าวอรรถว่า ประการ สนฺเต มีอยู่ ถํ อ.ถ ปัจจัย โหติ ย่อมลง กิมิเมหิ (ในเบื้องหลัง) จาก กึ และ อิม ศัพท์ ท. อุ. กถํ, อตฺถํ.

อธิบาย. กถํ อ.ประการไหน, ชึ่งประการไหน, ด้วยประการไหน ฯ เป็นต้น แปลได้ด้วยวิภัติทั้ง ๗ และวจนะทั้ง ๒ ตามความเหมาะสม, ลงวิภัติที่จะต้องลงแล้วลบทิ้ง, อิตฺถํ อ.ประการอย่างนี้, อ.ประการอย่างนี้ ท. เป็นต้นแปลได้ด้วยวิภัติทั้ง ๗ และวจนะทั้ง ๒ เช่นกัน

อยํ ปกาโร อิตฺถํ อิมํ ปการํ อิตฺถึ เป็นต้นเหล่านี้ไม่ใช่วิเคราะห์ เป็นประโยคที่แสดงอรรถของ บท อิตฺถ เท่านั้น แม้ในการทำตัวก็ไม่ต้องตั้งว่า "อยํ + ปกาโร"

บทที่ไม่ต้องทำวิเคราะห์

รุฬฺหีชฺยาตฺ นิปาตญฺจุ-ปสคฺคาลปนํ ตถา
สพฺพนามฺติ เมเตสุ, น กโต วิคฺคโห ฉสุ.

วิคฺคโห อ.วิเคราะห์ น กโต อันท่านไม่กระทำแล้ว เอเตสุ ในบท ท. เหล่านี้ ฉ หก อิติ คือ รุฬฺหี รุฬฺหีบทที่ไม่ได้ให้สำเร็จรูปด้วยธาตุและปัจจัยเหมือน ติสฺส, ทตฺตุ ด้วย อาขฺยาตฺ บทอาขยาด้วย นิปาตญฺจ บทนิบาตอันมี จ วา เป็นต้นด้วย อุปสคฺโค บทอุปสรรคมี ป ปรา เป็นต้นด้วย อาลปนํ บทอันกล่าวอรรถอาลปนะมี โภ ปุริส เป็นต้นด้วย ตถา นอกจากนั้น สพฺพนามฺ บทสัพพนามมี สพฺพ กตร เป็นต้นด้วย

บทอัพยยตัทธิต ก็นับเข้าในบทนิบาตตามคาถานี้ ฉะนั้น จึงไม่ทำรูปวิเคราะห์ แม้บททั้งหลายในกัณฑ์ที่ ๕ ของนามกัณฑ์ ก็มีสภาพเดียวกับอัพยยตัทธิตนี้

กถํ ตัวตั้งคือ กึ ลง ถํ ปัจจัยหลัง กึ ศัพท์ด้วยสูตร กิมิเมหิ ถํ อาเทส กึ เป็น ก ด้วย จ ศัพท์ในสูตร กิสฺส ก เว จ กำหนดเป็นนาม ลง สิ ลบ สิ สำเร็จรูปเป็น กถํ (ถ้าแปลว่า ชึ่ง ฯลฯ ให้ลง อํ วิภัติ ฯลฯ แล้วลบทิ้ง)

——— อัพยยตัทธิต จบ. ———

วิธีประกอบปัจจัย

๕๗. วุทฺธาทิสรสฺส วา อสโยคนฺตสฺส สเณ จ.

วุทฺธิ อ.การอาเทสเป็นวุทธิ อาทิสรสฺส วา ของสระอันมีในเบื้องต้นก็ดี อาทิพฺยญฺชนสฺส วา ของสระอันมีในที่สุดของพยัญชนะในเบื้องต้นก็ดี อสโยคนฺตสฺส อันไม่มีสังโยคเป็นที่สุด โหติ จ ย่อมเป็นด้วย สเณ ในเพราะ ปัจจัยตัทธิตกับ ณ อนุพันธ์. อุ. โอพฺยฺญฺชโก, อุพฺยฺญฺชโก, วาสิฏฺโฐ เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นวุทธิสูตร ที่ทำเป็นวุทธิในเพราะปัจจัยของตัทธิตอันมี ณ อนุพันธ์เบื้องหลัง ด้วย วา ศัพท์ใน อาทิสรสฺส วา รวมเอา อาทิพฺยญฺชนสฺส ด้วย ส่วนอุทาหรณ์มี โอพฺยฺญฺชโก เป็นต้นเป็นอุทาหรณ์ที่อาเทสสระ อุ อันเป็นเบื้องต้นเป็น โอ วุทธิ ตาม "อาทิสรสฺส", วาสิฏฺโฐ เป็นต้นเป็นอุทาหรณ์อันอาเทสสระอันเป็นที่สุดของ ว พยัญชนะอันมีในเบื้องต้นเป็นวุทธิ ตาม "อาทิพฺยญฺชนสฺส" (โอพฺยฺญฺชโก ผู้ข้ามไปด้วยแพ, ตัวตั้งคือ "อุพฺยฺญฺชเปน + ตรติ" ลง ณิก ปัจจัยด้วยสูตร เยน วา สฺสฏฺฐ-ตรติฯ อาเทส อุ เป็น โอ วุทธิด้วยสูตรนี้ เป็นต้น)

สโยคนฺตสฺส (มีสังโยคเป็นที่สุด)ใน อสโยคนฺตสฺส ได้แสดงไว้แล้วในสูตร อสโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต, จ ศัพท์ใน สเณ จ มีการรวมอรรถซึ่งไม่ทำเป็นวุทธิ หมายความว่า ในบางอุทาหรณ์ ห้ามทำเป็นวุทธิ ฉะนั้น ในอุทาหรณ์ เช่น อุพฺยฺญฺชโก ทำเป็นวุทธิไม่ได้ แม้ในอุทาหรณ์ว่า "นีลํ, ปีตํ" ก็อาเทสเป็นวุทธิไม่ได้

๕๘. มายูนมาคโม ณาเน.

วุทฺธิ อ.การทำเป็นวุทธิ ยูนฺ ของ อิ และ อุ อักษร ท. อสโยคนฺตานํ อันไม่มีสังโยคเป็นที่สุด มา โหติ ย่อมไม่เป็น สเณ ในเพราะปัจจัยมี ณ อนุพันธ์ ณาเน ในสมควร อาคโม อ.การมาของ เอ และ โอ วุทธิ โหติ ย่อมมี ตตฺร ในที่อันจะต้องทำเป็นวุทธินั้น. อุ. เวยฺยากรณิโก, โทวาริโก เป็นต้น

อธิบาย. สูตรนี้เป็นสูตรที่มี ๒ วิธิ คือ ปฏิเสธวิธิ ดูได้จากคำว่า มายูนฺ และ อาคมวิธิ ดูได้จากคำว่า อาคโม มีอธิบายว่า เพื่อความเหมาะสมต่อบาฬีจึงไม่อาเทส อิ-อุ เป็นวุทธิ ในที่อันสมควร แต่จะต้องลง เอ และ โอ วุทธิมาในที่ ๆ อันจะต้องเป็นวุทธินั้น

พฺยากรณ์ วิ + อา + บทหน้า กร ธาตุ ยุ ปัจจัย, "สทฺทา พฺยากรียนฺเต เอเตนาติ พฺยากรณ์ = สทฺทา อ.ศัพท์ ท. พฺยากรียนฺเต อันท่านกระทำอยู่เป็นประการต่าง ๆ เอเตน ด้วยคัมภีร์นี้ อิติ เพราะเหตุนั้น ตำ อ.คัมภีร์สัททานั้น พฺยากรณ์ ชื่อว่าไวยากรณ์, อธีเต อันนักศึกษาเรียนเอาอยู่ พฺยากรณ์ ชื่อว่าไวยากรณ์ อิติ เพราะเหตุนั้น เวยฺยากรณิโก ชื่อไวยากรณ์, พฺยา ใน พฺยากรณ์ ในสันสกฤต อาเทส อิ อันเป็นที่สุดของ วิ เป็น ย ด้วยสูตร อิวณฺโณ ยฺ วา จึงเขียนเป็น "วฺยากรณ" การเขียนเช่นนั้นเหมาะสำหรับการสำเร็จรูป ส่วนที่ทำตัวตั้งว่า "พฺยากรณ์ + อธีเต" แล้วจึงทำ "วิ อา กรณ" เป็นปรกตินั้นไม่นิยม

เวยฺยากรณิโก ตัวตั้งคือ "วฺยากรณ์ + อธีเต" ลง ณิก ปัจจัยหลัง วฺยากรณ์ ด้วยสูตร ตมธีเต เตน ฯเปฯ ชีวิกตฺเถสุ จ ลบวิภัติของตัทธิตด้วย เตสํ ศัพท์ในสูตร เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ ลบ ณ์ อนุพันธ์ ด้วยสูตร เตสํ โณ โลปฺ (วฺยากรณ อิก) แต่เดิมไม่อาเทส อิ อันเป็นที่สุดของ วิ เป็น เอ วุทธิวิเคราะห์เป็น ย อยู่ก่อนแล้ว ลง เอ วุทธิมาในที่ ฯ วุทธินั้น ลง ยฺ สทิสเทฺวภาวะด้วยสูตร ปรเทฺวภาโว จาเน (เวยฺยากรณ อิก) แยก ณ์ ลบ นำ ณ์ ไปประกอบกับ อิ กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จเป็น เวยฺยากรณิโก

บทว่า ทฺวาร ใน โทวาริโก บทเดิมคือ ทฺวิ เป็นบทหน้า อร ธาตุ ณ ปัจจัย, "เทฺว อรนฺติ เอตฺถาติ ทฺวารํ ชื่อทวาร เมื่อเป็น ทฺวิ อาร แล้วอาเทส ทฺวิ เป็น ทุ ด้วย ตุ ศัพท์ในสูตร วีสติทเสสุ พาทฺวิสฺส ตุ อาเทส อุ เป็น ว ด้วยสูตร วโมทฺทนฺตานำ จะเป็นรูป ทฺวาร, เมื่อลง โอ อาเทสก็จะเป็นรูป "โทวาร" ได้ แม้การเป็นรูป เวยฺยากรณ ก็ทำนองนี้เหมือนกัน

โทวาริโก ตัวตั้งคือ "ทฺวาร + นิยุตฺโต" ลง ณิก ปัจจัยหลัง ทฺวาร ด้วยสูตร ตมธีเต เตน ฯเปฯ ชีวิกตฺเถสุ จ ลบวิภัติ ลบบท นิยุตฺต ลบ ณ์ อนุพันธ์ (ทฺวาร อิก) ไม่อาเทส อุ ของ ทุ เป็น โอ วุทธิเพราะเป็น ว อยู่ก่อนแล้ว ลง โอ วุทธิในที่ ฯ สุทธินั้น ด้วยสูตร มายูนมาคโม จาเน (โทวาร อิก) แยก รฺ ลบ นำ รฺ ไปประกอบกับ อิ กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น โทวาริโก

๕๔. อาตฺตญฺจ.

อาตฺตำ อ.ความเป็น อา ด้วย ริการาคโม จ อ.การมาของ ริ ด้วย ยูนำ ของ อิ และ อุ อักษร ท. โหติ ย่อมมี สเณ ในเพราะปัจจัยอันมี ณ์ อนุพันธ์ จาเน ในที่สมควร. อุ. อาริสฺยำ, อาณฺยำ, อาสภำ, อชฺชวำ, เป็นต้น.

วิเคราะห์. อิสิสฺส + ภาโว อาริสฺยำ = ภาโว อ.ความเป็น อิสิสฺส ของฤาษี อาริสฺยำ ความเป็นฤาษี, อิณสฺส + ภาโว อาณฺยำ===ภาโว อ.ความเป็น อิณสฺส ของหนี้ อาณฺยำ ความเป็นหนี้, อุสภสฺส + ภาโว อาสภำ = ภาโว อ.ความเป็น อุสภสฺส ของอุสภะ (ของผู้กล้าหาญดังอุสภะ) อาสภำ ความเป็นผู้กล้าดังอุสภะ, อุชุโน + ภาโว อชฺชวำ = ความเป็นผู้ตรง (การกำหนด วา ศัพท์ที่ตามมาจากสูตรก่อน ดูใน รูปสิทธิ)

อาริสฺยำ ตัวตั้งคือ "อิสิสฺส + ภาโว" ลง ณฺย ปัจจัยหลัง อิสิสฺส ด้วยสูตร ณฺยตฺตตา ภาเวตุ ลบวิภัติ ลบบท ภาว ลบ ณ์ อนุพันธ์ ทำ อิสิ เป็นปรกติ อาเทส อิ ของ อิสิ เป็น อา เพราะปัจจัยมี ณ์ อนุพันธ์ และลง ริ อาคมด้วย ด้วยสูตร อาตฺตญฺจ (อาริสิย) แยก สฺ ลบ สิ ด้วย จ ศัพท์ในสูตร อวณฺโณ เย โลปญฺจ นำ สฺ ประกอบกับ ย กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น อำ สำเร็จรูปเป็น อาริสฺยำ

อาณฺยำ ตัวตั้งคือ "อิณสฺส + ภาโว" ลง ณฺย ปัจจัย ลบวิภัติ ลบบท ภาว ลบ ณ์ อนุพันธ์ ทำ อิณ เป็นปรกติ (อิณ ย) อาเทส อิ ของ อิณ เป็น อา ด้วยสูตร อาตฺตญฺจ แยก ณ์ ลบ อ ด้วยสูตร อวณฺโณ

เย โลปญฺจ นำ ญ ประกอบกับ ย สำเร็จรูปเป็น อาญฺยำ

อาสภำ ตัวตั้งคือ "อุสภสฺส + ภาโว" ลง ณ ปัจจัยหลัง อุสภสฺส ด้วยสูตร ณวิสมาทีหิ ลบวิภัติ เป็นต้น ทำเป็นปรกติ (อุสภ อ) อาเทส อุ เป็น อา ด้วยสูตร อาตฺตญฺจ แยก ภ ลบ รวม กำหนดเป็น นาม ลง สิ เอา สิ เป็น อำ สำเร็จรูปเป็น อาสภำ

อชฺชวำ ตัวตั้งคือ อุชุโน + ภาโว ลง ณ ปัจจัย ทำเป็นปรกติ (อุชุ อ) อาเทส อุ ของ อุชุ เป็น อา (อาชุ อ) อาเทส อุ ที่สุดของ ชุ เป็น อว ด้วย จ ศัพท์ในสูตร โอ สเร จ นำ ว ประกอบกับ อ (อาชว) ลง ชฺ สทิสเทฺวภาวะ ด้วยสูตร ปรเทฺวภาโว จาเน กำหนดเป็นนาม ลง สิ อาเทส สิ เป็น อำ (อาชฺชวำ) อาเทส อา เป็น อ รัสสะด้วยสูตร กฺวจาทิมชฺฌฺตฺตรานำ ทีฆรสฺสา ปจฺจเยสุ จ สำเร็จรูปเป็น อชฺชวำ (การทำตัวแบบรูปสิทธิต่างกันกับ นฺยาสะ)

๖๐. กฺวจาทิมชฺฌฺตฺตรานำ ทีฆรสฺสา ปจฺจเยสุ จ.

ทีฆรสฺสา อ.การอาเทสเป็นทีฆะ และรัสสะ ท. อาทิมชฺฌฺตฺตรานำ ของเบื้องต้น ในท่ามกลาง และที่สุดของบท ท. โหนฺติ ย่อมเป็น ปจฺจเยสุ ในปัจจัย ท. ปเรสุ จ อันเป็นเบื้องหลังด้วย อปรภูเตสุ จ อันไม่เป็นเบื้องหลังด้วย กฺวจิ ในบางแห่ง. อุ. ปากโฏ, อนูปาฆโต, มธุวา, อชฺชวำ, อิตฺถิรูปำ, พหุนทิโก เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นสูตรที่อาเทสเป็น ทีฆะและรัสสะ ในเบื้องต้น ในท่ามกลาง และในที่สุด ของบท ในเพราะมีปัจจัยเป็นเบื้องหลัง และไม่มีปัจจัยเป็นเบื้องหลัง

ทีฆตฺตำ ปากฏา นูปฆาตาโท มธุวาทิสุ

รสฺสตฺตำ อชฺชเว อิตฺถิ-รูปาโท จ ก-ตาทิสุ.

ทีฆตฺตำ อ.ความเป็นทีฆะ ในอาทิ มัชฌะ และอุตตระ โหติ ย่อมมี ปากฏา นูปฆาตาโท ใน อุทาหรณ์อันมี ปากฏ และ อนุปฆาต เป็นต้นบ้าง มธุวาทิสุ ในอุทาหรณ์ท. อันมี มธุวา, มญฺญติ และ พาโล เป็นต้นบ้าง, รสฺสตฺตำ อ.ความเป็นรัสสะ ในอาทิ มัชฌะ และอุตตระ โหติ ย่อมมี อชฺชเว ใน อุทาหรณ์ว่า อชฺชว บ้าง อิตฺถิรูปาโท จ ในอุทาหรณ์อันมี อิตฺถิรูป เป็นต้นบ้าง กาทีสุ ในเพราะปัจจัย ท.มี ก และ ตา เป็นต้นบ้าง

ปากโฏ ปรากฏแล้ว ป บทหน้า กร ธาตุ ต ปัจจัย ลบ ร อาเทส ต เป็น ฏ ด้วย จ ศัพท์ใน โท ธสฺส จ เมื่อเป็น ปกฏ แล้ว อาเทส อ ที่สุดของ ป เป็น อา ทีฆะด้วยสูตรนี้ สำเร็จรูปเป็น ปากฏ = นี่คืออุทาหรณ์ "อาทิทีฆะ" อันอาเทสเป็นทีฆะในเบื้องต้น, อนูปฆาโต ไม่เข้าไปทำลายแล้ว อาเทส น ใน น + อุปฆาโต เป็น อนฺ ด้วยสูตร สเร อนฺ เมื่อเป็น อนุปฆาโต แล้ว อาเทส อุ ในท่ามกลาง เป็น อู ทีฆะ = นี่คือ มัชเฌทีฆะ อันทีฆะในท่ามกลาง, มธุวา ตัวตั้งคือ มธุว อาเทส อ ของ ว เป็น อา ทีฆะ = นี่คืออุทาหรณ์ อุตตรทีฆะ อันทีฆะในที่สุด

อชฺชวํ เป็นอุทาหรณ์ อาทิรัสสะ ได้ทำตัวไปแล้ว, อิตฺถิรูปํ รูปผู้หญิง เป็น มัชเฌรัสสะ ตัวตั้ง คือ อิตฺถิรูปํ, พหุนทิโก เป็นอุทาหรณ์ อุตตรรัสสะ อันอาเทสเป็นรัสสะในเพราะ ก ปัจจัยเบื้องหลัง ได้ทำตัวแล้วในสมาส ในสูตร นทิมฺหา จ

๖๑. เตสุ วุทฺธิโลปาคมวิการวิปรีตาเทสา จ.

วุทฺธิโลปาคมวิการวิปรีตาเทสา จ อ.การอาเทสเป็นวุทธิ การลบ การมา(การลงอาคม) การแปลง การกลับ และการอาเทส ท. ด้วย โหนฺติ ย่อมมี เตสุ ในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของ บท ท. เหล่านั้น กฺวจิ ในบางแห่ง อุ. โกณฺฑญฺโญ เป็นต้น.

อธิบาย สูตรนี้เป็น ๑ ใน ๔ ของสูตรใหญ่ ชื่อว่า "สูตรใหญ่" ของสูตรเหล่านี้ไม่ใช่ชื่อที่ถูกต้องมาจากคัมภีร์กัจจายนะ โดยตรงทีเดียว แต่เพราะทำตัวให้สำเร็จไม่ได้ด้วยสูตรอื่น จึงต้องใช้สูตรเหล่านี้เข้าทำหน้าที่จัดทำจนสำเร็จ ในเมื่อมีวิธีอันกว้างขวางเช่นนั้น พระอาจารย์ทั้งหลายต่างขนานนามว่า สูตรใหญ่ ชื่อของสูตรใหญ่ ทั้ง ๔ ได้แสดงไว้แล้วในสูตร กฺวจิ ธาตฺวาทิภตฺติปจฺจยานำ ฯ ในอาขยาต (โกณฺฑญฺโญ = บุตรของกุณฑนี)

วุทฺธิ. การเติบโตขึ้นเรียกว่า วุทธิ การอาเทสรัสสะทั้งปวงเป็นทีฆะ เป็นการเติบโตขึ้นอย่างหนึ่ง แม้ควรจะเรียกว่า วุทธิ แต่ในสูตร อายุวณฺณานญฺจาโย วุทฺธิ มีข้อกำหนดเฉพาะไว้ว่า การอาเทส อ เป็น อา อิ วรรณะ เป็น เอ, อุ วรรณะ เป็น โอ เท่านั้นเรียกว่า วุทธิ ฉะนั้น พึงทราบว่า วุทธิมี ๓ ประเภทคือ "อา, เอ และ โอ" (ในกรณีที่อาเทส อ เป็น อา นั้นแม้จะปะปนอยู่เบื้องหลัง พึงทราบว่านั้นเป็น วุทธิ, ถ้าอาเทสเป็น อา ในที่ที่ไม่มี ณ อนุพันธ์ พึงทราบว่านั้นเป็น ทีฆะ) การลบอักษรที่มีอยู่ก่อนแล้วเรียกว่า โลป, การมาปรากฏของอักษรที่ยังไม่มีเรียกว่า อาคม

อาเทส. การเปลี่ยนแปลงอย่างใดอย่างหนึ่ง เรียกว่า อาเทส "อาทิสฺสตีติ อาเทโส = โย อ.อักษรใด อาทิสฺสติ จักชี้แจงในที่ อาเทสี อิติ เพราะเหตุนั้น โส อ.อักษรนั้น อาเทโส ชื่ออาเทส, สระ-พยัญชนะตัวเดิม ชื่อว่าอาเทสี เพราะมีอาเทส เมื่อแปลงอักษรที่เป็นอาเทสีนั้นเป็นอีกอย่างหนึ่ง ตัวเดิมอาเทสี หรือมูลอาเทสีจะหายไป ส่วนอักษรที่มาถึงอีกอย่างหนึ่งนั้นชื่อว่า "อาเทส เพราะชี้แจงในที่ ฯ ของอาเทสี

โกณฺฑญฺโญ ตัวตั้งคือ "กุณฺฑนิยา + อปจฺจำ" ลง ณฺย ปัจจัย ด้วย วา ศัพท์ใน อโต ณิ วา ลบ ณฺ อนุพันธ์ อาเทส อุ ที่ กุ เป็น โอ วุทธิด้วยสูตรใหญ่ ลบ อี ที่ นี ด้วย จ ศัพท์ใน อวณฺโณ เย โลปญฺจ อาเทส นฺย เป็น ณ ลง ณฺ เทฺวภาวะ กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น โกณฺฑญฺโญ

๖๒. อยุวณฺณานญฺจาโย วุทฺธิ.

อาโย อ.การอาเทสเป็น อา เอ และ โอ ท. อยุวณฺณานำ ของ อ อักษร อิ วรรณะ และ อุ วรรณะ ท. วุทฺธิ เป็นวุทธิ โหติ ย่อมเป็น. อุ. วาสิฏฺโฐ, เวนเตยฺโย, โอฬุมฺปิโก เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็น นิยมสูตร กำหนดสถานที่ที่ทำเป็นวุทธิ และสระอันเป็นวุทธิ สระอันได้ชื่อว่าวุทธิ คือ อา เอ และ โอ, สถานที่ทำเป็นวุทธิ คือ อ, อิ และ อุ วรรณะ หมายความว่า อ เป็น อา วุทธิ, อิ อี เป็น เอ วุทธิ, อุ อู เป็น โอ วุทธิ, นิยมสูตรนี้ ในฎีกายังพรรณาว่าเป็น ปริภาสาสูตร อีกด้วย ส่วนรูปนั้นได้ทำตัวแล้วในสูตรก่อน ๆ

ยุวณฺณ ตัดบทว่า "อิ + อุวณฺณ" อาเทส อิ เป็น ย ด้วยสูตร อิวณฺเณ ยํ นวา นำ ยฺ ไปประกอบกับ อุ สำเร็จรูปเป็น ยุวณฺณ, อาโย ตัดบทว่า "อา + เอ + โอ" อาเทส เอ เป็น ย ด้วยสูตร ยเมหนฺตสฺสาเทโส นำ ยฺ ไปประกอบกับ โอ สำเร็จรูปเป็น อาโย, อิ ถ้ามาคู่กับ วณฺณ ศัพท์ (อิวณฺณ) ได้แก่ อิ อี ๒ ตัว, อุ ถ้ามาคู่กับ วณฺณ ศัพท์ (อุวณฺณ) ได้แก่ อุ อู ๒ ตัว ข้อนี้พึงระวัง

อิติ ตทฺธิตกปฺโป.

ตัทธิต จบ.

****

บทนำการกะ

กริยำ กโรตี (อภินิปฺผาเทตี) ติ การกำ = ยำ อ.สัตติใด กโรติ ย่อมกระทำ กฺริยำ ซึ่งกริยา (หมายความว่า–อภินิปฺผาเทติ ย่อมให้สำเร็จ) อิติ เพราะเหตุนั้น ตำ อ.สัตตินั้น การกำ ชื่อการกะ, คำว่า "ทำกริยา" คือการให้เกิดขึ้นนั่นเอง แม้วัตถุอย่างใดอย่างหนึ่งที่ให้เกิดขึ้นมาในโลกนี้เรียกกันว่า "ทำขึ้น หรือ สร้างขึ้น" ฉะนั้น อธิบายของอรรถว่า กโรติ "ย่อมกระทำ" จึงต้องพรรณนาว่า "อภินิปฺผาเทติ ย่อมให้สำเร็จ"

สัตติการกะ "ปุริโส มคฺคำ คจฺฉติ = บุรุษ ย่อมไป สู่หนทาง" กิริยาคือไปในประโยคที่กล่าวมานี้เป็นอาการกิริยาที่ยกและวางเท้าแล้วเคลื่อนไปข้างหน้า ผู้ที่สามารถให้เกิดการไปนั้นไม่ใช่บุรุษ ทว่าเป็นสัตติคือพลัง อันสามารถไปได้ซึ่งมีอยู่ในตัวของบุรุษนั้นต่างหาก ส่วนตัวอันใหญ่ของบุรุษนั้นไม่สามารถให้เกิดการไปได้เลย ถ้าไม่มีสัตติคือพลังอันสามารถให้เกิดการไป เช่น ในตัวบุรุษผู้นอนป่วยอยู่ด้วยเวลาอันยาวนาน ฉะนั้น คำว่า "การกะ กระทำให้สำเร็จ" ตามบาฬีว่า "กฺริยำ กโรตีติ การกำ" นั้นเป็น สัตติ แน่นอน

ทัพพการกะกับสัททการกะ แม้ตัวของบุรุษก็ได้ชื่อว่าการกะ เพราะเป็นที่ตั้งอยู่ของสัตติคือพลังอันสามารถไปได้นั้น โดยฐานุยูปจาร คือการนำเอาชื่อเดิมคือการกะของฐานีสัตติ ตั้งไว้บนตัวฐานะ ในบัดนี้ เรียก ปุริโส ศัพท์เป็นต้นว่า การกะ ในการที่ได้เรียกชื่อเช่นนั้น ย่อมชื่อว่าการกะ โดยการญปจาร (ชื่อของเหตุ) คือการนำเอาชื่อการกะของตัวอรรถอันเป็นเหตุ ตั้งไว้บนศัพท์อันเป็นผล

(เพราะมี อรรถ จึงจะสามารถมี ศัพท์ เกิดขึ้นได้ แม้จะมีตัวอรรถอยู่ก่อนแล้วในเริ่มแรกของโลก แต่ชื่อของศัพท์ก็ยังไม่มีปรากฏ ในยุคต่อ ๆ มานี้เองชื่อของศัพท์ถูกสร้างขึ้นมาตามความเหมาะสมโดยผู้หลักผู้ใหญ่ในยุคเริ่มแรกของโลก แม้ทารกคนหนึ่งเกิดมาแล้ว แต่เดิมยังไม่มีชื่อศัพท์ มารดาบิดาจึงสร้างชื่อศัพท์ที่เกี่ยวกับทารกนั้นขึ้น ฉะนั้น อรรถจึงเป็นเหตุ ศัพท์ที่ปรารภอรรถนั้นเป็นผล เสมอไป ส่วนที่ได้ยินคำพูดสืบต่อจากคนอื่นนั้นว่า ศัพท์ เป็นเหตุ อรรถ เป็นผล เพราะได้ยินก่อนจึงรู้ตัวอรรถ)

การกะกับสาธนะต่างกัน สัตติคือพลังอันกล่าวมาแล้วนั่นเอง ในกิตกัณฑ์เรียกว่า สาธนะ, "ปาจกำ ปสฺสติ = เห็นคนหุง" คำว่า หุง ในประโยคนี้เป็นอรรถของ ณฺวุ ปัจจัย ปจ ธาตุใน ปาจกำ, สัตติคือพลังอันเป็นอรรถของกิตปัจจัยอันอยู่คู่กับธาตุเช่นนั้นเรียกว่า สาธนะ อรรถว่า ซึ่ง ในคำว่า ซึ่งผู้หุง เป็นอรรถของ อำ วิภัตติ อรรถว่า ซึ่ง นั้นจะต้องคู่กันกับกริยาเบื้องหลังตัวใดตัวหนึ่งจึงจะออกมาได้ อรรถของนามวิภัตติที่ออกมาจากการคู่กับกริยาเช่นนั้นเรียกว่า การกะ (แม้สัตติคือพลังอันสามารถไปได้ ซึ่งเป็นอรรถของวิภัตติอาขยาตในกริยาว่า "คจฺฉติ ย่อมไป" ก็ได้ชื่อว่า การกะ)

การกะ ๖ ชนิด การกะมี ๖ ชนิดคือ กัตตุ, กัมมะ, กรณะ, สัมปทานะ, อปาทานะ, และโอกาสะ, แม้กัณฑ์นี้ก็ได้ชื่อว่า การกะ เพราะเป็นที่แสดงการะ ๖ ชนิดนั้น โดยฐานุยูปจาร คือการนำเอาชื่อการกะของฐานีศัพท์ ตั้งไว้บนฐานะ

ณ บัดนี้ จักได้กล่าวถึงการกัณฑ์ อันเป็นที่แสดงอรรถของนามวิภัติเหล่านั้นแล้ว การทำตัวในการกัณฑ์นี้ไม่มีความสำคัญมากนัก เป็นรูปของนามทั้งสิ้น ความสำคัญอยู่ที่การลงวิภัติ เพื่อสอดคล้องต้องกันกับคำกล่าวของสูตรที่เกี่ยวข้อง กัตตุการกะ แม้เป็นการกะแรกในบรรดาการกะ ๖ ชนิด แต่กว้างขวางมาก ฉะนั้น จึงแสดง อปาทานะ และสัมปทานการกะ ก่อน

บทนำการกะ จบ.

****

การกกัณฑ์

๑. ยสฺมาทเปติ ภยมาทตฺเต วา ฑปาทานนฺ.

อเปติ ย่อมหลีกไป ยสฺมา วา จากการกะใดหรือ ภยํ อ.ภัย ชายเต ย่อมเกิดขึ้น ยสฺมา วา จากการกะใดหรือ อาทตฺเต ย่อมถือเอา ยสฺมา วา หรือว่าจากการกะใด ตํ อ.การกะนั้น อปาทานนฺ ชื่อว่าอปาทานะ โหติ ย่อมมี. อุ. คามา อเปนฺติ มุนโย, โจรา ภยํ ชายเต, อาจริยุปชฺฌาเยหิ สิกฺขํ คณฺหาติ สิสฺโส เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็น สัญญาสูตร ตั้งชื่อว่าอปาทานะ แต่ไม่ทั่วไป. การกะ ๓ ประการที่จะกล่าวต่อไปนี้มีชื่อว่า อปาทานะ คือ ๑) ยสฺมา อเปติ = การกะที่เป็นที่หลีกไป ๒) ยสฺมา ภยํ ชายเต = การกะเป็นที่มีภัยเกิดขึ้น ๓) อาทตฺเต = การกะเป็นที่ถือเอา (เรียนเอา) ปัญญาความรู้, ด้วย วา ศัพท์ยังสามารถตั้งชื่อในสิ่งที่ไม่สามารถตั้งชื่อได้ ในสูตรต่อ ๆ ไป

เหตุที่ได้ชื่ออปาทานะ สิ่งของวัตถุที่ถูกประกอบเข้าด้วยกันอยู่ก่อนแล้วเป็นปรกติ ก็ดี สภาวธรรมที่ถูกส้องเสพด้วยความเป็นจิตที่ทำอารมณ์กับอารมณ์ ก็ดี เมื่อการจำแนกกริยาเกิดขึ้นภายหลังที่ประกอบเข้าด้วยกันแล้ว ส่วนที่เป็นที่ตั้งของมูลฐานนั้นเรียกว่า อปาทานะ, อิโต อปเนตฺวา อณฺฑํ อาททาตีติ อปาทานนฺ = อปเนตฺวา หลีกไปแล้ว อิโต จากที่นี่ อาททาติ ย่อมถือเอา อณฺฑํ ซึ่งวัตถุอื่น อิติ เพราะเหตุนั้น ตํ อ.วัตถุนั้น อปาทานนฺ ชื่อว่าอปาทานะ, "ยสฺมา วา จากการกะใดหรือ" ในการที่กล่าวเช่นนั้น หมู่บ้าน, โจร และ ครูอาจารย์เป็นต้นก็สามารถเรียกว่า การกะ เพราะคำว่า การกะ ก็คือ สัตติ (พลัง), ทัพพะ (ตัว), และ สัททา (ศัพท์) ตามที่ได้แสดงไว้แล้วในบทนำของการกะนั้นเอง

อุทาหรณ์สำหรับ ยสฺมา ทเปติ คือ มุนโย อ.ภิกษุ ท. อเปนฺติ ย่อมหลีกไป คามา จากบ้าน, บท ว่า คามา เท่านั้น ที่มีความต้องการในที่นี้ ส่วน อเปนฺติ เป็นเพียงตัวประกอบที่ถูกใส่เข้ามา ฉะนั้น ในโอกาสต่อ ๆ ไป นักศึกษาควรระวัง "บทที่ต้องการ และ บทที่เป็นตัวประกอบที่ถูกใส่เข้ามา", อุทาหรณ์สำหรับ ยสฺมา ภยํ คือ "ภยํ อ.ภัย ชายเต ย่อมเกิดขึ้น โจรา แต่โจร", อุทาหรณ์สำหรับ อาทตฺเต คือ สิสฺโส อ.ศิษย์ คณฺหาติ ย่อมเรียนเอา สิกฺขํ ซึ่งสิกขา อาจริยุปชฺฌาเยหิ จากอุปัชฌาย์และอาจารย์ ท.

คามา ตัวตั้งคือ คาม ตั้ง คาม ชื่ออปาทานะ ด้วยสูตร ยสฺมา ทเปติฯ ลง สฺมา ปัญจมีเอกวจนะวิภัติ ด้วยสูตร อปาทาเน ปญฺจมี (คาม สฺมา) แยก มฺ อาเทส สฺมา วิภัติเป็น อา ด้วยสูตร สฺมาสฺมีนนฺ วา ลบสระ อ ของ ม ด้วยสูตร สรโลโป จฯ นำ มฺ ไปประกอบกับ อา ด้วยสูตร นเย ปรํ ยุตฺเต สำเร็จรูปเป็น คามา

โจรา ตัวตั้งคือ โจร ตั้ง โจร ชื่ออปาทานะ ด้วยสูตร ยสฺมาทเปติฯ เป็นต้น, อาจริยุ-ปชฺฌาเยหิ ตัวตั้งคือ อาจริยุปชฺฌาย ตั้ง อาจาริยุปชฺฌาย ชื่ออปาทานะ เป็นต้น ทำตัวเหมือน ปุริเสหิ

๒. ธาตุนามานมุปสคฺคโยคาทีสฺวปิ จ.

อปาทานำ อ. อปาทานะ โหติ ย่อมมี โยเค ในบทที่ประกอบ ธาตุนามานำ ของธาตุและนาม ท. อุปสคฺคโยคาทีสฺวปิ จ ในบท ท. มีบทที่ประกอบด้วยบทอุปสรรคเป็นต้นบ้าง. อุ. พุทฺธสฺมา ปราเชนฺติ อญฺญติตฺถิยา, อุรสฺมา ชาโต ปุตฺโต, อปสาลาย อายนฺติ วาณิชา เป็นต้น.

อธิบาย. ธาตุ ใน ธาตุนามานำ ได้แก่ธาตุของอาขยาตที่กำหนดเป็นอปาทานะ นาม ได้แก่บทนามกิตที่กำหนดเป็นอปาทานะ บทที่ประกอบด้วยธาตุ, นาม และอุปสรรคเป็นต้น ชื่อว่าอปาทานะด้วยสูตรนี้

อญฺญติตฺถิยา อ. เดียรถีย์ ท. ผู้มีวาทะเป็นอื่นจากพระศาสนา ปราเชนฺติ ย่อมปราชัย พุทฺธสฺมา แต่พระพุทธเจ้า ที่กล่าวแล้วนั้นคือ อุทาหรณ์ของ ธาตุโยค ปราเชนฺติ มาจาก ปรา เป็นบทหน้า ชิ ธาตุ อนฺติ วิภัติ เมื่อสัมพันธ์กัน พุทฺธสฺมา จะต้องเข้ากับ ปราเชนฺติ ฉะนั้น จึงเรียกว่า บทธาตุโยค (บทที่ประกอบของ ปรา บทหน้าเป็น ชิ ธาตุ). (ธาตุ = ของธาตุ + โยค = บทเป็นที่ประกอบ หมายความว่า บทอันประกอบด้วยธาตุ)

พุทฺธสฺมา ตัวตั้งคือ พุทฺธ ตั้ง พุทฺธ ชื่ออปาทานะ ด้วยสูตร ธาตุนามานมุปสคฺคโยคาทีสฺวปิ จ ลง สฺมา ปัญจมี เอกวจนะ วิภัติ ด้วยสูตร อปาทาเน ปญฺจมี สำเร็จรูปเป็น พุทฺธสฺมา

อุทาหรณ์ของ นามโยค คือ = ปุตฺโต อ. บุตร ชาโต เกิดแล้ว อุรสฺมา จากอก, ชาต เป็นบทนามกิตที่สำเร็จรูปมาจาก ชน ธาตุ ต ปัจจัย เมื่อสัมพันธ์ อุรสฺมา จะต้องสัมพันธ์เข้ากับ ชาโต ฉะนั้น จึงเรียกว่า นามโยค (บทเป็นที่ประกอบของนาม) (การทำตัวเหมือน พุทฺธสฺมา)

อุทาหรณ์ของ อุปสคฺคโยค คือ = วาณิชา อ. พ่อค้า ท. อปสาลาย เว้นจากศาลาแล้ว อายนฺติ ย่อมมา (หมายความว่า กลัวว่าจะต้องเสียภาษีจึงเว้นศาลานั้นไป) ตั้ง "สาลา" ในอุทาหรณ์นี้ชื่ออปาทานะ

สาลาย ตัวตั้งคือ สาลา ตั้งบท "สาลา" ชื่ออปาทานะ ด้วยสูตร ธาตุนามานมุปสคฺคโยคาทีสฺวปิ จ ลง สฺมา วิภัติ (สาล สฺมา) ตั้ง อา ชื่อ ฆ ด้วยสูตร อา โฆ อาเทส สฺมาวิภัติเป็น อาย ด้วยสูตร ฆโตนาทีนำ แยก ลฺ ลบ รวม สำเร็จรูปเป็น สาลาย

อปาทานะ ๓ อย่าง เมื่อลงปัญจมีวิภัติแล้ว แต่ไม่กล่าวอรรถว่า "จาก" ชื่อ สัททอปาทานะ อุทาหรณ์คือ -บทว่า สาลาย ในประโยคว่า "อปสาลาย อายนฺติ วาณิชา" บทว่า สาลาย เป็น อปาทาน-การกะ สามารถลงปัญจมีวิภัติได้ด้วยสูตร อปาทาเน ปญฺจมี, ถ้าไม่ลงปัญจมีวิภัติ แต่กล่าวอรรถว่า "จาก" ชื่อ อัตถอปาทานะ อุทาหรณ์ - บทว่า ธมฺมสฺส ในประโยคว่า "ธมฺมสฺส ปริหายนฺติ" (ปริหายนฺติ ย่อมเสื่อมรอบ ธมฺมสฺส จากธรรม) ลงปัญจมีวิภัติด้วย กล่าวอรรถว่า "จาก" ด้วย ชื่อสัททัตถ-อปาทานะ อุทาหรณ์ - บทว่า คามา ในประโยคว่า "คามา อเปนฺติ" เป็นต้น (อรรถของ อาทิ-อปิ

และ จ ดูในรูปสิทธิ)

๓. รกฺขณตฺถานมิจฺฉิตํ.

อิจฺฉิตํ จ อ.การกะอันมีความปรารถนาด้วย อปาทานํ ชื่ออปาทาน โหติ ย่อมมี ปโยเค ในการประกอบ รกฺขณตฺถานํ ของธาตุ ท.อันมีอรรถว่ารักษา. อุ. กาเก รกฺขนฺติ ตณฺฑุลา, ยวา ปฏิเสเธนฺติ คาโว เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็น สัญญาสูตร ตั้งชื่ออปาทานเหมือนกัน บทว่า รกฺขณ การรักษา ในสูตรนี้เป็นการป้องกันภัยอันตรายที่ยังไม่เกิดขึ้น และปกป้องภัยอันตรายที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ สิ่งที่มีความปรารถนาในการประกอบของธาตุอันกล่าวอรรถเช่นนั้น ชื่อว่าอปาทาน

ชนา อ. ชน ท. รกฺขนฺติ ย่อมรักษา กาเก ซึ่งกา ท. ตณฺฑุลา จากข้าวสาร ในกรณีนี้กล่าวถึงการรักษาด้วยธนูเป็นต้น เพื่อกาจะได้ไม่มารบกวน ข้าวสารคือวัตถุที่เจ้าของปรารถนา... ตณฺฑุลา ตัวตั้งคือ ตณฺฑุล ตั้ง ตณฺฑุล ชื่ออปาทาน ด้วยสูตร รกฺขณตฺถานมิจฺฉิตํ ลง สฺมา วิภัติด้วยสูตร อปาทาเน ปญฺจมี อาเทสเป็น อา สำเร็จรูปเป็น ตณฺฑุลา

ปฏิเสเธนฺติ ย่อมห้าม คาโว ซึ่งโค ท. ยวา จากข้าวโพด ในกรณีนี้ เป็นการห้ามด้วยเครื่องห้ามชนิดหนึ่ง เพื่อกันไม่ให้โคกินข้าวโพด ก็ถือเป็นการรักษาประเภทหนึ่งเช่นกัน ตั้งบท อิจฺฉิต คือ ยว อันเป็นที่ประกอบของ ปฏิ บทหน้า สิธ ธาตุอันมีอรรถการรักษา ชื่อว่าอปาทาน, ทำตัวด้วย

๔. เยน วา อทสฺสนํ.

อทสฺสนํ อ.อันบุคคลไม่เห็น เยน ด้วยการกะใด ตํ อ.การกะนั้น อปาทานํ ชื่อว่าอปาทาน โหติ ย่อมมี วา โดยการวิกัป. อุ. อุปชฺฌายา อนฺตรา ธายติ สิสฺโส เป็นต้น.

อธิบาย. แม้สูตรนี้เป็นสูตรตั้งชื่อ อปาทาน เช่นกัน สิสฺโส อ.ศิษย์ อนฺตรธายติ ย่อมหลบซ่อน อุปชฺฌายา จากอุปัชฌาย์ ในกรณีนี้ การไม่เห็นของอุปัชฌาย์เป็นความปรารถนาของศิษย์ ฉะนั้นจึงหลบซ่อนอยู่ อุปัชฌาย์อันเป็นที่หลบซ่อนนั้น ชื่อว่าอปาทาน... อุปชฺฌายา ตัวตั้งคือ อุปชฺฌาย ตั้ง อุปชฺฌาย ชื่ออปาทาน ด้วยสูตร เยน วา อทสฺสนํ ลง สฺมา วิภัติด้วยสูตร อปาทาเน ปญฺจมี อาเทสเป็น อา สำเร็จรูปเป็น อุปชฺฌายา

๕. ทูรนฺติกทฺธกาลนิมฺมาน ตฺวาโลป ทิสาโยค วิภตฺตารปฺปโยคสทฺธปฺปโมจน เหตุ วิวิตฺตปฺปมาณ ปุพฺพโยค พนฺธน คุณวจนปญฺหกถน โฉกากตฺตูสุ จ.

(เริ่มแต่ ทูรนฺติก จนถึง กตฺตูสุ แม้เป็น ต วิภัติเดียวกัน แต่จะแยกแปลตามความเหมาะสมเพื่อความเข้าใจอย่างกระจ่างแจ้งต่อนักเรียนนักศึกษา)

อปาทานํ อ.อปาทาน โหติ ย่อมมี ทูรนฺติ ในที่ประกอบของศัพท์ที่กล่าวว่า ไกล, ของศัพท์ที่กล่าวว่า ใกล้, อทฺธกาลนิมฺมาน ในที่กำหนดหนทางและกาลเวลา, ตฺวาโลป ในอาธารกรรม ที่ลบบท

ที่มี ตฺวา ปัจจัยเป็นที่สุด, ทิสาโยค ในที่ประกอบของศัพท์อันกล่าวว่า ทิศ, วิภตฺต ในที่จำแนก, อารปฺปโยค ในที่ประกอบของศัพท์อันมีอรรถว่า เว้น, สุทฺธ ในความบริสุทธิ์, ปโมจน ในที่หลุดพ้น, เหตุ ในศัพท์ที่มีอรรถว่า เหตุ, วิวิตฺต ในที่สงัด, ปมาณ ในที่ประมาณ, ปุพฺพโยค ในที่ประกอบของปุพฺพ ศัพท์, พนฺธน ในที่จองจำ, คุณวจน ในเรื่องที่กล่าวปรารภคุณ, ปญฺห ในการถาม กถน ในการตอบ โถก ในศัพท์อันกล่าวอรรถว่า น้อยนิด อกตฺตุสุ จ ในศัพท์ ท. อันกล่าวอรรถ เหตุ แต่ไม่ใช่เหตุกัตตา (อุทาหรณ์จะแสดงในตอนอธิบาย)

อธิบาย. ทูรนฺติก ตัดบทว่า ทูร + อนฺติก ทูร = ศัพท์กล่าวอรรถว่า ไกล + อนฺติก = ศัพท์กล่าวอรรถว่า ใกล้ นำ โยค ศัพท์จากบท ทิสาโยค ตามไปแล้วลดลงมาในพื้นที่ของ อตฺถ ศัพท์จะมีอธิบายว่า "ทูรนฺติกตฺถโยค" กล่าวคือ ตั้งชื่อว่าอปาทาน ในบทที่ประกอบศัพท์ที่กล่าวอรรถว่า ไกล และ ใกล้

อุทาหรณ์ ทูรโยค กึวทูโร อิโต นฬการคาโม = นฬการคาโม อ.บ้านนฬการคาม กึวทูโร ไกลเท่าไร อิโต จากที่นี่, อารกา เต โมฆปุริสา อ.โมฆบุรุษ ท. เหล่านั้น อารกา ไกลแล้ว อิมสฺมา ธมฺมวินยา จากพระธรรมวินัยนี้ ในอุทาหรณ์นี้ ตั้งบท อิม ใน อิโต และบท ธมฺมวินย อันเป็นที่ประกอบของ ทูร และ อารกา อันกล่าวอรรถว่า ไกล ชื่อว่าอปาทาน

อิโต ตัวตั้งคือ อิม ตั้ง อิม ชื่ออปาทาน ด้วยสูตร ทูรนฺติกทฺธกาลนิมฺมาน ฯเปฯ กตฺตุสุ จ ลง โต ปัจจัย ด้วยสูตร กฺวจิ โจ ปญฺจมฺยตฺเถ ตั้ง โต ปัจจัยชื่อปัญจมีวิภัติ ด้วยสูตร ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย อาเทส อิม เป็น อิ ด้วยสูตร อิมสฺสิถีทานิ หโต เธสุ จ สำเร็จรูปเป็น อิโต. (อิมสฺมา ตัวตั้งคือ อิม, ธมฺมวินยา ตัวตั้งคือ ธมฺมวินย แล้วทำตัว)

อุทาหรณ์ อนฺติกโยค อนฺติกำ คามา, อาสนฺนำ คามา, สมีปำ คามา = อนฺติกำ–อาสนฺนำ–สมีปำ ที่ใกล้ คามา จากบ้าน หรือของบ้าน เป็นต้น

คามา ตัวตั้งคือ คาม ตั้ง คาม ชื่ออปาทาน ด้วยสูตร ทูรนฺติกทฺธกาลนิมฺมาน ฯเปฯ กตฺตุสุ จ ลง สฺมา วิภัติ อาเทส สฺมา เป็น อา สำเร็จรูปเป็น คามา. (ในกรณีที่ คามา แปลว่า ของบ้าน เป็นสัททอปาทาน เพราะไม่กล่าวอรรถว่า "จาก" เวลาทำตัวจะต้องลงปัญจมีวิภัติ)

อทฺธกาลนิมฺมาน อทฺธ = หนทาง (เรียกว่า ยาวนาน) กาล = กาลเวลา นิมฺมาน = ที่กำหนด ตั้งชื่อบทที่เป็นเครื่องกำหนดกาลเวลาแห่งหนทางเช่นนั้นว่า อปาทาน อุทาหรณ์คือ – สงฺกสฺสำ สังกัสสนคร (ตั้งอยู่) จตูสุ โยชเนสุ ในโยชน์ ท. สี่ อิโต มถุราย จากมถุรานครนี้ ในอุทาหรณ์นี้ เป็นการกำหนดหนทางว่า สังกัสสนครตั้งอยู่ไกลจากมถุรานคร ๔ โยชน์ ในการกำหนดเช่นนั้น สถานที่เดิมคือ อิโต มถุราย ฉะนั้น จะต้องชื่อบทว่า อิม กับ มถุรา ว่าอปาทาน

อิโต ตัวตั้งคือ อิม ตั้ง อิม ชื่ออปาทาน ด้วยสูตร ทูรนฺติกทฺธกาลนิมฺมาน ฯเปฯ กตฺตุสุ จ เป็นต้น แม้บทว่า มถุรา ก็ตั้งพร้อมกับ อา ปัจจัยว่า มถุรา แล้วอาเทส สฺมา เป็น อา เหมือน กญฺญาย

กาลนิมฺมาน อิโต เอกนวุติกปฺปมตฺถเก วิปสฺสี ภควา โลเก อุทปาทิ = ภควา อ.พระผู้มีพระ-ภาคเจ้า วิปสฺสี ทรงพระนามว่าวิปัสสี อุทปาทิ ทรงอุบัติขึ้นแล้ว โลเก ในโลก เอกนวุติกปฺปมตฺถเก ในกัปที่ ๙๑ อิโต แต่กัปนี้... อิโต ตัวตั้งคือ อิม ตั้ง อิม ชื่ออปาทาน ด้วยสูตร ทูรนฺติกทูรกาลนิมฺมาน ฯเปฯ กตฺตุสุ จ เป็นต้น

ตฺวาโลป บทที่มี ตฺวา ปัจจัยเป็นที่สุด มีโอกาสเข้าร่วมอยู่ในการเรียงบาฬี กระนั้นเพื่อย่อคำพูดลงไป จึงต้องตัดบทที่มี ตฺวา ปัจจัยเป็นที่สุดนั้นออกไป การเรียงวิธีอย่างนี้เรียกว่า "ตฺวาโลป" แต่มิได้หมายความว่า ลบบทที่มี ตฺวา ปัจจัยเป็นที่สุดที่มีอยู่ก่อนแล้ว

ตั้งชื่ออปาทาน ใน ตฺวาโลป (ในที่สมควรเป็น บทกรรม และ บทอาธาร ถ้ามีการเรียงบาฬีคู่กับบทที่มี ตฺวา ปัจจัยเป็นที่สุด) นั้น อุทาหรณ์คือ =ปาสาทา สงฺกเมยฺย, อาสนา วุฏฺฐเหยฺย = สงฺกเมยฺย พึงเคลื่อนไป ปาสาทา จากปราสาท, วุฏฺฐเหยฺย พึงลุกขึ้น อาสนา จากอาสนะ เป็นต้น

ปาสาทา สงฺกเมยฺย = เคลื่อนจากปราสาท ในกรณีนี้ ไม่สามารถเคลื่อนจากปราสาทได้เลย ถ้ายังไม่ได้ขึ้นบนปราสาทเสียก่อน ฉะนั้น มีสิทธิ์ที่จะเรียงบาฬีด้วยบทที่มี ตฺวา ปัจจัยที่สุด ดังนี้ "ปาสาทำ อภิรุหิตฺวา สงฺกเมยฺย" แม้บท ปาสาท ก็มีสิทธิ์ตั้งเป็นบท กรรม แต่เพื่อคำพูดจะได้น้อยลง จึงตัดบทที่มี ตฺวา ปัจจัยเป็นที่สุด คือ อภิรุหิตฺวา ออกไป เมื่อทำเป็น ตฺวาโลป แล้วตั้งชื่ออปาทานในที่เป็นกรรมคือ ปาสาทำ กลายเป็น ปาสาทา (อภิรุหิตฺวา ขึ้นแล้ว ปาสาทำ สู่ปราสาท สงฺกเมยฺย พึงเคลื่อนไป)

อาสนา วุฏฺฐเหยฺย = ลุกขึ้นจากอาสนะ ในกรณีนี้ก็เช่นกัน ถ้ายังไม่ได้นั่งเลยจะลุกขึ้นไม่ได้ ฉะนั้น มีสิทธิ์ที่จะเรียงด้วยบทที่มี ตฺวา ปัจจัยเป็นที่สุด ดังนี้ "อาสเน นิสีทิตฺวา วุฏฺฐเหยฺย" แม้บทว่า อาสน ก็มีสิทธิ์เรียงเป็นบทอธิกรณะว่า อาสเน แต่เพื่อคำพูดจะได้น้อยลง จึงทำเป็น ตฺวาโลป คือลบบทที่มี ตฺวา ปัจจัยเป็นที่สุดออกไป แล้วตั้งชื่ออปาทาน ในที่ ๆ เป็น อาธาร คือ อาสเน จึงกลายเป็น อาสนา ด้วยประการฉะนี้

ปาสาทา ตัวตั้งคือ ปาสาท ตั้ง ปาสาท ชื่ออปาทาน ด้วยสูตร ทูรนฺติกทูรกาลนิมฺมาน ฯเปฯ กตฺตุสุ จ ลง สฺมา วิภัติ... บทว่า อาสนา ตัวตั้งคือ อาสน แล้วทำตัว

ทิสาโยค ศัพท์ที่กล่าวถึง ทิศ เป็นต้นว่า เหนือ ใต้ บน ล่าง ชื่อว่า ทิสา, ตั้งชื่อบทที่ประกอบทิสา ศัพท์นั้นว่า อปาทาน อุทาหรณ์คือ – "อวิจิโต ยาว อุปริภวคฺคา, อุทฺธำปาทตลา, อโธ เกสมตฺถกา = อวิจิโต แต่อเวจี ยาว อุปริภวคฺคา เพียงใดแต่ภวัคคพรหมเบื้องบน, ปาทตลา จากพื้นเท้า อุทฺธำ ถึงปลายผมเบื้องบน, เกสมตฺถกา จากปลายเส้นผมเบื้องบน อโธ ถึงพื้นเท้าเบื้องล่าง" เป็นต้น ในอุทาหรณ์เหล่านี้ ตั้งชื่อ อวิจิ–ปาทตล–เกสมตฺถก อันเป็นที่ประกอบของ ทิสา ศัพท์คือ อุปริ–อุทฺธำ–อโธ ว่า อปาทาน

อวิจิโต ตัวตั้งคือ อวิจิ ตั้ง อวิจิ ชื่ออปาทาน ด้วยสูตร ทูรนฺติกทูรกาลนิมฺมาน ฯเปฯ กตฺตุสุ จ

ลง โต ปัจจัย ตั้งชื่อวิภัติ เป็นต้น, ปาทตลา ตัวตั้งคือ ปาทตล, เกสมตฺถกา ตัวตั้งคือ เกสมตฺถก แล้วทำตัว

วิภตฺต การแยกหรือจำแนกสิ่งหนึ่งกับสิ่งหนึ่ง เพื่อไม่ให้ปะปนกัน เรียกว่า วิภตฺต, ในกรณีนี้ ตั้งชื่อบทอันเป็นที่แยกหรือจำแนกนั้นว่า อปาทาน อุทาหรณ์คือ–"ยโต ปณีตตโร วา วิสิฏฺ ฐตโร วา นตฺถิ = ปณีตตโร วา อ. ธรรม อันประณีตกว่า หรือ วิสิฏฺ ฐตโร วา หรือว่า อ. ธรรม อันวิเศษว่า ยโต กว่าพระพุทธเจ้าพระองค์ใด นตฺถิ ย่อมไม่มี" ในอุทาหรณ์นี้ การกลับมาจำแนกธรรมของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นธรรมที่จำแนกมาก่อนเป็นปรกติแล้ว กับธรรมอื่น ๆ โดยคุณ เรียกว่า วิภตฺต (วิภตฺต นี้ชื่อว่า วิภตฺต วิภชน, ต่อไป จักได้พบ นิทฺธารณ ที่เรียกว่า อวิภตฺต วิภชน)

ยโต ตัวตั้งคือ ย ตั้ง ย ชื่ออปาทาน ด้วยสูตร ทูรนฺติกทฺธกาลนิมฺมาน ฯเปฯ กตฺตุสุ จ ลง โต ปัจจัย ตั้งชื่อวิภัติ เป็นต้น

อารปฺปโยค เดิมประสงค์จะกล่าวว่า อารติปฺปโยค แต่ลบ ติ เอาไว้จึงเป็น อารปฺปโยค (อารติ = ศัพท์มีอรรถว่า การงดเว้น + ปโยค = ที่ประกอบ) อุทาหรณ์คือ–"อสทฺธมฺมา อารติ, ปาณาติปาตา เวรมณิ = อารติ การงดเว้น อสทฺธมฺมา จากธรรมของอสัตบุรุษ, เวรมณิ สิกขาบทอันเป็นเหตุงดเว้น ปาณาติปาตา จากการทำปาณาติบาต" เป็นต้น ในอุทาหรณ์เหล่านี้ ตั้งชื่อบท อสทฺธมฺม และ ปาณาติบาต อันเป็นที่ประกอบของศัพท์ อารติ และ เวรมณิ อันกล่าวอรรถการงดเว้นว่า อปาทาน

อสทฺธมฺมา ตัวตั้งคือ อสทฺธมฺม ตั้ง อสทฺธมฺม ชื่ออปาทาน ด้วยสูตร ทูรนฺติกทฺธกาลนิมฺมาน ฯเปฯ กตฺตุสุ จ ลง สฺมา วิภัติ อาเทสเป็น อา เป็นต้น, ปาณาติปาตา ตัวตั้งคือ ปาณาติปาต แล้วทำตัวโดยนัยที่กล่าวแล้ว

สุทฺธ วัตถุบริสุทธิ์ชื่อว่าอปาทาน (ในรูปสิทธิกล่าวว่า ที่ประกอบของศัพท์อันมีอรรถ ความบริสุทธิ์) อุทาหรณ์คือ–โลภนีเยหิ ธมฺเมหิ สุทฺโธ = สุทฺโธ บริสุทธิ์แล้ว ธมฺเมหิ จากธรรม ท. โลภนีเยหิ อันเป็นที่ตั้งแห่งความโลภ

โลภนีเยหิ ตัวตั้งคือ โลภนีย ตั้ง โลภนีย ชื่ออปาทาน ด้วยสูตร ทูรนฺติกทฺธกาลนิมฺมาน ฯเปฯ กตฺตุสุ จ ลง หิ ปัญจมี พหุวจนะวิภัติ อาเทส อ ของ ย เป็น เอ ด้วยสูตร สุหิสฺวกาโร เอ สำเร็จรูปเป็น โลภนีเยหิ, แม้ ธมฺเมหิ ก็นัยเดียวกัน

ปโมจน ตั้งชื่อบทที่หลุดพ้นว่า อปาทาน (บางแห่งกล่าวว่า ที่ประกอบของศัพท์อันมีอรรถว่า ความหลุดพ้น) อุทาหรณ์คือ–ปริมุตฺโต ทุกฺขสฺมา, มุตฺโตสฺมิ มารพนฺธนา = ปริมุตฺโต พ้นแล้ว ทุกฺขสฺมา จากความทุกข์, มุตฺโต เป็นผู้หลุดพ้นแล้ว มารพนฺธนา จากการจองจำของมาร อสฺมิ ย่อมเป็น

ทุกฺขสฺมา ตัวตั้งคือ ทุกฺข ตั้ง ทุกฺข ชื่ออปาทาน ด้วยสูตร ทูรนฺติกทฺธกาลนิมฺมาน ฯเปฯ กตฺตุสุ จ ลง สฺมา วิภัติ สำเร็จรูปเป็น ทุกฺขสฺมา, มารพนฺธนา ตัวตั้งคือ มารพนฺธน แล้วทำตัว

เหตุ ตั้งชื่อศัพท์อันมีอรรถเป็นเหตุว่า อปาทาน อุทาหรณ์คือ "กสฺมานุ ตุมฺหํ กุเล ทหรา น มียฺยเร = ทหรา อ.เด็ก ท. กุเล ในตระกูล ตุมฺหํ ของท่าน ท. น มียฺยเร ย่อมไม่ตาย กสฺมานุ เพราะเหตุไรหนอ

กสฺมา ตัวตั้งคือ กึ ตั้ง กึ ศัพท์ชื่ออปาทาน ด้วยสูตรนี้ ลง สฺมา ปัญจมีเอกวจนะวิภัติ ด้วยสูตร อปาทาเน ปญฺจมี (แม้ไม่ได้แปลว่า จาก ก็ลงปัญจมีวิภัติได้ เพราะถูกตั้งให้เป็นอปาทาน) อาเทส กึ เป็น ก ด้วย จ ศัพท์ในสูตร **กิสฺส ก เวจ** สำเร็จรูปเป็น กสฺมา

วิวิตฺต ตั้งชื่อแม้ศัพท์อันเป็นที่สงัดว่า อปาทาน (บางแห่งกล่าวว่า ที่ประกอบของศัพท์อันมีอรรถความสงัด) อุทาหรณ์คือ วิวิตฺโต ปาปกา ธมฺมา, วิวิจฺเจว กาเมหิ = วิวิตฺโต สงัดแล้ว ธมฺมา จากธรรม ท.ปาปกา อันชั่ว, วิวิจฺเจว สงัดแล้วนั่นเทียว กาเมหิ จากกาม ท." เป็นต้น

ปาปกา ตัวตั้งคือ ปาปก ตั้ง ปาปก ชื่ออปาทาน ด้วยสูตรนี้ ลง สฺมา วิภัติ อาเทส สฺมา เป็น อา (ธมฺมา ตัวตั้งคือ ธมฺม, กาเมหิ ตัวตั้งคือ กาม แล้วทำตัวโดยนัย ปาปกา)

ปมาณ ตั้งชื่อศัพท์ที่ประมาณว่า อปาทาน อุทาหรณ์คือ "อายามโต จ วิตฺถารโต จ โยชนํ = อายามโต จ จากความยาวด้วย วิตฺถารโต จ จากความกว้างด้วย โยชนํ โยชน์หนึ่ง" เป็นต้น หมายความว่า ยาว ๑ โยชน์ กว้าง ๑ โยชน์

อายามโต ตัวตั้งคือ อายาม ตั้ง อายาม ชื่ออปาทาน ด้วยสูตรนี้ ลง โต ปัจจัยด้วยสูตร กฺวจิ โต ปญฺจมฺยตฺเถ ตั้งชื่อปัญจมีวิภัติ (วิตฺถารโต ตัวตั้งคือ วิตฺถาร แล้วทำตัว)

ทีฆโส นววิทตฺถิโย = ทีฆโส จากความยาว นววิตฺถิโย เก้าคืบ หมายความว่า ยาว ๙ คืบ, ทีฆโส ตัวตั้งคือ ทีฆ ตั้งชื่ออปาทานด้วยสูตรนี้ ลง สฺมา วิภัติ อาเทส สฺมา เป็น โส ด้วยสูตร ทีโฆเรหิ สำเร็จรูปเป็น ทีฆโส

ปุพฺพโยค ปุพฺพ ศัพท์นี้ไม่ใช่ศัพท์ที่กล่าวอรรถว่า ทิศเบื้องหน้า บทอันกล่าวอรรถว่า ทิศ มีอยู่แล้วในทิสาโยค ปุพฺพ ศัพท์ในที่นี่กล่าวอรรถกาลเวลาว่า "ก่อน" และสถานที่, กำหนดกล่าว ปุพฺพ ศัพท์โดยนัยแห่ง อุปลักขณะ ตั้งชื่อแม้บทที่ประกอบ ปร อปร เป็นต้นว่า อปาทาน อุทาหรณ์คือ "ปุพฺเพว สมฺโพธา, ตโต อปเรน = ปุพฺเพว ก่อนนั่นเทียว สมฺโพธา จากกาลเป็นที่ตรัสรู้อริยสัจ ๔, อปเรน สมเยน ในกาลข้างหลัง ตโต จากนั้น" เป็นต้น

สมฺโพธา ตัวตั้งคือ สมฺโพธ ตั้ง สมฺโพธ ชื่ออปาทาน ด้วยสูตรนี้ ลง สฺมา วิภัติ อาเทส สฺมา เป็น อา (ตโต ตัวตั้งคือ ต ตั้ง ต ชื่ออปาทาน)

พนฺธน ตั้งชื่อแม้ศัพท์อันเป็นเหตุจองจำว่า อปาทาน (บางแห่งกล่าวว่า ที่ประกอบของศัพท์อันมีอรรถการจองจำ) อุทาหรณ์คือ "สตสฺมา พนฺโธ นโร = นโร อ.คน พนฺโธ ถูกจองจำแล้ว สตสฺมา จากหนี้หนึ่งร้อย" เป็นต้น "หนี้" ในอุทาหรณ์นี้เป็นเหตุแห่งการจองจำ

สตสฺมา ตัวตั้งคือ สต ตั้ง สต ชื่ออปาทานด้วยสูตรนี้ ลง สฺมา วิภัติ

คุณวจน ตั้งชื่อศัพท์อันเป็นเหตุกล่าวสรรเสริญคุณว่า อปาทาน ในกรณีนี้ คุณ คือเหตุที่ถูกกล่าวสรรเสริญ ฉะนั้น ในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า "อิสฺสริยา ชนํ รกฺขติ ราชา, สีลโต นํ ปสํสนฺติ" ต้องตั้งศัพท์อันกล่าว อิสสริยคุณ, สีลคุณ ชื่ออปาทาน, ราชา อ.พระราชา รกฺขติ ย่อมรักษา ชนํ ซึ่งหมู่ชน อิสฺสริยา เพราะคุณคือความเป็นผู้มีอิสระ, ปสํสนฺติ ย่อมสรรเสริญ นํ ซึ่งผู้นั้น สีลโต เพราะคุณคือศีล

อิสฺสริยา ตัวตั้งคือ อิสฺสริย ตั้ง อิสฺสริย ชื่ออปาทาน ด้วยสูตรนี้ ลง สฺมา วิภัติ อาเทส สฺมา เป็น อา

สีลโต ตัวตั้งคือ สีล แล้วทำตัว. ในกัจจายนวุตติมีอุทาหรณ์ว่า "ปุญฺญาย สุคตึ ยนฺติ = ย่อมเข้าถึงสุคติ เพราะบุญ" เป็นต้น ปุญฺญาย เป็นต้นในอุทาหรณ์นั้นกำหนดเป็น ลิงควิปัลลาสนัย, ศัพท์ว่า ปุญฺญ เป็นนปุสกลิงค์ แต่ในที่นี่ถูกวางเป็น อิตถีลิงค์ ฉะนั้น อาเทส สฺมา เป็น อาย,(แม้ จาค ศัพท์ในอุทาหรณ์ว่า "จาคาย วิปุลํ ธนํ = ทรัพย์ไพบูลย์เพราะความเสียสละ" ก็กลับ ปุลิงค์ เป็น อิตถีลิงค์)

ปญฺห, กถน ตั้งชื่อศัพท์อันกล่าวอรรถ ถาม-ตอบ ว่าอปาทาน, อุทาหรณ์คือ "กุโต ตฺวํ อาคจฺฉสิ, ปาฏลิปุตฺตโต = ตฺวํ อ.ท่าน อาคจฺฉสิ ย่อมมา กุโต แต่ที่ไหน (นี่คือ ปญฺห), อาคจฺฉามิ ย่อมมา ปาฏลิปุตฺตโต แต่ปาฏลิบุตร (นี่คือ กถน)" เป็นต้น

กุโต ตัวตั้งคือ กึ ตั้ง กึ ชื่ออปาทาน ด้วยสูตรนี้ ลง โต ปัจจัยด้วยสูตร กฺวจิ โต ปญฺจมฺยตฺเถ ตั้งชื่อวิภัติ อาเทส กึ เป็น ก ด้วยสูตร **ตฺรโต เฉสุ จ** สำเร็จรูปเป็น กุโต. (ปาฏลิปุตฺโต ตัวตั้งคือ ปาฏลิปุตฺต ตั้ง ปาฏลิปุตฺต ชื่ออปาทาน, อุทาหรณ์เป็นต้นว่า "อภิธมฺมา ปุจฺฉนฺติ" อันมาในกัจจายน-วุตติ มีอยู่แล้วใน ตฺวาโลป จึงแสดงเฉพาะอุทาหรณ์ที่มาในรูปสิทธิ)

โถก ตั้งชื่อศัพท์อันกล่าวอรรถว่า น้อยหนึ่ง ว่าอปาทาน, อุทาหรณ์คือ "โถกา มุจฺจติ, อปฺปมตฺตกา มุจฺจติ = มุจฺจติ ย่อมหลุดพ้น โถกา ด้วยน้อยหนึ่ง" เป็นต้น (เพราะรูปสิทธิพรรณนาว่าเป็นอรรถกรณะ ฉะนั้น จึงแปลว่า "ด้วย" เป็น สัททอปาทานอย่างหนึ่ง)

โถกา ตัวตั้งคือ โถก ตั้ง โถก ชื่ออปาทาน ด้วยสูตรนี้ ลง สฺมา วิภัติ อาเทส สฺมา เป็น อา

(อปฺปมตฺกา ก็ทำตัวเหมือนกัน)

อกตฺตุ อุทาหรณ์สำหรับ อกตฺตุ มีดังนี้ "กมฺมสฺส กตตฺตา อุปจิตตฺตา อุปสนฺนตฺตา วิปุลตฺตา อุปฺปนฺนํ โหติ จกฺขุวิญฺญาณํ = จกฺขุวิญฺญาณ์ อ.จักขุวิญญาณ อุปฺปนฺนํ เป็นวิญญาณอันเกิดขึ้นแล้ว โหติ ย่อมเป็น กตตฺตา เพราะความเป็นผู้กระทำแล้ว อุปจิตตฺตา เพราะความเป็นผู้สั่งสมแล้ว กมฺมสฺส ซึ่งกรรม อุสฺสนฺนตฺตา เพราะความพอกพูน วิปุลตฺตา เพราะความไพบูลย์" สฺมา วิภัติใน กตตฺตา เป็นต้นกล่าวอรรถเป็น เหตุ ฉะนั้น ความพิจารณาถึงความสืบต่อกันระหว่างอรรถอันเป็นเหตุกับการกล่าวว่า "อกตฺตุ อรรถอันไม่ใช่กัตตา"

ข้อควรจำ เหตุ มีสองอย่างคือ เหตุ ที่เรียกว่า "เหตุกัตตา" อันตั้งชื่อด้วยสูตร "โย กาเรติ สเหตุ" และ เหตุ อันเป็นเหตุอันยังประโยชน์ให้สำเร็จ ในเหตุ ๒ อย่างนั้นปรารถนาจะห้าม เหตุ อันเป็น เหตุกัตตา จึงกล่าวว่า อกัตตุ, ถึงขั้นนี้คงพอจะทราบแล้วว่าถ้าไม่ใช่ เหตุ อันเป็น เหตุกัตตา ก็ต้องเป็น เหตุ อันยังประโยชน์ให้สำเร็จ ฉะนั้น อกตฺตุ ควรแปลอย่างถูกต้องดังนี้ "อกตฺตุ ศัพท์อันกล่าวอรรถ เหตุ อันไม่ใช่ เหตุกัตตา" นี่เป็นการอธิบายตามมติของโมคคัลลานนิสยะ และ วิธีสันสกฤต ดูรายละเอียดในกัจจายนภาสาฏีกา

กตฺตฺตา ตัวตั้งคือ กตฺตฺต ตั้ง กตฺตฺต ชื่ออปาทาน ด้วยสูตรนี้ ลง สฺมา ปัญจมีเอกวจนะวิภัติ ใน อปาทานการกะ ด้วยสูตร อปาทาเน ปญฺจมี อาเทส สฺมา เป็น อา แยก ตฺต ลบ รวม สำเร็จรูปเป็น กตฺตฺตา (อุปจิตฺตฺตา ตัวตั้งคือ อุปจิตฺต, อุสฺสนฺนตฺตา ตัวตั้งคือ อุสฺสนฺนตฺต, วิปุลตฺตา ตัวตั้งคือ วิปุลตฺต แล้วทำตัว)

๖. ยสฺส ทาตุกาโม โรจเต ธารเต วา ตำ สมฺปทานำ.

ทาตุกาโม มีความใคร่เพื่อการให้ ยสฺส วา แก่การกะใดหรือ โรจเต ย่อมยินดี ยสฺส วา หรือว่าแก่การกะใด ธารยเต ย่อมนำมา ยสฺส วา หรือว่าแก่การกะใด ตำ อ.การกะนั้น สมฺปทานำ เป็นการกะอันมีชื่อว่าสัมปทาน โหติ ย่อมเป็น. อุ.ภิกฺขุสฺส จีวรำ ททาติ, สมณสฺส โรจเต สจฺจำ, เทวทตฺตสฺส สุวณฺณฉตฺตำ ธารยเต ยญฺญทตฺโต เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็น สัญญาสูตร ตั้งชื่อสัมปทาน, ชื่อสัมปทานในฐานะทั้ง ๓ เหล่านี้คือ ที่ให้ ๑ ที่ยินดี ๑ และที่นำมา ๑ ด้วย วา ศัพท์ยังอาจตั้งชื่ออปาทานในศัพท์ที่ไม่อาจตั้งชื่อได้ในสูตรต่อ ๆ ไป, สำ ศัพท์ใน สมฺปทาน กล่าวอรรถว่า "สมฺมา" ฉะนั้น พึงทำรูปวิเคราะห์ดังนี้ "สมฺมา ปทียเต ยสฺสาติ สมฺปทานำ = ปทียเต ย่อมมอบให้ สมฺมา ด้วยดี ยสฺส แก่การกะใด อิติ เพราะเหตุนั้น ตำ อ.การกะนั้น สมฺปทานำ ชื่อสัมปทาน" "สมฺมา ด้วยดี" มีอธิบายว่า ผู้น้อยให้แก่ผู้ใหญ่ปรารถนาบูชา และผู้ใหญ่ให้แก่ผู้น้อยปรารถนายกย่องสรรเสริญ

อุทาหรณ์ ยสฺส ทาตุกาโม คือ ททาติ ย่อมให้ จีวรำ ซึ่งจีวร ภิกฺขุสฺส แก่ภิกษุ, อุทาหรณ์ ยสฺส โรจเต คือ โรจเต ย่อมยินดี สจฺจำ ซึ่งสัจจะ สมณสฺส ของสมณะ (หมายความว่า ภิกษุมีความพอใจต่อคำจริงที่คนทั้งหลายพูด แต่ไม่ใช่สัจจะของภิกษุ หว่าภิกษุพอใจสัจจะของคนทั้งหลาย), อุทาหรณ์ ยสฺส ธารยเต คือ ยญฺญทตฺโต อ.ยัญญทัต ธารยเต ย่อมนำมา สุวณฺณฉตฺตำ ซึ่งฉัตรทองคำ เทวทตฺตสฺส แก่พระเทวทัต

ภิกฺขุสฺส ตัวตั้งคือ ภิกฺขุ ตั้ง ภิกฺขุ ชื่ออปาทานด้วยสูตร ยสฺส ทาตุกาโม โรจเต ธารยเต ตำ สมฺปทานำ ลง ส จตุตถีเอกวจนะวิภัติในอรรถ สัมปทาน ด้วยสูตร สมฺปทาเน จตุตฺถี ลง สฺ อาคมด้วยสูตร สาคโม เส สำเร็จรูปเป็น ภิกฺขุสฺส (พึงทำตัว สมณสฺส และ เทวทตฺตสฺส ด้วย)

๑. สิลาฆ หนุ จา สป ธาร ปิห กุธ ทุหิ'สฺโสสูย ราธิกฺข ปจฺจาสุณอนุปติคิณ ปุพฺพกตฺตา–โรจนตฺถ ศทตฺถ ตุมตฺถาลมตฺถ มญญานาทรปฺปาณิ กตฺยตฺถกมฺมนิ อาสีสตฺถ สมฺมุติ ภิยฺย–สตฺตมฺยตฺเถสุ จ.

สมฺปทานำ ชื่อว่าสัมปทาน โหติ ย่อมมี สิลาฆ ฯเปฯ ใน สิลาฆ ธาตุ, หนุ หนุธาตุ, จา จาธาตุ, สป สป ธาตุ, ธาร ธร ธาตุ, ปิห ปิหธาตุ, กุธ กุธ ธาตุ, ทุหิ'สฺโสสูย ทุห ธาตุ, อิสฺส ธาตุ, อูสูย ธาตุ, ราธิกฺข ที่ประกอบของ ราธ และ อิกฺข ธาตุ ปจฺจาสุณอนุปติคิณปุพฺพกตฺตุ กัตตา ในวากยะเบื้องหน้าของ ปติ+อา บทหน้า สุ ธาตุ และ อนุ+ปติ บทหน้า คิ ธาตุ อาโรจนตฺถ ธาตุอันมีอรรถการกล่าว ตทตฺถ ศัพท์อันกล่าวผลของกริยานั้น ตุมตฺถ ศัพท์อันกล่าวอรรถ ตุ์ ปัจจัย อลมตฺถ ศัพท์อันกล่าวอรรถของ อลำ ศัพท์ มญญานาทรปฺปาณิ ศัพท์ที่ประกอบของ มน ธาตุ และศัพท์อันไม่กล่าวอรรถแห่งสัตว์อันควรนับถือ อาสีสตฺถ ที่ประกอบของศัพท์อันมีอรรถความปรารถนา สมฺมุติ ที่ประกอบของ สมฺมุติ ศัพท์ ภิยฺย ที่ประกอบของ ภิยฺย ศัพท์ สตฺตมฺยตฺเถสุ จ ในศัพท์อันกล่าวอรรถของ สัตตมี วิภัติด้วย. (อุทาหรณ์จะแสดงในคำอธิบาย)

สิลาฆ อ.สิลาฆ ธาตุ กตฺถเน (ย่อมเป็นไป) ในความสรรเสริญ. ตั้งชื่อบทที่ประกอบของ สิลาฆ ธาตุ อันกล่าวอรรถว่า "กล่าวสรรเสริญ" ว่าสัมปทาน ด้วยสูตรนี้ อุทาหรณ์คือ "พุทฺธสฺส สิลาฆเต = สิลาฆเต ย่อมกล่าวสรรเสริญ พุทฺธสฺส ต่อพระพุทธเจ้า" หมายความว่า กล่าวสรรเสริญพุทธคุณต่อพระพุทธเจ้า

พุทฺธสฺส ตัวตั้งคือ พุทฺธ ตั้ง พุทฺธ ชื่อสัมปทานด้วยสูตร สิลาฆ หนุ จา ฯเปฯ ภิยฺยสตฺตมฺยตฺเถสุ จ ลง ส จตุตถีเอกวจนะวิภัติ ในอรรถสัมปทาน ด้วยสูตร สมฺปทาเน จตุตฺถี ลง สฺ อาคมด้วยสูตร สาคโม เส สำเร็จรูปเป็น พุทฺธสฺส (ต่อ ๆ ไปจะทำตัวเฉพาะรูปที่สำคัญเท่านั้น)

หนุ อ.หนุ ธาตุ อปนยเน (ย่อมเป็นไป) ในการหลีกไป (รูปสิทธิเป็น หนุ = อปลปเน (ย่อมเป็นไป) ในอรรถการไม่กล่าว) รญโญ หนุเต = หนุเต ย่อมหลีกไป รญโญ แก่พระราชา หมายความว่า ไม่ปรารถนาที่จะมีความสัมพันธ์กันกับพระราชาจึงหลีกไปเสีย (ส่วนอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า "หนุเต ย่อมอยู่ด้วยญาณคือความโกง ตุยฺหเมว แก่เธอนั่นเทียว")

จา อ.จา ธาตุ คตินิวตฺติมฺหิ (ย่อมเป็นไป) ในการจมอยู่ของการไป, อุปติฏฺเฐยฺย สกฺยปุตฺตานำ วฑฺฒกี = วฑฺฒกี อ.นายช่าง อุปติฏฺเฐยฺย พึงบำรุง สกฺยปุตฺตานำ แก่สักยะบุตร ท. (อุปติฏฺเฐยฺย อุป บทหน้า อาการ จา ธาตุเป็น ติฏฺฐ)

สป อ.สป ธาตุ สปเน (ย่อมเป็นไป) ในอรรถการกล่าวสัจจะ (สาบาน), ตุยฺหำ สปเต = สปเต ย่อมสาบาน ตุยฺหำ แก่ท่าน (หมายความว่า กล่าวคำสาบานเพื่อให้คนหนึ่งไว้เนื้อเชื่อใจอีกคนหนึ่ง)

ธร อ.ธร ธาตุ ธารเณ (ย่อมเป็นไป) ในการนำมา, คืนให้. คำว่า "นำมา" ใช้ในหลาย

กรณี เช่น กางร่มมา หรือ นำภาษีมา ส่วนคำว่า "คืนให้" ใช้ในกรณีที่คืนใช้หนี้ มีการวินิจฉัยในสูตรที่ ๒๕ สุยาทิกัณฑ์ โมคคัลลานนิสยะว่า ธร ธาตุในสูตรนี้กับ ธร ธาตุในสูตร ยสฺส ทาตุกาโม มีอรรถเหมือนกัน "สุวณฺณ เต ธารยเต = ธารยเต ย่อมนำมา สุวณฺณ ซึ่งทองคำ เต แก่ท่าน"

ปิห อ.ปิห ธาตุ อิจฺฉายํ (ย่อมเป็นไป) ในอรรถความกระหยิ่ม "พุทฺธสฺส ปิหยนฺติ อญฺญติตฺถิยา = อญฺญติตฺถิยา อ. เดียรถีย์ผู้เป็นอื่นจากพระศาสนา ท. ปิหยนฺติ ย่อมกระหยิ่ม พุทฺธสฺส ต่อพระพุทธเจ้า

กุธ อ.กุธ ธาตุ โกเป (ย่อมเป็นไป) ในความโกรธ "กุชฺฌ ตสฺส มหาวีร = ข้าแต่ท่านฤาษีผู้มีความกล้าอันใหญ่หลวง กุญฺช ขอจงโกรธ ตสฺส ต่อพระเจ้ากลาพุนั้น" (เป็นคำที่ใช้กล่าวกะขันติวาทีฤาษี ว่า "จงโกรธพระราชาเท่านั้น อย่าได้โกรธประชาชนเลย เพราะกลัวบ้านเมืองจะเสียหาย)

ทุห อ.ทุห ธาตุ ขีฬสายํ (ย่อมเป็นไป) ในการทำลาย "ทุหยติ ทิสานํ เมโฆ = เมโฆ อ. เมฆ ทุหยติ ย่อมทำลาย ทิสานํ ต่อทิศ ท."

อิสฺส อ.อิสฺส ธาตุ อิสฺสายํ (ย่อมเป็นไป) ในความริษยา "ติตฺถิยา อิสฺสยนฺติ สมณานํ = ติตฺถิยา อ. เดียรถีย์ ท. อิสฺสยนฺติ ย่อมริษยา สมณานํ ต่อสมณะ ท."

อุสฺสูย อ.อุสฺสูย ธาตุ โทสาวิกรเณ (ย่อมเป็นไป) ในการกระทำโทษให้แจ้ง "ทุชฺชนา คุณวนฺตานํ อุสฺสูยนฺติ = ทุชฺชนา อ. ชนผู้เลว ท. อุสฺสูยนฺติ ย่อมยกขึ้น (ซึ่งโทษ) คุณวนฺตานํ แก่ชนผู้มีคุณ ท."

ราธ อ.ราธ ธาตุ หึสาสำราเธสุ (ย่อมเป็นไป) ในความเบียดเบียน, ในความสำเร็จ (ในบางแห่งเป็น สัสิทฺธิยํ (ย่อมเป็นไป) ในความสำเร็จ) อาโรโถ หรณฺโญ, กุยาหํ (กึ อหํ) อยฺยานํ อปรชฺฌามิ = อหํ อ.ข้าพเจ้า **อาโรโถ** ยินดีแล้ว รญฺโญ ต่อพระราชา อหํ อ.ข้าพเจ้า กึ อปรชฺฌามิ ย่อมมีโทษอะไร อยฺยานํ ต่อพวกท่าน"

เมื่อพระราชานั่งนิ่งอยู่ พราหมณ์คิดว่าตัวเองจะมีโทษอะไรหรือไม่ ฉะนั้น เพื่อให้โทษนั้นปรากฏจึงกราบทูลว่า **"อาโรโถ** หรณฺโญ", เมื่อฉัพพัคคีภิกษุนั่งนิ่งอยู่ ไม่ยอมพูดกับนางภิกษุณีชื่อเมตติยา ฉะนั้น นางภิกษุณีนั้นจึงกล่าวว่า "กุยาหํ อยฺยานํ อปรชฺฌามิ" ทั้งนี้ ถ้าโทษของนางมีจริงก็จะได้รู้ ในการถามผู้ที่นั่งนิ่งอยู่ บ่อย ๆ เพื่อให้โทษของตนปรากฏออกมาอย่างนี้ ผู้ที่ถูกถามชื่อ อปาทาน

อิกฺข อ.อิกฺข ธาตุ ทสฺสนงฺเกสุ (ย่อมเป็นไป) ในการเห็น และในการทำเครื่องหมาย, "อายสฺมโต อุปาลิตฺเถรสฺส อุปสมฺปทาเปกฺโข อุปติสฺโส = อุปติสฺโส อ.อุปติสสะ อุปสมฺปทาเปกฺโข เป็นผู้เพ่งการอุปสมบท อายสฺมโต อุปาลิตฺเถรสฺส แก่พระอุบาลีเถระ", อุปสมฺปทา ใน อุปสมฺปทาเปกฺโข เป็นเพียงบทประกอบเท่านั้น ส่วนบทที่ต้องการในที่นี่คือ "อเปกฺโข" ตั้งชื่อบทว่า "อุปาลิตฺเถร" ซึ่งเป็นบทประกอบของ อป บทหน้า อิกฺข ธาตุ ใน อเปกฺโข ชื่อว่าสัมปทาน

ปจฺจาสุณ อนุปติ คิณ ปุพฺพกตฺตุ (ปุพฺพกตฺตาโรจนตฺถ ตัดบทเป็น ปุพฺพกตฺตุ + อาโรจนตฺถ,

ณ ใน สุณ,คิณ เป็นอักษรที่ชี้แนะ สุ และ คิ ธาตุ, หมายความว่า ในเมื่อถูกชี้แนะด้วย ณ อักษรนั่นเอง ทำให้รู้ได้ว่า สุณาติ เป็นรูปของ สุ ธาตุ คิณาติ เป็นรูปของ คิ ธาตุ)

ในกรณีมี ๒ วากยะ เมื่อกัตตาในวากยะหน้าเข้าถึงวากยะหลัง จะต้องเป็น สัมปทาน ของ ปติ + อา บทหน้า สุ ธาตุ, อนุ + ปติ บทหน้า คิ ธาตุ ฉะนั้น จะนำอุทาหรณ์ออกมาแสดงคู่กันทั้ง ๒ วากยะ "ภควา ภิกฺขู เอตทโวจ, เต ภิกฺขู ภควโต ปจฺจสฺโสสุ" เป็น ปติ บทหน้า สุ ธาตุ อุ วิภัติ กัตตา ในวากยะหน้าคือ ภควา เมื่อเข้าถึงวากยะหลัง จะเป็นสัมปทานว่า "ภควโต" ในที่ประกอบของ ปติ บทหน้า สุ ธาตุ ส่วนในที่ประกอบของ อา บทหน้า สุ ธาตุ มีอุทาหรณ์ว่า "อาสุณนฺติ พุทฺธสฺส ภิกฺขู"

ภควา อ.พระผู้มีพระภาคเจ้า อโวจ ได้ตรัสแล้ว เอตํ ซึ่งพระดำรัสนี้ ภิกฺขู กะภิกษุ ท. เต ภิกฺขู อ.ภิกษุ ท.เหล่านั้น ปจฺจสฺโสสุ ฟังเฉพาะแล้ว ภควโต ต่อพระผู้มีพระภาคเจ้า ภิกฺขู อ.ภิกฺษุ ท. อาสุณนฺติ ย่อมฟังโดยเคารพ พุทฺธสฺส ต่อพระพุทธเจ้า"

ภควโต ตัวตั้งคือ ภควนฺตุ ตั้ง ภควนฺตุ อันเป็นกัตตาในวากยะหน้า ที่ประกอบของ ปติ บทหน้า สุ ธาตุ ชื่อสัมปทาน ด้วยสูตร สีลาฆฯ (พุทฺธสฺส ตัวตั้งคือ พุทฺธ ที่ประกอบของ อา บทหน้า สุ ธาตุ เป็นต้น)

อุทาหรณ์ที่ประกอบของ อนุ + ปติ บทหน้า คิ ธาตุ ก็คือ "ภิกฺขุ ชนํ ธมฺมํ สาเวติ, ตสฺส ภิกฺขุโน ชโน อนุคิณาติ (ปติคิณาติ)" กัตตาในวากยะหน้าคือ "ภิกฺขุ" ภิกฺขุ ที่เป็นกัตตานั้น เมื่อเข้าถึงวากยะหลังจะเป็นรูปสัมปทานว่า ภิกฺขุโน ที่ประกอบของ อนุ + ปติ บทหน้า คิ ธาตุ, ภิกฺขุ อ.ภิกษุ ชนํ ยังชน สาเวติ ย่อมให้ฟัง ธมฺมํ ซึ่งธรรม, ชโน อ.ชนผู้ฟังธรรม อนุคิณาติ ย่อมรับคำ, ปติคิณาติ ย่อมขานรับ (คือ การรับคำหรือขานรับว่า สาธุ ฯ ฯ)

อาโรจนตฺถ ตั้งชื่อบทที่ประกอบของธาตุอันมีอรรถการกล่าวว่า สัมปทาน "อาโรจยามิ โว ภิกฺขเว, อามนฺตยามิโว = ภิกฺขเว ดูกรภิกษุ ท. อาโรจยามิ จะกล่าว โว แก่เธอ ท. อามนฺตยามิ ย่อมให้รู้ โว แก่เธอ ท." เป็นต้น (การให้รู้ ใน อามนฺตยามิ ก็คือ การบอกให้รู้นั่นเอง)

ตทตฺถ "ตสฺส อตฺโถ ตทตฺโถ = อตฺโถ อ.ประโยชน์ ตสฺส ของกริยานั้น ตทตฺโถ ประโยชน์ของกริยานั้น" ตั้งชื่อว่าสัมปทาน ในบทที่กล่าวประโยชน์ของกริยานั้น "พุทฺธสฺส อตฺถาย ชีวิตํ ปริจฺจชามิ = ปริจฺจชามิ จะสละ ชีวิตํ ซึ่งชีวิต อตฺถาย เพื่อประโยชน์ พุทฺธสฺส ของพระพุทธเจ้า" ในกรณีนี้ การสละชีวิตเป็นเหตุ พระพุทธเจ้ามีคุณเป็นอันมากในเพราะการสละชีวิตนั้นเป็นผล ประโยชน์กริยานั้น ๆ อย่างนี้เรียกว่า ตทตฺถ

อตฺถาย ตัวตั้งคือ อตฺถ ตั้ง อตฺถ อันเป็น ตทตฺถ ชื่อว่าสัมปทาด้วยสูตร สีลาฆฯเปฯ ภิยฺย-สตฺตมฺยตฺเถสุ จ ลง ส จตุตถีเอกวจนะวิภัติ ในอรรถ สัมปทาน ด้วยสูตร สมฺปทาเน จตุตฺถี อาเทส ส เป็น อาย ด้วยสูตร อาย จตุตฺเถก วจนสฺส ตุ แยก ตฺถ ลบ รวม

ตุมตฺถ ตุปจฺจยสฺส อตฺโถ ตุมตฺโถ = อตฺโถ อ.อรรถ ตุปจฺจยสฺส ของ ตุ ปัจจัย ตุมตฺโถ อรรถ ของ ตุ ปัจจัย, ศัพท์อันกล่าวอรรถของ ตุ ปัจจัยในอุทาหรณ์นี้ชื่อ ตุมตฺถ จะตั้งชื่อศัพท์นั้นว่า สัมปทาน, "โลกานุกมฺปาย อตฺถาย หิตาย สุขาย เทวมนุสฺสานํ พุทฺโธ โลเก อุปชฺชติ = พุทฺโธ อ.พระพุทธเจ้า อุปชฺชติ ย่อมอุบัติขึ้น โลเก ในโลก อตฺถาย เพื่อประโยชน์ หิตาย เพื่อประโยชน์เกื้อกูล สุขาย เพื่อความสุข เทวมนุสฺสานํ ของเทวดาและมนุษย์ ท. โลกานุกมฺปาย เพื่ออนุเคราะห์ซึ่งโลก

อนุกมฺปาย อุทาหรณ์นี้เป็นอรรถของ อนุกมฺปิตุ, อตฺถาย เป็นอรรถของ อตฺถํ กาตุ, หิตาย เป็นอรรถของ หิตํ กาตุ, สุขาย เป็นอรรถของ สุขํ กาตุ ที่ได้ชื่อว่า ตุมัตถสัมปทาน เพราะเป็นบทอันกล่าวอรรถของ ตุ ปัจจัย อย่างนี้

โลกานุกมฺปาย ตัวตั้งคือ โลกานุกมฺป ตั้ง โลกานุกมฺป อันเป็นอรรถของ ตุ ปัจจัยชื่อสัมปทาน ด้วยสูตร สิลาฆ ฯเปฯ ภิยฺยสตฺตมฺยตฺเถสุ จ ลง ส วิภัติแล้วทำตัวเหมือน อตฺถาย (หิตาย, สุขาย ก็ทำตัวอย่างนั้นเหมือนกัน) ข้อแตกต่างกันระหว่าง ตทตฺถ และ ตุมตฺถ ดูในรูปสิทธิภาสาฏีกา

อลมตฺถ คำว่า "อรรถของ อลํ ศัพท์" ได้แก่อรรถเหล่านี้คือ อรรถ "อรหติ สมควร" และ อรรถ "ปฏิกฺเขป ปฏิเสธ, ไม่มีประโยชน์" อุทาหรณ์อันกล่าวอรรถ อรหติ คือ "อลํ เม รชฺชํ, อรหติ มลฺโล มลฺลสฺส อุทาหรณ์อันกล่าวอรรถ ปฏิกฺเขป คือ "อลํ เต อิธ วาสเน, กึ เต ชฏาหิ ทุมฺเมธ" ตั้งชื่อบทที่ประกอบของศัพท์อันกล่าวอรรถ อลํ นั้นว่า สัมปทาน

รชฺชํ อ.ความเป็นพระราชา อลํ ควร เม แก่เรา มลฺโล อ.นักมวยคนหนึ่ง อรหติ ย่อมควร มลฺลสฺส แก่นักมวยคนหนึ่ง, อลํ ไม่มีประโยชน์ วาสเน ในการอยู่ อิธ ในวิหารนี้ เต แก่ท่าน, ทุมฺเมธ ข้าแต่ฤาษีผู้ไม่มีปัญญา กึ จะมีประโยชน์อะไร ชฏาหิ ด้วยชฎา ท. เต แก่ท่าน

มญฺญานาทรปฺปาณิ (มญฺญ มูลเดิม คือ มน ธาตุ + อนาทร ไม่นับถือ + อปฺปาณิ อรรถว่าไม่ใช่สัตว์ (นิ คือ นิ ที่อาเทสมาจาก สมฺ วิภัติ) ตั้งชื่อศัพท์อันกล่าวอรรถว่าไม่ใช่สัตว์ ไม่นับถือ ในบทที่ประกอบของ มน ธาตุ ว่าสัมปทาน "กฏฺฐสฺส ตุวํ มญฺเญ, กลิงฺครสฺส ตุวํ มญฺเญ = มญฺเญ ย่อมประมาณ ตุวํ ซึ่งท่าน (ซึ่งคนอย่างท่าน) กฏฺฐสฺส เท่าท่อนฟืน, มญฺเญ ย่อมประมาณ ตุวํ ซึ่งท่าน กลิงฺครสฺส เท่าเศษฟืน (เศษฟืนที่ไม่เพียงพอที่จะทำเป็นเชื้อเพลิงได้เรียกว่า กลิงฺครสฺส, ในอภิธานเรียกว่า ถุส = ข้าวลีบ ว่า กลิงฺคร ด้วย)

กฏฺฐ และ กลิงฺคร ในอุทาหรณ์นี้เป็นที่ประกอบของ มน ธาตุใน มญฺเญ ด้วย ไม่น่านับถือด้วย ไม่ใช่สัตว์ด้วย ฉะนั้น จึงชื่อว่าสัมปทาน... กฏฺฐสฺส ตัวตั้งคือ กฏฺฐ ตั้ง กฏฺฐ อันไม่กล่าวอรรถว่าสัตว์และไม่น่านับถือ และเป็นที่ประกอบของ มน ธาตุด้วยสูตร สิลาฆ ฯเปฯ ภิยฺยสตฺตมฺยตฺเถสุ จ ลง วิภัติ ลง สฺ อาคม (กลิงฺครสฺส ก็เหมือนกัน แม้ไม่กล่าวอรรถว่า แก่ ถ้าตั้งชื่อว่าสัมปทานด้วยสูตรนี้เสียก็ไม่มี จตุตถีวิภัติ ในสูตร สมฺปทาเน จตุตฺถีมาเป็นเครื่องกีดขวาง สามารถลงวิภัตินั้นได้ ในคำว่า "กฏฺฐสฺส เท่าท่อนฟืน" มีความประสงค์จะกล่าวอรรถของกรรมว่า "ราวกะว่าท่อนฟืน")

คตฺยตฺถ กมฺมนิ ธาตุอันมีอรรถ "คติ" นอกจาก คมุ ธาตุแล้วยังมีธาตุอื่น ๆ อีกด้วย เช่น วช และ กส ธาตุ เป็นต้น ตั้งชื่อบทกรรมของธาตุเหล่านั้นว่า สัมปทาน "อปฺโป สคฺคาย คจฺฉติ = อปฺโป อ. สัตบุรุษน้อยนัก คจฺฉติ ย่อมเข้าถึง สคฺคาย สู่สวรรค์

อาสีสตฺถ บทที่ประกอบของศัพท์อันกล่าวอรรถ ความปรารถนา ก็ตั้งชื่อว่าสัมปทาน "อายสฺมโต ทีฆายุ โหตุ = ทีฆายุ อ.การมีอายุยืน โหตุ ขอจงมี อายสฺมโต แก่ท่าน" เป็นต้น

สมฺมุติ "สาธุ สมฺมุติ เม ภควโต ทสฺสนาย = สมฺมุติ อ.การสมมุติ เม แก่เรา ทสฺสนาย เพื่อการเห็น ภควโต ซึ่งพระผู้มีพระภาค สาธุ ดีแล้ว

ภิยฺย "ภิยฺโย โส มตฺตาย = โส อ.สุนัขนั้น ภิยฺโย ยิ่ง มตฺตาย กว่าประมาณ (อรรถนี้เป็นอรรถเฉพาะที่สอดคล้องต้องกันกับมติของกัจจายนะเท่านั้น ส่วนอรรถที่แท้จริงดูใน รูปสิทธิภาสาฏีกา) มตฺตาย ตัวตั้งคือ มตฺตา ตั้ง มตฺตา ที่ประกอบของ ภิยฺย ศัพท์ชื่อสัมปทาน ลง ส วิภัติ ตั้ง อา ชื่อ ฆ อาเทส ส เป็น อาย ด้วยสูตร ฆโตนาทีนำ

สตฺตมฺยตฺถ "ตุยฺหญฺจสฺส อาวิกโรมิ, ตสฺส เม สกฺโก ปาตุรโหสิ = อาวิกโรมิ จะกระทำให้แจ้ง อสฺส ตุยฺหำ ในท่านนั้น (อรรถของ จ ศัพท์ไม่ต้องการ) สกฺโก อ.ท้าวสักกะ ปาตุรโหสิ ปรากฏแจ้งแล้ว ตสฺส เม ในเรานั้น (รูปนั้นตั้งชื่อสัมปทานด้วยสูตรนี้ในเวลาทำตัว)

๘. โยธาโร ตโมกาสำ.

โย อ.การกะใด อาธาโร เป็นการกะอันเป็นที่ตั้งอยู่ของกัตตาและกรรม ซึ่งเป็นที่อาศัยของกริยา โหติ ย่อมเป็น ตำ อ.การกะนั้น โอกาสำ ชื่อโอกาสะ. อุ. กเฏ นิสีทติ เทวทตฺโต, ถาลิยำ โอทนำ ปจติ เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นสูตรที่ตั้งชื่อว่า โอกาสะ "อวกสนฺติ (ปติฏฺฐหนฺติ) กตฺตุกมฺมานิ เอตฺถาติ โอกาสำ = กตฺตุกมฺมานิ อ.กัตตาและกรรม ท. อวกสนฺติ (ปติฏฺฐหนฺติ) ย่อมตั้งอยู่ เอตฺถ ในการกะนี้ อิติ เพราะเหตุนั้น ตำ อ.การกะนั้น โอกาสำ ชื่อว่าโอกาสะ" ถ้าเป็นการกะจริง ๆ จะต้องให้มีสัตติคือพลังอันให้เกิดกริยา ฉะนั้น จะได้อธิบายการให้เกิดเป็นกริยาของการกะนี้ ด้วยการยกอุทาหรณ์มาประกอบ

เทวทตฺโต อ.เทวทัต นิสีทติ ย่อมนั่งอยู่ กเฏ บนเสื่อ นี้เป็นอุทาหรณ์อันเป็นที่ตั้งของกัตตาซึ่งเป็นที่อาศัยของกริยา เทวทัตนั่งอยู่บนเสื่อ ฉะนั้น เสื่อจึงเป็นที่ตั้งอยู่ของกัตตาคือ เทวทตฺโต กริยาคือ "นิสีทติ ย่อมนั่งอยู่" เกิดขึ้นได้เพราะอาศัยเทวทัต ฉะนั้น อาธาร คือ กเฏ จึงเป็นที่ตั้งของกัตตาคือ เทวทัต ซึ่งเป็นที่อาศัยของการนั่ง (โดยความเกี่ยวข้องกัน) และยังเป็นที่ตั้งของการนั่งด้วย

ปจติ ย่อมหุง โอทนำ ซึ่งข้าว ถาลิยำ ในหม้อข้าว นี้เป็นอุทาหรณ์อันเป็นที่ตั้งของกรรม ซึ่งเป็นที่อาศัยของกริยา ข้าวตั้งอยู่ในหม้อข้าว ฉะนั้น หม้อข้าวจึงเป็นที่ตั้งของกรรมคือ โอทนำ, ปจติ คือการหุงกริยาที่อาศัย ข้าว ฉะนั้น อาธาร คือ ถาลิยำ ก็สามารถเป็นที่ตั้งของการหุงกริยาได้ด้วย

โอกาสการกะนี้ ยังมีการใช้ชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า อธิกรณการกะ ส่วนในบางแห่งใช้ อาธาร-การกะ อาธาระ ๔ ประเภทโดยพิศดาร จะได้รู้ในโอกาสต่อไป

กเฏ ตัวตั้งคือ กฏ ตั้ง กฏ ชื่อโอกาสะด้วยสูตร โอธาโร ตโมกาสำ ลง สฺมึ วิภัติ อาเทส สฺมึ เป็น เอ ด้วยสูตร สฺมาสฺมึนำ วา แยก ฏฺ ลบ รวม สำเร็จรูปเป็น กเฏ (ถาลิยำ ตัวตั้งคือ ถาลี ทำตัวเหมือน อิตถิยำ)

๙. เยน วา กยิรเต, ตำ การณำ.

กยิรเต กระทำอยู่ เยน วา ด้วยการกะใดหรือ ตำ อ.การกะนั้น กรณำ ชื่อกรณะ. อุ. ทตฺเตน วีหึ ลุนาติ เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นที่ตั้งชื่อว่า กรณะ "กยิรเต เยนาติ กรณำ = กยิรเต กระทำอยู่ เยน ด้วยการกะใด อิติ เพราะเหตุนั้น ตำ อ.การกะนั้น กรณำ ชื่อว่ากรณะ, การกะที่ให้คุณเป็นอันมากแก่กัตตา คือ ผู้ทำ ในการทำกิจการอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่ากรณการกะ (การกะเป็นเหตุกระทำ)

ลุนาติ ย่อมเกี่ยว วีหึ ซึ่งข้าวเปลือก ทตฺเตน ด้วยเคียว ในอุทาหรณ์นี้ เคียวมีคุณเป็นอันมากในการเก็บเกี่ยวของกัตตาคือผู้เก็บเกี่ยว

ทตฺเตน ตัวตั้งคือ ทตฺต ตั้ง ทตฺต ชื่อกรณะด้วยสูตร เยน วา กยิรเต ตำ กรณำ ลง นา วิภัติ อาเทส นา วิภัติเป็น เอน แยก ตฺต ลบ รวม สำเร็จรูปเป็น ทตฺเตน

๑๐. ยำ กโรติ, ตำ กมฺมำ.

กโรติ ย่อมกระทำ ยำ วา ซึ่งการกะใดหรือ ตำ อ.การกะนั้น กมฺมำ ชื่อว่ากัมมะ. อุ. ฉตฺตำ กโรติ เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นสูตรที่ตั้งชื่อว่า กัมมะ, เพราะ วา ศัพท์จากสูตร เยน วา กยิรเต ตามมาด้วย วา ศัพท์ที่ตามมานั้นรวมเอาการตั้งชื่อ การกะอันทำให้พิเศษ และ การกะอันทำให้เข้าถึง เป็นต้น ชื่อว่ากัมมะเท่าที่สมควรจะตั้งชื่อว่า กัมมะ, "กรียเตติ กมฺมำ = กรียเต กระทำอยู่ ยำ ซึ่งการกะใด อิติ เพราะเหตุนั้น ตำ อ.การกะนั้น กมฺมำ ชื่อว่ากัมมะ

๑๑. โย กโรติ ส กตฺตา.

โย อ.การกะใด กโรติ ย่อมกระทำด้วยตนเอง โส อ.การกะนั้น กตฺตา ชื่อว่าสุทธกัตตา. อุ. อหินา ทฏฺโ นโร เป็นต้น.

อธิบาย. กัตตามี ๒ ประเภทคือ สุทธกัตตา ๑ และ เหตุกัตตา ๑ ใน ๒ ประเภทนั้น สูตรนี้เป็นสูตรที่ตั้งชื่อว่า สุทธกัตตา, "กโรตีติ กตฺตา = โย อ.การกะใด กโรติ ย่อมกระทำ กฺริยำ ซึ่งกริยา อิติ เพราะเหตุนั้น โส อ.การกะนั้น กตฺตา ชื่อว่ากัตตุกัตตา, "สุทฺโธ กตฺตา สุทฺธกตฺตา = กตฺตา อ.กัตตา

สุทฺโธ อันไม่เกี่ยวข้องกับเหตุ สุทฺธกตฺตา กัตตาอันไม่เกี่ยวข้องกับเหตุ" เหตุกัตตา ไม่ใช่กัตตาล้วน ๆ เพราะปะปนอยู่กับ เหตุสัตติ ส่วนกัตตา ที่กล่าวอยู่ในขณะนี้เป็นกัตตาล้วน ๆ ไม่ปะปนกับเหตุ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า สุทฺธ

สุทธกัตตามี ๒ ประเภทคือ วุตตกัตตา ๑ อวุตตกัตตา ๑ ทั้ง ๒ ประเภทนั้นตั้งชื่อว่า กัตตุการกะ ด้วยสูตรนี้ แต่ในที่นี่จะกล่าวแสดงเฉพาะ อวุตตกัตตา เท่านั้น เพราะ วุตตกัตตา ได้กล่าวไว้แล้วใน อาขยาตและกิต จึงไม่มีความจำเป็นที่จะลงวิภัตติในวุตตกัตตา (ในสูตร ยํ กโรติ ตํ กมฺมํ ก็มีสภาพเดียวกัน)

นโร อ.คน อหินา อันงู ทฏฺโ กัดแล้ว ในอุทาหรณ์นี้ งู เป็นตัวกระทำการกัดกิริยา ฉะนั้น จึงได้ชื่อว่า กัตตุการกะ ตาม "กิริยํ กโรตีติ"

อหินา ตัวตั้งคือ อหิ ตั้ง อหิ ชื่อสุทธกัตตุการกะ ด้วยสูตร โย กโรติ ส กตฺตา ลง นา ตติยา เอกวจนะวิภัตติในอรรถ อวุตตกัตตา ด้วยสูตร กตฺตริ จ สำเร็จรูปเป็น อหินา

๑๒. โย กาเรติ ส เหตุ.

โย อ.การกะใด กตฺตารํ ยังกัตตาอื่น กาเรติ ย่อมให้กระทำ โส อ.การกะนั้น เหตุ ชื่อว่า เหตุกัตตา. อุ. สามิโก ทาสํ กมฺมํ กาเรติ เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นสูตรที่ตั้งชื่อ เหตุกัตตา, "เหตุ จ โส กตฺตา จาติ เหตุกตฺตา = โส กตฺตา จ อ.กัตตานั้นด้วย เหตุ จ เป็นเหตุด้วย อิติ เพราะเหตุนั้น เหตุกตฺตา ชื่อว่าเหตุกัตตา"

"สามิโก อ.เจ้านาย ทาสํ ยังทาส กาเรติ ย่อมให้กระทำ กมฺมํ ซึ่งการงาน" "เจ้านาย" ในอุทาหรณ์นี้เป็นผู้สั่งให้ทาสทำงาน แต่ตัวเจ้านายเองไม่ได้ทำ แม้ทาสเองก็ต้องทำงานตามคำสั่งของนาย ฉะนั้น เจ้านายได้ชื่อว่า เหตุ เพราะเป็นเหตุของการทำงาน ด้วย ได้ชื่อว่ากัตตาด้วย เพราะทำการสั่งกริยาด้วยการพูดหรือการแสดงมือ ฉะนั้น สามิโก จึงได้ชื่อว่า เหตุกัตตา

สามิโก ตัวตั้งคือ สามิก ตั้ง สามิก ชื่อเหตุกัตตา ด้วยสูตร โย กาเรติ ส เหตุ ลง สิ วิภัตติด้วยสูตร ลิงฺคตฺเถ ปฐมา อาเทส สิ เป็น โอ แยก ลบ รวม

แยก การิตะ กัตตา, กรรม วิธีการแยก กัตตาและกรรม อันเกี่ยวข้องกับการิตปัจจัยนี้ยังไม่ได้แสดงในอาขยาต จะแสดง ณ ที่นี่ ถ้าไม่มีการิตปัจจัยเรียกว่า สุทธวากยะ สุทธกัตตา ในสุทธ-วากยะ จะมาเป็น กรรม ในการิตวากยะ สุทธกัตตา คือ "ทาส" ในประโยคว่า "ทาส ไปสู่บ้าน" ถ้าไม่มีการิตปัจจัย จะมาเป็น กรรม แปลว่า "ยังทาส" ในประโยคว่า "เจ้านาย ยังทาส ย่อมให้ไปสู่บ้าน"

สุทธวากยะ ทาโส คามํ คจฺฉติ.

การิตวากยะ สามิโก ทาสำ คามำ คมยติ.

ทาโส ชื่อว่าธาตุกัตตา เพราะเป็นกัตตาของ คมุ ธาตุใน คจฺฉติ, สามิโก ชื่อว่าการิตกัตตา เพราะเป็นการิต ณฺย ปัจจัยใน คมยติ, ทาสำ ชื่อว่าการิตกรรม เพราะเป็นกรรมของ ณฺย ปัจจัยนั้น, เมื่อ "ทาส" เป็นทั้ง ธาตุกัตตาและการิตกรรม จึงไม่มีการแยกออกไป ต่างกันตรงที่ เป็นวุตตกัตตา ในขณะ ธาตุกัตตา และจะต้องเป็นอวุตตกรรม ในขณะ การิตกรรม ท่านั้น ท่านกล่าวว่า อวุตตกรรม ของการิตปัจจัยนั้นนอกจากลงทุติยาวิภัติแล้ว ยังสามารถลง ตติยาและฉัฏฐีวิภัติได้อีกด้วย ส่วนใน บาฬี อัฏฐกถานั้น จะลงด้วยตติยาวิภัติในการิตกรรม เป็นส่วนมาก

อุทาหรณ์ สามิโก **ทาสำ** คามำ คมยติ.
สามิโก ทาเสน คามำ คมยติ.
สามิโก ทาสสฺส คามำ คมยติ.

สามิโก อ.เจ้านาย ทาสำ (ทาเสน, ทาสสฺส)ยังทาส คมยติ ย่อมให้เข้าไป คามำ สู่บ้าน (ยังมีมติอีกอย่างหนึ่งว่าตติยาและฉัฏฐีไม่ใช่อรรถของ กรรม จะต้องลงในอรรถของ กัตตา ในมติดังกล่าว "ทาเสน, ทาสสฺส" จะต้องแปลเป็นอรรถกัตตาว่า "อันทาส" ในกรณีที่กล่าวอรรถกัตตาเช่นนั้น พึงทราบว่าเป็นกัตตาของ คมุ ธาตุใน คมยติ, ติ วิภัตินั้นไม่กล่าว ทาส กล่าวเฉพาะ สามิโก ฉะนั้น จะต้องวางไว้ด้วยตติยาวิภัติ ตามกฎที่ว่า "ไม่กล่าวกัตตา ตติยา" ยังสามารถใช้ ฉัฏฐีวิภัติ แทน ตติยาวิภัติ ในที่ อวุตตกัตตา ได้ด้วย)

การิตวากยะที่กล่าวกรรม ในกรณีที่ การิตปัจจัยกล่าวกรรมนั้น ใน กัตตา จะต้องวางด้วย ตติยาวิภัติ ส่วนใน การิตกรรม จะต้องวางด้วย ทุติยาวิภัติ ตามกฎที่ว่า "ไม่กล่าวกัตตา ตติยา และปฐมาเป็นที่กล่าว" เพราะไม่กล่าว กรรมของธาตุ จึงต้องวาง กรรมของธาตุ ด้วย ทุติยาวิภัติ อุทาหรณ์ คือ "สามิเกน ทาโส คามำ คมาปิยเต = ทาโส อ.ทาส สามิเกน อันเจ้านาย คมาปิยเต ย่อมให้เข้าไป คามำ สู่บ้าน (ข้อที่จดจำที่เหลือ ดูในรูปสิทธิ ในสูตร "ธาตูหิ เณฺณย")

๑๓. ยสฺส วา ปริคฺคโห, ตำ สามี.

ปริคฺคโห อ.การถือเอารอบ ยสฺส วา ของสมบัติใด ตำ อ.เจ้าของสมบัตินั้น สามี ชื่อว่าสามี. อุ. ภิกฺขุโน ปฏิวีสำ เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรทั้งหลาย มีสูตร "ยสฺมา ทเปติ" เป็นเบื้องต้น มีสูตร "โย กาเรติ ส เหตุ" เป็นที่สุด เป็นสูตรที่ตั้งชื่อการกะทั้ง ๖ มีชื่อเป็นต่าง ๆ, ส่วนสูตรนี้เป็นสูตรที่ตั้งชื่อ อการกะ อันมีชื่อว่า สามี ใน อการกะ, ปฏิวีสำ สมบัติเฉพาะ ภิกฺขุโน ของภิกษุ

ยสฺส วา ปริคฺคโห = สมบัติ เป็นวัตถุอันภิกษุถือเอารอบแล้ว (ว่าสมบัติของเรา), ตำ สามี = ตั้งชื่อภิกษุซึ่งเป็นเจ้าของสมบัติว่า สามี, "สำ ยสฺส อตฺถีติ สามี = สำ อ.สมบัติ ยสฺส ของผู้ใด อตฺถิ มี

อยู่ อิติ เพราะเหตุนั้น โส อ.ผู้นั้น สามี ชื่อว่าสามี (ลง อามี ปัจจัยด้วยสูตรใหญ่ ในอรรถ อสฺสตฺถิ ลบนิคคหิตใน สํ สำเร็จรูปเป็น สามี)

ถ้าตั้งชื่อตามมติของสูตรเดิม สามารถตั้งชื่อว่า "สามี" เฉพาะเจ้าของเท่านั้น แต่เพราะ วา ศัพท์ใน ยสฺส วา มีอรรถเป็น อัตถันตรวิกัปปนะ (การจัดแจงอรรถอีกอย่างหนึ่ง) ด้วย วา ศัพท์นั้น ยังสามารถตั้งชื่ออรรถที่ไม่ใช่เจ้าของว่า สามี ได้ด้วย เช่น เทวานํ ใน "เทวานํ อินฺโท" เป็นต้น เป็นสมบัติของพระอินทร์ จึงตั้งชื่อว่า สามี ด้วยสูตรนี้ (อินฺโท อ.พระอินทร์ เทวานํ ของเทวดา อ.)

ภิกฺขุโน ตัวตั้งคือ ภิกฺขุ ตั้ง ภิกฺขุ ชื่อสามี ด้วยสูตร ยสฺส วา ปริคฺคโห ตํ สามี ลง ส ฉัฏฐี เอกวจนะ วิภัติ ในอรรถสามี ด้วยสูตร สามิสฺมึ ฉฏฺฐี ตั้ง อา ชื่อ ล อาเทส ส เป็น โน ด้วยสูตร ฌลโต สสฺส โน วา สำเร็จรูปเป็น ภิกฺขุโน

๑๔. ลิงฺคตฺเถ ปฐมา.

ปฐมา อ.ปฐมาวิภัติ โหติ ย่อมลง ลิงฺคตฺเถ ในอรรถสักว่าลิงค์. อุ. ปุริโส ปุริสา, เอกา เทฺว, โทโณ, จ, วา เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นสูตรที่ลง ปฐมาวิภัติ ในอรรถของลิงค์ แม้จะกล่าวว่า "อรรถของลิงค์" ก็มิได้หมายความว่า ลงวิภัติในอรรถ แต่เป็นการลง สิ วิภัติในศัพท์ที่กล่าวอรรถของ ลิงค์ต่างหาก ฉะนั้น กัจจายนวุตติจึงกล่าวพรรณาว่า "ลิงฺคตฺถาภิธาน มตฺเต = ในศัพท์อันกล่าวสักว่าอรรถของลิงค์" มตฺต ศัพท์ใน อภิธาน มตฺเต กล่าวว่า "สักว่า" ด้วย มตฺต ศัพท์นั้นปฏิเสธอรรถของวิภัติมี กัตตาและกรรม เป็นต้น หมายความว่า "สักว่าอรรถของลิงค์ หรือเฉพาะอรรถของลิงค์เท่านั้น นอกจากอรรถของลิงค์แล้วเป็นส่วนเกิน เช่นจะไม่มีอรรถของวิภัติว่า "ซึ่ง-สู่-ด้วย-โดย" เป็นต้น

ลิงค์และอรรถของลิงค์ ลิงค์ที่จะแสดง ณ บัดนี้ ไม่ใช่อาการบัญญัติที่เรียกว่า ปุลิงค์ นปุลิงค์ อิตถีลิงค์ คำว่า ลิงค์ ในที่นี้หมายเอาศัพท์ทั้งปวง นอกจากบทอาขยาต เรียกว่าลิงค์ ตามสูตรว่า ลิงฺคญฺจนิปจฺจเต จักได้ชี้แจงถึงลิงค์และอรรถของลิงค์เหล่านั้น

รุกฺโขติ วจนํ ลิงฺคํ, ลิงฺคตฺโถ เตน ทีปิโต

เอวํ ลิงฺคญฺจ ลิงฺคตฺถ, ญตฺวา โยเชยฺย ปณฺฑิโต.

รุกฺโขติ วจนํ อ.ศัพท์ว่า รุกฺข ลิงฺคํ ชื่อว่าลิงค์ ทีปิโต อ.ต้นไม้อันแสดงแล้ว ลิงฺคตฺโถ ชื่อว่า ลิงคัตถะ ปณฺฑิโต อ.บัณฑิต ญตฺวา รู้แล้ว ลิงฺคญฺจ ซึ่งลิงค์ด้วย ลิงฺคตฺถญฺจ ซึ่งลิงคัตถะ(อรรถของลิงค์) ด้วย เอวํ อย่างนี้ โยเชยฺย พึงประกอบ

ในคาถาที่กล่าวมาแล้วนี้ รุกฺข ศัพท์เป็น ลิงค์ ส่วน ต้นไม้ ที่กล่าวอรรถของ รุกฺข ศัพท์นั้นเป็น ลิงคัตถะ (อรรถของลิงค์) ในทำนองเดียวกัน ปุริส ศัพท์เป็น ลิงค์ ตัวบุรุษ เป็น ลิงคัตถะ ศัพท์ทั้งปวง คือ กลุ่มของศัพท์ สมาสตัทธิตกิต และรูฬฺหี ศัพท์เช่น ติสฺส ทตฺต เป็นต้นรวมทั้ง สังขยา บทอุปสรรค

บทนิบาต ก็นับเข้าใน ลิงค์ ฉะนั้น ราชปุตฺต เป็น ลิงค์ ตัวราชบุตร เป็น ลิงคัตถะ, วาสิฏฺฐ เป็น ลิงค์ ตัวบุตรของวสิฏฐะ เป็น ลิงคัตถะ ปาจก เป็น ลิงค์ ตัวพ่อครัว เป็น ลิงคัตถะ สพฺพ ศัพท์เป็น ลิงค์ ทั้งปวง ลิงค์ เป็น ลิงคัตถะ ติสฺส ศัพท์เป็น ลิงค์ ตัวท่านติสสะ เป็น ลิงคัตถะ เอก ศัพท์เป็น ลิงค์ อรรถของสังขยาว่า หนึ่ง เป็น ลิงคัตถะ โทณ ศัพท์เป็น ลิงค์ จำนวนสังขยาว่า ทะนานหนึ่ง เป็น ลิงคัตถะ ป-ปรา เป็นต้น อันเป็นบทอุปสรรคเป็น ลิงค์ ส่วนอรรถของศัพท์นั้น ๆ เป็น ลิงคัตถะ นักศึกษาพึงทราบ ลิงค์ และ ลิงคัตถะ (อรรถของลิงค์) ดังที่แสดงมาแล้วนั้นแล

กลุ่มของอรรถว่า อันว่า-ซึ่ง-สู่-ด้วย-โดย เป็นต้น เป็นอรรถของวิภัตติเท่านั้น มิได้นับเข้าใน ลิงคัตถะ (อรรถของลิงค์) จะต้องลงปฐมาวิภัติด้วยสูตร ลิงฺคตฺเถ ปฐมา นี้หลังศัพท์อันกล่าว ลิงคัตถะ (อรรถของลิงค์)อย่างเดียว โดยไม่มีอรรถของวิภัติรวมอยู่ด้วย เพราะเป็นปฐมาวิภัติจึงไม่มีอรรถที่เกินมาแม้อรรถเดียว เพราะกลัวว่า ถ้าไม่มีวิภัติเสียแล้วจะไม่นับเข้าเป็นบท ฉะนั้น จึงได้ลงปฐมาวิภัติ เพื่อแสดงอรรถเดิมของลิงค์ เมื่อเป็นเช่นนั้น ปุริโส ปุริสา ก็แปลได้เพียงเท่านี้ คือ "ปุริโส บุรุษ, ปุริสา บุรุษ ท." แม้เมื่อประกอบคู่กับกริยาเบื้องหลังก็จะต้องแปลดังนี้คือ "ปุริโส+ คจฺฉติ = บุรุษ +ย่อมไป, ปุริสา+ คจฺฉนฺติ = บุรุษ ท. ย่อมไป"

ในกรณีที่ประกอบคู่กับกริยาที่กล่าวกรรม เช่น "มคฺโค + คจฺฉียเต" ก็จะมีอรรถเพียงว่า "หนทาง + (อันบุรุษ) ไปอยู่" "มคฺคา + คจฺฉียนฺเต = หนทาง ท. (อันบุรุษ) ไปอยู่" วิภัติอาขยาต เช่น ติ-อนฺติ-เต-อนฺเต เป็นต้นเท่านั้นที่กล่าวอรรถของกัตตาและอรรถของกรรม ส่วนปฐมาวิภัตินั้นไม่อาจจะกล่าวได้ ฉะนั้น ในการแปล แม้จะแปลโดยใส่ "อันว่า" เข้ามา เช่น "ปุริโส อ.บุรุษ, มคฺโค อ. หนทาง" แต่อรรถว่า "อันว่า" นั้นเป็นอรรถที่เกินมา ถ้าสามารถเปลี่ยนหมวดของวิภัติเป็นอีกแบบหนึ่ง โดยไม่มี "อันว่า" แล้วจะเข้าใจถึงอรรถที่แท้จริงของลิงค์เป็นอย่างเดียวที่เดียว จะแสดงการทำตัวอีกแบบหนึ่ง ด้วยการเปลี่ยนแปลงหมวดของวิภัติ

ปุริโส ตั้ง ปุริส ลิงค์ ตั้ง ปุริส ชื่อลิงค์ ด้วยสูตร ปรสมญฺญา ปโยเค ลง สิ ปฐมา เอกวจนะ วิภัติหลังศัพท์อันกล่าว "สักว่าอรรถของลิงค์" ด้วยสูตร ลิงฺคตฺเถ ปฐมา (ปุริส+สิ) อาเทส สิ เป็น โอ แยก สฺ ลบ รวม (นักศึกษาพึงทำตัวของบทอื่น ๆ โดยนัยนี้)

๑๔. อาลปเน จ.

ปฐมา อ.ปฐมาวิภัติ โหติ ย่อมลง อาลปเน จ ในอรรถของลิงค์มีอรรถ อาลปนะ อันเกินมาด้วย. อุ. โภ ปุริส, โภนฺโต ปุริสา เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นสูตรลงปฐมาวิภัติ เมื่อมีอรรถอาลปนะเกินมาในอรรถของลิงค์ อา ศัพท์ใน อาลปน กล่าวอรรถว่า "เฉพาะหน้า" "ลปนํ อ.การกล่าว อภิมุขํ เฉพาะหน้า อาลปนํ ชื่ออาลปนะ" คำว่า "เฉพาะหน้า" มีอธิบายตรงกับคำว่า "ซึ่งหน้า" ฉะนั้น คนหนึ่งกับคนหนึ่งเรียกกันซึ่ง ๆ หน้า เมื่อเรียกแล้วจะมีวิเศษขึ้นมา ข้อนั้น เป็น อาลปนะ คำเหล่านี้เป็นสำเนียง อาลปนะล้วน ๆ เช่น

ท่านติสสะ, พระคุณเจ้า, เณร, พี่, น้อง, แม่ เป็นต้น

อรรถของอาลปนะเกินมาในอรรถของลิงค์ อรรถว่า "บุรุษ" เป็นมูลอรรถหรืออรรถเดิมจะมีอรรถอาลปนะว่า "แน่ะ, ดูก่อน, ข้าแต่" เกินมาเมื่อกล่าว "ดูก่อนบุรุษ, ข้าแต่บุรุษ" ฉะนั้น พึงทราบว่ามีอรรถอาลปนะเกินมาในอรรถเดิมของลิงค์เป็นต้นว่า "ปุริโส บุรุษ, โภ ปุริส ดูก่อนบุรุษ, ข้าแต่บุรุษ, กญฺญา นางสาวน้อย, โภติ กญฺเญ ดูก่อนนางสาวน้อย, ข้าแต่นางสาวน้อย"

อรรถสมัยก่อนกับโทษ อรรถของลิงค์นั้น เมื่อก่อนแปลกันดังนี้คือ "ปุริโส อ.บุรุษ" ถ้าถือเอาตามอรรถนั้นจริง ๆ เมื่อมีอรรถอาลปนะเกินมาก็คงจะต้องแปลว่า "โภ ปุริส ดูก่อน-ข้าแต่อันว่าบุรุษ, กญฺญา อ.นางสาวน้อย โภติ กญฺเญ ดูก่อน-ข้าแต่อันว่านางสาวน้อย" เป็นต้น ฉะนั้น อรรถว่า "อันว่า" กล่าวได้ว่าเป็นอรรถที่เกินมาโดยเฉพาะ ในการแปลอรรถของลิงค์

ปุริส ตั้ง ปุริส ลิงค์ ตั้ง ปุริส ชื่อลิงค์ด้วยสูตร ปรสมญฺญา ปโยเค ลง สิ ปฐมา เอกวจนะวิภัติเบื้องหลังจากศัพท์อันกล่าวอรรถของลิงค์มีอรรถของอาลปนะเกินมา ด้วยสูตร อาลปเน จ อาเทส อที่สุดของ ส เป็น อา ด้วยสูตร อกาโรปิตาทฺยนฺตานมา รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตร อากาโร วา ลบ คสิ สำเร็จรูปเป็น ปุริส (ปุริสา เพียงลง โย วิภัติเท่านั้น)

๑๖. กรเณ ตติยา.

ตติยา อ.ตติยาวิภัติ โหติ ย่อมลง กรเณ ในกรณการกะ. อุ. อคฺคินา กุฏึ ฌาเปติ เป็นต้น.

อธิบาย. กุฏึ ยังกุฏิ ฌาเปติ ย่อมให้ไหม้ อคฺคินา ด้วยไฟ-ในอุทาหรณ์นี้ กริยาสาธกตมสัตติอันยังกริยาว่าไหม้ให้สำเร็จโดยพิเศษ ย่อมชื่อว่ากรณการกะ โดยตรง ลงตติยาวิภัติในกรณการกะกล่าวคืออรรถของสัตตินั้น หมายความว่า อรรถนั้นกล่าวตติยาวิภัติ (กฺริยา ซึ่งกริยา + สาธก ตม ให้สำเร็จโดยพิเศษ + สตฺติ สัตติหรือพลังงาน)

ไฟเป็นที่ตั้งอยู่ของสัตติ ย่อมได้ชื่อว่ากรณการกะ โดยฐานยูปจาระ แม้ อคฺคินา ศัพท์ปรารภอรรถนั้นแล้ว ชื่อว่า กรณการกะ โดยการญฺปจาระ ตติยาวิภัติไม่จำเป็นต้องแสดงถึงทัพพการกะและศัพท์การกะนั้น ถ้ามีการลงตติยาวิภัติในอรรถสัตติการกะนั้นจะต้องลงหลังลิงค์คือ อคฺคิ เพราะมีปริภาสาว่า "ตโต จ วิภตฺติโย = ลงวิภัติในเบื้องหลังลิงค์นั้น" แม้การลงวิภัติในการกะต่อ ๆ ไปพึงเข้าใจโดยนัยนี้

อคฺคินา ตัวตั้งคือ อคฺคิ ตั้ง อคฺคิ ชื่อกรณะ ด้วยสูตร เยน วา กยิรเต ตำ กรณำ ลง นา ตติยา เอกวจนะวิภัติ ในอรรถกรณะ ด้วยสูตร กรเณ ตติยา สำเร็จรูปเป็น อคฺคินา

๑๗. สหาทิโยเค จ.

ตติยา อ.ตติยาวิภัติ โหติ ย่อมลง สหาทิโยเค จ ในบทที่ประกอบด้วยศัพท์ ท.มี สห เป็นต้นด้วย.

อุ. สหาปิ คคฺเคน สโห อุโปสถํ กเรยฺย เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นสูตรที่ลง ตติยาวิภัติ ในบทที่ประกอบด้วยศัพท์ทั้งหลายมี สห เป็นต้น อาทิศัพท์ใน สหาทิ ได้แก่ สทฺธึ สมฺ นานา วินา อลํ กึ เป็นต้น จ ศัพท์ใน โยเค จ ยังลงตติยาวิภัติใน สหตฺถ-โยค (บทที่ประกอบด้วยอรรถของ สห ศัพท์) ด้วย

สโห อ.สงฆ์ กเรยฺย พึงกระทำ อุโปสถํ ซึ่งอุโบสถ สหาปิ แม้พร้อม คคฺเคน ด้วยคัคคภิกษุผู้บ้าอยู่... ที่แสดงมาแล้วนี้เป็นอุทาหรณ์ สหโยค ที่ประกอบด้วย สห ศัพท์, "วินาปิ คคฺเคน = พึงทำอุโบสถ แม้เว้นจากภิกษุผู้บ้า" นี้เป็นอุทาหรณ์ สหาทิโยค, "เทวทตฺโต ราชคหํ ปาวิสิ โกกาลิเกน ปจฺฉาสมเณน = เทวทตฺโต อ.พระเทวทัต ปาวิสิ เข้าไปแล้ว ราชคหํ สู่พระนครราชคฤห์ โกกาลิเกน (กับ)ด้วยโกกาลิกะ ปจฺฉา สมเณน ผู้เป็นสมณะผู้ไปตาม" นี้เป็นอุทาหรณ์ สหตฺถโยค (สหตฺถโยค บางแห่งเป็น สหตฺถ (ไม่มี โยค ศัพท์) ดูในรูปสิทธิภาสาฏีกา)

คคฺเคน ตัวตั้งคือ คคฺค ลง นา ตติยาวิภัติ เอกวจนะ ด้วยสูตร สหาทิโยเค จ อาเทส นา วิภัติเป็น เอน แยก คคฺ ลบ รวม สำเร็จรูปเป็น คคฺเคน (โกกาลิเกน ตัวตั้งคือ โกกาลิก ลง นา วิภัติด้วย จ ศัพท์ ในสูตร สหาทิโยเค จ อาเทส นา เป็น เอน)

๑๘. กตฺตริ จ.

ตติยา อ.ตติยาวิภัติ โหติ ย่อมลง กตฺตริ จ ในอวุตตกัตตุการกะด้วย. อุ. รญฺญา หโต โปโส เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นสูตรที่ลง ตติยาวิภัติ ในอรรถอวุตตกัตตา ส่วนอรรถวุตตกัตตานั้น กล่าวไว้แล้วในอาขยาตและกิต ได้ลงปฐมาวิภัติในอรรถ สักว่าอรรถของลิงค์ ไปแล้วในสูตร ลิงฺคตฺเถ ปฐมา (โปโส อ.บุรุษ รญฺญา อันพระราชา หโต ประหารแล้ว)

รญฺญา ตัวตั้งคือ ราช ตั้ง ราช ชื่อกัตตาด้วยสูตร โย กโรติ ส กตฺตา ลง นา ตติยาวิภัติเอกวจนะในอรรถกัตตา ด้วยสูตร กตฺตริ จ อาเทส ราช พร้อมกับวิภัติเป็น รญฺญา ด้วยสูตร รญฺญา-นามฺหิ วา สำเร็จรูปเป็น รญฺญา

อรรถของ จ ศัพท์ ด้วย จ ศัพท์ใน กตฺตริ จ ยังลงตติยาวิภัติในอรรถ กัมมะ, อรรถของลิงค์ของปฐมาวิภัติ, อรรถของอปาทาน, อรรถของกริยาปวัคคะ, อรรถของอิตถัมภูตลักขณะ และในบทที่ประกอบด้วย กลห, ปุพฺพ เป็นต้นด้วย

๑๙. เหตฺวตฺเถ จ.

ตติยา อ.ตติยาวิภัติ โหติ ย่อมลง เหตฺวตฺเถ จ ในอรรถ เหตุด้วย. อุ. อนฺเนน วสติ เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นสูตรที่ลงตติยาวิภัติในอรรถว่า เหตุ, วสติ ย่อมอยู่ อนฺเนน เพราะข้าว (สูตรที่ลงวิภัติ โดยเริ่มจากสูตร ลิงฺคตฺเถ ปฐมา เรียกว่าอาคมวิธิสูตร (เพราะจัดทำให้วิภัติปรากฏ))

อนฺเนน ตัวตั้งคือ อนฺน ลง นา ตติยาวิภัติ เอกวจนะ ในอรรถ เหตุ ด้วยสูตร เหตฺวตฺเถ จ อาเทส นา เป็น เอน สำเร็จรูปเป็น อนฺเนน

๒๐. สตฺตมฺยตฺเถ จ.

ตติยา อ.ตติยาวิภัติ โหติ ย่อมลง สตฺตมฺยตฺเถ จ ในอรรถของสัตตมีวิภัติด้วย. อุ. เตน กาเลน เป็นต้น.

อธิบาย. อรรถของสัตตมีวิภัติคือ อรรถที่กล่าวว่า "ใน" ลงตติยาวิภัติ ในอรรถ สัตตมี ด้วยสูตรนี้ (เตน กาเลน ในกาลนั้น) การลงตติยาวิภัติในอรรถของสัตตมีนี้ ปกติจะลงหลังศัพท์ "กล่าวกาลเวลา, กล่าวหนทาง และกล่าวถึงทิศ

เตน ตัวตั้งคือ ต ตั้ง ต ชื่อโอกาสะ ด้วยสูตร โยธาโรตโมกาสำ ลง นา ตติยาวิภัติ เอกวจนะ ในอรรถโอกาสะ ด้วยสูตร สตฺตมฺยตฺเถ จ อาเทส นา เป็น เอน (กาเลน ตัวตั้งคือ กาล แล้วทำตัวโดยนัยนี้)

๒๑. เยนงฺควิกาโร.

องฺควิกาโร อ.การพิการแห่งกายอันรวมกันเป็นกลุ่ม ลกฺขียเต อันท่านย่อมกำหนด เยน ด้วยอวัยวะใด ตติยา อ.ตติยาวิภัติ โหติ ย่อมลง ตตฺถ ในอวัยวะนั้น. อุ. อกฺขิณา กาโณ เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นสูตรที่ลงตติยาวิภัติ ในอรรถ อังควิการลักษณะ "องฺคํ ยสฺส อตฺถีติ องฺคี = องฺคํ อ.อวัยวะ ยสฺส แห่งกายอันรวมกันเป็นกลุ่มใด อตฺถิ มีอยู่ อิติ เพราะเหตุนั้น ตำ อ.กาย อันรวมกลุ่มกันอยู่นั้น องฺคี ชื่อว่าอวัยวะ, กายทั้งตัวชื่อว่าอวัยวะ ตามอรรถของวิเคราะห์นี้, องฺคสฺส+วิกาโร องฺควิกาโร = ความพิการของอวัยวะที่รวมกันเป็นกลุ่ม, กำหนดความพิการของร่างกายด้วยอวัยวะส่วนใด อวัยวะส่วนนั้น ชื่อว่า "องฺควิการลกฺขณ" (องฺควิการ = ความพิการของอวัยวะทั้งตัว + ลกฺขณ = อรรถว่าลักษณะ, เครื่องหมาย)

กาโณ เป็นผู้บอด อกฺขินา ด้วยดวงตา = กาโณ ในอุทาหรณ์นี้ ได้แก่คนพิการทั้งตัว ถ้าจะถามว่าอะไรพิการ ? แสดงเครื่องหมายส่วนที่พิการไปให้ชัด ๆ ทิ ก็จะต้องนำเอาบทว่า "อกฺขิ" มาแสดง ฉะนั้น อกฺขินา ดวงตา จึงได้ชื่อว่า ลักขณะ เพราะเป็นเครื่องหมายถึงความพิการของคนนั้น แม้ในปัจจุบัน ถ้าจำคน ๆ หนึ่งไม่ค่อยได้ ก็มีการพูดถึงเครื่องหมายพิเศษ อันเป็นเหตุให้จำคน ๆ นั้นได้ เช่น "ก็ คนตาบอดข้างหนึ่ง คนที่มีมืองอ ๆ คนขาเป๋นะ" อย่างนี้เป็นต้น

อกฺขินา ตัวตั้งคือ อกฺขิ ลง นา ตติยาวิภัติ เอกวจนะ ในอรรถ องฺควิการลกฺขณ ด้วยสูตร

เยนงฺควิกาโร สำเร็จรูปเป็น อกฺขินา

๒๒. วิเสสเน จ.

ตติยา อ.ตติยาวิภัติ โหติ ย่อมลง วิเสสเน จ ในอรรถวิเสสนะด้วย. อุ. โคตฺเตน โคตโม นาโถ เป็นต้น.

วิเคราะห์และอธิบาย "วิเสสียติ วิเสสิตพฺพำ อเนนาติ วิเสสนำ (อวุตตกัตตุสาธนะ) = วิเส-สียติ อันเขาย่อมกระทำให้วิเศษ วิเสสิตพฺพำ ซึ่งอรรถอันควรทำให้วิเศษ อเนน ด้วยอรรถนี้ อิติ เพราะเหตุนั้น ต อ.อรรถนั้น วิเสสนำ ชื่อวิเสสนะ" อรรถที่ควรทำให้วิเศษ ชื่อวิเสสิตพฺพ (อีกนัยหนึ่ง วิเสสยะ) อรรถที่ทำ วิเสสยะ นั้นให้วิเศษ ชื่อวิเสสนะ แม้ศัพท์ทั้งหลายที่กล่าว วิเสสนะ-วิเสสยะ นั้นก็ชื่อว่า วิเสสนะ, วิเสสยะ สูตรนี้ จึงเป็นสูตรที่ลงตติยาวิภัติ ในอรรถวิเสสนะนั้น

นาโถ อ.พระพุทธเจ้า โคตโม ชื่อโคตมะ โคตฺเตน โดยโคตร, พระนามว่า โคตม ของพระพุทธเจ้า ในอุทาหรณ์นี้ เป็นพระนามที่ได้มาโดยโคตร มิใช่พระนามที่ทรงได้มาด้วยคุณคือ อรหำ เป็นต้น โคตฺเตน นี้ชื่อว่าวิเสสนะ เพราะกระทำการได้พระนามว่า โคตมะ ให้วิเศษ โคตม ศัพท์ชื่อว่า วิเสสยะ เพราะถูกกระทำให้วิเศษ (วิเสสนะต่าง ๆ ดูในกัจจายนภาสาฏีกา)

โคตฺเตน ตัวตั้งคือ โคตฺต ลง นา ตติยาวิภัติ เอกวจนะ ในอรรถวิเสสนะ ด้วยสูตร วิเสสเน จ อาเทส นา เป็น เอน แยก ลบ รวม สำเร็จรูปเป็น โคตฺเตน

๒๓. สมฺปทาเน จตุตฺถี.

จตุตฺถี อ.จตุตถีวิภัติ โหติ ย่อมลง สมฺปทาเน ในสัมปทานการกะ. อุ. พุทฺธสฺส ทานำ เทติ เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นสูตรที่ลง จตุตถีวิภัติ, เทติ ย่อมถวาย ทานำ ซึ่งทาน พุทฺธสฺส แก่พระ-พุทธเจ้า, พุทฺธสฺส ทำตัวเหมือน ภิกฺขุสฺส ในสูตร "ยสฺส ทาตุกาโม"

๒๔. นโมโยคาทีสฺวปิ จ.

จตุตฺถี อ.จตุตฺถีวิภัติ โหติ ย่อมลง นโมโยคาทีสฺวปิ จ แม้ในที่ประกอบของ นโม ศัพท์เป็นต้น. อุ. นโม เต พุทฺธ วีรตฺถุ เป็นต้น.

อธิบาย. นโม อ.ความนอบน้อม อตฺถุ จงมี เต แก่พระองค์ พุทฺธ ผู้เป็นพระพุทธเจ้า วีร ผู้กล้าหาญ หมายความว่า "ความนอบน้อมของข้าพเจ้า จงมีแก่พระองค์เท่านั้น อย่าได้มีแก่ผู้อื่นเลย ย่อมนอบน้อมต่อพระองค์เท่านั้น" (อตฺถุ เป็นรูปอาขยาต ส่วนในหนังสือที่พิมพ์ครั้งแรกวินิจฉัยว่าเป็นนิบาต)

เต ตัวตั้งคือ ตุมฺห ลง ส จตุตถีวิภัติ เอกวจนะ หลัง ตุมฺห ศัพท์ซึ่งเป็นที่ประกอบของ นโม ศัพท์ อาเทส ตุมฺห พร้อมทั้งวิภัติเป็น เต ด้วยสูตร เตเมกวจเนสุ สำเร็จรูปเป็น เต

๒๕. อปาทาน ปญฺจมี.

ปญฺจมี อ.ปัญจมีวิภัติ โหติ ย่อมลง อปาทาเน ในอปาทานการกะ. อุ. อพฺภามุตฺโตว จนฺทิมา เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นสูตรที่ลง ปัญจมีวิภัติ (จนฺทิมา อิว เพียงดังพระจันทร์ มุตฺโต พ้นแล้ว อพฺภา จากเมฆ) อพฺภา ตัวตั้งคือ อพฺภ ตั้งชื่ออปาทานด้วยสูตร ทูรนฺติกทฺธกาลนิมฺมานฯ ลง สฺมา วิภัติ อาเทสเป็น อา ด้วยสูตรนี้

๒๖. การณตฺเถ จ.

ปญฺจมี อ.ปัญจมีวิภัติ โหติ ย่อมลง การณตฺเถ จ ในอรรถการณะด้วย. อุ. จตฺตนฺนํ อริยสจฺจานํ อนนุโพธา อปฺปฏิเวธา ยถาภูตํ อทสฺสนา สนฺธาวิตํ เป็นต้น.

อธิบาย. สนฺธาวิตํ แล่นไปแล้ว อนนุโพธา เพราะความไม่รู้โดยดี อปฺปฏิเวธา เพราะความไม่รู้แจ้งแทงตลอด อทสฺสนา เพราะความไม่เห็น ยถาภูตํ ตามความเป็นจริง อริยสจฺจานํ ซึ่งอริยสัจ ท. จตฺตนฺนํ สี่

อนนุโพธา ตัวตั้งคือ อนนุโพธ ลง สฺมา ปัญจมีวิภัติ เอกวจนะ ในอรรถกรณะ ด้วยสูตร การ-ณตฺเถ จ อาเทส สฺมา เป็น อา แยก ธฺ ลบ รวม (พึงทำตัว อปฺปฏิเวธา, อทสฺสนา ด้วย)

๒๗. กมฺมตฺเถ ทุติยา.

ทุติยา อ.ทุติยาวิภัติ โหติ ย่อมลง กมฺมตฺเถ ในอรรถอวุตตกรรม. อุ. คาวํ หนติ เป็นต้น.

อธิบาย. อรรถของ วุตตกรรม แสดงแล้วในกริยาอาขยาตแลกิต ฉะนั้น จึงไม่ต้องลงนามวิภัติในอรรถวุตตกรรมนั้น ส่วนในอรรถของลิงค์ซึ่งจะต้องประกอบคู่กับวุตตกรรมนั้น เพราะลง ปฐมาวิภัติ ในสูตร ลิงฺคตฺเถ ปฐมา แล้ว ฉะนั้น ในสูตรนี้จะลง ทุติยาวิภัติ เฉพาะในอรรถวุตตกรรมเท่านั้น หนติ ย่อมฆ่า คาวํ ซึ่งโค (ดูเรื่อง "กริยาวิเสสนะ ใน รูปสิทธิ)

คาวํ ตัวตั้งคือ โค ตั้ง โค ชื่อกัมมะด้วยสูตร ยํ กโรติ ตํ กมฺมํ ลง อํ ทุติยาวิภัติ เอกวจนะในอรรถของกัมมะ ด้วยสูตร กมฺมตฺเถ ทุติยา แล้วทำตัวด้วย อวัมหิ จ

๒๘. กาลทฺธานมจฺจนฺตสโยเค.

ทุติยา อ.ทุติยาวิภัติ โหติ ย่อมลง อจฺจนฺตสโยเค ในที่ประกอบไม่ขาดกับทัพพะ คุณ และกริยา กาลทฺธาน ของกาลอันยาว. อุ. มาสํ มิโสทโน เป็นต้น.

อธิบาย. อจฺจนฺต ตัดบทเป็น อติ+อนฺต, อนฺตํ อติกฺกนฺตํ อจฺจนฺตํ (อัพยยีภาวสมาส) = อติกฺกนฺตํ ล่วงแล้ว อนฺตํ ซึ่งกำหนด อจฺจนฺตํ ล่วงกำหนดแล้ว, การอยู่ติดต่อกันไปโดยไม่ขาดระหว่างเรียกว่า อจฺจนฺต ฉะนั้น อจฺจนฺตํ จึงอธิบายกันว่า ไม่ขาด, สโยโค อ.การต่อเนื่อง อจฺจนฺตํ ตลอดถึงที่สุด

อจฺจนฺตสโยโค ชื่ออัจจันตสังโยค

อัจจันตสังโยคมี ๒ ชนิดคือ กาลอัจจันตสังโยค ๑ อัทธาอัจจันตสังโยค ๑ ถามว่า ในคำว่า "ต่อเนื่อง" นั้นต่อเนื่องของอะไร? ตอบว่า "ต่อเนื่องของ ทัพพะคุณ และกริยา ใน ๓ อย่างนี้อย่างใดอย่างหนึ่ง" ฉะนั้น จึงจำแนก อัจจันตสังโยค ออกไปอีก ๓ ชนิดคือ ทัพพอัจจันตสังโยค ๑ คุณอัจจันต-สังโยค ๑ และกริยาอัจจันตสังโยค ๑ ฉะนั้น ถ้านำเอา กาล และ อทฺธา ซึ่งเป็นพื้นฐาน ๒ ประการนี้ คูณด้วย ทัพพะ คุณ และกริยา ๓ ประการแล้วจะเป็น อัจจันตสังโยค ๖ ชนิด ลงทุติยาวิภัติในสูตรนี้ หลังบท กาล และ อทธ อันเป็นอัจจันตสังโยคนั้น (กาล = กาลเวลา, อทฺธา = ระยะทาง)

กาลทพฺพ อจฺจนฺต สโยค "มาสํ มโสทโน = มโสทโน ข้าวปะปน ด้วยเนื้อมีเป็นอันมาก มาสตลอด ๑ เดือน" ในอุทาหรณ์นี้ ข้าวปะปนด้วยเนื้อ เป็นตัว ทัพพะ มาสํ ชื่อว่าเป็น กาลทพฺพ อจฺจนฺต-สโยค เพราะข้าวปะปนด้วยเนื้อนั้นมีมากต่อ ๆ กันตลอด ๑ เดือน หมายความว่า ข้าวปะปนด้วยเนื้อนั้นไม่ขาดเลย ตลอดระยะเวลา ๑ เดือน

อทฺธาทพฺพ อจฺจนฺตสโยค "โยชนํ วนราชิ = วนราชี แนวป่า โยชนํ ตลอด ๑ โยชน์" แนวป่าเป็นตัวทัพพะ โยชนํ ชื่อว่า อทฺธาทพฺพ อจฺจนฺตสโยค เพราะในระหว่างแนวป่า ๑ โยชน์นั้น ประกอบอยู่ไม่ขาดระหว่าง (อุทาหรณ์ของ คุณกริยา อจฺจนฺตสโยค ดูในรูปสิทธิ)

มาสํ ตัวตั้งคือ มาส ลง อํ ทุติยาวิภัติ เอกวจนะ ในอรรถ อัจจันตสังโยค ด้วยสูตร กาลทฺธาน-มจฺจนฺตสโยเค แยก สฺ ลบ รวม (พึงทำตัว โยชนํ ด้วย)

๒๔. กมฺมปฺปวจนียยุตฺเต.

กมฺมปฺปวจนียยุตฺเต ครั้นเมื่อประกอบด้วยบทอุปสรรคและบทนิบาต อันได้ชื่อว่ากัมมัปปวจนียะมีอยู่ ทุติยา อ.ทุติยาวิภัติ โหติ ย่อมลง. อุ. ปพฺพชิตมนุ ปพฺพชีสุ เป็นต้น.

อธิบาย. กัมมัปปวจนียะ เป็นชื่ออีกอย่างหนึ่งที่ได้มาจากสันสกฤต ฉะนั้น ตั้งบทอุปสรรค เช่น ปริ-ปติ-อนุ-อภิ และบทนิบาตคือ ธี ชื่อว่ากัมมัปปวจนียะ ด้วยสูตร ปรสมญฺญาปโยเค ลงทุติยาวิภัติในสูตรนี้ ในบทที่ประกอบด้วยบทอันได้ชื่อว่า กัมมัปปวจนียะนั้น, การวินิจฉัย กัมมัปปวจนียะ นั้นยังไม่เกี่ยวข้องกับภูมิปัญญาในขั้นนี้. ปพฺพชิตํ อนุ เมื่อพระโพธิสัตว์บวชแล้ว ชนา อ.ชน ท. ปพฺพชีสุ บวชแล้ว

ปพฺพชิตํ ตัวตั้งคือ ปพฺพชิต ลง อํ ทุติยาวิภัติ เอกวจนะ หลังศัพท์ ปพฺพชิต ในบทที่ประกอบด้วยกัมมัปปวจนียะ คือ อนุ ด้วยสูตร กมฺมปฺปวจนียยุตฺเต แยก ตฺ ลบ รวม

(ในคำว่า "ประกอบด้วย กัมมัปปวจนียะ" มิได้หมายความว่า จะต้องประกอบด้วยบทอย่างเดียวกัน และอยู่ใกล้กัน จึงจะเรียกว่า "ประกอบ" ถึงบทอย่างเดียวกัน อยู่ไกลกัน แต่มีอรรถสัมพันธ์กันก็เรียกว่า "ประกอบ" ฉะนั้น "ตํ โข ภควนฺตํ โคตมํ เอวํ กลฺยาโณ กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคโต (อภิอุคฺคโต)" ในประโยคนี้ ตํ ภควนฺตํ โคตมํ แม้จะอยู่ไกลกันกับ อภิ แต่มีอรรถสัมพันธ์กัน ฉะนั้น ตํ ภควนฺตํ

โคตมํ จึงชื่อ กัมมัปปวจนียะ, กิตฺติสทฺโท อ.กิตฺติศัพท์ กลฺยาโณ อันดี ตํ ภควนฺตํ โคตมํ อภิ ของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้โคดม อุคฺคโต พุ่งขึ้นแล้ว เอวํ อย่างนี้)

๓๐. คติพุทฺธิภุชปฺปหรกรสยาทีนํ การิเต วา.

การิเต ครั้นเมื่อประกอบด้วยการิตปัจจัย คติพุทฺธิภุชปฺปหรกรสยาทีนํ ของธาตุ ท. อันมีอรรถว่า การไป การรู้ การกิน การกล่าว หร ธาตุ กร ธาตุ และอกัมมธาตุ ท. มี สี เป็นต้น ทุติยา อ.ทุติยาวิภัติ โหติ ย่อมลง กมฺมนิ ในอรรถแห่งกัมมะ วา โดยการวิกัป. อุ. สามิโก ทาสํ ทาสสฺส วา คามํ คมยติ เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นสูตรที่ลง ทุติยาวิภัติ ในการิตกรรม ในบางครั้ง เมื่อมีธาตุทั้งหลายอันมีอรรถว่า คติ เป็นต้น ประกอบกับการิตปัจจัย, ทาสํ ใน สามิโก ทาสํ คามํ คมยติ เป็นอุทาหรณ์ที่ลงทุติยาวิภัติ เมื่อไม่ลงทุติยาวิภัติ จะต้องลง ตติยาวิภัติ ในอรรถกัมมะ ด้วย จ ศัพท์ในสูตร กตฺตริ จ บ้าง ลง ฉัฏฐีวิภัติในอรรถกัมมะ ด้วยสูตร ทุติยาปญฺจมีนญฺจ บ้าง ส่วน "ทาเสน-ทาสสฺส" เป็นอุทาหรณ์ที่ลงด้วย ตติยา วิภัติ และ ฉัฏฐีวิภัติ

ด้วย คติ ในสูตรนี้ นอกจากถือเอา คมุ ธาตุ ฯ เดียวแล้ว ยังถือเอากลุ่มธาตุที่มีอรรถว่า คติ (ในเวลากล่าวอรรถของธาตุจะต้องกล่าวว่า "คติมฺหิ") ด้วย พุทฺธิ ภุช ปฐ ได้แก่ธาตุทั้งปวงที่มีอรรถการรู้ การกิน การกล่าว, สย ธาตุ ได้แก่พวก อกัมมธาตุ (ธาตุที่ไม่มีกรรม) เช่น สี ธาตุเป็นต้น ในการิตะของธาตุดังที่กล่าวมาแล้วในสูตรนี้ จะไม่ลงทุติยาวิภัติเสมอไป ฉะนั้น ตติยา และ ฉัฏฐีวิภัติก็ลงได้ ส่วนอุทาหรณ์จะทราบในโอกาสต่อ ๆ ไป

(ในบทที่ประกอบด้วยการิตปัจจัยนั้น ทุติยาวิภัติจะลงได้เฉพาะในธาตุที่แสดงไว้ในสูตรนี้เท่านั้น ในธาตุอื่นห้ามลง ดูจากการวางกัตตาของธาตุแล้วประสงค์จะให้ลงตติยาวิภัติ แต่พระอาจารย์ทั้งหลายกล่าวกันว่า ในพระไตรปิฎก มีการลง ทุติยาวิภัติ ในบทที่ประกอบการิตปัจจัย ของธาตุที่ไม่มีในสูตรนี้ด้วย)

ทาสํ ตัวตั้งคือ ทาส ตั้ง ทาส ชื่อกัมมะ ด้วยสูตร ยํ กโรติ ตํ กมฺมํ ลง อํ ทุติยาวิภัติ เอกวจนะ ด้วยสูตร คติพุทธิภุชปฺปหรกรสยาทีนํ แยก สฺ ลบ รวม (ทาเสน, ทาสสฺส ไม่ใช่อุทาหรณ์ที่ต้องทำตัวด้วยสูตรนี้)

๓๑. สามิสฺมี ฉฏฺฐี.

ฉฏฺฐี อ.ฉัฏฐีวิภัติ โหติ ย่อมลง สามิสฺมึ ในอรรถสามี. อุ. ตสฺส ภิกฺขุโน ปตฺโต เป็นต้น.

อธิบาย. ปตฺโต อ.บาตร ตสฺส ภิกฺขุโน ของภิกษุนั้น, ในอุทาหรณ์นี้ "ตสฺส ภิกฺขุโน" เป็น สามี เพราะเป็นเจ้าของสมบัติ ปตฺโต เป็น สํ เพราะเป็นสมบัติ, ตสฺส ภิกฺขุโน กับ ปตฺโต มีความเกี่ยวข้องกันเป็น "สามี-สํ" เรียกว่า สัมพันธ์ ลงฉัฏฐีวิภัติ ได้เฉพาะในอรรถสัมพันธ์นั้นเท่านั้น แต่เพราะจะ

ต้องลงหลังบท สามี จึงต้องกล่าวว่า "สามิสฺมึ ในอรรถสามี" ที่กล่าวเช่นนั้น กล่าวโดยอาศัยบทที่ลง วิภัติ ที่แท้ จะต้องลงในอรรถสัมพันธ์ ที่เกี่ยวข้องกับสามีนั้น การทำตัวแสดงไว้แล้วในสูตร ยสฺส วา ปริคฺคโห ตำ สามี

๗๒. โอกาเส สตฺตมี.

สตฺตมี อ.สัตตมีวิภัติ โหติ ย่อมลง โอกาเส ในโอกาสการกะ. อุ. คมฺภีเร โอทกนฺติเก ปาปสฺมึ รมติ มโน เป็นต้น.

อธิบาย. มโน อ.ใจ รมติ ย่อมยินดี ปาปสฺมึ ในบาป (ในการเสพเมถุน) โอทกนฺติเก อันมีกิจ คือการล้างด้วยน้ำเป็นที่สุด คมฺภีเร อันลุ่มลึก, คมฺภีเร, โอทกนฺติเก, ปาปสฺมึ ตัวตั้งคือ คมฺภีร, โอทกนฺติก, ปาป ตามลำดับแล้วทำตัวตามที่ทำแล้วในสูตร โยธาโร ตโมกาสำ

๗๓. สามิสฺสราธิปติทายาทสกฺขิปติภูปสูตกุสเลหิ จ.

ฉฏฺฐี อ.ฉัฏฐีวิภัติด้วย สตฺตมี อ.สัตตมีวิภัติด้วย โหติ ย่อมลง โยเค ในบทที่ประกอบ สามิสฺสราธิปติทายาทสกฺขิปติภูปสูตกุสเลหิ จ ด้วย สามี, อิสฺสร, อธิปติ, ทายาท, สกฺขิ, ปติภู, ปสูต และ กุสล ศัพท์ ท.ด้วย. อุ. โคณานำ สามี, โคเณสุ สามี เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นสูตรที่ลง ฉัฏฐีและสัตตมี วิภัติทั้งสอง ในบทที่ประกอบด้วยศัพท์มี สามี เป็นต้น, สามี เป็นเจ้าของ โคณานำ ของโค ท. สามี เป็นเจ้าของ โคเณสุ ในโค ท.

โคณานำ โคเณสุ อิสฺสโร, อธิปติ, ทายาโท, สกฺขิ, ปติภู, ปสูโต, กุสโล. อิสฺสโร ผู้เป็นอิสระ, อธิปติ ผู้เป็นใหญ่, ทายาโท ผู้เป็นทายาท, สกฺขิ พยาน ปติภู ยอมรับ, ปสูโต ลูกที่เกิดมา, กุสโล ผู้ฉลาด

โคณานำ ตัวตั้งคือ โคณ ลง นำ ฉัฏฐีวิภัติ พหุวจนะ ด้วยสูตร สามิสฺสราธิปติ ฯเปฯ กุสเลหิ จ อาเทส อ ของ ณ เป็น อา ที่ฆะ สำเร็จรูปเป็น โคณานำ (โคเณสุ ลง สุ วิภัติด้วยสูตรนี้)

๗๔. นิทฺธารเณ จ.

ฉฏฺฐีสตฺตมิโย อ.ฉัฏฐีและสัตตมีวิภัติ ท. โหนฺติ ย่อมลง นิทฺธารเณ จ ในอรรถนิบาตธารณะ ด้วย. อุ. กณฺหา คาวีนำ สมฺปนฺนขีรตมา, กณฺหา คาวีสุ สมฺปนฺนธรตมา เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นสูตรที่ลงฉัฏฐีและสัตตมีวิภัติ ในอรรถนิทธารณะ, "นีหริตฺวา ธารณำ นิทฺธารณำ = นีหริตฺวา นำออกแล้ว ธารณำ ซึ่งการทรงไว้ นิทฺธารณ ชื่อนิทธารณะ, การแยกออกมาไว้โดยเฉพาะ จากที่รวมกันอยู่เป็นกลุ่ม โดยอาศัยชาติ-คุณ-กริยา อย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อนิทธารณะ, "กณฺหา คาวีนำ (คาวีสุ) อ.ในโค ท.หนา แม่โคตัวดำ สมฺปนฺนธีรตมา เป็นตัวมีน้ำนมหวานยิ่ง" ในอุทาหรณ์นี้ เป็นการแยกแม่โคตัวมีสีดำ ออกจากแม่โคตัวมีสีต่าง ๆ เช่น ขาว แดง ดำ เป็นต้น ชื่อ

นิทธารณะ, ส่วนการจำแนก "ชาตินิทฺธารณ" เป็นต้น กับการแบ่งแยก "นิทฺธารณ สมุทาย" เป็นต้น ดูในรูปสิทธิภาสาฏีกา ในที่นี่จะแสดงไว้เพียงย่อ ๆ–

๑. หมวด กลุ่ม ที่จะต้องแยกออกจากกัน	ชื่อ นิทฺธารณ สมุทาย
๒. ส่วนหนึ่งที่จะต้องแยกออกไป	ชื่อ นิทฺธารณีย
๓. เหตุที่ต้องแยกออกไป	ชื่อ นิทฺธารณ เหตุ
๔. ที่แยกออกไปแล้ว	ชื่อ นิทฺธารณ

คาวีนำ ตัวตั้งคือ โค ลง นำ ฉัฏฐีวิภัติ พหุวจนะ ในอรรถนิทธารณะ ด้วยสูตร นิทฺธารเณ จ สำเร็จรูปเป็น คาวีนำ (ถ้าลง สุ วิภัติจะเป็นรูป คาวีสุ)

๓๕. อนาทเร จ.

อนาทเร จ เมื่ออนาทรกริยาด้วย คมฺยมาเน อันท่านรู้อยู่ ฉฏฺฐีสตฺตมิโย อ.ฉัฏฐีและสัตตมีวิภัติ ท. โหนฺติ ย่อมลง อนาทริยโต (ในเบื้องหลัง) จากอนาทริยลิงค์. อุ. รุทโต ทารกสฺส ปพฺพชิ ปิตา, รุทติ ทารเก ปพฺพชิ ปิตา เป็นต้น.

อธิบาย. "น+อาทโร อนาทโร = อาทโร อ.ความสนใจ น หามิได้ อนาทโร ความไม่สนใจ" มีกริยาอยู่ ๒ ตัวในประโยคเดียว กริยาตัวหน้าเป็นเครื่องหมายของกริยาตัวหลัง และถ้าพิจารณาถึงความเป็นไปของกริยาตัวหลังแล้วจะเห็นว่ามีความไม่สนใจรวมอยู่ด้วย ฉะนั้น จึงเรียกกริยาตัวหลังนั้นว่า "อนาทร"

ทารกสฺส เมื่อทารก รุทโต ร้องไห้อยู่ (ทารเก ครั้นเมื่อทารก รุทติ ร้องไห้อยู่) ปิตา อ.บิดา ปพฺพชิ บวชแล้ว หมายความว่า "บิดาบวชเมื่อเด็กกำลังร้องไห้" ในอุทาหรณ์นี้มีกริยาอยู่ ๒ ตัวคือ การร้องไห้ และการบวช การร้องไห้เป็นเครื่องหมายของการบวช และถ้าพิจารณาถึงการบวชแล้วจะเห็นว่า บิดามิได้มีความสนใจต่อเด็กที่ร้องไห้อยู่นั้นเลย ทำเครื่องหมายกริยาตัวหลังด้วยกริยาตัวหน้าเช่นนี้ กล่าวว่า "อนาทร" ได้เฉพาะสิ่งที่มีสภาพความไม่สนใจรวมอยู่ด้วยเท่านั้น

แม้จะมีกริยา ๒ ตัวและมีคำแปลว่า "...อยู่" ก็จริง แต่ไม่มีสภาพเป็นอนาทร นั้นไม่ใช่อนาทรเช่น "ภควา เชตวเน วิหรนฺโต กเถสิ = ภควา อ.พระผู้มีพระภาคเจ้า วิหรนฺโต ทรงประทับอยู่ เชตวเน ในพระเชตวันวิหาร กเถสิ ตรัสแล้ว" ในอุทาหรณ์นี้ มีกริยาอยู่ ๒ ตัวคือ การอยู่และการกล่าว การอยู่เป็นเครื่องหมายของการกล่าว แต่ไม่มีความไม่สนใจเป็นสภาพจึงไม่ใช่ อนาทร

แยกอรรถ ๔ ประการ อรรถ อนาทร มี ๔ ประการคือ อนาทร, อนาทรวนฺต, อนาทริย, อนาทริยวนฺต, "รุทโต ทารกสฺส ปพฺพชิ ปิตา" ในอุทาหรณ์นี้ ปพฺพชิ เป็น อนาทร เพราะมีความไม่สนใจเป็นสภาพ ปิตา เป็น อนาทรวนฺต เพราะมี อนาทริยกริยา (เช่นเดียวกับเรียกผู้มีคุณว่า คุณวนฺต) รุทโต เป็น อนาทริย เพราะเป็นกริยาที่ไม่สนใจ ทารกสฺส เป็น อนาทริยวนฺต เพราะมี อนาทรกริยา

อนาทร ทุกแห่ง พึงแยกอรรถออกเป็น ๔ ประการดังที่กล่าวมาแล้วนั้น

กัตตาและกรรม ของ อนาทรกริยา เป็น อนาทรวนฺต กัตตาและกรรม ของ อนาทริยกริยา เป็น อนาทริยวนฺต ทารกสฺส แม้ลงด้วยฉัฏฐีวิภัติก็ต้องแปลเป็น กัตตา คือแปลว่า "เมื่อ" เพราะเป็นกัตตา ของ โรทนกริยา คือ รุทโต แม้ ทารก ก็เช่นเดียวกัน ถ้าดูการจำแนกเช่นนั้น จะเห็นว่า ฉัฏฐีวิภัติ มิได้ลงหลัง อนาทรกริยา แต่ลงหลัง อนาทริยกริยา ฉะนั้น ในอรรถของสูตรจึงแปลว่า "อนาทเร ครั้นเมื่ออนาทรกริยา อนาทริยโต (ในเบื้องหลัง) จาก อนาทริยลิงค์"

รุทโต ตัวตั้งคือ รุทนฺต ลง ส ฉัฏฐีวิภัติ เอกวจนะ หลัง รุทนฺต ด้วยสูตร อนาทเร จ อาเทส นฺต พร้อมด้วยวิภัติเป็น โต ด้วยสูตร โตติตา สสฺมินาสุ เพราะกล่าวชี้แจงแล้วว่า จัดทำเหมือน นฺต เป็น นฺตุ ด้วยสูตร เสเสสุ นฺตุว สำเร็จรูปเป็น รุทโต

(รุทติ ลง สฺมึ วิภัติด้วยสูตรนี้ อาเทส นฺต พร้อมกับวิภัติเป็น ติ ด้วยสูตร โตติตา สสฺมินาสุ, จะต้องลง สสฺมึ วิภัติด้วยสูตรนี้นั่นเอง ในบทที่เป็น อัปปธาน คือ ทารกสฺสทารเก พร้อมกับบทที่เป็น ปธาน คือ รุทโต รุทติ ทั้งนี้เพราะว่า ถ้าถือบทที่เป็น ปธาน ก็เป็นอันถือเอาบทที่เป็น อัปปธาน ไปในตัวแล้ว เข้าทำนองที่ว่า "น้ำไปตามหลัง(รอย) ไถ")

๓๖. กฺวจิ ทุติยา ฉฏฺฐีนมตฺเถ.

ทุติยา อ.ทุติยาวิภัติ โหติ ย่อมลง อตฺเถ ในอรรถ ฉฏฺฐีนำ ของฉัฏฐีวิภัติ ท. กฺวจิ ในบางแห่ง. อุ. อปิสฺสุ มำ อคฺคิเวสฺสน ติสฺโส อุปมา ปฏิภำสุ เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นสูตรที่ลง ทุติยาวิภัติ ในอรรถว่า "ของ" ของฉัฏฐีวิภัติ, อคฺคิเวสฺสน ดูกรอัคคิเวสสนะ อุปมา อ.อุปมา ท. ติสฺโส สาม ปฏิภำสุ ปรากฏแล้ว มำ (ในญาณ) ของเรา (แก่เรา) อปิสฺสุ จริง ๆ

มำ ตัวตั้งคือ อมฺห ลง อำ ทุติยาวิภัติ เอกวจนะ ในอรรถของฉัฏฐี ด้วยสูตร กฺวจิ ทุติยา ฉฏฺฐี-นมตฺเถ อาเทส อมฺห พร้อมกับ อำ วิภัติเป็น มำ ด้วยสูตร ตมฺมมฺหิ สำเร็จรูปเป็น มำ

๓๗. ตติยาสตฺตมีนญฺจ.

ทุติยา อ.ทุติยาวิภัติ โหติ ย่อมลง อตฺเถ ในอรรถ ตติยาสตฺตมีนญฺจ ของตติยาและสัตตมีวิภัติ ท. ด้วย กฺวจิ ในบางแห่ง. อุ. สเจ มำ สมโณ โคตโม อาลปิสฺสติ, ปุพฺพณฺหสมยำ, เอกสมยำ เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นสูตรที่ลง ทุติยาวิภัติ ในอรรถของตติยาวิภัติ คือ "ด้วย" และในอรรถของสัตตมีวิภัติ คือ "ใน" สเจ หากว่า สมโณ โคตโม อ.พระสมณะผู้โคดม อาลปิสฺสติ จะกล่าว มำ ด้วยเรา ปุพฺพณฺหสมยำ ในสมัยเป็นที่กำจัดซึ่งความมืด สมยำ ในสมัย เอกำ หนึ่ง

มำ ตัวตั้งคือ อมฺห ลง อำ ทุติยาวิภัติ เอกวจนะ ในอรรถของตติยาวิภัติ ด้วยสูตร ตติยาสตฺตมี-

นญฺจ อาเทส อมฺห ศัพท์พร้อมกับวิภัติเป็น มํ ด้วยสูตร ตํ มมมฺหิ สำเร็จรูปเป็น มํ

ปุพฺพณฺหสมยํ ตัวตั้งคือ ปุพฺพณฺหสมย ลง อํ ทุติยาวิภัติ เอกวจนะ ในอรรถของสัตตมีวิภัติ ด้วยสูตร ตติยาสตฺตมีนญฺจ (เอกํ ตัวตั้งคือ เอก, สมยํ ตัวตั้งคือ สมย แล้วทำตัวโดยนัยนี้)

๓๘. ฉฏฺฐี จ.

ฉฏฺฐี จ อ.ฉัฏฐีวิภัติด้วย โหติ ย่อมลง อตฺเถ ในอรรถ ตติยาสตฺตมีนำ ของตติยาและสัตตมีวิภัติ ท. อุ. กโต เม กลฺยาโณ, กุสลา นจฺจคีตสฺส สกฺขิตา จาตุริตฺถิโย เป็นต้น.

อธิบาย. "กลฺยาโณ อ.กรรมอันดี เม อันเรา กโต กระทำแล้ว" ในอุทาหรณ์นี้ ลง ฉัฏฐีวิภัติใน อวุตตกัตตา ของตติยาวิภัติ จึงเป็นรูป "เม" กัตตาประเภทนี้เรียกว่า ฉัฏฐีกัตตา หรือเป็นกัตตาซึ่งเป็นตัวแทนของตติยากัตตา

"จาตุริตฺถิโย (จาตุรา + อิตฺถิโย) อ.หญิงผู้งดงาม ท.กุสลา เป็นผู้ฉลาด นจฺจคีตสฺส ในการรำและการขับร้อง" นี้เป็นอุทาหรณ์ที่ลงฉัฏฐีวิภัติในอรรถว่า "ใน" ของสัตตมีวิภัติ

เม ตัวตั้งคือ อมฺห ลง ส ฉัฏฐีวิภัติ เอกวจนะ ในอรรถของตติยาวิภัติ ด้วยสูตร ฉฏฺฐี จ อาเทส อมฺห ศัพท์พร้อมกับวิภัติเป็น เม ด้วยสูตร เตเมกวจเนสุ สำเร็จรูปเป็น เม

นจฺจคีตสฺส ตัวตั้งคือ นจฺจคีต ลง ส ฉัฏฐีวิภัติ เอกวจนะ ในอรรถของสัตตมีวิภัติ ด้วยสูตร ฉฏฺฐี จ ลง สฺ อาคมด้วยสูตร สาคโม เส สำเร็จรูปเป็น นจฺจคีตสฺส

๓๙. ทุติยาปญฺจมีนญฺจ.

ฉฏฺฐี อ.ฉัฏฐีวิภัติ โหติ ย่อมลง อตฺเถ ในอรรถ ทุติยาปญฺจมีนญฺจ ของทุติยา และปัญจมีวิภัติ ท. ด้วย กฺวจิ ในบางแห่ง. อุ. ตสฺส ภวนฺติ วตฺตาโร, อสฺสวนตาย ธมฺมสฺส ปริหายนฺติ เป็นต้น.

อธิบาย. "วตฺตาโร อ.บุคคล ท.ผู้จะพูด ตสฺส ซึ่งผู้นั้น ภวนฺติ ย่อมมี" นี่คืออุทาหรณ์ที่ลงฉัฏฐีวิภัติ คือ ตสฺส ในอรรถกรรมของทุติยาวิภัติ กรรมที่ลงด้วยฉัฏฐีวิภัติและแปลว่า "ซึ่ง" เช่นนี้เรียกว่า ฉัฏฐีกรรม, ฉัฏฐีกัตตา เป็น อวุตตกัตตา แม้ฉัฏฐีกรรม เป็น อวุตตกรรม เช่นเดียวกัน

"ปริหายนฺติ ย่อมเสื่อม ธมฺมสฺส จากธรรม อสฺสวนตาย เพราะการไม่ฟัง" นี่เป็นอุทาหรณ์ที่ลงด้วยฉัฏฐีวิภัติในอรรถว่า "จาก" ของปัญจมีวิภัติ

ตสฺส ตัวตั้งคือ ต ลง ส ฉัฏฐีวิภัติ เอกวจนะ ในอรรถของทุติยาวิภัติ ด้วยสูตร ทุติยาปญฺจมีนญฺจ ลง สฺ อาคม สำเร็จรูปเป็น ตสฺส (ธมฺมสฺส ก็ทำตัวเหมือนกัน)

๔๐. กมฺมกรณนิมิตฺตตฺเถสุ สตฺตมี.

สตฺตมี อ.สัตตมีวิภัติ โหติ ย่อมลง กมฺมกรณนิมิตฺตตฺเถสุ ในอรรถของ กัมมะ กรณะ และ นิมิต ท. อุ. สุนฺทราวุโส อิเม อาชีวกา ภิกฺขูสุ อภิวาเทนฺติ, หตฺเถสุ ปิณฺฑาย จรนฺติ, ทีปี จมฺเมสุ หญฺญเต

เป็นต้น.

อธิบาย. อาวุโส ท่านผู้มีอายุ อิเม อาชีวกา อ.อาชีวก ท.เหล่านี้ **สุนฺทรา** ดี = งาม อภิวาเทนฺติ ย่อมอภิวาท ภิกฺขูสุ ซึ่งภิกษุ ท. ภิกฺขูสุ ในอุทาหรณ์นี้ลง สัตตมีวิภัติ ในอรรถของ กัมมะ ของ ทุติยาวิภัติ

จรนฺติ ย่อมเที่ยวไป ปิณฺฑาย เพื่อก้อนข้าว หตฺเถสุ ด้วยมือ ท. "หตฺเถสุ" ในอุทาหรณ์นี้ลง สัตตมีวิภัติ ในอรรถของ กรณะ, หญฺเ ย่อมประหาร ทีปี ซึ่งเสือเหลือง จมฺเมสุ ในเพราะหนัง ท. "จมฺเมสุ" ในอุทาหรณ์นี้ลงสัตตมีวิภัติ ในอรรถ นิมิต แปลว่า "ในเพราะ"

ภิกฺขูสุ ตัวตั้งคือ ภิกฺขุ ลง สุ สัตตมีวิภัติ พหุวจนะ ในอรรถของ กรณะ ด้วยสูตร กมฺมกรณนิมิตฺตตฺเถสุ สตฺตมี อาเทส อุ เป็น อู ทีฆะ สำเร็จรูปเป็น ภิกฺขูสุ, หตฺเถสุ ลงสัตตมีวิภัติ ในอรรถของ กรณะ, จมฺเมสุ ลงสัตตมีวิภัติ ในอรรถของ นิมิต

๔๑. สมฺปทาเน จ.

สตฺตมี อ.สัตตมีวิภัติ โหติ ย่อมลง สมฺปทาเน จ ในอรรถของสัมปทานด้วย. อุ. สเม ทินฺนำ มหปฺผลำ เป็นต้น.

อธิบาย. ทินฺนำ อ. ทานเจตนาอันเป็นเหตุให้ สเม แก่สงฆ์ มหปฺผลำ มีผลมาก, ลงสัตตมีวิภัติว่า "สเม" ในอรรถของสัมปทาน อย่างนี้

สเม ตัวตั้งคือ สม ลง สฺมึ สัตตมีวิภัติ เอกวจนะ ในอรรถของสัมปทาน ด้วยสูตร สมฺปทาเน จ อาเทส สฺมึ เป็น เอ แยก ฆฺ ลบ รวม สำเร็จรูปเป็น สเม

๔๒. ปญฺจมฺยตฺเถ จ.

สตฺตมี อ.สัตตมีวิภัติ โหติ ย่อมลง ปญฺจมฺยตฺเถ จ ในอรรถของอปาทาน ของปัญจมีวิภัติด้วย. อุ. กทลีสุ คเช รกฺขนฺติ เป็นต้น.

อธิบาย. รกฺขนฺติ ย่อมรักษา คเช ซึ่งช้าง ท. กทลีสุ จากต้นกล้วย ท. ลงสัตตมีวิภัติว่า "กทลีสุ" ในอรรถของปัญจมีวิภัติที่แปลว่า "จาก"

กทลีสุ ตัวตั้งคือ กทลี ลง สุ สัตตมีวิภัติ พหุวจนะ ในอรรถของอปาทาน ด้วยสูตร ปญฺจมฺยตฺเถ จ สำเร็จรูปเป็น กทลิสุ

๔๓. กาลภาเวสุ จ.

สตฺตมี อ.สัตตมีวิภัติ โหติ ย่อมลง กาลภาเวสุ จ ในอรรถของ กาล และภาวลักษณะ ท. ด้วย. อุ. ปุพฺพณฺหสมเย คโต, โคสุ ทุยฺหมานาสุ คโต ปุริโส เป็นต้น.

อธิบาย. เวลามี เช้า–เย็น เป็นต้นเรียกว่า กาล ลงสัตตมีวิภัตติหลังศัพท์ที่กล่าวอรรถนั้น ก็เป็นรูป "ปุพฺพณฺหสมเย ในสมัยเป็นที่กำจัดซึ่งความมืด" ตัวตั้งคือ ปุพฺพณฺหสมย ลง สฺมึ สัตตมีวิภัติ เอกวจนะ ในอรรถของ กาล ด้วยสูตร กาลภาเวสุ จ อาเทส สฺมึ เป็น เอ สำเร็จรูปเป็น ปุพฺพณฺหสมเย (สายนฺหสมเย ในเวลาเย็น ก็นัยเดียวกัน)

บทว่า ภาว เป็นกริยา กริยานั้นมี ๒ ประการคือ กริยามีปรากฏ (คนส่วนมากเข้าใจ) ๑ และกริยาที่ไม่มีปรากฏ ๑ เวลาพูดนิยมใช้กริยาที่มีปรากฏ เป็นข้อกำหนดถึงกริยาที่ไม่มีปรากฏ เช่น ในบ้านหลังหนึ่งมีแม่โคนมอยู่ แม่โคนมนั้นจะต้องรีดนมให้ตรงตามเวลาทุกครั้ง มีอยู่ครั้งหนึ่ง คนในบ้านหลังนั้นคนหนึ่งมีธุระออกไปข้างนอกแล้วกลับมา ไม่มีใครเลยที่จะรู้เวลาไป–มา ของคน ๆ นั้น ถ้ามีใครคนใดคนหนึ่งถาม ถ้าคนที่ถูกถามพูดว่า "เขาออกไปตอนที่เริ่มรีดนมของแม่โค แล้วกลับเข้ามาตอนที่รีดนมเสร็จพอดี" ผู้ถามก็คงเข้าใจได้เองว่า ไป–มาในเวลาไหน

การรีดนม เป็นกริยาที่มีปรากฏอย่างนี้เป็นเครื่องกำหนด การไปกริยาที่ไม่มีปรากฏ ฉะนั้นจึงเรียกว่า ภาวลักษณะ = ลกฺขณํ = กริยาอันเป็นเครื่องกำหนด ภาวสฺส = ของกริยาที่ไม่มีปรากฏ ภาวลกฺขณํ = กริยาเป็นเครื่องกำหนดของกริยาที่ไม่ปรากฏ, โคสุ ครั้นเมื่อแม่โค ท. ทุยฺหมานาสุ ถูกรีดนมอยู่ ปุริโส อ.บุรุษ คโต ไปแล้ว โคสุ ครั้นเมื่อแม่โค ท. ทุทฺธาสุ ถูกรีดนมเสร็จแล้ว อาคโต กลับมาแล้ว

จำแนกอรรถเป็น ๔ ประเภท จำแนกอรรถเป็น ๔ ประเภทคือ ลกฺขณ, ลกฺขณวนฺต, ลกฺขย และลกฺขยวนฺต ทุยฺหมานาสุ เป็นเครื่องกำหนดการไปกริยา จึงเป็น ลกฺขณกริยา, โคสุ เป็น กรรมของลกฺขณวนฺต เพราะมีลกฺขณกริยานั้น คโต เป็น ลกฺขยกริยา เพราะใช้การรีดนมกริยาเป็นเครื่องกำหนด ปุริโส เป็น กัตตา ของ ลกฺขยวนฺต เพราะมีลกฺขยกริยา

กรรมและกัตตา ของ ลกฺขณกริยา เรียกว่า ลกฺขณวนฺต ฉะนั้น ลกฺขณกับลกฺขณวนฺต จะต้องมีอรรถและวิภัติเสมอกัน "ลกฺขิตพฺพํ ลกฺขยฺ = กริยาที่พึงกำหนด" กรรมและกัตตาและลกฺขยกริยา เรียกว่า ลกฺขยวนฺต ฉะนั้น ลกฺขยกริยา จะต้องเป็นกิตบทเหมือน คโต, ลกฺขยกับลกฺขยวนฺต มีอรรถและวิภัติเสมอกัน ลกฺขยกริยา จะต้องเป็นอาขยาตบทเหมือน คจฺฉติ และมีอรรถเสมอกันกับ ลกฺขยวนฺต ส่วนวิภัตินั้นไม่สามารถเสมอได้

คำว่า "อรรถและวิภัติเสมอกัน" เป็นการกล่าวหมายเอา วุตตกรรมและวุตตกัตตา ส่วนอวุตตกรรมและอวุตตกัตตา นั้นตามกฎจะเป็นเฉพาะทุติยาและตติยาวิภัติเท่านั้น ฉะนั้น ถ้าเติมให้ครบในประโยคต่อไปนี้คือ "โคปาเลน โคสุ ทุยฺหมานาสุ ปุริโส มคฺคํ คโต" โคปาเลน มคฺคํ ซึ่งเป็นอวุตตกรรมและอวุตตกัตตา มีวิภัติไม่เสมอกันกับ ลกฺขณและลกฺขยกริยา คือถูกวางด้วยตติยาและทุติยาวิภัติ

ทุยฺหมานาสุ ตัวตั้งคือ ทุยฺหมาน (เหมือน กญฺญาสุ ที่มีตัวตั้งคือ กญฺญา) ลง สุ สัตตมีวิภัติ

พหุวจนะ ในอรรถภาวลักษณะ ด้วยสูตร กาลภาเวสุ จ สำเร็จรูปเป็น ทุยฺหมานาสุ

ข้อควรระวังในเรื่องอรรถ เพราะลงสัตตมีวิภัติ ในอรรถลักษณะ ในสูตรนี้ ฉะนั้น ในบทที่ไม่มี มาน, อนฺต ปัจจัย และไม่ใช่สัตตมีวิภัติด้วย จะแปลว่า "อยู่" ไม่ได้ ส่วนที่แปล "วุตฺโต กล่าวอยู่" นั่นไม่ใช่อรรถของศัพท์เพราะไม่มีสัตตมีวิภัติ ส่วนที่แปล "วุตฺเต กล่าวอยู่" ก็ควรอยู่ เพราะสัตตมีวิภัติกล่าวอรรถลักษณะ ในกรณีที่มี มาน และ อนฺต ปัจจัยประกอบอยู่สามารถใช้อรรถลักษณะได้ในทุก ๆ วิภัติ เพราะ มาน และ อนฺต ปัจจัยสามารถกล่าวอรรถลักขณะ ฉะนั้น ควรจะเติมด้วยบทที่มี มาน ปัจจัยเป็นที่สุดดังนี้ คือ "วุตฺโต กล่าวแล้ว สมาโน เป็นอยู่" จึงจะถูกต้องตามหลักไวยากรณ์ (ความแตกต่างกันระหว่าง อนาทร กับ ลักขณะ ดูในภาสาฏีกา)

๔๔. อุปาธฺยาธิกิสฺสรวจเน.

อธิกิสฺสรวจเน ครั้นเมื่อความหมายว่า เพิ่มและเป็นใหญ่ สนฺเต มีอยู่ สตฺตมี อ.สัตตมีวิภัติ โหติ ย่อมลง โยเค ในที่ประกอบ อุปาธิ ด้วย อุป และ อธิ ศัพท์ ท. อุ. อุปขาริยำ โทโณ. อธิ พฺรหฺม-ทตฺเต ปญฺจาลา, อธิ นจฺเจ โคตมี เป็นต้น.

อธิบาย. อุปาธิ ที่แท้ประสงค์จะกล่าวว่า อุปาธิหิ แต่ หิ ถูกลบไป, อธิกิสฺสร ตัดบทเป็น อธิก + อิสฺสร, อิสฺสร ศัพท์มี ๒ ความหมายคือ ผู้เป็นใหญ่ หรือผู้ปกครอง คือเจ้านาย ๑ มีผู้อื่นเป็นใหญ่ หรือผู้อยู่ใต้ปกครอง คือบ่าว ๑ (เป็น ตันตนัย มาใน นัย ๔๐)

สงสัตตมีวิภัติ ในสูตรนี้ ในที่ประกอบของ อุป ศัพท์อันกล่าวอรรถว่า อธิก และในบทที่ประกอบของ อธิ ศัพท์อันกล่าวอรรถ อิสฺสร, โทโณ = ทะนานหนึ่ง อุป = อันเป็นส่วนเกิน ขาริยำ = ของ ๓ มาณิกา

ขาริยำ ตัวตั้งคือ ขารี ลง สฺมึ วิภัติหลัง ขารี ศัพท์ในที่ประกอบของ อุป ศัพท์ด้วยสูตร อุปาธฺยาธิ-กิสฺสรวจเน ตั้ง อี ชื่อ ป อาเทส อี เป็น อิ รัสสะ ด้วยสูตร อโมรสฺสเมกวจนโยสฺวปิ จ อาเทส สฺมึ เป็น ยำ ด้วยสูตร ฆปโต สฺมึ ยำ วา สำเร็จรูปเป็น ขาริยำ

ปญฺจาลา อ.ชนชาวปัญจาละ ท. อธิ เป็นทาส พฺรหฺมทตฺเต ในพระเจ้าพรหมทัต, โคตมี อ. โคตมี อธิ เป็นนาย นจฺเจ ในหมู่นักรำ

พฺรหฺมทตฺเต ตัวตั้งคือ พฺรหฺมทตฺต ลง สฺมึ วิภัติหลัง พฺรหฺมทตฺต ศัพท์ในที่ประกอบของ อธิ ศัพท์ด้วยสูตร อุปาธฺยาธิกิสฺสรวจเน อาเทส สฺมึ เป็น เอ ด้วยสูตร สฺมาสฺมินำ วา แยก ตฺต ลบ รวม (นจฺเจ ตัวตั้งคือ นจฺจ แล้วทำตัว)

ข้อพิจารณา อุปขาริยำ อธิพฺรหฺมทตฺเต อธินจฺเจ สงสัยกันว่าเป็นบทสมาส ต่างก็แปลว่า "อุป-ขาริยำ เกินกว่า ๓ มาณิกา" ถ้าเป็นสมาสจริง ๆ ก็น่าจะเป็น อัพยยีภาวสมาส ถ้าเช่นนั้น จะต้องเป็นไปตามกฎเกณฑ์ของสมาสนั้นดังนี้ "อุปขาริ อธิพฺรหฺมทตฺตำ" ไม่มีสิทธิ์ที่จะลงสัตตมีวิภัติด้วยสูตรนี้ แม้ที่

กล่าวว่า "ที่ประกอบของศัพท์ อุป และ อธิ" เมื่อประกอบเข้าด้วยกันจริง ๆ จะต้องประกอบทีละบท คือ ขาริยํ สัมพันธะใน อุป ๆ สัมพันธี ฉะนั้น อุปขาริยํ เป็นต้นไม่ใช่สมาส เป็นคนละบทกัน

๔๕. มญฺฑิตุสฺสุกฺเกสุ ตติยา จ.

มญฺฑิตุสฺสุกฺเกสุ ครั้นเมื่ออรรถว่า สดใสและความพยายาม คมฺยมาเน อันบัณฑิตรู้อยู่ ตติยา จ อ.ตติยาวิภัติด้วย สตฺตมี จ อ.สัตตมีวิภัติด้วย โหติ ย่อมลง. อุ. ฌาเณน ปสนฺโน, ฌาเณ อุสฺสุโก, ฌาณสฺมึ อุสฺสุโก เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นสูตรที่ลงตติยาและสัตตมีวิภัติ ในที่ประกอบของศัพท์ที่กล่าวอรรถว่า สดใสและความพยายาม, ตถาคโต อ.พระตถาคตเจ้า ปสนฺโน สดใสแล้ว, อุสฺสุโก ทรงพยายามแล้ว ฌาเณน ด้วยฌาณ ฌาณสฺมึ ในฌาณ

ฌาเณน ตัวตั้งคือ ฌาณ ลง นา ตติยาวิภัติ เอกวจนะ หลัง ฌาณ ศัพท์ในที่ประกอบของศัพท์อันมีอรรถ มญฺฑิต และ อุสฺสุก ด้วยสูตร มญฺฑิตุสฺสุกฺเกสุ ตติยา จ อาเทส นา เป็น เอน ด้วยสูตร อโตเนน แยก ณ ลบ รวม (ฌาณสฺมึ ลง สฺมึ วิภัติด้วยสูตรนี้)

การกะ ๖ = สัตติ ๖

๑.	กฺริยาภินิปฺผาทนสตฺติ	ชื่อ กัตตุการกะ	มีอธิบายว่า	พลังอันสามารถให้เกิดกริยา ชื่อกัตตุการกะ
๒.	กฺริยาปาปุณสตฺติ	ชื่อ กัมมการกะ	มีอธิบายว่า	พลังอันเป็นที่เข้าถึงกริยา
๓.	กฺริยาสาธกตมสตฺติ	ชื่อ กรณการกะ	มีอธิบายว่า	พลังอันสามารถยังกริยาให้สำเร็จโดยวิเศษ
๔.	สมฺมาปทานสตฺติ	ชื่อ สัมปทานการกะ	มีอธิบายว่า	พลังที่ให้โดยดีไม่ว่าจะเป็นกริยาหรือวัตถุ
๕.	อปคมนสตฺติ	ชื่อ อปาทานการกะ	มีอธิบายว่า	พลังอันเป็นที่หลีกไป
๖.	ปติฏฺฐานสตฺติ	ชื่อ โอกาสการกะ	มีอธิบายว่า	พลังอันเป็นที่ตั้งของกัตตา และกรรม ซึ่งเป็นที่อาศัยของกริยา

อิติ การกกปฺโป.

การกะกัณฑ์ จบเพียงเท่านี้

****

บทนำอุณาทิ

ที่ต้องเรียกว่า อุณาทิ ในคัมภีร์สันสกฤตบางแห่งมีกัณฑ์ที่ว่าด้วยเรื่อง "อุณาทิ" โดยเฉพาะ ในอุณาทิกัณฑ์นั้นเริ่มต้นว่าด้วย อุณ ปัจจัย "อุณ อาทิ เยสํติ อุณาทโย = อาทิ อ.เบื้องต้น อุณ คือ อุณ ปัจจัย เยสํ แห่งปัจจัยใด อตฺถิ มีอยู่ อิติ เพราะเหตุนั้น เต อ.ปัจจัย ท.เหล่านั้น อุณาทโย ชื่อว่า อุณาทิ (นำ ณ จาก อุณ ไปประกอบกับ อา แห่ง อาทิ สำเร็จรูปเป็น อุณาทิ ส่วนกัณฑ์ที่ว่าด้วยเรื่อง อุณาทิ ปัจจัยนั้น ชื่อว่า อุณาทิ)

ในไวยากรณ์มาคธยุคนี้ เริ่มแสดง การุ เป็นเบื้องต้น สำหรับ ณุ ปัจจัยในวุตติ ส่วนชื่อว่า "อุณาทิ" นั้นหาใช่ชื่อที่ได้มาจากมือของวุตติอาจารย์ไม่ ทว่าเป็นชื่อที่ได้มาจากมือของอาจารย์ผู้ก่อตั้งสูตร อุณ ปัจจัยใน อุณ ก็ดี ณุ ปัจจัยก็ดี ไม่มีกล่าวในเบื้องต้น แม้ไม่กล่าวในเบื้องต้นก็ตาม เพราะเป็นกัณฑ์ที่พึงแสดงปัจจัยอันมาในอุณาทิกัณฑ์สันสกฤต จึงถือเอาชื่อสันสกฤตนั้นมาตั้งชื่อว่า อุณาทิกัณฑ์ โดยสทิสูปจาร

(กัจจายนฏีกากับอาจารย์ผู้รับสืบทอดมาตามลำดับถือว่า อุณาทิกัณฑ์นี้ พระมหากัจจายนเถระเป็นผู้รจนา ส่วนอาจารย์บางท่านวินิจฉัยว่าน่าจะเป็นอาจารย์องค์อื่น ๆ เป็นผู้รจนาขึ้นมากกว่า โดยมีข้อที่น่าสังเกตดังนี้คือ ในอุณาทิกัณฑ์นี้มีปัจจัยจำนวนมากที่เหมือนกับปัจจัยในกิต และการวางสูตรก็ไม่เรียบร้อยเหมือนตอนต้น ๆ)

บทนำอุณาทิ จบ.

****

อธิบายของสูตรและวิธีทำตัว

๑. กตฺตริ กิตฺ.

กิตฺ อ.กิตฺ ปัจจัย โหติ ย่อมลง กตฺตริ ในอรรถกัตตา. อุ. การุ, การุโก เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็น นิยมสูตร อย่างหนึ่งที่กำหนดว่า "กิตฺ ปัจจัยมี ณ, ต เป็นต้น นอกเหนือจาก กิจฺจ ปัจจัย ย่อมลงในอรรถกัตตา" ที่กำหนดอย่างนี้จะถือเอาได้เฉพาะ กิตฺ ปัจจัยบางส่วนเท่านั้น ส่วนบางส่วนจะต้องเหลือเอาไว้ ปัจจัยที่จะต้องเหลือเอาไว้คือ ปัจจัยที่ถูกสาธนะของตัวเองกำหนดไว้ก่อนแล้ว ด้วยสูตร ภาวกมฺเมสุ ต และสูตร กตฺตุกรณปเทเสสุ จ เป็นต้น

กโรตีติ การุ = กโรติ ย่อมกระทำ อิติ เพราะเหตุนั้น การุ ชื่อว่าการุ (ได้แก่ชาวนาชาวสวน เป็นต้น)

การุ ตัวตั้งคือ กร ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "กร = กรเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง ณุ ปัจจัย ด้วยสูตร กาเล วตฺตมานาตีเต ณฺวาทโย ตั้ง ณุ ปัจจัยชื่อการิตะด้วยสูตร การิตำ วิย ณานุพนฺโธ ลบ ณฺ อนุพันธ์ด้วยสูตร การิตานำ โณ โลปำ อาเทส อ อันเป็นที่สุดของ ค เป็น อา วุทธิด้วยสูตร อสำโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต นำ รฺ ไปประกอบกับ อุ (การุ) กำหนดเป็นนาม ลบ สิ สำเร็จรูปเป็น การุ (แจกรูปเหมือน ภิกฺขุ) (การุโก ได้แสดงไว้แล้วในสูตร หนฺยาทีนำ ณุโก)

๒. ภาวกมฺเมสุ กิจฺจกฺตขตฺถา.

กิจฺจกฺตขตฺถา อ. อรรถของ กิจฺจ, กฺต และ ข ปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง ภาวกมฺเมสุ ในอรรถภาวะและกัมมะ ท. อุทาหรณ์มีในสูตรเหล่านี้คือ เปสาติสคฺคปตฺตกาเลสุ กิจฺจา, ภยาทีหิ มติพุทฺธิ-ปูชาทีหิ จ กฺโต และ อี สทฺทสุหิ ข

อธิบาย. สูตรนี้ไม่ใช่สูตรที่จะต้องใช้ลงปัจจัย ถือเป็นนิยมสูตรแสดงการกำหนดว่า "อรรถของ กิจฺจ, กฺต และ ข ปัจจัยมีอยู่ในอรรถของ ภาวะและกัมมะ" คำว่า "นิยมสูตร" เป็นปริภาสาสูตรนั่นเอง ซึ่งเป็น ๑ ใน ๔ ของสูตร ๔ ประเภท

อตฺถ ศัพท์จาก ขตฺถา ให้ตามไปในบทหน้าด้วย แยกออกเป็น กิจฺจตฺถ, กฺตตฺถ, ขตฺถ กิจฺจ ปัจจัยได้แก่ ตพฺพ อนีย ณฺย เตยฺย ริจฺจ ปัจจัยนั่นเอง, คำว่า กิจฺจตฺถ (อรรถของ กิจฺจ ปัจจัย) ได้แก่ อรรถว่า เปส, อติสัคคะ และ ปัตตกาละ ตามสูตร "เปสาติสคฺคปตฺตกาเลสุ กิจฺจา"

กฺต ปัจจัยได้แก่ปัจจัยที่ลงด้วยสูตร ภยาทีหิ มติพุทฺธิปูชาทีหิ กฺโต, คำว่า กฺตตฺถ (อรรถของ กฺต ปัจจัย) ได้แก่ อรรถของธาตุเหล่านี้คือ ภี-มน-พุธ-ปูช เป็นต้น ซึ่งมีแสดงอยู่ในสูตรนั้น (กฺต ปัจจัย แม้จะลงในอรรถของภาวะและกัมมะ ก็ย่อมเข้าถึงที่กล่าวอรรถของธาตุเหล่านั้น เพราะจะต้องลงในเบื้องหลังของธาตุเหล่านั้น)

ข ปัจจัยได้แก่ปัจจัยที่ลงด้วยสูตร อี สฺทุสุทิ ข, คำว่า ขตฺถ (อรรถของ ข ปัจจัย) ได้แก่อรรถของ อี สฺ นิบาตและ ทุ สุ อุปสรรคบท หมายความว่า ข ปัจจัยย่อมเข้าถึงการกล่าวอรรถของบท อี สฺ ทุ สุ นั้น เพราะจะต้องลงในเบื้องหลังธาตุคู่กับบทเหล่านั้น ส่วนที่มีปาฐะเป็น "กฺขตฺถา" นั้นไม่เป็นการดี ในสันสกฤตเป็น "ขลตฺถา"

๓. กมฺมนิ ทุติยายํ กฺโต.

ทุติยายํ ครั้นเมื่อทุติยาวิภัติ กมฺมนิ ในอรรถอวุตตกรรม (มีอยู่) กฺโต อ.กฺต ปัจจัย โหติ ย่อมลง กตฺตริ ในอรรถกัตตา. อุ. ทานํ ทินฺโน, สีลํ รกฺขิโต เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นสูตรที่ลง กฺต ปัจจัยในกริยา เช่น ทินฺโน เมื่อมีทุติยาวิภัติในกรรม เช่น ทานํ เช่นในประโยคว่า "ทานํ ทินฺโน เทวทตฺโต" กฺต ปัจจัยนั้นกล่าวกรรมไม่ได้ กล่าวได้เฉพาะกัตตาเท่านั้น ฉะนั้น จึงต้องให้ กตฺตริ ศัพท์จากสูตร กตฺตริ กิตฺ ตามมาอยู่ในสูตร

ทินฺโน ตัวตั้งคือ ทา ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "ทา = ทาเน" ลง กฺต ปัจจัยด้วยสูตร กมฺมนิ ทุติยายํ กฺโต ลบ กฺ อนุพันธ์ด้วยสูตรใหญ่คือ กฺวจิ ธาตุ อาเทส ต ปัจจัยเป็น อินฺน ด้วยสูตร ภิทาทิโต อินฺนอนฺนอีณา วา แยก ทฺ ลบ อา นำ ทฺ ไปประกอบกับ อิ กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ แยก นฺน ลบ รวม สำเร็จรูปเป็น ทินฺโน

รกฺขิโต ตัวตั้งคือ รกฺข ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "รกฺข = ปาลเน" เป็นต้น แม้ไม่มีสูตรนี้ ก็สามารถให้ถึงความสำเร็จรูปได้ด้วยการลง ต ปัจจัยในสูตร อตีเต ตตวนฺตาวี และ พุธคมาทิตฺเถ กตฺตริ

๔. ขฺยาทีหิ มนฺ, ม จ โต วา.

มนฺ อ.มนฺ ปัจจัย โหติ ย่อมลง ขฺยาทีหิ (ในเบื้องหลัง) จากธาตุ ท.มี ขี เป็นต้น โต อ.การ อาเทสเป็น โต ม จ ของ ม ด้วย โหติ ย่อมเป็น วา โดยการกำหนด. อุ. เขโม, ภีโม, อตฺตา เป็นต้น.

อธิบาย. ขฺยาทิ ตัดบทเป็น ขี + อาทิ, ด้วย อาทิ ศัพท์ได้แก่ธาตุเหล่านี้คือ ภี-สุ-รุ-หุ-วา-ธู-หิ-ลู-ปี และ อท ลง มนฺ ปัจจัยในเบื้องหลังธาตุเหล่านั้น ส่วนการอาเทสเป็น ต ของ ม นั้นอาเทสได้เฉพาะหลัง อท ธาตุเท่านั้น เพราะถูก วา ศัพท์กำหนดไว้

(ขี) เขโม พระนิพพานเป็นที่สิ้นไปแห่งภัยทั้งปวง

(ภี) ภีโม (เภโม) น่ากลัว

(สุ) โสโม ดวงเดือน

(รุ) โรโม ขน

(หุ) โมโห ยัญญอันบุคคลบูชา

(วา) วาโม มือซ้าย
(ธู) ธูโม ควันไฟ
(หิ) เหโม ทองคำ
(ลู) โลโม (โลมำ) ขน
(ปี) เปโม ความรัก
(อท) อตฺตา ตน

เขโม ตัวตั้งคือ ขี ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "ขี = ขเย" ลง มนฺ ปัจจัยด้วยสูตร ชฺยาทีหิ มนฺ ม จ โต วา ลบ นฺ อนุพันธ์ด้วยสูตรใหญ่คือ กฺวจิ ธาตุ อาเทส อี ของ ขี เป็น เอ วุทธิ ด้วยสูตร อญฺเญสุ จ กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น เขโม

อตฺตา ตัวตั้งคือ อท ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "อท = ภกฺขเน" ลง มนฺ ปัจจัยด้วยสูตร ชฺยาทีหิ มนฺ ม จ โต วา อาเทส ม เป็น ต อาเทส ท เป็น ตฺ ด้วย จ ศัพท์ในสูตร โท ธสฺส จ นำ ต ไปประกอบกับ ตฺ ลบ นฺ อนุพันธ์ ด้วยสูตรใหญ่คือ กฺวจิ ธาตุ กำหนดเป็นนาม ลง สิ อาเทส สิ เป็น อา ด้วยสูตร สฺยา จ แยก ตฺตฺ ลบ รวม สำเร็จรูปเป็น อตฺตา

อาตุมา เป็น อท ธาตุ มนฺ ปัจจัย (อาเทส ม เป็น ต ไม่ได้ เพราะ วา ศัพท์ห้ามไว้) (อตฺ ม) อาเทส อ เป็น อา ด้วยสูตรใหญ่คือ กฺวจิ ธาตุ ลง อุ อาคมหลัง ต แล้วลบ นฺ อนุพันธ์ (อาตุม) กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น อา สำเร็จรูปเป็น อาตุมา

๔. สมาทีหิ ถ-มา.

ถ-มา อ.ถ และ ม ปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง สมาทีหิ (ในเบื้องหลัง) จากธาตุ ท.มี สม เป็นต้น. อุ. สมโถ, ทุโม เป็นต้น.

อธิบาย. ด้วย อาทิ ศัพท์ใน สมาทีหิ ได้แก่ธาตุเหล่านี้คือ ทม, ทร, รห, สป, วส, ยุ, ทุ, หิ, สิ, ทา, สา, ถา, ภส, พห และ อุสุ

(สม) สมโถ สมาธิอันให้สงบ
(ทม) ทมโถ การอบรม, สั่งสอน
(ทร) ทรโถ ความเร่าร้อน
(รห) รโถ รถ
(สป) สปโถ การสาบาน - สาบแช่ง
(อา ปุพฺพ วส) อาวสโถ ที่อยู่, บ้านช่อง
(ยุ) ยูโถ หมู่
(อาเทส อุ อันเป็นที่สุดของ ยุ เป็น อู ด้วยสูตรใหญ่)
(ทุ) ทุโม ต้นไม้

(หิ) หิโม หิมะ
(สิ) สีมา สีมา
(ทีฆะ อิ ที่ สิ เป็น อี ด้วยสูตรใหญ่)
(ทา) ทาโม เชือก
(สา) สาโม ทองคำ
(ถา) ถาโม พลัง, กำลัง
(ในรูปสิทธิอาเทส ถ เป็น ธ มีรูปเป็น ธาโม)
(พห) พฺรหฺมา พรหม
(อาเทส พ เป็น พรฺ ด้วยสูตรใหญ่)
(อุส) อุสฺมา ไออุ่น
(บท ๓ บทมี ภสฺมา เป็นต้นเป็น ราชาทิคณะ)

สมโถ ตัวตั้งคือ สม ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "สม = อุปสเม" ลบสระอันเป็นที่สุดไม่ได้ เพราะกฺวจิ ศัพท์ในสูตร ธาตฺวสฺสนฺโต โลโปเนกสฺสรสฺส ติดตามมา ลง ถ ปัจจัยด้วยสูตร สมาทีหิ ถ มา กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น สมโถ

ถ้าลบสระอันเป็นที่สุดแล้ว จะไม่มีสระเพื่อใช้เป็นที่ประกอบของ มฺ ฉะนั้น จึงห้ามลบสระอันเป็นที่สุดของธาตุในอุทาหรณ์ว่า "ทุมโถ" ก็ทำนองเดียวกัน ส่วนในอุทาหรณ์ว่า "รโถ" นั้นจะลบ อ อันเป็นที่สุดของ ห ก็ได้ ไม่มีโทษ

ทุโม ตัวตั้งคือ ทุ ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "ทุ = คติมฺหิ" ลง ม ปัจจัยด้วยสูตร สมาทีหิ ถ มา กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น ทุโม

๖. คหสฺสุปธสฺเส วา.

เอ อ.การอาเทสเป็น เอ อุปธสฺส ของ อ อันเป็นที่สุดของอักษรซึ่งมีชื่อว่า อุปธา คหสฺส ของ คห ธาตุ โหติ ย่อมเป็น วา โดยการวิกัป. อุ. เคหำ เป็นต้น.

อธิบาย. (เคหำ เรือน) คำว่า อุปธา เป็นชื่อ ๆ หนึ่งที่มีใช้อยู่ในคัมภีร์สันสกฤต ในที่มีอักษรอยู่ ๒ ตัว สระที่เป็นอักษรตัวหน้า ของอักษรตัวสุดท้าย เรียกว่า "อุปธา"

เคหำ ตัวตั้งคือ คห ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "คห = อุปาทาเน" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง อ ปัจจัยด้วยสูตร สพฺพโต ณฺวุตฺวาวี วา ตั้งสระ อ ของ ค ชื่ออุปธา ด้วยสูตร ปรสมญฺญาปโยเค อาเทสสระอันมีชื่อว่า อุปธา เป็น เอ ด้วยสูตร คหสฺสุปธสฺเส วา นำ หฺ ไปประกอบกับ อ กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น อำ สำเร็จรูปเป็น เคหำ

๗. มสฺสสฺส สุสฺสจฺฉรจฺเฉรา.

จฺฉรจฺเฉรา อ.การอาเทสเป็น จฺฉร และ จฺเฉร ท. สุสฺส ของ สุ อักษร มสฺสสฺส ของ มสุ ธาตุ

โหนฺติ ย่อมเป็น. อุ. มจฺฉโร, มจฺเฉโร เป็นต้น.

อธิบาย. มจฺฉโร, มจฺเฉโร ผู้ตระหนี่

มจฺฉโร ตัวตั้งคือ มสุ ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "มสุ = มจฺเฉเร" ลบสระอันเป็นที่สุดไม่ได้ ลง กฺวิ ปัจจัย อาเทส สุ เป็น จฺฉร ด้วยสูตร มสุสฺส สุสฺสจฺฉรจฺเฉรา ลบ กฺวิ ปัจจัยด้วยสูตร กฺวิ โลโป จ กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น มจฺฉโร

(มจฺเฉโร เพียงอาเทสเป็น จฺเฉร เท่านั้น ในนฺยาสะ มิได้ถือเอาเป็น มสุ ธาตุแต่ถือกันอีกนัยหนึ่งว่า อนิปฺผนฺนปฏิปทิก = อนิปฺผนฺน ไม่ให้สำเร็จด้วยธาตุและปัจจัย + ปฏิปทิก บทนามอีกชนิดหนึ่ง (คือบท รุฬฺหิ))

๘. อาปุพฺพจรสฺส จ.

จฺฉรจฺเฉรา อ.การอาเทสเป็น จฺฉร และ จฺเฉร ท. อาปุพฺพจรสฺส ของ จร ธาตุอันมี อา เป็นบทหน้า โหนฺติ ย่อมเป็น. อุ. อจฺฉรำ, อจฺเฉรำ ด้วย จ ศัพท์ยังรวมการอาเทสเป็น จฺฉริย ด้วย มีรูปเป็น อจฺฉริยำ.

อธิบาย. (อจฺฉรำ, อจฺเฉรำ, อจฺฉริยำ ความเป็นไปที่ยิ่งยอด, ความอัศจรรย์) อา ศัพท์กล่าวอรรถว่า "เกิน" จร ธาตุกล่าวอรรถว่า "เป็นไป" คำว่า ความเป็นไปที่ยิ่งยอด ก็คือความเป็นไปที่น่าอัศจรรย์ หรือความเป็นไปที่ดีพิเศษกว่าปกติ

อจฺฉรำ ตัวตั้งคือ อา + จร ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "จร = คติ ภกฺขเนสุ" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง กฺวิ ปัจจัย ด้วยสูตร กฺวิ จ อาเทส จร เป็น จฺฉร ด้วยสูตร อาปุพฺพจรสฺส จ อาเทส อา เป็น อ รัสสะด้วยสูตร กฺวจาทิมฺหิฌฺฌตฺตรานำ ทีฆรสฺสา ปจฺจเยสุ จ ลบ กฺวิ ปัจจัยด้วยสูตร กฺวิ โลโป จ กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น อำ สำเร็จรูปเป็น อจฺฉรำ

(อจฺเฉรำ, อจฺฉริยำ เพียงอาเทสเป็น จฺเฉร, จฺฉริย ตามลำดับเท่านั้น ส่วนในนฺยาสะ อาเทส อา เป็น อ รัสสะด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้เอง, ถ้าทำตัวตั้งว่า มสุ แล้วอาเทส สุ เป็น จฺฉริย ด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ จะเป็นรูปว่า มจฺฉริยำ)

๙. อลกลสเลหิ ลยา.

ลยา อ.ล และ ย ปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง อลกลสเลหิ (ในเบื้องหลัง) จาก อล, กล และ สล ธาตุ ท. อุ. อลฺลำ อลฺยำ, กลฺลำ กลฺยำ, สลฺลำ สลฺยำ.

อธิบาย. อลฺลำ อลฺยำ ชุ่มชื่น, กลฺลำ กลฺยำ แข็งแรง, สลฺลำ สลฺยำ ลูกศร (อรรถที่คนส่วนมากนิยมใช้ เรียกว่า "อรรถบัญญัติ" อรรถเหล่านั้นบางอย่างสมควรต่ออรรถของธาตุ บางอย่างไม่สมควรเลย)

อลฺลํ ตัวตั้งคือ อล ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "อล = ปริ สมตฺถมฺหิ" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง ล ปัจจัยด้วยสูตร อลกลสเลหิ ลยา นำ ลฺ ไปประกอบกับ ล กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น อำ สำเร็จรูปเป็น อลฺลำ (ในอุทาหรณ์ว่า อลฺยำ เมื่อลง ย ปัจจัยแล้วนำ ลฺ ไปประกอบกับ ย จะเป็นรูป ลฺย, แม้ กลฺยำ สลฺยำ ก็นัยเดียวกัน)

กลฺลำ ตัวตั้งคือ กล ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "กล = สงฺขฺยาเน" เป็นต้น, สลฺยำ ตัวตั้งคือ สล ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "สล = คติมฺหิ" เป็นต้น

๑๐. ยาณลานา.

ยาณลานา อ.ยาณ และ ลาน ปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง กลสเลหิ (ในเบื้องหลัง)จาก กล และ สล ธาตุ ท. อุ. กลฺยาณำ, ปฏิสลฺลานำ เป็นต้น.

อธิบาย. กลฺยาณำ อันดี, ปฏิสลฺลานำ การหลีกเร้น.

กลฺยาณำ ตัวตั้งคือ กล ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "กล = สงฺขฺยาเน" ลง ยาณ ปัจจัยด้วยสูตรนี้ นำ ลฺ ไปประกอบกับ ยา กำหนดเป็นนามเป็นต้น, ปฏิสลฺลานำ ตัวตั้งคือ ปฏิ + สล ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "สล = คติมฺหิ" ลง ลาน ปัจจัยด้วยสูตรนี้ นำ ลฺ ไปประกอบกับ ล เป็นต้น

๑๑. มถสฺส ถสฺส โล จ.

โล จ อ.การอาเทสเป็น ล ด้วย ถสฺส ของ ถ อักษร มถสฺส ของ มถ ธาตุ โหติ ย่อมเป็น. อุ. มลฺโล, ด้วย จ ศัพท์ยังรวมการอาเทสเป็น ลก มีรูปเป็น มลฺลโก.

อธิบาย. มลฺโล, มลฺลโก นักมวยปล้ำ.

มลฺโล ตัวตั้งคือ มถ ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "มถ = วิโลถเน" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ณฺวุตฺวาวี วา อาเทส ถฺ เป็น ลฺ ด้วยสูตร มถสฺส ถสฺส โล จ นำ ลฺ ไปประกอบกับ อ ลง ลฺ สทิสเทฺวภาวะ กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น มลฺโล (มลฺลโก เพียง อาเทสเป็น ลก เท่านั้น)

๑๒. เปสาติสคฺคปตฺตกาเลสุ กิจฺจา.

กิจฺจา อ.กิจฺจ ปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง เปสาทิคฺคปตฺตกาเลสุ ในอรรถ ท.คือการส่งไป, การอนุญาต, การบอกเวลาที่มาถึง. อุ. กตฺตพฺพำ กมฺมำ, โภตฺตพฺพำ โภชนำ, อชฺฌยิตพฺพำ ภวตา เป็นต้น.

อธิบาย. อรรถของ เปส คือการใช้การส่งไปผู้ที่อยู่ใต้ความปกครองของตน และการชักชวน ผู้ที่อยู่เหนือตน, กมฺมำ อ.กรรม ภวตา อันท่าน กตฺตพฺพำ พึงกระทำ (เพราะกล่าวแล้วว่า "ภาวกมฺเมสุ กิจฺจกฺตชตฺถา" ฉะนั้น อรรถของกรรมซึ่งเป็นพื้นฐาน จะให้หลุดมือไปไม่ได้)

อรรถของ อติสคฺค คือการอนุญาตให้แก่ผู้ใดผู้หนึ่ง ที่มาขออนุญาต หรือต้องการจะอยู่ประพฤติโดยไม่ขออนุญาต, โภชนํ อ.โภชนะ ภวตา อันท่าน โภตฺตพฺพํ พึงบริโภค (ปาโณ อ.สัตว์ น หนฺตพฺโพ (อันท่าน) ไม่พึงฆ่า)

ปตฺตกาล คือการบอกเวลาแก่ผู้ที่ไม่ทำการงาน เมื่อถึงเวลาที่จะต้องทำการงานอย่างใดอย่างหนึ่ง (ปตฺต = มาถึง + กาล = เวลา) ปตฺตกาล ในที่นี้ แม้จะถือเอาได้เฉพาะ "เวลาที่มาถึง" แต่ให้รวมเอาการบอกเวลานั้นด้วย, ภวตา อันท่าน อชฺฌยิตพฺพํ พึงสาธยาย

กตฺตพฺพํ ตัวตั้งคือ กร ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "กร = กรเณ" ลง ตพฺพ ปัจจัยด้วยสูตร เปสาติ-สคฺคปตฺตกาเลสุ กิจฺจา อาเทส รฺ ที่สุดธาตุเป็น ตฺ ด้วยสูตร ตุ๎ตุนตพฺเพสุ วา นาคมฺ ตฺ ไปประกอบกับ ต (กตฺตพฺพ) กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น อํ สำเร็จรูปเป็น กตฺตพฺพํ

โภตฺตพฺพํ ตัวตั้งคือ ภุช ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "ภุช = ปาลน พฺยวหรเณสุ" ลง ตพฺพ ปัจจัยด้วยสูตรนี้ อาเทส อุ อันเป็นที่สุดของ ภุ เป็น โอ วุทธิด้วยสูตร อญฺเญสุ จ ลบ ชฺ ที่สุดธาตุและลง ตฺ เทฺวภาวะด้วย ด้วยสูตร ภุชาทีนมนฺโต โน ทฺวิ จ กำหนดเป็นนาม เป็นต้น

อชฺฌยิตพฺพํ ตัวตั้งคือ อธิ + อิ ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "อิ = คติมฺหิ" ลง ตพฺพ ปัจจัย อาเทส อิ เป็น เอ วุทธิด้วยสูตร อญฺเญสุ จ อาเทส เอ เป็น อย ด้วยสูตร เอ อย ลง อิ อาคมด้วยสูตร ยถา-คมมิกาโร (อธิ อ ยิตพฺพ) อาเทส อธิ เป็น อชฺฌ ด้วยสูตร อชฺโฌธิ แยก ชฺฌ ลบ รวม (อชฺฌยิตพฺพ) กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น อํ สำเร็จรูปเป็น อชฺฌยิตพฺพํ

๑๓. อวสฺสกาธมิเณสุ ณี จ.

ณี จ อ.ณี ปัจจัยด้วย กิจฺจา จ อ.กิจจ ปัจจัยด้วย โหนฺติ ย่อมลง อวสฺสกาธมิเณสุ ในอรรถ ท. มีอรรถว่า แน่นอน และอรรถว่า ผู้ถือเอาหนี้. อุ. การีสิ เม กมฺมํ อวสฺสํ, ทายีสิ เม สตํ อิณํ, กตฺตพฺพํ เม กมฺมํ, ธาเรตพฺพํ เม สหสฺสํ อิณํ เป็นต้น.

อธิบาย. ก อักษรใน อวสฺสก ไม่มีอรรถโดยเฉพาะ ศัพท์ว่า อวสฺส กล่าวอรรถว่า แน่แท้ ลง กิจฺจ ปัจจัย เช่น ณิ ตพฺพ อนีย ปัจจัยเป็นต้นในอรรถ อวสฺสก นั้น, ตุ๎วํ อ.ท่าน การี เป็นผู้กระทำ กมฺมํ ซึ่งกรรม เม ของเรา อสิ ย่อมเป็น อวสฺสํ แน่แท้, กมฺมํ อ.กรรม เม ของเรา ตยา อันท่าน กตฺตพฺพํ พึงกระทำ อวสฺสํ แน่แท้ (การีสิ = การี + อสิ)

อธมิณ - ในปทานุกรมสันสกฤตแสดงเป็น ๒ นัยคือ อุตฺตมิณ = เจ้าหนี้, อธมิณ = ลูกหนี้ (ผู้ถือเอาหนี้) ฉะนั้น อรรถว่า "ผู้ถือเอาหนี้" เป็นอรรถของ อธมิณ, "อธมฺ อิณ ยสฺสาติ อธมิโณ =อิณ อ.หนี้ อธมฺ อันเลว (เพราะจะต้องใช้คืน) ยสฺส ของบุคคลใด อตฺถิ มีอยู่ อิติ เพราะเหตุนั้น อธมิโณ ชื่อว่าอธมิณะ

ตุ๎วํ อ.ท่าน ทายี เป็นผู้ควรให้ สตํ ซึ่งหนี้หนึ่งร้อย เม แก่เรา อสิ ย่อมเป็น, สหสฺสํ อ.หนี้

หนึ่งพัน เม ของเรา ตยา อันท่าน ธาเรตพฺพำ พึงนำมา (ชำระ)

ทายี ตัวตั้งคือ ทา ตั้งชื่อธาตุ ลง ณี ปัจจัยด้วยสูตรนี้ ที่เหลือดูในสูตร อาการนฺตานมาโย, การี ตัวตั้งคือ กร อาเทส อ อันเป็นที่สุดของ ก เป็น อา วุทธิ, กตฺตพฺพำ ลง ตพฺพ ปัจจัยด้วยสูตรนี้ อาเทส ร ที่สุดธาตุเป็น ตฺ ด้วยสูตร ตุ๎ตุนตพฺเพสุ วา

ธาเรตพฺพำ ตัวตั้งคือ ธร ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "ธร = ธรเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง ตพฺพ ปัจจัย ลง เณ ปัจจัยด้วยสูตร จุราทิโต เณยา ตั้งชื่อการิตะ ลบ ณ อนุพันธ์ อาเทส อ อันเป็นที่สุดของ ธ เป็น อา วุทธิด้วยสูตร อสโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต นำ ร ไปประกอบกับ เอ กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น อำ สำเร็จรูปเป็น ธาเรตพฺพำ

๑๔. อรหสกฺกาทีหิ ตุ๎.

ตุ๎ อ.ตุ๎ ปัจจัย โหติ ย่อมลง โยเค ในที่ประกอบ อรหสกฺกาทีหิ กับศัพท์ ท.มี อรห และ สกฺก เป็นต้น. อุ. วตฺถุ๎ อรหติ เป็นต้น.

อธิบาย. วิธีการของสูตรนี้เหมือนกันกับสูตร อรหสกฺกาทีสุ จ ในกิตกัณฑ์ ในรูปสิทธิไม่มีสูตรนี้ (อรหติ ย่อมควร วตฺถุ๎ เพื่ออันกล่าว)

วตฺถุ๎ ตัวตั้งคือ วท ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "วท = วิยตฺติยำ วาจานำ" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง ตุ๎ ปัจจัยด้วยสูตร อรหสกฺกาทีหิ ตุ๎ อาเทส ทฺ เป็น ตฺ ด้วย จ ศัพท์ในสูตร โท ธสฺส จ นำ ตฺ ไปประกอบกับ ตุ๎ ตั้งชื่อว่า "ตุมตฺถ สัมปทาน" ด้วยสูตร สิลาฆฯเปฯ ภิยฺยสตฺตมฺยตฺเถสุ จ ลง ส วิภัติด้วยสูตร สมฺปทาเน จตุตฺถี ลบด้วยสูตร สพฺพาสมาวุโสฯ สำเร็จรูปเป็น วตฺถุ๎ (อีกนัยหนึ่งสามารถสำเร็จรูปได้โดย ลบ ทฺ ที่สุดธาตุด้วยสูตร ภุชาทีนมนฺโต โน ทฺวิ จ แล้วลงเทฺวภาวะ)

๑๔. วชาทีหิ ปพฺพชฺชาทโย นิปจฺจนฺเต.

ปพฺพชฺชาทโย อ.ศัพท์ ท.มี ปพฺพชฺช เป็นต้น นิปจฺจนฺเต ย่อมให้ตกลง วชาทีหิ ด้วยธาตุ ท.มี วช เป็นต้น. อุ. ปพฺพชฺชา เป็นต้น.

อธิบาย. สูตรนี้เป็นสูตรใหญ่ในอุณาทิกัณฑ์ อุทาหรณ์ที่ไม่อาจสำเร็จได้ด้วยสูตรอื่น ๆ สูตรนี้เป็นสูตรรับหน้าที่ทำให้สำเร็จลงไปได้ (อาจจะมีเป็น นิ + ปท ธาตุเป็นรูป นิปฺปชฺชนฺเต ในคัมภีร์สันสกฤต ถ้าเป็นนิบาตนะสูตรใหญ่จริง ๆ ล้วนมีด้วย นิ + ปต ธาตุ ทั้งสิ้น ฉะนั้น "นิปจฺจนฺเต" เหมาะสมที่สุด)

แม้ในสูตรใหญ่นี้ก็สามารถให้สำเร็จด้วยสูตรน้อยตามที่เกี่ยวข้อง ทั้งที่สามารถสำเร็จได้ด้วยสูตรน้อย ๆ เหล่านั้นอยู่ การที่ยังกล่าวสูตรใหญ่นี้อีกเรียกว่า "ปัชชุนนคติกนัย" (ปัชชุนนคติกะ = นัยฝนตก มีอธิบายว่า ฝนนั้น นอกจากตกบนที่ราบสูงที่ไม่มีน้ำแล้ว แม้ในมหาสมุทรซึ่งมีน้ำอยู่แล้วฝนก็

ยังตกซ้ำอีก ในทำนองเดียวกัน นอกจากสามารถจัดทำในที่ ๆ สูตรเล็กไม่สามารถจัดทำได้แล้ว ก็ยังเข้าไปจัดทำในที่ ๆ อันสูตรอื่นจัดทำได้อีกด้วย)

ป ศัพท์ใน ปพฺพชฺชา กล่าวอรรถว่า "เริ่มแรก, ก่อน" วช ธาตุกล่าวอรรถว่า "เข้าถึง–เว้น" ปฐมเมว วชิตพฺพาติ ปพฺพชฺชา = วชิตพฺพา พึงเข้าถึง (พึงเว้น) ปฐมเมว ก่อนนั่นเทียว อิติ เพราะเหตุนั้น ปพฺพชฺชา ชื่อว่า ปัพพัชชา

ปพฺพชฺชา ตัวตั้งคือ ป + วช ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "วช = คติมฺหิ" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง ณฺย ปัจจัยด้วยสูตร ณฺโย จ กำหนดเป็นการิตะ ลบ ณฺ อนุพันธ์ นำ ชฺ ไปประกอบกับ ย (ปวชย) ลง วฺ เทฺวภาวะด้วยสูตร ปุพฺเพ เทฺวภาวโว จาเน อาเทส ว ทั้งสองตัวเป็น พ ทั้งสองตัวด้วย จ ศัพท์ในสูตร โท ธสฺส จ (ปพฺพชย) อาเทส ชย เป็น ชฺช ด้วยสูตร วชาทีหิ ปพฺพชฺชาทโย นิปจฺจนฺเต ลง อา ปัจจัยด้วยสูตร อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย แยก ชฺช ลบ รวม กำหนดเป็นนาม ลบ สิ สำเร็จรูปเป็น ปพฺพชฺชา

ในอุทาหรณ์นี้ เมื่อสำเร็จรูปเป็น ปพฺพชย แล้วสามารถให้สำเร็จรูปด้วยการอาเทส ชย เป็น ช ด้วย การ ศัพท์ในสูตร ยวตฺ ตลนฯ แล้วลงเทฺวภาวะ ในขั้นนี้นักเรียนคงได้ทราบแล้วว่า แม้ไม่มีสูตรใหญ่นี้ก็สามารถสำเร็จรูปได้ด้วยสูตรอื่น ๆ การที่สูตรใหญ่เข้ามาอยู่ด้วยนั้นเป็นความยุ่งยากสำหรับผู้ที่ยังอยู่ในขั้นพื้นฐาน ฉะนั้น ในอุทาหรณ์ที่เหลือจะไม่ทำตัวรูป พอได้พื้นฐานแล้วต่อ ๆ ไปจะมีความเข้าใจขึ้นเอง

๑๖. กฺวิโลโป จ.

กฺวิโลโป จ อ.การลบ กฺวิ ปัจจัยด้วย โหติ ย่อมมี นิปจฺจนฺเต จ ย่อมตกลง ด้วยวิธีการอันสมควรด้วย. อุ. วิภู, สภา เป็นต้น.

อธิบาย. ด้วย จ ศัพท์ใน กฺวิโลโป จ ดึงเอา นิปจฺจนฺต ในสูตรหน้ามาด้วย แม้จะกล่าวว่า นิปจฺจนฺเต ก็มิได้หมายความว่าจะต้องให้สำเร็จด้วยสูตรนี้ แต่หมายความว่าจะต้องให้สำเร็จด้วยสูตรอื่น ๆ ที่สมควร

วิภู ผู้เป็นแจ้ง, สภา ที่ประชุม

วิภู ตัวตั้งคือ วิ + ภู ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "ภู = สตฺตายํ" ลง กฺวิ ปัจจัยด้วยสูตร กฺวิ จ ลบ กฺวิ ปัจจัยด้วยสูตร กฺวิโลโป จ ลง สิ ลบ สิ สำเร็จรูปเป็น วิภู. "สงฺคมฺม ภนฺติ เอตฺถาติ สภา = สงฺคมฺม รวมแล้ว เอตฺถ ในที่ประชุมนี้ ภนฺติ ย่อมรุ่งโรจน์ อิติ เพราะเหตุนั้น สภา ชื่อว่าสภา, ตัวตั้งคือ สํ + ภา ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "ภา = ทิตฺติมฺหิ" ลง กฺวิ ปัจจัย ลบ กฺวิ ปัจจัย (สภา) ลบนิคคหิตด้วยสูตร พฺยญฺชเน จ กำหนดเป็นนาม ลง สิ ลบ สิ

๑๗. สจฺชานฺ กคา ฌานุพนฺเธ.

กคา อ.การอาเทสเป็น ก และ ค ท.ตามลำดับ สจฺชานฺ ของ จ และ ช อักษร ท.อันเป็นที่สุดของธาตุที่เป็นไปพร้อมกับ จ และ ช อักษร โหนฺติ ย่อมเป็น ฌานุพนฺเธ ในเพราะปัจจัยที่มี

ณ อนุพันธ์. อุ. โอโก, โภโค เป็นต้น.

อธิบาย. (โอโก เรือน, โภโค โภคะ) แม้ไม่มีสูตรนี้ก็สามารถสำเร็จได้ด้วยสูตร กคา จชานำ

โอโก ตัวตั้งคือ อุจ ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "อุจ = สมวาเย" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ กำหนดเป็นการิตะ ลบ ณ อนุพันธ์ ทำเป็นวุทธิด้วยสูตร อสโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต อาเทส จฺ เป็น กฺ ด้วยสูตร สจชานำ กคา ณานุพนฺเธ นำ กฺ ไปประกอบกับ อ กำหนดเป็นนาม เป็นต้น

ภุชฺชเตติ โภโค = ภุชฺชเต (อันเขา) ย่อมเสวย อิติ เพราะเหตุนั้น โภโค ชื่อว่าโภคะ (ตัวตั้ง คือ ภุช ลง ณ ปัจจัยด้วยสูตร วิสรุชปทาทิโต ณ อาเทส ชฺ เป็น คฺ ด้วยสูตรนี้)

๑๘. นุทาทีหิ ยุญฺวุนมฺมานนากานนกา สการิเตหิ จ.

อนานนากานนกา อ.การอาเทสเป็น อน, อานน, อก และ อานนก ท. ยุญฺวุนำ ของ ยุ และ ณฺวุ ปัจจัย ท. ปเรสำ อันเป็นเบื้องหลัง นุทาทีหิ จากธาตุ ท.มี นุท เป็นต้นด้วย สการิเตหิ จ จากธาตุ ที่เป็นไปพร้อมกับการิตปัจจัยด้วย โหนฺติ ย่อมเป็น. อุ. ปนุทโน, กานนำ, ปนุทโก, ชานนโก-อาณา-ปโก, สญฺชานนโก เป็นต้น.

อธิบาย. ด้วย อาทิ ศัพท์ใน นุทาทีหิ ได้แก่ สูท และ ณา ธาตุเป็นต้น ด้วย สการิเตหิ จ ได้ แก่ธาตุทั้งปวงที่จะต้องลงด้วยการิตปัจจัย อาเทส ยุ เป็น อน และ อานน อาเทส ณฺวุ เป็น อก และ อานนก ในเบื้องหลังธาตุเหล่านั้น อุทาหรณ์มี ปนุทโน เป็นต้น ชานนโก เป็นที่สุดนั้นเป็นอุทาหรณ์ที่ ไม่ต้องประกอบด้วยการิตปัจจัย ส่วนอุทาหรณ์ที่ว่า "อาณาปโก, สญฺชานนโก" เป็นอุทาหรณ์ที่ประกอบ ด้วยการิตปัจจัย

ปนุทโน, ปนุทโก = ผู้ถูกขับออก, กานนำ = ป่า, ชานนโก = ผู้รู้, อาณาปโก = ผู้สั่ง, สญฺชานนโก = ผู้ให้รู้

ปนุทโน ตัวตั้งคือ ป + นุท ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "นุท = เขเป" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง ยุ ปัจจัยด้วยสูตร กตฺตุกรณเภเทสุ จ อาเทส ยุ เป็น อนฺ ด้วยสูตร นุทาทีหิ ยุญฺวุนมฺมานนากานนกา สการิเตหิ จ แยก นฺ ลบ รวม อาเทส อุ ที่สุดของ นุ เป็น อู ทีฆะด้วยสูตรใหญ่คือ กฺวจิ ธาตุ กำหนด เป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น ปนุทโน

กานนำ ตัวตั้งคือ กุ ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "กุ = สทฺเท" ลง ยุ ปัจจัย อาเทส ยุ เป็น อานน ด้วยสูตรนี้ แยก กฺ ลบ อุ นำ กฺ ไปประกอบกับ อา กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จ รูปเป็น กานนำ

ชานนโก ตัวตั้งคือ ญา ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "ญา = อวโพธเน" ลง ณฺวุ ปัจจัย อาเทส ณฺวุ เป็น อานนก ด้วยสูตรนี้ อาเทส ญา เป็น ชา ด้วยสูตร ญาสฺส ชาชนา แยก ชฺ ลบ อา นำ ชฺ ไป ประกอบกับ อา กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น ชานนโก

อาราปโก ตัวตั้งคือ อาณ ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "อาณ = เปสเน" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง ณาเป ปัจจัย และตั้งชื่อว่าการิตะด้วย ด้วยสูตร ธาตูหิ เณณยณาเปณาปยฯ ลง ณุ ปัจจัยด้วยสูตร สพฺพโต ณุตุวาวี วา ลบ ณ อนุพันธ์ด้วยสูตร การิตานำ โณ โลปำ แยก ณ ลบ รวม อาเทส ณุ เป็น อก ด้วยสูตร นุทาทีหิ ฯเปฯ สการิเตหิ จ (อาณเป อก) แยก ป ลบ รวม กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น อาณปโก

สญฺชานนโก ตัวตั้งคือ สำ + ญา ลง ณาเป ปัจจัย ตั้งชื่อว่าการิตะ ลบ ณ อนุพันธ์ อาเทส ญา เป็น ชา ด้วยสูตร ญาสฺส ชาชำนา อาเทสนิคคหิตที่ สำ เป็น ญ(สญฺช อาเป)ลง ณุ ปัจจัยด้วยสูตร สพฺพโต ณุตุวาวี วา อาเทส ณุ เป็น อานนก ด้วยสูตรนี้ (สญฺช อาเป อานนก) ลบการิตปัจจัยด้วยสูตรใหญ่ คือ กุวจิ ธาตุ (สญฺชา อานนก) แยก ญช ลบ รวม กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น สญฺชานนโก

(การอาเทสเป็น อน, อก แม้สำเร็จได้ด้วยสูตร "อนกายุณฺวูนำ" ก็จริง แต่เมื่อเห็นการอาเทสเป็น อานน, อานนก ในเบื้องหลัง นุท ธาตุเป็นต้นแล้วกลัวจะเข้าใจผิดคิดว่า "จะไม่อาเทสเป็น อน, อก แล้ว" ฉะนั้น จึงได้เติมการอาเทสเป็น อน, อก เข้าไปด้วย)

๑๔. อิ ย ต ม กิ เอ สานมนฺตสฺสโร ทีฆำ, กุวจิ หิสฺส คุณำ, โทรำ สกุชี จ.

อนฺตสฺสโร อ.สระอันเป็นที่สุด อิยตมกิเอสานำ ของ อิ, ย, ต, ม, กิ, เอ, และ ส ศัพท์ ท. คุณำ อันเป็นคุณ หิสฺส ของ หิส ธาตุ อาปชฺชเต ย่อมถึง ทีฆำ ซึ่งความเป็นทีฆะบ้าง กุวจิ ในบางแห่ง โท อ.ท อาปชฺชเต ย่อมถึง รำ ซึ่งความเป็น ร บ้าง สกุชี จ อ.การอาเทสเป็น ส, กุช, และ อี ท. ด้วย อนฺตสฺส ของ ส ที่สุดธาตุ โหนฺติ ย่อมมี กุวิมฺหิ ในเพราะ กุวิ ปัจจัย. อุ. อีทิโส, อีทิกุโข, อีที เป็นต้น.

อธิบาย. อีทิโส ผู้ดูเช่นผู้นี้ (ผู้เหมือนกับผู้นี้) อีริโส เป็นต้นมีอรรถเหมือนกัน คำว่า "อิ ย ต ม กิ เอ สานมนฺตสฺสโร ทีฆำ" จะอาเทสเป็นทีฆะดังนี้ อี ยา ตา มา กี (เอ) สา

ในสองบทว่า หิสฺส คุณำ เรียกวิเสสนะว่า "คุณ = คุณ" แม้จะกล่าวว่าวิเสสนะ บทอุปมาเช่น อยมิว เป็นต้นก็เรียกว่า วิเสสนะ (ในที่อื่น ไม่ใช่ประเภท ตุลยาธิกรณวิเสสนะ) ฉะนั้น จะต้องอาเทสเฉพาะ อิ-ย เป็นต้น อันเป็น อุปมาน ของ หิส ธาตุเป็นทีฆะเท่านั้น ส่วน อิ-ย เป็นต้นที่ไม่เกี่ยวข้องกับ หิส ธาตุจะอาเทสเป็นทีฆะไม่ได้ แม้บทว่า คุณำ ทั้งที่น่าจะกล่าวว่า "คุณานำ" เพื่อให้เป็นวิภัติเดียวกันกับ "อิยตมกิเอสานำ" แต่ก็กล่าวว่า "คุณำ" โดย วิภัติวจนวิปัลลาสนัย

เพราะกล่าวว่า โทรำ ฉะนั้น ในบางแห่งอาเทส ท จาก หิส ธาตุเป็น ร มีรูปเป็น อีริโส เป็นต้น เมื่อไม่มีอาเทสเป็น ร จะเป็นรูป อีทิโส เป็นต้น, สกุชี จ ตัดบทเป็น ส + กุช อี จ เมื่ออาเทส ส ที่สุดธาตุเป็น ส จะเป็นรูปว่า อีทิโส, เมื่ออาเทสเป็น กุช จะเป็นรูป อีทิกุโข, เมื่ออาเทสเป็น อี จะเป็นรูป อีที เป็นต้น (เพราะมี กุวิ ปัจจัยเป็นเบื้องหลัง จึงต้องอาเทส ส เป็น ส (อีก

อย่างหนึ่ง ประสงค์จะให้สระ อ มีอยู่ใน ส) เพราะกลัวว่าจะลบ ส ที่สุดธาตุด้วยสูตร ธาตฺวนฺตสฺส โลโป กฺวิมฺหิ, สูตรนี้ ในนฺยาสรูปสิทธิ นอกจากจะพรรณาอีกแนวหนึ่งแล้ว ท่านยังเปลี่ยนปาฐะเพื่อให้เรียบร้อยยิ่งขึ้นอีกด้วย ในที่นี้ จะเขียนไปตามรูปสิทธิ)

ในการทำตัว มติของนฺยาสะ อาเทส อิม เป็น อิ ด้วยสูตรนี้เอง เพราะ นิปจฺจนฺเต ศัพท์ตามมาในรูปสิทธิ อาเทส อิม เป็น อิ ด้วยนิปาตนะคือ อิ วิธีใดก็ได้ขอให้สำเร็จรูปได้เป็นเรื่องใหญ่

การทำตัว. ทำรูปวิเคราะห์ดังนี้ "อิม มิว นำ ปสฺสตีติ อีทิโส" ถ้าดู "ปสฺสติ" ซึ่งเป็นกริยาที่กล่าวกัตตาแล้วอาจเข้าใจว่าเป็น กัตตุสาธนะ แต่ในที่นี้เป็น อวุตตกัมมสาธนะ เพราะ กฺวิ ปัจจัย กล่าว อวุตตกัมมะ ในวากยะวิเคราะห์ ส่วนอาจารย์ผู้ทำรูปวิเคราะห์ในสมัยก่อน เข้าใจว่าประสงค์จะทำให้เป็น กัตตุสาธนะ เพราะ กฺวิ ปัจจัยกล่าวกัตตา "ปสฺสติ ย่อมเห็น นำ ซึ่งผู้นั้น อยำ อิว เพียงดัง ผู้นี้ อิติ เพราะเหตุนั้น อีทิโส ชื่อว่า อีทิสะ

อีกนัยหนึ่ง รูปสิทธิกล่าววิเคราะห์ที่เป็น กัมมสาธนะ จริง ๆ ดังนี้ "อย มิว มิสฺสตีติ อีทิโส" วิเคราะห์นี้เท่านั้นมีอธิบายชัดเจน ฉะนั้น ต่อ ๆ ไปจะทำเฉพาะกัมมสาธนะเท่านั้น "ทิสฺสติ ย่อมปรากฏ อยำ อิว เพียงดังผู้นี้ อิติ เพราะเหตุนั้น อีทิโส ชื่อว่าอีทิสะ" อีทิโส = ผู้ปรากฏเช่นผู้นี้ อีทิสา (อีทิสี) = หญิงผู้ปรากฏเช่นหญิงนี้ อีทิสำ = ใจที่ปรากฏเช่นใจนี้

อีทิโส ตัวตั้งคือ อิมสทฺทูปปท ทิส ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "ทิส = เปกฺขเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง กฺวิ ปัจจัยด้วยสูตร กฺวิ จ อาเทส อิม เป็น อิ ด้วยนิปาตนะนี้คือ "อิ" ใน อิยตมกึ เป็นต้น อาเทส อิ เป็น อี ทีฆะ และอาเทส ส เป็น ส ด้วย ด้วยสูตร อิ ย ต ม กิ เอ สานมนฺตสฺสโร ทีฆำ กฺวจิ ทิสสฺส คุณำ โทรำ สกฺขี จ ลบ กฺวิ ปัจจัยด้วยสูตร กฺวิโลโป จ (อีทิส) กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น อีทิโส (การสำเร็จรูปของอุทาหรณ์ที่เหลือดูในรูปสิทธิ)

โยวิย ทิสฺสตีติ ยาทิโส = อยำ อ.ผู้นี้ ทิสฺสติ ย่อมปรากฏ โยวิย ราวกะว่าผู้ใด อิติ เพราะเหตุนั้น ยาทิโส ชื่อว่ายาทิสะ

โส วิย ทิสฺสตีติ ตาทิโส = ผู้ปรากฏเช่นผู้นั้น (บท "ตาทิ" ในที่แสดงตาทิคุณของพระอรหันต์เป็นกัตตุสาธนะ, "ตมิว ปสฺสตีติ ตาที = ผู้เห็นอิฏฐารมณ์นั้น เช่นอนิฏฐารมณ์")

อหำ วิย ทิสฺสตีติ มาทิโส = ผู้ปรากฏเช่นเรา, ผู้ที่เหมือนเรา, คนอย่างเรา, โกวิย ทิสฺสตีติ กีทิโส = อยำ อ.ผู้นี้ ทิสฺสติ ย่อมปรากฏ โกวิย เช่นใคร อิติ เพราะเหตุนั้น กีทิโส ชื่อว่ากีทิสะ, กีทิโส = ผู้เช่นใคร

เอโส วิย ทิสฺสตีติ เอทิโส = ผู้ปรากฏเช่นผู้นี้ บางแห่งเป็น เอตาทิโส ก็มี "สมาโน วิย มิสฺสตีติ สาทิโส = อยำ อ.ผู้นี้ ทิสฺสติ ย่อมปรากฏ สมาโน วิย เช่นผู้เสมอ อิติ เพราะเหตุนั้น สาทิโส ชื่อว่าสาทิสะ (บางแห่งเป็น "สทิโส" โดยไม่อาเทส อ ของ ส เป็น อา ก็มี)

เมื่ออาเทส ท เป็น ร ด้วยสูตรนี้จะเป็นรูป อีริโส, ยาริโส เป็นต้น, เมื่ออาเทส สฺ ที่สุดธาตุเป็น กฺข จะเป็นรูป อีทิกฺโข, ยาทิกฺโข เป็นต้น, เมื่ออาเทส สฺ ที่สุดธาตุเป็น อี จะเป็นรูป อีที, ยาที เป็นต้น, ส่วนอรรถและวิเคราะห์นั้นง่ายแล้ว

ด้วย จ ศัพท์ใน สกฺขี จ รวมการจัดทำในที่มี ตุมฺห เป็นต้นเป็นบทหน้าด้วย เช่น ตุมฺหาทิโส = ผู้ปรากฏเช่นพวกท่าน, ขนฺธาทิโส = ธรรมที่ปรากฏเช่นขันธ์ เป็นต้น

๒๐. ภฺยาทีหิ มติพุทฺธิปูชาทีหิ จ กฺโต.

กฺโต อ.กฺต ปัจจัย โหติ ย่อมลง ภฺยาทีหิ (ในเบื้องหลัง) จากธาตุ ท.มี ภี เป็นต้นด้วย มติพุทฺธิ-ปูชาทีหิ จ (ในเบื้องหลัง) จากธาตุ ท.มี มน, พุธ, และ ปูช ธาตุเป็นต้นด้วย. อุ. ภีโต, สมฺมโต, พุทฺโธ, ปูชิโต

อธิบาย. (ในหนังสือบางเล่มเป็น มทิ, พุธิ ไม่สอดคล้องกันกับรูปสิทธิ) เพราะกล่าวแล้วว่า ภาวกมฺเมสุ กิจฺจกฺตขตฺถา ฉะนั้น กฺต ปัจจัยนี้ลงในอรรถของภาวะและกรรม, ภีโต อันเขากลัวแล้ว, สมฺมโต อันเขารู้พร้อมแล้ว, อันเขาสมมุติแล้ว, พุทฺโธ พระพุทธเจ้า (ผู้มีอานุภาพมาก) รู้แล้ว, ปูชิโต ผู้อันเขาบูชาแล้ว

ภีโต ตัวตั้งคือ ภี ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "ภี = ภเย" ลง กฺต ปัจจัยด้วยสูตร ภฺยาทีหิ มติพุทฺธิ-ปูชาทีหิ จ กฺโต ลบ กฺ อนุพันธ์ด้วยสูตรใหญ่คือ กฺวจิ ธาตุ กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น ภีโต

สมฺมโต ตัวตั้งคือ สํ + มน ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "มน = ญาเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง กฺต ปัจจัยด้วยสูตรนี้ ลบ กฺ อนุพันธ์ด้วยสูตรใหญ่คือ กฺวจิ ธาตุ ลบ นฺ ที่สุดธาตุด้วยสูตร คมขนหนรมาทีนมนฺโต อาเทสนิคคหิตเป็น มฺ ด้วยสูตร วคฺคนฺตํ วา วคฺเค นาํ มฺ ไปประกอบกับ ม กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น สมฺมโต

พุทฺโธ ตัวตั้งคือ พุธ ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "พุธ = อวคมเน" ลง กฺต ปัจจัย ลบ กฺ อนุพันธ์ แล้วสืบทำตัวด้วยสูตร ธฆภเหหิ ธตา จ, หจตฺตฺถานมนฺตานำ. ปูชิโต ตัวตั้งคือ ปูช ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "ปูช = ปูชายำ" ลง กฺต ปัจจัย ลบ กฺ อนุพันธ์, ลง อิ อาคม, ยังมีอุทาหรณ์ที่พึงถือเอาได้ด้วย อาทิ ศัพท์ใน ภฺยาทีหิ และใน ปูชาทีหิ, อุทาหรณ์เหล่านี้ทั้งหมด สามารถสำเร็จรูปได้ ด้วยสูตร ภาว-กมฺเมสุ ต ในกิตกัณฑ์

๒๑. เวปุสิทวมฺกุหาภูหฺวาทีหิ' ฉฏฺฐิมฺณิมา นิพฺพตฺเต.

อฉฏฺฐิมฺณิมา อ.อณุ, ตฺวิมฺ และ ณิมฺ ปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง นิพฺพตฺเต ในอรรถนิพพัตตะ เวปุสิทวมฺกุหาภูหฺวาทีหิ (ในเบื้องหลัง) จากธาตุ ท.มี เวปุ, สิ, ทว, วมฺ, กุ, หา, ภู และ หุ ธาตุเป็นต้น. อุ. เวปณุ เป็นต้น.

อธิบาย. เมื่อลบสระอันเป็นที่สุดใน เวปุ จะเป็นรูป "เวปุ" ยังต้องการสระ อ เพื่อเป็นที่ประกอบของ ปฺ อยู่ ฉะนั้น จึงต้องกล่าวว่า อถุ ปัจจัย ประสงค์จะกล่าวว่า "อถุตฺติมณิมา" จึงลบสระ อ ไว้ด้วยสูตร วา ปโร อสรูปา

ปัจจัยนี้ เพราะกล่าวแล้วว่า "ลงในอรรถ นิพพัตตะ" ฉะนั้น อาจจะเข้าใจผิดคิดว่า "เวปนํ เวโป, เวเปน นิพฺพตฺตํ เวปถุ" ซึ่งกัจจายนวุตติทำวิเคราะห์ไว้นั้นว่าเป็น วิเคราะห์ที่แท้จริง นอกจากนั้นก็อาจจะเข้าใจว่าเป็น "นิพพัตตตัทธิต" เพราะเห็นบท "นิพฺพตฺต" ถูกลบไป คำกล่าวของกัจจายนะนั้นเป็นเพียงการแสดงเพื่อทำวิเคราะห์เท่านั้น แม้ตัทธิตก็ไม่ใช่ ถ้าถือเอาตามคำว่า "เป็นไปด้วยความหวั่นไหว" แล้วกริยาเป็น "ความหวั่นไหว " อยู่นั่นเอง ฉะนั้น พึงทำวิเคราะห์เป็นภาวสาธนะว่า "เวปนํ เวปถุ = เวปนํ ความหวั่นไหว เวปถุ ความหวั่นไหว"

เวปถุ ตัวตั้งคือ เวปุ ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "เวปุ = กมฺปเน" ลบสระ อุ อันเป็นที่สุด ลง อถุ ปัจจัยด้วยสูตร เวปุสิ ฯเปฯ นิพฺพตฺเต นำ ปฺ ไปประกอบกับ อ กำหนดเป็นนาม ลง สิ ลบ สิ สำเร็จรูปเป็น เวปถุ

สยนำ สยถุ = สยนำ การนอน สยถุ การนอน (เป็นโรคบวมที่ต้องนอนมาก) สิ ธาตุ อถุ ปัจจัย อาเทส อิ ของ สิ เป็น เอ วุทธิด้วยสูตร อญฺเญสุ จ อาเทส เอ เป็น อยฺ ด้วยสูตร เอ อย

จะแสดงตามลำดับธาตุที่มีอยู่ในสูตร – ทวนำ ทวถุ = ทวนำ ความเร่าร้อน ทวถุ ความเร่าร้อน (ตัวร้อน) ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "ทว = ทวเน" บางท่านคิดว่าเป็น ทุ ธาตุ อาเทส อุ ของ ทุ เป็น โอ ด้วยสูตร อญฺเญสุ จ อาเทส โอ เป็น อวฺ ด้วยสูตร โออว สเร

วมนำ วมถุ = วมนำ การคาย วมถุ การคาย (ในบทนี้ ในโมคคัลลาน ขาทิกัณฑ์ สูตรที่ ๕๖ แสดงเป็นกัมมสาธนะ พร้อมทั้งตัวอย่างดังนี้ "วมียเตติ วมถุ") ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "วมุ = อุคฺคิรเณ"

กรณำ กุตฺติมำ = กรณำ การทำ กุตฺติมำ การทำ แม้บทนี้ก็ควรเป็นกัมมสาธนะ ด้วยดังนี้ "กรียิตฺถาติ กุตฺติมำ" ในคัมภีร์แสดงว่า ของแท้คือ "ชาติ มณิ = แก้วมณีแท้" ของปลอมคือ "มณิ กุตฺติม = แก้วมณีที่ถูกทำขึ้น หรือ แก้วมณีปลอม"

กุตฺติมำ ตัวตั้งคือ กร ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "กร = กรเณ" ลง ตฺติม ปัจจัยด้วยสูตรนี้ อาเทส กรฺ เป็น กุ ด้วยนิปาตนะที่มาในสูตรนี้ว่า กุ กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น อำ สำเร็จรูปเป็น กุตฺติมำ

ทานำ ทตฺติมำ = ทานำ การให้ ทตฺติมำ การให้ (ทำเป็นกัมมสาธนะด้วยว่า ทียตีติ ทตฺติมำ = ปัจจัยอันเขาให้) ทา ธาตุ ตฺติม ปัจจัย อาเทส อา ของ ทา เป็น อ รัสสะด้วยสูตร กฺวจาทิมชฺฌตฺตรานำ ฯ

ภวนำ โภตฺติมำ = ภวนำ ความเป็นไป โภตฺติมำ ความเป็นไป, ภู ธาตุ ตฺติม ปัจจัย อาเทส อู ของ ภู เป็น โอ วุทธิด้วยสูตร อญฺเญสุ จ

อวหุติ โอหาวิมํ = อวหุติ การบูชา โอหาวิมํ การบูชา (อีกนัยหนึ่ง – วัตถุอันเขาบูชา) อว + หุ ธาตุ ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "หุ = ทานาทนหพฺยปฺปทาเนสุ" ลง ณิ ปัจจัยด้วยสูตรนี้ กำหนดเป็นการิตะ ลบ ณฺ อนุพันธ์ อาเทส อุ ที่สุดของ หุ เป็น โอ วุทธิด้วยสูตร อสฺโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต อาเทส โอ เป็น อาว ด้วยสูตร เตอาวายา การิเต นำ วฺ ไปประกอบกับ อิ อาเทส อว เป็น โอ ด้วยสูตร โอ อวสฺส กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น อํ สำเร็จรูปเป็น โอหาวิมํ

๒๒. อกฺโกเส นมฺหานิ.

นมฺหิ ครั้นเมื่อปฏิเสธนิบาตคือ น เบื้องหน้า มีอยู่ อกฺโกเส ครั้นเมื่ออรรถว่า "การด่า" คมฺยมาเน อันเขารู้อยู่ อานิ อ.อานิ ปัจจัย โหติ ย่อมลง. อุ. อคมานิ เต ชมฺม เทโส, อกรานิ เต ชมฺม กมฺมํ เป็นต้น.

อธิบาย. นมฺหานิ ตัดบทเป็น "นมฺหิ + อานิ" น ศัพท์เป็นบทนิบาต กล่าวอรรถว่า "ปฏิเสธ = ห้าม" ถ้ากล่าวอรรถว่า "การด่า" โดยมี น บทนิบาตในเบื้องหน้า ลง อานิ ปัจจัยด้วยสูตรนี้

ชมฺม เฮ้ย เจ้าคนเลว เทโส อ.ประเทศ (ของผู้อื่น) เต อันท่าน อคมานิ ไม่พึงไป (อาจารย์ทั้งหลายต่างแปลกันว่า คนอย่างเจ้าแสนเลวสิ้นดี)

ชมฺม เฮ้ย เจ้าคนเลว กมฺมํ อ.กรรม เต อันท่าน อกราณิ ไม่พึงทำ

เวลาทำตัวควรจะตั้งว่า น + คมุ จะเหมาะที่สุด แต่กลัวว่าจะเป็นการหนักใจเรื่องการ อาเทส น เป็น อ (เพราะข้ามไปอยู่ในข่ายของสมาส) ฉะนั้น จะทำการตั้งตัวว่า อ + คมุ บทว่า นคมานิ เป็นต้นนี้ เป็นบทสมาสที่มีกิตปัจจัยเป็นที่สุด ส่วนการแจกลิงค์ วจนะ และสาธนะ ของบทว่า อคมานิ นี้ดูในรูปสิทธิภาสาฏีกา

อคมานิ ตัวตั้งคือ อ + คมุ ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "คมุ = คติมฺหิ" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง อานิ ปัจจัยด้วยสูตร อกฺโกเส นมฺหานิ นำ มฺ ไปประกอบกับ อา กำหนดเป็นนาม ลบ สำเร็จรูปเป็น อคมานิ, อกราณิ ตัวตั้งคือ อ + กร แล้วทำตัว

๒๓. เอกาทิโต สกิสฺส กฺขตฺตุํ.

กฺขตฺตุํ อ.การอาเทสเป็น กฺขตฺตุํ สกิสฺส ของ สกึ ศัพท์ โหติ ย่อมเป็น เอกาทิโต (ในเบื้องหลัง) จากศัพท์ ท.มี เอก เป็นต้น. อุ. เอกกฺขตฺตุ เป็นต้น.

อธิบาย. เอกกฺขตฺตุ หนึ่งครั้ง (ใช้ประกอบคู่กับ "ภุญฺชติ ย่อมกิน" เป็นต้น) อธิบายของสูตรนี้ จะแสดงตามมติของนยาสะ เพราะเข้ากันได้กับสภาพของกัจจายนะ เอกกฺขตฺตุ เป็น ตัปปุริสสมาส ฉะนั้น เวลาทำตัวจะต้องตั้งว่า "เอก + สกึ" แล้วทำตัวตามกฎของตัปปุริสสมาส แต่กลัวว่าจะเป็นการทำให้นักศึกษามีความยุ่งยากจะทำตัวแบบย่อ ๆ ธรรมดา ๆ เท่านั้น สกึ ศัพท์แม้จะกล่าวอรรถของตัวเองโดยเฉพาะว่า "ครั้งเดียว" แต่เมื่อถูกประกอบเข้ากับ เอก ทฺวิ เป็นต้นแล้วจะกล่าวเป็น

สามัญธรรมดาว่า "ครั้ง" เพียงอย่างเดียวเท่านั้น ฉะนั้น ให้แปลว่า "สกึ ครั้ง เอกสฺส ของหนึ่ง เอกกฺขตฺตุ หนึ่งครั้ง หรือครั้งเดียว, สกึ ครั้ง ทฺวินฺน ของสอง ทฺวิกฺขตฺตุ สองครั้ง" เป็นต้น

เอกกฺขตฺตุ ตัวตั้งคือ เอกสกึ อาเทส สกึ เป็น กฺขตฺตุ ด้วยสูตร เอกาทิโต สกิสฺส กฺขตฺตุ (เอกกฺขตฺตุ) กำหนดเป็นนาม ลง สิ ลบ สิ สำเร็จรูปเป็น เอกกฺขตฺตุ, ตัวตั้งคือ ทฺวิสกึ อาเทส สกึ เป็น กฺขตฺตุ กำหนดเป็นนาม ลง สิ ลบ สิ, "ทฺวิกฺขตฺตุ" แม้จะแปลว่า "สองครั้ง" แต่ไม่จำเป็นต้องลง โย วิภัติ ลงเฉพาะ สิ วิภัติเพื่อแสดงอรรถของลิงค์เท่านั้น เพราะเหมือนกับบทนิบาต

การตีความหมายในสูตรนี้ สัททนีติไม่ชอบใจ แม้ในรูปสิทธิและโมคคัลลานะก็คิดไปอีกแบบหนึ่ง (ติกฺขตฺตุ สามครั้ง, จตุกฺขตฺตุ สี่ครั้ง, พหุกฺขตฺตุ มากครั้ง ฯลฯ)

๒๔. สุนสฺสุนสฺโสณวานุวานูนุนชุณานา.

โอณวานุวานูนุนชุณานา อ.การอาเทสเป็น โอณ, วาน, อุวาน, อูน, อุนข, อุณ, อา, และ อาน ท. อุนสฺส ของ อุนศัพท์อันมีที่สุด สุนสฺส ของปาฏิปทิกบทคือ สุน โหนฺติ ย่อมเป็น. อุ. โสโณ, สฺวาโน, สุวาโน, สูโน, สุนโข, สุโณ, สา, สาโน เป็นต้น.

อธิบาย. ให้ตัดบทเป็น "สุนสฺส + อุนสฺส + โอณ + วาน + อุวาน + อูน + อุนข + อุณ + อา + อาน" โสโณ = สุนัข, สฺวาโน = สุนัข อุทาหรณ์ตัวอื่น ๆ ก็มีอรรถเหมือนกันหมด, เรื่องของ ปาฏิปทิก ดูในภาสาฏีกา

โสโณ ตัวตั้งคือ สุน ลง สิ อาเทส อุน อันเป็นที่สุดของ สุน เป็น โอณ ด้วยสูตรนี้ อาเทส สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น โสโณ, ถ้าอาเทส อุน อันเป็นที่สุดของ สุน เป็น วาน จะสำเร็จรูปเป็น สฺวาน, ถ้าอาเทสเป็น อุวาน จะเป็นรูป สุวาน, ถ้าอาเทสเป็น อูน จะเป็นรูป สูน, ถ้าอาเทสเป็น อุนข จะเป็นรูป สุนข (ไม่ใช่ สุนกฺข), ถ้าอาเทสเป็น อุณ จะเป็นรูป สุณ, ถ้าอาเทสเป็น อา จะเป็น รูป สา, ลบ สิ, ถ้าอาเทสเป็น อาน จะเป็นรูป สาน อาเทส สิ เป็น โอ ในอุทาหรณ์ทั้งหมด ยกเว้น "สา"

๒๕. ตรุณสฺส สุสุ จ.

สุสุ อ.การอาเทสเป็น สุสุ ตรุณสฺส ของปาฏิปทิกบทคือ ตรุณ โหติ จ ย่อมเป็นด้วย. อุ. สุสุ.

อธิบาย. "โหติ จ = ย่อมเป็นด้วย" ฉะนั้น จ ศัพท์แสดงความไม่แน่นอนของการอาเทสเป็น สุสุ ว่า "ที่ไม่อาเทสเป็น สุสุ ก็มี", สุสุ = ชายหนุ่ม

การอาเทสบท "ตรุณ" เป็น สุสุ ด้วยสูตรนี้เป็นความประสงค์ที่จะแสดงปริยายซึ่งกันและกัน เพราะบท ตรุณ กับบท สุสุ มีอรรถอย่างเดียวกันคือ "ชายหนุ่ม" ที่แท้จริงแล้ว สุสุ มิได้ มาจากบท ตรุณ แต่อย่างใด ฉะนั้น สุสุ จึงเป็นบทเดิม แม้สูตรลำดับที่ ๒๔–๒๖ ก็มีสภาพนี้เช่นกัน

สุสุ ตัวตั้งคือ ตรุณ ลง สิ อาเทส ตรุณ เป็น สุสุ ด้วยสูตร ตรุณสฺส สุสุ จ ลบ สิ ด้วยสูตร

เสสโต โลปํ คสิปิ สำเร็จรูปเป็น สุสุ

๒๖. ยุวสฺสุวสฺสุวฺวานุนูนา.

อุวฺวานุนูนา อ.การอาเทสเป็น อุว, อุวาน, อุน, และ อูน ท. อุวสฺส ของ อุว อันเป็นที่สุด ยุวสฺส ของปาฏิปทิกบทคือ ยุว โหนฺติ ย่อมเป็น. อุ. ยุวา, ยุวาโน, ยุโน, ยูโน.

อธิบาย. ยุวา = ชายหนุ่ม, ยุวาโน เป็นต้นก็มีอรรถเหมือนกัน

ยุวา ตัวตั้งคือ ยุว ลง สิ อาเทส อุว อันเป็นที่สุดของ ยุว เป็น อุว ด้วยสูตร ยุวสฺสุวสฺสุ-วฺวานุนูนา อาเทส อ ที่สุดของ ว พร้อมกับ สิ วิภัติเป็น อา ด้วย อนฺต ศัพท์ที่เกินมาในสูตร ปุมนฺตสฺสา สิมฺหิ สำเร็จรูปเป็น ยุวา

ถ้าอาเทส อุว อันเป็นที่สุดเป็น อุวาน จะเป็นรูป ยุวาโน, ถ้าอาเทส ยุว เป็น อุน จะเป็นรูป ยุโน, ถ้าอาเทส อุว เป็น อูน จะเป็นรูป ยูโน

ให้แสดงไว้แล้วในนามคณะว่า ถ้าอาเทส อ ที่สุดของ ยุว เป็น อาน แล้วจะเป็นรูป ยุวาโน มตินั้นกับวิธีการในสูตรนี้ไม่เหมือนกัน หรือคนละอย่างกัน เป็นความประสงค์ที่จะแสดงว่า การอาเทส อุว เป็น อุว นั้นแม้บท ยุว ก็มีได้ ถ้าไม่อาเทส อุว เป็น อุว แล้วจะอาเทสเป็น อุวาน, อุน, อูน อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นนิจ แล้ว บทว่า ยุวา ก็ไม่สามารถมีขึ้นได้ อาจจะเข้าใจผิดว่าสามารถมีขึ้นได้เฉพาะ ยุวาน เป็นต้นเท่านั้น

๒๗. กาเล วตฺตมานาตีเต ณฺวาทโย.

กาเล ครั้นเมื่อกาล วตฺตมาเน อันเป็นปัจจุบันด้วย อตีเต อันเป็นอดีตด้วย คมฺยมาเน อันเขารู้อยู่ ณฺวาทโย อ.ปัจจัย ท.มี ณุ เป็นต้น โหนฺติ ย่อมลง. อุ. การุ, ภุวนุ, ภูตุ, ภูมิ เป็นต้น.

อธิบาย. ณฺวาทโย ตัดบทเป็น ณุ + อาทโย ด้วย อาทิ ศัพท์ในรูปสิทธิได้แก่ ยุ มิ ตฺต ปัจจัย เพราะแสดงในกาลทั้ง ๒ คือ ปัจจุบันและอดีต ฉะนั้น พึงทำรูปวิเคราะห์ดังนี้ "กโรตีติ การุ, อกาสีติ การุ" ส่วนการทำตัวได้ทำไปแล้วในสูตร กตฺตริ กิตฺ

ภวนฺติ เอตฺถาติ ภุวนุ = ภวนฺติ ย่อมเป็นไป เอตฺถ ในโลกนี้ อิติ เพราะเหตุนั้น ภุวนุ ชื่อว่า ภุวนะ

ภุวนุ ตัวตั้งคือ ภู ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "ภู = สตฺตายํ" ลง ยุ ปัจจัยด้วยสูตร กาเล วตฺต-มานาตีเต ณฺวาทโย อาเทส ยุ เป็น อน ด้วยสูตร นุทาทีหิ ยุญฺวูนฯ ตั้งชื่อ อุ ที่สุดของ ภุ ชื่อ ล อาเทส อุ เป็น อุว ด้วยสูตร ณลานมิยุวา สเร วา นำ วฺ ไปประกอบกับ อ (ภุวน) กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น อำ สำเร็จรูปเป็น ภุวนุ

ภวติ อภวีติ ภูตุ = ภวติ ย่อมเป็นไป อภวี ได้เป็นไปแล้ว อิติ เพราะเหตุนั้น ภูตุ ชื่อว่าภูตะ

(มหาภูตรูป, ภูต = ผี เช่น ยักษ์ เป็นต้น) ภูตํ ตัวตั้งคือ ภู ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "ภู = สตฺตายํ" ลง กฺต ปัจจัย ด้วยสูตรนี้ ลบ กฺ อนุพันธ์ด้วยสูตรใหญ่ คือ กฺวจิ ธาตุ กำหนดนาม ลง สิ เอา สิ เป็น อำ สำเร็จเป็น ภูตำ

ภวนฺติ เอตฺถาติ ภูมิ = ภวนฺติ ย่อมเป็นไป เอตฺถ ในประเทศนี้ อิติ เพราะเหตุนั้น ภูมิ ชื่อว่า ภูมิ ตัวตั้งคือ ภู ลง มิ ปัจจัยด้วยสูตรนี้ เป็นอิตถิลิงค์ รัตตาทิคณะ

๒๘. ภวิสฺสติ คมาทีหิ ณีมิณฺ.

ณีมิณฺ อ.ณี และ มิณฺ ปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง คมาทีหิ (ในเบื้องหลัง) จากธาตุ ท.มี คมุ เป็นต้น ภวิสฺสติ ในอนาคตกาล. อุ. คามี, คามิ เป็นต้น.

อธิบาย. (คามี, คามิ = ผู้มีปรกติจะไป)

ที่กล่าวว่า "ผู้มีปรกติจะไป" เพราะ ณี, มิณฺ มีอรรถเป็นตัสสีลละ, คามี ลง ณี ปัจจัย ให้แจกรูปเหมือนศัพท์ว่า "ทณฺฑี" เช่น "คามี-คามิ, คามิโน" เป็นต้น, คามิ ลง มิณฺ ปัจจัย ให้แจกรูปเหมือน อคฺคิ ศัพท์เช่น "คามิ-คามี, คามโย" เป็นต้น (ภวิสฺสติ สำเร็จรูปมาจาก ภู ธาตุ สฺสนฺตุ ปัจจัย เป็น สฺมึ วิภัติเช่นเดียวกับ คจฺฉติ คจฺฉนฺติ)

คามี ตัวตั้งคือ คมุ ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "คมุ = คติมฺหิ" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง ณี ปัจจัย ด้วยสูตร ภวิสฺสติ คมาทีหิ ณีมิณฺ กำหนด ณี เป็นการิตะด้วยสูตร การิตำ วิย ณานุพนฺโธ ลบ ณ อนุพันธ์ ด้วยสูตร การิตานำ โณ โลปำ อาเทส อ ที่สุดของ ค เป็น อา วุทธิด้วยสูตร อสโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต นำ มฺ ไปประกอบกับ อี (คามี) กำหนดเป็นนาม ลง สิ ลบ สิ สำเร็จรูปเป็น คามี

คามิ ตัวตั้งคือ คมุ ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "คมุ = คติมฺหิ" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง มิณฺ ปัจจัย ด้วยสูตรนี้ กำหนดเป็นการิตะ ลบ ณ อนุพันธ์ ลบ ม ด้วยสูตรใหญ่คือ กฺวจิ ธาตุ อาเทส อ ที่สุดของ ค เป็น อา วุทธิ นำ มฺ ไปประกอบกับ อ (คามิ) กำหนดเป็นนาม ลง สิ ลบ สิ สำเร็จรูปเป็น คามิ

ด้วย อาทิ ศัพท์ใน คมาทีหิ ได้แก่ ภาชี, ภาชิ = ผู้จะแบ่งเป็นปรกติ, (ภช ธาตุ), ปสฺสาวี, ปสฺสาวิ = วัตถุอันมีการไหลรินเป็นปรกติ (ป + สุ = อภิสฺสเว อุ-โอ วุทธิ โอ-อว ลง สฺ เทฺวภาวะ), ปฏฺฐายี, ปฏฺฐายิ = วัตถุอันมีการตั้งอยู่เป็นปรกติ (ป + ฐา = คตินิวตฺติมฺหิ) เป็นต้น

๒๙. กฺริยายำ ณฺวุตุโว.

กฺริยายำ ครั้นเมื่ออรรถกริยา คมฺยมาเน อันเขารู้อยู่ ภวิสฺสติ ในอนาคตกาล ณฺวุตุโต อ.ณฺวุ และ ตุ ปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง. อุ. การโก วชติ, โภตฺตา วชติ เป็นต้น.

อธิบาย. การโก = ผู้กระทำ นั่นเป็นการแปลให้มีสำเนียงตัวบุคคลปรากฏ ถ้าแปลว่า คิดแล้วจะกระทำ นั่นเป็นการแปลให้สำเนียงของกริยาปรากฏ การแปลอย่างหลังนี้เองเรียกว่า "กฺริยายำ"

ในสูตรนี้ หมายความว่า อรรถของ "การโก" จะต้องให้มีสำเนียงเสมอภาคกันกับอรรถของ "กริสฺสฺ กฺริยา" (อรรถว่า "คิดแล้วว่า" ในอรรถว่า "คิดแล้วว่าจะกระทำ" เป็นกริยาวิเสสนะที่ใส่เกินเข้ามา)

การโก คิดแล้วว่าจะกระทำ วชติ ย่อมไป, โภตฺตา คิดแล้วว่าจะกิน วชติ ย่อมไป

การโก ตัวตั้งคือ กร ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "กร = กรเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง ณฺวุ ปัจจัย ด้วยสูตร กฺริยายำ ณฺวุตโว กำหนดเป็นการิตะ อาเทส อ ที่สุดของ ก เป็น อา วุทธิด้วยสูตร อสโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต อาเทส ณฺวุ เป็น อก ด้วยสูตร อนกายุณฺวุนำ นำ รฺ ไปประกอบกับ อ กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น การโก (แม้ด้วยสูตร นุทาทีหิ ก็สามารถอาเทสเป็น อก ได้เช่นกัน)

โภตฺตา ตัวตั้งคือ ภุช ลง ตุ ปัจจัยด้วยสูตรนี้ อาเทส อุ ที่สุดของ ภุ เป็น โอ วุทธิด้วยสูตร อณเณสุ จ ลบ ชฺ ที่สุดธาตุและลง ต เทฺวภาวะด้วย ด้วยสูตร ภุชาทีนมนฺโต โน ทฺวิ จ (โภตฺตุ) กำหนดเป็นนาม ลง สิ อาเทส อุ เป็น อา และลบ สิ ด้วย ด้วยสูตร สตฺถุปิตาทีนมา สิสฺมึสิโลโป จ สำเร็จรูปเป็น โภตฺตา (ปัจจัยเหล่านี้สามารถลงได้ด้วยสูตร สพฺพโต ณฺวุตฺวาวี วา)

๓๐. ภาววาจิมฺหิ จตุตฺถี.

ภาววาจิมฺหิ ครั้นเมื่อกล่าวซึ่งภาวะมีอยู่ ภวิสฺสติ ในอนาคตกาล จตุตฺถี อ.จตุตถีวิภัติ โหติ ย่อมลง. อุ. ปากาย วชติ เป็นต้น.

อธิบาย. ปจิสฺสเต ปาโก = ปจิสฺสเต อันเขาจะหุง ปาโก การหุง, บทที่ต้องทำเป็นภาว-สาธนะ เช่นนี้เรียกว่า "ภาววาจิ" ในที่กล่าวภาวะเช่นนั้น ถ้ากล่าวถึงอนาคตกาลด้วยว่า "จะ" และจะต้องลงจตุตถีวิภัติด้วยสูตรนี้, ปากาย เพื่อจะหุง วชติ ย่อมไป, เหตุที่ต้องกล่าวในที่นี้ ดูในรูปสิทธิภาสาฏีกา

ปากาย ตัวตั้งคือ ปาก ลง ส จตุตถีวิภัติด้วยสูตร ภาววาจิมฺหิ จตุตฺถี อาเทส ส วิภัติเป็น อาย ด้วยสูตร อาย จตุตฺเถกวจนสฺส ตุ แยก กฺ ลบ รวม สำเร็จรูปเป็น ปากาย (แม้ไม่มีสูตรนี้ ตั้งชื่อว่า ตุมัตถสัมปทาน ด้วยสูตร สิลาฆฯ แล้วสามารถลง ส วิภัติด้วยสูตร สมฺปทาเน จตุตฺถี)

๓๑. กมฺมนิ โณ.

กมฺมนิ ครั้นเมื่อบทกรรมที่ใกล้ สติ มีอยู่ โณ อ.ณ ปัจจัย โหติ ย่อมลง ภวิสฺสติ ในอนาคตกาล. อุ. นครกาโร วชติ เป็นต้น.

อธิบาย. "นครกาโร คิดแล้วว่าจะกระทำซึ่งพระนคร วชติ ย่อมไป" ในอุทาหรณ์นี้ "นคร" เป็นบทกรรมที่ใกล้ แม้ "กาโร" ก็จะต้องแปลให้มีสำเนียงของกริยาในอนาคตกาลปรากฏด้วยว่า

"จะกระทำ" ส่วนคำแปลที่ว่า "คิดแล้วว่า" เป็นอรรถที่ใส่เกินมา (บทว่า กฺริยายํ ตามมตินฺยาสะ ไม่ประสงค์จะให้ตามมา ส่วนมติรูปสิทธินั้นประสงค์จะให้ตามมา)

นครกาโร ตัวตั้งคือ นครสทฺทูปปท กร ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "กร = กรเณ" ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตรนี้ กำหนดเป็นการิตะ ลบ ณ อนุพันธ์ อาเทส อ ที่สุดของ ก เป็น อา วุทธิด้วยสูตร อสโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต นำ รฺ ไปประกอบกับ อา กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น นครกาโร (รูปนี้ ยังสามารถสำเร็จรูปได้ด้วยสูตร ธาตุยากมฺมาทิมฺหิ โณ)

๓๒. เสเส สฺสนฺตุมานานา.

สฺสนฺตุมานานา อ.สฺสนฺตุ, มาน, และ อาน ปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง ภวิสฺสติ ในอนาคตกาล เสเส ในอรรถที่เหลือ. อุ. กมฺมํ กริสฺสํ, กริสฺสนฺโต, กุรุมาโน, กราโน วชติ เป็นต้น.

อธิบาย. อธิบายของ เสส ในเสเส มีดังต่อไปนี้– อรรถของอนาคตกาลนั้นมี ๒ ชนิดคือ อรรถที่ยังไม่เคยกระทำมาก่อนเลย ๑ อรรถที่ทำไปแล้วบางส่วนแต่ยังหลงเหลืออยู่อีกเป็นบางส่วน ที่จะต้องทำ ๑ เช่น มีกิจอยู่อย่างหนึ่ง ซึ่งจะต้องทำในเวลาประมาณ ๑ ชั่วโมง แต่กิจนั้นยังไม่ได้ทำ เลย จะเรียกว่า "เสส = กิจที่เหลือ" ไม่ได้ กิจที่จะต้องทำในเวลาประมาณ ๑ ชั่วโมง นั้น ถ้าได้ทำ ไปแล้วประมาณครึ่งชั่วโมงแล้วพักอยู่ ส่วนกิจที่จะต้องทำสืบต่อในครึ่งเวลาหลังเรียกว่า "เสส = กิจที่เหลือ"

สฺสนฺตุมานานา บางแห่งเป็น "สฺสํ นฺตุมานานา" ให้แปลว่า "สฺสํ, นฺตุ, มาน, และ อาน ปัจจัย ท." ส่วนในหนังสือนี้ใช้ "สฺสนฺตุ ปัจจัย" ในรูปสิทธิใช้ทั้งสองอย่าง, กริสฺสํ จะกระทำแล้ว กมฺมํ ซึ่งกรรม วชติ ย่อมไป, แม้ในอุทาหรณ์ว่า "กริสฺสนฺโต" ก็นัยเดียวกัน

กริสฺสํ ตัวตั้งคือ กร ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "กร = กรเณ" ลง สฺสนฺตุ ปัจจัยด้วยสูตร เสเส สฺสนฺตุมานานา ลง อิ อาคมด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร (กริสฺสนฺตุ) กำหนดเป็นนาม ลง สิ อาเทส อุ ที่สุดของ นฺตุ เป็น อ ด้วยสูตร สิมฺหิ วา อาเทส นฺต เป็น อำ ด้วยโยควิภาคว่า "นฺตสทฺโท อำ" ในสูตร สิมฺหิ คจฺฉนฺตาทีนำ นฺตสทฺโท อำ ลบ สิ ด้วยสูตร เสสโต โลปำ คสิปิ แยก สฺสฺ ลบ รวม สำเร็จรูปเป็น กริสฺสำ (ถ้ากล่าวเป็น สฺสำ ปัจจัยก็เพียงลบ สิ วิภัติเท่านั้น)

กริสฺสนฺโต เป็น สฺสนฺตุ ปัจจัย กำหนดเป็นนาม ลง สิ อาเทส อุ ที่สุดของ นฺตุ เป็น อ ด้วย สูตร สิมฺหิ วา ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น กริสฺสนฺโต, ให้แจกรูปตาม คัจฉันตาทิคณะ ดังต่อไปนี้ "กริสฺสำ กริสฺสนฺโต, กริสฺสนฺตา กริสฺสนฺโต, กริสฺสนฺตำ, กริสฺสนฺเต" เป็นต้น

กุรุมาโน เป็น กร ธาตุ มาน ปัจจัย ลง โอ ปัจจัยด้วยสูตร ตนาทิโต โอยิรา อาเทส อ ที่สุด ของ ก ด้วยสูตร กรสฺสากาโร จ อาเทส โอ ปัจจัยเป็น อุ ด้วยสูตร อุตฺตโมกาโร นำ รฺ ไปประกอบ กับ อุ กำหนดเป็นนาม เป็นต้น

กราโน เป็น อาน ปัจจัย (ใน ตโต เจ อุตฺตริ "วายมาโน" สำเร็จได้ด้วย วิ + ยมุ ธาตุ อาน ปัจจัย)

๓๓. ฉทาทีหิ ตตฺรณฺ.

ตตฺรณฺ อ.ต และ ตรณ ปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง ฉทาทีหิ (ในเบื้องหลัง) จากธาตุ ท.มี ฉท เป็นต้น. อุ. ฉตฺตำ, ฉตฺรำ เป็นต้น.

อธิบาย. ฉาเทติ ย่อมกำบัง อาตปำ ซึ่งแดด อิติ เพราะเหตุนั้น ฉตฺตำ, ฉตฺรำ ชื่อว่า ฉัตตะ, ฉัตระ

ฉตฺตำ ตัวตั้งคือ ฉท ตั้งชื่อธาตุในอรรถ "ฉท = อปวารเณ" ลง ต ปัจจัยด้วยสูตร ฉทาทีหิ ตตฺรณฺ อาเทส ทฺ เป็น ตฺ ด้วย จ ศัพท์ในสูตร โท ธสฺส จ นำ ตฺ ไปประกอบกับ ต (ฉตฺต) กำหนดเป็น นาม ลง สิ เอา สิ เป็น อำ สำเร็จรูปเป็น ฉตฺตำ (ในรูปสิทธิ อาเทส ทฺ เป็น ตฺ ด้วยสูตรใหญ่คือ กฺวจิ ธาตุ ในที่นี้เป็นมติของนฺยาสะ)

ฉตฺรำ ตัวตั้งคือ ฉท ลง ตฺรณ ปัจจัย กำหนดเป็นการิตะ ด้วยสูตร การิตำ วิย ณานุพนฺโธ ลบ ณ อนุพันธ์ อาเทส ทฺ ที่สุดของธาตุเป็น ตฺ นำ ตฺ ไปประกอบกับ ตฺร ลบ ต ด้วย จ ศัพท์ในสูตร พฺยญฺชโน จ วิสญฺโญโค กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น อำ สำเร็จรูปเป็น ฉตฺรำ

ด้วย อาทิ ศัพท์ใน ฉทาทีหิ ได้แก่ จินฺต ธาตุจะเป็นรูป จิตฺตำ, จิตฺรำ เป็นต้น, จินฺเตติ ย่อมคิด อารมฺมณำ ซึ่งอารมณ์ อิติ เพราะเหตุนั้น จิตฺตำ, จิตฺรำ ชื่อว่าจิต, (ดูการสำเร็จรูปในรูปสิทธิ)

๓๔. วทาทีหิ ณิตฺโต คเณ.

ณิตฺโต อ.ณิตฺต ปัจจัย โหติ ย่อมลง คเณ ในอรรถว่าหมู่ วทาทีหิ (ในเบื้องหลัง) จากธาตุ ท.มี วท เป็นต้น. อุ. วาทิตฺตำ, จาริตฺตำ, วาริตฺตำ เป็นต้น.

อธิบาย. วาทิตานำ คโณ วาทิตฺตำ = คโณ อ.หมู่ วาทิตานำ ของเครื่องดนตรี ท. อันบุคคลตี เป่า วาทิตฺตำ ชื่อว่าวาทิตตะ, ด้วย อาทิ ศัพท์ใน วทาทีหิ ได้แก่ จร และ วร ธาตุ, "จริตานำ คโณ จาริตฺตำ = หมู่ของความประพฤติอันบุคคลประพฤติ, วริตานำ คโณ วาริตฺตำ = หมู่ของศีลอันเป็นเหตุ ละเว้น"

วาทิตฺตำ ตัวตั้งคือ วท ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "วท = วิยตฺติยำ วาจายำ" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง ณิตฺต ปัจจัยด้วยสูตร วทาทีหิ ณิตฺโต คเณ กำหนดเป็นการิตะ ลบ ณ อนุพันธ์ อาเทส อ ที่สุดของ ว เป็น อา ด้วยสูตร อสโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต (วาทิตฺต) กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น อำ สำเร็จรูปเป็น วาทิตฺตำ

จาริตฺตํ ตัวตั้งคือ จร ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "จร = จรเณ" เป็นต้น, วาริตฺตํ ตัวตั้งคือ วร ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "วร = วรเณ" เป็นต้น (จาริตฺตสีล = ความประพฤติที่ถูกประพฤติตามจารีตประเพณี, วาริตฺตสีล = ศีล ๕ เป็นต้น ที่ถูกรักษา)

๓๕. มิทาทีหิ ตฺติติโย.

ตฺติติโย อ.ตฺติ และ ติ ปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง มิทาทีหิ (ในเบื้องหลัง) จากธาตุ ท.มี มิท เป็นต้น. อุ. เมตฺติ, ตนฺติ เป็นต้น.

อธิบาย. มิชฺชติ สินิยฺหติ ย่อมรัก อิติ เพราะเหตุนั้น เมตฺติ ชื่อว่าเมตติ, ตนียเต วิตฺถารียเต ย่อมแผ่ไป อิติ เพราะเหตุนั้น ตนฺติ ชื่อว่าตันติ (บาฬี)

เมตฺติ ตัวตั้งคือ มิท ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "มิท = สิเนเห" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง ตฺติ ปัจจัยด้วยสูตร มิทาทีหิ ตฺติติโย อาเทส อิ ที่สุดของ มิ เป็น เอ วุทธิด้วยสูตร อญฺเญสุ จ ลบ ทฺ ที่สุดธาตุด้วยสูตรใหญ่คือ กฺวจิ ธาตุ กำหนดเป็นนาม ลบ สิ

ตนฺติ ตัวตั้งคือ ตนุ ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "ตนุ = วิตฺถาเร" ลบสระ อุ อันเป็นที่สุด ลง ติ ปัจจัยด้วยสูตรนี้ นำ นฺ ไปประกอบกับ ติ กำหนดเป็นนาม ลบ สิ สำเร็จรูปเป็น ตนฺติ

ด้วย อาทิ ศัพท์ใน มิทาทีหิ ได้แก่ ปตฺติ = กองทัพบก (ปท ธาตุ), รตฺติ = ราตรี (รนฺช ธาตุ), ธาติ = พี่เลี้ยง (ธา ธาตุ), ปาติ = ถ้วย (ปา ธาตุ), วสติ = ที่อยู่ (วส ธาตุ) (รูปเหล่านี้สามารถสำเร็จได้ด้วยสูตร อิตฺถิยมติยโววา)

๓๖. อุสุรนฺชหสานํ หสสฺส ทหฺโฆ ฆรา จ.

ทหฺโฆ อ.การอาเทสเป็น ทหฺฆ หสสฺส ของ หส ธาตุ อุสุรนฺชหสานํ แห่ง อุสุ, รนฺช และ หส ธาตุ ท. โหติ ย่อมเป็น ฆรา อ.ฆ และ ฐ ปัจจัย ท.ตามลำดับ โหนฺติ ย่อมลง เสเสหิ (ในเบื้องหลัง) จาก อุสุรนฺช ธาตุ ท.ที่เหลือ. อุ. อุหฺโฆ, รฏฺฐํ, ทหฺฆ.

อธิบาย. สูตรนี้ ในรูปสิทธิ แตกต่างจากฉบับสิงหลและพม่า ที่แปลสูตรเป็นการแปลโดยอาศัยฉบับสีหลเป็นหลัก, อุหฺโฆ อูจ, รฏฺฐ รัฐ, แว้นแคว้น, ทหฺฆ กัด

อุหฺโฆ ตัวตั้งคือ อุสุ ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "อุสุ = ทาเห" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง ฆ ปัจจัยด้วยสูตร อุสุรนฺชหสานํ หสสฺส ทหฺโฆ ฆรา จ ลบ สฺ ที่สุดธาตุด้วยสูตรใหญ่คือ กฺวจิ ธาตุ ลง หฺ อสทิส-เหฺวภาวะด้วยสูตร วคฺเค โฆสาโฆสานฯ กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น อุหฺโฆ

รฏฺฐ ตัวตั้งคือ รนฺช ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "รนฺช = ราเค" ลง ฐ ปัจจัยด้วยสูตรว่า อุสุ-รนฺช หสานํ หสสฺส ทหฺโฆ ฆรา จ ลบสระอันเป็นที่สุด ลบ นฺช ที่สุดของธาตุด้วยสูตรใหญ่คือ กฺวจิ ธาตุ

ลง ฏฺ อสทิสเทฺวภาวะ กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น อำ สำเร็จรูปเป็น รฏฺฐำ

ทฑฺฒำ ตัวตั้งคือ ทัส ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "ทัส = ทัสเน" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง กฺวิ ปัจจัย ด้วยสูตร กฺวิ จ อาเทส ทัส เป็น ทฑฺฒ ด้วยสูตร อุสุรนฺชทัสานำ ทัสสฺส ทฑฺโฒ ฑรา จ ลบ กฺวิ ปัจจัย กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น อำ สำเร็จรูปเป็น ทฑฺฒำ

๓๗. สูวุสานมูวุสานมโต โถ จ.

อโต อ.การอาเทสเป็น อต ด้วย อูวุสานำ ของ อู อุ และ อส ศัพท์ ท. อันเป็นที่สุด สูวุสานำ ของ สู, วุ และ อส ธาตุ ท. โถ จ อ.ถ ปัจจัยด้วย โหติ ย่อมลง. อุ. สตฺถำ, วตฺถำ, อตฺโถ เป็นต้น.

อธิบายและทำทัว. สตฺถำ ศัตรา, วตฺถำ ผ้า, อตฺโถ อรรถ

สตฺถำ ตัวตั้งคือ สู ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "สู = หึสายำ" อาเทส อู ที่สุดของ สู เป็น อตฺ และ ลง ถ ปัจจัยด้วยสูตร สูวุสานมูวุสานมโต โถ จ นำ สฺ ไปประกอบกับ อ นำ ตฺ ไปประกอบกับ ถ กำหนด เป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น อำ สำเร็จรูปเป็น สตฺถำ (เมื่ออาเทสเป็น อต ควรอาเทสโดยไม่มีสระใน ต จึงจะสามารถนำ ต ไปประกอบกับ ถ เบื้องหลังได้โดยง่าย)

วตฺถำ ตัวตั้งคือ วุ ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "วุ = สำวรเณ" อาเทส อุ ที่สุดของ วุ เป็น อตฺ และ ลง ถ ปัจจัย, อตฺโถ ตัวตั้งคือ อส ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "อส = ภุวิ" อาเทส อสฺ เป็น อตฺ และลง ถ ปัจจัย (แม้ด้วยวิธีอื่น ๆ ก็สามารถให้รูปเหล่านี้สำเร็จรูปได้)

๓๘. รนฺชุทาทีหิ ธทิทฺทกิรา, กฺวจิ ชทโลโป จ.

ธทิทฺทกิรา อ.ธ, ท, อิทฺท, ก, และ อิร ปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง รนฺชุทาทีหิ (ในเบื้องหลัง) จากธาตุ ท. มี รนฺช อุทิ เป็นต้น กฺวจิ ในบางแห่ง ชทโลโป จ อ.การลบของ ช และ ท ที่สุดธาตุ ด้วย โหติ ย่อมมี. อุ. รนฺธำ, สมุทฺโท, ทลิทฺโท, สุกฺกำ, วชิรำ เป็นต้น.

อธิบาย. รนฺธำ ช่องว่าง, สมุทฺโท ทะเล (สันสกฤตเป็น "สมุทร") ทลิทฺโท ผู้ยากจน, สุกฺกำ ขาว, วชิรำ วชิราวุธ

รนฺธำ ตัวตั้งคือ รนฺช ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "รนฺช = ราเค" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง ธ ปัจจัย และลบ ช ที่สุดธาตุด้วย ด้วยสูตร รนฺชุทาทีหิ ธทิทฺทกิรา กฺวจิ ชทโลโป จ (ร น ธ) นำ นฺ ไปประกอบ กับ ธ กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น อำ สำเร็จรูปเป็น รนฺธำ

สมุทฺโท ตัวตั้งคือ สำ + อุทิ ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "อุทิ = ปสวนตฺเถทเนสุ" ลบสระอันเป็น ที่สุด ลง ท ปัจจัยด้วยสูตร รนฺชุทาทีหิ ธทิทฺทกิรา กฺวจิ ชทโลโป จ อาเทสนิคคหิตที่ สำ เป็น มฺ ด้วย สูตร มหาสเร นำ มฺ ไปประกอบกับ อุ นำ ทฺ ไปประกอบกับ ท (สมุทฺท) กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น สมุทฺโท (ในอุทาหรณ์นี้ ไม่มีการแสดงเพื่อลบ ทฺ ที่สุดธาตุ เข้าใจว่าถ้า

ลบ ฑ ที่สุดธาตุแล้วจะต้องลงเทวภาวะ เพราะกล่าวไว้แล้วในสูตรว่า "ชฑโลโป จ")

ทลิฑโท ตัวตั้งคือ ทล ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "ทล = ทุคฺคติมฺหิ" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง อิฑฺท ปัจจัยด้วยสูตรนี้ นำ ลฺ ไปประกอบกับ อิ กำหนดเป็นนาม เป็นต้น

สุกฺกำ ตัวตั้งคือ สุส ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "สุส = โสสเน" ลง ก ปัจจัยด้วยสูตรนี้ อาเทส สฺ เป็น กฺ ด้วยสูตรใหญ่คือ กฺวจิ ธาตุ นำ กฺ ไปประกอบกับ ก เป็นต้น (ในนฺยาสะตั้งสูตรนี้เป็นสภาพ "นิปาตนะ = การจัดทำโดยไม่สำเร็จ" ฉะนั้น จึงอาเทส สฺ ที่สุดธาตุเป็น กฺ ด้วยสูตรนี้เอง)

วชิรำ ตัวตั้งคือ วช ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "วช = คติมฺหิ" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง อิร ปัจจัยด้วยสูตรนี้ นำ ชฺ ไปประกอบกับ อิ กำหนดเป็นนาม เป็นต้น, ส่วนอุทาหรณ์ที่ถือเอาได้ด้วย อาทิ ศัพท์นั้นจะได้ทำตัวในโอกาสต่อไป

๓๙. ปติโต หิสฺส เหรณฺหีรณฺ.

เหรณฺหีรณฺ อ.การอาเทสเป็น เหรณฺ และ หีรณฺ ท. หิสฺส ของ หิ ธาตุ ปรสฺส อันเป็นเบื้องหลัง ปติโต จากบท ปติ อุปสรรค โหนฺติ ย่อมเป็น. อุ. ปาฏิเหรำ, ปาฏิหีรำ.

อธิบาย. (บทเดิมเป็น ปติ อุปสรรค ฉะนั้น พระอาจารย์จึงแก้เป็น "ปติโต") มทฺทิตฺวา ยำยีแล้ว ปติปกฺเข ซึ่งฝ่ายตรงข้าม โหติ ย่อมเป็น อิติ เพราะเหตุนั้น ปาฏิเหรำ, ปาฏิหีรำ ชื่อว่า ปาฏิเหระ, ปาฏิหีระ (หมายถึง ปาฏิหารย์นั่งเอง)

ปาฏิเหรำ ตัวตั้งคือ ปติสทฺทูปปท หิ ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "หิ = คติมฺหิ" ลง กฺวิ ปัจจัย อาเทส หิ ธาตุ เป็น เหรณฺ ด้วยสูตร ปติโต หิสฺส เหรณฺหีรณฺ กำหนดเป็นการิตะ ลบ ณฺ ด้วยสูตร กฺวิโลโป จ กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น อำ (ปติเหรำ) อาเทส ปติ เป็น ปฏิ ด้วยสูตร กฺวิ ปฏิ ปติสฺส อาเทส อ ที่สุดของ ป เป็น อา วุทธิด้วยสูตรใหญ่คือ เตสุ วุทฺธิ สำเร็จรูปเป็น ปาฏิเหรำ

(น่าจะมีเป็น "ปาติหีรำ" โดยไม่อาเทสเป็น "ปฏิ" ตามสันสกฤต จะอาเทส อ ของ ป เป็น วุทธิด้วยสูตรวุทธิทั้งหลาย เช่น อสำโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต ไม่ได้ เพราะไม่เกี่ยวข้องกับธาตุนั่นเอง ในอุทาหรณ์ว่า ปาฏิหีรำ นั้นเพียงแค่อาเทสเป็น หีรำ เท่านั้น ในพระไตรปิฎกส่วนมากจะใช้บทว่า "ปาฏิหาริยำ" ยกเว้นในคาถารูปสิทธิทำตัวดังนี้คือ ปติ + หร ลง ณฺย ปัจจัย)

๔๐. กฑฺยาทีหิ โก.

โก อ.ก ปัจจัย โหติ ย่อมลง กฑฺยาทีหิ (ในเบื้องหลัง) จากธาตุ ท.มี กฑิ เป็นต้น. อุ. กณฺโฑ เป็นต้น.

อธิบาย. กณฺหยตีติ กณฺโห = กณฺหยติ ย่อมตัด อิติ เพราะเหตุนั้น กณฺโห ชื่อว่ากัณหะ(ลูกศร), อีกนัยหนึ่ง = กณฺหิตพฺโพ ฉินฺทิตพฺโพ กณฺโห = กณฺหิตพฺโพ ฉินฺทิตพฺโพ พึงตัด อิติ เพราะเหตุนั้น กณฺโห ชื่อว่ากัณห์ (กัณห์, ตอน)

กณฺโห ตัวตั้งคือ กหิ ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "กหิ = เฉทเน" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง ก ปัจจัยด้วยสูตร กหฺยาทีหิ โก ลบ กฺ อนุพันธ์ด้วยสูตรใหญ่คือ กฺวจิ ธาตุ นำ หฺ ไปประกอบกับ อ ลงนิคคหิตอาคมในเบื้องหลัง ก ด้วยสูตร นิคฺคหีตญฺจ (กัห) อาเทสนิคคหิตเป็น ณ ด้วยสูตร วคฺคนฺตำ วา วคฺเค กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น กณฺโห

ยังมีอุทาหรณ์อีกมากที่เกี่ยวข้องกับสูตรนี้ เช่น ฆณฺฏา = ระฆัง (ฆฏิ = ฆฏฺเฏน), ขณฺโห = ขัณห์, ตอน (ขหิ = เฉทเน) เป็นต้น.

๔๑. ขาทามคมานำ ขนฺธนฺธคนฺธา.

ขนฺธนฺธคนฺธา อ.การอาเทสเป็น ขนฺธ, อนฺธ และ คนฺธ ท. ขาทามคมานำ ของ ขาท, อม, และ คมุ ธาตุ ท. โหนฺติ ย่อมเป็น โก อ.ก ปัจจัยด้วย โหติ ย่อมลง. อุ. ขนฺโธ, อนฺโธ, คนฺโธ เป็นต้น.

อธิบายและทำตัว. ขนฺโธ ขันธ์, อนฺโธ คนตาบอด, คนฺโธ เครื่องหอม

ขนฺโธ ตัวตั้งคือ ขาท ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "ขาท = ภกฺขเณ" ลบสระอันเป็นที่สุด อาเทส ขาท ธาตุเป็น ขนฺธ และลง ก ปัจจัยด้วย ด้วยสูตรนี้ ลบ กฺ อนุพันธ์ด้วยสูตรใหญ่คือ กฺวจิ ธาตุ แยก นฺธ ลบ รวม กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น ขนฺโธ

อนฺโธ ตัวตั้งคือ อม ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "อม = โรเค" ลบสระอันเป็นที่สุด อาเทส อม เป็น อนฺธ และลง ก ปัจจัยด้วย ด้วยสูตรนี้ ลบ กฺ อนุพันธ์เป็นต้น

คนฺโธ ตัวตั้งคือ คมุ ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "คมุ = คติมฺหิ" อาเทส คมุ เป็น คนฺธ และลง ก ปัจจัยด้วย ด้วยสูตรนี้ ลบ กฺ อนุพันธ์เป็นต้น ถ้าไม่ลบ ก ปัจจัยจะเป็นรูป ขนฺธโก, อนฺธโก, คนฺธโก.

๔๒. ปฏาทีหฺยลำ.

อลำ อ.อล ปัจจัย โหติ ย่อมลง ปฏาทีหิ (ในเบื้องหลัง) จากธาตุ ท.มี ปฏ เป็นต้น. อุ. ปฏลำ เป็นต้น.

อธิบาย. ปฏ บทในสูตรนี้เป็น ๒ อย่างคือ ปฏ ธาตุ ๑ ปฏปาฏิปทิก ๑ ถ้าเป็นธาตุ เป็นกิตบท ที่สำเร็จด้วยการลง อล ปัจจัยในเบื้องหลังธาตุ ถ้าเป็น ปาฏิปทิก เป็น ตัทธิตบท ด้วยการลงปัจจัยในเบื้องหลังของบทนาม

ปฏฺติ นิรตฺถกภาวํ คจฺฉตีติ ปฏฺลํ (นัยที่คิดว่าเป็นธาตุ) = ปฏฺติ นิรตฺถกภาวํ คจฺฉติ ย่อมเข้าถึงซึ่งความไม่มีประโยชน์ อิติ เพราะเหตุนั้น ปฏฺลํ ชื่อว่าปฏฺละ, ปฏฺลํ = ชั้น

ปฏฺลํ ตัวตั้งคือ ปฏฺ ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "ปฏฺ = คติมฺหิ" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง อล ปัจจัยด้วยสูตรนี้ นำ ฏฺ ไปประกอบกับ อ กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น อำ สำเร็จรูปเป็น ปฏฺลำ

อีกนัยหนึ่ง– ปฏฺ ศัพท์เป็นบทนาม ที่กล่าวอรรถว่า "เครื่องหุ่งห่ม" ปเฏฺ อลฺติ ปฏฺลำ = อลำ สามารถ ปเฏฺ ในเครื่องหุ่งห่ม อิติ เพราะเหตุนั้น ปฏฺลำ ชื่อว่าปฏฺละ

ปฏฺลำ ตัวตั้งคือ ปฏฺ ลง อล ปัจจัยด้วยสูตร ปฏฺาทีหฺยลำ แยก ฏฺ ลบ รวม(ปฏฺล) กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น อำ สำเร็จรูปเป็น ปฏฺลำ

ยังมีเป็นอันมาก เช่น "กลลำ เปือกตม" เป็นต้น อล ปัจจัยในสูตรนี้ไม่ใช่ อลำ ศัพท์ที่กล่าวอรรถว่า "สามารถ" แต่เป็นปัจจัยที่มีอรรถเหมือนกับ อลำ ศัพท์นั่นเอง

๔๓. ปุถสฺส ปุถุปถาโม วา.

ปุถุปถา อ.การอาเทสเป็น ปุถุ และ ปถ ท. ปุถสฺส ของ ปุถ ธาตุ โหนฺติ ย่อมเป็น อโม อ.อม ปัจจัย โหติ ย่อมลง วา ในบางแห่ง. อุ.ปุถวี, ปถโม, ปฐโม.

อธิบาย. ในนฺยาสะกล่าวว่า ปุถ เป็นบท ปาฏิปทิก ส่วนในรูปสิทธิกล่าวว่าเป็น ธาตุ, ปุถวี, ปฐวี = แผ่นดิน, ปถโม, ปฐโม = เริ่มแรก

ปุถวี ตัวตั้งคือ ปุถ ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "ปุถ = วิตฺถาเร" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง กฺวิ ปัจจัยด้วยสูตร กฺวิ จ อาเทส ปุถฺ เป็น ปุถุ ด้วยสูตร ปุถสฺส ปุถุปถาโม วา ลบ กฺวิ ปัจจัยด้วยสูตร กฺวิโลโป จ ลง อี ปัจจัย ด้วยสูตร นทาทิโต วา อาเทส อุ ที่สุดของ ถุ เป็น อว ด้วย จ ศัพท์ในสูตร โอ สเร จ(ปุถวฺ อี) นำ วฺ ไปประกอบกับ อี กำหนดเป็นนาม ลบ สิ สำเร็จรูปเป็น ปุถวี (ถ้าอาเทส อุ ของ ปุ เป็น อ ด้วยสูตรใหญ่คือ กฺวจิ ธาตุ จะเป็นรูป ปถวี)

ปถโม ตัวตั้งคือ ปุถ ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "ปุถ = วิตฺถาเร" อาเทส ปุถ เป็น ปถฺ และลง อม ปัจจัยด้วย ด้วยสูตรนี้ นำ ถฺ ไปประกอบกับ อ กำหนดเป็นนามเป็นต้น, ส่วนอุทาหรณ์ว่า "ปฐโม" เป็นอุทาหรณ์ที่อาเทส ถ เป็น ฐ (ตามมติของ นฺยาสะ) ในปัจจุบันมีใช้เขียนทั้ง ๒ อย่าง

๔๔. สสฺวาทีหิ ตุทโว.

ตุทฺโว อ.ตุ และ ทุ ปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง สสฺวาทีหิ (ในเบื้องหลัง) จากธาตุ ท.มี สสุ เป็นต้น. อุ. สตฺตุ, ททฺทุ เป็นต้น.

อธิบายและหำหัว. สสติ หึสติ ย่อมเบียดเบียน อิติ เพราะเหตุนั้น สตฺตุ ชื่อสัตตุ (ศัตรู)

สตฺตุ ตัวตั้งคือ สสุ ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "สสุ = หึสายำ" ลบสระ อุ อันเป็นที่สุด ลง ตุ ปัจจัย

ด้วยสูตร สสฺวาทีหิ ตุทโว อาเทส สฺ ที่สุดธาตุเป็น ตฺ ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุ นำ ตฺ ไปประกอบกับ ตุ กำหนดเป็นนาม ลบ สิ สำเร็จรูปเป็น สตฺตุ

ททาติ ย่อมให้ ทุกฺขํ ซึ่งความทุกข์ อิติ เพราะเหตุนั้น ททฺทุ ชื่อว่าทัททุ(โรคเรื้อน)

ททฺทุ ตัวตั้งคือ ทท ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "ทท = ทาเน" ลง ทุ ปัจจัยด้วยสูตรนี้ นำ ทฺ ไปประกอบกับ ท กำหนดเป็นนาม ลบ สิ สำเร็จรูปเป็น ททฺทุ

๔๕. จฺยาทีหิ อีวโร.

อีวโร อ.อีวร ปัจจัย โหติ ย่อมลง จฺยาทีหิ (ในเบื้องหลัง) จากธาตุ ท.มี จิ เป็นต้น. อุ. จีวรํ เป็นต้น.

อธิบายและทำตัว. จียติ ย่อมสั่งสม อิติ เพราะเหตุนั้น จีวรํ ชื่อว่าจีวระ (จีวร)

จีวรํ ตัวตั้งคือ จิ ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "จิ = จเย" ลง อีวร ปัจจัยด้วยสูตร จฺยาทีหิ อีวโร แยก จฺ ลบ อิ นำ จฺ ไปประกอบกับ อี กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น อำ สำเร็จรูปเป็น จีวรำ

ด้วย อาทิ ศัพท์ใน จฺยาทีหิ ได้แก่ ปา และ ธา ธาตุมีรูปเป็น "ปีวโร = คนอ้วน, ธีวโร = ชาวประมง

๔๖. มุนาทีหิ จิ.

อิ อ.อิ ปัจจัย โหติ ย่อมลง มุนาทีหิ จ (ในเบื้องหลัง) จากธาตุ ท.มี มุน เป็นต้นด้วย. อุ. มุนิ เป็นต้น.

อธิบาย. ด้วย อาทิ ศัพท์ใน มุนาทีหิ จ ได้แก่ธาตุทั้งหลายมี ยต (ยตี) และ อคฺค เป็นต้น ด้วย จ ศัพท์ได้แก่ปาฏิปทิกบทคือ มหาลิ และ ภทฺทาลิ เป็นต้น, มุนาติ ย่อมรู้ อิติ เพราะเหตุนั้น มุนิ ชื่อว่ามุนิ มุนิ ตัวตั้งคือ มุน ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "มุน = ญาเณ" ลง อิ ปัจจัยด้วยสูตร มุนาทีหิ จิ นำ นฺ ไปประกอบกับ อิ กำหนดเป็นนาม ลบ สิ สำเร็จรูปเป็น มุนิ (แจกรูปเหมือน อคฺคิ)

ยติ รูปสิทธิกล่าวว่าเป็น ยต ธาตุ เฉพาะ "ยตี" ธาตุในธาตวัตถสังคหะกล่าวอรรถว่า "ความพยายาม" ยตติ ย่อมพยายาม อิติ เพราะเหตุนั้น ยติ ชื่อว่ายติ (ภิกษุ)... ยติ ตัวตั้งคือ ยตี ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "ยตี = ยตเน" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง อิ ปัจจัยด้วยสูตรนี้ นำ ตฺ ไปประกอบกับ อิ เป็นต้น

อคฺคติ กุฏิลภาเว น คจฺฉตีติ อคฺคิ = อคฺคติ, คจฺฉติ ย่อมไป กุฏิลภาเว น ด้วยความเป็นของงอโค้ง อิติ เพราะเหตุนั้น อคฺคิ ชื่อว่าอัคคิ (ไฟ) ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "อคฺค = คติโกฏิลฺเล" (ส่วนอุทาหรณ์ว่า มหาลิ, ภทฺทาลิ จะสำเร็จรูปในโอกาสต่อไป)

๔๗. วิทาทีหฺยูโร.

อูโร อ.อูร ปัจจัย โหติ ย่อมลง วิทาทีหิ (ในเบื้องหลัง) จากธาตุ ท.มี วิท เป็นต้น. อุ. วิทูโร เป็นต้น.

อธิบาย. วินฺทิตุ์ อลํติ วิทูโร = อลํ ไม่สมควร วินฺทิตุ์ เพื่อการได้ อิติ เพราะเหตุนั้น วิทูโร ชื่อว่าวิทูระ (ที่ไกล, มีอธิบายว่า เพราะอยู่ไกลจึงไม่สมควรที่จะได้โดยง่ายดาย, "อลํ" บางแห่งแปลว่า "สมควร" ก็มี).... วิทูโร ตัวตั้งคือ วิท ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "วิท = ลาเภ" ลง อูร ปัจจัยด้วยสูตร วิทาทีหฺยูโร นำ ทฺ ไปประกอบกับ อู กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น วิทูโร

ด้วย อาทิ ศัพท์ใน วิทาทีหิ ได้แก่ธาตุเหล่านี้คือ วลฺล, อุนฺท และ มส เป็นต้นมีรูปเป็น วสฺสูโร = เนื้อแห้ง อุนฺทูโร = หนู, มสูโร = หนัง, กปฺปูโร = กาบูร เป็นต้น, วลฺลูโร ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "วลฺลํ = สำวรเณ", มสูโร ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "มส = อามสเน", กปฺปูโร ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "กปิ = หึสาตกฺกลคนฺเธสุ" แล้วทำตัว (กปฺปูโร เพียงลง ป เทฺวภาวะมาเท่านั้น ในรูปสิทธิกล่าวว่าเป็น กปุ ธาตุ ส่วนใน ธาตวัตถสังคหะกล่าวว่า เป็น กปิ ธาตุ)

๔๘. หนาทีหิ ณุตโว.

ณุตโว อ.ณุ, นุ และ ตุ ปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง หนาทีหิ (ในเบื้องหลัง) จากธาตุ ท.มี หน เป็นต้น. อุ. หณุ, เธนุ, ธาตุ เป็นต้น.

อธิบาย. หนตีติ หณุ = หนติ ย่อมเบียดเบียน อิติ เพราะเหตุนั้น หณุ ชื่อว่าหณุ, หณุ = คาง (บางแห่งเป็น หนุ)

หณุ ตัวตั้งคือ หน ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "หน = หึสาคตีสุ" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง ณุ ปัจจัยด้วยสูตร หนาทีหิ ณุตโว ลบที่สุดธาตุด้วยสูตรใหญ่คือ กฺวจิ ธาตุ กำหนดเป็นนาม ลบ สิ สำเร็จรูปเป็น หณุ

วจฉ์ ยังลูกวัวน้อย ธายติ ย่อมให้ดื่ม(ซึ่งนม) อิติ เพราะเหตุนั้น เธนุ ชื่อว่าเธนุ(แม่นมโค). เธนุ ตัวตั้งคือ เธ ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "เธ = ปาเน" ลง นุ ปัจจัยด้วยสูตรนี้ กำหนดเป็นนาม ลบ สิ สำเร็จรูปเป็น เธนุ

ทธาติ ย่อมทรงไว้ สลกฺขณ์ ซึ่งลักษณะของตน (สำหรับธาตุทั้งหลายมี ปถวี เป็นต้น) กฺริยำ ซึ่งกริยา (สำหรับศัพท์) อิติ เพราะเหตุนั้น ธาตุ ชื่อว่าธาตุ (ธา ธาตุ ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "ธา = ธารเณ" ลง ตุ ปัจจัยด้วยสูตรนี้)

๔๙. กุฏาทีหิ โฐ.

โฐ อ.ฐ ปัจจัย โหติ ย่อมลง กุฏาทีหิ (ในเบื้องหลัง) จากธาตุ ท.มี กุฏ เป็นต้น. อุ. กุฏฺฐํ เป็นต้น.

อธิบาย. กุฏติ ฉินฺทติ ย่อมตัด (ซึ่งเนื้อหนัง) อิติ เพราะเหตุนั้น กุฏฺฐํ ชื่อว่ากุฏฐะ (โรคเรื้อน)... กุฏฺฐํ ตัวตั้งคือ กุฏ ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "กุฏ = เฉทเน" ลบสระอันเป็นที่สุด ลง ฐ ปัจจัยด้วยสูตร กุฏาทีหิ โฐ นำ ฏฺ ไปประกอบกับ ฐ กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น อํ สำเร็จรูปเป็น กุฏฺฐํ

๕๐. มนุปูรสุณาทีหิ อุสฺสนุสิสา.

อุสฺสนุสิสา อ.อุสฺส, นุส, และ อิส ปัจจัย ท. โหนฺติ ย่อมลง มนุปูรสุณาทีหิ (ในเบื้องหลัง) จากธาตุ ท.มี มนุ, ปูร, และ สุณ ธาตุเป็นต้น. อุ. มนุสฺโส, มานุโส, ปุริโส, สุณิสา เป็นต้น.

อธิบาย. มนติ ย่อมรู้ การณา การณํ ซึ่งเหตุอันถูกและผิด อิติ เพราะเหตุนั้น มนุสฺโส, มานุโส ชื่อว่า มนุสสะ, มานุสะ

มนุสฺโส ตัวตั้งคือ มน ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "มน = โพธเน" ด้วยสูตร ภูวาทโย ธาตโว ลบสระ อุ อันเป็นที่สุดของธาตุด้วยสูตร ธาตุสฺสนฺโต โลโป เนกสฺสรสฺส (มนฺ) ลง อุสฺส ปัจจัยด้วยสูตร มนุปูรสุณาทีหิ อุสฺสนุสิสา นำ นฺ ไปประกอบกับ อุ ด้วยสูตร นเย ปรํ ยุตฺเต (มนุสฺส) กำหนดบทที่เป็นกิตปัจจัยเป็นที่สุด คือ มนุสฺส ว่าเป็นนาม ด้วยสูตร ตทฺธิตสมาสกิตกานามํ วา ตเวตุนาทีสุ จ ลง สิ เอา สิ เป็น โอ แยก สฺสฺ ลบ รวม สำเร็จรูปเป็น มนุสฺโส (คำว่า "บทที่เป็นกิตปัจจัยเป็นที่สุด" ในสูตรนี้หมายเอา "อุณาทิกิต" นั่นเอง)

ในอุทาหรณ์ว่า มานุโส ลง นุส ปัจจัยในเบื้องหลังของ มน ธาตุ อาเทส นฺ ที่สุดธาตุเป็น อา ด้วยสูตรใหญ่คือ กฺวจิ ธาตุ แยก มฺ ลบ รวม (มานุส) กำหนดเป็นนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น มานุโส

(ยังมีการทำเป็น วิเคราะห์แบบสมาสดังนี้ มโน อุสฺสนฺนํ เยสิตํ มนุสฺสา = มโน อ.ใจ อุสฺสนฺนํ อันสูง เยสํ ของคนใด อตฺถิ มีอยู่ อิติ เพราะเหตุนั้น มนุสฺสา ชื่อว่า มนุสฺส)

หทยํ ยังหทัย มาตาปิตูนํ ของมารดาและบิดา ท. ปูเรติ ย่อมให้เต็ม อิติ เพราะเหตุนั้น ปุริโส ชื่อว่าปุริสะ (บุรุษ)

ปุริโส ตัวตั้งคือ ปูร ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "ปูร = ปูรเณ" ลง อิส ปัจจัยด้วยสูตรนี้ นำ รฺ ไปประกอบกับ อิ (ปูริส) อาเทส อู ที่สุดของ ปู เป็น อุ รัสสะด้วยสูตรใหญ่คือ กฺวจิ ธาตุ (ปุริส) กำหนดนาม ลง สิ เอา สิ เป็น โอ สำเร็จรูปเป็น ปุริโส

สุณติ (สนฺทหติ) ย่อมสืบต่อ กุลํ ซึ่งตระกูล อิติ เพราะเหตุนั้น สุณิสา ชื่อว่าสุณิสา (หญิงสะใภ้)

สุณิสา ตัวตั้งคือ สุณ ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "สุณ = หึสากุลสนฺตาเนสุ" ลง อิส ปัจจัยด้วยสูตรนี้ นาม ณฺ ไปประกอบกับ อิ ลง อา ปัจจัยด้วยสูตร อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย แยก สฺ ลบ รวม กำหนดเป็นนาม ลบ สิ สำเร็จรูปเป็น สุณิสา (เป็น กัญญาทิคณะ)

กรีสํ = กรีส, ขี้ (กุ ธาตุ ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "กุ = กุจฺฉิเต" อิส ปัจจัย อาเทส กุ เป็น กรฺ ด้วยสูตรใหญ่ กุวจิ ธาตุ และอาเทส อิ เป็น อี ด้วย) สีสํ = ศีรษะ (สิ ธาตุ ตั้งชื่อธาตุในอรรถว่า "สิ = พนฺธเน" อิส ปัจจัย แยก สฺ อาเทส อิ เบื้องหลังเป็น อี)

อิติ อุณาทิกปฺโป.

อุณาทิกัณฑ์ จบ.

ในหนังสือบางเล่มเป็น "อิติ กิตพฺพิธานกปฺเป อุณาทิกปฺโป ฉฏฺโฐ" ก็มี การกล่าว กปฺป ศัพท์ซ้ำกันเช่นนั้นไม่ควรเลย ถ้ากล่าวว่า "กิตพฺพิธานกปฺเป อุณาทิกณฺโฑ" ยังสมควรกว่า เพราะมีอธิบายว่าแม้อุณาทิกัณฑ์ ก็อยู่ในสภาพเป็นกิต หรือ "อุณาทิกัณฑ์ ในกิตกัณฑ์" ส่วนในหนังสือเล่มนี้กล่าวดังนี้คือ "อิติ อุณาทิกปฺโป"

บทนำ ลำดับธาตุ

สกตฺถญฺจ ปรตฺถญฺจ ธาตุ ธาเรติ จูภยํ
เชติเจว ปราเชติ ปริเยเสตฺยุทาหฏฺ.

ธาตุ อ.ธาตุ ธาเรติ ย่อมทรงไว้ สกตฺถญฺจ ซึ่งอรรถของตนด้วย ปรตฺถญฺจ ซึ่งอรรถของธาตุอื่นด้วย อุภยํ จ ซึ่งอรรถทั้งสอง คืออรรถของตนและอรรถของธาตุอื่นด้วย เชติ, ปราเชติ, ปริเยเสติ อ.เชติ, ปราเชติ และ ปริเยเสติ นั้น อุทาหฏฺ เป็นอุทาหรณ์ที่นำมาแสดง

"เชติ = ย่อมชนะ" ชิ ธาตุในบทนี้ทรงอรรถของตนไว้ว่า "ความชนะ" "ปราเชติ = ย่อมปราชัย, ย่อมแพ้" ชิ ธาตุในบทนี้ทรงอรรถของธาตุอื่นไว้ว่า "ความปราชัย, ความพ่ายแพ้" เพราะ ปรา อุปสรรคในบทว่า ปราเชติ จึงได้รู้อรรถว่า "ปราชัย, พ่ายแพ้" กระนั้นก็ตาม ปรา อุปสรรคบทก็ไม่อาจกล่าวได้ เป็นเพียงบทที่ชี้ทางเท่านั้น ชิ ธาตุนั่นเองที่สามารถกล่าวอรรถว่า "ปราชัย, พ่ายแพ้" ฉะนั้น ชิ ธาตุจึงกล่าวอรรถของธาตุอื่นว่า "ปราชัย, พ่ายแพ้" "ปริเยเส = แสวงหาแล้ว + วางแล้ว" เอส ธาตุที่มี ปริ เป็นบทหน้าในอุทาหรณ์นี้กล่าวอรรถว่า "การแสวงหา" อย่างเดียวเท่านั้น แต่บางครั้งก็อาจกล่าวอรรถของธาตุอื่นว่า "การวาง" โดย อัตถาติสยนัย (นัยที่แสดงอรรถอันเกินมา)

อุปสคฺคนิปาตา จ, ปจฺจยา ธาตโวจิเม
เนเก เนกตฺถวิสยา, อิติ เนรุตฺติกา พฺรวุ.

เนรุตฺติกา อ.พระอาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์ ท. อพฺรวุ ได้กล่าวแล้ว อิติ ว่า อุปสคฺค-นิปาตา จ อ.บทอุปสรรคและนิบาต ท.ด้วย ปจฺจยา อ.ปัจจัย ท.ด้วย ธาตโว จ อ.ธาตุ ท.ด้วย อิเม เหล่านี้ อเนเก เป็นเอนก อเนกตฺถวิสยา มีอรรถเป็นที่กล่าวเอนก

ได้รับรู้คาถาที่แสดงมาแล้วนั่นว่า – โดยปกติแล้ว บทอุปสรรค บทนิบาต ปัจจัย และธาตุมีเป็นจำนวนมาก บทอุปสรรคมี ๒๐ ตัว ส่วนบทนิบาตนั้นมีมากจนนับไม่ถ้วน บทอุปสรรคบทหนึ่ง ๆ ปัจจัยหนึ่ง ๆ และธาตุตัวหนึ่ง ๆ ก็มีอรรถหลาย ๆ อย่าง (แปลได้หลายอย่าง) ฉะนั้น จึงยอมรับมิได้ว่าในหนังสือเล่มเล็ก ๆ นี้จะมีธาตุและอรรถของธาตุสมบูรณ์ที่สุด ธาตุที่นำมาเรียงลำดับไว้ในหนังสือเล่มนี้คัดมาจากรูปสิทธิบ้าง และในคัมภีร์เล่มอื่น ๆ ที่มีนิยมใช้กันมากบ้าง

ประโยชน์ความเข้าใจอรรถของธาตุ ความเข้าใจอรรถของธาตุนั้น ๆ มีประโยชน์มหาศาลในอัฏฐกถาและฎีกา เมื่อกล่าวพรรณนาบาฬี ใช้พรรณนาด้วยอรรถของธาตุเป็นส่วนใหญ่ ส่วนที่พรรณนาแบบอธิบายล้วน ๆ โดยเว้นจากอรรถของธาตุนั้นมีเป็นส่วนน้อย เช่น พุธธาตุ = กล่าวอรรถเป็นหลายอย่าง เช่น แปลว่า "รู้" เป็นอรรถของญาณ, แปลว่า "ตื่น" เป็นอรรถของ ชาครณะ, แปลว่า "เบิกบาน" เป็นอรรถของวิกสนะ และอรรถของคติ ฉะนั้น เมื่อพรรณนาถึง สมฺมาสมฺพุทฺโธ นิยม

พรรณาด้วยการนำเอาอรรถนั้น ๆ มาพรรณา เช่น นำเอาอรรถของ ญาณ ซึ่งเป็นอรรถ ๆ หนึ่งในหลาย ๆ อรรถของ พุธ ธาตุเป็นรูปกริยาว่า "พุชฺฌิ, อญฺญาสิ = รู้แล้ว" บ้าง นำเอาอรรถของชาครณะ เป็นรูป "กิเลสนิทฺทาย = ตื่นแล้วจากการนอนหลับกล่าวคือกิเลส" บ้าง นำเอาอรรถของวิกสนะ เป็นรูป "อคฺคมคฺคสมาคเมน = เบิกบานแล้ว เพราะถูกส้องเสพกับอรหัตมรรค" (เหมือนดอกบัว บานเพราะถูกแสงแดด) บ้าง ฉะนั้น ความเข้าใจอรรถของธาตุนั้น ๆ มีความสำคัญมาก เราพึงเพียรพยายามศึกษาอรรถของธาตุที่กล่าวต่อไปนี้

จบบทนำ

****

ลำดับ สราทิธาตุ

อคฺค = คติโกฏิลฺเล ในการไปคดโค้ง (ถ้าแปลตามหลักไวยากรณ์จริง ๆ จะต้องแปลว่า "ในความเป็น ในที่นี้ เพื่อให้กริยาปรากฏจึงแลว่า "การคดโค้ง" แสดงด้วย ภาว ปัจจัยทั้งปวงถือเอาตามนัยนี้)

อจฺจ = ปูชายำ ในการบูชา

อญฺช = คติ พฺยตฺติสุ ในอรรถว่าคติ, ในอรรถว่าความปรากฏ

อทิ = อญฺหตฺเถ ในอรรถว่าการไข่ซึ่งไข่ (อญฺหตฺเถ มีอรรถเพียงว่า "ในอรรถว่า ไข่" แต่คำว่า ธาตุ นั้นไม่กล่าวทัพพะ กล่าวเฉพาะกริยาเท่านั้น ฉะนั้น ถ้าแปลว่า "ในอรรถว่าไข่" อทิ ธาตุจะเข้าถึงที่กล่าวถึงทัพพะ ฉะนั้น อญฺห ได้แก่การออกไข่ กริยา โดยฐานูปจาระ จึงแปลว่า "ในอรรถว่าการไข่ซึ่งไข่")

อท = ภกฺขเณ ในการกิน

อธ = คติมฺหิ ในอรรถว่าคติ (คติมฺหิ นิยมแปลว่า "ในอรรถว่ากามา" คำว่า "อรรถว่าคติ" มิได้หมายถึง "การไป-มา" อย่างใดอย่างหนึ่งเพียงอย่างเดียวเท่านั้น ยังรวมไปถึงอรรถว่า การรู้ การเป็นไป การเข้าถึง "เย คตฺยตฺถา, เต พุทฺธตฺถกา, ปวตฺติ ปาปุณตฺถกา = เย อ.ธาตุ ท.เหล่าใด คตฺยตฺถา มีอรรถว่าคติ เต อ.ธาตุ ท. อันมีอรรถว่าคติเหล่านั้น พุทฺธตฺถกา มีอรรถว่าการรู้ด้วย ปวตฺติปาปุณตฺถกา มีอรรถว่า ความเป็นไปและการเข้าถึงด้วย ฉะนั้น คติมฺหิ จึงแปลว่า "ในอรรถว่าคติ")

อป = ปาปุเณ (ปาปุณเน) ในการเข้าถึง

อม = โรเค ในความเสียดแทง (ในบางแห่งเป็น "อม = คตฺยาทีหิ" ก็มี ด้วย อาทิ ศัพท์ ได้แก่ ปีฬา = ความเบียดเบียน, โรค = ความเสียดแทง, ภตฺติ = ความภักดี, สทฺท = ในการเปล่งเสียง, โภชน = ในการบริโภค)

อย, อร = คติมฺหิ **ในอรรถว่าคติ**

อล = ปริสมตฺตมฺหิ ในความสามารถ

อส = ภุวิ ในความปรากฏ (ในบางแห่งเป็น "อส = สมฺภาเว" ก็มี "สมฺภาเว (สนฺต-ภาเว) ในความเป็นปรากฏ)

อส = โภชเน ในการบริโภค

อสุ = เขเป ในการขว้างไป (ในธาตวัตถสังคหะ กล่าวว่าเป็น อา บทหน้า รภ ธาตุ มีรูปเป็น "อารมฺภ = อารมฺเภ ในความพยายาม")

อาส = อุปเวสเน ในการเข้าไปนั่งอยู่

อิ = คตฺยตฺถายเนสุ ในอรรถว่าคติ และการสาธยาย (ถ้าอาเทส อิ เป็น เอ วุทธิจะเป็นรูป "เอติ" ถ้าอาเทส เอ เป็น อย จะเป็นรูป "อยติ" ฉะนั้น จึงกล่าวว่า เป็น อิ ธาตุ นอกจากนั้นยังสมควรจะมี เอ และ อย ธาตุอีกด้วย)

อิกฺข = ทสฺสนงฺเกสุ ในการดูและการสังเกต

อิงฺฆ = กมฺปเน ในความหวั่นไหว

อิทิ = ปรมิสฺสริเย ในความเป็นใหญ่อันยอดเยี่ยม (ปรม + อิสฺสริย, ปรม = อันยอดเยี่ยม อิสฺสริย = ความเป็นผู้เป็นใหญ่ หรือความเป็นใหญ่)

อิสุ = อิจฺฉากนฺติสุ ในอรรถว่าความปรารถนาและความชอบใจ

อิสฺส = อิสฺสายํ ในความริษยา

อุจ = วิยตฺติยำวาจายำ ในวาจาอันมีอักษรปรากฏ (วาจายำ ในวาจา วิยตฺตยำ อันมีอักษรปรากฏ) (บางแห่งเป็น "สมวาย = ในอรรถว่าการรวม" ก็มี)

อุท = โมท กีฬเนสุ ในความยินดีและในการเล่น

อุทิ = ปสวน กเลทเนสุ ในความรั่วไหล และในความชุ่มชื่น

อุส = ทาเห ในความเร่าร้อน (ในรูปสิทธิเป็น "อุสุ = ทาเห")

อุสฺสูย = โทสาวีกรเณ ในการทำโทษให้ปรากฏ

เอช = กมฺปเน ในความหวั่นไหว

เอรฺษิ = หึสายำ ในความเบียดเบียน

เอส = คเวสเน (ปริเยสเน) ในการแสวงหา

****

ลำดับ กวัคคาทิธาตุ

กขิ = อิจฺฉาสํสเยสุ	ในความปรารถนา และในความสงสัย (บางแห่งเป็น กงฺข ธาตุก็มี)
กจ = ทิตฺติมฺหิ	ในความสว่าง (ติ ปัจจัยใน ทิตฺติมฺหิ, คติมฺหิ เป็นต้นเป็นไปในอิตถีลิงค์ ฉะนั้น แม้สมควรจะกล่าวว่า "ทิตฺติยำ, คติยำ" แต่ต้องกลับอิตถีลิงค์เป็นปุลิงค์ โดยลิงควิปัลลาสนัย จึงเป็นรูป "ทิตฺติมฺหิ, คติมฺหิ")
กช = มเช	ในความมัวเมา
กฑิ = เฉเท	ในการกำหนด
กฑฺฒ = อากฑฺเฒ	ในการลาก
กณ = นิมีลเน	ในการกระพริบตา
กติ = สุตฺตชฺชนน เฉเทสุ	ในการให้เกิดปม และในการตัด
กถ = กถเน	ในการกล่าว
กท = มเท	ในความมัวเมา
กน = ทิตฺติ กนฺตีสุ	ในความสว่าง และในความชอบใจ
กปิ = จลเน (สญฺจลเน)	ในความหวั่นไหว
กปุ = หีสา + ตกฺกลคนฺเธสุ	ในความเบียดเบียน และในการทำเครื่องหอมของยางไม้
กปฺป = ตกฺก เฉเทสุ	ในความตรึกตรอง และในการตัด (บางแห่งเป็น วิธิ = ในการจัดทำ" ก็มี)
กมุ = ปหวิกฺเขเป	ในการเหวี่ยงซึ่งเท้า (ในการไป)
กมุ = กนฺติมฺหิ	ในความพอใจ
กร = กรเณ	ในการกระทำ
กรฬ = ภาชนตฺเถ	ในอรรถว่าความเป็นที่ตั้ง (ในธาตวัตถสังคหะกล่าวว่า "ในอรรถว่าการจำแนก)
กล = สงฺขฺยาเน	ในการนับ
กส = วิเลขเน	ในการเขียน (ถ้ามี วิ เป็นบทหน้ามีอรรถเป็น ผุลฺล ว่า "วิกสติ = ย่อมบาน")
กิ (กี) = ธนวิโยเค	ในการซื้อขาย – แปลตามมติรูปสิทธิ, เข้าใจว่าเป็นปาฐะเสีย ในนฺยาสะเป็น "อุนฺนติมฺหิ = ในการยกขึ้น"

กิต = โรคาปนยเน (โรค + อปนยเน) ในการนำไปปราศซึ่งโรค

กิร = วิกฺเขปวิกิรเณสุ ในการขัดไป และในการเกลื่อนกล่น

กิลมฺ = เขเท ในความเหน็ดเหนื่อย

กิลิส = วิพาธายํ ในความเบียดเบียน

กี = ทพฺพวินิมเย ในการแลกเปลี่ยนซึ่งสัมภาระ (ในการซื้อขาย)

กุ = สทฺทกุจฺฉาสุ ในการเปล่งเสียง และในความรังเกียจ

กุจ = สงฺโกเจ ในความท้อแท้

กุฏ = เฉทเน ในการตัด

กุฑิ = ทาเห ในความเร่าร้อน

กุธ = โกเป ในความโกรธ

กุป = โกเป ในความโกรธ

กุร = อกฺโกเส ในการด่า

กุส = อกฺโกเส ในการด่า

กุส = เฉทน + ภู + ทาน + ปูรณ + สญฺจเยสุ ในการตัด, การปรากฏ, การให้, การเต็มรอบ, และในการรวม (ในรูปสิทธิมีอรรถ "คนฺธน" ด้วย ส่วนในธาตวัตถสังคหะนั้นไม่มีมา)

ขชฺช = ภกฺขเน ในการกินของควรเคี้ยว

ขณิ = เฉทเน ในการตัด

ขนุ = อวหารเณ ในการขุด (บางแห่งเป็น ขณุ ธาตุ)

ขมุ = สหเน ในความอดกลั้น

ขร = เสก + นาส + ผารุสฺส + กมฺปเนสุ ในการรดน้ำ, ความพินาศ, ความหยาบคายและความหวั่นไหว

ขา (ขฺยา) = ปกถเน ในการประกาศ

ขาท = ภกฺขเน ในการเคี้ยวกิน

ขิ = โกธขเยสุ ในความโกรธ และความสิ้นไป

ขิท = **อุตฺตาส + ทีนภาเวสุ** ในความสะดุ้ง และในความเหน็ดเหนื่อย

ขิป = **อพฺยตฺตสทฺท + โนทเนสุ** ในการเปล่งเสียงไม่ชัด **และการขว้างไป**

ขุท = **ปิปาสายํ** ในความกระหาย

ขุร = **เฉทเน** ในการตัด

คชฺช = **คชฺเช** ในการส่งเสียง

คทิ = **สนฺนิจเย** ในความสั่งสม

คณ = **สงฺขฺยาเน** ในการนับ

คนฺถ = **ทพฺภเน** ในการเรียบเรียง

คท = **วิยตฺติยํวาจายํ** วาจายํ ในวาจา วิยตฺติยํ ปรากฏ คำว่า เสียง มี ๒ ประเภทคือ ๑) อพฺยตฺตสทฺท ได้แก่เสียงไม่ชัดเจน เช่น เสียงกระแอมเป็นต้น และ ๒) พฺยตฺตสทฺท ได้แก่เสียงที่ชัดเจน เช่น ถ้อยคำที่พูดอยู่ ในที่นี่ประสงค์จะหมายเอา พฺยตฺตสทฺท จึงกล่าวว่า "วิยตฺติ, บทว่า วิยตฺติ พฺยตฺติ พฺยตฺต เป็นบทที่สำเร็จมาจาก อญฺช หรือ อญฺชุ ธาตุที่มี วิ เป็นบทหน้า ติ และ ต ปัจจัย, "พฺยญฺชยตีติ วิยตฺติ = พฺยญฺชยติ ย่อมปรากฏ อิติ เพราะเหตุนั้น วิยตฺติ ชื่อว่า วิยัตติ" (อาเทส อิ เป็น โย โดยไม่ลง ย อาคม อาเทส ว เป็น พ สำเร็จรูปเป็น พฺยตฺติ) วิยตฺติยํ นั้นทำนองเดียวกับ อิตฺถิยํ

คนฺธ = **สูจเน** ในการส่อเสียด

คมุ = **คติมฺหิ** ในอรรถว่าคติ

ครห = **นินฺทายํ** ในความนินทา

คเวส = **มคฺคเน** ในความแสวงหา

คห = **อุปาทาเน** ในการถือเอา

คฬ = **ปคฺฆรเณ** ในการไหลตกไป

คา = **สทฺท + คติ + ฉุติ + ชาตีสุ** ในการเปล่งเสียง, อรรถว่าคติ, ความสรรเสริญ และความเกิดขึ้น

คาธ = **ปติฏฺฐิจฺฉาคนฺเถสุ** ในการตั้งอยู่, ความปรารถนา และในการเรียบเรียง

คาหุ = **วิโลลเน** ในการกวน

คิร = นิคิเร ในการกลืน

คิล = นิคิเล ในการกลืน

คุป = นินฺทายํ ในความนินทา (บางแห่งเป็น "โคปน = การรักษา" ก็มี)

คุห = สํวรเณ ในการสำรวม (บางแห่งว่าเป็น คุหู ธาตุ)

เค = สทฺเท ในการเปล่งเสียง

โคตฺต = วํเส ในวงศ์ตระกูล (ในรูปสิทธิเป็น "โคตฺตุ = วํเส")

ฆฏ = อีหายํ ในความพยายาม (ในธาตวัตถสังคหะเป็น "ฆฏ + ตาฬนีหาสุ (ตาฬน+ อีหาสุ = ในการใส่ร้าย, ในความพยายาม)

ฆฏ = ฆฏฺเน ในการใส่ร้าย, กระทบ

ฆร = เสจเน ในการรดน้ำ

ฆส = อทเน ในการกิน

ฆา = คนฺโถปาทาเน (คนฺธ + อุปาทาเน) ในการถือเอาซึ่งกลิ่น (ในการดมกลิ่น)

ฆสุ = สทฺเท ในการเปล่งเสียง (ประกาศ)

ฆสฺ = ฆสเน ในการเช็ดถู

****

ลำดับ จวัคคาทิธาตุ

จกฺข = วิยตฺติยำวาจายำ วาจายำ ในวาจา วิยตฺติยำ ปรากฏ (บางแห่งเป็น "อสฺสาท = ความสบาย, วิภาวน = การชี้แจง" ก็มี)

จช = หานิมฺหิ ในความหายนะ (บางแห่งเป็น "จาค = ความเสียสละ" ก็มี)

จฑิ = จณฺฑตฺเถ ในอรรถว่าดุร้าย

จทิ = หิลาทเน ในความดีใจ (บางแห่งเป็น "อิจฺฉากนฺติสุ = ในความปรารถนา" ก็มี)

จร = จรเณ ในความประพฤติ (บางแห่งเป็น "ในอรรถว่าคติ, ภกฺข = ในอรรถว่าการกิน" ก็มี)

จล = กมฺปเน ในความหวั่นไหว

จาย = สนฺตานปูชเนสุ ในการสืบต่อ และการบูชา (ในธาตวัตถสังคหะเป็น "ปูชานิสามเน = ในการบูชา และในการฟัง)

จิ = จเย ในการสั่งสม (ถ้ามี วินิ เป็นบทหน้าจะเป็นรูป "วินิจฺฉย = การวินิจฉัย" และพร้อมกับอรรถอื่น ๆ ก็ยังมี)

จิต = สญฺเจตเน ในความพยายาม-จงใจ

จินฺต = จินฺตายำ ในการคิด (บางแห่งเป็น "ชานน = การรู้" ก็มี)

จุ = จวเน ในการเคลื่อน

จุท = อาณตฺติโจทเนสุ ในการบังคับและการทักท้วง

จุร = เถยฺเย ในการขโมย

ฉฑฺฑ = ฉฑฺฑเน ในการละทิ้ง

ฉท = อปวารเณ ในการปิดกั้น

ฉิท = ทฺวิธากรเณ ในการทำให้เป็นสอง (ในการตัด)

ชคฺค = โสธนโปสนรกฺขเณสุ ในการชำระ, การเลี้ยง และการรักษา

ชคฺฆ = หาเส ในการหัวเราะ

ชน = ชนเน ในความเกิดขึ้น (อรรถว่า "การเปล่งเสียง" ก็มี)

ชนี = ปาตุภาเว ในการปรากฏเกิดขึ้น

ชร = วโยหานิมฺหิ	ในความหายนะแห่งวัย (อรรถว่า "โรเค = ในการเสียดแทง" ก็มี)
ชล = ทิตฺติมฺหิ	ในความรุ่งโรจน์
ชาคร = วิพุเธ	ในการตื่น
ชิ = ชเย	ในความชนะ (อรรถว่า "ปราชัย, พ่ายแพ้" ก็กล่าวด้วย)
ชีว = ปาณธารเณ	ในการทรงไว้ซึ่งชีวิต
ชุ = ชเว	ในความเป็นไปโดยเร็ว
ชุต = ทิตฺติมฺหิ	ในความรุ่งโรจน์
เณ = จินฺตายํ	ในความคิด (อรรถว่า "โอโลกน = การแลดู, ทหน = การไหม้, ญาณ = การรู้, ทิตฺติ = ความรุ่งโรจน์" ก็มีด้วย)
ญา = อวโพธเน	ในการรู้ (ในปญฺญตฺติ คิดว่าเป็น "ป + ญา = นิกฺขิปน การวางข้อบัญญัติ)
ฐา = คตินิวตฺติมฺหิ	ในการห้ามของการไป (ในการยืนอยู่)

****

ลำดับ ตวัคคาทิธาตุ

ตกฺก = **วิตกฺเก** ในความตรึกตรอง (อรรถว่า "รุกฺขสิเลเส = ในการทำยางไม้" ก็มี)

ตจฺฉ = **ตนุกรเณ** ในการทำให้บาง (ในการเฉือน)

ตชฺช = **ภสฺสเน** ในการหลอกหลอน

ตฑิ = **จลนตฺเถ** ในอรรถว่าความหวั่นไหว

ตป = **สนฺตาเป** ในความเร่าร้อน (อรรถว่า "ทิตฺติ = ความรุ่งโรจน์" ก็มี)

ตมุ = **กงฺขายํ** ในความปรารถนา (ตม ธาตุก็มีบ้าง)

ตร = **ตรเณ** ในการข้ามไป

ตส = **ภเย** ในความกลัว

ตา = **ปาลเน** ในการรักษา

ติช = **นิสาน + พนฺธน + ขมาสุ** ในการลับ, การผูก และความอดทน

ตีร = **กมฺมนิฏฺฐาปเน** ในการให้สำเร็จซึ่งกรรม

ตุท = **พฺยถเน** ในการคลาน

ตุวฏฺฏ = **นิปชฺชเน** ในการนอน

ตุส = **ปีติมฺหิ** ในความยินดี

ตรุส = **ภเย** ในความกลัว

ถน = **คชฺชเน** ในการคำรน

ถา = **คตินิวตฺติมฺหิ** ในการห้ามการไป

ทกฺข = **วฑฺฒเน** ในความเจริญ

ทิส = **อาณายํ** ในความบังคับ

ทา = **ทาเน** ในการให้

ทิวุ = **กีฬ + วิชิคีสา + พฺยวหาร + ชุติ + ถุติ + กนฺติ + คตีสุ** ในอรรถว่า การเล่น, ความปรารถนาจะชนะ, การกล่าว, ความสว่าง, ความสรรเสริญ, ความยินดี และคติ (อรรถว่า "สตฺติ = ความสามารถ" ก็มีบ้าง)

ทิส = เปกฺขเณ	ในการดู เปกฺขเณ มาจาก ป บทหน้า อิกฺข ธาตุ ยุ ปัจจัย อาเทส ยุ เป็น อน กลับ น เป็น ณ
ทิส = อุจฺจารเณ	ในการกล่าว (ส่วนที่มีกล่าวในรูปสิทธิว่า "ทิสี ธาตุนั้น" ในธาตวัตถสังคห สันสกฤต ไม่มีพบเห็นเลย)
ทิส = อติสชฺชเน	ในการให้รู้ (ในการแสดง)
ทิห = สนฺเทเห	ในความสงสัย (อรรถว่า "วุทฺธิมฺหิ = ความเจริญ, อุปจเย = ความสั่งสม" ก็มีบ้าง)
ทีป = ทิตฺติมฺหิ	ในความสว่าง
ทุ = คติมฺหิ	ในอรรถว่าคติ
ทุรุ = ปคฺฆรเณ	ในการรั่วไหล
ทมุ = ทมเน	ในการอบรม
ทย = รกฺขเณ	ในการรักษา
ทร = ทาเห	ในความเร่าร้อน (อรรถว่า "อาทร = ในความเคารพ" ก็มีบ้าง)
ทล = ทลเน	ในความรุ่งโรจน์ (อรรถว่า "วิทาณ = การผ่า, ทุคฺคติ = ความทุกข์" ก็มีบ้าง)
ทว = ทวเน	ในการเล่น (อรรถว่า "ความเร่าร้อน" ก็มีบ้าง)
ทห = ภสฺมีกรเณ	ในการทำให้เป็นขี้เถ้า (ในการไหม้) อรรถว่า "ทาห = การไหม้, ธารณ = การทรงไว้" ก็มีบ้าง
ทา = ทาเน	ในการให้ (อรรถว่า "การชำระ, ความบริสุทธิ์, อวขณฺฑน = การตัด" เป็นต้น ก็มีบ้าง, ถ้ามี อา เป็นบทหน้าจะเป็นรูป "อาทาเน" กล่าวอรรถว่า "การถือเอา")
ทุกฺข = ทุกฺขเน	ในความทุกข์
ทุส = อปฺปีติมฺหิ	ในความไม่ยินดี
ทุห = ขิมฺสายํ	ในการทำลาย อรรถว่า "โทหน = การรีดนม" ก็มีบ้าง
ทูห = นาสเน	ในการทำลาย
เทว = เทวเน	ในการเล่น (บางแห่งแปลว่า "การร้องไห้")

หึส = หึสเน ในการกัด (หึส ธาตุก็มีบ้าง)

ธน = ธญฺเญ ในความจำเริญ

ธม = ธมเน ในการเป่า

ธร = ธารเณ ในการทรงไว้

ธา = ธารเณ ในการทรงไว้ (ถ้ามีบทอุปสรรคเป็นบทหน้ากล่าวอรรถเป็นจำนวนมาก)

ธาวุ = ชเว ในการไปเร็ว (การวิ่ง)

ธุ = กมฺปเน ในความหวั่นไหว (ธุโณติ, สฺวาทิคณะ)

ธู = กมฺปเน ในความหวั่นไหว (ธุนาติ, กิยาทิคณะ)

เธ = ปาเน ในการดื่ม

ธึส = วิทฺธึสเน ในการทำลาย

ธึส = ยายน อโธปตเนสุ ในการไป, การพลัดตกไปเบื้องล่าง

นจฺจ = นจฺจเน ในการฟ้อน

นฏ = นจฺจเน ในการฟ้อน

นต = คตฺตวินาเม ในการให้ตนน้อมลง

นท = อพฺยตฺตสทฺเท ในการเปล่งเสียงไม่ชัดเจน

นนฺท = นนฺทเน ในความยินดี (อรรถว่า "สมิทฺธิ = ความสำเร็จ" ก็มีบ้าง)

นนฺธ = พนฺธเน ในการผูก

นม = นมเน ในการน้อมน้อม

นมสฺส = วนฺทเน ในการกราบไหว้

นส = อทสฺสเน ในการไม่เห็น (ในความพินาศ)

นห = พนฺธเน ในการผูก (อรรถว่า "โสจ = ความบริสุทธิ์" ก็มีบ้าง)

นาถ = ยาจโนปตาปิสฺสริยาสีสาสุ ในการขอ,ความเร่าร้อน,ความเป็นใหญ่,และความปรารถนา. (ยาจน + อุปตาป + อิสฺสริย + อาสีสาสุ)

นฺหา = โสธเน ในการชำระ (ในการอาบน้ำ)

นิทิ = กุจฺฉายํ ในความนินทา (อรรถว่า "นินฺท = ครหายํ ในความนินทา" ก็มี)

นี = ปาปเณ ในการถึง (อรรถว่า "นย = การนำมา" ก็มีบ้าง)

นุท = เขเป ในการไล่ออก

****

ลำดับ ปวัคคาทิธาตุ

ปกฺขนฺท = เวคคติมฺหิ	ในการไปไว (ในการบินไป)
ปจ = ปาเก	ในการสุก, ในการหุง
ปจิ = วิตฺถาเร	ในการแผ่ไป
ปฏ = คติมฺหิ	ในอรรถว่าคติ
ปฬิ = ลิงฺคเวกลฺเล	ในความพิการของลิงค์ ("ในอรรถว่าคติ" ก็มีบ้าง)
ปต = คติมฺหิ	ในอรรถว่าคติ
ปตฺถ = ยาจเน	ในความปรารถนา
ปท = คติมฺหิ	ในอรรถว่าคติ
ปลฺล = นินฺนฏฺฐาเน	ในความเป็นที่ลุ่ม
ปลุ = สปฺปเน	ในการไป
ปห = เปสเน	ในการสั่ง, ในการบังคับ
ปา = ปาเน	ในการดื่ม (อรรถว่า "รกฺขณ = การรักษา" ก็มีบ้าง)
ปาล = รกฺขเณ	ในการรักษา
ปิส = จุณฺเณ	ในการทำเป็นผง (ในการบด)
ปิห = อิจฺฉายำ	ในความปรารถนา
ปี = ฑปฺปเน	ในความยินดี (ในสันสกฤตเป็น ปุรี ธาตุ ฉะนั้น จะต้องอาเทส น เป็น ณ เช่น ปีโณ เป็นต้น)
ปุ = โสเธ	ในการชำระ
ปุจฺฉ = ปุจฺฉเน	ในการถาม
ปุถ = วิตฺถาเร	ในการแผ่ไป
ปุปฺผ = วิกาเส	ในการบาน
ปุร = ปุรโต คมเน	ในการไปข้างหน้า
ปุส = โปเส	ในการเลี้ยง

ปุส = อภิมทฺทเน ในการเหยียบยำ่

ปู = ปวเน ในการชำระ

ปูช = ปูชายํ ในการบูชา (ไม่สมควรเลยที่มีอรรถ "ทาน")

ผทิ = กิญฺจิจลเน ในความหวั่นไหวเล็กน้อย

ผุส = สมฺผสฺเส ในการสัมผัส ("ผุส = ผสฺสเน" ก็มีบ้าง)

พนฺธ = พนฺธเน ในการผูก

พห = วุทฺธิมฺหิ ในความเจริญ

พหุ = สงฺขฺยานวุทฺธีสุ ในการนับ และในการเจริญ

พาห = ยตเน ในความพยายาม

พิล = นิสฺสเย ในการอาศัย

พุธ = อวคมเน ในการรู้แจ้งแทงตลอด (อรรถอื่น ๆ ยังมี)

พฺรู = วิยตฺติยำวาจายำ วาจายำ ในวาจา วิยตฺติยำ อันชัดเจน

พฺรูห = วุทฺธิมฺหิ ในความเจริญ

ภกฺข = อทเน ในการกิน

ภคฺค = เสจเน ในการรดน้ำ

ภชฺช = กชฺชเน ในการปิ้ง, ย่าง

ภนฺช = อวมทฺทเน ในการทำลาย

ภทิ = ภณฺฑกฺเฉ ในกิจของภัณฑะ

ภณ = วิยตฺติยำวาจายำ วาจายำ ในวาจา วิยตฺติยำ อันชัดเจน

ภทิ = กลฺยาเณ ในความดี

ภมุ = อนวฏฺฐาเน ในการเวียนไปโดยไม่หยุด

ภร = ภรเณ ในการนำมา, การเลี้ยง

ภสฺส = ภสฺสเน ในการพูดมาก

ภา = ทิตฺติมฺหิ ในความรุ่งโรจน์

ภาส = วิยตฺติยํวาจายํ วาจายํ ในวาจา วิยตฺติยํ อันชัดเจน (อรรถว่า "ทิตฺต = ความรุ่งโรจน์" ก็มีบ้าง)

ภิกฺข = ยาจเน ในการขอ (บางครั้งอาจจะมี อา เกินมาด้วย เช่น "อายาจเน")

ภิท = วิทารเณ ในการแตก

ภี = ภเย ในความกลัว

ภุช = ปาลนพฺยวหรเณสุ ในการรักษา, การกิน

ภู = สตฺตายํ ในการปรากฏ ("ภาโว ความเป็น สนฺตสฺส ของวัตถุที่ปรากฏ สตฺตา เป็นวัตถุที่มีปรากฏ" คำว่า เป็นวัตถุที่มีปรากฏ ในที่นี่หมายความว่า กริยาที่มีปรากฏอยู่อย่างชัดเจนนั่นเอง ฉะนั้น เพื่อให้กริยาที่ต้องการนั้นปรากฏ จึงแปลว่า "สตฺตายํ ในการปรากฏ" ในการแปลอรรถของบท "ภาว" เช่นนี้ ในบางแห่งจะต้องแปลว่า "การ" เพื่อให้ได้กริยาที่ต้องการ สนฺตา นั้นสำเร็จมาจากการลง ตา ปัจจัยเบื้องหลัง สนฺต อาเทส สนฺต เป็น ส แล้วลง ต เทฺวภาวะ อรรถของ ภู ธาตุนี้เข้ากันได้กับอรรถของธาตุทั้งปวง เพราะอรรถของธาตุทั้งปวงนั้น มีปรากฏชัดเจน ทั้งโดยปรมัตถ์ และโลกบัญญัติ, ถ้ามี อนุ อภิ เป็นต้น เป็นบทหน้า ยังสามารถกล่าวอรรถเป็นเอนก)

ภูส = อลงฺกาเร ในการประดับ

มงฺค = มงฺคลฺเล ในการละความไม่ดี (มคิ ธาตุก็มีบ้าง)

มจ = โจเร ในการขโมย

มชฺช = สุทฺธิมฺหิ ในความบริสุทธิ์ (อรรถว่า "โสธเน = ในการชำระ" ก็มีบ้าง)

มฑิ = ภูสายํ ในการประดับ (มณฺฑเน ก็มีบ้าง)

มนฺต = คุตฺตภาสเน ในการกล่าวมิดชิด (ในการหารือ)

มถ = วิโลฬเน ในการกวน

มท = อุมฺมาเท ในความเป็นบ้า

มทิ = หาเส ในความหัวเราะ

มทฺท = จุณฺเณ ในการเหยียบย่ำเป็นผุยผง

มน = ญาเณ ในการรู้ (มนุ = โพธเน ก็มีบ้าง)

มย = คติมฺหิ	ในอรรถว่าคติ
มร = ปาณจาเค	ในการสละชีวิต
มส = อามสเน	ในการถู
มสุ = มจฺเฉเร	ในความตระหนี่
มห = ปูชายํ	ในการบูชา (อรรถว่า "วุทฺธิ = ความเจริญ" ก็มีบ้าง)
มา = มาเน(ปริมาเน)	ในการวัด (อรรถว่า "ความนับถือ" ก็มีบ้าง)
มาน = ปูชายํ	ในการบูชา (วีมังสา = การสืบสวน, มานน(เปมน) = ความนับถือ ก็มีบ้าง)
มิ = ปกฺเขเป	ในการใส่
มิห = สิเนเห	ในความสิเนหา (ความรัก)
มุหิ = อีสกหสเน	ในการยิ้มแย้มเล็กน้อย
มุ = พนฺธเน	ในการผูก
มุจ = โมจเน	ในการปล่อย
มุชฺช = โอสีทเน	ในการจม
มุห = หาเส	ในความเพลิดเพลิน (อาจจะมีปาฐะเสียว่า "มุทุ")
มุณ = ฌาเณ	ในการรู้ (อรรถว่า "การอยู่เงียบ ๆ " ก็มีบ้าง)
มุส = เถยฺย	ในการขโมย (อรรถว่า "ลืมเลือน พินาศไป" ก็มีบ้าง)
มุห = เวจิตฺเต	ในความหลง
มูล = ปติฏฺฐายํ	ในที่ตั้ง
เมฆ = กฏิวิจิตฺเต	เครื่องประดับเอว (สายรัดเอว)
เมฑิ = กุฏิลตฺเถ	ในอรรถว่าคดโค้ง
โมกฺข = มุจฺจเน	ในความหลุดพ้น

****

ลำดับ อ วัคคาทิธาตุ

ยช = เทวปูชา + สงฺคติกรณ + ทาเนสุ ในการบูชาเทวดา, การทำเป็นหมู่, และการให้

ยต = ยตเน ในความพยายาม

ยม = อุปรเม ในความเว้น

ยา = คติปาปุเณสุ ในการถึงอรรถว่าคติ

ยาจ = ยาจเน ในการขอ

ยุ = มิสฺสเร ในการปะปน

ยุช = โยเค ในความประกอบ (อรรถว่า "ความพยายาม" ก็มีบ้าง)

ยุธ = สมฺปหาเร ในการใส่ร้ายอย่างแรง

รกฺข = ปาลเน ในการรักษา

รภิ = หึสายํ ในความเบียดเบียน

รห = วิเลขเน (อุกฺขเน) ในการขุด

รนฺช = ราเค ในความกำหนัด

รนฺช = ปาเก ในการหุง

รภ = ราภสฺเส ในความพยายาม

รม = กีฬายํ ในการเล่น

รห = จาเค ในการสละ (อรรถว่า "อุปาทาน = การถือเอา" ก็มีบ้าง)

ราช = ทิตฺติมฺหิ ในความสว่าง

ราธ = สสิทฺธิมฺหิ ในความสำเร็จ (หึสา = ความเบียดเบียน ก็มีบ้าง)

ริ = สนฺตาเน ในการสืบเนื่อง (ในธาตวัตถสังคห เป็น "คตฺยํ")

รุ = สทฺเท ในการเปล่งเสียง (อรรถว่าคติ ก็มีบ้าง)

รุจ = ทิตฺติมฺหิ ในความสว่าง

รุช = โรเค ในความเสียดแทง

รุท = อสฺสุวิโมจเน ในการทำให้น้ำตาไหล (ในการร้องไห้)

รูหิ = หึสายฺ	ในความเบียดเบียน (ไม่มีใน ธาตวัตถสังคหะ)
รุธ = อาวรเณ	ในการปิด
รุส = โรเส	ในความขึ้งเคียด
รุห = ชนเน	ในความเกิด
ลกฺข = ทสฺสนงฺเกสุ	ในการเห็น และการทำเครื่องหมาย
ลฉิ = ลฉฺเน	ในการประทับตรา
ลชฺชี = ลชฺชายฺ	ในความอาย
ลพิ = ชิคุจฺฉายฺ	ในความรังเกียจ
ลป = วาเกฺย	ในการพูด
ลภ = ลาเภ	ในการได้
ลพิ = อาลมฺพเน	ในการหน่วงไว้
ลภิ = วญฺจเน	ในการล่อลวง
ลา = คหเณ	ในการเขียน
ลิข = เลขเณ	ในการถือเอา
ลิป = ลิมฺปเน	ในการฉาบ, ทา
ลิห = เลหเน	ในการเลีย
ลี = สิเลสเน	ในการข้องอยู่
ลุญฺจ = อปนยเน	ในการถอน
ลุช = นสฺสเน	ในความพินาศ
ลุป = วิลุมฺปเน	ในการแย่งชิง
ลุภ = คิทฺธิมฺหิ	ในความปรารถนา
ลุล = มนฺถเน	ในการกวน
ลู = เฉทเน	ในการตัด
โลก = ทีปนทสฺสเนสุ	ในการแสดง และการเห็น

โลจ = ทีปนทสฺสเนสุ ในการแสดง และการเห็น

วก = อาทาเน ในการถือเอา

วกฺก = รุกฺขตเจ ในความหมายว่าเปลือกไม้

วจ = วิยตฺติยำวาจายำ วาจายำ ในวาจา วิยตฺติยำ อันชัดเจน

วฏฺฏ = อาวตฺตเน ในการไป ๆ มา ๆ

วช = คติมฺหิ ในอรรถว่าคติ

วฏิ = ธารณ + พนฺธ + สณฺฐาเตสุ ในการทรงไว้, การผูก และการรวม (อรรถว่า "อาวตฺตน = ไป ๆ มา ๆ" ก็มีบ้าง)

วฑฺฒ = วฑฺฒเน ในความเจริญ

วตฺตุ = วตฺตอาวตฺตเนสุ ในความเป็นไป และการไป ๆ มา ๆ (วตฺ ธาตุก็มีบ้าง)

วท = วิยตฺติยำวาจายำ วาจายำ ในวาจา วิยตฺติยำ อันชัดเจน

วทิ = วนฺทน + ถเวสุ ในการกราบไหว้ และการสรรเสริญ (จุราทิคณะ วทิ ธาตุก็มีบ้าง)

วทฺธ = วทฺธเน ในความเจริญ

วป = พีชสนฺตาเน ในการปลูกพืช

วม = อุคฺคิรเณ ในการบ้วน-อาเจียน

วร = วรเณ ในการรักษา

วล = สาธารณ + พนฺธเนสุ ในการติดต่อและการผูก

วลฺล = สาธารณ + พนฺธเนสุ ในการติดต่อและการผูก

วส = นิวาเส ในการอยู่ (อรรถว่า "อจฺฉาทน = การปกปิด, การนุ่งห่ม, เสจน = การรดน้ำ" ก็มีบ้าง)

วห = ปาปเณ ในการให้ถึง

วา = คติพนฺธนคนฺเธสุ ในอรรถว่าคติ, การผูก และการแสดง (ในรูปสิทธิแสดงเป็น ๒ ฐานะคือ คติคนฺเธสุ คติพนฺธเนสุ)

วาส = สุรภีกรเณ ในการทำให้มีกลิ่นหอม

วิจ = วิเวจเน ในความสงัด

วิชิ = ภยกมฺปเนสุ ในความกลัวและความหวั่นไหว

วิท = ญาเณ ในการรู้ (อรรถว่า "มงฺคลฺล = การละเว้นความไม่ดี, สตฺตา = ความมีปรากฏ, ตาฬน = การใส่ร้าย ก็มีบ้าง)

วิธ = เวทเน ในการผ่า (อรรถว่า "ภาค = การแบ่ง, กมฺปน = ความหวั่นไหว, ตาฬน = การใส่ร้าย ก็มีบ้าง)

วิส = ปเวสเน ในการเข้าไป

วี = ตนฺตสนฺตาเน ในการสืบต่อเส้นด้าย = การกรอด้าย (การเย็บผ้า, การทอผ้า)

พีช = พีชเน ในการพัด

วุ = สำวรเณ ในการรักษา

เว = ตนฺตสนฺตาเน ในการกรอด้าย

เวปุ = กมฺปเน ในความหวั่นไหว

เวฺห = อวฺหาย• สทฺทาหีกาเรสุ ในการเรียก, การเปล่งเสียง และความทะนงตัวว่าเรา

สก = สตฺติมฺหิ (สามตฺเถ) ในความสามารถ (อรรถว่า "ปูชา = ในการบูชา" ก็มีบ้าง)

สกิ = สงฺกายำ ในความสงสัย

สกฺก = คติมฺหิ ในอรรถว่าคติ = อาจ, สามารถ

สงฺคาม = ยุทฺเธ ในการรบ

สชฺช = วิสฺสคฺเค ในการสละ (ถ้ามี วิ เป็นบทหน้าจะเป็นรูป วิสฺสคฺค = การสละ ถ้ามี สำ เป็นบทหน้าจะเป็นรูป สำสคฺค = การปะปน เป็นต้น ในธาตวัตถสังคหะ กล่าวอย่างนั้น, ส่วนในรูปสิทธิกล่าวว่า สช ธาตุ นั้นมีความหมายว่า วิสฺสคฺค สชฺช ธาตุนั้นมีอรรถว่า "อาลิงฺค = การสวมกอด)

สญฺช = (สนฺช) = สงฺเค ในการข้องอยู่

สทิ = คุมฺพตฺเถ ในอรรถว่าการรวม

สณ = อพฺยตฺตสทฺเท ในการพูดที่มีอักขระไม่ชัดเจน

สต = สาตจฺเจ ในความแน่นอน, ติดต่อกัน

สท = วิสรณคตฺยาวสาเทสุ ในความเบียดเบียน, อรรถว่าคติ, และในความเหน็ดเหนื่อย (กล่าวกันว่า "วิสรณ คือการไม่โยกย้าย" คำว่าไม่โยกย้ายก็คือการ

นั่งอยู่นั่นเอง อนึ่งการนั่งอยู่นั้น นิ+สท ธาตุเป็นตัวกล่าว (ในพุทฺธโพธนิสยะ ๑๓๑ แปลว่า "วิสรณ = การให้เป็นไป") ส่วน คตฺยาวสาน (คติอวสาน) นั้น หมายถึงที่สุดของการไป คำว่าที่สุดของการไป ก็คงหมายถึงการนั่งนั่นเอง ความคิดทั้งหมดดังที่กล่าวมาแล้วนั้นไม่เหมาะสม โปรดดูอรรถของธาตุ พร้อมกับอุทาหรณ์ที่มีแสดงไว้ใน ธาตวัตถสังคหะ)

สทฺท = หริเต ในความเขียวสด

สนุ = ทาเน ในการให้

สป = อกฺโกเส ในการด่า

สปฺป = คติมฺหิ ในอรรถว่าคติ

สพิ = มณฺฑเล ในวงกลม (อรรถว่า "มณฺฑน = การประดับ" ก็มีบ้าง)

สมุ = (สม) = อุปสเม ในการเข้าไปสงบ

สมฺภุ = วิสฺสมฺเภ ในความคุ้นเคย

สร = คติจินฺตายํ ในอรรถว่าคติและความระลึก (อรรถว่า "หึสายํ = ความเบียดเบียน" ก็มีบ้าง)

สล (สลฺล) = คติมฺหิ ในอรรถว่าคติ

สส = ปาณเน การหายใจเข้า

สสุ = หึสาคตีสุ ในความเบียดเบียนและในอรรถว่าคติ

สห = ขนฺติอภิภเวสุ ในความอดกลั้นและความครอบงำ

สา = สามตฺเถ ในความสามารถ

สาท = สาทเน ในความเพลิดเพลิน, ยินดี

สาธ = สิทฺธิมฺหิ ในความสำเร็จ

สาส = อนุสิฏฺฐิมฺหิ ในการสั่งสอน (สาสุ ธาตุก็มีบ้าง)

สิ = เสวายํ ในการส้องเสพ (พนฺธน = การผูก ก็มีบ้าง)

สิกฺข = วิชฺโชปาทาเน (วิชฺชา อุปาทาเน) ในการเรียนวิชาความรู้

สิจ = ปกฺขรเณ ในการรดน้ำ

สิห = สิงฺคาเร ในความงดงาม

สิธ = สสิทฺธิมฺหิ ในความสำเร็จ

สินา = โสเธ ในการชำระ (การอาบน้ำ)

สินิห = เสเนเห ในความสิเนหา

สิลาฆ = กตฺเถ ในการสรรเสริญ

สิลิส = สิเลสเน ในการข้องอยู่

สิวุ = ตนฺตสนฺตาเน ในการสืบต่อเส้นด้าย, การกรอด้าย

สี = สเย ในการนอน (สิ = สเย ก็มีบ้าง)

สุ = สวเน ในการฟัง ("อรรถว่าคติ, หึสา = ความเบียดเบียน, อภิสฺสว = การรั่วไหล" ก็มีบ้าง)

สุจ = โสเก ในความโศก (อรรถว่า "สุทฺธ = ความบริสุทธิ์" ก็มีบ้าง)

สุณ = หึสากุลสนฺตาเนสุ ในความเบียดเบียน และการสืบต่อกับตระกูล

สุป = สเย ในการนอน

สุภ = หิตฺถิหึสาสุ ในความสว่าง และความเบียดเบียน

สุส = โสสเน ในความเหี่ยว

สู = ปสูติยำ ในการคลอดลูก (ประสูติ) (อรรถว่า "เขป = การขว้างไป" ก็มีบ้าง ส่วนที่ว่า "สู = หึสายำ" ไม่มีในธาตวัตถสังคหะ)

สู = คนฺธ + เปสุญฺเญ ในการแสดง และการพูดส่อเสียด

สูท = ปคฺฆรเณ ในการรั่วไหล

โส = นิสานนาสเน ในการลับให้คม และในการทำลาย (ถ้ามี อว เป็นบทหน้าจะเป็นรูป "โอสาเน อวสาเน = ในอรรถว่า ที่สุด" ก็มีบ้าง)

สำส = ปสำสเน ในการสรรเสริญ (อรรถว่า การกล่าว, ความเบียดเบียน ก็มีบ้าง)

หน = หึสาคตีสุ ในความเบียดเบียน และในอรรถว่าคติ

หนุ = โจเร ในการขโมย

หร = หรเณ ในการนำมา

หเร = ลชฺชายำ ในความอาย

หส = หสเน ในการหัวเราะ

หา = จาเค ในความสละ (หานิ = ความเสื่อม ก็มีบ้าง)

หิ = คหิมฺหิ ในอรรถว่าคติ

หเร = ลชฺชเน ในความอาย

หุ = หานาหน + หพฺยปฺปหาเนสุ ในการให้, การกิน และการให้การบูชายัญ (หวน = การบูชา ก็มีบ้าง)

หุล = คหิมฺหิ ในอรรถว่าคติ

หุสฺส = หสฺสเน หุสฺส = หสฺสเน เป็นปาฐะผิดที่มีมาในรูปสิทธิ ๖๒๔ ส่วนฉบับสีหลเป็น "ผุส = ผสฺสเน ในการสัมผัส, ถูกต้อง

หู = สตฺตายํ ในความมีปรากฏ

หึส = ปีติมฺหิ ในความยินดี

ลำดับธาตุ จบ.

****

ปทานุกฺกโม

ปทานุกฺกโม	หน้า	ปทานุกฺกโม	หน้า
อ		อ	
อกาโส	๑๖๓	อธิคฺฉิ	๒๔๑, ๒๕๘
อกฺโกโธ	๒๑	อธิวตฺถา	๒๐๘
อคมา	๑๒๘, ๑๓๐	อธีริตำ	๒๔
อคมี	๑๒๘, ๑๓๑	อนุโฑนครำ	๒๓๖
อคฺคโย	๕๑	อนสฺโส	๒๕๒
อคฺยาคารำ	๒๔, ๓๗	อนาทโร	๓๓๑
อคฺคินิ	๕๑	อนุจฺฉวิก	๒๐๓
อชฺช	๒๔๑	อนุโภติ	๑๖๔
อชฺชวำ	๒๔๘, ๒๔๙	อนุรุทฺธิ	๒๖๓
อชฺเชติ	๑๖๖	อนุรูป	๒๐๓
อชฺฌคา	๑๗๓	อนุสาสียิตฺถ	๒๐๗
อชฺโฌกาโส	๒๔	อนุสิฏฺโฐ	๒๐๗
อชินี	๒๑๓	อพฺภกฺขาณำ	๒๘
อชินิ	๒๐๑	อพฺรวิ	๗๐
อฑฺฒเนหิ	๔๔	อภิจฺฉิตำ	๒๔
อฑฺฒเนสุ	๔๔	อภิวาทิย	๒๑๔
อฑฺฒี	๑๘๑	อภิสุโณติ	๑๔๒, ๑๔๓, ๑๖๑
อฑฺฒา	๗๑	อมุโก	๘๐
อฑมีฬ	๓๔๕	อรหติ	๒๐๓
อฑมี	๑๘๐	อริโย	๓๑, ๓๒
อถิกุมารี	๒๓๖, ๒๕๗	อรินฺทโม	๑๘๐, ๑๘๔

ปทานุกฺกโม	หน้า
อ	
อลเมว	๒๐๓
อลฺยํ	๓๔๓
อลฺลํ	๓๔๓
อวทฺธี	๒๒๕
อวสฺสโย	๒๑
อวฺหฺยิ	๒๑๕
อวฺสิโร	๒๔
อสตฺฉกปิฑนฺ	๒๓๔
อสตฺฉาปิฑนา	๒๓๔
อสุ	๑๔
อหวี	๒๐๐
อา	
อากาโส	๒
อาคนฺตุโก	๒๐๖
อาคนฺตุกภตฺตํ	๒๔๔
อาคุ	๑๑๓
อาฆาตุโก	๑๘๔
อาฌยํ	๑๔๘, ๒๔๔
อาตุมานํ	๘๔, ๘๕
อาทโร	๓๓
อาทิ	๑๔๗
อาโท	๓๘

ปทานุกฺกโม	หน้า
อา	
อาธิกิจฺจิกา	๒๓๔
อายสฺมา	๒๘๐
อารฬฺภา	๒๒๑
อารุฬฺโห	๒๑๔, ๒๑๕
อาโรโธ	๓๑๔
อาลทฺโธ	๒๒๕
อาลมฺพนฺ	๑๔๔
อาวิสยํ	๒๔๘
อาสภิ	๒๔๘, ๒๔๙
อาหกิล	๑๒๗
อาหจฺจ	๒๒๑
อาหนนสีโล	๑๘๔
อิ	
อิกฺขณ์	๑๔๖
อิตฺถิปุม	๗๒
อิตฺถิปุมา	๗๒
อิตฺถิปุมํ	๗๒
อินฺทฺริยานิ	๑, ๔
อี	
อีสกฺกรํ	๒๐๒
อุ	
อุตฺตฺ	๒๑๐

ปทานุกฺกโม	หน้า
อุ	
อุตฺตมิฺ	๓๔๕
อุทฺโฆ	๓๖๐
อุทธิ	๑๔๗
อุนฺทูโร	๓๖๖
อุปกฺขโต	๒๑๘
อุปทฺทโว	๒๑
อุปนครำ	๒๓๔, ๒๓๖, ๒๔๖, ๒๔๗
อุปฺปาโท	๑๘๓
อุปวฺธุ	๒๔๗, ๒๔๘
อุรโค	๒๒๗
อุสฺมา	๓๔๒
อุสิโต	๒๐๔
อุฬุมฺปิโก	๒๔๗
โอ	
โอโก	๒๔๘
โอนทฺโธ	๓๑
โอปกโว	๒๖๔
โอรมฺภิโก	๒๒๖, ๒๖๗
โอฬุมฺพิโก	๒๔๗, ๓๐๐
ก	
กณิโย	๑๑๓, ๑๑๔
กฏฺฐการี	๑๘๐
กฏฺฐกาโร	๑๘๐
กณฺณู	๒๑
กตฺตพฺพำ	๑๔๐, ๑๔๒, ๒๑๘, ๒๒๔
กตฺตาโร	๒๕๔
กตฺติเกยฺโย	๒๖๒, ๒๖๓
กถินทุสฺสำ	๒๓๓, ๒๔๔
กนิโย	๑๑๔
กปฺปติ	๒๐๓
กปฺปุโร	๓๖๖
กมฺปโร	๑๘๗
กมฺมำ	๑๘๕, ๒๐๓, ๒๐๔
กรณียำ	๑๔๐
กรณฺฑโล	๑๘๔
กลลำ	๓๔๓, ๓๔๔
กลฺยำ	๓๔๓
กหนฺนำ	๒๕๓
กำปการำ	๑๐๐
กาโณ	๓๒๕
กานนำ	๓๔๘
การโก	๑๑๘, ๑๘๒, ๑๘๔, ๒๒๔
การิยำ	๑๔๑
การุ	๓๓๔

ปทานุกฺกโม	หน้า
ก	
การุโก	๑๘๔, ๓๓๔
กาลวณฺ	๒๔๓
กาหิติ	๑๕๑
กุณฺฑโร	๒๑๘
กุทฺโธ	๒๒๕
กุมฺภกาโร	๑๗๔, ๑๔๑, ๒๒๑
เกสโว	๒๑๑
โกฏิ	๒๔๓
โกฏิปโกฏิ	๒๔๓, ๒๔๔
โกณฺฑญฺโญ	๓๐๐
โกธโน	๑๘๑
โกปกาโร	๑๐๐
ข	
ขณฺฑติ	๑๔๐
ขติ	๒๑๓
ขโต	๒๑๓
ขตฺติยกญฺญา	๒๕๑, ๒๕๒
ขนฺตุ	๒๑๔
ขนฺตฺยตฺถ	๒๑๔
ขีโณ	๒๑๑, ๒๑๒
ขุทฺทธนุตฺตกตฺถ	๒๓๘
เขโม	๓๔๐

ปทานุกฺกโม	หน้า
ค	
คมิโก	๒๐๖
คมิโต	๒๒๓, ๒๒๑, ๒๒๘
คมฺมํ	๑๔๒, ๑๔๓
คมฺมเต	๑๓๔
คโว	๔๑
คหปตานี	๔๔, ๑๐๔
คาณฺหิธนฺวา	๒๕๖
คามตา	๒๑๐
คารวํ	๒๑๔
คารยฺหํ	๑๔๒, ๑๔๓
คาโว	๔๑, ๔๐
คีตึ	๒๒๔
คีติ	๒๒๔
คุณวนฺติ	๕๐
คุรโว	๔๓
คุฬฺโห	๒๑๔, ๒๑๕
คูหติ	๑๖๑
โคฆาตโก	๒๑๔
โคตมี	๑๐๓, ๑๐๔
โคตฺรภู	๔๑
โคมา	๒๑๔, ๒๘๐
โคหติ	๑๖๑

ปทานุกฺกโม	หน้า
ฆ	
ฆฏยติ	๑๖๐
ฆเฏติ	๑๖๐
ฆตำ	๒๐๔
ฆมฺมติ	๑๖๗
ฆาฏยติ	๑๖๐
ฆาโต	๒๑๖
เฆปฺปติ	๑๔๔, ๑๖๓
โฆสโน	๑๘๗
จ	
จกฺขุวิฌฺญาณํ	๒๔๕, ๓๑๑
จกฺขุโสตำ	๒๓๔, ๒๓๗, ๒๓๘, ๒๔๘, ๒๔๙
จงฺกมติ	๑๕๑, ๑๕๒
จฌฺจลติ	๑๕๑
จตุโร	๔๓, ๔๐
จนฺทรกานฺต	๒๓๔
จมฺมนิ	๘๗
จลโน	๑๘๗
จาตุริตฺถิโย	๓๓๓
จิกิจฺฉติ	๑๔๙, ๑๕๐, ๑๕๓
จิจฺเฉท	๑๔๙
จิจฺเฉทติ	๑๕๒
จิตฺโต	๒๖๗, ๒๖๘

ปทานุกฺกโม	หน้า
จ	
จียเต	๑๔๓
ฉ	
ฉตฺตียติ	๑๓๓, ๑๓๔
ฉนฺโน	๒๑๑, ๒๑๒
ฉาหำ	๒๘๒
เฉจฺฉติ	๑๕๗
ช	
ชงฺคมติ	๑๕๑
ชณฺณา	๑๕๓, ๑๖๘
ชฏิโล	๒๑๖
ชนปท	๒๓๔
ชยติ	๑๖๐, ๑๖๑
ชรา	๑๔๘, ๑๔๙
ชหาติ	๑๕๐, ๑๕๒
ชานาติ	๑๔๓, ๑๔๔
ชานิปตี	๒๕๕
ชิคีสติ	๑๔๙, ๑๕๔
ชิคุจฺฉติ	๑๓๒, ๑๔๙, ๑๕๑, ๑๕๒, ๑๕๓
ชิตมาโร	๒๔๕, ๒๔๖
ชิตินฺทฺริโย	๒๔๖, ๒๔๗
ชินพุทฺธิ	๑๔๘
ชินาติ	๑๔๓, ๑๔๔

ปทานุกฺกโม	หน้า
ช	
ชียเต	๑๔๓
ชีวโก	๑๔๘
ชุหฺวติ	๑๕๐
ชุโหติ	๑๕๐, ๑๖๔
เชติ	๑๑๒, ๑๑๓
เชนทคฺคิ	๒๖๓
เชยฺโย	๑๑๒, ๑๑๓
ฌ	
ฌาณํ	๑๔๖
ฌาเตยฺยํ	๑๔๑
ฌายเต	๑๔๓
เฌยฺยํ	๑๔๓
ต	
ตกฺกตฺตา	๑๘๑
ตกฺกโร	๑๘๑, ๑๘๒, ๑๘๔
ตนฺติ	๓๖๐
ตนุเต	๑๗๐
ตโนติ	๑๔๔
ตาณํ	๑๔๖
ติกิจฺฉติ	๑๕๐, ๑๕๒, ๑๕๓, ๑๕๔
ติณ	๒๓๔
ติณฺโณ	๒๑๑
ถ	
ถิติกฺขติ	๑๔๖, ๑๕๔
ถุฏฺโฐ	๒๐๗, ๒๐๘
ถูณฺโณ	๒๑๑
ถุริต	๒๒๗
ถุสียติ	๒๐๘
ถูริยงฺคถูณ	๒๓๗
เถลิกํ	๒๖๕
ท	
ทกฺขติ	๑๕๓
ทกฺขเร	๑๕๓
ทชฺชติ	๑๖๖
ทฬฺหํ	๒๐๔
ททาติ	๑๔๘, ๑๔๙, ๑๕๒
ทธาติ	๑๔๗, ๑๔๙, ๑๕๒, ๑๙๗
ทมฺม	๑๕๙
ทมฺมิ	๑๕๙
ทมฺมเต	๑๓๙
ทมฺโม	๑๙๓
ทสฺสติ	๑๗๓
ทฬฺหยติ	๑๓๕, ๑๓๖
ทีปี	๒๕๕
ทานทาโย	๒๑๗

ปทานุกฺกโม	หน้า
ท	
ทาโม	๓๔๒
ทายโก	๒๑๗
ทายิกา	๒๑๗
ทาโห	๒๒๔
ทิคฺฆํ	๒๘๕
ทิฏฺโฐ	๑๔๐
ทิพฺพติ	๑๔๒
ทิรตฺตํ	๒๘๕
ทิวิ	๔๑
ทีฆชงฺโฆ	๒๕๐, ๒๕๑
ทียเต	๑๖๗
ทุกฺกรํ	๒๐๒
ทุฏฺฐุลฺลํ	๒๗๑
ทุภฺภติ	๑๕๔
ทุโม	๓๔๑
ทุรุตฺตํ	๒๘๕
ทูสยติ	๑๖๑
เทยฺยํ	๑๔๒, ๑๔๓
เทวราโช	๒๕๓, ๒๕๔
โทโณ	๓๓๖
โทวาริโก	๒๖๖, ๒๖๗, ๒๙๗, ๒๙๘
โทหินี	๒๘๕

ปทานุกฺกโม	หน้า
ธ	
ธญฺญ	๒๓๙
ธญฺญทาโย	๒๑๗
ธน	๒๓๗
ธกนฺตีโต	๒๑
ธนภูติ	๑๙๘
ธมฺโม	๕๔, ๑๘๕, ๑๘๖, ๑๘๘
ธาติ	๓๖๐
ธียเต	๑๖๗
ธีวโร	๓๖๕
ธุนาติ	๑๔๓, ๑๔๔
น	
นครกาโร	๓๕๗, ๓๕๘
นจฺจํ	๒๐๗
นทฺยาสนฺโน	๑๖
นฏฺฐึ	๒๐๗
นนฺทโก	๑๙๘
นนฺทนํ	๑๙๔, ๒๓๐
นนฺทิตพฺพํ	๑๙๔
นนฺทียเต	๑๙๔
นโม	๓๒๖
นยติ	๑๗๑
นววิทตฺถิโย	๓๑๐

ปทานุกฺกโม	หน้า
น	
นายติ	๑๕๓, ๑๖๔
นายาเปติ	๑๗๑
นาวิกี	๑๐๓, ๑๐๔
นิยจฺฉติ	๑๗๕
นิรุชฺฌเต	๑๔๑, ๑๔๒
นิวตฺถ	๒๐๘
เนติ	๑๖๐, ๑๖๑
เนหิฏฺโฐ	๑๑๓
เนปุญฺ	๑๑๔, ๑๑๕
ป	
ปกฺก	๒๑๒
ปกโต	๒๑๔
ปโกฏฺ	๒๔๓, ๒๔๔
ปเคว	๒๘
ปจฺจกฺขธมฺมา	๒๔๖
ปจฺจาหรติ	๑๔
ปจฺจุปฺปนฺเน	๑๒๖
ปจฺฉิยาคาเร	๓๔
ปฏลิ	๓๖๓, ๓๖๔
ปฏิหญฺญติ	๓๐
ปตฺตเต	๑๔๔, ๑๔๕
ปตียติ	๑๓๔
ปตายเต	๑๔๔, ๑๔๕
ปติโม	๑๘๔, ๑๔๐
ปติจฺจ	๒๒๐
ปถพฺยา	๓๘
ปนูทโก (ปนูทโน)	๓๔๘
ปปฺปโค	๑๒, ๑๔, ๑๖, ๒๒, ๒๓, ๒๖
ปพฺพชฺชา	๓๔๗
ปพฺพตมุทฺธนิ	๒๑
ปพฺพตายเต	๑๓๓
ปเมยฺย	๑๔๓
ปยุญฺชนฺเต	๖
ปรกฺกมติ	๒๑
ปรจิตฺตวิทูนี	๑๐๔, ๑๐๕
ปราภโว	๘๗, ๘๘
ปริกฺขา	๑๘๔, ๑๔๐
ปริกฺขาโร	๒๑๘
ปริคฺคโห	๓๒๐
ปริจฺจชนฺโต	๒๑
ปริฬาโห	๒๒๖
ปวสฺส	๒๑๔
ปเวกฺขติ	๑๕๗
ปเวโส	๒๑๔

ปทานุกฺกโม	หน้า
ป	
ปสยฺหปวตฺตา	๑๘๕, ๑๘๖
ปสโว	๔๓
ปสฺสติ	๑๕๓
ปสฺสเร	๑๕๓
ปสุ	๒๓๔
ปหาโร	๔๗, ๔๘
ปหิณาติ	๑๔๓
ปโหติ	๒๐๓
ปาโก	๒๔๔
ปากโฏ	๒๒๔
ปาจโก	๒๒๘
ปาฏิหีรํ	๓๖๒
ปาฏิเหรํ	๓๖๒
ปาณฆาตี	๒๑๖
ปาณฺยงฺคกฺขณ	๒๓๗
ปาติ	๓๖๐
ปาปณํ	๑๔๖
ปาปิโย	๔๕
ปารคู	๑๔๐
ปิตา	๘๘, ๑๐๖, ๑๐๗, ๒๐๕
ปิติโต	๔๒
ปิติ	๒๑๔

ปทานุกฺกโม	หน้า
ป	
ปิโต	๒๑๔
ปิยปุพฺพา	๑๖
ปิวติ	๑๕๗
ปิวาสติ	๑๔๑, ๑๔๒
ปิสุณํ	๑๔๖
ปิยเต	๑๖๗
ปีวโร	๓๖๕
ปุงฺโกกิโล	๔๘
ปุคฺคียติ	๑๓๔
ปุถเวา	๒๘
ปุถวี (ปฐวี)	๑๐๓, ๓๖๔
ปุถุชฺชโน	๓๐, ๓๑
ปุถุชฺชนตฺตนํ	๒๗๓, ๒๗๔
ปุถุวาสเน	๓๔
ปุปฺผํ	๒๗
ปุม	๗๑
ปุมภาโว	๔๘
ปุมาโน	๗๒
ปุรกฺขโต	๒๑๘
ปุรินฺทโท	๑๘๑
เปยฺยํ	๑๔๓
โปตโก	๘๗

ปทานุกฺกโม	หน้า
ป	
โปโส	๓๒๔
ผ	
ผนฺทโน	๑๘๗
ผสฺโส	๑๘๓, ๑๘๔
พ	
พนฺธุมฺ	๕๐
พนฺธุสฺเส	๑๑, ๑๒
พภู	๕๐, ๑๕๔, ๑๕๕
พภูวิคฺฆ	๑๓๒
พฺรวีติ	๑๗๔
พฺรหฺมจารี	๑๘๕, ๑๘๖
พฺราหฺมณทาริกา	๒๓๔, ๒๔๐, ๒๔๒, ๒๕๑
พหุนฺทิโก	๒๕๔, ๒๕๕, ๒๙๙, ๓๐๐
พหุชฺมฺพุโก	๕๕
พาหุสจฺจํ	๑๑๔, ๑๑๕
พาฬฺโห	๒๑๔, ๒๑๕
พุชฺฌติ	๑๙๘
พุทฺธิ	๑๙๘, ๒๗๓
พุทฺโธ	๕๓, ๕๔, ๒๐๐, ๒๐๑, ๒๐๔, ๒๒๕, ๒๕๑
พุภุกฺขติ	๑๓๒
ภ	
ภคฺโค	๒๐๔, ๒๑๐
ภงฺโค	๒๒๔
ภจฺโจ	๑๙๑, ๑๙๒
ภฏฺโฐ	๒๐๗, ๒๐๙
ภตฺตา	๑๘๒, ๒๒๙
ภพฺโพ	๑๙๒, ๒๐๖
ภยหสฺสาวี	๑๘๑, ๑๘๒, ๑๘๕, ๑๘๖
ภรติ	๑๘๒
ภรียติ	๑๙๑, ๑๙๒
ภวปารคู	๑๘๘
ภาตา	๒๐๖
ภาริยํ	๑๙๑
ภาโว	๑๘๔
ภาสโน	๑๘๗
ภิกฺขุ	๔๕, ๔๘, ๕๙, ๑๐๔, ๑๘๘
ภิกฺขุนี	๔๕, ๑๐๔
ภินฺโน	๒๑๑
ภีโม	๓๔๐
ภุชโค	๒๒๖, ๒๒๗
ภุตฺโต	๒๑๐
ภูวิ	๔๓, ๔๑
เภจฺฉติ	๑๕๗
โภกฺขติ	๑๗๕

ปทานุกฺกโม	หน้า
ภ	
โภคฺคํ	๑๙๓
โภคี	๙๙
โภคุณว	๖๒
โภคุณวา	๒๒
โภติอิตฺถิ	๑๐๖
โภติวธุ	๑๐๖
โภตี	๑๐๕
โภทญฺฑิ	๑๐๖
โภวาทีนาม	๑๙
โภสยมฺภู	๑๐๖
ม	
มฆวา	๗๑
มฆวาโน	๗๒
มชฺชํ	๑๙๒, ๑๙๓
มญฺฑโน	๑๘๗
มติ	๑๙๘, ๑๙๙
มโตยฺย	๔๐
มทนียํ	๒๗๐, ๒๗๑
มธูโร	๒๗๘
มถียเต	๑๖๗
มโนปุพฺพงฺคมา	๑๘
มโนมยํ	๘๒

ปทานุกฺกโม	หน้า
ม	
มฺยายํ	๑๓
มลฺโล	๓๑๖, ๓๔๔
มนุสฺสาชาติโย	๒๖๙, ๒๗๐
มสูโร	๓๖๖
มาคมา	๑๒๙
มาคมี	๑๒๙
มาตา	๒๐๕, ๒๐๖
มาตุลานี	๕๒
มาถุโร	๒๖๗
มานวี	๑๐๓, ๑๐๔
มานโว	๒๖๔
มานุกญฺญกํ	๒๗๔, ๒๗๕
มายาวี	๒๗๗
มาลาการี	๑๘๐
มาลากาโร	๑๘๐
มาลี	๒๗๘
มินาติ	๑๔๓, ๑๔๔
มิโนติ	๑๔๓
มุทฺธนิ	๘๗
เมตฺติ	๓๖๐
เมธิโย	๑๑๔
โมโห	๓๔๐

ปทานุกฺกโม	หน้า
ย	
ยกฺขินี	๑๐๔, ๑๐๕
ยถริว	๑๖
ยาชโก	๒๒๘
ยิฏฺฐา	๒๒๕
โยคฺคํ	๑๙๒, ๑๙๓
โยคฺคงฺคคฺฉ	๒๓๘
โยวาโน	๒๘๒
ร	
รงฺโค	๒๒๔
รชฺชํ	๑๙๕
รชฺชุ	๓๑๖
รโชหรณํ	๑๙๔, ๑๙๕
รณฺโญ	๖๕
รตนตฺตยํ	๒๗๐
รถกาโร	๑๘๑, ๑๘๒
รมฺโม	๑๘๕
ราโค	๒๑๖
ราชิโน	๖๕, ๖๖
รามณียกํ	๒๗๔, ๒๗๕
ริฏฺฐํ	๒๐๗
รุจฺจติ	๑๕๗
รุนฺธติ	๑๙๑

ปทานุกฺกโม	หน้า
ร	
รุฬฺหี	๒๑๕
โรโค	๑๘๓
โรจโน	๑๘๓
โรโม	๓๔๐
โรสโน	๑๘๗
ล	
ลจฺฉติ	๑๕๗
ลปนํ	๓๒๒
ลุนาติ	๑๔๓, ๑๔๔, ๑๗๓
ลุทฺเท	๒๗
ลูยเต	๑๔๓, ๑๔๔
โลกวิทู	๒๒๗
ว	
วกฺขติ	๑๕๗, ๑๕๘
วจฺฉติ	๑๕๗
วจฺฉายโน	๒๖๒
วชฺชเต	๑๙๓
วชฺชุ	๑๙๒, ๑๙๓
วตฺตพฺพํ	๒๐๘, ๒๑๐
วธโก	๒๑๗
วโธ	๒๑๗
วนราชิ	๓๒๘

ปทานุกฺกโม	หน้า
ว	
วรุณานี	๕๒
วสฺสูโร	๓๖๖
วารณิ	๒๖๓
วิกนฺติสุ	๖๘, ๖๙
วิกฺกียเต	๑๔๓, ๑๔๔
วิจิกจฺฉติ	๑๓๒
วิชฺฌยา	๑๖๙
วิชานิยา	๑๖๘
วิชิคีสติ	๑๓๒, ๑๕๔
วิญญู	๑๘๘
วิทู	๑๘๘
วิทูโร	๓๖๖
วินโย	๑๘๑, ๑๘๒, ๑๘๔
วิภชฺช	๒๑๙
วิภู	๓๔๗
วิโยชเย	๖, ๘, ๑๐, ๑๒
วิวิธวิรุทฺธคุณ	๒๓๘
วิวิจฺจ	๒๒๐
วีมสติ	๑๕๐, ๑๕๑, ๑๕๒
วุฏฺโฐ	๒๐๘
วุฑฺโฒ	๒๐๙, ๒๒๕
วุทกฺขติ	๒๔
วุทฺโธ	๒๒๕
วุยฺหเต	๑๖๑, ๑๖๒
วุลฺหเต	๑๖๒
วุสฺสเต	๑๖๑, ๑๖๒
วุสิโต	๒๐๙
วุฬฺโห	๒๑๔, ๒๑๕
เวทคู	๑๘๘
เวทนา	๑๙๘, ๑๙๙
เวทยติ	๑๙๕
เวทลฺลํ	๒๗๑
เวธเวโร	๒๖๔
เวนเตยฺย	๑๐๓, ๑๐๔
เวนเตยฺโย	๓๐๐
เวนยิโก	๒๖๖
เวปจุ	๓๕๑, ๓๕๒
เวยฺยากรณิโก	๒๙๗, ๒๙๘
เวสมฺ	๒๗๔
ส	
สกฺโก	๒๑๒
สกฺกจฺจํ	๒๒๐
สกฺกยปุตฺติ	๒๖๓
สกฺกาโร	๘๓, ๘๔

ปทานุกฺกโม	หน้า	ปทานุกฺกโม	หน้า
ส		ส	
สงฺกมติ	๒๑๒	สพฺภิ	๘๓
สงฺขโต	๒๑๘	สพฺภูโต	๘๓
สงฺขาโร	๒๑๘	สมณพฺราหฺมณา	๒๔๙, ๒๕๙
สงฺเขยฺยํ	๑๙๓	สมนฺตโต	๑๙๐
สงฺโค	๒๒๖, ๒๒๗	สมฺภู	๑๘๕
สชฺชุ	๒๙๑	สมาธิ	๑๙๘
สญฺโญชนํ	๒๑	สมุทฺทายติ	๑๓๓
สตฺถา	๘๘, ๑๙๐, ๒๐๕	สยนํ	๒๐๐
สตฺถานํ	๘๘, ๘๙	สยมฺภุวาสเน	๓๙
สติมํ	๕๐	สยมฺภู	๔๐, ๔๗, ๕๑, ๕๙, ๖๐, ๙๕, ๑๘๕
สติมนฺตุ	๕๐	สยิตํ	๒๐๐
สถิโต	๒๒๗, ๒๒๘	สลฺลํ	๓๔๓
สทฺธีธ	๑๒	สลฺลวิทฺโธ	๒๔๔
สนฺตภาโว	๘๓	สลฺลยํ	๓๔๓
สนฺตรารติ	๑๓๕	สวิตกฺกา	๒๔๗, ๒๔๘
สนฺธิ	๑, ๑๙๗	สา	๔๖, ๑๐๗
สนฺนทฺโธ	๒๒๕	สาธียเต	๑๗๖
สนฺนยฺหิตฺถ	๒๒๕	สามเณโร	๒๖๔
สปฺปีติโก	๒๑	สามาวตี	๑๐๓, ๑๐๔
สปฺปุริโส	๒๑	สาโม	๓๔๒
สพฺพโก	๘๐	สารีริกา	๒๖๖, ๒๖๗
สพฺภาโว	๘๓	สาเวติ	๑๗๑

ปทานุกฺกโม	หน้า
ส	
สาหุ (สาธุ)	๑๕
สาหํ	๒๘๒
สิพฺพเค	๑๓๘
สีลวา	๑๙
สีสิโก	๒๖๕
สุกรํ	๒๐๒
สุกฺโข	๒๑๒
สุขการี	๔๗, ๕๙
สุคติ	๒๑๓
สุคโต	๒๐๐, ๒๐๑, ๒๑๓
สุโคปิ	๒๑๑
สุคฺคโต	๒๑๑
สุโฆสิ	๑๖๐, ๑๖๑
สุคฺคหิ	๑
สุทฺโธธนิ	๒๖๓
สุปินํ	๒๐๑
สุปิยเค	๒๐๑
สุมฺภติ	๑๔๑
สุรภิคนฺธิ	๒๕๕
สุวณฺณมโย	๒๘๑
สุวาโน	๓๕๔, ๓๕๕
สุสุ	๓๕๔

ปทานุกฺกโม	หน้า
ส	
สุสฺสูสติ	๑๓๒, ๑๔๘
สูยติ	๑๗๒
สูยเต	๑๔๓
สูริยกานฺต	๒๓๔
เสนงฺคตฺถ	๒๓๘
โสกรํ	๒๖๗, ๒๖๘
โสเจยฺยํ	๒๗๓, ๒๗๔
โสโณ	๓๕๔
โสโม	๓๔๐
โสหชฺชํ	๑๑๔, ๑๑๕
สีฆี	๒๗๘
สีโห	๕๔, ๑๘๔, ๑๙๐
สีวิภเชฉ	๖๔
ห	
หญฺเญ	๑๓๖, ๑๓๗
หฏฺโฐ	๒๐๗, ๒๐๘
หตฺถคฺคาโห	๑๘๐
หติ	๒๑๓
หโต	๒๑๓
หสนํ	๒๐๐
หสิตํ	๒๐๐
หิมวนฺโต	๕๑

ปทานุกฺกโม	หน้า	ปทานุกฺกโม	หน้า
ห			
หุหาวี	๒๐๐		
หุโต	๒๐๐		
เหติ	๑๔๖		
เหหิติ	๑๔๖, ๑๔๗		

****

พิมพ์ที่: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์

๔๔/๑๓๒ ถนนกำนันแม้น ซอยกำนันแม้น ๓๖ แขวงบางขุนเทียน เขตจอมทอง กรุงเทพ ฯ ๑๐๑๕๐

โทร. ๐๒-๘๐๒-๐๓๗๙, ๐๘๑-๕๖๖-๒๕๔๐